TARIK ZAFER TUNAYA

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

CİLT: II

MÜTAREKE DÖNEMİ

HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

TARIK ZAFER TUNAYA

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

CİLT II
Mütareke Dönemi
1918-1922

(Genişletilmiş İkinci Baskı)

HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

TARIK ZAFER TUNAYA

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

CİLT II
Mütareke Dönemi
1918-1922

(Genişletilmiş İkinci Baskı)

HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

IX

X

XI

XII

1919

XIII

XIV

IX

X

XI

XII

1919

XIII

XIV

ÖNSÖZ

Bir ülkenin insanları zaman zaman yakın tarihin aralanmış kapılarını zorlamalı. Çünkü orada öğrenecek çok şey vardır. Alınacak bir hayli ders vardır. Ben de bunu yapıyorum. Mütareke döneminin kapısını daha fazla itiyorum. Ardına kadar açabileceğimden emin değilim.

Adını Mondros Mütarekesi'nden (bırakışmasından) alan bu dört yıllık dönem (1918-1922) Son'*un fırtınaları ve anaforları içinde oluşan bir* başlangıçtır. *Kuşkusuz yeni bir şey değildir bu. Tarihte rastlanılır bir olgudur. Ama yakın tarihimizde ilktir ve biz onu hâlâ keşfetmiş değiliz.*

Birinci cildin başlangıcında şöyle demiştim: «Siyasal doğa örtüsünün birimleri toplumsal atılımların hızını ve yaratıcılığını taşımaktadır» (s. 15) Sanırım bu sav Mütareke dönemi için özellikle geçerlidir.

*

Şimdi mikroskopunuzu 1918'in Ekim sonuna yaklaştırınız. Perişan bir tablo seyredeceksiniz. "Harb-i Umumi"den yenik çıkmış Osmanlı ülkesi siyasal ve sosyal bir yıkıntı halinde. İkinci "Meşrutiyet" dediğimiz o ünlü siyaset laboratuvarında her şey yüzüstü ve karmaşa içinde. Herşey paramparça. İnsanlar ıztırabın ve şaşkınlığın ezikliğini yaşamakta. Bir şeyler yok olmakta, ölmekte. Galiplerin verecekleri cezanın ölüm olduğuna inanmışlar. Onu ömür boyu hapse çevirmek en büyük umutları.

Akbabalar yaralı vücuda saldıracaklar. Akbabaların ne istedikleri belli.

Pâyıtaht İstanbul üzerindeki siyasal tabiat örtüsünü kaldırınız. Vığıl vığıl, yeraltı ve yerüstü çatışmalar, siyasal kan dâvaları gözlemciyi şaşırtacak bir hareketlilik içinde ortaya çıkar. "Asırlık meseleler" yakalanamayacak bir "sür'atle" yer değiştirmekte, her an bozulan dengeler birbirini izlemekte.

Bu bakımdan Mütereke insanı araştırıcı olmak zorundadır. Yaratıcı olmak için gerekli malzemeleri yaşadığı dönem bol bol sağlar.

Klâsik Mütareke adamı bu başdöndürücü oluşlar karşısında

ne yapar. Sorunlara çözüm aramaz. Geçmiş olayların sorumlusunu arar. Değişen bir dünya içinde onun gözü gelecekte değil, geçmiştedir. Cezalandırılacak, gerekirse hapsedilecek, hatta idam edilecek insan avı çok çabuk İttihatçı ve giderek Müdafaa-i Hukukçu avına dönüşecektir. Sanki geçmişin intikamı alınmakla gelecek "inşa" edilecekmiş gibi...

Mütareke hayatının şaşırtıcılığı da buradadır.

Bu ortamın göze batıcı özelliği "fiili" bir çoğulculuktur. Yalnız "fiili" değil, anarşik bir çoğulculuk.. Herşey birbirinden kopmuş, öğeler birbirinden ayrılmış tek başlarına kendi çevrelerinde dönmektedirler, yalnız kalabalıklardır bunlar...

Mütareke İstanbul'unda birkaç tip insan vardır.

Birinci tip, büyük çözülmenin rüzgârından bir zafer havası çıkaran yabancılar ve onlarla işbirliği eden azınlıklardır. Bunlar arasında kendilerini öyle kabul edenler de vardır. Yabancılar büyük kentin yaşamına egemendirler. Askerlere evlerin bir iki odası ayrılacak, "umumî vasıtalarda" bedava gidip gelecekler, subayları Osmanlı Hükümeti hesabına Pera Palas gibi otellerde kalacaklardır.

Yabancı-azınlık işbirliği en çok "karşıda", Köprü'nün öte yanında, ayrı bir dünya manzarasındaki Beyoğlu'nda, taşkınlıklarda somutlaşır.

Mondros adasına yolcu edilen heyetin uğurlandığı gün Beyoğlu bayram etmektedir. Mağaza vitrinleri yabancı ve Yunan bayraklarıyle donanmıştır. Herkes sarılıp öpüşmekte, göğüslerini İngiliz, Fransız kokartlarıyla donatmaktadır.

Sadr-ı âzam Paşa'nın yaverleri Mondros'tan dönen heyeti karşılarken, Fransız askeri bandosu Pangaltı'da marşlar çalmaktadır. Amiral Amet, buradaki Katolik kilisesinde âyine katılmaktadır. Taksim'deki Rum Ortodoks Kilisesinde Yunan subayları alkışlanırken, "Cadde-i Kebir"de (bugün İstiklâl Caddesi) bir apartmandan kalabalığı selâmlayan Yunan Amiralı Kolkonis'ın sesi gösterilerin gürültüsünden işitilememektedir. Amerika'nın eski Başkanlarından Theodore Roosevelt'in Ermenistan'a cumhurbaşkanı olacağını gazeteler sevincin zirvesindeki Beyoğlu halkına duyurmaktadırlar.

Başkan Wilson'un "Prensiplerine" Rumca Neologos gazetesi bir karikatürü ile yeni bir yorum getirmektedir: Wilson'un attığı toptan çıkan gülle Venizelos şeklinde Ayasofya Camiinin kubbesinin üstüne oturtulmuştur. (İkdam, 17 Teşrin-i Sâni = Kasım 1918). Gazeteler Rumca başlıklarının altındaki Türkçe ismi kaldırmış, Rum okullarında Türkçe dersleri kaldırılmıştır.

Fransız generali Franchet d'Esperay (Franşe Depere) ziyaret ettiği bir Türk okulunun hatıra defterine şu satırları yazmıştır: "Savaş esirlikten daha az aşağılayıcıdır." Bu tipe giren insanlar İstanbul'da değil, Bizans'ta yaşamaktadırlar.

Olayları seyreden bir gazetecinin vardığı yargı, "Bu memlekette doğup büyümüş, cedbeced burada yaşamış olan insanların vatanının felâketi ile bu kadar eğlenmeleri yürekleri kan ağlatacak bir manzara idi" (İkdam, 2 Kasım 1918).

Bu düşünce devrime götürücü bir kaynak olabilir.

Türkler, Mütareke insanları olarak ayrı bir kategoride yer alırlar.

Bu kitapta yer yer, belki de fazla yinelediğim Mütareke'nin "boğucu havası" ve iklimi içinde, geleceği algılama bakımından aynı inançta değildirler. Aynı tutumda ise, hiç olmayacaklardır.

Kimileri sanki hiçbir şey olmamış gibi Osmanlı düzeninin sürdüğü kanısındadır. Bu hayalden cesaret alarak, etliye sütlüye karışmadan geçinip gitmek isterler. Kimileri aynı düzen içinde, 1908'den beri besledikleri intikamlaşma fırsatını yitirmeyerek köşebaşında bekleyeceklerdir. Bu fırsatın doğduğunu parlâmentoda —Âyan ve Mebusan Meclislerinde— Damat Ferit Paşa, Artin ve Mavroyani efendiler "yapılanların cezasız kalmamasını" söyleyerek ilân etmişlerdir. Hatta Sadr-ı âzam Ferit Paşa, İttihatçıların özel bir Mahkemece yargılanmasını, işgalci makamlara tavsiye edecek ve isim listelerini bile bu makamlara verecektir.

Türk kesiminde Mütareke kabuğunu kırarak ortaya çıkan asıl model isimsiz kahraman tipidir. Rahmetli sevgili Galip (Vardar) hocamız *gibi.. Her gün, Boğaziçinde (Baltalimanındaki Damat Ferit Paşa'nın yalısından) aldığı haberleri Topkapı'daki Mim Mim Grubu başkanına yaya olarak götürebilecek yüreklilikte insanlar...*

*

Bu dönemde özellikle İstanbul nasıl yaşamıştır?

İstanbul'un yaşamı sanıldığı ve söylendiği kadar tekdüze değildir.

Bir kere, sanat kesimi, zamanın koşullarına göre, fevkalâde gelişken ve canlıdır. Tiyatrolar dolup taşmaktadır. Kel Hasan Efendi'nin 37., Nâşit Bey'in 15. meslek yıldönümleri 1919 yılında kutlanmıştır. "Gündüz hanımlara, gece umuma" ister Şehzadebaşında örneğin, Ferah Tiyatrosunda, ister Beyoğlunda Halep

Çarşısındaki Varyete Tiyatrosunda, ya da Kadıköy Kuşdilinde "Taaccübe şâyan" (Şaşırtacak kadar heyecanlı) komedileri, dramları, başta Şamram Hanım olmak üzere kantoları, "kuvartetleri", "dans ve raksları" seyretmek günlük olaylardandır.

Daha üst düzeyde Darülbedayi, eskiden kalma değil, yeni piyesler sahnelemektedir. (Binnaz, Baykuş, Hisse-i Şâyia, Ceza Kanunu, Kayseri Gülleri bunlar arasındadır.)

Bir yanda kalabalık kadrolu İngiliz, Fransız operet kumpanyaları, öte yanda Azerbaycan grubunun oyunları arasında tercih seyircinindir.

Spor hayatı da ilginçtir. "Milli ve beynelmilel boks müsabakaları" ve "ciddî pehlivan güreşleri" yapılmaktadır. Kulüpler kurulmaktadır.

Mütareke'nin kendine özgü, bir edebiyatı vardır. Şairler yeni şiirler, romancılar yeni eserler vermektedirler.

Bu fikir ve sanat olayları içinde gezinen insan, iki kutup arasında kalmıştır. Ankara'dakileri eşkıya sayanların da ondan kurtuluş bekleyenlerin de gazeteleri, başyazarları, fıkracıları, hikâyecileri, araştırıcıları vardır. Peyam-ı Sabah'*tan* Tevhid-i Efkâr'*a kadar...*

Bu dönemde okuyucu sayısı da azımsanamaz. İstanbul okumaktadır. Örneğin 1335 (1919) yılında Bayezid Umumi Kütüphanesine ondokuz bin kişinin "bera-yı mütalâa" (okumak amacıyla) gelmiş olduklarını ve "en ziyade felsefi, riyazi ve ecnebi âsârı (yabancı eserleri) okumuş olduklarını Alemdar gazetesi haber verir (15 Şubat 1920).

*

İstanbul'un bu dönemdeki ekonomik durumundan da yakınmaması gerekir. Örneğin altın liranın fiyatı, Harp sonunda iyi durumdadır (yaklaşık 380 kuruş). Anadolu'nun durumu daha da ilginçtir. Harp içinde Suriye ve Anadolu'ya bol miktarda gönderilmiş olan altının büyük kısmı köylüler tarafından toplanmıştır ve bu servet hâlâ saklı tutulmaktadır. Almanların "külliyetli miktarda" topladıkları ve ihracedemedikleri tütün, afyon, iplik birikimine yenileri de eklenince karşılıklı ve hareketli bir ticaret oluşmuştur. Osmanlı kâğıt parası Balkan ve Avusturya kâğıt parasından yüksektir.

Yabancılar bu alanda önemli rol oynamışlardır. "Türkiye Milli Bankası" senetlerinin çok büyük bir bölümü İngiliz "British Trade Corp." tarafından satın alınmıştır.

İstanbul'un beslenmekte zorluk çektiği de söylenemez. Yalnız

Tophane mezbahasında 1920 yılının Mart ayında 36.707 baş hayvan kesilmiştir. Aynı yıl "Pâyitaht'a" Amerikadan 37.500 kilo un gelmiştir. Limanda bol sayıda ecnebî yük gemileri demirlidir. Bunlar manifatura getirmişlerdir. "Âlâ ve hâlis cinsinden" Amerikadan ithal gazyağı dükkânlarda emre âmâdedir.

İstanbul'un karmaşık çoğunluğunu Bâbil Kulesine çeviren olaylardan biri de, akın akın İstanbul sokaklarını dolduran "muhacirler"dir (yalnız 17 Kasım 1920 akşamına kadar Kırım'dan gelen vapur sayısı 45'tir, muhacir sayısı da 11.000'i bulmuştur). Onları esirler izleyecektir.

Bu hayhuy arasında, İstanbul Hükümeti ancak Gebze'ye kadar memur tâyin edebilmekte, kamu yaşamına İstanbul'da teokratik yasaklarla karışabilmektedir. Boy hedefi kadınlardır: 1919 yılında hâlâ Tıp Fakültesine kabul edilmemektedirler. Sahneye çıkmaları, Ramazan-ı Şerif gecelerinde Kuşdili çayırında piyasa etmeleri yasaktır. Şeyhülislâmlık emri bu yoldadır.

Mütareke hayatı üstünkörü bakışlarla işte budur. Fakat bu herkesin aynı yaşamı sürmesi değildir. Mütareke'nin omuzlarında ağır bir yük vardı. Onun için bir zaaf olan bu yük aslında geleceğin en büyük umudu idi.

Cevat Dursunoğlu*'nun tanımıyla "dört savaş yılının ateş altında döğe döğe çelikleştirdiği bu nesil ordunun kucağından ayrıldığı gün işsiz ve umutsuz sokakta kalmıştı". (Milli Mücadele Erzurum, s. 14).*

İşte bütün bir gençlik kitlesi yıkıntılar üzerinde oturuyordu. İstanbul Hükümeti kendisini korkutan bu birikime ne ekmek ne de umut verebilirdi. Boğaziçi kıyılarına oturmuş, Üsküdardan Anadolu'nun ilk ufuklarını seyreden bir gencin ne düşünebildiğini tahmin edebiliyor musunuz?

Beliren gözlem şu: 1908'den önce Meşrutiyet rejimini kuracak bir kuşak yoktu. Sınırlı bir kitle vardı. 1918'den sonra ise, millî bir devlet kuracak bir kuşak hazırdı. Sınırlı bir kitle ile savaşmışlardır.

*

Bu kitabın sayfaları açıldıkça ideolojik özgeçmişleri okunacak kırk dört siyasal parti ve cemiyet, —biri dışında— Mütareke İstanbul'u içinde kurulmuşlardır. Tümünün programına pâyitaht'ın yaşamındaki koşulları yansımıştır. Kuşkusuz Pâdişahçı - Müdafaa-i Hukuk'çu yol ayırımı onlara gerçek özelliklerini vermektedir. Hatta bazılarının programları okunurken sanki hiçbir şey olmamışcasına ayrıntılar üzerinde durdukları görülür. "Şimdi

bunların sırası mı?" sorusu da doğaldır. Fakat bunlar barış arayan insanların, eskinin suçlarına karşı tepkilerle beraber ele alınmalıdır. Çelişkiler içindedirler. Çünkü Mütareke'nin çocuklarıdır.

Önce şunu belirtelim: Mütareke döneminin siyasal kuruluşları (fırka olsun, cemiyet olsun) bu kadar değildir. Zaten yalnızca isimlerine değinilen bu gibi kuruluşlar bu durumu kanıtlarlar. Burada ele alınanlar belli başlı olanlardır ve çoğuna ilişkin bilgilerimizin de ne kadar kısır olduğu görülecektir. Ama ben iyimserim.

Geleceği sevdiğim ve ona inandığım için iyimserim. Geleceğin araştırıcıları bu katkıyı getireceklerdir. Belirttiğim gibi, ben sadece aralanmış bir kapıyı açma girişimindeyim.

Üzerinde durulacak sorunlardan biri, partilerle beraber cemiyetlerin de bu kitapta yer almasıdır. Mütareke döneminin özelliklerinden biri de budur. Bu dönemin insanlarında cemiyet *sözcüğü* fırka*'ya oranla daha az allerji uyandırmaktadır. Fırka daha iddialı ve sorunlu bir çalışmadır. Cemiyet'in kurulması daha kolaydır. Fırkacılık artık insanları ürkütmekte, uzaklaştırmakta ve kavgaya götürmektedir. Cemiyet'lerin bir özelliği de, tümünün siyasal olmasıdır. Mütareke toplumunun siyasallaşmasında cemiyetler önemli bir rol oynamışlardır.*

*

Bir noktaya daha değinmek isterim.

Bir süredir Türk yazarları aydın *sorununu, eskiye oranla, sürekli olarak gündeme getirmektedirler. Bu kitapta konuya somut olarak bakılmıştır. Batan ve doğan iki dünya arasında, insanlar önerilerini, tercihlerini siyasal kuruluşlar içinde ifade etmek, etkin kılmak istemişlerdir. Mütareke, aydınları tarih içinde ve iş başında bir araya getirmiştir.*

Bu adamlar kimlerdi? Zamanın koşulları içinde, bu insanları, gerektiğinde elinde silâh ve kalem, çarpışırken görmek olanaksız değildir. Büyük bir bölümünü adlarıyla saptamak girişimi kolay olmadı. Asker, yazar, din adamı, yönetici, partici, ideolog, fırsatçı, militan vb. modellerle karşılaştık. Bunlar kurdukları partiler ve cemiyetlere psikolojilerini ve hatta psikozları yansıtmışlardır. Ülkeleri tarihten silinme tehlikesiyle karşılaşınca yakın tarihin Türk aydını ne düşünmüştür?

Bu nedenle kişi adları dizini hayli uzun ve ayrıntılı olmuştur. Soyadı olmaması güçlükleri arttırmıştır. Bu tür bir yaklaşımın ne denli yarar sağlıyacağı merakla beklenmeye değer.

Burada bazı üzüntülerimi iletmek istiyorum.

Bu serinin hazırlıkları sırasında özellikle Başbakanlık Arşivinden alınan fotokopileri verilen belgelerin numaralarını tamamlamak mümkün olamadı. Çünkü bunları yeniden bulmak olanağı ne yazık ki verilmemektedir. Bununla beraber verilmiş olan bilgilerle de bu belgelere ulaşmak olasılığı, Arşiv yönetiminin müsaade ettiği oranda, vardır.

Kitapta denetimimizden kaçan bazı yanlışlardan çok büyük üzüntü duyduğumu açıklamak isterim. Bunlar, özellikle küçük bölümlerle ilişkindir ve esası bozmamaktadırlar. Beni bağışlamalarını okuyucularımdan diliyorum ve kendilerine teşekkürlerimi sunuyorum.

*

Her kitabımda olduğu gibi bu uzun çalışmamda da yalnız bırakılmadım. Teşekkür görevim de burada başlıyor. Önce eşim Melâhat Tunaya'*nın sürekli yardımlarını belirtmeliyim. İlk okuyucum olduğu kadar, dizinlerin yapılmasında da büyük rolü oldu.*

Genç arkadaşım Dr. Şükrü Hanioğlu *bıkmadan usanmadan Osmanlıca belgelerin transkripsiyonunu yapmak gibi zor bir işi başardı.* Erol Şadi Erdinç *dostum da her zamanki ilgisini esirgemedi. Bu serinin yayımlanmasında en büyük destekleyicilerimiz oldular. Kendilerine en içten teşekkürlerimi sunmaktan zevk duyuyorum.*

Benden yardımlarını esirgemeyen dostlarımın adları ayrıca 641. sayfada verilmiştir. Onları hiçbir zaman unutmuyorum. Unutmayacağım.

Kitabın yayımını sağlayan Hürriyet Vakfı yöneticilerine, başta sayın Erol Simavi *olmak üzere, sonsuz teşekkürlerimi sunmak isterim. Vakıf Müdürü* Orhan Birgit'*i hayli yorduğumun farkındayım. Eski dostluğun sevgi dolu ifadesini ben de teşekkülerle dile getirmek isterim. Aynı şekilde sayın* Sennur Sezer *ve* Adnan Özyalçıner'*e de teşekkürlerimi iletirim. Kent Basımevi'nin değerli yönetici ve çalışanlarına da teşekkürler.*

Belirttiğim gibi fevkalâde önemli ve anlamlı bir tarih döneminin kapısını biraz daha zorluyoruz. Genç insanlar bu kapıdan içeri girmelidirler. Hem de kapıyı vurmadan.. Yakın tarih onları özlemle ve sevgiyle karşılayacaktır.

TARIK ZAFER TUNAYA
İstanbul, Gümüşsuyu
Ocak 1986

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser (makale ve yazılar için de kullanılmıştır.)
AFE	Archives du Ministerè des Affaires Etrangerès (Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi)
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
BBA	Başbakanlık Arşivi
BEO	Bâb-ıâli Evrak Odası
C.	Cilt
D	Devre (Yasama Dönemi)
DHÖ	Divan-ı harb-i Örfî
EGM	Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi
HTVD	Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
İA	İslâm Ansiklopedisi
İBA	İçişleri Bakanlığı Arşivi
İçt.	İçtima (toplantı)
İçt. s.	İçtima Senesi
LBA	Londra Büyükelçiliği Arşivi
MAZC	Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MVM	Meclis-i Vükelâ Mazbatası
PBA	Paris Büyükelçiliği Arşivi
PRO	Public Record Office (İngiltere Resmi Arşivi)
s.	Sayfa
Si	Sene-i İçtimaiye (toplantı yılı)
TİTE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Ankara)
TTK	Türk Tarih Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMH	Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TV	Takvim-i Vekayi

GİRİŞ

Mütareke Ortamı (1918-1922)

GİRİŞ

MÜTAREKE ORTAMI

(1918-1922)

İKİNCİ Meşrutiyetin ne kadar devam ettiği tartışmalara neden olan bir konudur. Kimi yazarlar Saltanatın kaldırılışına değin —1908'de başlayan bu dönemin— devam ettiğini savunurlar. Ancak bu dönemin açıklanmakta olan özelliklerinden dolayı ayrı bir kategoride incelenmesi gerekmektedir.

A. ORTAMIN ÖZELLİKLERİ

1. *Son'un Başlangıcı*

İki "dünya" ve İki "taraf"

Adını *Mondros (ya da Mudros)* Bırakışma Belgesinden alan bu dönem, "Mütarekenâme"nin imza tarihinden (30 Ekim 1918), Osmanlı saltanatının kaldırılmasına değin (1-2 Kasım 1922) dört bunalım yılını kapsamıştır. Biten bir imparatorlukla, doğan yeni ve milli bir devlet arasında, yakın tarihimizin en ilginç oluşları ve olguları görülür. Türk yakın tarihinin bu ilginç manzarası dünyanın içine girdiği yeni bir çağın koşulları içinde ayrı boyutlar kazanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonunda, iki büyük ideolojik blok kurulmuştur. 1917 Ekim İhtilalinin bunalımları içinde, Çarlık Rusya tarihten silinmiş, yerini Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne bırakmıştır. Bu rejim Doğu'yu temsil etmektedir.

Marksist-Leninist yeni bir dünya karşısında Batı'yı ve Batı uygarlığını temsil ettiklerini savaş galipleri kendiliklerinden öne sürmektedirler. Mağluplar ise, sanki o zamanın Üçüncü Dünya'sı olmuşlardır.

Türklerin içinde bulundukları tablo, bu iki blok arasında ele alınmalıdır.

Bir yanda, Osmanlı İmparatorluğundan kalan ne varsa, İstanbul Hükûmeti olarak saklı tutulmak ve devam ettirilmek istenmiştir. İstanbul Hükûmeti, Sèvres (Sevr) diktacıları olan galip devletlerin çizdikleri ülke sınırları içinde, elde edebileceği deği-

şikliklerle kalmaya ve yaşamaya mahkûm edilmiştir ve buna razıdır.

Bir yanda da, Müdafaa-i Hukuk hareketi vardır. Bu Milli Kurtuluş Hareketidir ve İstanbul Hükümeti'nin 16 Mart 1920'den (İstanbul'un işgal tarihi) başlayarak, yaptığı tüm andlaşmaların reddi ve yok sayılacağı ilkesine, amacının önüne çıkan iç ve dış tüm engellerle savaş kararlılığına dayanarak gelişmiştir.

Mütareke döneminin canlılığı, bu iki "taraf" arasındaki çatışmalardan doğmuştur.

Mütareke Döneminde Beliren Ana Sorunlar

Yer yer belirttiğimiz gibi, baş sorun savaş galibi büyük devletlerin (Düvel-i Muazzama) Osmanlı İmparatorluğuna ve özellikle Türkler'e karşıt tutumundan oluşmuştur. Bu devletler Osmanlı İmparatorluğunun ülke bütünlüğünü korumaktan vazgeçmişler ve Osmanlı ülkesini parçalayarak, kendi koruyuculukları altında yeni devletler ve yeni tür sömürgeler kurma girişimine başlamışlardır. Bu bakımdan, Osmanlı mirasının paylaşılması, onları Almanya'dan çok uğraştırmıştır. Çünkü, Orta Doğu'nun haritasını yeniden çizmek durumundaydılar.

Osmanlı ülkesini bölme girişimleri, özellikle 1915'ten itibaren, İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya arasında yapılmış olan gizli andlaşmalarla programlaştırılmıştı. Rusya, Brest-Litowsk Andlaşmasıyla, devre dışına çıkınca, yerini İtalya almıştır. Çok uzun bir süre, Osmanlı ülkesini parçalama tasarılarında usta olan Avusturya-Macaristan'a gelince, Birinci Dünya Savaşına Osmanlı-Alman ittifakı içinde katıldığından bu ortaklıkta yeri olmamış ve o da Çarlık Rusya gibi devre dışı kalmıştır.

1918 Ekiminin son günü, Ahmet İzzet Paşa kabinesinin gönderdiği delegelerle, İtilâf Devletlerinin baş delegesi ve Akdeniz filosu kumandanı Amiral *Carlthorpe* arasında, Limni adasının Mudros limanında imzalanan mütareke, aslında, en azından yüzyıldır geliştirilen bir politikanın sonucu ve uygulanmasıydı[1].

[1] Mondros Mütarekesinin yapılışını tüm ayrıntılarıyla, birinci derecede bir kaynak olan şu eserde bulabiliyoruz: Ali F. Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 5-69. Mütareke döneminin ana çizgileri ve olayları için bk. Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, s. 33-44 — Fransa'nın Washington Büyükelçisi **Jusserand'ın** bu konudaki 15 Eylül 1918 tarihli yazısı ve Dışişlerine gönderdiği **Official U.S. Bulletin**'de Mütarekeye ilişkin küpür de ilginçtir. (**AFE, Europe 1918-1929, Turquie, vol. 42**). Fransızca metni için bk. **Asie Française**, No. 174, Octobre 1918 - Janvier 1919, s. 134 vd. İngilizce metni ve gelişimi için bk. **Chronology of the War 1918.**

Böylesine tek taraflı ve adaletsiz bir belge, Fransızlar tarafından bile eleştirilmiştir[2]. Bu politikanın zaferi Sevr Andlaşması olacaktı.

Asırlık parçalama programının görünürdeki gerekçesi, Wilson'un "14 ilkesi"ne dayandırılmıştır[3]. Paris'te, Barış Konferansı adı altında toplanan galip devletlerin temsilcileri, yenik devletlere, başkentin banliyölerinde kayıtsız şartsız dikte ettirdikleri andlaşmalarla sözde barış dağıtmışlardır.[4]

Uygulamalar

Mondros'la Türklerin elinden herşeyleri alınıyordu. Üstelik, belgeye konulan 7. madde ile, İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit edici durumla karşılaştıkları takdirde, işgal etmedikleri yer-

[2] Mondros Mütarekesinin imzalanışı ve Fransız kamuoyuna sunuluşu ile ilgili kaynaklardan bir kısmı, **Doçent Dr. Yahya Akyüz** tarafından incelenmiştir. (**Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919 - 1922**), Ankara 1975. — Yine bk. Robert de Caix, **Questions pour la guerre et pour la paix** (**Asie Française**, No. 173, Mai - Septembre 1918, s. 66 - 67.) — E.J. Dillon'un yorumları da ilginçtir (**L'Europe Nouvelle**, No. 1, 12 Janvier 1918, s. 12 - 13). Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1976.

[3] Amerika Birleşik Devletleri Başkanı **Woodrow Wilson**, Birinci Dünya Savaşı sonrası barışının temel ilkelerini çeşitli bildiri ve söylevleriyle yayınlamış ve ilân etmiştir. Bunlar arasında 8 Ocak 1918 tarihli, Kongre'ye gönderdiği **14 Maddelik Bildiri** adlı mesaj en ünlüsüdür. Bildirinin 12. maddesi şöyledir: "**Şimdiki Osmanlı İmparatorluğunun Türk bölgelerine mutlak egemenlik tanınmalıdır. Ancak, Türk boyunduruğu altında yaşayan öbür uluslara kesin bir yaşama güveni, özgür ve engelsiz tam bir gelişme olanağı verilmelidir. Boğazlar her devlete açık olmalıdır.**" Bu konuda Ali F. Türkgeldi, A.g.e. Bu eserde Wilson'un sözü edilen, tüm mesajları ve söylevleri vardır (s. 12 - 15); Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, s. 28 - 29.

[4] Belirttiğimiz gibi Paris banliyölerinde imzalanan andlaşmalar şunlardır:
Versay (Versailles) Andlaşması (Almanya ile) (28 Haziran 1919) (440 madde, 15 bölüm). Sen Jermen (Saint - Germain - en - Laye) Andlaşması (10 Eylül 1919) (Avusturya ile) (381 madde ve 14 bölüm), Trianon Andlaşması (Macaristan'la) (4 Haziran 1920) (364 madde ve 14 bölüm), Nöyi (Neuilly) Andlaşması (Bulgaristan'la) (27 Kasım 1919), Sevr (Sèvres) Andlaşması (Osmanlı İmparatorluğu ile) (11 Ağustos 1920) (432 madde ve 12 Bölüm ve çeşitli ekler) — Bu konuda bk. Jean Bach - Thai, **Chronologie des Relations Internationales de 1870 à Nos Jours** (Paris 1957), s. 84-86; J. Landman and Herbert Wender, **World since 1914**, (9. Baskı, New York 1955), s. 68; **L'Histoire, de 1871 à 1971 les Faits**, Cilt II; Murat Sarıca, **Siyasal Tarih** (İstanbul 1980), s. 314-317; Seha L. Meray ve Osman Olcay: **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, s. 43 - 179.

leri de işgal altına alacaklarını pekiştirmişlerdi. Bu bölgelerin Türk olmayan unsurları, güvensizlik ve Türk zulmü altında olduklarını velveleli telgraflarla ilân ederek işgal davetçisi rolünü oynamışlardır.

İşgalci devletler de bu çağrıya gönülden katılmışlardır. Özellikle İngilizler, Osmanlı ülkesindeki Rum, Ermeni, Arap, Kürt gibi unsurları hem birbirinden çeşitli vaatlerle ayırmak, hem de Türkler aleyhinde birleştirerek kışkırtmak için büyük çaba harcamışlardır. Fakat bu unsurlara, bol keseden yaptıkları bağımsızlık vaadlerini tutmamışlardır.

İşgalcilerin gerekçeleri Türkler aleyhindeki klâsik suçlama kampanyasına dayandırılmıştır. Buna göre önce Türkler uygar değildiler, sonra da, özellikle Jön Türk olarak adlandırdıkları İttihatçılar, ülkeyi uzun dertlere ve ıztıraplara boğmuş "birtakım vicdansız ve akılsız herifler"di. Bu bakımdan, Mondros Ateşkesi "Türkiye'ye uygulanan şifa verici tedbirlerin ilki" olmaktaydı[5].

İstanbul Hükûmeti, Barış Konferansına sunduğu muhtıralarında, bu görüşün ikinci kısmına, canü gönülden katılmıştır ve Birinci Dünya Savaşı'na girme sorumluluğunu İttihatçılara yüklemiştir. Fakat, büyük bir Türk düşmanı ve Paris'teki "On'lar Konseyi"nin (On galip devletin oluşturduğu konsey) başı olan Fransız Başbakanı Georges Clémenceau, bu tezi yeterli bulmamış, Türkleri tüm olarak sorumlu saymıştır. Ana sorun, Osmanlı ülkesinin parçalanmasıydı. Türkler de topun ağzında idiler.

Galip devletler, Batı uygarlığını temsil ettikleri iddiasında idiler. Kendileri dışında olanlar —savaşı yitirdikleri için olacak— uygar değildi. Hele, Osmanlı ülkesi içinde olanları yetiştirmek ve eğitmek gerekiyordu. Himaye (protectorat) ve manda (mandat) formülleri bu amaçla ortaya atılmış ve tazelenmiştir.

Türkler için, Anadolu ortasında, küçük ve ekonomik bakımdan kendi kendine yetmeyen bir vatan haritası çizilmişti. Sevr Andlaşması, bu yeni düzenin güvence belgesi olacaktı.

Mütareke'nin, siyasal olsun olmasın tüm dernekleri bu sorunu çözmek ve programlarına almak zorundaydılar.

[5] Orient News'den **Peyam-ı Sabah**'a aktarılan bu yazının bazı satırları Mustafa Kemal Paşa tarafından kırmızı kalemle çizilmiştir **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi** (HTVD olarak geçecektir), (Sayı 26, Belge 677, Mart 1336) — Bu konuda şu değerli esere özellikle bakılmalıdır: Osman Olcay, **Sèvres Andlaşmasına Doğru** — Sabahattin Selek de bu dönemin ilginç bir analizini yapmıştır, **A.g.e.**, s. 44-137.

2. *Mütareke Döneminde Osmanlı Devleti ve Anayasal Sorunları*

1918-1922 yılları arasında, "Osmanlı" adını taşıyan bir devletin varolup, olmadığı kesinlikle tartışılabilir. Mütareke dönemi bir iktidar boşluğudur (interregnum). İstanbul'un oluşturduğu siyasal iktidarın coğrafya bakımından, ülkenin neresine kadar etkin olduğunu kestirmek zordur. Bu iktidarın, 1922 yılına kadarki gelişmesi, Anadolu ile kurduğu diyaloglara dayanır. 1922 yılında ise tarih sahnesinden silinmiştir. Bununla beraber, bu yıla değin, işgalci kuvvetlerin koltuk değnekleriyle ayakta durmaya uğraşan Osmanlı siyasal "müesseseleri" vardır.

Padişah ve Halifeler

Mütarekenin tek hükümdarı, padişah Mehmet Vahidettin (Vahdettin ya da VI. Mehmet)dir (1861-1926). Osmanlı tahtına, sonuncu ve otuzaltıncı padişah olarak çıkmış olan Vahdettin, (3 Temmuz 1918) dört yılı aşkın bir süre Osmanlı tarihinin en bunalımlı bir döneminde saltanatta kalmıştır. Anadolu Hareketinin zaferi üzerine kaçmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla hal'edilmiştir (1-2 Kasım 1922).

İkinci Meşrutiyette yapılmış olan 1909 (1325) Kanun-ı Esasi değişikliği, anayasal sistemi değiştirerek, padişahın yetkilerini azaltmıştı. Vahdettin, kendi dışında, yapılmış bir statünün içinde sıkışmayı kabul etmemiş adeta 1876 sistemini yeniden kurmak, padişahın en yüce anayasa organı olmasını yeniden gerçekleştirmek istemiştir[6]. Başarılı olamamıştır. Bununla beraber, İttihatçıların, 1911 yılında, parlamentoya hâkim olmak amacıyla, giriştikleri Kanun-ı Esasi değişiminden tek yararlanan da, yine Vahdettin olmuştur. 35. madde kaldırılmıştı. İttihat ve Terakki'nin hiç işine yaramamış olan bu yeni sistemin, İttihatçılar aleyhine (1918 feshi), sonra da Müdafaa-i Hukukçular aleyhine (1920 feshi) ilk ve son uygulayıcısı da kendisi olmuştur.

Vahdettin, İttihatçıların sert bir muhalifi olduğu kadar, İttihatçı saydığı Müdafaa-i Hukukçuların da karşısına çıkmıştır ve tutumunu gittikçe sertleştirmiştir. Sonunda T.B.M.M. kararıyla

[6] Doçent Dr. Sina Akşin, Vahdettin'in bu tutumunu 'mutlakiyetçi karşı ihtilâl' olarak nitelendirmiştir. Bu görüşe katılıyoruz (A.g.e. s. 591-592).

hal'edilince[7] Büyük Britanya'ya başvurarak İngiliz donanmasına ait bir gemi ile ülkeyi terketmiştir[8].

Vahdettin, 1918 ve 1920 yıllarındaki kısa süreli parlamento dönemleri bir yana, tüm Mütareke süresince "kararname" olarak isimlendirdiği "muvakkat" (geçici) kanunlar sistemine başvurmuştur[9].

Osmanlı tahtı açısından Mütareke döneminin ikinci adamı önce veliahd sonra da halife Abdülmecit Efendi'dir (1868-1944). Vahdettin'i hal'eden T.B.M.M. tarafından Mütareke döneminin son günü Halife seçilmiştir[10]. İki yılı aşkın bir süre Halife olarak kalmış olan Abdülmecit Efendi, halifeliği tarihe gömen bir kanun gereğince, yurt dışına çıkarılmıştır[11].

Abdülmecit Efendi, Cumhuriyet ilanından sonra da, bir yıl kadar halife olarak kalmıştır ve "teokratik bir demokrasi"nin

[7] Bu konu ile ilgili olarak şu kitabımıza bak. **İslâmcılık Cereyanı**, İstanbul, 1962, s. 149-158. Ayrıca bk. "**Osmanlı İmparatorluğunun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti teşekkül ettiğine dair**" (367 sayılı ve 30.10.1338 (1922) tarihli T.B.M.M. kararı); "**Türkiye Büyük Millet Meclisinin, hukuk-ı hâkimiyet ve hükümranının mümessili hakikisi olduğuna dair**" (308 sayılı ve 1-2 Kasım 1338 (1922) tarihli T.B.M.M. kararı); "**Vahidettin'in hal'i hakkında**" (313 sayılı ve 18.11.1338 (1922) tarihli T.B.M.M. kararı (Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, s. 487 - 489).

[8] Vahdettin, Malaya müslümanları tarafından Büyük Britanya İmparatorluğuna hediye edilmiş olan "Malata" dretnotu ile 15 Kasım 1922 Perşembe günü Malta'ya doğru, ülkeyi terketmiştir. (Muzaffer Muhittin, **Vahidettin'in İhanetleri ve Firarı**) — Vahdettin'in yaşam öyküsü için yaverlerinden Tarık Mümtaz Göztepe'nin şu kitaplarına bk. **Osmanoğullarının son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında** - **Osmanoğullarının son Padişahı Vahdettin Gurbet Cehenneminde**, İstanbul 1969 — Tarihin garip bir cilvesi, Vahdettin'i götüren aynı zırhlı, Atatürk'ün cenaze törenine katılmıştır.

[9] Vahdettin döneminde kararname sayısı 621'dir (**Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku** kitabımız 3. baskı, İstanbul, s. 113, not 22)

[10] T.B.M.M. Hükûmeti'nin veliahd Abdülmecid Efendiyi hilafet makamına seçmesi üzerine, (19.11.1338 - 1922), "**Abdülmecid Efendi nezdine bir heyet izamına dair**" 314 sayılı ve 20.11.1338 (1922) tarihli kararı gereğince, bir meclis heyeti İstanbul'a gitmiştir. Heyet kırmızı atlas bir kese içinde "**Hanedan-ı Âl-i Osmaniden Halife-i Müslimin Hadim-ül Haremeynüşşerifeyn Abdülmecid Efendi Hazretlerine** Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi M. Kemal" imzalı kararı sunmuştur. Belge, Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde aynı kese içinde saklı tutulmaktadır.

[11] **Hilâfetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair kanun** (26 Recep 1342 ve 3 Mart 1340) (1924).

simgesi sayılmıştır[12]. İstanbul-Ankara diyalogu içinde, adı sık sık siyasal sürtüşmelere karışmış ve Ankara'nın "muhafazakâr" çevresiyle yakın ilişkiler kurmuştur[13].

Hükümetler

Mütareke döneminde on iki kabine kurulmuştur. Sadrazam olarak iki isim önde gelmiştir. *Damat Ferit* ve *Ahmet Tevfik* Paşalar. Bunlardan birincisi beş, ikincisi üç kabine kurmuştur. Bu iki ismin yanı sıra Talât Paşa[14], Ahmet İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa da birer kez Sadr-ı âzam olmuşlardır[15].

Mütareke kabinelerinin, dönemin gelişmelerini ve aşamalarını vurgulayan özellikleri vardır.

Damat Ferit Paşa kabineleri, iki kez Milli Kurtuluş Hareketine karşı sertleşme aşamalarını başlatmıştır. Yabancı baskısı altında Damat Ferit Paşa ilk üç kabinesini, Anadolu ile sert bir diyaloğu yürütmek amacıyla kurmuştur. Divan-ı harpler, İttihatçı liderlerin ve ileri gelenlerin (Başta Talât, Enver, Cemal Paşalar) idama mahkûm edilmeleri, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten "ihracı", Âyan'a hükümet yanlısı atamalar, Anadolu ile büyük sürtüşmeler hep bu beş aylık birinci aşama içinde olmuştur.

Müdafaa-i Hukukçularla kurulan diyalog üzerine çekilmek zorunda kalan Damat Ferit Paşa, yerini Ali Rıza, sonra da Salih Paşa kabinelerine bırakmıştır. Gerginlik hemen azalmış, Heyet-i Temsiliye ile kurulan ılımlı diyalog sonucu, Amasya Protokolleri imzalanmış, 1919 genel seçim kararnamesi çıkarılarak seçimler yapılmış, yabancılara karşı daha dirençli bir tutum takınılmış, parlamento açılmıştır. Misak-ı Milli Beyannamesi kabul ve ilan edilmiştir. Altı ayı bir kaç gün aşkın Mütarekenin bu balayı süresi, İstanbul'un işgali ile sonuçlanmıştır. Mebusan Meclisi, işgalciler tarafından çalışırken basılmış, mebuslar birleşimleri (in'ikatları) tehir (erteleme) kararı almışlardır. Bir bölümü Malta'ya sürülmüştür.

Yabancı baskısı ile sona erdirilen kısa süreden sonra, ortam yeniden sertleştirilmiş ve Damat Ferit Paşa iş başına getirilmiş-

[12] "**1924 Almanach Hachette**" çeşitli devletlerin siyasal rejimleriyle ilgili bilgiler verirken, Türkiye'yi şöyle tanımlıyordu: "**Irsi hilafeliğe dayanan dini demokrasi hükümeti**" (**Cumhuriyetin İsmi, Şekli ve Kuvveti** başlıklı yazıdan) (Hâkimiyeti Milliye, 15 Kânun-ı evvel 1339).

[13] **İslâmcılık Cereyanı** kitabımız, s. 162 vd.

[14] Talât Paşa kabinesi Mütareke döneminin özelliklerini taşımamaktadır.

[15] Bu kabinelerin kuruluş tarihleri ve süreleri için bk. s. 37'deki tablo.

tir. Tekrar Kuvay-ı Milliye aleyhine Şeyhülislamın fetvasıyla açılan bu aşama yedi buçuk ay sürmüştür. Mebusan Meclisi feshedilmiş (11 Kasım 1920), divan-ı harplerin sayısı arttırılmış, Kuvay-ı İnzibatiye Kararnamesi çıkarılmış (24 Nisan 1920), Müdafaa-i Hukukçular idama mahkûm edilmiştir. Orduda tasfiye yapılarak, rütbelerin tashihi (düzeltilmesi) kararnamesi çıkarılmıştır. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki Osmanlı delegeleri Sevr Andlaşmasını imzalamışlardır.

Son olarak, yine Anadolu'nun baskısı altında, Damat Ferit Paşa'nın çekilmesi üzerine Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştur. Her ne kadar, daha sakin bir ortam oluşturulmuşsa da, iki yıl süren bu aşamada, İstanbul Hükümeti, yavaş yavaş erimiş ve saltanatın ilgası kararıyla tarihe karışmıştır.

Seçimler, Meclisler ve Parlamento Dışı Oluşlar

Mütareke imzalandığı zaman, Meclis-i Umumi'nin (Osmanlı Parlamentosu) 3. yasama dönemi sürmekteydi. Bu dönem 1330 (1914) genel seçimi sonucu 1 Mayıs 1914'te başlamıştı. İttihat ve Terakki, 1913 yılından beri kendi hâkimiyeti altında tek partili bir rejim kurduğu için, muhalefetsiz —ya da muhalifi yok denecek kadar az— bir Mebusan Meclisi kurulmuştu.

3. yasama dönemi, İkinci Meşrutiyet'in en uzun parlamentolu dönemi olmuştur. Çünkü, Kanun-ı Esasi'nin 1914'te değiştirilen 69. maddesi gereğince, savaş nedeniyle, bir yıl uzatılmıştır.

Talat Paşa'nın çekilmesinden sonra kurulmuş olan Mütareke kabineleri ile Vahdettin ve çevresi bir İttihatçı çoğunluk karşısında kalmışlardır. Ne var ki bu çoğunluğun İttihatçılığı bazı özelliklerle kabul edilebilir. Daha İzzet Paşa kabinesinin kurulması sırasında (Mütareke'nin kabulünden önce) bu çoğunluğun çatladığı görülmüştür.

Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in "Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası" adında bir parti kuracağı havadisi yayılırken, sert tartışmalar arasında meb'usların gruplaştığı görülmektedir. Doğu vilayetleri meb'usları farklı bir gruplaşma içindedirler. İttihat ve Terakki'den ayrılan meb'usların bir bölümü de "Müstakiller" etiketi altında çalışmak isteğindedirler. Bu arada "Radikal Avam Fırkası" da kurulmuştur. "Teceddüt Fırkası"na gelince, Mütareke imzalanmasından sonra kurulmuştur.

Bu partiler, parlamento içinde belirmişlerdir. Meclisler dışında, sürekli olarak "fırka"lar ve "cemiyetler" hemen her gün ortaya çıkmaktadır. Bu koşullar içindedir ki, Vahdettin ve çevresi, yabancı baskısına da uyarak Mebusan Meclisi'ni feshetmiş-

lerdir (21 Aralık 1918). Böylece, Parlamento, Mütarekenin imzalanmasından itibaren, iki ay bile çalışamadan dağıtılmıştır.

Âyan Meclisi'ne gelince, o da çoğunluğu İttihatçı olarak Mütareke dönemine girmiştir. Fakat, daha önce, başta eski Jön Türk ve İttihatçı Ahmet Rıza Bey, Damat Ferit Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa ve Nikolaidis Efendi olmak üzere, küçük bir grup, Mebusan Meclisinde rastlanmayan güçlü bir muhalefet cephesi kurabilmişlerdi.

Mütareke Âyanı'nın ilk reisliğine Vahdettin, Ahmet Rıza Bey'i atamıştır. O da, padişahın yeni bir adalet çağı açtığını belirten söyleviyle işe başlamıştır. Damat Ferit Paşa da özlediği ortama kavuşmuştur. Mebusan'ın feshi üzerine, Âyan Meclisi üyeleri, maaşlarını alarak, yeni bir yasama dönemini beklemişlerdir. Bununla beraber özel nitelikte bazı kıpırdanmalar olmuştur[16].

Birinci Şura-yı Saltanat (26 Mayıs 1335 - 1919)

İzmir'in işgali ile (15 Mayıs 1919) ağırlaşan olayların baskısı altında, meclissiz bir yönetimin sakıncaları ve sorumlulukların ağırlığı apaçık ortaya çıkmıştır. Veliahd Abdülmecit Efendi'nin de önerisine uyan Vahdettin memleketin içinde bulunduğu durumdan nasıl kurtulunacağını söyleşmek ve somut çözümlere varmak amacıyla bir yüce saltanat meclisi (*Şura-yı Saltanat* ya da *Meclsi-i Âli*) toplanmasını irade etmiştir[17].

[16] Geç bir tarihte olmakla beraber **Tevhid-i Efkâr**'ın verdiği bir haber bu duruma örnek sayılabilir. Buna göre Âyan'ın müslüman üyeleri Çürüksulu Mahmut Paşa'nın evinde toplanarak "Türklerin Hıristiyanlara mezalim yaptıkları iddasının tahkik edilmesine ve Yunan istilâsı altındaki Anadolu ve bilhassa Trakya'da yapılan mezalimin nazar-ı itibara alınmamasının protesto edilmesine" dair bir kararı oy birliği ile imzalamışlardır. Hıristiyan üye olarak yalnız Aram Efendi bu toplantıya ve karara katılmıştır (Tevhid-i Efkâr, 26 Mayıs 1338-1922).

[17] Takvim-i Vekayi'den izleneceği gibi, toplantıdan bir gün önce, Şura-yı Saltanat'ın toplanacağını bildiren bir haber yayınlanmıştır. Buna göre, davetiye gösterilmesi mecburidir. Yalnız Âyan üyeleri davetsiz girebileceklerdir. Temsil edilen "zümrelerin" her birinden yalnız bir kişi konuşabilecektir. Vükelâ ve "mazülin-i vükelâ" (eski Bakanlar) ve Âyan üyeleri bu kayda bağlı olmayacaklardır. Darülfünun ile Matbuat Cemiyeti temsilcilerinden ikişer kişi söz söyleyebilecektir. Beşiktaş'tan Yıldız'a davetlileri özel arabalar götürecektir (TV, sayı 3558, 26 Mayıs 1335). Basında çıkan haberlere göre, iki yüz davetiye gönderilmiştir. (Vakit, 24 Mayıs 1335 - 27, 28 Mayıs sayılarında haberler devam etmektedir), o tarihte, Vahdettin'in yaveri olarak toplantıda bulunmuş olan Ta-

Asıl amaç, danışmacı (istişari) bir toplantı ile sorumlulukların bölüşümünü sağlayıcı bir meşrutiyet gösterisi idi. Basında, Damat Ferit Paşa hükümetinin bu topluluktan güvenoyu isteyeceği haberleri bile yer almıştır.

Hayli kalabalık olan Şura-yı Saltanat, Yıldız Sarayında toplanmıştır. Topluluk, hükümet üyeleri, yüksek devlet memurları yanında, Darülfünun (üniversite), İlmiyeliler, Ticaret Odaları, basın ve siyasal partilerin ve cemiyetlerin temsilcilerinden oluşmuştur[18].

Toplantıyı Vahdettin, kısa bir söylevle açarak sözü Damat Ferit Paşa'ya bırakmış ve ağlayarak toplantıdan ayrılmıştır[19].

Şura-yı Saltanat'ı partilerüstü bir toplantı saymak zordur. Çünkü, çeşitli siyasal parti ve derneklerin temsilcileri de katılanlar arasındaydı. *Vahdet-i Milliye Heyeti, Milli Kongre, Vilâyatı Şarkiye ve Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Milli Ahrar ve Sosyal Demokrat fırkaları* ikişer delege ile katılmışlardı. Yine *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* ve uydusu *Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti*[20], *Sulh ve Selâmet Fırkası* bazı koşullarla katılmışlardır. İttihatçıların sözüne dahi tahammül yoktur. Bu arada, Şura-yı Saltanat'ın toplandığı tarihe değin kurulmuş olan *Radikal Avam, Osmanlı Hürriyetperver Avam, Teceddüt ve Ahali İktisat fırkaları* ile *Selamet-i Amme Heyeti* çağırılmamışlardır. İttihatçı olarak,

rık Mümtaz (Göztepe), gördüklerini anlatmıştır (**Son Osmanlı Padişahı Vahideddin, Mütareke Gayyasında**, s. 164-170). Yine bk. Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, (Bu eserde ayrıntılı bilgiler vardır, s. 91. vd.); Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim** (yazar çok yararlı bilgiler vermiştir, s. 215 vd.)

18 Toplantıya katılanlar arasında, Heyeti Vükelâ ve Âyan üyeleri dışında, şu isimler vardır: **Hürriyet ve İtilâf Fırkasından**: Sadık Bey ve Zeynelabidin Efendi; **Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinden**: Ömer Fevzi Efendi, **Sulh ve Selâmet Fırkasından**: Ferit Paşa, **Millî Ahrar Fırkasından**: Cami Bey, **Sosyal Demokrat Fırkasından**: Dr. Hasan Rıza Bey, **Kilikyalılar Cemiyetinden**: Ali Cenani Bey; **Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden**: Süleyman Nazif Bey, eski valilerden Ahmet Nedim Bey. **Matbuat temsilcileri**: **İstiklal** gazetesi başmuharriri **Rauf** Ahmet ve **Yeni Gün** gazetesi başmuharriri Yunus Nadi Beyler.

19 Vahdettin'i toplantıyı terkederken gören Ali Fuat Türkgeldi'nin çizdiği tablo: "**Müşarünileyh meclisten çıkarak, Abdülmecit Efendi de koltuğuna girerek, orta kattaki daire-i hususiyelerine avdet etmek üzere melul ve mahzun bir halde servis merdiveninden inerken iki gözünden yaş akıp 'karılar gibi ağlıyorum' diyordu" (A.g.e., s. 216).**

20 Bu cemiyet Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti olmalıdır. Çünkü toplantıda konuşan temsilcinin adı Ömer Feyzi Efendidir.

yalnız Âyan Meclisindeki bazı üyeler, Şura'ya katılma olanağına sahiptiler.

Bu tablo karşısında Şura-yı Saltanat'ın Mütareke çoğulculuğunu kısmen temsil ettiği söylenebilir.

Konuşulan sorunlara gelince, Damat Ferit Paşa'nın İngiliz yandaşlığına bağladığı konuşmasından sonra söz alanlar, ortak bir görüşte birleşmişlerdir. Devletin kaderi, seçimle kurulmamış bir heyete bırakılamazdı. Bir milli meclisin kurulması şarttı. Ayrıca, Amerika'nın koruyuculuğuna bağlanılmasını ileri sürenler de olmuştur. Fakat bu öneri kişisel kalmıştır[21].

Vahdettin de, bu tür bir meclisin kurulmasından yana idi. Nitekim, Şura'nın dağılmasından sonra, meclisin oluşumu ile ilgili görüşlerin somutlaştırılmasını istemiştir. Gelen cevaplar sayıca kalabalık bir mecliste birleştikleri için, Vahdettin'i kuşkulandırmıştı. Çünkü, vilayetlerden gönderilecek üyeleri de kapsaması istenen böyle bir organ İttihatçıları yeniden iş başına getirebilirdi. Sorun, Damat Ferit Paşa kabinesince kurulacak bir komisyona havale edilerek geçiştirilmiştir[22].

Birinci Şura-yı Saltanat, meclissiz bir dönemin nabız yoklaması olmuştur.

3. *Son Osmanlı Parlamentosu ve Ötesi*

Ali Rıza Paşa kabinesinin Heyet-i Temsiliye ile kurduğu diyalog sonucu, Müdafaa-i Hukukçular "taraf" olarak tanınmıştır.

Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın Anadolu'da "teftiş" gezisine çıkma görüntüsüyle, Amasya'da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarıyla buluşması seçim ve meclis sorunları üzerinde anlaşma ile sonuçlanmıştır. Anlaşmalar "Amasya Protokolleri" olarak hazırlanmış ve imzalanmıştır[23].

İntihab-ı Mebusan Kararnamesi gereğince (7 Ekim 1919) genel seçim Aralık ayının ilk yarısında yapılmıştır (18 Kânun-ı evvel 1919). Özelliklerine daha sonra değineceğimiz bu seçim, çoğunluğu Müdafaa-i Hukukçu bir meclise vücut vermiştir. 12

[21] Konuşmalarla ilgili ayrıntılı bilgileri Prof. Tayyip Gökbilgin vermiştir. **Milli Mücadele Başlarken**; Tarık Mümtaz Göztepe, **A.g.e.**, s. 165 vd.

[22] Şura adına, kurulması istenen milli meclisle ilgili raporu hazırlayan komisyona göre, bu meclisin kurucu unsurları Âyan üyeleri, Şura'ya çağırılmış olan fırka ve cemiyetlerin temsilcileri, taşra vilâyetlerinin genel meclisleriyle belediyelerinin temsilcileri olmalıydı. Vahdettin'i kuşkulandıran, taşranın kalabalık temsilci grubu olmuştur (Ali Fuat Türkgeldi: **A.g.e.**, s. 222-223).

[23] Faik Reşit Unat. **Amasya Protokolleri**.

Ocak 1920'de Meclis-i Umumi (Osmanlı parlamentosu) İstanbul'da çalışmalarına başlamıştır. Ve, kısa bir süre sonra, Misak-ı Milli Beyannamesi'ni ilân etmiştir. Mebusan Meclisi, çalışmaları boyunca, sürekli olarak ülkenin her yerinde kök salmış olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk şubelerinin baskısı altında kalmıştır. Müdafaa-i Hukukçular, gönderdikleri telgraflarla bu etkilemeyi yoğunlaştırmışlardır.

Meclis-i Mebusan'ın varlığı en çok, yabancı devletleri kuşkulandırmıştır. Ve, Meclisin susturulması için en ağır tedbire başvurarak, İstanbul'u işgal etmişlerdir. Meclis'i de çalışır durumda basmışlardır. Bu durum bir fesih değildi. Meclis'in varlığını kanıtlamak amacıyla, Dr. Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının "takriri" (önergesi) ile, birleşimler ertelenmiştir[24]. Aralarında Rauf Bey gibi ünlü Müdafaa-i Hukukçular olmak üzere, meb'uslardan bir grup tutuklanarak Limni ve Malta adalarına sürgün edilmişlerdir.[25].

Salih Paşa kabinesinin çekilmesi üzerine, Damat Ferit Paşa, işgalcilerin baskısıyla dördüncü kabinesini kurmuştur. Anadolu'ya karşı açılan kampanyanın ilk tedbiri olarak ve Anadolu'da kurulacak bir meclisin meşru olamayacağını belirtmek için, başta Kuva-yı Milliye'nin "âsi" olduğu önce Şeyhülislam fetvası sonra da hükümet beyannamesiyle ilân edilmiştir. Daha sonra ise Meclis-i Mebusan feshedilmiştir. Divan-ı harpler işletilmeye başlanmıştır[26]. Anzavur kuvvetleri Kuva-yı Milliyecilere karşı savaşa girmiştir.

[24] Bu konuda, Mebusan tutanakları ve belgelerinden yararlanarak yayınladığımız şu incelememizde bilgi vardır: "**Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş**" (Ord. Prof. Muammer Raşit Seviğ'e Armağan'dan ayrı bası, İstanbul 1956).

[25] "...Nihayet, işgal kuvvetlerinin tasallut planı Meclise kadar uzandı ve Meclise gelip isimlerini verdikleri bir kaç meb'usu alıp götürmek istediler. Bunlar arasında Rauf Orbay da vardı. Rauf Bey, o sırada, Ankara'da kalan Mustafa Kemal Paşa'nın Meclisteki mümessillerinden biri idi. Rauf Beye arkadaşları tarafından kaçması teklif edilmişti. Her halde kaçabilirdi de. Fakat kaçmadı, ve kaçma teklifini yapan arkadaşlarına, hatırımda iyice kalmış olduğuna göre: "Ben şimdiye kadar düşmandan kaçmadım" cevabını verdi; aşağıya indi, teslim oldu, götürdüler" (Hilmi Uran: **Hatıralarım**, s. 127).

[26] Dördüncü Damat Ferit Paşa kabinesinin kurulmasından dört gün, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesinden iki gün sonra, 17 Mart 1920 de iki divan-ı harp daha kurulmuştur (TV, Sayı 3829, 17 Nisan 1920).— Ayrıca bk. **Kuva-yı İnzibatiye için 1.250.836 lira tahsisat-ı fevkalâde itası hakkında kararname** (TV, Sayı 3835, 24 Nisan 1336).

→

Ankara'da "olağanüstü yetkilere sahip" (salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz) kurucu nitelikli Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanmış (23 Nisan 1920), İstanbul Mebusanından bir kısım üyeler bu meclise katılmışlardır. Daha sonra, Malta'dan gelenler de katılacaklardır.

T.B.M.M.'nin oluşturulması için 1920'de yeni ve ek bir seçim daha yapılmıştır.

Âyan Meclisi'ne gelince, Ali Rıza Paşa kabinesi döneminde, başkanlığa ılımlı bir devlet adamı olan Tevfik Paşa atanmıştı (11 Ocak 1920). Fakat, Âyan'ın İttihatçı kompozisyonunu değiştirmek amacıyla, Damat Ferit Paşa önlem almayı ihmal etmemiş, iki kez yeni atamalar yapılmıştı[27].

Bu atamalar sonucu Milli Kurtuluş hareketine cephe almış olan Âyan, ideolojik bakımdan, Mebusan'dan ayrı bir yönde yürümüştür. Müdafaa-i Hukukçuları tutan üyeler arasında tutuklananlar olmuştur[28]. Birleşimleri erteleme kararı, bir gösteri olarak karşılanmıştır[29] Âyan reisliğine Rıza Tevfik Bey getirilmiştir.

Mebusan Meclisi dağıldıktan sonra, Âyan üç toplantı daha yapmıştır. Son toplantıda reis hiç bir şey olmamış gibi, birle-

Süleyman Şefik Paşa'nın İzmit ve havalisi fevkalâde kumandanlığına tayin iradesi, 28 Recep 1338 tarihli Kuva-yı İnzibatiye kararnamesine müzeyyel kararname (TV, Sayı 3841, 1 Mayıs 1336). Kuva-yı İnzibatiye 1. Alayına bir sancak itası ve mezkûr sancağa 3. rütbe Mecidi nişan-ı zişanı talikl iradesi, (TV, Sayı 3851, 12 Mayıs 1336).

[27] Damat Ferit Paşa'nın ilk kabinesi döneminde Âyan Meclisine iki kez atamalar yapılmıştır. Atananlar arasında çoğunluğu Hürriyet ve İtilaf Fırkasının önde gelenleri oluşturmuştur. İlk atama irade-i seniyyesi ile, (16 Mart 1335 - 1919) atanan yedi üye: Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Maliye Nazırı Tevfik Bey, eski Ticaret ve Ziraat Nazırlarından Kostaki Vayani Efendi, Maarif Nazırı, Rıza Tevfik Bey, Hariciye Nezareti Müsteşarı İzzet Fuat Paşa, Darülhikmet-i İslâmiye Reisi Mustafa Asım Efendi, eski Konya meb'usu Zeynelâbidin Efendi (TV, sayı 3499, 18 Nisan 1335). Âyan Meclisi reisliğine Mustafa Asım Efendi getirilmiştir (TV., Sayı 3512, 2 Nisan 1335). 15 Eylül 1335 irade-i seniyyesiyle atanan yedi üye: Şûra-yı Devlet Reisi Rauf Paşa, Dahiliye Nazırı Adil Bey, Adliye Nazırı Mustafa Efendi, Ticaret ve Ziraat Nazırı Hadi Paşa, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hamdi Efendi, eski Adliye Nazırı Vasfi Efendi, Tedrisat-ı Âliye (Yüksek Öğretim) Müdürü Ahmet Naim Bey (Babanzade) (TV., Sayı 3562, 22 Eylül 1335).

[28] Çürüksulu Mahmut Paşa tutuklananlar arasındadır.

[29] Mebusan'ın birleşimlerin erteleme (in'ikadların tehiri) kararı Vasfi Hoca'ya göre: "...Bu tatil değil, tecil değil, temdit değil, fesih de değildir." Rıza Tevfik Bey'e göre, "muzır bir tezahür (gösteri) dür."

şimi kapamıştır[30] ve 1922 yılına değin, geleneklerine uygun olarak, "muhafazakâr" Ayan'ın üyeleri, maaşlarını almışlardır.

Âyan Meclisi de, Müdafaa-i Hukuk örgütünün baskısı altında kalmıştır.

Âyan Meclisi'nin donukluğu ve tutuculuğu yanında, ülke birliğini sarsıcı sorunlara da yer verdiği açıktır. Seyit Abdülkadir'in ve Babanzade Naim bey'in konuşmaları durumun bir örneğidir.

Son Osmanlı parlamentosu bu manzara içinde tarihe karışmıştır.

"Meclis-i Hilâfet" Haberi

Meclis-i Mebusan'ın basılma hazırlıkları arasında, İngilizlerin bir Halifelik Meclisi girişimini düşündükleri anlaşılıyor. 1920 Martında Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa'nın Bandırma'da 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'ya gönderdiği telgrafta uyarıcı bir haber verilmektedir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre "İngiliz haberalma örgütünde bulunan güvenilir kişilerden işitildiği" ve doğruluğu belirtilen bu habere göre, İstanbul'a gelen Sili (gerçek yazılışı bulunamadı) adındaki bir İngiliz yüzbaşısı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası önderlerinden Mustafa Sabri Hocaya başvurarak, "din-i İslamın bolşevik aleyhinde olduğuna dair" bir fetva almıştır. Prens Sabahattin, Vasfi Hoca ve öteki kalburüstü muhaliflerin bundan haberi vardır. Tevfik Paşa da işe öncülük etmiştir. İngilizler, Şeyhülislamdan da aynı doğrultuda bir fetva alacaklardır[31] ve bir alt emperyalizm aracı olarak Yunanlılar "Mikro-Asya" hareketi çizgisinde, padişahın başkanlığı altında tüm İslam ülkelerinden gelecek temsilcilerin oluşturacağı bir "Meclis-i Hilâfet" kurulmasını düşünmektedirler[32].

[30] Son içtimada (5 Nisan 1336, 24. içtima) Reisin son sözleri: "**Bundan başka müzakere edecek bir şeyimiz yoktur. İş olduğu vakit içtima ederiz. Celseye hitam veriyorum**" (Saat 4, dakika 55) (MAZC 1336, D. IV, Si. 1, içt. 24).

[31] Mustafa Kemal Paşa, Bandırma'da 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta bu haberi vermiştir (Telgrafın metni için bk. HTVD sayı 22, Belge 554- 11.3.1336 - 1921).

[32] Bu terim Anadolu Rumlarının Ege bölgesinde kurmak istedikleri İyonya devletine yakından bağlıdır ve Yunan Hellenistik hareketinden ayrı olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Meclis-i Hilâfet aynı bağlamın bir kurumu sayılmıştır. Haber Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul Mümessili Hamit Bey tarafından verilmiştir. Bu-

→

Osmanlı Mebusanı'nın feshinden bir ay önce, İngilizlerin, kendilerine bağlı ülkelerde ve sömürgelerdeki yüz milyonu aşkın müslüman tebaayı ve özellikle Halifeliği korumakta hassas olan Hindlileri oyalama taktiği düşünülebilir.

İkinci Şura-yı Saltanat (22 Temmuz 1336 - 1920)[33]

Damat Ferit Paşa hükümeti, Sevr Andlaşması koşullarının olduğu gibi kabul edilemeyeceğini ve bunlarda hafifletici değişiklikler yapılmasını öngören[34] bir cevap "lâyihasını" sulh konferansına sunmuştu.

Spa konferansında biraraya gelen müttefik delegeleri[35] İzmir ve Boğazlar gibi esas konularda hiçbir değişiklik yapmayacak-

na göre Yunanlılar aracılığı ile Anadolu Cemiyeti kurulacak, ve bu yoldan İstanbul'da ve Anadolu'nun işgal altında bulunan yerlerinde T.B.M.M.'ne karşı bir "meclis-i müessisan" kurulmasına dair propaganda yapılacaktır. Meclis'in başına Saray geçecek ve Sabri Efendi sadr-ı âzam olacaktır. Ve bir hükümet kurularak Ankara hükümetinin meşru olmadığı ilân edilecektir (Bu haberin metni için bk. HTVD, Sayı 22, Belge 1520 - 27.7.1337 - 1921). Bu konuda ayrıca bk. Bilâl N. Şimşir, **Sakarya'dan İzmir'e**, s. 404 — Bilge Umar, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, s. 234-255 — İslâm dininin bolşevikliğe karşı olduğuna dair bir fetva Teali-i İslâm Cemiyeti tarafından da verilmiştir. Bu cemiyete ilişkin belgeler bölümüne bakılmalıdır.

33 2. Şûra-yı Saltanatla ilgili olarak, gazeteler dışında elimizde bazı belgeler vardır ve bunlar hayli aydınlatıcıdır. Önce, Şura'ya sunulan belgeler, **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanmıştır. (3907, 3908, 3909, 3910, 3911, sayılar), yine, Şûra'daki konuşmaların tutanakları da vardır: "5 Zilkaade 1338 - 22 Temmuz 1336 Perşembe günü huzur-u hümayun-u mülukanede in'ikadeden mecliste evrak-ı resmiye okunduktan ve sadr-ı azam Damat Ferit Paşa Hazretleri canibinden vaziyet-i hazıra kemaliyle izah ve beyan-ı ârâ dermeyanına müsaade olunduktan sonra âtide esamisi münderiç zevat tarafından mütalaat-i mazbuta dermeyan kılınmıştır" (Belge rahmetli **Kemal Zeki Gençosman** tarafından sağlanmıştır ve elyazısı tutanağın fotokopisidir). Bu tutanak da, kısmen **Takvim-i Vekayi'nin** 3911. sayısında yayınlanmıştır.

34 **"Heyet-i Murahhassa-ı Osmaniye tarafından Sulh Konferansına Verilen Cevap Lâhiyası"** (TV, 17, 18, 19 Temmuz tarihli, 3905, 3906, 3907, sayılarda yayınlanmıştır). Bu konuda bk. Seha L. Meray ve Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri** (Ankara 1977), s. 31-35.

35 Spa Konferansı, Belçika'nın aynı adı taşıyan kentinde 5-16 Temmuz 1920'de toplanmıştır. Almanya'nın savaş onarımı tazminat yüzdelerini saptamıştır. Daha fazla bilgi için bk. J.-B. Duroselle, **Histoire Diplomatique de 1919 à Nos Jours** (Paris, 5. Baskı, 1971), s. 20. — Seha L. Meray- Osman Olcay, **A.g.e.**, s. 35-40.

larını, ancak bazı noktaları değiştirebileceklerini bildiren bir cevabı, Osmanlı delegasyonundan Dahiliye Nazırı Ahmet Reşit Beye bir muhtırayla sunmuşlardır[36]. Bu ağır muhtıra, aynı zamanda bir tehdidi de içeriyordu. 27 Temmuz 1920 günü, gece yarısına kadar, Sevr Andlaşması imzalanmazsa Müttefik Devletler gerekli gördükleri tedbirleri alacaklardır. Osmanlı delegesi, durumu telgrafla, İstanbul'a bildirmiştir[37].

Vahdettin, bu ağır tehdit ortamı içinde, yeni bir Şura-yı Saltanatın toplanmasını irade etmiştir. Şura, 28 Temmuz Perşembe günü Yıldız Sarayı'nda toplanmıştır. Toplantı yapıldığı gün, müttefiklerin verdikleri sürenin bitmesine beş gün kalmıştı. Meclis-i Mebusan'ın basılmasından altı ay, Ankara'da T.B.M.M.' nin toplanmasından üç ay sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısı, bu sefer çok ciddi olarak saptanacaktı.

İkinci Şura-yı Saltanat, ilkinden hayli farklıdır. Çünkü çoğulculuğunu yitirmiş bir siyasal hayatın unsurları temsil edilmektedir. Kabine üyeleri dışında[38], Osmanlı bürokrasisinin ilmiyeci, asker ve sivil kırkaltı ünlü kişisinden oluşmuştur[39].

36 **"17 Temmuz 1336 tarihiyle heyet-i murahhassa azasından Dahiliye Nazırı Reşit Beyefendi hazretleri tarafından Nezaret-i Celile-i Hariciyeye çekilip Spa Konferansının muahede-i Sulhiye hakkındaki kararını muhtevi bulunan telgrafname** (TV. Sayı 3911, 24 Temmuz 1336).

37 Reşit Beyin telgrafından: "**...Bu müddet Temmuzun 27. günü nısfelleylde (gece yarısı) hitamı kılacaktır. Eğer andlaşma bu koşullar içinde imza edilmeyecek olursa, Müttefik Devletler, duruma göre, gerekli gördükleri tedbirleri alacaklardır**" (Hariciye Nezaret-i Celilesine, Paris'te hey'atı murahhassa azasından Reşit Beyefendi hazretleri tarafından 17 Temmuz 1920 tarihiyle keşide olunan telgrafın tercümesidir (TV, sayı 3909, 21 Temmuz 1336). Aynı belge TV, sayı 3911, 24 Temmuz 1336'da bir kez daha yayınlanmıştır. Damat Ferit Hükümetinin Şura-yı Saltanat'ı bu telgrafla başlattığı görülüyor. (Seha L. Meray ve Osman Olcay, A.g.e. s. 37)

38 Bu tarihte 4. Damat Ferit Paşa kabinesinin üyeleri: Damat Ferit Paşa (Sadr-ı âzam, Hariciye ve Harbiye Nazır vekili), Şeyhülislam Dürrizade Abdullah, Mehmet Sait Paşa (Bahriye Nazırı), Ali Rüştü Efendi (Adliye Nazırı), Edhem Bey (Şûra-yı Devlet Reisi ve Ticaret ve Ziraat Nazır vekili), Mehmet Reşat Bey (Maliye Nazırı ve Dahiliye Nazır vekili), Fahrettin Bey (Rumbeyoğlu) (Maarif Nazırı), Cemil Paşa (Nafia Nazırı), Osman Rıfat Paşa (Evkaf-ı Hümayun Nazırı).

39 1. Tevfik Paşa (Eski Sadr-ı âzam ve Âyan Meclisi Reisi), 2. İzzet Paşa (Eski Sadr-ı âzam), 3. Ali Rıza Paşa (Eski Sadr-ı âzam), 4. Salih Hulusi Paşa (Eski Sadr-ı âzam), 5. Mustafa Sabri Efendi (Eski Şeyhülislam), 6. Müşir Fuat Paşa, 7. Müşir Osman Paşa, 8. Müşir Ömer Rüştü Paşa, 9. Birinci Ferik Süleyman Paşa, 10. Abdurrahman Şeref Bey, 11. Refet Bey, 12. Topçu Feriki Rıza Paşa, 13. Aristidi Pa-

→

Dördüncü Damat Ferit Kabinesi, bu konuda bir yazı ile durumun feci tablosunu çizmiştir[40]. Sadr-ı âzam, toplantıyı açış söylevinde duruma bir siyasal tarihçi gözüyle bakmak istemiştir. Devlet, bir ölüm kalım tercihi karşısındaydı. Yaşamı yeğ tutanlar, söz aldıktan sonra, tutanağı imza etmeliydiler. Söz istemeyenler, devletin yokolmasından yana sayılacaklardı[41]. Delegelerin çoğu sözalmıştır[42].

şa, 14. Seyyit Abdülkadir Efendi, 15. Tevfik Bey (Eski Maliye Nazırı), 16. Hâdi Paşa, 17. Rıza Tevfik Bey, 18. Mustafa Efendi, 19. Adil Bey, 20. Vasfi Efendi, 21. Hamdi Efendi, 22. Mustafa Asım Efendi, 23. Mavroyani Bey, 24. İzzet Fuat, 25. Abdülhak Hamit Bey, 26. Azaryan Efendi, 27. Bohor Efendi, 28. Aram Efendi, 29. Dilber Efendi, 30. Zeynelabidin Efendi, 31. Müşir Zeki Paşa, 32. Müşir Kâzım Paşa, 33. Müşir Nuri Paşa, 34. Kadıasker Mehmet Nuri Bey, 35. Ali Rıza Efendi, (Fetva Emini), 36. Mehmet Tevfik Efendi (Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye Reisi), 37. Ferik Hamdi Paşa (Erkân-ı Harbiye Reisi), 38. Mustafa Nuri Paşa (Harp Mesulleri Divanıharp üyesi), 39. Birinci Ferik Zeki Paşa, 40. Emekli Ferik Muhsin Paşa, 41. Ferik Fuat Paşa (Erkân-ı Harbiye ve Temyiz-i Askeri eski reisi), 42. Emekli Topçu Feriki Fuat Paşa, 43. Ali Refik Paşa (Emekli Topçu Dairesi Reisi), 44. Emekli Ferik Rıza Paşa (Topkapı Saray-ı Hümayunu Muhafızı), 45. Emekli Ferik Şakir Paşa, 46. Emekli Ferik Galip Paşa (TV., sayi 3911, 24 Temmuz 1336, s. 5) (Bu kişilerin bir bölümü, Lozan Andlaşmasının öngördüğü genel af dışında bırakılarak, 1924 yılında ilân edilen 150'likler listesine alınmışlardır. Bk. Hilmi Uran, **Hatıralarım**, s. 314-336 — **Resmî Ceride**, Sayı 81, 7 Kânun-ı sani 1340 - 1924) — İlhami Soysal, **150'likler**, s. 59 - 65.

[40] **"Mezkûr telgrafnamede muharrer karar üzerine Meclis-i Vükelâca cereyan etmiş olan müzakerat neticesini mutazammın 20 Temmuz 1336 tarihli zabıtname"** (TV., 3911, 24 Temmuz 1336), **Reşit Bey'in** Paris'ten gönderdiği telgraf üzerine, Damat Ferit Paşa Kabinesi, durumu görüşmüş, vardığı sonuçları bu belge ile, toplantıya katılanlara sunmuştur.

[41] Damat Ferit Paşa'nın açış konuşmasından: "**Binyediyüz sene mukaddem Roma İmparatorluğunun inhilalinden beri tarih ikinci bir vakıa-ı mühimme karşısında bulunuyor**". Sadr-ı âzam, şanı dünyayı kapsamış olan "Muazzam Osmanlı Devletinin" "on yıllık müthiş hatalar" sonucu bugünkü düşkün duruma indirildiğini sözlerine ekledikten sonra, şöyle demiştir: "**...toplantıda bulunan sayın kişilerin karar sonucunu bildirmeleri yeter. Eğer yokluğu varlığa tercih edenler varsa, sözaldıktan sonra, mütalaasını sözlü ya da yazılı kısa şekilde belirterek zaptı imza etmesini rica ederim. Söz istemeyen "zevat", devletin devamını ve yaşamını, mahva ve yokluğa tercih edenlerden sayılacaktır**" (TV., sayı 3911, s. 4).

[42] İlk sözü, Mustafa Sabri Efendi almış ve hükümetin "vaziyeti takdir" ederek, ona göre hareket etmesini önermiştir. Vahdettin, bu konuşmaya "**Müphem kaldı. Maksat anlaşılamadı**" cevabını vermiştir. (Elyazısı tutanak, s. 1).

Osmanlı delegasyonundan ve Âyan Üyesi Hâdi Paşa, Sadr-ı âzamı desteklemiş, edebiyat yapılmadan konuşulmasını istemiştir. Ne var ki, kendisi de edebiyata sapmıştır[43]. Yürekli konuşmalar yapılmamıştır[44].

Konuşmalar bittikten sonra, padişah, andlaşmayı imza yanlısı olanların ayağa kalkmalarını istemiştir, bir kişi dışında, herkes ayağa kalkmıştır. Tek kişi, Topçu Feriki Rıza Paşa, "müstenkif" (çekimser) olduğunu söylemiştir ve toplantıya son verilmiştir[45]. Durum bir mazbata ile saptanmıştır[46]. İki gün sonra da, Damat Ferit Paşa, beşinci ve son kabinesini kurmuştur ve diktacılarına verdiği sözü tutarak, Şura-yı Saltanat'tan da aldığı güçle, Anadolu "isyancılarına" karşı şiddetli bir cephe ateşi açmıştır[47].

Bu tarihlerde, T.B.M.M. Hükümetini kurmuş olan Müdafaa-i Hukukçular da, Şura-yı Saltanatçıları vatan haini ilân etmişlerdir[48].

[43] Hadi Paşa, "Şairane hayallere" ve demagojik sözlere (tedabirat-ı avampesendane) sapılmamasını isteyerek, kendisi bu yola girmiştir. Paşa'ya göre, inkıraz (yıkılma) intihar demektir. "**...Tasavvur buyurulsun, bir ağacın dalları budanmakla onun kökünü çıkarıp atmak mı lâzımdır? Kökü yerde oldukça o ağaç elbette taze hayat bulur. Bunun gibi cennetmekân Sultan Osman Gazi'nin semeresi olan, büyük saltanat ağacı, şecere-i takkibe-i saltanat-ı seniyye bugün kâmilen budanmış olmakla beraber umut kesmemek, üzüntülü olmak gerekmez** (TV., sayı 3911, s. 4).

[44] Ayan üyelerinden Abdurrahman Şeref Bey ve Topçu Feriki Rıza Paşa, İstanbul'ca kabullenilen andlaşmanın Anadolu'da uygulanıp uygulanmayacağını sormuşlardır. Damat Ferit Paşa şu cevabı vermiştir: "**Eğer reddedersek, İstanbul'u derhal Yunan askerinin istillâ edeceği şimdi okunan telgraftan anlaşıldı. İmza edersek Yunan askeri gelmeyecek. Hep birden, elbirliğiyle çalışarak Anadolu'daki isyanı bastıralım ve hem de Cenabıhaktan ümit ederim ki bastırırız. Hiç değilse, böyle bir ümit kapısı açık bulunuyor**" (Elyazısı Tutanak, s. 5) (TV., aynı sayı, s. 5).

[45] Elyazısı tutanaktan (s. 6): "İrade-i hümayun (Vahdettin): Kabul edenler ayağa kalksınlar. Etmeyenler otursunlar. Sadrazam Paşa (Damat Ferit): İrade-i hümayunu infaz ediyorum. Muahede-i Sulhiyenin (barış andlaşmasının) imzasını kabul edenler lütfen ayağa kalksınlar. Hey'at cümleten ayağa kalktı. Yalnız Topçu Feriki Rıza Paşa ayakta olduğu halde "müstenkif" olduğunu ifade eyledi. Meclis hitam buldu". Bazı yazılarda olduğu gibi, Rıza Paşa'nın oturduğu ayağa kalkmadığı red oyu verdiği ve muhalif kaldığı rivayetleri gerçeğe uymamaktadır.

[46] TV., Sayı 3911, s. 3-5.

[47] Kabine 31 Temmuz 1920'de kurulmuştur. Anadolu hareketini suçlayan hükümet bildirisi 4 Ağustos'ta yayınlanmıştır. (TV., 3918 ve 3921 sayılar, 1, 4 Ağustos 1920).

[48] HTVD., sayı 70 (Mart 1974), 1520 sayılı belge.

4. Malta Dosyası

Malta adasına sürgün, 1919 yılı Mart ayının ortalarında başlamış ve 1921 yılı Kasım sonuna kadar iki buçuk yıl kadar sürmüştür[49]. Tüm özellikleriyle bir Mütareke dönemi olayıdır. Bu dönem içinde başlamış ve bitmiştir.

Sürgünler büyük grupların yanı sıra birer ikişer kişilik yollamalarla da yapıldığı için tutsakların kesin sayısını vermek zordur. Sonuç olarak "Harb-ı Umumi" sonunda 150'yi aşkın fikir, siyaset adamı ve komutan adadaki Pulverista kışlasını çeviren tel örgüler ardında hapsedilmiştir[50]. Sürgün yeri olarak Malta' nın seçilmesini işgal kuvvetleri Başkomutanı Amiral Calthorpe salık vermiştir[51].

En kalabalık grup 78 kişiliktir ve 28 Mayıs 1919 sabahı İstan-

[49] İlk sürgün Mayıs sonlarında (28 Mayıs 1919) başlayıp 1921 Kasım ayının 1'inde son bulduğuna göre Malta sorunu iki yıl beş aylık bir süreyi kapsamıştır.

[50] Bu konuda resmi Osmanlı belgelerine ilişkin bilgilerden yoksunuz. Genellikle İngiliz arşivlerinden yararlanılmıştır ve bu yöntemle Bilâl N. Şimşir doğrudan doğruya konuyla ilgili ilk ayrıntılı yapıtı vermiştir: **Malta Sürgünleri** (1976). Ayrıca aynı yazarın, yalnız belgelerden oluşan şu yapıtına da bk. **İngiliz Belgelerinde Atatürk** (1. ve 2. ciltler). Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri** (1971). Bu yapıtta konuya ilişkin belgeler vardır. Hatırat türündeki Türkçe yapıtlarda kesin sayılar bulmak zordur. Belirttiğimiz gibi en ayrıntılı kitabın yazarı Sayın **Bilal Şimşir** sürgünlerin sayısını 150'nin üstünde vermekte, fakat kitap sonunda yayınladığı liste 144'ü bulmaktadır. Bizim Fransız Dışişleri Arşivi'nde (AFE) bulduğumuz Cevat Paşa'ya ait elyazısı dilekçedeki listede 114 isim vardır. Bu belgelerle ilgili olarak **Echo de l'Islam** adlı Paris'te çıkan Fransızca gazetenin verdiği haber de ilginçtir (1 ve 15 Şubat 1921 tarihli sayıları). Malta'dan Paris'teki Yüksek Barış Konseyi'ne gönderilen telgraflar hem İspanya elçiliği, hem de General **Pellé** tarafından gerekli yerlere ulaştırılmıştır (**AFE, Vol. 35, Europe 1918 - 1929 Turquie, Ref. AE/211/ard**).

[51] 14 Şubat 1919 tarihli, "very urgent" (çok acele) kayıtlı, Paris'teki Büyük Britanya Elçiliğinden Fransız Dışişlerine bir kopyası gönderilmiş olan belge, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe (Kaltorp)'un bir mesajını içermektedir. Bu belgede tutuklanması gerekli Türk sürgünler için Malta'nın elverişli bir yer olduğu Amiral Calthorpe tarafından salık verildiği belirtilmiştir (**...The Admiral suggested Malta as a suitable place in which to intern the persons handed over.**) Bu çok önemli belgeye yer yer değinilecektir. Bu belgenin aslını Fransız Dışişleri Arşivinde bulduk (**AFE V, Vol. 27, Europe 1918 - 1929 Turquie, Ref. AD 221**).

bul'dan «Princess Ena» gemisiyle yola çıkarılmıştır[52]. Sürgüne götürülenler arasında ünlü İttihatçılar vardır ve bir kısmı Divan-ı Harp tarafından yargılanma sırasında götürülmüşlerdir[53]. Gemi önce Limni adasının Mudros (Mondros) limanına uğrayarak 12 yolcusunu bırakmış[54], kalan kısmı Malta'ya götürmüştür. Daha sonra Mondros'dakiler de aynı adaya taşınmıştır. İstanbul'un işgali günü İngilizler tarafından basılan Meclis-i Mebusan'ın 11 üyesi de Malta'ya sürülmüş[55], bunları başka sürgünler izlemiştir.

Malta'ya sürülmüş olanlar arasında tutsaklardan kimi serbest bırakılmış[56], kimileri de kaçmıştır[57].

[52] Bu konuda en ayrıntılı kaynak Bilâl N. Şimşir'in kitabıdır: **Malta Sürgünleri.** Ayrıca aynı yazarın **İngiliz Belgelerinde Atatürk** C. I ve II'ye bakılmalıdır. Prof. Gotthard Jaèski'nin eserinde de önemli kaynaklar vardır. Bunlar dışında "hatırat"lara başvurulabilir. Örneğin Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Pâdişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında** (s. 170 vd.); Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim** (C. 2, s. 97 vd); Hüseyin Cahit Yalçın, **Malta Hatıraları, Tanin**'deki yazı dizisi. Ali F. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 218, 228, 255, 259 - 260; Ali İhsan Sâbis, **Harb Hatıralarım,** 5. Cilt, s. 19, 23-25.

[53] İttihatçıları yargılayan Divan-ı Harb-i Örfi'nin 3 Haziran 1919 celsesinde, İstanbul Muhafızı Mirliva Seyyit Paşa imzalı ve 29 Mayıs 1919 tarihli yazıda 8 Mayıs Perşembe günü mahkemece celbedilen bâzı "zevatın" aynı gün İngiliz kumandanlığı tarafından gönderilen bir binbaşıya teslim edildikleri bildirilmiştir. Müdde-i Umumi Muavini Feridun Bey de Reis'in sorusu üzerine "İngiltere devlet-i fahimanesinin Dersaadet mümessilleri tarafından hapishanede cinayetle mevkuf bulunan Sait Halim Paşa ve rüfeka-yı sairesi alınıp bir semt-i meçhule sevkedildiğinden" Ceza Usulü Kanununa göre götürülenler hakkındaki davanın ayrılmasını istemiştir ve önerisi kabul edilmiştir. (**8 Mart Sene 1335 Tarihinde İrade-i Seniyye-i Hazret-i Padişahiye İktiran Eden Kararname ile Müteşekkil Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi** [DHÖ olarak geçecektir]. TV 2571. sayısına ilâve, s. 128). Bu durum da Mütareke dönemi Divan-ı Harbinin hukuksal ve siyasal niteliğini açıkça göstermektedir.

[54] Bu grupta olanlar: Prens Sait Halim Paşa, Mithat Şükrü (Bleda). Hacı Adil, Ziya Gökalp, Halil (Menteşe), (Kara) Kemal, Ali Münif, Ahmet Şükrü, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyin Tosun Beyler, Mahmut Kâmil Paşa (Bilâl N. Şimşir, **A.g.e.,** s. 121-122).

[55] Bu kafilede olanlar: Ali (Çetinkaya) (Afyon), Ahmet Faik (Kaltakkıran) (Edirne), Mehmet Şeref (Aykut) (Edirne), Ali Cenani (Ayıntap), Celâl Nuri (İleri) (Gelibolu), Numan Usta (İstanbul), Hasan Tahsin (Uzer) (İzmir), Hacı İlyas Sami (Muş), Hüseyin Rauf (Orbay) (Sivas), (Kara) Vasıf (Sıvas) Beyler (Bilâl N. Şimşir, **A.g.e.,** s. 219-220).

[56] Serbest bırakılan 40 kişilik bir grup vardır. 12 Nisan 1921 tarihinde önce üç kişi salıverilmiştir (Edirne meb'usları Şeref ve Faik Bey-

→

Böylesine seçkin şahsiyetleri Malta'ya sürmek yalnızca işgal makamlarının buluşu değildir. Gerçi, Almanya için yapıldığı gibi, savaş suçlularının özel mahkemelerce peşin olarak çok ağır cezalara çarptırılma ve yargılama sistemi Osmanlılar için de uygulanmak istenmiştir[58]. Ne var ki asıl neden Mondros ve Sèvres (Sevr) uygulamalarına karşı beliren engellerin ortadan kaldırılmasıydı. Bunların başında işgal makamlarının gizli ya da açık "istihbarat" raporlarına göre "hâlâ güçlü" İttihatçılar geliyordu[59]. Onları özellikle savaş suçlusu sayılan komutan paşalar izliyordu.

Olaylar geliştikçe ortaya çıkan üçüncü bir kesimle de uğraşmak gerekmiştir. Önce İttihatçılar bütünü içinde ele alınan bu kesim taze ve değişik bir kuvvet olarak ortaya çıkmıştır. İngilizlerin "Nationalist" (milliyetçiler) olarak tanımladıkları "Kemalists"ler (Kemalistler), daha doğrusu Müdafaa-i Hukukçular İstanbul kamuoyuna ve Meclis-i Mebusanı'na egemendiler ve hükümete Malta'ya sürülenler hakkında soru yöneltecek kadar

lerle, Mithat Bey). Ayrıca kendi olanaklarıyla İtalya'ya yollanan dört kişi (İbrahim Saip Bey, Abbas Halim Paşa, Sait Halim Paşa ve Hüseyin Cahit Bey). Otuz üç sürgün de iki gemi ile İtalya'ya yollanmıştır. Ali Fethi (Okyar), İsmail Canbolat, Rahmi, Ferit (Tek), Ubeydullah Efendi, Salâh Cimcoz, Ahmet Nesimi, Ziya Gökalp, Hacı Adil, Halil (Menteşe), Ahmet Şükrü ve Ahmet Ağaoğlu Beyler bu grup içindedir (Bilâl N. Şimşir, A.g.e., s. 418-420).

57 Kaçanlar: Ali İhsan (Sâbis) Paşa, Sabit, Nevzat, Bedrettin, Macit, Muammer, Gani, Ahmet, Memduh, Faik, Şükrü, Feyzi, Kara Kemal, Tahsin, Necmi Beyler ve Mahmut Kâmil Paşa (Bilâl N. Şimşir, A.g.e., s. 439 — Ali İhsan Sâbis, A.g.e., s. 33-36) — Durum Fransız Dışişlerince yakından izlenmiştir (AFE, 48 sayılı nottaki Belge).

58 Örneğin İngilizler, başta Lloyd George olmak üzere, bu konuda ısrarlı ve inatçıdırlar. Başbakanları Lloyd George, barış koşullarını Türklere kabul ettirebilmek için İstanbul'un işgal edilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın azlettirilmesi, İstanbul'daki Meclis'in dağıtılması gibi önlemler alınmasından yanadır (Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C. 1, Belge 145, s. 429 vd) — Başbakan Avam Kamarasında da aynı çizgide konuşur ve Türklere verilecek cezaların, en ağır ceza yanlısı olanları bile şaşırtacağını ileri sürer.

59 İngiliz kesiminin raporlarında bu gözlem sürekli olarak egemendir. İngiliz kamuoyunda da aynı doğrultuda görüşler vardır. Örneğin **The Near East** dergisinde, 1919 genel seçimine ilişkin bir haberde "...her ne suretle olursa olsun Meclis-i Mebusan'ın içtimaından sonra, belki de bir İttihat kabinesinin iktidar mevkiine gelmesi pek ihtimal dahilindedir. Şurası unutulmasın ki İttihatçılar apaçık İngiliz aleyhtarıdırlar" (**İkdam**'ın alıntısından, 30 Kânun-ı evvel 1335).

ca atılgandılar[60]. İngilizler bunları ağır suçlu saymışlar[61] suç ve suçlu çeşidini genişletmişlerdir.

İşgal otoritesinin "uygarlık - kurtarıcılık" iddiasıyla giriştiği bu görevinde en büyük yardımcı, kendi raporlarına göre "çok âciz" durumda olan İstanbul Hükümeti (Vahdettin - Damat Ferit Paşa ekibi) idi ve işgalcilere daha iyi hizmet "arzedebilmek için" "muzır" (zararlı) saydıkları isimlerden oluşan listeleri kendiliklerinden sunmuşlardır. İstanbul mitingleri de kendilerini korkutmuştur[62]. Kaldı ki bu kişileri yakalama gücüne sahip değildiler.

Büyük Britanya Başbakanı Llyod George ve Hariciye Nâzırı Lord Curzon işlemleri yakından izlemişlerdir. Ne var ki bu il-

[60] 28 Şubat 1336 (1920) birleşiminde Çorum meb'usu İsmail Kemal Bey'in "Malta'ya sevkolunan rical ve evlâd-ı vatanın ecanibe (yabancılara) suret-i teslimlerinin (teslim edilme durumunun) hükümetten suali hakkında" takriri (MMZC 1336-1920, D IV, Si 1, 15. celse) — Âyan Meclisi'nde Malta tutsaklarının durumun da ele alınmıştır. Örneğin bu dönemde "takibata uğrayan Âyan azaları"nın yanı sıra, Hayri Efendi ve İbrahim Beyin, Malta'da oldukları halde, maaşlarını alıp alamayacakları uzun tartışmalara konu olmuş, sonunda sürgün bir mazeret olarak kabul edilmiştir. Rıza Tevfik Bey kararı "O mazeretin altında azim (büyük) bir kabahat var" diyerek karşılamıştır. Malta'dan İbrahim Bey'in gönderdiği yazı, Ahmet Rıza Bey'in de konuşmalara karışmasına neden olmuştur (MAZC, D IV, Si 1, in'ikad 4, TV sayı 3758'e ilâve s. 14-17).

[61] "Mütareke koşullarına aykırı hareket etmek; uygulamalara karşı çıkmak; işgalci subay ve komutanlara karşı saldırganlık; tutsaklara vahşice muamele etmek; Kafkasya'da olduğu kadar Türkiye'de de Ermenilere ve öteki azınlık halklara kötü davranmak; mal ve mülk yağmalamak ve tahrip etmek; savaş kanunlarına başka aykırılıklar" (50 sayılı nottaki belgelerden).

[62] Bu döneme ilişkin İngiliz belgelerinde durum açıkça belirtilir. Özellikle Ferit Paşa'nın, sürgünlerden sonra rahatladığı bile gözlenmiştir. (Bilâl N. Şimşir, A.g.e., C. 1. s. XXXVI, XXXVIII, XXXIX, XLI, LXXXIII, CXVIII, CXXI, XXVII, XXXIX, XL) (Osmanlı hükümetinin tutuklanmasını ve sürülmesini istediği kişiler için Bk. s. 91 - 92). — Saray'ın en önemli görevlerinde bulunan Lutfi Simavi Bey aynı kanıdadır: «...Teslim edilen mevkufini (tutukluları) İngilizler, koyun sürüsü gibi, kamyonlara doldurarak nakil ve bir torpido ile Malta'ya gönderdiler. İzmir için akdolunan mitingden sonra ahalinin Bekirağa Bölüğündeki mevkufini tahlis edeceği (kurtaracağı) şayiası (söylentisi) üzerine Damat Ferit Paşa kabinesinin İngilizlere müracaat ederek bu tedbirin ittihazını (önlemin alınmasını) rica ettiği bilahara tahakkuk eyledi» (**Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, İkinci Kısım, s. 238, eski yazı) — Falih Rıfkı Atay da aynı kanıdadır: «...Malta sürgünlerinin bir kısmı Damat Ferid'in ricasiyle tevkif olunmuşlardır» (Çankaya, 1959 baskısı, s. 218).

gileri, üç yıl sonra Lozan'da karşılaşacakları Türkler hakkında bir deneyim kazandırmamıştır.

Malta sorununda —Almanlara oranla— bazı farklar vardır. O da yeni bir Türk Devletinin Müdafaa-i Hukukçular tarafından, galip devletlerin diktaları dışında, kuruluş çalışmalarına geçirilmesidir.

İkinci fark Saray'ın "sâdık kulları"dır.

Asıl önemli fark, Müdafaa-i Hukukçuların Anadolu'da esir aldıkları, başlarında Colonel Rawlinson bulunan İngiliz ve Büyük Britanya tebaalı (Hintliler gibi) kişilerdir[63]. Malta tutuklamaları başlar başlamaz, önceden plânlanan şekilde, bunların tümü gözaltına alınmıştır[64]. Bu çok önemli koz, sorunun kesin bir çözüme bağlanmasında baş neden olmuştur.

İngiltere hükümetinin çeşitli baskılar altında Anadolu'daki tebaalarını kurtarmak amacıyla pazarlıklara girişmesi bu bakımdan hiçbir sonuç vermemiştir. İngilizler, savaş suçlusu olarak —sınırlı da olsa— bir grup sürgünü geri vermek istememişlerdir. Mustafa Kemal Paşa "ya hep, ya hiç" ilkesinde ısrar etmiş ve başarılı olmuştur.

Uzun görüşmeler sonunda Ankara'nın isteği galip gelmiştir.

Malta'da kalan 59 kişi, iki İngiliz gemisiyle İstanbul'dan geçerek[65], İnebolu'ya getirilmiş ve İngilizlerle değiştirilmiştir. İçlerinden bir bölümü Anadolu'ya çıkmayarak İstanbul'a gitmişlerdir[66].

İstanbul Mebusanı'nın eski üyeleri, T.B.M.M.'nin üyeleri sayılmışlar ve genel kurula alkışlar arasında "takdim" edilmişlerdir[67].

[63] Bu tutsaklar 29 kişi olarak saptanmıştır (Bilâl N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 424).

[64] Bilâl N. Şimşir, A.g.e., s. 201-204, 451-461 — Gotthard Jaeschke, A.g.e., s. 194.

[65] **Chrysantemum** ve **Soutenor** gemileri 30 Teşrin-i Evvel 1337 (1921) günü İstanbul'da kısa süre durarak Karadeniz'e açılmışlardır (İkdam 31 Teşrin-i Evvel 1337).

[66] Hoca Rıfat Efendi, Mithat Şükrü (Bleda), Numan Usta, Celâl Nuri (İleri), Ahmet Emin (Yalman), Muammer, Süleyman Nazif, Enis Avni (Aka Gündüz), Seyyit Burhanettin, Albay Adil Beyler (Bilâl N. Şimşir, A.g.e., s. 460) - Gotthard Jaeschke, A.g.e., s. 194

[67] 3. ciltte (Müdafaa-i Hukuk Dönemi) konu üzerinde durulmuştur. Örnek olarak Faik (Edirne) ve Şeref Beylerin Meclis'e takdimi için bk. TBMMZC, s. 77 - 78 (1949 basımı).

5. *İstanbul Hükûmeti ve İdeolojisi*

İstanbul Hükûmeti'nin[68] genel politikası Mondros'la başlamış, aynı doğrultuda Sevr'le sonuçlanmıştır. Vahdettin bürokrasisi, yenilgi çizgisi içinde kaldıkça, başka bir yol düşünememiştir. Bu gelişme boyunca, İstanbul Hükûmeti, iki temel diyalog kurmuştur. İlk diyalog, Birinci Dünya Savaşı'nın işgalci ve parçalayıcı cephesiyle kurulmuştur. Bu temel diyalogun, alt diyaloglarından birini, ister istemez, Türk olmayan unsurlarla oluşturmak zorunluluğu vardı.

İkinci diyalog, Müdafaa-i Hukuk cephesiyle kurulmuştur. Müdafaa-i Hukuk terimi, Milli Kurtuluş Hareketi, Kuvay-ı Milliye, Teşkilât-ı Milliye, Heyet-i Temsiliye gibi topluca Türk devrimcilerini kapsayan bir formül olmuştur.

İstanbul Hükümeti, ideolojisini bu diyaloglar boyunca karşılaştığı olaylara göre geliştirecektir.

Cezaya Boyun Eğmek

İtilâf devletlerinin gerçek karar organı "Sulh Konferansı"na göre, sorun açıktı: "Devlet-i Aliyye" (Osmanlı devleti), müttefiklerin, "bütün öğütlerine ve önerilerine rağmen, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girmişti. İktidardakiler (İttihatçılar) yüzbinlerce Ermeni'yi öldürmüşler, yarım milyon Rum ve Ermeni'yi sürmüşlerdi. Bu, "medeniyete bir suikast"tı. Cezasız kalamazdı[69]. Türkler, bu olayları, millet olarak, protesto etmemişlerdi. Zaten tüm tarihleri boyunca, Osmanlılar, İslam olsun, Hıristiyan olsun, çeşitli milletleri ve ülkeleri uygarca yönetmemişlerdi.

[68] Burada bir sorunu anımsamak gerekir. İstanbul Hükümeti, Ankara'nın karşısındaki taraf'tır. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri 1919'da "dünyanın en acaip devletini" kurmuşlardır. Bu devletin adı "**Uluslararası İstanbul Devleti**" olmuştur. Gerçi çok kısa sürmüştür ve ciddî görüşmelerin konusu olmamıştır. Fakat bu acaiplik **İstanbul Hükümeti** adına da yansımıştır. (Bu konuda bk. Osman Olcay. **Sèvres Andlaşmasına Doğru**, s. XVI - XVII).

[69] Osmanlı barış delegasyonundan Dahiliye Nazırı Reşit Bey aracılığı ile, "Sulh konferansınca", Damat Ferit Paşa hükümetinin "lâyiha" sına verilen yanıttan: "Türkiye'de bu suikaste (Birinci Dünya Savaşına girerek) katılmıştı. Osmanlı Devleti, Boğazları kapamak suretiyle Müttefiklerin yüzlerce milyar zarara uğramalarına sebep olmuştur. 1914 yılındanberi kasıtlı ihtilallerle 800.000 Ermeniyi katletmiş, 200.000 Rum ve 200.000 Ermeniyi vatanlarından başka yerlere sürmüştür" (TV, sayı 3909, 21 Temmuz 1336 s. 3 - 4) — Bu konuda 1. Ciltte özet bilgiler vardır. Bk. s. 565 - 586.

Batı'da gelişen fikirlere göre, onlar "vahşi" sürülerdi. Bu durum karşısında, Müttefikler, Osmanlı tutsaklığından, bu milletleri ve ülkeleri kurtarmaya kararlıydılar[70]. Ve Türkiye dedikleri Osmanlı İmparatorluğunu artık kıstırmışlardı ve mutlaka cezalandıracaklardı[71]. Bu suçlamalar, Amerikan kamuoyuna da yansıtılıyordu[72].

İstanbul Hükümeti, bu cezaya razıydı. Hatta, yapılan tüm hakaretlere de razıydı. Ne var ki, ceza hafifletilmeliydi. Bu ceza, İstanbul Hükümetine göre, haksızdı ve adaletsizdi. Bu bakımdan Sevr de hafifletilmeliydi. Çünkü, savaş sonunda mağlupların hiçbirine böylesine bir ceza verilmemişti. Türkler, Wilson ilkelerinin gerçek bir uygulaması dışında, ilân edilen adalet ve milletlerin eşitliği kuralı dışında bırakılmışlardı.

İstanbul Hükümeti, Mondros uygulamalarından, özellikle Yunanlıların taşkın eylemlerinden şikâyetçiydiler. İşgaller konusunda Osmanlı Hükümetinin görüşü, bazı sonuçlar da doğurmuştur. Önce, Türk halkı "cahil"di. Örneğin İtalyanların sözde insancıl işgal yönetimine inanarak, işgal rejimine alışacak kadar cahildi[73]. İkinci bir sonuç da, Müttefiklerin Sevr'i az çok değiştirmeye

[70] Aynı yanıttan: "Müttefik Devletler, andlaşmanın Trakya ve İzmir'in Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmasını öngören maddelerinde hiçbir değişikliğe razı olmaz. Zira bu iki kısım arazide Türkler azınlıktadır. Aynı düşünceyle, Türkiye ile Suriye arasında çizilmiş olan sınırda da uygulanır" "...Bu nedenlere dayanarak, Müttefik hükümetler Türk çoğunluğu ile meskûn olmayan araziyi Türk baskısından kurtarmaya karar vermişlerdir" (TV., aynı sayı, s. 4).

[71] Londra sokaklarında "İstanbul'u Türklere mi bırakacağız?" yazılı el ilânları dağıtılırken, Lloyd George, Türkleri "İnsanlık dünyasının yapısını durmadan kemiren bir kansere benzetiyordu (Osman Ulagay: **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, s. 81 - 82). Lloyd George'un meşhur söylevinden: «...Barış koşulları ilân edilince, zaten Türklerin delilliklerinden, körlüklerinden, cinayetlerinden ötürü ne kadar ağır cezalara çarptırıldıkları görülecektir... Cezalar, onların en büyük düşmanlarını bile yeterince tatmin edecek kadar müthiştir" (**Vakit** Gazetesinden alıntı. HTVD. sayı 48, Belge 1120).

[72] Bu konuda Osman Ulagay, çok ilginç belgeler vermektedir. (**A.g.e.**, Örneğin, s. 251).

[73] Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ferit Paşa'nın bir genelgesinden: "...Bu işgallerin olduğu yerlerdeki bol para ve geniş propaganda ile cahil olan efkârı umumiyemiz o derece zehirlenmektedir ki, bunun akibeti her halde iyi neticelenmeyecektir. Bugün, Antalya'dan Konya'ya kadar genişleyen İtalyan işgali altındaki bölgede yaşayan müslüman ve Türk halktaki muazzam değişmeyi görmek kadar acı ne tasavur olunabilir" (BBA — BEO/Dosya II, 8 Temmuz 1335 tarihli yazı).

eğilimli oldukları bir dönemde, onlara silahla direnilmek istenmesi olmuştur. Silahlı eylem, Barış Konferansındaki şansları azaltabilirdi[74].

Yardımı İşgalcilerden Beklemek

Vahdettin ve çevresinde oluşan grup en büyük dostluğu düşmanlarından beklemiştir ve yaşamını sürdürebilmek için galip-mağlup ilişkisinden medet ummuştur. Damat Ferit Paşa, bu görüşünü açıkça belirtir. Sevr koşullarıyla, "mağlup bir kavme, galipler isteklerini yüklemek istiyordu"[75].

İngiliz dostluğu, özellikle Damat Ferit Paşa'nın en fazla güvendiği bir politikaydı[76]. Karşılığını da görmüştü. Kabinesinin Divan-ı Âli'ye sevkedilmesi söz konusu olduğu zaman, İstanbul'daki işgalci komiserler, tercümanları aracılığı ile, böyle bir hareketi "fiilen" engelleyeceklerini resmi yoldan bildirmişlerdir[77]. İstanbul' un Paris diktacılarıyla olan barış temaslarını Damat Ferit Paşa hükümetleri yürütmüştür. Sevr Andlaşmasını da yine beşinci Damat Ferit Paşa kabinesi imzalamıştır. Damat Ferit Paşa'nın, Paris Barış konferansındaki tutumu ve İngilizlere meyletmesi, özellikle Fransızları kızdırmıştır.

Alman yandaşlığı, Mütareke harp divanlarınca, İttihatçılıkla birdi ve en büyük suçtu.

İstanbul Hükümeti, kendi tükenmiş emperyalizmi karşısında,

74 "Nezaret-i âcizi ordunun bugünkü mevcudu ve hali ile müttefik bulunduğumuz büyük itilâf devletlerine karşı hiçbir şey yapmamak aczinde bulunduğu kanaatindedir... Gerçi, memleketin çeşitli bölgelerinde sebepsiz olarak, yabancı askerleri görmek, tahammül edilmez bir hal ise de, bunun önüne siyaseten geçmek lâzımdır" (aynı genelge). Dahiliye Nazırı Mehmet Şerif Paşa'ya göre, "fiilen mukavemetten ihtiraz (kaçınmak), protesto ile iktifa (yetinmek)" gerekmektedir. (BBA — BEO/Aynı Dosya).

75 Damat Ferit Paşa bu nedenle sürekli olarak, sığınma yöntemini savunmuştur.

76 Damat Ferit Paşa'nın bu tarihsel saplantısı gayet açık olarak belgelerle kanıtlanabilir. Nitekim, 1919 yılında, İngiliz Yüksek Komiserliği memurlarından Hohler'le yaptığı bir konuşmayla ilgili raporda şu satırlar okunur: «...**He repeated his old statement that now more than ever before he had no hope save in God and Great Britain**" (Eski açıklamasını tekrarladı ve bugün herşeyden fazla Allahtan ve Büyük Britanya'dan kurtuluş umudu olduğunu söyledi) (Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C. 1, s. 68). Ali Fuat Türkgeldi de durumu örneklendirmiştir (**Görüp İşittiklerim**, s. 235).

77 Mustafa Kemal Paşa, durumu Mahmut Beye bildirmiştir (HTVD. sayı 18, Belge 459).

kendisini parçalamakla ödevli Batı emperyalizmini hoşgörme zorunda kalmıştır. Zaten, Müttefikler, Sevr ile Türkleri de emperyalizmden kurtardıkları kanısındaydılar[78].

Müttefikler, Osmanlı ülkesindeki Türk olmayan unsurların koruyucularıydılar. Zaman zaman "*emrederiz ki*" terimini de kullanarak, bu görevlerini yerine getirmişlerdir. Osmanlı halkının bu unsurlarına, 1914 (1330) dan beri çıkarılan kanunların uygulanmamasını, gümrük ve vergi zamları dışında bırakılmaları komiserlerin olağan istekleri arasındaydı.

Yardımı saldırgandan ve işgalciden beklemek tarihsel bir çelişkiydi ve tarihin akışına tersti. Bütün bunların faturası, üstünkörü değişikliklere uğramış Sevr Andlaşması olmuştur. "Eşil Plânı" gibi Sevr'i destekleyici önerileri de unutmamak gerekir.

En büyük düşman: İttihatçılar ve Müdafaa-i Hukukçular

İstanbul Hükümeti'ne göre, İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşı'na girişin ve yenilginin tek ve en büyük sorumlusu idiler. Damat Ferit Paşa savaş yılları boyunca, Ahmet Rıza Bey'le Âyan Meclisinde, bir muhalefet partisi gibi bu konuyu işlemiştir. İttihatçılar, başta Ermeniler olmak üzere, Rum ve Arap tehcirlerinden de (soykırımlarından da) sorumlu tutuluyordu. Zaten, bu konuyu Sulh Konferansı da, Osmanlı delegasyonuna verdiği ağır yanıtta belirtmişti.

Damat Ferit Paşa da bu kanıdaydı. Savaş yılları boyunca, Âyan Meclisi'nde —Ahmet Rıza Beyin destekleyicisi olarak— ve sürekli olarak bu konuyu ele almıştır. İttihatçılar, toplam üç milyonu aşkın insanı açlıktan, sefaletten, zulümden, kötü idareden öldürmüşlerdi. İttihatçı liderler, özellikle Enver ve Cemal Paşa'lar, "cahilâne emirler veren" "bolşeviklerdir". Birinci Dünya Savaşı galiplerinin yardımıyla bunların temizlenmesi gerekiyor-

[78] Orta Doğu'yu kendi emperyalist programlarına göre bölüşmek isteyen Birinci Dünya Savaşı galiplerinin bu akıl almaz iddiaları, Damat Ferit Paşa kabinesinin Sevr andlaşmasında değişiklikler isteyen "lâyiha"sına verilen cevap notasında aynen şöyledir: "...Osmanlı devletinin mali işleri için denetim kurulması, kendisini vesayet altına koymak fikrinden doğmuş değildir. Bu hükümlerin konması bu devleti daha önceden tahrip etmiş olan ahlâksızlıktan ve ihtikârdan kendisini korumak ve en nihayet emperyalist cereyanlardan kurtarılmış olan Türk milletinin mutlu ve iyi bir yönetim sahibi bir millet olmasını sağlamak gibi büsbütün başka bir amaca dayanmaktadır" (TV., sayı 3909, s. 14).

du. Damat Ferit Paşa, 1919'da, Sulh Konferansına verdiği muhtırada bu görüşünü daha da resmileştirmiştir[79].

İstanbul'a göre, Anadolu'da, "Teşkilât-ı Milliye" adı altında eylemlere girişenler de İttihatçı, ya da aynı kafada insanlardı. Şu halde, onlar da eşkiya türünden kişilerdi. "Anadolu'yu korkunç bir istilaya uğratmak ve de devletin başını gövdesinden ayırmak felâketinin" yapıcılarıydılar.

Müttefikler de, aynı kanıdaydılar. Sevr Andlaşması imzalansa bile, İstanbul Hükümeti, Anadolu'ya hakim olamaz ve andlaşmanın uygulanmasını sağlayamazsa, Müttefikler, andlaşmayı yeniden gözden geçirecekler ve "bu kez Türkleri Avrupa'dan ebediyen kovma durumuna girebileceklerdi".

Yeni bir devletin kurulmasını engellemek

1. Şura-yı Saltanat'ta çizilen tablo Damat Ferit Paşa'nın gözlemidir: "...Devlet, her tarafına kurt saldırmış bir ağaç halinde bulunuyor. Bunların içteki hızlı tahribatı, bu ağacı birdenbire kurutuverecektir. Bu tahribatın önüne kuvvetle geçecek değiliz. Bunun siyaset ilacı ile tedavisini arz ve istirham ederim"[80].

Aynı kişinin deyimleriyle, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, dünya yeni bir tarih olayı karşısında kalmıştı. Yeni devletler kurulmuştu. Osmanlı ülkesinin ve nüfusunun üçte ikisi koparılmıştı. Damat Paşa devam ediyordu:

Böylesine bir yıkım karşısında hangi devlet kurtarılacaktı ve kurtuluş yöntemi ne olacaktı? Sevr'i imzalamak ya da imzalamamak? İmzalamamak yok olmaktı. Ancak, hafifletilmiş bir Sevr'in imzalanması kurtuluş olacaktı. 2. Şura-yı Saltanat'ın toplanış amacı bu tarihsel tercihin de saptanması olmuştur.

İstanbul'cu bürokrat çevrenin savaş sonrasına bakışı, bağımlı ve yarı sömürge bir devlet anlayışından öteye geçmemiştir. 1. Şura-yı Saltanat'taki yabancı bir büyük devletin koruyuculuğuna sığınma önerisi burada anımsanabilir. Bu görüşe, Müdafaa-i Hukuk Cephesinde de rastlanılacaktır. Fakat, İstanbul, bu isteğin dışına çıkamamıştır. Büyük emperyalist devletlerin kontrolu ve koruyuculuğu altında Osmanlılık kadrosu dışına çıkmadan yaşamayı en güvenceli politika saymıştır[81].

[79] Yine bk. **"Heyeti Murahhassa-i Osmaniye Tarafından Sulh Konferansına Verilen Cevap Lâyihası"** (TV., sayı 3095, s. 3).

[80] TV., sayı 3911, s. 5.

[81] Rumbeyoğlu Fahrettin Bey'in **Peyam-ı Sabah** gazetesinde yayınladığı **"Devlet-i Osmaniyenin Siyaset-i Hariciyesi"** başlıklı dizi-

→

6. *Türkiye'de Türklere karşı açılan kampanya*

Mütareke'nin hızla değişen oluşları içinde, en büyük değişmez, azınlıkların başta olduğu, Türklere karşı sürdürülmüş olan öcalma kampanyası olmuştur. Balkan Savaşlarına değin izlenilmiş olan bu ağır suçlama ve ayrılıkçılık politikası, Birinci Dünya Savaşı bitmeden yeniden alevlenmiştir. Azınlık olarak, Rumlar ve Ermeniler başı çekmişlerdir. Müslüman kesimdeyse, Araplar aynı doğrultuda yürümüşlerdir. Bu arada Yunanistan, Enosis amaçlarını gerçekleştirici boğucu ortamın baş aktörü olarak ikili bir politika gütmüştür. Bir yandan Kuzey Anadolu'da Pontus Devleti'ni kurma girişimlerini desteklemiştir. Bir yandan da, İzmir ve Ege Bölgesini ele geçirmek için, işgal alanını genişletmeye ve ordularıyla Anadolu içlerine doğru yayılma eylemlerine girişmiştir. Ve Ege Bölgesinde İyonya Devleti'nin kurulmasını istemiştir[82].

Bu unsurlar, çok geniş eylemleri ve savaş gücünü gerektiren girişimlerini kendi başlarına gerçekleştiremezlerdi. Bu yardımı, Batı emperyalizmi, ondokuzuncu yüzyılın başlarından beri sağlamış ve planlamıştı. Osmanlı ülkesini parçalama ve bölüşme çabalarını somutlaştıran Mondros Mütarekesi, tüm ülkeyi işgal altına almamıştı. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, bu belgenin 7. maddesiyle, işgal altında bulunmayan yerleri işgal olanağını saklı tutmuştur. Azınlıklar ve Türk olmayan unsurlar, yeni işgalleri başlatmak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Sevr Andlaşması, Türklerden ayrılmak isteyenlere, istekleri-

den: "...Biz hiçbir vakit İngiltere, Fransa ve İtalya devletlerinin yardımlarından ve dostluklarından yoksun olamayız. Kendileriyle iyi geçinmek en ciddî görevlerimizdendir... Anadolu'daki millî harekete gelince, bu millî hareketler İzmir işgali sonucu olarak millî duyguların taşmasından oluşmuştur. Sulhün akdinden sonra, Anadolu meselesi kendi kendiliğinden hallolunacaktır. Bu bir iç meseledir. Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu Âl-i Osman hanedanıdır. Osmanlılar, hiçbir vakitte padişahlarından ve hanedandan ayrı yaşayamazlar. Böyle olaylar tarihimizde pek çok defalar görülmüştür. Fakat sonunda padişaha itaatle mesele son bulmuştur. Anadolu halkı padişahlarına, halifelerine son derece bağlı ve itaatlidirler. Her devletin kendisine özgü bir yönetim biçimi vardır. Bizde de devletin devam ettirilmesi, ancak padişahımızın etrafında meşru ve şartlı bir suretle toplanmaklığımızla mümkündür." (Bir safha-i siyaset, Peyam-ı Sabah, s. 2, 30 Aralık 1921). Makalenin yazarı Rumbeyoğlu Fahrettin Bey, Damat Ferit Paşa ekibi içinde Maarif Nazırlığı yapmıştı. Daha sonra, Lozan Andlaşmasının öngördüğü genel af dışında bırakılarak, 1924 yılında 150'likler arasına alınmıştır.

[82] Bu konuda bk. s. 16 - 17.

nin "en fazlası"nı sağlamıştır. Bu bakımdan, Sevr yapıcılarıyla aralarında tam bir anlaşma ve bir çeşit bütünleşme olmuştur.

Anadolu'da ve Suriye'de, nüfuz bölgeleri ve sömürge peşinde koşan İngiltere, Fransa ve İtalya fiili işgallere girişmişlerdir. Fransa ve İtalya'nın giderek bu konvoydan çekilmeleri üzerine, İngiltere Yunanlılarla başbaşa kalarak savaşı sürdürmüştür. Savaş sonrası dünyasının, ilk "İstiklâl Harbi" ile de bozguna uğramışlardır. Müdafaa-i Hukukçular, Sevr planlarını altüst etmişlerdir.

Türklere karşı sürdürülen saldırıların yanı sıra, kampanyanın tezgâhlanması Amerika ve Avrupa'nın büyük merkezlerinde sağlanmaya çalışılmıştır. Buralarda geçici hükümetler, temsilcilikler kurulmuştur. Kamuoyu yapıcısı haberleşme araçları, Türklere karşı, seferber edilmiştir. Dışişleri Bakanlıklarında özel bir ilgi ve konukseverlikle karşılanmışlardır. Tüm Batı kamuoyu, Türklerin zulmüne ve vahşiliğine inandırılmaya uğraşılmıştır.

Bu kampanya, İstanbul'u da, Anadolu'yu da etkilemiştir. Fakat tepkiler ve karşı koymalar farklı olmuştur.

Osmanlı ülkesinden koparılan ülkeler halkını, başta İngilizler olmak üzere, siyasal ajanlar sürekli olarak kışkırtmışlardır. Paris'teki "büyükler", kanıtladıkları takdirde, ayrılıkçı istekleri kolaylıkla desteklemeye hazırdılar.

Burada bir noktayı vurgulamakta yarar var. Mondros ve Sevr koşulları dünya kamuoyunda her zaman olumlu tepki yaratmamıştır.

Bu konuda, biri Avrupa'dan, öteki Asya'dan olmak üzere, iki örnek verilebilir.

Avrupa örneği Fransa'dır. Türkiye'de saplandığı çıkmazdan bir an önce kurtulmak isteyen Fransa'da, daha 1919 yılında, Mondros metni eleştiriliyordu. Daha sonra, özellikle 1921 yılında, Paris sokaklarında, "Comité Dupleix" tarafından Sevr'in tasdik edilmemesini isteyen bildiriler yapıştırılmıştır[83]. Toplantılar, yazılar, konferanslar ve Ankara Andlaşmasının açtığı dostluk ilişkileri kamuoyunu Türklere karşı ılımlandırmıştır. Pierre Loti ile Claude Farrerè'in, rolleri de unutulmamalıdır.

Hintlilere gelince, sistemli bir şekilde, İngiltere kamuoyunu ve inatçı Lloyd George'u baskı altında tutma yöntemini ısrarla uygulamışlardır. Şeyh Müşir Hüseyin Kıdvai (Kıdwai)[84], Ağa

[83] Bk. Yahya Akyüz, A.g.e., s. 106.

[84] Bu konuda Londra Büyük Elçiliğimiz arşivinde hayli belge vardır. Hintli Şeyh Kıdvai (Kıdwai)nin şu kitaplarına da bk. Tür- →

Han, İsfahani, Ali Sabri, Yusuf Ali, Türkleri, Müslümanlık açısından desteklemiş isimlerin bir kaçıdır[85]. "Hüddam el Kâbe"[86] "İslâm Cemiyeti Merkeziyesi[87] gibi örgütlerin uğraşıları da azımsanmamalıdır.

Varılan Sonuçlar

İşaret ettiğimiz noktalar ışığında belirtmemiz gereken ilk husus Mütareke döneminin tamamen kendine özel ve kendisinden öncekiyle farklı bir dönem olduğudur. Her şeyden öte bir "meşruiyet bunalımı" vardır ve döneme bambaşka bir açıdan bakılmasını gerektirmektedir. Mütareke oluşları ve İstanbul hükümetinin ideolojisi ile Müdafaa-i Hukukçuların karşı savları incelendiğinde bunların pek çoğunun ilginç, çatışan, yeni sorunlar ortaya çıkardığı görülmektedir. Ama bu Mütarekedeki gelişmelerin asıl önemi sonuçta altıyüz yıllık bir yapıyı yıkarak yepyeni bir devletin ortaya çıkışını sağlayan süreçleri taşımakta olmalarıdır[88].

kiye İslâm İmparatorluğunun İstikbali, —İslâma Çekilen Kılıç Yahut Alemdaran-ı İslâmı Müdafaa (Londra 1921).

85 Bu konuda bk. Müslüman Protestosu (24 Mayıs 1919'da, Londra'da Essex Hall'de Türkiye lehinde yapılan büyük toplantı ile ilgili bilgiler ve söylevler bu kitaptadır. Toplantıya katılanlar ve alınan kararlar da yine bu kitaptadır). Ağa Han'ın Türkiye lehine söylevi (İzmir'e Doğru, 17 Kânun-ı sani. 1336, s. 2) —Echo de l'Islam, 18 Ekim 1920, 1, 15 Ocak, 25 Mart, 1 Temmuz 1921 tarihli sayılar) (1 Temmuz sayısında Ağa Han ve Şeyh Kıdvai'nin, Hint delegasyonu olarak Lloyd George'a gönderdikleri mektup vardır. Zaten, bu sayı, tüm olarak bu konuyla ilgilidir).

86 Hüddam el Kâbe Cemiyeti'nin amacı: "Kutsal İslâm ülkelerini gayrı müslimlerin hücum ve istilâsına karşı savunma" olarak ilân edilmiştir. Başkanı Hadim ül Hüddam Mevlâna Muhammed Abdülbari'dir. Genel sekreterleri Mevlevi Şevket Ali ve Şeyh-i Müşir Hüseyin Kıdvai'dir. Her üçü Hint müslümanlarındandır (Hüseyin Kıdvai: İslâma Çekilen Kılıç, s. 5).

87 "İslâm Cemiyet-i Merkeziyesi"nin (Central Islamic Society) Londra'da kurulmuş olduğu anlaşılıyor. (yazışma adresi: 156 Illus Street, London, E.C. 4). Cemiyet'in amacı dokuz noktada toplanmıştır. Temel ilke "İslâm dünyasının dinî, ahlâkî, sosyal, fikrî hareketini ilerletmektir" (Şeyh Müşir Hüseyin Kıdvai: A.g.e., s. 3).

88 Bu bölümde İstanbul Hükümeti'nin ideolojik tutumunu belirtmekle yetindik. 3. ciltte özellikle Müdafaa-i Hukuk ideolojisi ayrıntısı ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Her iki taraf arasında bu alanda bir karşılaştırma için bk. Sina Akşin, 1919 Sonu Ve 1920 Başında Saray ile Sıvas Arasında İdeolojik Mücadele.

7. Mütareke Döneminin Siyasal Partileri ve Cemiyetleri

Mütareke dönemi milliyetçi eylemlerin, himaye ve manda sorunlarının birbiriyle çatıştığı bir süreyi kapsar. Meşrutiyetin başa çıkamadığı tüm sorunları Harb-i Umumi galipleri Türkler aleyhine Sèvres'le çözmek istemişlerdir. Osmanlı Hükümeti (İstanbul) de bu yöntemden yanadır.

Müdafaa-i Hukukçular bu tutumun kesinlikle karşısındadırlar. Bu yol onları Osmanlı harabeleri arasından yeni bir devlet çıkarmaya götürecektir.

Mütareke döneminin en önemli olayı bu siyasal kutuplaşmadır. Siyasal nitelikli *fırkalar* ve *cemiyetlerin* sayısı hayli kabarıktır. Hükümet, yabancı devletlerin de etkisiyle "cemiyet hürriyetini", bu kuruluşların program ve tüzüklerinde gerekli gördüğü ölçüde değiştirme yetkisine sahip olarak, geniş çapta sınırlamıştır[89].

Bu sınırlama fırkaların ve cemiyetlerin sayısını etkilememiştir. Ayrıca yasal olanlara gizli cemiyetler de eklenmiştir.

Siyasal Kuruluşların Özellikleri

Kısaca değindiğimiz siyasal sorunlar çeşitli partilerin ve derneklerin programlarını oluşturacak niteliktedir. Uçurumun kenarına gelmiş devletin ne olacağı sorusu yalnızca siyasal partileri değil *Hey'etleri, Cemiyet'leri* de birinci derece ilgilendirmiştir. Bunlar genel seçimlere katılıp katılmamaya karar verecek derecede kendilerini siyasallaşmış saymışlardır. Bu bakımdan 1908-1918 dönemine oranla üzerinde daha fazla durulması gereken, siyasal hayattaki etkinlikleri ağır basıcı bu tür kuruluşlardır. Örneğin renksiz sayılabilecek Mühendisler Cemiyeti Anadolu hareketine yardım bakımından, muhalif bir gazetenin dikkatini çekmiştir[90].

İttihat ve Terakki Düşmanlığı

Bu dönemin siyasal yaşamında onulmaz yenilginin tek sorumlusu sayılan İttihat ve Terakki'nin ezelî düşmanı Hürriyet ve İti-

[89] "29 Recep 1327 (1909) Tarihli Cemiyetler Kanunu'na Müzeyyel Kararname"nin 1. maddesi: "Elyevm müesses ve hal-i faaliyette bulunan cemiyetlerle bâdema teessüs edeceklerin nizamname-i esasilerinde hukuk-ı ammeye ve siyaset-i devlete mugayir mevad hakkında tadilât icrasına Dahiliye Nezareti mezundur". Kararname 29 Eylül 1336 (1920) tarihlidir. (Karakoç Serkis, Tahşiyeli Kavanin, Cilt 2, s. 194).

[90] Alemdar 1335, Sayı 317 - 2618.

lâf Fırkası kendisini egemen görmektedir. Yabancı ve işgalci makamlar tarafından da desteklenmektedir.

Ne var ki Hürriyet ve İtilâf —tüm uğraşılarına karşın— iktidar partisi olamayacaktır. Üstelik böylesine karmaşık bir ortamda birleştirici bir rol de oynayamayacaktır. Yabancı gözlemcilerin raporları bu değerlendirmede kesindir.

İttihat ve Terakki düşmanlığını kendisi için tek gerçek program ve politika sayan Hürriyet ve İtilâf, siyasal kutuplaşmanın bir başındadır. Anadolu Hareketi de İttihatçı sayıldığı için, muhalefeti bu yeni oluşumu da kapsamaktadır. Çünkü İttihatçı olan, görünen ve gösterilen ne varsa O'nun karşısındadır ve onları bolşeviklikle suçlamaya hazırdır.

Bütün bunlara Divan-ı harplere hatta İttihat ve Terakki'nin hukuken yokluğuna ve tasfiye edilmiş olmasına rağmen (çünkü feshedilmiştir), İttihatçılar fiilen vardırlar. 1919 genel seçimini kontrol edecek, adaylarını kazandıracak kadar vardırlar. Ve İstanbul Hükümetini korkutmaktadırlar. İstanbul Anadolu karşısında donuk değil, canlı bir destekleyicidir.

Mütareke kuruluşlarının tümü, İstanbul'daki ihtilâlci potansiyeli gözönüne almak durumunda kalmışlardır ve kutuplaşmayı simgelemişlerdir. Tüm kamuoyu kurumlarında olduğu gibi, muhafazakâr - devrimci kutuplar çevresinde oluşmuşlardır.

Partilerarası Uzlaştırıcı Girişimler

İrili ufaklı her çeşit siyasal parti ve kuruluşların çatışması bazı aydınları harekete getirmiştir. Memleketin birliğe ve sulh ve selâmete ihtiyacı olduğunu düşünenlerce bir yandan partilerüstü kuruluşlar oluşturulmuştur. Bir yandan da, geçici de olsa (hiç olmazsa dış sorunlarda) bunları birleştirme girişimlerine geçilmiştir.

"Selâmet-i Amme" ve "Vahdet-i Milliye" hey'etleri birinci kategoriye girerler.

Ara bulucu ve ortak eylem araştırıcı girişimler arasında İttihatçılıktan vazgeçmiş, Mütareke seçkini olmak için çırpınan Ahmet Rıza Bey'in[91] ve Hürriyetperver Avam Fırkası'nın girişimleri (bk. s. 73), başta gelir. Bunları *Millî Kongre* (bk. s. 150) ve Lûtfi Fikri Bey'in kuruculuğundaki "Müsalemet İttifakı"[92] izleyecektir.

Hemen eklemek gerekir ki, adı geçen girişimler, çoğulculuğun ve çok sayıda parti ve derneğin varolduğu bir ortamda geçerli-

[91] Mütevakkit 29 Kânun-ı Sani 1335.
[92] Alemdar, 23 Haziran 1336.

lik kazanabilir. Mütareke dönemi bu bakımdan en elverişli ortamı oluşturmuştur. Türkiye'nin siyasal tarihinde 1908'den itibaren, bu tür kuruluşların en yüksek sayıda oldukları ve kaynaştıkları dönem 1918 - 1922 dönemidir. Belli başlı ve çoğunluğu İstanbul hükümetine taraftar kuruluşların sayısı 40'a yakındır. Müdafaa-i Hukukçu kuruluşlar, belirtildiği gibi, 3. ciltte incelenecektir.

B. MÜTAREKE DÖNEMİNE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Mütareke Dönemi Kabineleri*

Ahmet İzzet Paşa	11 Ekim 1918 - 8 Kasım 1918	(25 gün)
Ahmet Tevfik Paşa (İlk dönem)	I. 11 Kasım 1918 - 13 Ocak 1919	(2 ay 1 gün)
	II. 14 Ocak 1919 - 3 Mart 1919	(1 ay 20 gün)
Damat Ferit Paşa (İlk dönem)	I. 4 Mart 1919 - 15/16 Mayıs 1919	(2 ay 13 gün)
	II. 19 Mayıs 1919 - 20 Temmuz 1919	(2 ay 2 gün)
	III. 21 Temmuz 1919 - 30 Eylül 1919	(2 ay 11 gün)
Ali Rıza Paşa	2 Ekim 1919 - 8 Mart 1920	(5 ay 3 gün)
Salih Hulusi Paşa	8 Mart 1920 - 2 Nisan 1920)	(25 gün)
Damat Ferit Paşa (İkinci dönem)	IV. 5 Nisan 1920 - 31 Temmuz 1920	(3 ay 25 gün)
	V. 31 Temmuz 1920 - 17 Ekim 1920	(2 ay 17 gün)
Ahmet Tevfik Paşa (İkinci dönem)	III. 21 Ekim 1920 - 4 Kasım 1922	(2 yıl 14 gün)

BELGE 2

Birinci Damat Ferit Paşa Kabinesini İlân Eden Hatt-ı Hümayun

Vezir-i Meâlisemirim Ferid Paşa

Tevfik Paşa'nın vuku -u istifasına ve sizin derkâr olan ehliyet ve dirayetinize binaen mesned-i sadaret, uhde-i kifâyetinize ve meşi-

* Kaynaklar: **BBA, Kabineler Dosyası** - TV: 14 Kânun-ı Sani; 11, 26 Şubat; 4, 6, Mart; 3, 8, 23 Nisan; 21, 22, 24, 25, 29 Mayıs; 3, 22, Temmuz; 14 Ağustos; 4, 15 Teşrin-i Evvel 1335 - 9, 13 Mart; 6, 21 Nisan; 23 Eylül; 22, 26 Teşrin-i Evvel (1336) - 25 Nisan, 13 Haziran, 20 Ağustos (1337) tarihli sayılar - Sabah, İkdam, Tevhid-i Efkâr, Alemdar ve öteki gazeteler - Nevsal-i Osmani - Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**; Lütfi Simavi, **Sultan Mehmet Reşat Han' ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim** - İbn-ül Emin Mahmut Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Osmanlı Sadrazamlar**, C. 3, 4 - İsmail Hâmi Dânişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4.

hat-ı İslâmiye dahi Dar-ül-muhakemet-ül-İslâmiye âzâsından Mustafa Sabri Efendi uhdesine tevcih kılınmışdır. Kanun-ı Esasi'nin yirmi yedinci maddesi mucibince teşkil edeceğiniz hey'at-ı cedide-i vükelânın tasdikimize arzını irade eylerim. Ahvâlin ehemmiyet-i fevkâlâdesi devletimizin te'min-i selâmeti içün o nisbette gayret ve faaliyet ibrazını icab ettirmekde olduğundan rüfekanızla bilittihad bu uğurda bezl-i mechûd etmeniz matlub-u kat'i-i şâhânemizdir. Min Allah Ettevfik. 1 Cemaziy'ülâhir 1337/4 Mart 1335.

Mehmed Vahideddin

BELGE 2a

Kabine Listesi

Mucibince İcrası
Mehmed Vahideddin

Hariciye Nezaretine, Taraf-ı bendegânemden deruhde olunmuşdur.

Harbiye Nezaretine. Tayini mukarrer olan zatın vürûduna kadar vekâleten Nafıa Nazırı Avni Paşa.

Bahriye Nezaretine, Müşir Şakir Paşa.

Şûra-yı Devlet Riyasetine, Seyyit Abdülkadir Efendi.

Dahiliye Nezaretine, Konya Valisi Cemal Bey

Adliye Nezaretine, Aydın Meb'us-u esbakı Sıdkı Bey.

Maliye Nezaretine, Divan-ı Muhasebât reisi Tevfik Bey.

Nafıa Nezaretine. Birinci kolordu ahz-ı asker reisi Avni Paşa.

Ticaret ve Ziraat Nezaretine. Sabık Posta ve Telgraf Nazırı Edhem Bey.

Maarif Nezaretine. Ali Kemal Bey.

Evkaf Nezaretine, Şûra-yı Evkaf reisi Vasfi Efendi.

Posta ve Telgraf ve Telefon Nezaretine, Mehmed Ali Bey.

Teşkili uhde-i bendegâneme havale buyurulan hey'et-i cedide-i vükelâ esamisi bâlâda arz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla keyfiyet rehin-i tasdik-i celil-i cenâb-ı tacdarileri olarak işbu takrir-i âcizânemin bâlâsı hatt-ı hümâyun-ı hazret-i hilâfetpenâhileriyle tevşih buyurulduğu halde müşarileyhümün memuriyetleri icra ve ilân olunacağı muhat-ı ilm-i âli-i cenâb-ı padişâhileri buyuruldukda ve katıbe-i ahvâlde emr ü ferman hazret-i veliy'ül-emr efendimizindir.

Sadr-ı âzâm Kulları
Damad Ferid
(imza)

1 Cemaziy'ülevvel 1337/4 Mart 1335

BELGE 3

Sonuncu Tevfik Paşa Kabinesi İçin Yayınlanan Program*

538 .
13 Safer 1336
26 Teşrin-i evvel 336 tarihiyle
evrak-ı havadisle neşrolunmuşdur.

Kabinenin Programı

İktihamı hükümetle milletin sây-i samimiyesine tavakkuf eden müşkilât önünde idare-i hükümeti deruhte eden heyetimiz Cenâb-ı Hakkın tevfikatına resûl-i muhtereminin ruhaniyetine ve padişahımız efendimizin devam-ı teveccüh ve itimadına istinad ediyor. Kabine bu müşkilâtı bütün netaic-i muhtemelesiyle takdir eden efkâr-ı umumiye-i milletle matbuattan heyetimizin hüvviyetini ifade eden samimiyet ve ciddiyeti yanıltmayacak olan bir müzâharete muntazırdır. Hükümet evvel-emirde mevcudiyet-i siyasiyemize tahmil edilen pek girân şerait-i sulhiye karşısındadır. Bu vaziyet-i mübremenin sevk edeceği fedakârlıklara düvel-i mu'telife-i muazzamanın dahi şiddetle alâkadar bulunduğu menafi-i mesâlemetin taklil edeceği ümidinde ve bu suretle asayiş-i cihanın husûlüne masruf olan mesaisinde düvel-i müşarileyhümün hayırhâhâne müzâheretlerine mazhar olacağı kanaatindedir. Beniyye-i vatanda hâdis olan ve mevcudiyet-i devleti gayr-ı muayyen avakıba doğru sürükleyen ikiliği vekar-ı devlet ve millet ile münâsib suretde bertaraf ederek mevcudiyet-i milliyemizi sıyanet ve te'min etmek heyetimizin ilk vazifesi olacakdır.

Siyaset-i dahiliyedeki düstûr-u icraat kanunlara müraâtta hadd-ı âzâmi-i itinayı göstererek kanunu hâkim kılmak ve bir zamandan beri temeddüs ve temâdi gayr-ı kanuni harekât ve su-i istimâlâta ba'dezîn imkân-ı vuku' bırakmamakdan ibaret olacakdır. Binaenaleyh hey'etimiz hukuk ve masuniyet-i şahsiyeye hürmet ederek halka ihsâs-ı itimad etmeyi en mutenâ bir vazife bilir. Bu maksadladır ki efkârı tazyik eden ve serbestî-i tenkide mani' olan sansürün âtiyen ref'i hükümetce mültezimdir. Ancak nezaket ve vehamet-i zamanı lâyıkıyla takdir etmesi lâzım gelen matbuatın meşru ve makûl suretde ve vekar ve ciddiyet dairesinde tenkidat ile iktifa edüb memleketde ihlâl-i şirâze-i efkâr ve âmâl edecek neşriyatda bulunmaması da me'mûl ve muntazırdır.

Siyaset-i maliyede takib edilecek olan hatt-ı hareket zaid-i mesarifden ve bunun netaici olan felâket-i iktisadiyeden memleketi kurtarmak ve menabi-i varidat ile mütevazin bir büdce vücûda ge-

* Kaynak: BBA-BEO/Siyasi Kısım.

tirerek devletin hadise-i harb üzerine haleldâr olan itibâr-ı malisini iade ve takviye etmekden ibarettir.

Siyaset-i adliye-i hükümet mehakimin istiklâli ve hükkâmın masuniyet-i hukuk ve haysiyeti esbabının te'mini olacakdır.

Hükümet ile milletin hemdest-i vifak olarak ifa-yı vazife etmesi vücûbuna kani' olan heyetimiz Kanun-ı Esasi'nin muktaziyatına tevfikan muahede-i sulhiyenin şekl-i kanunide tasdikini mümkün kılmak üzere te'min-i vahdete matuf teşebbüsatın husûlü ânında, Meclis-i Umumiyi ictima'a da'vet edecekdir.

Elhasıl, muahede-i sulhiyenin imzasıyla açılan yeni devrin ilcaatına tevfik-i icraat ile maliye, maarif, nafıa, ziraat, ordu ve jandarma gibi bilcümle aksam-ı idarede memleketin kabiliyet-i hayatiyesini teyid ve tezyid eyleyecek suretde ta'dilât ve ıslahât vücuda getirmek ve ale-l-husus teşkilât-ı mülkiyeye ekalliyetlerin bile alâkadar olduğu idareye iştirâkini te'min eder suretde işleyebilecek bir cihaz-ı hükûmet şeklini vermek makasıdımızın en mühimlerindendir.

Ve min Allah ettevfik.

Tevfik (Paşa) ve diğer imzalar.

BELGE 4

İşgal Kuvvetleri Komutanı General Harrington'un Türk Gizli Örgütleriyle İlgili Yazısı Üzerine Kabinenin Kararı*

Meclis-i Vükelâ
Müzâkerâta Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 351
Tarihi: 18 Muharrem 1340/31 Eylül 1337

Hülâsa-i Meâli

Dersaadet'de kuva-yı itilâfiye nüfuzunu kesr maksadıyla mevcudiyeti ihbâr olunan teşkilâta dair mutelifeyn kuva-yı itilâfiye başkumandanı General Harrington tarafından mürsel tezkere ile bu babda mumaileyhle vuku'bulan mülâkatı havi zabıt varakası suret-i mütercemelerinin gönderildiğini mutazammın Harbiye Nezaretinden vârid olan 18 Eylül 337 tarihli ve 343 numerolu tezkere okundu.

(Mahrem)
Kararı

Evrak-ı mezkûr münderecatına ve Harbiye Nazırı Paşa tarafından verilen izahata nazaran eşhas-ı matlubenin tevkif ve teslimleri hususunda cihet-i askeriye ve zabıtaca gösterilen sür'at ve ciddiyet ve hüsn-i niyet mümaileyh General tarafından takdir edilmekle beraber;

1 — Taleb olunan eşhasdan mütebakisinin de teslimine bilâtevakkuf devam olunması.

2 — Buna mümâsil teşkilâtı imha hususunda ittihaz-ı tedabir ile vukuata meydan verilmemesi.

3 — Mahfuz malzeme-i harbiyenin ziyaı Mütelifin memurin-i askeriyesi aleyhinde bir hareket olduğundan buna nihayet verilmesi taleb ve teklif edilmekde bulunmuşdur.

Mumaileyh general tarafından dahi lisan-ı sitayişle beyân edildiği vechile eşhas-ı matlûbeden bir kısmı nasıl müsaraaten tevkif ve teslim edilmişlerse mütebakisinin de teslimine gerek cihet-i askeriye ve gerek zabıtaca kemâl-i germi devam edilmekde olduğundan bunların da derdestlerini müteakkib teslimleri tabiî olub ancak eşhas-ı mezkûresinin hüvviyetlerine dair elde malûmat-ı tamme ve vâzıha bulunmaması taharriyatı işgâl etmekde olduğundan bu babda daha etraflıca malûmat itası tesrîh-i husûl-ü maksada hâdim olacağının ve bahsolunan müşkilâta dair hükümetçe şimdiye kadar bir emâreye dest-res olunamamakla beraber her türlü teşebbüsât-ı fe-

* Kaynak: **BBA - Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, No. 351/31 Eylül 1337

مجلس وكلاء

مذاكراتنه مخصوص ضبط نامه

عدد ٢٠١

تاريخ

خلاصهٔ مآل

[illegible]

قرار

[illegible]

١ — [illegible]

٢ — [illegible]

٣ — [illegible]

[illegible]

[illegible]

sadiyeye meydan verilmemesi içün cihet-i askeriye ve zabıtaca tedabir-i tekidkâride bulunulmakda olduğunun ve levazım-ı harbiyenin ziya'dan vikayesi zımnında tesdîd-i tekidat olunarak bu babda memurin-i müteallikasına evamir-i ekîde ve şedide ita edildiğinin Harbiye Nazırı Paşa tarafından mumaileiyh kumandana cevaben iş'arı ve eşhas-ı maznunenin hin-i isticvabında zabtiye-i Osmaniyenin bulundurulması keyfiyetinin de ilâveten izbarı bittensib bu dairede kaleme alınan merbut fransevî-ül-ibâre tezkere müsveddesinin bir suretinin mumaileyh kumandana lâcil-ül-tebliğ Harbiye Nezaretine tevdii tezekkür kılındı.

Tevfik (Paşa) ve diğer imzalar.

BELGE 5

Anadolu'daki Örgütlenmeyi İttihatçılık ve Bolşevikle Suçlamalara Örnek Bir Belge Şifre Telgrafnâme*

Dahiliye Nezareti
Bâb-ı âli
Şifre Kalemi

Mahreci: Konya
Tarih-i Keşidesi: 25 Haziran 35

Gayet Müsta'celdir.

C. 18 Haziran 35 Şifre: Şimdi yazdığım açık telgrafa zeyldir.

Kolordu müfettişliğinin makam-ı âciziye yazmış olduğu telgrafı şifreye kalb ederek aynen zîre aldım. Hükûmetin nokta-i nazarıyla Harbiye Nezaretinin ictihadı arasında pek büyük bir fark görüyorum ki bunun neticesi yavaş yavaş anarşiyi ve birden bire de bolşevizm gayelerini intâc edecekdir. Esasen ittihadcıların son tertibat ve programları da bundan başka bir şey değildir. Şayed Harbiye Nezaretiyle hükümet müttehid olmayub Kolorduların tertibatından Harbiye Nezareti haberdar değilse de bu da başkaca şâyân-ı esefdir. Bu babda müteselsilen vuku'bulan marûzatım zât-ı meseleyi tavziha kifayet eder. Vilâyet muvalat-ı âcizi ile beraber daha tebligat-ı devletlerini almaksızın aynı dairede hareket ederek sükûn ve itidali muhafaza muktedir olmuş isem de Burdur ahz-ı asker reisi İsmail Bey'in öyle milli teşkilât arkasında koşması diyebilirim ki Burdur ve Isparta'nın İtalyanlar tarafından işgalini tesrî' etmişdir. İşte meseleyi hey'et-i mecmuasıyla nazar-ı ıttılâ-i devletlerine arz ile iktifa eylerim.

25 Haziran 35 (1919)

Nazır
Cemâl.

* Kaynak: **BBA - BEO**/Siyasi Kısım.

داخلیه نظارتی

شفره قلمی

[illegible]

1918

I. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti
II. Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası
III. Radikal Avam Fırkası
IV. Selâmet-i Amme Heyeti
V. Teceddüt Fırkası
VI. Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti
VII. Milli Türk Cemiyeti
VIII. Millî Kongre
IX. Ahali İktisat Fırkası
X. Selâmet-i Osmaniye Fırkası
XI. Kürdistan Teâli Cemiyeti
XII. Sosyal Demokrat Fırkası

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

(Son Kongre ve Dönüşüm)

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Son Kongre (1 - 5 Ekim 1334 - 1918)

İTTİHAT ve Terakki Cemiyeti'nin son hükümeti Talât Paşa kabinesi Mondros Mütarekesinin imzalanmasından önce istifa etmiştir. Müşir İzzet Paşa kabinesi kurulmuştur. Ülke işgallerle başlayan uygulamalara terkedilmiştir. Meclis-i Mebusan henüz feshedilmemiştir ve gürültülü bir çalışma içindedir. Bir matem havası içinde İttihat ve Terakki son kongresini toplamıştır[1].

İstifalardan ötürü kongre divanı değişik bir içerikle kurulmuştur. 1. Reisliğe Musul meb'usu şair (Hacı) *Mehmet Emin Bey;* 2. Reisliğe Ertuğrul meb'usu *M. Şemsettin Bey* (Günaltay) seçilmişlerdir. Toplantılara *Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası* temsilcilerinin çağırılması önerilmişse de, fırkaca kabul edilmemiştir[2].

Kongrede iki tez çarpışmıştır: Bir öneriye göre İttihat ve Terakki kendini feshederek siyasal yaşamdan kesin olarak çekilmelidir. Karşı öneriye göre İttihat ve Terakki programı ile siyasal sabıkası olmayan, yıpranmamış isimler yeni bir parti kurmalıdırlar. Bu takdirde İttihat ve Terakki "mefsuh" (feshedilmiş) sayılmayacak, biçim değiştirerek, aynı "öz"le, başka bir siyasal partiye dönüşecektir (bk. s. 94-95).

İkinci tez kazanmış ve tasarı hazırlamakla görevli bir komisyon, bir de hesap tetkik encümeni kurulmuştur.

Bu arada en üst kademe liderlerinin yurt dışına kaçtıkları haberi kongreyi sarsmıştır.

Kongrenin son günü (5 Kasım 1918) yeni fırkanın ismi üzerinde hararetli konuşmalar olmuş, 4 çekimser ve 9 muhalif oya karşı 35 oyla *İttihat ve Terakki adının tarihe karıştığı* kabul edilmiştir.

[1] **Minber,** 2 Teşrin-i sani 1334
[2] **Zaman,** 6 Teşrin-i sani 1334

Muhalif bir gazete önerilen isimler arasında en çok «teceddüt» ün *(yenilik* anlamına) beğenilmiş olduğunu ve hayata bunalımlar içinde doğan bir kuruluşun «eski Fırka'nın lekelenmemiş, mucib-i hacalet (utandırıcı) işlere karışmamış âzalarının yeni bir kisve, gaye ve unvan tahtında» çalışacaklarını bildirmiştir.

Son olarak yeni fırka'nın, *Teceddüt Fırkası* idare heyeti ve fırkaya giriş koşulları[3] saptanmıştır. Dört gün süren tarihsel görevini tamamladıktan sonra kongre dağılmıştır.

2. *Fesih ve Sonrası*

İmparatorluğun alınyazısıyla bütünleşen İttihat ve Terakki Cemiyeti' (ve Fırkası)nin fesih kongresiyle hukuken var olmamasına karşılık, fiilen yok olduğu ya da «intihar ettiği» kabul edilecek bir fikir değildir. Çünkü gerçeğe uymamaktadır. Şöyle ki:

Önce, muhaliflerinin egemen oldukları İstanbul'da, belli başlı üyelerinin ve meb'uslarının bir kısmı «Hürriyetperver Avam», «Teceddüt» ve «Radikal Avam» fırkalarına girmişler, parlâmento ve siyasal yaşamdan ayrılmamışlardır. Mebusan'ın ilk feshini (21 Aralık 1918) gerektiren baş neden bu olguda aranmalıdır. İkinci olarak, henüz kapanmayan şubeleri ve kulüpleriyle İttihat ve Terakki Anadolu'da (ve Trakya'da) hâlâ ayaktadır. Örgütün Müdafaa-i Hukuk hareketinin oluşmasında büyük etkisi olmuştur. Dolaylı olarak İstanbul'u da etkilemiştir. Anadolu hareketinin İttihatçılık olduğu, Hürriyet ve İtilâf tarafından bu nedenle ilân edilmiş ve 1919 seçimine bu yüzden katılmadıkları da ileri sürülmüştür[4]. O kadar ki, 1911'de olduğu gibi, Anadolu'yu baskısı altında tutan İttihat ve Terakki'ye karşı bu sefer de Hürriyet ve İtilâf bayrağı altında muhalefetin çığlaşması önerilmiştir[5].

Ülke dışında

Ülke dışına kaçan İttihatçı liderlerin maceraları başlı başına bir konudur ve bugün de bilinmezlerle doludur[6].

[3] Bu konuda bk. s. 93 - 94.
[4] Bu fırka ile ilgili bölüme bakılmalıdır.
[5] Beşinci Dönem Osmanlı Mebusan Meclisi feshedildiği zaman (11 Nisan 1920), **Alemdar'ın** yorumu: "... Mebusan, lâyık olduğu âkıbete uğradı... Sopa ile, tehdit ile sırf kuvayı gayr-ı milliye çetelerinin tazyiki altında toplanan ve kendisine hasbi olarak (kendiliğinden) millet vekilleri meclisi unvanını veren Cemiyet nihayet lâyık ve müstahak olduğu âkıbete uğramış ve dün feshedilmiştir" (**Alemdar,** 13 Nisan 1336).
[6] Ayrı bir cilt olarak yayınlanacak **İttihat ve Terakki** kitabımızda bu konu ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Bu nedenle üzerinde kısaca durmakla yetiniyoruz.

Mondros ateşkesinden iki gün sonra, son İttihat ve Terakki kongresinin ikinci günü, Boğaziçinden bir Alman denizaltısı ile ünlü bir İttihatçı grup ülke dışına çıkmıştır. Talât Paşa, Enver, Cemal Paşalarla beraber bu grupta Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım, Cemal Azmi, Bedri, Rüsuhi Beyler de vardır. Yolcular Sıvastopol'a çıkmışlardır. Enver Paşa dışında, geri kalanlar Berlin'e gitmişlerdir.

Berlin'deki grup eylemsel yönü çok hafif çalışmalar yapmış ve temaslar kurmakla yetinmiştir. Yeni bir parti kuracakları haberi doğru çıkmamıştır[7]. Ve bir kısmı Ermeni komitacıları tarafından öldürülmüştür. Talât Paşa (15 Mart 1921), Sait Halim Paşa, Malta'dan gittiği Roma'da öldürülmüştür (6 Aralık 1921). Dr. Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beyler de Berlin'de öldürülmüşlerdir (18 Nisan 1921).

Cemal ve Enver Paşa'lar, bu grup içinde en eylemci olanlardır ve bu eylemlerini özellikle Bolşevik Rusya'da sürdürmüşlerdir.

Cemal Paşa bir süre Avrupa'da kaldıktan sonra, Moskova yoluyla Afganistan'a geçmiş ve bu ülkenin ordusunu modernleştirmede etkin çalışmalarda bulunmuştur. Bir Avrupa seyahatinden sonra yeniden Rusya'ya dönmüştür. Ve Tiflis'te o da Ermeni kurşunlarının hedefi olmuştur (21 Temmuz 1922).

Enver Paşa, ülke dışındaki İttihatçıların en hareketlisidir. Büyük tehlikeler içinde Moskova'ya gitmiş ve "İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı" adlı bir örgüt kurmuştur. Kuruluşun "iç adı"nı *İttihat ve Terakki* olarak belirlemiştir. Ünlü Bolşevik liderlerle Bakü "Doğu Halkları Kongresi"ne ve yine "Halk Şûralar Fırkası"nın kuruluşuna katılmıştır (1-8 Eylül 1920). Anadolu'ya geçme girişimi başarılı olamayınca, Türkistan Seferine çıkmıştır. *Basmacılar*'la birleşerek Ruslarla savaşa girmiştir. Ve Pamir eteklerinde Düşenbe kentinde bir Rus birliğine karşı hücuma geçtiği sırada vurulmuştur (4 Ağustos 1922).

Bu grup dışında, ayrı ayrı ülke dışına giden İttihatçıların da varlığı unutulmamalıdır.

İttihat ve Terakki'ye Karşı Önlemler

İttihat ve Terakki'nin suçu Harb-i Umumi ve yenilgisi olarak ilân edilince, en ağır cezalara çarptırılması bu büyük suçuna da-

[7] Alemdar'ın (23 Kânun-ı Evvel 1335) verdiği bu habere göre Berli'ndeki İttihatçılar Lozan'da bir şube açmak kararını kongre halinde toplanarak vermişler ve bu şubeye **Cavit Bey** reis, eski elçilerden **Selim Fuat**, **Necmettin Molla** Beylerle **Hallacyan Efendi**' nin üye olacakları belirtilmiştir.

yandırılmıştır. Önderlerin kaçışı muhaliflerin en acı ve hakaret dolu eleştirilerinin konusu olmuştur[8].

Daha sonra İttihatçılara karşı sert önlemler birbirini izlemiştir. Önce içlerinde ünlü İttihatçıların bulunduğu 69 kişilik bir grup Bekirağa Bölüğü'ne kapatılmıştır. Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalara başlamıştır, yargılama devam ederken İngilizler 78 kişilik bir kafileyi Limni ve Malta'ya sürmüşlerdir (bk. s. 22) Divan-ı harp ilk toplu kararını 5 Temmuz 1919 tarihinde vermiş ve birçok İttihatçıyı "gıyaben" idama mahkûm etmiştir. Bu arada Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey ve Nusret Beyler, "Ermeni tehcir ve taktili suçlarındaki sorumluluklarından ötürü" idam edilmişlerdir. Kemal Beyin cenaze töreni İstanbul'u hayli karıştırmıştır[9].

İttihat ve Terakki Cemiyeti Tevfik Paşa hükümetince feshedilmiş, mallarına el konmuştur. Bu konudaki resmi tebliğ yayınlanmıştır (bk. s. 55, 57). Basında İttihat ve Terakki kulüplerinin kapatılacağı, Merkez-i Umumi'de araştırma yapıldığı, Mithat Şükrü Beyin istifası büyük puntolarla bildirilmiştir. Aralarında Refi Cevat Bey'in de bulunduğu bazı kişiler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden tazminat isteğinde bulunmuşlardır (bk. s. 60, belge 2).

[8] Örneğin Refik Halit (Karay), **Gittiler**, (**Zaman**, 4 Teşrin-i sani 1334) – **Kaçanların Macerası** (Alemdar 1920, sayı 426 - 2726) - Refi Cevat (Ulunay)ın ünlü makalesi **Oooh!** (Alemdar, 22 Kânun-ı Evvel 1334).

[9] Bu konuda bk. **İkdam** 11. 13 Nisan 1335

B. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Fırka'nın Mallarına El Konulmasını Öngören Meclis-i Vükelâ Kararı

Meclis-i Vükelâ
Müzâkerâtına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 51
Tarihi: 29 Rebiy'ülâhir 1337
1 Şubat 1335

Tebliğ Olunduğu Devair: Dahiliye, Maliye
Tarih-i Tebliği: 2 Şubat 335

Hülâsa-i Meâli

Mefsuh İttihad ve Terakki Cemiyetinin gerek merkezde gerek vilâyatda mevcut emlâk ve emvâli hakkında olunacak muamele teemmül olundu.

Kararı

Evvelce fesh olunduğu kendi taraflarından dahi ilân edilen İttihad ve Terakki Cemiyetinin badehu tebeyyün edecek hâle göre muktezası ifa olunmak üzere şimdiden cemiyet-i mefsuhanın gerek merkezde ve gerek vilâyâtda bulunan menkul ve gayr-ı menkul kâffe-i emlâk ve emvâline ve nükûd ve tahvilâkına hükümetce vaz'-ı yed edilmesi tensib edildiğinden Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine tebligat-ı muktaziye ifası ve keyfiyetin evrak-ı havadisle ilânı tezekkür kılındı.

(İmzalar)

مجلس وكلا

مذاكراتنه مخصوص ضبطنامه

تاريخى

خلاصۀ مآلى

قرارى

BELGE 1 a

Daire-i Sadaret Umur-ı İdariye Kalemi*

Evrak Numerosu: 51
2 Şubat 335
30 Rebiy'ülâhir 337

Dahiliye Nezareti Vekâlet ve Maliye Nezaret-i Celilelerine.

Evvelce fesh olunduğu kendi taraflarından dahi ilân edilen İttihad ve Terakki Cemiyetinin ba'de tebeyyün edecek hâle göre muktezası ifa olunmak üzere şimdiden cemiyet-i mefsuhenin gerek merkezde ve gerek vilâyatda bulunan menkul ve gayr-ı menkul kâffe-i emlâk ve emvâline ve nüküd ve tahvilâtına hükümetçe vaz'-ı yed edilmesini bâtensib Maliye Nezaret-i Celilesine tebligat icra kılınmış olmağla vekâlet-i celilelerince de iktizanın ifasına himmet.

BELGE 1 b

Daire-i Sadaret Umur-ı İdariye Kalemi**

Evrak Numerosu: 287
Tarih-i Tesvid: 5 Şaban 337
6 Mayıs 335

5 Mayıs 335 tarihli ve 296 numerolu tezkere-i ütufiyelerine cevabdır. İttihad ve Terakki Cemiyetinin fesh ü ilgasına ve emvâlinin suret-i idaresine dair olan 2 Şubat 335 tarihli ve 51 numerolu tezkerenin sureti leffen savb-ı âlilerine irsâl kılındı efendim.

İşaret-i aliyye-i hazret-i müşteşâri üzerine

* Kaynak: **BBA - Siyasi Dosya: 27**
** Kaynak: **BBA - Siyasi Dosya: 27**

BELGE 2

Gazeteci Refi Cevad (Ulunay) Bey'in İttihat ve Terakki'den Tazminat İsteğini Belirleyen Meclis-i Vükelâ Kararı

Meclis-i Vükelâ
Müzâkerâtına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 455
Tarihi: 7 Muharrem 1339
21 Eylül 1336
Tebliğ Olunduğu Devair: Dahiliye

Hülâsa-i Meâli

Mahmut Şevket Paşa hadisesini müteakiben İttihat ve Terakki hükümetince tevkif ve tazyik ve işkenceye düçâr edildikten sonra bilâ sebeb nefy-ü tagrib Dersaadet'deki matbaası tahrib olunduğundan bahisle mezkûr matbaa ile emvâl ve emlâk-i hususiyesinin imhasından ve nefy-ü tagribin tevlid eylediği hasar-ı maddî ve maneviden dolayı cem'an otuz beş bin lira tazminat itası istidaını havi Alemdar gazetesi sahib-i imtiyaz ve başmuharriri Refi' Cevat imzasıyla verilen arzuhalin gönderildiğine dair Nezaretin 11 Eylül 1336 tarihli ve 1299 numerolu tezkeresi merbutuyla beraber okundu.

Kararı

Müsted'inin emvâl ve emlâkinin kimler tarafından ne suretle tahrib edildiğinin ve tahribat-ı vakıadan mütevellid zararı mikdarıyla bunun müsebbiblerine tazmin etdirilmesi mümkün olub olmadığının Polis müdiriyet-i umumiyesince tahkik ettirilerek inbası hususunun Dahiliye Nezaretine tebliği tezekkür kılındı.

Damat Ferit ve diğer imzalar

Mevrudu: 21 Eylül 36/3382

BELGE 3

Talât Paşa'nın Son Kongredeki Nutku*

* Bu nutkun asıl metni bulunamamıştır. Bu amaçla Sayın **Celâl Bayar** ve **Ahmet Emin Yalman**'ın verdikleri metinler sunulmuştur.

		مجلس وكلا مذاكراتنه مخصوص ضبط نامه	تاریخی	
	تبلیغ اولندیغی دوائر			
			۷	۴۰۰

خلاصهٔ مآلی

[illegible]

قراری

[illegible]

BELGE 3 a

Talât Paşa'nın Son Kongredeki Konuşması

(Celâl Bayar tarafından yayınlanan metin)*

1 Kasım 1918 Cuma günü öğleden evvel fevkalâde bir kongrenin toplanmasına karar verildi. Ben, İzmir'de bulunduğum için acele toplanan bu kongreye yetişememiştim. Âyandan, Mebuslardan, İstanbul'da bulunan murahhaslar ile tanınmış eski ittihatçılardan 120 kadar delegenin huzuru ile kongre müzakereye başlamıştı.

Talât Paşa, riyaset makamına geçmiş, Cemiyet'in lideri sıfatiyle Balkan Muharebesi'nden beri üzerinde yürünen politikayı, 1914 - 1918 Cihan Harbi'ne neden ve nasıl girildiğini anlatmıştı. Paşa'nın nutkunu mealen kaydediyorum[1].

"Öteden beri büyük bir Avrupa devleti ile anlaşmak politikası takibediyorduk. İngilizlerle, Fransızlarla temaslarımızdan ancak menfi netice almıştık.

Bir gün Sadr-ı âzam Sait Halim Paşa, Enver Paşa'yı, Halil Bey'i ve beni (Talât Paşa) yalısına çağırdı. Alman elçisinin müsavi şartlarla bir ittifaktan bahsettiğini söyledi, fikirlerimizi sordu.

Memleketin kalkınması, varlığının korunması için böyle bir ittifakın lüzumunda her üçümüz birleştik, müspet cevap verdik. Sadr-ı âzam Sait Halim Paşa, iş henüz bir yoklama mahiyetinde olduğu için başkalarının bilmemesi lâzım geleceğini söyledi. Müzakerelerine devam etti. Kuvvetli bir devletin, zayıf Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak etmek istemesi yakın bir harbin işaretiydi. Bunu anlamakta gecikmedik. Yalnız harbin umumi olacağını tahmin etmiyorduk. Böyle bir ittifaka girmekle memleketimizi her türlü tehlikeden korumuş olacağımızı düşünüyorduk. Nihayet Sadr-ı âzam Paşa, Almanya ve Avusturya - Macaristan elçileriyle İttifak Antlaşması'nı imzaladı[2] Nazırlardan bir kısmına haber verildi.

Az sonra Rusya ile Almanya arasında harb başladı. Bizim de İttifak Antlaşması'na göre, muharebeye girmemiz lâzım geliyordu.

Sadr-ı âzam vakit kazanmak için elçileri oyalıyordu. Böylelikle yeni antlaşmanın hükümleri bozulmuş oluyordu. Üstelik her iki tarafın emniyet ve sempatisini kaybediyorduk. Ben ve bazı arkadaşlarım bu hali beğenmiyorduk. Sait Halim Paşa, elçilerin hemen harbe girmemiz için ısrar etmediklerini, yalnız gecikmemizle ittifaka sadık kalmadığımızı söylediklerini anlattı. Bu sözlerden, onların da taah-

* Kaynak: **Ben de Yazdım**, C. 1, s. 109 - 112 (Sayın Bayar'ın dip notları aynen saklı tutulmuştur).

[1] Nutkun orijinal metni bulunamadı. Bu satırlar o kongrede hazır bulunanlardan bazılarını dinlemek ve o günlerin bu konu ile ilgili gazete haberlerini gözden geçirmek suretiyle edinilen bilgiye göre yazılmıştır.

[2] M. Cemal Bilsel: **Lozan Cilt I. Sayfa**: 154, 160 - 161.

hütlerinin devam etmeyeceği mânasını anlamak lâzım geldiğini ilâve etti.

Kabine toplandı. Vaziyeti mütalâa etti. Elçilere Bulgaristan'ın ve Romanya'nın siyasî durumları anlaşılmadan harbe girmemizin bizim olduğu kadar kendilerinin de menfaatlerine uymayacağını anlatmaya karar verdi.

Bir gün yine toplanmıştık. Enver Paşa biraz geç geldi: Bir "oğlumuz" oldu, diye söze başladı. Goeben (Yavuz) Zırhlısı ile Breslau (Midilli) Kruvazörü'nün Çanakkale Boğazı'ndan içeri girdiklerini söyledi. Gemilerin geleceğini kimse bilmiyordu. Bir sürpriz karşısında idik. Sadr-ı âzam Paşa ile bazı nazırlar tarafsızlık kaidesine göre gemilerin 48 saat içinde sularımızdan ayrılmasını veyahut silâhlarının alınmasını zarurî görüyorlardı.

Bu sırada Alman elçisi Sadr-ı âzam'ı ziyarete geldi. Görüştüler. Elçi, Sadr-ı âzam'ın karar halindeki teklifinden hiddetlenmiş. Müttefik sıfatiyle gemiler hakkında böyle bir muamele yapmaya hakkımız olmadığını söylemiş. Halil Bey ile ben elçiyi ayrıca gördük. İşi çıkmazdan kurtarmak için gemilerin bize satılmasını teklif ettik. Bu tedbir ilk defa Halil Bey'in aklına gelmişti. Elçi biraz tereddütten sonra teklifimizi kabul etti. Gemileri, Hükümet satın aldı, malımızdır. Arada muvazaa yoktur.

Elçi, Bulgaristan'ı kazanmak hakkındaki kararımızı da iyi buldu. Hükümet, Halil Bey ile beni Bulgaristan'a gönderdi. Sofya'ya vardığımızda, Bulgar Başbakanı Radoslavov'u müsait bulduk. Padişah'ın tasdikinden sonra yürürlüğe girmek şartiyle Bulgar İttifak Antlaşması'nı imzaladık.

Bulgarlar da harbe girmek için Romanya'dan emin olmak istiyorlardı. Bükreş'e gittik. Bulgarların arzularını yerine getirmek için Almanya ve Avusturya elçileriyle birlikte çalıştık. Romanya Başbakanı Bratiano'dan sözle teminat aldık. Bulgarlar bunu kâfi görmediler. Yazılı teminat almakta ısrar ettiler.

Biz Romanya'nın harbin sonuna kadar tarafsızlıkta sebat edeceğine inanmıştık. Çünkü Bratiano Romanya, hangi tarafla birlikte harbederse diğer tarafın üç gün sonra Bükreş'e gireceğini, memleketin harabolacağını söylüyordu. Biz de bunu, kuvvetli delil sayıyorduk.

İstanbul'a döndüğümüzde kat'î bir karara varmak zamanının geldiğini Sadr-ı âzam Sait Halim Paşa'ya söyledim. Benimle lâtife etti:

— Siz fazla harbcisiniz, dedi.

Hakikatte ben, harbci değildim. Menfaatlerimize karşı hareket tarzımızı doğru bulmuyordum. Bir müddet daha beklemek için İttifak metnine bir madde ilâvesini teklif ettim. Bunu temin etmek için Halil Bey'in askeri bir heyetle Berlin'e gitmesi kararlaştı. Halil Bey yol hazırlığı yaparken Arife günü (29 Ekim 1914) Karadeniz'de Rus Donanması ile Amiral Souchon arasında bir muharebe olduğunu, Yavuz'un Rus sahillerini bombardıman ettiğini haber aldık. Bu meseleden Sadrazam son derece müteessir oldu. Ertesi günü muayedeye

(Padişah'ın bayramını kutlama törenine) iştirâk etmeyeceğini bir tezkere ile bana bildirdi. Hâdiseden hiçbirimizin malûmatı yoktu. Ben de, diğer arkadaşlar gibi, Enver Paşa'nın haberi olduğuna kani idim. Bayram günü Halil Bey'in evindeki toplantımızda Enver Paşa'ya hücum ettim. Paşa, haberi olmadığını yeminle temin etti. Bu vaka üzerine harb bir emrivaki olmuştu. Sadr-ı âzam istifa etti. O, bir müddet daha harbden uzak kalmayı istiyor ve bunun mümkün olacağını sanıyordu. Bayramın üçüncü günü Sadr-ı âzam Paşa'nın yalısında Kabine içtima etti —bu arada Sait Halim Paşa istifasını geri almıştı— Kabine âzâlarının çoğu hemen harbe tutuşmayı muvafık bulmadıklarından, İtilâf Devletleri'yle uzlaşmak istiyorlardı. Bu devletlerin İstanbul'daki elçileri ise bunu kabul etmek için, Alman gemileri ile Alman Askerî Heyeti'nin hudut dışına çıkarılmasını ileri sürüyorlardı. Hükümet buna muktedir değildi.

Bazı arkadaşlar, müttefiklerimiz ısrar ederlerse derhal harbe girmeye taraftar idiler. Ben de aynı kanaatte idim. Rusya'nın, Catherina zamanından beri Türkiye'yi parçalayarak İstanbul'u almak istediği mâlûmdur. Son zamanlarda İngiltere, Fransa, Rusya'nın Şark siyasetini tamamiyle tasvib etmişlerdi. Almanya'nın mağlûbiyeti halinde siyasi muvazene bozulacağından Rusya'nın senelerden beri beklediği parçalanma programını Türkiye aleyhinde tatbik edeceğine en ufak bir şüphem dahi yoktu.

Biz harbe girmekle Rus kuvvetlerinin bir kısmını bağlamış, bu suretle de Almanya'ya büyük yardım etmiş olacaktık. Türkiye'nin var olarak kalmasını Almanya'nın harbi muvaffakiyetle bitirmesinde buluyordum. Bu sıralarda İtilâf elçilerinden bazıları nazırlardan birine: "Osmanlı Devleti bitaraf kaldığı takdirde tamamiyetinin garanti edileceğini" söylemişlerdi. Kanaatimce, bu sözün ehemmiyeti olamazdı. Tarih bu gibi beyanatın kıymetini gösteriyor. Tamamiyeti, iki mühim anlaşma ile garanti edilmiş bulunan Devlet-i Osmaniye'nin nasıl mütemadi taarruz ve tecavüzlere uğradığını hepimiz biliriz. Devletlerin, bu vaziyeti devam ettikçe Rusya'nın galebesi ve hâkim olması karşısında mevcudiyetimizin muhafazası tasavvur bile olunamazdı.

Sadr-ı âzam Paşa da nihayet bir karara varmaya mecburdu. O da harb halini kabul etti. Cavit de (Maliye Nazırı) beraber olduğu halde dört nazır istifa ettiler. Harb başladı. Hükümet'in, Fırka'nın bütün gayretleri, Umumi Harb'in kazanılması hedefine tevcih edildi. Çanakkale'nin şanlı müdafaası, Irak'da Kûtülamara zaferi, Almanların Batı cephesindeki muvaffakiyetleri ve daha sonra Hindenburg'un Mazuriya (Masurie) gölleri çevresinde Ruslara galebesi herkesin yüzünü güldürdü.

Çekilen nazırlar Almanya'nın "nihai zaferi"nden şüphe ettikleri için aleyhte rey vermişlerdi. Bütün Osmanlılar galip bir Almanya ve Avusturya'nın yanında Türkiye'nin istiklâlini koruyacağına inanıyorlardı. Rus İhtilâli'nden sonra bu hakikat daha iyi anlaşıldı. Bizim için Almanya'nın harbi kazanması şüphesiz iyiydi. Almanya'nın

mağlûp olmaması da kâfi görülüyordu. Kimse harbe girildiğinden pişman değildi. Padişah, Veliaht Sultan Vahdettin, Âyan ve Mebusan Meclisleri, memleketin kurtarılmış olduğuna kaani idiler. Fakat harbin bu kadar uzun süreceği kestirilememiştir.

Dört harb yılının iki senesi fedakârlıklarla geçti. Halk canını, malını seve seve verdi. Sivil, asker bütün memurlar şereflerini muhafaza ettiler. Harbin üçüncü ve dördüncü yıllarında yolsuzluk yapanlar oldu. Bunlar da takibedildi. Cezalandırıldı. Son zamanlarda harb tâlihi döndü, mağlûp olduk. İktidar mevkiini bıraktık. Şimdi de Cemiyet'in Reisliği'nden çekiliyorum. Umumî Merkez âzâları da istifa ettiler. Bundan sonra Fırka'nın mukadderatı kongrenin kararına bağlıdır".

Bu nutuk ile Talât Paşa, Türkiye'de son vazifesini yapmış oldu. Kongrenin bundan sonraki toplantılarında hazır bulunamadı.

BELGE 3 b

Talât Paşa'nın Son Kongredeki Konuşması

(Ahmet Emin Yalman tarafından yayınlanan metin)

İttihat ve Terakki Kongresi*

Balkan Harbinden beri memleketi idare eden İttihad ve Terakki, allak - bullak haldeydi. Gidişi beğenmeyenlerin hepsi tenkitçi sıfatiyle ortaya atılmıştı. Eski liderlerin nüfuzundan eser kalmamıştı. 4 Ekim'de toplantıya başlayan Parlamentoda kasırga havası esiyordu. Vilâyetlerden acele alınan murahhaslık vesikalariyle bir takım delegeler bir araya getirildi. Bunlara İstanbul'daki tesislerin ve teşkilâtın erkânı katıldı. Partinin kaderini belirtmek üzere 14 Ekim'de derme çatma bir kongre toplandı, 18 Ekim'e kadar şiddetli münakaşalar içinde devam etti. İsmail Canbolat'ın başkanlığı altındaki kongrede Talât Paşa tarafından yapılan konuşmada harbe girmek ve harp yıllarında ipin ucunu kaçırmak suretiyle yapılan hataların bir hesabı vardır. Talât Paşa'nın söylediklerinin belli başlı noktaları şunlardır:

«Meşrutiyet hayatına, İngiliz dostluğuna ait ateşli emellerle girdik. Fakat gün geçtikçe iki memleketin hedefleri arasındaki mesafeler genişledi. Balkan Harbinin sonlarına doğru Mahmut Şevket Paşa iş başına geçince, eski Sadrazam Hakkı Paşayı fevkalâde bir vazife ile Londra'ya yolladık. Orada anlaşmaya varınca, Fransa'ya gidecek. Paris'te de müzakerelere girişecekti. Tam bu sırada Rusya çok şiddetli bir nota ile karşımıza dikildi. Balkan Harbinden henüz çıkmıştık. Türkiye'nin çok zayıf, hatta ölüm halinde olduğu iddiaları bütün Avrupa'yı sarmıştı. Rusya bu durumdan faydalanarak,

* Ahmet Emin Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C. 1, s. 307 - 311.

1878 Berlin Muahedesinin Doğu vilâyetlerine ait maddelerinin yürütülmesini istiyordu. Bab-ı âli telâşa düştü, İstanbul'da bulunan sefirlerle temaslar aradık. Hakkı Paşa'ya Doğu vilâyetlerde islâhatın tatbik şekli hakkında İngilizlerle anlaşmasına dair talimat verildi. Berlin muahedesi Doğu vilâyetlerimizde Türk hakimiyetinin devamını garanti ediyordu. Buna dayanarak Doğu vilâyetlerinde İngiliz idareci ve müfettişler kullanılmasına ve islâhata girişilmesine dair bir anlaşmaya vardık. Hizmetimize girecek İngilizlerden bir kısmının isimleri bile belli oldu, fakat Çarlık hükümeti Londra nezdinde nüfuzunu kullandı, İngilizler sözlerini geri aldılar, islâhat projesi suya düştü. İstanbul'daki ecnebi sefirleri arasında yalnız Alman sefiri bizi tutuyordu. Almanya'nın ağır basması sayesinde Doğu vilâyetleri islâhatı işi, **acele bir mesele halinden çıkarıldı ve umumi islâhat davasının içinde eridi.** Bu münasebetle Almanya'ya doğru kayma meyli kuvvetlendi. Bir ittifak için Almanları yokladık. Balkan muvazenesi aleyhimize olarak bozulduğundan herhangi bir ittifaka ihtiyaç duyuyorduk. Berlin şöyle cevap verdi: **«Türkiye'de kudret yok. Zamanı gelince düşünülür.»** 1914'de Almanya, İttifak konuşmasının zamanı geldiğini bildirdi. Bundan memnun olmamağa sebep görmedik. Müzakereye giriştik. Başlıca esaslarda kolayca anlaştık. İttifak projesi meydana geldi ve iki tarafca parafe edildi. Bundan sonra Bosna - Hersek cinayeti oldu. Sırbistan - Avusturya ihtilâfı patlak verdi. Anlaşıldı ki evvelce müracaatımızı reddeden Almanya, harbin zaruri bir hale geldiği kanaatiyle bizimle ittifakı istiyor. Biz bunu tabii gördük. Bizden edilecek bir istifade olmadan, büyük bir devletin bizimle ittifakın gailelerini göze alması beklenemezdi.

Umumi Harp patladı. **«Harbe ne zaman gireceksiniz?»** diye Alman ve Avusturya sefirleri karşımıza dikildiler, bizi sıkıştırmağa başladılar. Cevap verdik: **«Gireceğiz, Rusya ile çarpışmak bizim için bir ihtiyaçtır, fakat Bulgaristan'ın tutumu belli olmadan harbe girersek, size hiç faydalı olamayız, ancak kendimizi zarara sokarız. Bulgaristan diğer tarafa katılırsa İstanbul müthiş bir istilâ tehlikesine uğrar. Bulgarlar bizim tarafa geçer geçmez var kuvvetimizle ittifak cephesinde yer alacağız.»** Böyle vakit kazanıyorduk, harbin cereyanınını izlemeğe imkân buluyorduk.

İtilâf devletlerinin tarafsız kalmamız için bize tekliflerde bulundukları şâyi oldu. Gerçek şudur ki, Karadeniz vakasına kadar Rusya bize hiç bir şey teklif etmedi. İki Batı devleti ise, tarafsız kalmamız için bize sıkı tavsiyelerde bulunmaktan başka bir şey yapmadılar. Biricik vaadleri **«Harbe girmezsek, arazimizin tamamlığını temin ettiklerinden ve Rusya'nın da bunu** yapması **için çalışacaklarından»** ibaret kaldı. Bu ise hükümsüz bir şeydi. Doğu vilâyetleri meselesinde anlaşmaya varmış iken, ilk işarette bizi Rusya'ya feda eden İngiltere'den ne bekleyebilirdik? Rus ihtirasları karşısında elbette yelkenleri indireceklerdi. İngiltere, halkımızın bunca fedakârlığı ile Donanma Cemiyeti tarafından yaptırılan Birinci Osman ve Reşad drednotlarımıza el koyarak bizi Adalar Denizinde Yunanlılara

üstünlük sağlamaktan mahrum etmemiş miydi? Protestolarımızı hiçe saymamış mıydı? Bununla beraber harp patladıktan sonra sert davranmamaları, Almanlar'dan Goeben ve Breslau gemilerini aldığımız ve kapitülasyonları ilga ettiğimiz zaman yalnız kuru bir protesto ile kalmaları, büyük kuvvetlere karşı ağır bir mücadeleye girmişken, bilhassa Boğazlar meselesi dolayısiyle bizim harbe girmemizi önlemeğe kıymet vermelerinden ileri geliyordu. İtilâfcılar, iki Alman gemisinin sularımızda bulunmasından ve Alman askeri heyetinin faaliyetlerinden pireleniyorlar, fakat itirazlarını son hadde getirmemeğe dikkat ediyorlardı.

Almanlar, bizim itirazlarımızı yenmek için bizi Sofya ile müzakerelere girişmeğe davet ettiler. Orada Radoslavov kabinesi iş başında idi. Bunun Hariciye Nazırı Guadiyef şahsi dostumuzdu. Kabinede uzun müzakerelerden sonra Halil Beyle beraber Sofya'ya gittim. Orada anlaşıldı ki anahtar Bükreş'tedir ve Romanya'nın ne yapacağı belli olsa, Bulgarlar harbe girmeğe ve Sırplardan intikam almağa teşnedirler. Bulgarlara hak verdik. İstanbul'la muhabereden sonra Bükreş'e gittik. Alman Sefiri sonradan Hariciye Nazırı olan Kühlmann, Avusturya Sefiri yine sonra Hariciye Nazırlığına geçen Kont Çernin idi. Onlarla işbirliği ettik. Başvekille, nazırlarla, başlıca partilerin başkanlariyle temaslara geçtik. Her akşam birleşerek, neticeleri birbimize bildiriyorduk. Nihayet Rumenler bir Bulgar - Sırp harbinde tarafsız kalacaklarını vadettiler. Sofya kabinesi, sefirine yeni talimat verdi, teminat istedi. Romanya şifahi sözden ileri gidemeyeceğini söyledi, Bulgarlar yazılı teminatta ısrar ettiler. Yapacak bir şey yoktu. Bize, iki zıd baskı karşısında vakit kazanmağa çalışmaktan başka bir şey kalmıyordu. Bu da kolay değildi. Alman nüfuzunun memlekette genişlediğini gösteren alâmetler çoğalıyordu.

İşler bu merkezde iken Karadeniz vakası çıktı. Talim bahanesiyle Karadeniz'e açılan Amiral Souchon, Rus limanlarını ve Rus filosunu bombardıman etti. Benim vakadan önceden haberim olduğu sanılmıştır. Bu doğru değildir. Harp yıllarında yalanı tekzip etmeğe lüzum görmedim, şimdi harp bitmiştir, ben iktidarda değilim. Serbestçe doğruyu söyleyebilirim. Sizi namusumla temin ederim ki ben de olanı, biteni herkes gibi olup bittikten sonra haber aldım.

Hadise şiddetli tepkiler yarattı. Sadrazam Sait Halim Paşa istifaya kalkıştı. Nazırlardan Çürüksulu Mahmut Paşa, Süleyman Elbustani, Oskan Efendi derhal istifa ettiler. Bütün gayretlere rağmen Maliye Nazırı Cavit Bey de onlara katıldı. Sait Halim Paşa'yı İtilâf devletleriyle müzakerelere girişmek vaadiyle, istifasını geciktirmeğe razı edebildik.

Hadise, bir Kurban Bayramı günü merasim sırasında sarayda ağızdan ağıza duyuldu, top gibi patladı, büyük heyecan yarattı. Umumi efkâr Alman zaferlerini alkışladı. Dört istifa kabinenin, bu alkışlarda bir bütün olarak beraber olmadığını belli ediyordu.

Kabine derhal, Sait Halim Paşayı, İtilâf Sefirleriyle ve bilhassa Rus sefiriyle müzakerelere girişmeğe memur etti. İngilizlerle Fran-

sızlar Rus protestosuna iştirâkle beraber arada tavassuta razı oldular. Şartları şuydu: **Alman askeri heyetinin memleketten çıkarılması, Alman gemilerinin silâhsızlanması, tarafsızlığın açık bir surette ilânı ve Almanya ile gizli münasebetlerden kaçınılması, yani ittifakın tamamiyle ortadan kaldırılması...**

Müzakereler buraya dayanınca, kabinede uzun konuşmalar oldu. Mesele Kabinenin kararına kalıyordu. Ben vakanın zuhurunu hiç istemiyordum, fakat harbe girmemek için değil... Artık harbe girmeyi çaresiz buluyordum. Senelerce gayretten sonra elde ettiğimiz bir ittifaka sadık kalmayacak olursak, bundan sonra yeni bir ittifak için kimseden güven göremezdik. Harbin sonunda yardımsız, herkesin güveninden mahrum ve her türlü ihtiraslara maruz kalacaktık. Ben müttefiklerimizle beraber mutlaka harbe girmek niyetindeydim, fakat bunu mümkün olduğu kadar geciktirmeği, en uygun zamanda harbe girmeği istiyordum. Cavit ve Rahmi gibi en güvendiğim arkadaşların, muhalefetleri, Alman zaferine inanmamalarından ileri geliyordu. Askerler Alman zaferini şüphesiz sayıyorlardı, fakat uygun zaman davası artık manasını kaybetmiş, ok yaydan çıkmıştı. Rusların Kafkasya'ya çok asker yığdıklarını biliyorduk. İki ordu arasındaki durum gergindi. Bir defa silâh patladıktan sonra geri çekilmek imkânını görmüyordum. Almanlarla olan taahhütleri feshetmeden harpten kurtulmak mümkün değildi. Mebusan Meclisi de bu kanaata katıldı. Harp başladı, sonuna kadar dayanmak bir zaruret halini aldı.

Bundan sonra sözü uzatmağa lûzum yoktur, neticeler meydandadır. Bunları doğuran saikler hakkında tarih hükmünü verecektir. Ben burada aleyhimize en çok propaganda yapılmasına sebep olan Ermeni tehciri, harp suiistimalleri, harp ticareti gibi meselelerin üzerinde durmak isterim.

Ben fenalıkları inkâr edecek değilim. Yalnız hakikatı söylemek, mübalağaları ortadan kaldırmak arzusundayım. Tehcir vukuatı olmuştur, fakat bunlardan hiç birinde Bab-ı âlinin önceden verdiği bir karar üzerine hareket edilmemiştir. Büyük bir harp esnasında hareket serbestisini bozan, cephenin arkasında isyanlar çıkararak memleketin selâmetini, ordunun emniyetini tehdit eden hareketlere müsamaha edilemezdi. Erzurum'da ordunun hareketlerini zorlaştıran Ermeni çeteleri vardı. Bunlar başları sıkıldıkça Ermeni köylerinden yardım ve himaye görüyorlardı. Kiliseler silâh deposu halindeydi. Tehcir çaresizdi. Her yerde intizamlı bir şekilde kalındığını ve zaruretin icaplarının dışına çıkılmadığını iddia edecek değilim. Bir çok yerlerde düşmanlıklar bu münasebetle patlak verdi. Hiç bir suretle istemediğimiz kötülükler oldu. Bir takım memurlar haddinden ziyade zulüm ve şiddet göstermişler, bir hayli masum haksızca kurban olmuştur. İtiraf ederim ki bunları önlemek Hükümetin vazifesiydi. Fenalıklar önlenemediği takdirde kabahatleri aramak, bulmak, cezalandırmak gerekti. Bazı yerlerde bu yapılmıştır, fakat yeter değildi. Umumi tahkikat yapmak ve mücadelelere girişmek doğru olurdu, fakat harp zamanında bunu yapmak kolay değildi. Arada hiç

bir menfaat ve düşmanlık hissine kapılmadan sırf memlekete hizmet iddiasiyle zulümler irtikâp edenler vardı. Havsalaları dar, fikirleri mahdut, taassup hislerinin baskısı altında bulunan bu gibiler çoktu. Harp esnasında en ziyade birliğe muhtaç bulunurken, mümkün olsa taştan adam yaratıp cepheye gönderilmek isterken, memlekette iki cereyan arasında bir uçurum açmak uygun olabilir miydi? Ben bunu doğru bulmadım. Her türlü mesuliyeti üzerime aldım, her türlü tahkikatı harp sonuna bıraktım.

Harp uzadı taşıt işlerinde, ticaret muamelelerinde, iaşede türlü türlü yolsuzluklar oldu. Bunun inkârı imkânsızdır. Suçlular cezalandırılmalıydı, bu iş yapılamadı. Bu vazifenin yerine getirilmemesinden mesul olanlar meydandadır. onlar biziz. Bunun mesuliyetini kabul etmeye hazırız.

Müsamahanın sebebi aynıdır. Ticaret adamlarından başka bir çok memur ve asker de işe karışmış, kötülük dal-budak salmıştı. Harp zamanında mücadele açmak, birliği bozacaktı. Şiddetle muhtaç olduğumuz bir çok kollardan bizi mahrum bırakacaktı. Bu sebeple tahkikat, açmayı ve cezalamayı harp sonrasına bıraktık. Bizim yerimize geçenler bu işleri elbette dikkate alacaklardır.»

Talât Paşa, gözleri yarı dumanlı bir halde üzüntü ve heyecan içinde uzun beyanatı yaparken, bu noktada durdu. Kongre heyetini süzdü uzun bir duraklamadan sonra yeniden kuvvet almış gibi sözüne devam etti.

«Biliyorsunuz Bulgar cephesi çökmüştür, müttefiklerimizle temasımız kalmamıştır. Suriye'de ordularımız bozguna uğramıştır. Harp bizim mağlup olmamızla sona ermiştir. Karşı tarafın hiç olmazsa Wilson prensipleri dairesinde hareket etmesini sağlamak maksadiyle beraberce Wilson'a başvurduk. Bu müracaatla beraber şunu düşündük ki harbi idare eden ve Amerika'nın gözünde harpten mesul olan bir kabinenin iş başında kalması caiz değildir. Bunun için kabinenin istifasını Padişaha verdik.

Siyasetimiz mağlup oldu. Bunun için de bizim iktidar mevkiini ne suretle olursa olsun, muhafaza etmemiz mümkün olamazdı. Aynı zamanda umumi merkez olarak İttihad ve Terakki Cemiyetinin sevk ve idare mevkiinden umumi merkez heyetiyle beraber istifa ediyoruz ve cemiyeti gerçek ve meşru sahibi olan Kongre Hey'etine terk ve tevdi ediyoruz.»

BELGE 4

Sait Halim ve Talât Paşa Kabinelerinin Divan-ı Âli'ye Sevki Hakkında Divaniye Meb'usu Fuad Beyin takriri*

* M.M.Z.C. 1334 (III. Devre, 5. Sene-i intibahiye, 11. In'kiad, s. 76 - 77) - "Sait Halim ve Mehmet Talât Paşa Kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkleri hakkında Divaniye Meb'usu Fuat Bey merhum tarafından →

Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine

Sait Halim ve Talât Paşa kabinelerinin ziyirde muharrer esbaptan dolayı Divan-ı Âli'ye sevkini talep ederim:

1 — Sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri,

2 — İlân-ı Harbin esbap ve avamil-i hakikiyesiyle suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumi'ye hilâf-ı vâki beyanatta bulunmaları.

3 — Seferberlikten sonra ve ilân-ı harpten evvel, itilâf hükümetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faydalı teklifleri reddeylemesi ve Almanya'dan bir güna taahhüt ve ziman almaksızın ve bir faide-i gaiye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi,

4 — Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevil ederek her cephede fünun-ı harbiyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gasp ve israfına müzaharet eylemesi,

5 — Kavaid-i hukukiye ve insaniyeye ve hassaten Kanun-ı Esasimizin ruh ve sarahatine külliyen münafi ve muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecayie kalbeylemesi,

6 — Vekayi-i harbiyeden sevkülceyşe taallûk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lâzım gelmeyenleri mücerred muhafaza-i mevki daiyesiyle ketmeylemesi ve her gün birer menfi sebeple düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avakıbı elimesinden milleti vaktü zamanıyla haberdar etmemesi,

7 — Harp seneleri zarfında itilâf hükümetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh tekliflerini reddeylemesi ve binnetice âkıbet-i meş'umeyi dâvet eylemesi,

8 — Harbin ihdas eylediği müşkülât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedabire tevessül edecek yerde bir takım eşhas-i maddiye ve hükmiyenin ihrazı servet eylemesini teminen ihtikâr ve suiistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması,

9 — Hiçbir lüzum ve kanuna müstenit olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdasıyla hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete ithal etmemesi,

10 — Dahil-i memlekette bir hercümerc-i idarî vücude getirerek ve hürriyeti can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaharet ederek ika eyledikleri fecayie iştirak eylemesi.

28 Teşrin-i Evvel 334

Divaniye Meb'usu
Fuad

verilen takrir üzerine Bera-yı Tahkikat Kur'a İsabet eden Beşinci Şube tarafından icra olunan tahkikat ve zaptedilen ifadatı muhtevidir" adlı eser, s. 5 - 6.

II

OSMANLI HÜRRİYETPERVER AVAM FIRKASI

KURULUŞ YILI: *Ekim 1334 (1918)*[1]

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Bâb-ı âli "Minber" gazetesi idarehanesi*

KURUCU VE YÖNETİCİLER[2]: *Ali Fethi (Okyar) Bey (İstanbul meb'usu), Hüseyin Kadri Bey (Karesi meb'usu)*

YÖNETİM KURULU (HEYET-İ İDARE): *Kurucular ve Tahsin Bey (Tokat meb'usu), Dr. Sami Bey (Divaniye meb'usu), Halet Bey (Erzincan meb'usu), Şakir Bey (Yozgat meb'usu), Fuat Hulûsi Bey (Demirelli) (Antalya meb'usu).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. *Fırka'nın Kuruluşu*

FIRKA, İzzet Paşa Kabinesi döneminde, Mütarekenin imzalanmasından ve İttihat ve Terakki'nin son kongresinden önce kurulmuştur. Mütarekenin ilk siyasal partilerinden biridir ve parlamentonun Mebusan kanadı içinde kurulmuştur. Kurucuların tümü İttihat ve Terakki'nin eski meb'uslarıdır, bu bakımdan O'nun niteliklerini taşıyıcı sayılabilir[3]. Kısa bir süre sonra kurulacak olan Teceddüt Fırkasıyla aynı görüntüdedir. Fakat İttihat ve Terakki'nin yasal mirasçısı değildir.

Fırka'nın kuruluşunu Hüseyin Kadri Bey, İzzet Paşa'nın kabi-

[1] Aşağıda, 5 sayılı notta görüleceği gibi, Hüseyin Kadri Bey, İzzet Paşa, programını okuduktan sonra Fırka'nın kuruluşunu haber vermiştir. Bu tarih, 19 Ekim 1918'den, bir kaç gün önce olmalıdır. Gazeteler, 10 Ekim'den sonra, Meclis-i Mebusan'daki fırkalaşmalardan sözetmişlerdir. Fırkanın kuruluş tarihi, 10 - 19 Ekim arası olmalıdır. Belge olarak verdiğimiz başvurma dilekçesi de, tarihsiz bir kopya olarak elimize geçmiştir.

[2] Bu isimler, kurucuların başvurma dilekçesinden alınmıştır. (bk. s. 75 Belge 1).

[3] Bu nedenle çok sayıda belgede iki fırkadan beraberce bahsedilmektedir. (Bk. Teceddüt Fırkasına İlişkin Belgeler, s. 75)

ne programını okuduğu gün (19 Ekim 1918), programın ana çizgilerini özetleyerek bildirmiştir. Kurucuların *İttihat ve Terakki' den istifa eden* meb'uslar olduğunu da eklemiştir[4].

Meclis'te yapılan ilk açıklama, İttihatçıların kurdukları yeni partinin ideolojisini de belirliyordu[5]. Dikkati çeken nokta, Fırka programının hiçbir olağanüstü durumu olmayan bir ortamda kaleme alınmış gibi olmasıdır. Türklerin ve Türkiye'nin, tehlikelerle çevrili değil de, gayet normal, savaşsız bunalımsız bir dönemde sorunlarının ele alındığı görüntüsü şaşırtıcıdır[6].

2. *Fırka'nın Örgütlenme ve Çalışmaları*

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, parlâmento içinde kurulmuş bir partidir ve kısa süren hayatı boyunca ülke içi örgütlenme olanağını bulamamıştır. Bununla beraber, Meclis-i Mebusan içinde aktif bir rol oynamıştır.

Kurulduğu tarihten Mebusan'ın feshine değin, Fırka, İzzet, Tevfik ve Damat Ferit Paşalar kabineleriyle diyalog kurmuştur. İzzet Paşa hükümetinin programını kendi programına uygun

[4] Hüseyin Kadri (Karesi) — ... Bâzı meb'us arkadaşlarımızla birlikte, İttihat ve Terakki Fırkasından ayrılarak şu esasat dairesinde bir fırka teşkil etmiş bulunuyoruz" (MMZC 1334 - 1918, D. III, Sİ 5, 4. içt., s. 18). (Konuşmacı, fırkanın ismini belirtmemiştir) — Bu konuda yeni bir kaynak olarak bk. Erik Jan Zürcher, **The Unionist Factor**, s. 78 - 80.

[5] Hüseyin Kadri Bey, fırka programının dayandığı ana ilkeleri şöyle açıklamıştır: "... Kanun-ı Esasi'nin millete verdiği hukuk tamamen muhafaza edilerek hürriyetperverlik esasına sâdık kalmak ve Kanun-ı Esasi'nin ruhuna muhalif olan kavanin ve nizamatı ilga etmek ve Kanun-ı Esasi'yi hâkimiyet-i milliye esasatı dairesinde tâdil eylemek ve alelhusus harp ve sulh kararları gibi milletin hakkı olan mesâili irade-i milliyeye bırakmak ve meclis-i milliyi tahkikat-ı teşriiye icrasına salâhiyettâr kılmak istiyoruz. Beynelmilel kendi hakkına kani ve başkalarının hakkına riayetkâr bir unsur-u müsalemet olarak hür yaşamak arzusundayız, düstur-u esasimiz budur. Bu esasat dairesinde tanzim edilmekte olan program -ki yakında neşrolunacaktır- müfredatında Sadr-ı âzam paşa hazretlerinin şimdi vâki olan beyanatına da muvafık bulunuyoruz. Her türlü şekavetin memleketten ref'i ile beraber sükûnun iadesi için bozulmuş olan hakların temini lâzımdır. Bunun için Sadr-ı âzam paşa hazretlerinin beyanatında izahat-i kâfiye vardır. Sulhü istiyoruz ve istediğimiz şeraiti de gayet mükemmel olarak izah ettiklerinden dolayı heyetimiz nâmına hükümete beyanı itimat ediyor ve o yolda bir takrir takdim eyliyoruz. "Hıfzı Bey (Hudeyde) - İştirak eyleriz" (MMZC 1334 - 1918, Aynı cilt, s. 18).

[6] [7] Fırkanın programı **Minber** gazetesinin 1. sayısında yayımlanmıştır. — Program, ayrı olarak da yayınlanmıştır. (bk. s. 75 vd. Belge 2)

bulduğu için, güvenoyu vermiştir[7]. Zaten, kurucularından Fethi Bey, bu kabinede Dâhiliye Nâzırlığını üstlenmektedir.

Tevfik Paşa kabinesiyle ilişkisi dostane olmamıştır. Fırka, kabineye, «mütecânis» (türdeş) bulmadığı gerekçesiyle, güvensizlik oyu vermiştir. Kuruculardan Hüseyin Kadri Bey, mütareke şartlarına uygun olmayarak yapılan askerî işgallerin, tüm uygar devletlerin parlâmentolarında protesto edilmesine ilişkin bir önerge sunmuştur[8]. Önergenin, gensoruya dönüştürülmesi kabul edilmemiş, yalnızca soru olarak gündeme alınmıştır. Fakat, Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa'nın sudan cevaplamaları kimseyi tatmin etmemiştir. Önerge geri alınmıştır[9].

Bu sefer, Tevfik Paşa kabinesinin programındaki esasları uygulamadığı konusunda (Teceddüt Fırkası ile beraber) yeni bir gensoru önergesi verilmiştir[10]. Hükümetin cevabı tartışmaya geçilmeden önce, Meclis feshedilmiştir.

Fırkanın kuruluşu, mütareke basınında, iyi karşılanmamıştır, siyasal partileri birleştirme ve ara bulma çağrısı[11], olumsuz bir tepki ile yanıtlanmıştır[12]. Fırka, İttihatçılığın maskelenmesi sayılmıştır. Nitekim, Ahmet Rıza Bey'in çağrısı üzerine yapılan toplantıda, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası gibi örgütler «tasfiye» edilmeden, bu gibi girişimlerin gereksiz olduğu ileri sürülmüştür[13].

Fırka'nın yayın organı «Minber» gazetesi olmuştur.

Fırka, içinden çıktığı İttihat ve Terakki'ye karşıt bir tutum iz-

8 Takrir metninden: "... İstiklâlimiz galipler tarafından selbedilebilir. Fakat, dünyayı sulh ve müsalemetle yaşatmak isteyen prensipler, bizim hakk-ı mevcudiyetimiz inkâr edildiği günden itibaren dûçar-ı halel olmaya mahkûmdurlar. Biz, namuslarına itimat ettiğimiz galip milletlere silâhlarımızı namuslu millet olarak teslim ettik" (MMZC 1334 - 1918. D. III, Si 5, 18. içt., s. 154).

9 MMZC 1334 - 1918, Aynı içtima, s. 204 (Takririn Fırka adına geri alınıp alınmadığı tutanaklardan anlaşılmamaktadır).

10 MMZC 1334 - 1918, D. III, Si 5, 29. içt., s. 304.

11 Çağrı metninden: "Hâlihazırın vehameti dolayısıyla hayati mevcudiyetimizi muhafaza etmek üzere, mevcut fırkaların en muvafık surette nasıl çalışacakları noktasının müzakeresi için, her fırkadan ikişer murahhas tâyini ve Beyoğlu'nda Matbuat Kulübünde 26 Kânun-ı Sani 1335 (1919) günü bir toplantı yapılması..." (Söz 1918, No. 7, s. 2.) — İkdam, 24 Kânun-ı Sani 1919, s. 2 — Sulh-u Selâmet-i Osmaniye Fırkasına gönderdiği çağrı metni için bk. Söz, 26 Ocak 1919, No. 75.

12 Celâl Nuri: Ruh-u Meşrutiyet (Âti, No. 298, 300) - İsmail Suphi: İtilâf İstiyenler İtilâfın şartını hazırlamalıdır (Söz, 1919, 24 Kânun-ı Sani) — Mütevakkıt, 1919, No. 1, 24 Kânun-ı Sani.

13 Söz, 24 Kânun-ı Sani 1919.

lemiş ve İttihatçıların son kongresine çağırıldığı halde katılmamıştır.

Fırka'nın, Mebusan feshine değin, Mütareke ortamında, sesini duyurabildiği anlaşılmaktadır. Fethi Bey, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti başkanlığına getirilmiştir.[14].

3. *Fırkanın Sonu*

Fırka hakkında, en sert karar, birinci Damat Ferit Paşa hükümetince verilmiştir. 6 Mayıs 1335 (1919) tarihli Meclis-i Vükelâ kararında gerek Osmanlı Hürriyetperver Avam, gerekse Teceddüt Fırkalarının yönetim kurullarındaki üyeler incelenmiş ve tümünün de «mefsuh (feshedilmiş) İttihat ve Terakki erkân ve âzayı sâbıkasından» oldukları, bir kısmının zanlı ve tutkulu bulunduğu, her iki partinin de, yalnızca isim değiştirerek, «bir muvazaa sonucu» kuruldukları, İttihat ve Terakki'den farklı olmadıkları belirtilmiştir.

Her iki fırkanın da merkez ve taşra şubelerinin «hemen fesih ve seddi» (kapatılması), «münfesih İttihat ve Terakki emval ve emlâki» hakkındaki kararın bunlara da uygulanması ve dilekçelerinin iptali istendiği gibi, bundan sonra da «İttihat ve Terakki maklûbu (dönüşüğü)» olarak başka adlarla kurulmak istenen parti ve derneklere izin verilmemesi kararlaştırılmıştır[15].

Bu kararın sonucu olarak, Yozgat meb'usu Şâkir Beyin, 1919 yılında, Fırka'nın yeniden «faaliyete geçme» başvurusu, hükümetçe geri çevrilmiştir[16].

Böylece, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, sekiz ay kadar yaşayabilmiştir.

[14] **İkdam**, 27 Kânun-i Sani 1919.

[15] 5 Mayıs 1335 (5 Şaban 1337) tarihli Meclis-i Vükelâ kararının metni, Teceddüt Fırkası bölümünde verilmiştir, (bk. s. 134, Belge 10).

[16] Yozgat mebusu Şâkir Bey'in, fırka'nın yeniden canlandırılması için girişiminden, **İkdam**, sözetmiştir (22 Teşrin-i Evvel 1335) — Aynı gazeteye göre, fırka Meclis-i Vükelâ kararıyla feshedildiği için, ihyası da aynı yoldan gerekmektedir. Evrak Dahiliye Nezâreti kanalıyla, Meclis-i Vükelâ'ya gönderilmişse de, yeniden çalışmaya başlama iznine rastlanmamıştır (**İkdam**, 29 Teşrin-i evvel 1335, s. 2).

B. OSMANLI HÜRRİYETPERVER AVAM FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın Kuruluş Dilekçesi*

Devletlû efendim hazretleri

Merkez-i idaresi Babıâli caddesinde kâin Minber gazetesi idarehanesi olmak ve hey'et-i idaresi zirde vaz-i ül imza bizlerle Kadıköyünde Kartaltepede Tokat Meb'usu Tahsin, Pangaltıda Hacımakak sokağında Divaniye meb'usu Dr. Sami, Göztepede Ferit paşa köşkünde Erzincan meb'usu Halet, Beşiktaşta Serencebey yokuşunda Cihannüma mahallesinde Yozgat meb'usu Şakir, Şişlide Kâğıthane caddesinde Antalya meb'usu Fuat Hulusi beylerden mürekkep bulunmak üzere (**Hürriyetperver Avam Fırkası**) namile bir fırka teşkil olunmuş ve bu fırkanın maksad-ı teşekkülü siyasi program ahkâmının mevki-i kanuniyet ve mer'iyete vaz'ına çalışmaktan ibaret bulunmuştur. Fırkanın nizam ve programından ikişer nüshası leffen takdim kılınmış olmakla usulen bir kıt'a beyânname itası hususuna müsaade buyurulması müste'adır. Olbabta emr-ü ferman hazreti menlelhülemrindir.

İstanbul Meb'usu	Karesi Meb'usu
Ali Fethi	**Hüseyin Kadri**

BELGE 2

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası Programı**

Ahkâm-ı Siyâsiyye

Madde 1 — Devlet-i Osmaniye'nin dini, din-i İslâmdır. Fakat edyan-ı saire de serbesttir.

Madde 2 — Sülâle-i Âli Osmanın Kanun-ı esasi ile müeyyet hukuku mahfuzdur.

Madde 3 — Herkes efkârında serbesttir.

* Kaynak: Dersaadet, Minber Matbaası 1334, Ayrıca bk. **Minber**, no. 1, Teşrin-i Evvel 1334.

** Kaynak: İçişleri Bakanlığı Arşivi.

Madde 4 — Osmanlılar hangi din ve mezhebe mensup olursa olsun hukuk ve vezaifte müsavidirler.

Madde 5 — Kanun-ı Esasi'nin millete verdiği hukuk tamamen muhafaza edilecek ve hürriyetperverlik esasatına sadık kalınacaktır.

Madde 6 — Osmanlılar serbesti-i seyr-ü sefer hakkına maliktirler.

Madde 7 — Osmanlılar kanun-ı mahsusuna tebaiyyat şartile cemiyet teşkili hakkına maliktirler.

Madde 8 — Memalik-i Osmaniye'de esaret, müsadere ve angarya ve cerime külliyen memnudur.

Madde 9 — Âyan'ın nısfı taraf-ı Padişahiden kayd-ü hayat şartiyle tayin ve nısf-ı diğeri sekiz sene müddetle intihap olunur.

Madde 10 — Fırkanın esas mesleği intihabatın rey-i âm usulüyle icrasını temine matuf olup ancak bu maksadın husulü için şimdilik şehirlerde intihabatın bir derece üzerine icrası eshabına tevessül edilecektir.

Madde 11 — Kanun-i Esasi ile muayyen ve musaddak olan hürriyet-i şahsiye, hürriyet-i matbuat ve masuniyet-i mesâkin ve hukuk-ı tasarrufiyye gibi hukuk-ı esasiyyeyi ihlâl edenler hakkında mücazat-ı şedide vaz'ı teklif olunacaktır.

Madde 12 — Meclis-i Mebusan tahkikat-ı teşriiye icrasına selâhiyettardır.

Madde 13 — Kanun-ı Esasi mevadd-ı sabıka nazar-ı itibare alınmak üzere hâkimiyet-i milliye ve parlamantarizm esasatı ile ahenktar bir hale ifrağ edilecek ve ezcümle harp ilânı ve sulh akdi Meclis-i Umumi kararına talik olunacaktır.

Madde 14 — Kanun-ı Esasi'ye muhalif kavanin ile ahkâm-ı mevcude-i kanuniyeye mugayir olan nizamat ve talimat ve teamüller ref ve ilga edilecektir.

Teşkilât-ı Umumiyye

Madde 15 — Teşkilât-ı devlet vezaif-i hakikiyye icabatına göre tanzim ve islâh edilecektir.

Madde 16 — Evkaf Nezareti Müdüriyet-i Umumiye şekline ifrağ olunarak Meşihat'a raptedilecektir.

Madde 17 — Sıhhiyye Nezareti müstakil bir Nazırın taht-ı mes'uliyetinde olmak üzere memleketin hayat-ı sıhhiyyesinin iktisap eylediği nezaket ve ehemmiyetle mütenasiben vâsi bir sıhhiye teşkilâtı icra edilecektir.

Madde 18 — Teşkilât-ı mülkiye adetleri tezyit ve mesaha-i sathiyyeleri tenkis edilmek üzere vilâyet ve kaza namlariyle iki derece olarak ve şahsiyet-i maneviyeyi haiz nahiyeler teşkil edilecektir.

Madde 19 — Ahval-i mahalliye ve tebayi-i ahali ve âdât ve an'anât itibariyle kavanin-i umumiye-i devletin aynen ve tamamen gayrı kabili tatbik olduğu yerlerde hususi idareler teşkil ve buna göre kavanin ve nizamat vaz olunacak ve kavanin-i devletten hangilerinin tatbiki lâzım geldiği ayrıca tayin kılınacaktır.

Madde 20 — Devletin arması tesbit ve ticaret bayrağı tesis ettirilecektir.

Siyaset-i Devlet

Madde 21 — Hidemat-ı vezaif-i devlette istihdam olunan bilumum memurinin nasb-ü azillerine ve terfih-i hal ve istikballerine ve suret-i terakki ve tecziyelerine ve hukuk-ı vezaif ve selâhiyetlerine dair kavanin-i mahsusa tanzim ve teklif olunacaktır.

Madde 22 — Mes'uliyet-i Vükelâya ve Divan-ı Âli usul-ü muhakematına müteallik kavanin teklif edilecek ve bunun iktisab-ı kanuniyet etmesine çalışılacaktır.

Madde 23 — Hanedan-ı Saltanat âzâ-yı kiramının tahsil ve terbiyeleri ve hayat ve münesebat-ı içtimaiyeleri hakkında kanun-ı mahsus teklif olunacaktır.

Madde 24 — Devair ve şuabat-ı devlette ecnebi mütehassısların vukuf ve tecrübelerinden istifade olunabilecektir.

Siyaset-i Dahiliye

Madde 25 — Valiler Dahiliye Nezaretinin inhası ve Hey'et-i Vükelâ'nın intihabiyle ba irade-i seniyye tayin olunur. İdare-i vilâyat hususunda mecâlis-i umumiyenin hukuk ve vezaifi, idare-i mahalliyenin inkişaf-ı tammını kâfil olacak surette tevsi olunacaktır. Mecalis-i umumiyye intihabatında akalliyette kalan milletler hukukunun muhafazası esbabı temin edilecektir. Kavanin-i sairenin tanziminde idare-i vilâyat kanuniyle idare-i mahalliyelere verilen hukuk ve vezaifin mahfuziyeti nazar-ı itibara alınacaktır.

Madde 26 — Nahiyelere şahsiyet-i maneviye veren lâyiha-i kanuniyenin bir an evvel Meclis-i Umumîden çıkarılmasına ve idare-i nevahide ahalinin tevsi-i hukuku esasatının muhafazasına çalışılacaktır.

Madde 27 — İdare-i Örfiye ilânına ve usul-ü muhakemesine müteallik kavanin ve nizamat ve mukarrerat-ı mevcude tadil edilerek adalet-i içtimaiyenin istilzam eylediği ahval ve hadisatta idare-i örfiyenin ilân ve devamını mucip olan esbab-ı tasrih ve divan-ı harb-i örfilerin teşkilât ve usul-ü muhakemesinin Kanun-ı Esasi ile müeyyet olan hakk-ı müdafaa ve istiklâl-i hükkâm esasatını zâmin ve efrada itimatbahş olacak surette tanzimine gayret olunacaktır.

Madde 28 — Devletin kuvvay-i inzibatiyesi tevhit ve bir müdüriyet-i umumiye idaresinde Dahiliye Nezareti'ne rapt edilecektir.

Madde 29 — Dersaadette ve taşrada icabeden mahallerde harikin men-i vukuu ve tevessülü hakkında tedabir-i lâzimeyi havi kanun-ı mahsus teklif olunacak ve umur-ı itfaiyenin idaresi bir merci-i mes'ule tevdi ve idare-i umumiyyesi Dahiliye Nezareti'ne raptedilecektir.

Madde 30 — Yerleşmek üzere memalik-i Osmaniyeye münferiden ve müçtemian gelecek muhacirinin kabul ve bunlara iskân mıntıka-

ları tayini muhacirler için bazı müsaadat ve muafiyat vaz-ı kabulü ile muntazam bir iskân ve imar programı tertip edilecektir.

Madde 31 — Âşâr'ın âdât ve hayat-ı içtimaiye ve iklimiyeleri ve inkişaf-ı âtileri nazar-ı dikkate alınarak terfih ve iskânları ve hükümetin yedd-i tasarrufunda bulunan arazinin aşair ve muhtacin-i ahaliye tevzii hakkında kavanin-i lâzime teklif edilecektir.

Madde 32 — İçtimaat-ı umumiye ve tecemmüat hususunda Kanun-ı Esasi'nin hakk-ı içtima hakkında vazettiği teminat ile hemahenk olarak ahkâm-ı cedide vaz edilecektir.

Madde 33 — Siyasi cemiyetlerin teşekkülüne ve ecnebilerin cemiat-ı siyasiyye teşkili hakkını haiz olamayacağına dair muvazzah bir Cemiyetler Kanunu tanzim edilecektir.

Madde 34 — Esasat-ı Meşrutiyete muvafık ve şahsiyat ile iştigali mani eşhas-ı âdiye ve hükmiyenin mahafaza-i namus ve haysiyetlerini kâfil Matbuat Kanunu tanzim olunacaktır. Gazete ve risale neşri için teminat akçesi alınmaz.

Madde 35 — Memalik-i Osmaniyenin muntazam haritasının tanzimine ve tasarrufatın kadastro usulüyle tesbitine çalışılacaktır.

Madde 36 — Memleketin imarı ve inşaatın teshili için hususi şirketler teşkiline ve bu maksadı temin için emlâk bankaları tesisine müteallik teşvikat ve teşebbüsat icra olunacaktır.

Madde 37 — Ebniyenin sıhhat, metanet, harikten masuniyet ve tarz-ı mimari-i milliyye muvafakat esasatına ve memleketin iklim ve servetine göre inşası için bir ebniye kanunu tanzim ve teklif edilecektir.

Madde 38 — Tıp Fakültesi'nin asrın terakkiyat-ı fenniyesiyle mütenasib bir hale ifrağıyle etibbanın tezyid-i adedinin teminine matuf tedabir icra edilecektir.

Madde 39 — Mektepten neş'et edecek etibbanın hizmet-i hükümette temin-i istihdamları zımnında Tıp Fakültesine meccani leyli talebe kabulüne ve büdçesinin tezyidi cihetine gidilecektir.

Madde 40 — Memleketin ihtiyacatını temine kâfi etibba yetişinceye kadar icabeden mahallerde küçük sıhhiye memurları mektepleri küşadı iltizam olunacaktır.

Madde 41 — Her vilâyet sıhhiye müdürlüklerine merbut olmak üzere birer bakteriyoloji muayene merkezi tesis ile etibba-i mütehassısa tayinine ve lüzum görülen mahallerde tebhirhane küşadına teşebbüs olunacaktır.

Madde 42 — Nesl-i hâzırla ensal-i âtiye milletin temin-i sıhhati namına vilâyetlerde mücadele-i sıhhiye hey'etleri teşkil ile hey'at-ı mezkureye salâhiyet-i kanuniye temini cihetine gidilecektir.

Madde 43 — Emraz-ı sâriye meccanen tedavi ettirilecektir.

Madde 44 — Memleketimizde mevcut miyah-ı madeniye ile kaplıcalardan istifade edilebilmek için taliplerine teshilât-ı vâsia gösterilecektir.

Madde 45 — Müskiratın tahdid-i istimali esbabına teşebbüs edilecektir.

Madde 46 — Tiyatro ve sinemaların ahlâk ve sıhhat-ı umumiyeyi ihlâl ve ifsad etmesine mani tedabir ittihaz olunacaktır.

Madde 47 — Kumar ve fuhşun men'i ve tahdid-i mazarratı için takyidat ve mücazat vaz edilecektir.

Madde 48 — Tevkifhane ve hapishanelerin kısa bir zamanda inşası temin olunacak ve mahbusinin iskân-ü iştigalleri ve mesaileri memalik-i mütemeddinedeki mümasil idarelerin teşkilât ve tarz-ı mesaisine göre tanzim olunacaktır.

Madde 49 — İhtiyacat-ı memleketle mütenasip kuvay-ı berriye ve bahriyye için bir program tanzim ve tesbit ettirilecektir.

Siyaset-i Maarif

Madde 50 — Mekâtib-i ibtidaiye programı esasat-ı diniye, ahlâkiye ve milliye ve terbiye-i medeniyeye muvafık ve talebe ve talebatın hayat-ı içtimaiyede maddeten istifade edebilmelerini ve bunların terakkiyat-ı asriyyeyi hüs-ü telâkki etmelerini temine hâdim bir surette tanzim olunacaktır.

Madde 51 — Hükümetin hakk-ı teftiş ve nezareti bâki olmak üzere efrad-ı eşhas-ı maneviye tarafından derecat-ı tahsiliyenin her birinde mektep küşad edilmesi teshil ve ancak her birinde lisan-ı resmînin mecburiyet-i talimi şart kılınacaktır.

Madde 52 — Nevahi büdçelerinden kurrâ için mümkün mertebe fazla miktarda iptidaî mektebi ve vilâyet bütçelerinden Darülmuallimin ve Darülmuallimat bina ve küşadı için mebaliğ-i kâfiye tahsisine pek ziyade gayret ve itina edilecektir.

Madde 53 — Ana mektepleriyle amelî ziraat ve sanayi mekteplerinin tesis ve teksirine çalışılacaktır.

Madde 54 — Sünuf-u tedrisatın cümlesinde muallimlik bir meslek-i mahsus olarak kabul edilecek ve muallimin ve muallimatın suret-i istihdam ve terfih ve terfileri hakkında kavanin-i mahsusa tanzim kılınacaktır.

Madde 55 — Medârisde tahsil icabat-ı asriyeye göre islâh edilecek ve derece derece köy imamı, müftü, müderris ve mürşid yetiştirilecektir.

Madde 56— Şark ve garbın müellifat-ı ilmiyesinden temin-i istifade için her lisanda münteşir müellifat-ı mühimme lisanımıza tercüme ve neşrolunacak ve bunun için de mevcut müessesat islâh edilecektir.

Madde 57 — Memlekete nefi ve lüzumu olan telifatta ve müellifat-ı şarkiyye ve garbiyyeden tercüme ve iktibaslarda muvaffakiyet ibraz ederlerin hükümetçe suret-i mahsusada teşrifat ve mükâfat-ı maddiye ile ikdar olunmaları hakkında kanun-ı mahsus teklif edilecektir.

Madde 58 — Garbın ulûm-u maarif ve sanayiinden bir suret-i ciddiyede istifade edebilmelerini teminen ikmal-i tahsil için hükümet tarafından memalik-i ecnebiyeye gönderilecek talebenin tâli tahsili itmam ve on sekiz yaşını ikmal etmiş olmaları şarttır.

Madde 59 — Tedrisatta vahdet-i fikriye mültezimdir. Tâli tedrisatın müntehasına kadar olan kısm-ı tahsil Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne merbuttur.

Meslek ve ihtisas mektepleri alâkadar Nezaretlere merbut olabilir. Mekâtib-i Umumiyye programları tesbit ve intişar olunacak mektep plânları memleketin ehemmiyet ve istitaat-ı maliyesine göre şerait-i sıhhiye dairesinde tanzim olunacaktır.

Madde 60 — Darülfünun, kanun-ı mahsus dairesinde müstakil ve muhtardır. Darülfünun müderrisleri memuriyet-i mahsusa kabul ve ticaret ve vekâlet icra edemezler.

Siyaset-i Adliye

Madde 61 — Siyaset-i adliyede Fırkanın gayesi adaletin halka tekarrübü ve istihsal-i hukukun tesri ve teshili olup bu gayeye ve hâkim-i müteaddit usulünün tamim ve tevsiine doğru gitmek üzere şimdilik münferid ve müteaddit hâkim usulünün meze ve terkibi tarikine tevessül edilecektir.

Madde 62 — Cinayât ile matbuat ceraimi için hey'et-i adüller intihap ettirilecektir.

Madde 62 — Mahkeme-i Temyizde muhakemat aleni olacak ve tashih-i karar usulü ilga edilecektir.

Madde 64 — Evsaf-ı lâzimeyi haiz hükkâmın teksiri için teşkilât-i mahsusa vücude getirilecektir.

Madde 65 — Darülfünun hukuk şubelerinin tezyidi talep olunacak ve müderrislerine mekteplerin tatil zamanlarında harc-ı râh ve yevmiye itasiyle taraf taraf tetebbu ve tetkik seyahatleri yaptırılacaktır.

Madde 66 — Hükkâmın istiklâl, haysiyet-i lâyenazillikleri ve maaşât müstevkiye itasiyle maddeten terfih ve ikdarları hassaten nazar-ı itinada tutulacaktır. Hükkâmın usul-ü intihap ve terakkisi ve taht-ı muhakemeye alınmaları hakkında bir kanun-ı mahsus yapılacaktır.

Madde 67 — Hükkâm hiç bir bahane ile emr-i kazadan başka bir vazifeyle işgal edilmeyeceklerdir.

Madde 68 — Dava vekâleti Muhamilik unvaniyle inzibat altına alınacak ve Muhamat kanununun sür'at-i izhar ve müzakeresine teşebbüs olunacaktır.

Madde 69 — Usul-ü muhakemat kanunları mümkün mertebe basit ve ameli bir hale ifrağ olunacaktır. Kanun-ı Medeni ihtiyacat-ı asrîyeye muvafık bir surette islâh edilecektir.

Madde 70 — Rubu harc ve kaydiyye gibi maarif-i ibtidaiye ref' ve lağvedilecek ve neticede haksız çıkan taraftan ve dava terk olunursa müddeilerden mahkûm veya müddea bihin veya mütehakkik ise bedel-i sulhün yüzde yarımından üçüne kadar mesarif-i muhakeme takdir ve diğer tarafın zarar ve ziyanına birlikte hükmolunacaktır. Haciz ve istinaf ve temyiz ve icra-yi muvakkat için usul-ü mevcude islâhen ibka edilecektir.

Madde 71 — Ticaret kanunlarının beynelmilel tevhidi cihetine gayret edilecektir.

Madde 72 — İade-i mücrimin mukavelenamesi tervic ve iltizam ve bu husus için beynelmilel bir ittifak husulüne gayret edilecektir.

Siyaset-i İktisadiye ve Maliye

Madde 73 — Fırka emval-i devletin siyanetine ve israfatın men'i vukuuna gayret ve bu maksadın husulü için bütün vesait-i kanuniyeye müracaat edecektir.

Madde 74 — Fırkanın siyaset-i iktisadiyede gayesi ihtiyacat-ı memleketin mümkün olduğu kadar istihsalât ve imalât-ı mahalliye ile tatmini ve mamulât ve mahsulât-ı Osmaniyenin pazar-ı âlemde temin-i revaç ve muvaffakiyetidir.

Madde 75 — Ziraat ve sanayi ve ticaret ve serbest mesai erbabının mükellefiyet-i maliyeleri tehvin edilecek ve bilhassa âşâr vergisi ıslâh olunacaktır.

Madde 76 — İnkişaf-ı iktisadiyi temin etmek için Sanayi ve Ticaret Bankalarının teşviki ve Ziraat Bankası'nın ıslâh ve tevsii gibi tedabire tevessül olunacaktır.

Madde 77 — Zürraın ve sanat ve ticaret erbabının sâilerinden azami istifade temin etmeleri için Ziraat ve Ticaret borsaları ve sanayi müzeleri tesis ve her sınıf müstahsillere itibar-ı mâli temin edilecektir.

Madde 78 — Mahsulat-ı ziraiyyenin nakliyat şirketlerince asgari ve ehven tarifelerle naklettirilmesi için teşebbüsat-ı mahsusada bulunulacaktır.

Madde 79 — Memurin-i şehbenderinin iktisadi vazifelerini hakkı ile ifa edebilmeleri için teşkilât-ı mukteziye icra ve o bâpta kanun-ı mahsus teklif edilecektir.

Madde 80 — Ticaret-i berriye ve bahriye kanunlarının ihtiyacat-ı hâzıra-i iktisadiyeye göre islâhına tevessül olunacaktır.

Madde 81 — Mani-i umran olan rüsum ve tekâlif islâh ve tâdil edilecek, kavanin-i tasarrufiyede tadilât ve islâhat-ı lâzime tesri olunacak ve ikrazat ve inşaat şirketlerine teshilât-ı mahsusa gösterilecektir.

Madde 82— Devair-i resmiye ve memurin-i devlet ticaretten suret-i kat'iyede menedilecektir.

Madde 83 — Ticarette ve say-ü amelde inhisar yaptırılmayacaktır.

Madde 84 — Kararname ile tekâlif vaz'ı kabul olunmayacaktır.

Madde 85 — Şosalar vilâyetlerce yaptırılacak ve umur-ı fenniyesi merkezden idare olunacaktır.

Madde 86 — Ameli mühendis mektepleri tesis olunacaktır.

Madde 87 — Masarif-i âdiye-i devletin mutlaka varidat-ı âdiye ile tevazün ettirilmesine çalışılacak ve umur-ı nâfia ve müsmire için ayrıca istikrazlar akdedilecektir.

Madde 88 — Memleketin ihtiyacatiyle mütenasip bir şebeke-i hadide vücuda getirilmesine çalışılacaktır.

Madde 89 — Memleket dahilinde muntazam bir telgraf ve telefon şebekesi tesis olunacaktır.

Madde 90 — Nehirlerden kabiliyetlerine göre seyr-ü sefain ve irva ve iska-i arazi suretleriyle istifade ve bataklıklarla bu kabilden olan gölleri tebyis ve kuvvay-i miyahiyeyi sanayide istimal etmek maksadiyle vuku bulacak teşebbüsat-ı nâfıa suret-i mahsusada teşvik edilecektir.

Madde 91 — Ticaret-i bahriyemizin inkişafı suret-i mahsusada himaye edilecektir.

Siyaset-i Hariciye

Madde 92 — Siyaset-i hariciyede hiç bir devlet ve milletin hukukuna taarruz ve tecavüz fikri tasvip edilmeyecektir.

Madde 93 — Milletler beyninde sulh ve müsalemet ve medeniyet gayesi uğrunda müttehiden çalışmak fikrinin takviyesine ve bar-ı teslihatın tahfifine çalışılacaktır.

Madde 94 — İhtilâfat-ı düveliyyenin sulhen halli için beynelmilel hakem hey'etleri teşkiline ve bir Cemiyet-i Akvam tesisine matuf olacak teşebbüsata iştirak olunacaktır.

BELGE 3

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası Nizamnamesi*

1 — Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası namile bir fırka-i siyasiye teşkil olunmuştur.

2 — Fırkanın maksat ve gayesi siyasî programında muharrer mevadın mevki-i kanuniyet ve mer'iyete vaz'ına çalışmaktan ibarettir.

3 — Fırkanın aza-yı tabiiye ve aza-yı âmile namile iki nevi azası vardır.

4 — Aza-yı tabiiye fırkanın siyasi programına taraftar olup bilcümle intihabatta fırka namzetlerine rey verecek olan Osmanlılardır.

5 — Aza-yı âmile fırka program ve nizamatını kabul edip senevi mikdarı muayyen meblâğı veren Osmanlılardır.

6 — Fırkanın teşkilât-ı teşriiye ve teşkilât-ı umumiye namile iki teşkilâtı vardır.

7 — Teşkilât-ı umumiye: Vilâyat ve kaza merakizinde işbu program etrafında teşekkül etmiş hey'etlerdir.

8 — Teşkilât-ı teşriiye: Meclis-i Mebusan ve Âyanda işbu program etrafında toplanan ve nizamname-i dahiliyeleri ile hareket eden Mebusan ve Âyan zümreleridir.

9 — Teşkilât-ı teşriiye zümreleri programa riayet etmek şartile vazifelerinde müstakildirler.

10 — Teşkilât-ı umumiyenin her Vilâyet ve kaza merakizinde

* Kaynak: **İçişleri Bakanlığı Arşivi.**

aza-yı âmilenin reyi umumiyesile ve rey-i hafile intihap edilmek ve içlerinden birisi riyaset vazifesini ifa eylemek üzere altı kişilik bir hey'et idaresi ve idareye dahil bir muvazzaf muhasip ve kâtibi bulunur. Muharreratı reis ve kâtip müştereken imza ederler.

11 — Hey'et-i idareler program ve nizamnamede muayyen mevadın gayrisile iştigal edemezler.

12 — İstanbul'da her sene Teşrin-i evvel içerisinde fırkanın umumi kongresi toplanır ve muamelât-ı umumiyesi kongrede müzakere edilir ve kararlaştırılır.

13 — Her sene Ağustosda Vilâyet ve kaza merakizinde meb'uslarının riyaseti altında mahalli kongreler aktedilir ve icabeden mukarrerat ittihaz olunur.

14 — Fırkanın hey'et-i irşadiyesi ve bir de hey'et-i intihabiyesi vardır. Hey'et-i irşadiye: Her sene kongre tarafından intihap olunur. Bunlar irşat için icabeden mukarreratı ittihaz ve tatbik ederler. Ancak merkez ile muhaberatı fırka hey'eti idaresi vasıtasile yaparlar. Vilâyet ve kaza merakizinde dahi irşat hey'etleri yapılabilir.

15 — Her Vilâyet ve kaza dahilinde yapılacak intihabatı idare etmek için mahalli kongrelerce bir intihap hey'eti ihzar edilir. İşbu hey'etler fırka namzetlerinin temin intihaplarına gayret ederler.

16 — Mebusan ve Âyan intihabatı için kongre tarafından tayin edilecek mikdar dahilinde bir hey'et intihap edilir. İntihabat-ı umumiyeyi bu heyet idare eder.

17 — Vilâyet hey'eti intihabiyeleri kaza hey'etlerile bil'itilâf namzetlerini intihap ederler ve merkez hey'etine bildirirler. Merkez hey' etinin bu listelerde tadil ve tebdil hakkı vardır. Fakat esbabı ta'dil ve tebdili ait olduğu merkeze bildirecektir. Tarafeyn namzetlerinde ısrar ederse mes'uliyeti uhdesine almak ve bilâhare kongreye karşı esbabı tercihi izah eylemek şartile merkez intihap hey'eti namzetlerini kabule diğer taraf mecburdur. Kongre meseleyi tetkik eder. Merkez intihab hey'etini haklı bulmazsa intihap edilen namzet istifaya mecburdur. Aksi halde fırkadan çıkarılır.

18 — Umumî kongre: her sene Vilâyat merakizinden müntehib birer murahhastan mürekkep olmak üzere İstanbul'da içtima eder. Vilâyet teşkilâtı program dairesinde ikmal edilinceye kadar kongreye Livalardan dahi birer murahhas gönderilir.

19 — Umumî kongreye gelecek murahhas behemahal merakiz kongresinin netayicini mübeyyin bir rapor getirmek mecburiyetindedir. Rapor mevad-ı âtiyyeyi muhtevî olacaktır. Muarifiyet, ümrân-ı memleket, sıhhat-i umumiye, nüfus-u umumiye, siyasî program hakkında mütalâat-ı umumiye.

20 — Kongre murahhasların getireceği raporları tetkik ve icabeden mukarreratı ittihaz eder. Fırka hey'et-i idaresinin bir senelik hesabatını tetkik ve tasdik ve sene-i âtiye bütçesini tanzim eder. Muktazi ise merkez intihap hey'eti rey-i hafi ile intihap ve vazifesini tayin eyler. Hülâsa fırkanın sene-i âtiye için programını tanzim ve tesbit ve taksim-i vezaif eyler. Meclis-i Mebusan ve Âyandaki zümrelerinin faaliyetini ve programın ne dereceye kadar tatbik eylediği-

ni tetkik eyler. Ve neticesine göre mukarrerat ittihaz eyler. Kongre mukarreratı merakize taksim edilir.

21 — Vilâyet ve müstakil Livalar kongreleri kaza hey'et-i umumiyeleri tarafından müntehip birer murahhastan teşekkül eder. Umumi kongre murahhaslarının mükellef olduğu vazife ile bunlar da mükelleftir.

22 — Kaza merakizinden gelen raporları tetkik Vilâyetçe yapılacaklarını tefrik ve icrasına teşebbüs eyler. Diğerlerini mafevk kongreye gönderir. Sene-i sabıka hey'et-i idaresinin hesabatını rüyet ve bilânçosunu ve muamelât-ı umumiyesini tetkik ve tasdik eyler. Sene-i âtiye bütçesini tanzim ve mukarrerat ittihaz ve lüzum görülürse hey'et-i idare ve hey'et-i intihabiyeyi intihap ve tayin eder.

23— Kaza kongreleri: Nevahi hey'at-ı umumiyeleri tarafından müntehap murahhaslardan teşekkül ederler. Umumî kongreye gidecek murahhasların sıfatlarını vazifelerini haizdirler. Getirecekleri raporlar tetkik olunur.

Vilâyet kongresine arzı lâzım gelen mevad tefrik edilir. Diğer mevaddan kazaca yapılabilecekler mevki-i fiile konur ve icrası için icabeden teşebbüsat yapılır. Sene-i âtiye hey'et-i idaresi ve sene-i sabıka hey'et-i idaresi hesabatı ve muamelâtı ve bilânçosu tetkik ve tasdik olunur. Sene-i âtiye bütçesini tanzim ve muamelât-ı umumiyeye ait muhtıralar tebliğ edilir.

24 — Her Vilâyet ve kaza merkezinde ve icabeden nevahide Fırka taraftarları birer kulüp tesis edebilirler.

25 — Hey'et-i idarelerin vezaifi: Siyasî program ahkâmını halka neşir ve telkin etmek ve intihabatta Fırka namzetlerinin ihraz-ı ekseriyet eylemelerine çalışmaktan ibarettir.

26 — Hey'et-i idareler icabeden mesail-i umumiye hakkında doğrudan doğruya fırka hey'et-i idaresile muhabere edebilirler.

27 — Hey'et-i idarelere intihap edilebilmek için aza-yı âmileden olmak şarttır.

28 — Fırkanın varidatı: Aza-yı âmile tarafından verilen tekasit ile fırkaya terk ve teberru olunan nükût ve emvâldir. Fırkanın emval ve emlâk ve nukuduna kongresi tasarruf eder.

29 — Kongrece merakizi teftiş ve netayic-i teftişi mübeyyin rapor ita etmek üzere icabında lüzumu kadar muvakkat müfettişler tayin olunurlar. Bunların tetkikatı hey'et-i idareler tarafından teshil olunacaktır.

30 — Müfettişlerin vezaifi kongrece tanzim edilecek ve talimatnâmede gösterilecektir.

31 — Müfettişler kat'iyyen kongreye iştirak edemezler. Ancak bir meselenin istizahı zımnında kendileri davet olunabilir.

32 — Aza-yı âmile senevi tekasit-i muayyene ile lâakal altı lira vermekle mükelleftir. Fazla verenlere hamiye unvanı da verilir.

Osmanlı Hürriyetperver Avam
Fırkası
1334

III

RADİKAL AVAM FIRKASI

KURULUŞ YILI: *22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1334 (1918)*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Divanyolu, Müdafaa-i Milliye karşısında özel daire*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Reis Mevlânzade Rıfat Bey, Emin Âli Bey (Edirne'de Maliye Müfettişliğinden emekli), Mazlûm Bey (gazeteci), Mehmet Faik Bey (tüccardan), Ragıp Bey (Müdafaa Gazetesi sahibi), Babanzade Aziz Bey*[1].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

FIRKA, Mütareke döneminin, kuruluş tarihi bakımından, ilk siyasal partisidir. Kurucusu *Mevlanzade Rıfat* Bey'in koyu bir İttihat ve Terakki muhalifi olarak, Şerif Paşa grubu içinde yer alması[2], Fırka'nın Mütareke siyasal yaşamı içindeki yerini ve cephesini saptayıcı olmuştur. Radikal Avam Fırkası parlamento dışında kurulmuş bir partidir. Kurucuları arasında parlamenter yoktur.

Fırka'nın ideolojik tutumu Nizamnamesi'nin 4. maddesinde belirtilir: "Devlet-i aliyyenin tamamiyet-i mülkiyesini son derece gözetmek ve bütün aksamının ittihadına halel gelmemek şartıyla milliyetçilik prensipleri dairesinde idaresini temin eylemek" (Bk. s. 86 vd., Belge 2).

Fırka'nın örgütlenmesi ve çalışmaları hakkında çok az bilgiye sahibiz.

Fırka Ahmet Rıza Bey'in ve Hürriyetperver Avam Fırkası'nın partilerarası birleştirici çalışmalarına çağrılmıştır.

1919 (4. dönem) genel seçimine katılmamıştır. Yalnız 1919 yılında Demokrat Fırka ile birleştiğini ilân etmiştir[3].

Fırka kayda değer bir varlık gösterememiştir. Mütareke döneminin hızlı gelişmeleri içinde siyasal hayattan silinmiştir.

[1] İsimler Dahiliye Nezaretine verilen dilekçeden alınmıştır. (Bk. s. 86, Belge 1)

[2] Rıfat Bey'in **"Hakk-ı Vatan Yahut Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez"** kitabı durumun kanıtıdır — Ayrıca bk. Celâl Bayar, **A.g.e.**, s. 185, 186.

[3] **Alemdar** 1335 - 1919, Sayı 170 - 1480.

B. RADİKAL AVAM FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Radikal Avam Fırkası*

Amacı: Devlet-i Aliyye'nin müterakki memâlik derecelerine isâli esbabını taharri ve icrası esbabına bakmak ve anasır-ı muhtelife-i millet arasında ahenk ve imtizacı temin etmek ve sairedir.

Adresi: Divan Yolu'nda Müdafaa-i Milliye Karşısında Daire-i mahsusa

Veriliş Tarihi: 5 Teşrin-i sani 1334

Kurucu Üyeler: Mevlânzâde Rıfat Bey, Emin Âli Bey ve Babanzâde Aziz Bey, Muharririn-i Osmaniyeden Mazlum Bey, Müdafaa gazetesi sahibi Ragıb Bey, Tüccardan Mehmed Faik Beyden mürekkeptir.

BELGE 2

Radikal Avam Fırkasının Nizamnamesi**

1 — Fırkaya girmek için yirmi yaşını tecavüz etmiş olmak, sicil varakası kuyud-u nakısayı muhtevi olmamak lâzımdır.

2 — Hüsnühal ile maruf olan zevat ve rical yalnız muvafakatlarını mübeyyin olarak vaz'ı imza etmekle fırkaya kabul olunmuş sayılır. Sair aza ise mevcut azadan ikisi tarafından tavsiye olunarak Meclis-i idarece kabul olunur.

3 — Fırka azası evvel-i emirde meclis-i millice meşrutiyet-i hakikiye göre tadil edilecek Kanun-ı Esasi ahkâmına, usul-ü meşrutiyete her halde sadık kalacaklarına ve elden geldiği kadar anların taarruzdan vikayesine çalışmakla mükelleftirler. Bu bapta tekâsül eden fırka azası Meclis-i idare kararile fırkadan ihraç olunur.

4 — Osmanlılık vücudunun her uzvu fırka için mukaddestir. Ve her taarruzdan masundur. Bilhassa bekasını ve tahkimini iltizam edeceği müessesat-ı asliye, takibedeceği maksatlar şunlardır:

a — Devlet-i âliyyenin temamiyet-i mülkiyesini son derecede gözetmek ve bütün aksamının ittihadına halel gelmemek şartile "milliyet prensipleri" dairesinde idaresini temin eylemek,

* Kaynak: **BBA - Cemiyetler Dosyası.**
** Kaynak: **İçişleri Bakanlığı Arşivi.**

b — Umum Osmanlıların vezaif ve imtiyazatta kat'i surette müsavi olmalarını temin etmek.

c — Osmanlıları tam manasile "Hürriyet-i hakikiye"ye nail eylemek,

ç — Terakkiyat-ı memleketi mucib-i tedabir ve teşebbüsata önayak olmak, memleketin nef'ini mucip her nevi teşebbüsat-ı şahsiyeyi himaye etmek,

d — Anasır-ı muhtelife-i millette âhenk ve imtizacı idame etmek,

e — Bütün devletler ve milletler ve bilumum insanlar arasında uhuvvet-i umumiyenin velhasıl bir hayat-ı müşterekin teessüs teşebbüslerine iştirak etmek ve tahsil ve hulûlüne cidden çalışmak.

f — Devlet-i âliyyenin memalik derecelerine kadar isâli esbabını taharri etmek ve icrası çarelerine bakmak ve ledelicap irşadatta bulunmak.

5 — Fırkanın bir reis ile müntehip dokuz azadan bir meclis-i idaresi vardır ki bu hey'et fırkanın resmi hey'etidir. Fırka namına hareket edeceği gibi yine o nam ile muhatap olacaktır.

6 — Meclis-i idarenin müddet-i memuriyeti bir senedir. Umumi içtima meclisi ibka etmeğe külliyen veya kısmen azasını değiştirmeğe muktedirdir.

7 — Fırkanın içtima-i umumiyesi her sene Mayıs birde meclis-i idarenin davet-i mahsusası üzerine akdolunur. Davet-i vakıaya icabet eden fırka azaları ekseriyeti teşkil edince meclis-i umumî addolunur.

8 — Meclis-i idare fırka namına münasip bir mahal-i içtima tayin eder.

9 — Her nevi müracaat ve neşriyat fırka namına olarak meclis-i idare tarafından icra olunur.

10 — Meclis-i idarenin harekât ve muamelâtı fırkaca muteberdir. Lâkin içtima-ı umumî onlardan bazılarını muaheze ile fesh edebilir. Ve bu gibi haller meclis-i idarenin tebdilini dai olur.

11 — Meclis-i idarenin kararları azaca münferiden vacibürriayedir. İtizar ve içtima-ı umumide şikâyet hakkı mühimdir. Lâkin itizarı şikâyeti meclisce veya içtima-ı umumice makbul olamaz ise itaat şarttır. Bu gibi hallerde itaatte kusur eden aza meclis kararı ile fırkadan müstafi addolunur.

12 — Fırka namına ianeler cem'i kat'iyyen memnudur. Fırka âzası, efradı milletin malik bulundukları kâffe-i hukuka münferiden malik ve anlardan istifade etmeğe mezundurlar. Lâkin fırka namına yahut fırka azası imzasile hiç bir teşebbüs-ü ticari ve iktisadiye iştirak edemezler.

13 — Meclis-i idare zabıt, muhabere, muhasebe defterlerinin intizamını temin eder. Bunun için istihdam edeceği memurları herhalde fırkaya mensup zatlardan intihap edecektir. Müstahdeminin nasbı; icabında da azli meclis-i idareye aittir.

14 — Fırka azası, fırkaya hin-i intisaplarında duhuliye olarak elli kuruş ve her ay on kuruş fırkanın kasasına tediye etmekle mükelleftirler. Fırkaya fazla teberrüatta bulunmak ihtiyarî olup "hediye" olarak kabul edilir ve ilân olunur.

15 — Fırkanın bilcümle harekât ve muamelâtı alenidir. Meclis-i idare müzakeratı bile imkân dairesinde aleni olup her içtima müzakeresinin zabıt varakası hulasası fırkanın gazetesi ile neşrolunur. Hafi müzakerat ve muamelât içtima-ı umumi nazarında hükümsüzdür. Ve içtima-ı umumi bunun için meclis-i idareyi muaheze edebilir.

16 — Fırka fırak-ı saire ile hüsn-ü muaşerette bulunmağa çalışacaktır. Umuma ait mesailde kendileri ile bilistişare müştereken hareket etmeğe daima talip olacaklardır.

17 — Fırkanın merkezi İstanbul'dur. Hariçte şubeler tesis edebilir. Şubeler bilâşart merkezin mukarreratına tabidir. Merkeze tebaiyette kusur eden şube, hallle fırkadan infikâk etmiş olur. Fırka namını taşımağa selâhiyeti kalmaz.

18 — Fırka azasının umur-ı hükümete fırka nüfuzuna istinaden münferiden müdahale etmesi kat'iyyen memnudur. Uygunsuz ve kanuna muhalif gördüğü haller hakkında merkeze malûmat vermekle iktifa eder. Merkez icabını bilmüzakere neticesini ait olduğu Nezarete şifahen veya tahriren tebliğ eder. Fırkanın gazetesi dahi bu bapta münasibi veçhile bahseder.

Hâtime

İşbu nizamname usul-ü dairesinde resmen tasdik ettirilecektir.

Radikal Avam Fırkası
22/Teşrin-i evvel/1918

Dahiliye Nezaret-i Celilesine
Efendim hazretleri

Bu defa tesis ve teşkil edilip şimdilik merkez idaresi Divanyolu'nda Müdafaa-i Mülliye karşısındaki daire-i mahsusa olan "Radikal Avam Fırkası"nın kanun-ı mahsusuna tevfikan iki nüsha nizamnamesi merbuten takdim edilmiştir. Bu bapta icabeden ilmühaberin itası babında emr ü ferman hazreti menlehülemrindir.

22/Teşrin-i evvel/1918

Radikal Avam Fırkası
Reisi Divanyolunda
Müdafa-i Milliye karşısında
sakin Sermet
gazetesi sahibi Matbuat
Cemiyeti faal azasından
Mevlânzâde Rifat

Heyet-i idare azasından
Gedikpaşa'da sakin
Muharririn-i Osmaniyeden
Mazlum

Heyet-i idare azasından
mensubin-i matbuattan
Müdafaa gazetesi sahibi
Ragıp

22/Teşrin-i evvel/1918

Heyet-i idare azasından
Kızıltoprakta İsmail Beyin
kira köşkünde sakin Edirne
Adliye Müfettişliğinden
mütekait
Emin Âli

Heyet-i idare azasından
Fındıklıda altı numaralı
hanede sakin tüccardan
Mehmet Faik

IV
SELÂMET-İ AMME HEYETİ

KURULUŞ YILI: *9 Teşrin-i sani 1334 (1918)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Kınacıyan hanı, daire 12.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ[2]. *Beyrut vali-i sâbıkı Edhem, "muharririnden" (yazarlardan) Asaf Muammer, Şura-yı Devlet âzayı sâbıkasından Reşat Fuad Beyler, Konya meb'us-u sâbık-ı Zeynel-âbidin, Efendi, Darülfünun müderrislerinden Fatin, Dâva vekili Mustafa Arif, Mehmet Ali*[3], *"muharririnden" Mahmut Sadık, Nüzhet Sâbit, Fâzıl Ahmet, Binbaşı Nâhit Beyler.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Kuruluş ve İdeoloji Sorunları

MÜTAREKE döneminin ilk siyasal derneği olan Selâmet-i Amme Heyeti, Mondros kararlarının acı tablosu ve uygulamalarına bir tepki olarak kurulmuştur. Çok kısa (üç maddelik) "Nizamname-i Esasi"sinde[4], kendisini "bütün fırkaların hususi gayeleri fevkinde" (partiler üstü) bir kuruluş olarak nitelemiştir. Ve, pâdişah - halifenin etrafında birlik olmayı, ilke olarak kabul etmiştir. Dernek, bir *fırka* değildir, fakat siyasal amacı olduğu açıktır. Üstelik, üyeleri arasında, Hürriyet ve İtilâf'çılar vardır (Zeynelâbidin Efendi gibi), fakat İttihatçı yoktur. Heyet, İttihat ve Terakki'ye muhalif olanlarla, tarafsız sayılabilecek kişilerden —özellikle yazar ve gazeteci— oluşmuştur.

Kurucular, yenilginin yarattığı şaşkınlığı, bilinçli bir politik tutuma dönüştürmek istemekteydiler. Bunun için de, partizanca bir tutumda olmamayı, ilke olarak benimsemişlerdir[5].

[1] Kurucuların, Dâhiliye Nezâretine sundukları dilekçe suretinde bu tarih vardır (Belge, Emniyet Genel Müdürlüğü arşivindedir, No. 30- 664)

[2] 1 sayılı nottaki dilekçede yazılı isimlerdir.

[3] Mustafa Arif (Deymer) ve Mehmet Ali Beyler, Mütareke döneminin Dâhiliye Nazırlarındandır.

[4] Belge olarak verilmiştir. bk. s. 91 (Aslı, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivindedir, No. 30 - 664).

[5] Asaf Muammer (Kütayis) Beyle, 1949 yılı Ocak ayında yaptığımız konuşma notlarına göre.

Selâmet-i Amme Heyeti, yayınladığı bildiride, "Wilson Prensipleri"ne, insanlık adına bağlandığını, "Şark Meselesi"nin dinsel ve siyasal tutkularla çözülemiyeceğini, körü körüne batı taklidi ıslâhatçılığı meslek edinmiş hükümet adamlarının yanlış yol izlemiş olduklarını belirtmiştir. Bildiri, Osmanlı *hükümeti* ile *milleti* arasındaki kopukluğa da değinerek, Osmanlı Türklerinin hâlâ saklı tuttukları "faziletleri"ni övmüştür. İttihatçıların adını anmamakla beraber, 1908 hareketinin yeni bir istibdat rejimi getirdiğini de özellikle ileri sürmüştür. Kurtuluş, "seyyiat-ı sâbıkadan" (eski kötülüklerden) arınmış yeni bir zihniyetle, Wilson Prensiplerine bağlanacaktır. Barış masasına, bu "kafa ile" oturulmalıdır[6].

Heyet'in T.B.M.M.'de soru konusu olan *Selâmet-i Amme Komitesi* ile ilişkisi olmamıştır[7].

2. *Heyet'in Sonu*

Selâmet-i Amme Heyeti, birkaç bildiriden öteye geçmeyen çalışmalarını fazla sürdürememiştir. Amacını, İttihatçılık dışında, *Hürriyet ve İtilâf* ve *Sulh ve Selâmet* fırkalarıyla kurulacak bir yüksek heyet içinde gerçekleştirmek istemiştir[8]. Fakat girişim başarılı olmamıştır. Üyeler, çeşitli partilere dağılmışlardır. Dernek, üyelerince terkedilmiştir.

[6] Bildiri metni için bk. **Söz**, 28 Teşrin-i sani 1334 (1918).

[7] Kastamonu Meb'usu **Besim Bey**, bu isimde bir Cemiyet'in varolup olmadığını sormuştur. Dahiliye Vekâleti Vekili Mehmet Vehbi imzasıyla verilen yazılı yanıtta böyle bir cemiyete ait kaydın bulunmadığının bildirilmesi üzerine, **Hüseyin Avni Bey**'in tepkisi: "Ya kendileri de oraya dahil ise, Heyet-i Vekile'den dört kişi bu cemiyete dahil imiş...". Mesele geçiştirilmiştir (**T.B.M.M.Z.C.**, C. 18, s. 239, 484 - 485). Sözü edilen bu Cemiyetin İstanbul'daki ile herhangi bir ilişkisi bulunmadığı anlaşılmaktadır. Zaten İstanbul'daki kurucuların Müdafaa-i Hukuk hareketiyle ilişkileri olmamıştır.

[8] **Söz**, 3 Kânun-ı evvel 1334 (1918).

B. SELÂMET-İ AMME HEYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Selâmeti Âmme Heyeti*

Amacı: Mevcudiyet-i milliyeyi suret-i asayişperverânede izhar ve musalâhat-ı umumiyede Osmanlıların hukuk-ı tabiiye ve müktesebesini müdafaa eylemek.

Adres: Kınacıyan hanında 12 numerolu dairede.

Tarih: 10 Teşrin-i sani 1334

Üyeleri: Beyrut vali-i esbakı Edhem, Muharririnden Asaf Muammer, Şura-yı Devlet âza-yı sabıkasından Reşad Fuad, Konya mebûs-u sabıkı Zeynelabidin, Darülfünun müderrislerinden Fatin. Davavekili Mustafa Arif, Muharririnden Mahmud Sadık, Nüzhet Sabit, Binbaşı Nahid Beyler.

BELGE 2

Selâmet-i Âmme Hey'eti Nizamnâme-i Esasisi Suretidir**

Madde 1 — Bütün fırkaların hususi gayeleri fevkinde bir Selâmet-i Âmme Heyeti teşekkül etmişdir.

Madde 2 — Hey'etin maksadı: Harici ve dahili tazyikat tesiriyle şimdiye kadar olan efkâr ve hissiyat-ı memleketi cihan-ı medeniyete iblâğ ve mevcudiyeti milliyeyi suret-i asayişperverânede izhar ve müsâlâha-i umumiyede Osmanlıların hukuk-ı tabiiye ve müktesebesini bihakkın müdafaa etmekdir.

Madde 3 — Selâmet-i Âmme Hey'eti efkâr ve hissiyat-ı memleketi temsil eden zât-ı şevketsımât hazret-i hilâfetpenâhinin selâmet-i mülk ve millete matûf âmâl-i mülûkâneleri etrafında toplanmağı bir vecibe addeder.

9 Teşrin-i sani 334	Selâmet-i Âmme Hey'eti	9 Teşrin-i sani 334
Pul	(Mühür)	Pul

* Kaynak: **BBA - Cemiyetler Dosyası**

** Kaynak: **İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi.**

V

TECEDDÜT FIRKASI

KURULUŞ TARİHİ: *9 Teşrin-i sani (Kasım) 1334 (1918)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul.*

KURUCUSU VE YÖNETİCİLERİ: ***İttihat ve Terakki Cemiyeti' nin son kongresi ve bu kongrece seçilen Meclis-i İdare üyeleri***[2]. Reis: ***Hüseyin Hüsnü Paşa (Âyan'dan)***, Reis-i Sâniler: ***İsmail Canbolat Bey (İstanbul meb'usu), M. Şemsettin (Günaltay) Bey***[3], Âzalar: ***Faik Bey (Kaltakkıran) (Edirne meb'usu), Yunus Nadi (Abalıoğlu) (Edirne meb'usu), Muhittin (Birgen) Bey (Çorum meb'usu), Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Galip Bahtiyar Bey (Trakya Paşaeli Cemiyeti'nden), Fazıl Arif Bey (Amasya meb' usu), Reşit Paşa (Ergani meb'usu), Babanzade Hikmet Bey (Süleymaniye meb'usu), Sabri Bey (Toprak) (Saruhan meb'usu), Rahmi (Aslan) Bey (İzmir meb'usu), Rahmi (Köken) Bey (Sıvas meb'usu), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan meb'usu), Ali İh-***

[1] Bu tarih kuruluş dilekçesindeki tarihtir — Ayrıca EGM Arşivindeki belgede de aynı tarih vardır.

[2] Birinci baskıda üye sayısı eksik verilmiştir. (s. 412) çünkü Nizamname'ye göre (Madde 4) Meclis-i İdare üyeleri sayısı 3 Reis ve iki ikinci reis ve de 18 üyeden oluşmalıdır. (Bk. s. 115, mad. 10) — Sayın **Celâl Bayar**, üye sayısını 22 olarak vermiştir (**Ben de Yazdım**, C. I, s. 122-123, not 1) — Biz de, **TTK** Arşivindeki Teceddüd Fırkası dosyasında 21 sayısını bulduk. Âyan'dan **Mavrokordato Efendi**'nin Meclis-i İdare tutanaklarından hiçbirinde ismine ve imzasına rastlamadığımız için üyeler arasında bulunmadığı kanısındayız — Ayrıca Ergani meb'usu Ali İhsan Bey'in İzmir İstiklâl Mahkemesi'ndeki ifadelerine bakılabilir (**Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1926) — Bu konuda yeni bir kaynak olarak bk. Erik Jan Zürcher, **The Unionist Factor**, s. 72 - 75, 77 - 79.

[3] Meclis-i İdare'nin 4. içtimaında (11 Teşrin-i sani 1918) eski İttihatçı olarak bir takım siyasal manevralara giriştikleri basında ileri sürülen **Yunus Nadi, Muhittin** ve **İsmail Canbolat Beyler** (bk. s. 92, not 6), istifa etmişlerdir. Yerlerine **Asım Bey, Ömer Şevki, Rahmi** (Sıvas) beyler getirilmişlerdir. Ayrıca **Mustafa Fevzi, Fazıl Arif, Dr. Tevfik Rüşdü** ve **Reşid Paşa** ve **Sason Efendi**'nin istifaları da kabul edilmiştir. İstifa eden reis vekillerinden birinin yerine **Seyyit Bey**, sonra da **Sabri Bey** getirilmiştir. (**TTK**, aynı dosya'dan). İstifaların yarattığı karışıklıklar sürekli olarak devam etmiştir.

san Bey (Mardin Meb'usu), Ahmet Hamdi Bey (Konya meb' usu), Seyyit Bey (Âyan'dan), Orfanidi Efendi (İstanbul meb' usu), Dikran Barsamyan Efendi (Sıvas meb'usu), Sason Efendi (Bağdat meb'usu), İdare Encümeni üyeleri: *İsmail Canbolat, Faik, Sabri, Tevfik Rüştü, Seyyit Beyler*. Fırka Kalemi Üyeleri: *Şemsettin, Yunus Nadi, Mustafa Fevzi Beyler, Orfanidi Efendi* — İrşad Encümeni: *Seyyit, Muhittin, Şemsettin, Ali İhsan Beyler, Barsamyan Efendi.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Kuruluş Sorunları

TECEDDÜT Fırkası, 1918 yılında, İttihat ve Terakki Cemiyeti' nin (Fırkasının), yok olmamak için bir dönüşüm arayışı çözümüdür. Ve tanınmış İttihatçılar tarafından kurulmuştur[4]. Mondros Mütarekesinin imzalanmasından on gün sonra acele ve şaşkınlık içinde kurulan Fırka, bir dedikodu ve suçlama ortamının boy hedefi olmuştur.

Tarihsel gerçek odur ki, İttihatçılar, İttihat ve Terakki'yi değişik bir isim altında sürdürmek amacıyla bu Fırka'yı kurmuşlardır[5]. Tüm tartışmalar ve hükümet önlemleri de bu durumdan kaynaklanmıştır. Fırka kurucularının Manisa Kâtib-i Me' sulü'ne gönderdiği bir yazıda sorun açıkça belirtilmiştir. Ne var ki suçlamaları karşılamak için adları üzerinde siyasal dedikodular yapılan İdare Meclisi (yönetim kurulu) üyeleri (örneğin Yunus Nadi, İsmail Canbolat, Muhittin Beyler) ilk anda istifa ettirilmiştir (Bk. s. 92 not, 3)[6]. Fakat bunun yanında Teceddütçülerin, İttihat ve Terakki uzantısı olduklarını reddettiklerini

[4] Bu durum ilk toplantı tutanağından anlaşılmaktadır (4 Teşrin-i sani 1918).

[5] İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'sinde İttihat ve Terakki eski Kâtib-i Umumisinin düşüncesi:
"Reis - Taşralardaki teşkilât da Teceddüt Fırkası'na kalb ve tahvil mi edildi? "Mithat Şükrü Bey - Yalnız ismi değişti, eski teşkilât tamamiyle kaldı" (**DHÖ**, s. 20) — Sayın **İlhan Tekeli** ve **Selim İlkin** de bu noktayı vurgulamışlardır [Kör] **Ali İhsan [İloğlu] Bey ve Temsil-i Mesleki Programı**, Birinci Taslak s. 23).

[6] Söz gazetesi şu haberi vermiştir: "İstihbaratımıza nazaran, Teceddüt Fırkası azasından bazıları bu fırkada müzlim (karanlık) ve gizli işler görmeye başladığı beyanı ile fırkadan istifa ettirilmişlerdir (5 Aralık 1918) — **Ahmet Emin** Bey'in (Yalman) şu makalesi: **Teceddüt Fırkası** (**Mütevakkit**, 28 Ocak 1919).

belirtici haberler muhalif başında yer almıştır[7]. Fırka'ya giriş koşulları daraltılmıştır[8].

Fırka'dan çekilmeler olmuştur. Bu arada Yıldırım Orduları Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'nın Fırka'ya üye olduğu bildirilmişse de, Paşa haberi yalanlamıştır[9].

Mütareke basını Fırka'nın doğumunu pek hoş karşılamamıştır. *Celâl Nuri (İleri)* Bey'in gazetesi "Âti" kuruluşu "İmana Gelenler" başyazısıyla karşılamıştır[10]. *Mahmut Sadık* Bey de Tevfik Paşa kabinesinin "neye istinadettiğini (dayandığını)" eleştirisel açıdan incelerken Fırka'ya değinmiştir[11].

[7] **Alemdar** 1335, Sayı 310 - 2610.

[8] **Zaman** gazetesine göre son kongrede kararlaştırılan üç esas: 1 - Sabık İttihat ve Terakki Meclis-i Umumi Heyetinin bu fırka ile münasebetleri münkatidir (kesilmiştir). 2 - İttihat ve Terakki Fırkası azalarından bu programı kabul etmeyenler Fırka'dan ayrılacaklardır. Hariçten kabul edilenler dahi olabilecektir. 3 - Siyaset-i dahiliye ve hariciyesi yeni esaslara istinaden ve İttihat ve Terakki'nin mesai-i sabıkasından büsbütün ayrı bir yol takibeden bu Fırkayla İttihat ve Terakki Fırkası azasından evsaf ve şerait-i âtiyede bulunanların münasebetleri kat'olunacaktır: a - Şahsi ve keyfi icraatlarıyla memleketi harabiye sürükleyenler; b - Taht-ı muhakemeye alınan ve alınacaklar; c - Suiistimal ve sui hal ile müştehir olanlar. d - İttihat ve Terakki'yi menafi-i şahsiyelerine âlet edenlerle ihtikâr işlerine karışanlar. Yeniden Fırka'ya dahil olmak isteyenler arasında işbu şeraiti haiz olanlar Fırka'ya kabul edilmeyeceklerdir (**Zaman, 6 Teşrin-i Sani 1334 - 1918**) — Fırka Tüzüğünün 21. ve 22. maddelerinde bu koşullar bir hayli hafiftir (Bk. s. 117, 118).

[9] **Söz** ve **Minber** gazetelerinde çıkan bu haberden sonra, **Söz** gazetesindeki yalanlama (Sayı 48):

Söz gazetesi müdüriyetine — Beyefendi:

"Gazetenizin 29 Kânun-ı evvel 1334 pazar günkü nüshasında bâzı menabiden temin edildiğine göre benim Teceddüt Fırkası'na dahil olduğum hakkında bir haber neşrolunmuştur. Bu haber doğru değildir. Ben askerî sıfat ve makamımla nisbet ve alâkamı muhafaza etmekteyim. Binaenaleyh mukarrin-i hakikat olmayan (gerçeğe uymayan) haberin tekzibini rica ederim.

Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyâri
Sabık Yıldırım Grubu Kumandanı Mirliva
Mustafa Kemal.

[10] **Âti** 1334, sayı 315, s. 2.

[11] "Hükümet bugün neye istinat ediyor. Kendisine itimat reyi veren Meclis-i Mebusan'da Teceddüt Fırkasına mı?" (M.S., **Hükümet, Fırkalar, Cemiyetler, Yeni Gazete** 1334, Sayı 11 - 1575) — **İkdam**'ın "İttihat ve Terakki'nin yeni ismi" başlıklı yazısından: "... Yeni teşkil edilen İttihatçı fırkası Teceddüt nâmı altında... Fakat bugün şurası muhakkak ki millet İttihat ve Terakki nâmını ilelebet lânetle yâdedecektir. Çünkü bu nâmın uyandırdığı hâtıra pek elimdir. Kan, ateş, zulüm ve şekavet" (7 Teşrin-i sani 1918, s. 1).

2. *İttihat ve Terakki'nin Mirası ve Malvarlığı*

Teceddüt'çüler, örgüt yazışmalarında kabul ettikleri gibi, kurdukları Fırka'nın İttihat ve Terakki çocuğu olduğunu her zaman ileri sürmüşlerdir. Fırka'nın aynı ruhla dolu olduğu ve yaşatılacağı saklanmamış ve bir yüreklendirme öğesi sayılmıştır. İttihat ve Terakki'nin tüm malvarlığını (taşınır taşınmaz tüm varlığını) Teceddüt Fırkası'na devrettiği bir gerçektir[12], İttihatçıların yargılanmasında, kendilerine bu konuda sorular sorulmuştur.

İstiklâl Mahkemesi'nden Bilgiler

Bu konudaki soruların büyük bir kısmı Ankara İstiklâl Mahkemesinde ele alınmıştır. Ergani meb'usu (Kör) Ali İhsan Bey'e göre, İttihat ve Terakki'nin eşyalarıyla beraber 30.000 lira nakit parası ve mücevherleri Teceddüt Fırkası'na devredilmiştir. Mücevherler kuyumcu Haçik Efendi tarafından değerlendirilmiş, (takdir edilmiş) ve 26.350 kuruş tutmuştur. Bu paradan Kâtib-i Mesullere biner lira verilmiştir, Malta sürgünlerine yardım edilmiştir. Ayrıca bazı harcamalar da olmuştur.

İhsan Bey'in ifadelerinde bir yenilik vardır. Buna göre Suriye Kâtib-i Mesulu İsmail Hakkı Bey'de 16.000 altın vardı. Geri vermeyince dâva edilmiş, avukatlığı da Hâfız Mehmet Bey üstlenmiştir[13].

Dr. Nâzım Bey ifadesinde, İttihat ve Terakki'nin topladığı servetten söz ederek, Meşrutiyetten sonra 60.000 altın ve bir miktar mücevherin iane olarak toplandığını, köylünün tarla bile bağışladığını söylemiştir[14].

İttihat ve Terakki Fırkası'nın son Kâtib-i Umumi'si Mithat Şükrü (Bleda) Bey de bu durumu açıklamıştır. Şöyle ki, Teceddüt Fırkası'na "taşralardan, Halep ve başka yerlerden gelen evrak, sonra da son yılın hesap defterleri, binalar ve binala-

[12] Bu konudaki açıklamalarda tam bir belirginlik yoksa da, devir işleminin son kongre üyelerinin tanıklığında yapıldığı kesindir — Hüseyin Cahit Yalçın A.g.e., s. 49.

[13] İttihat ve Terakki'nin hatırı sayılır bir mal varlığı olduğu anlaşılıyor. Mütareke Divan-ı harbinde durum kesin açıklığa kavuşturulmuş değildir. 1926 yılında Ankara İstiklâl Mahkemesinde en dolgun ve ilginç bilgiyi Ergani meb'usu (Kör) **Ali İhsan Bey** vermiştir. (**Cumhuriyet**, 22 Ağustos 1926). Dr. Rüsuhi Bey de bu paradan Kâtib-i Mesullere biner lira ve ihtiyaçta olanlara bir miktar para verildiğini doğrulamıştır (**Cumhuriyet**, 7 Ağustos 1926).

[14] Cumhuriyet, 9 Ağustos 1926.

rın eşyaları", "külliyetli" bir miktar para da devrolunmuştur[15]. Ne var ki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Fırka'ya devredilen evrakı bulunamamıştır[16].

"İdare Meclisi"ne Göre

Fırka Yönetim Kurulu üçüncü toplantısında (7 Kasım 1918), hükümetin Teceddüt Fırkası'nın hesaplarını incelemek istemesi üzerine durumu konuşmuştur. Kongrede seçilen "tedkik-i hesap" komisyonunun genel kurula sunduğu rapor, resmi makamlara verilecek açıklamalara esas olarak alınmıştır.

Buna göre 1918 yılı kasası 461.015 krş. 87,5 santimdir.

Teberrüat ve varidat 2.065.888 krş. 12,5 santimdir.

Toplam 2.526.904 krş'tan, Merkez-i Umumi'nin 1918 masrafı olan 1.391.140 krş. indirilince sandık 1 milyon 535.764 krş. olarak kalmaktadır.

Bu para yanında: 1 - İttihat ve Terakki'nin iki yüz bine yakın nakit para ve tahvilleri; 2 - Merkez-i Umumi'de saklı değerli eşya (12 parça mücevherat, bir antika saat, Yanya Kulübünden gönderilen bir saat): 3 - 29.000 liralık İttihat ve Seyr-ı Sefain tahvilleri; 4 - 20.000 liralık nakit; 5 - 5.000 liralık Donanma Cemiyeti ve piyango bileti; 6 - 500.000 liralık İtibar-ı Millî Bankası senetleri de vardır[17].

Bazı kalemler çıkarıldıktan sonra elde 159.857 lira 64 krş. kalmış ve bundan sarfedilmemesi kararlaştırılmıştır.

Fakat Damat Ferit Paşa hükümeti Fırka'yı kapatınca bu paralara el koymuştur.

Böylece Cemiyet'in serveti hakkında bazı bilgiler edinilmiştir.

3. *Örgütlenme ve Çalışmalar*

Teceddüt Fırkası için özel bir örgütlenme çalışmasına gerek

[15] Midhat Şükrü Bey'in İstanbul Divan-ı harbindeki ifadelerinden (DHÖ, s. 20).

[16] Midhad Şükrü Bey Divan-ı harp'teki ifadelerinde, evrakın Dr. Nâzım Bey tarafından alınıp götürüldüğünü söylemiştir. (DHÖ, s. 20). Ankara İstiklâl Mahkemesindeki ifadelerinde tamamlayıcı bilgiler vermiştir. Şöyle ki, bütün evrak Dr. Bahattin Şakir Bey tarafından bir bavula konulup götürülmüştür. Hesap evrakı da bunlar arasındadır. Doktor bunları damadı dâva vekili Râmiz Bey'e teslim etmiş, o da İngilizlerden korkarak imha etmiştir (Cumhuriyet, 4 Ağustos 1926).

[17] Bu sayıları ve işlemleri Fırka Meclis-i İdare'sinin 4. toplantısında (7 Kasım 1918) hükümete verilmek üzere hazırlanan bir karar yazısından, kontrol etmeden, aktarıyoruz. (Belge için bk. T.T.K. Arşivi, aynı dosya).

kalmamıştır. İttihat ve Terakki'nin ülke içindeki kulüpleri, Kâtib-i Mesulleri merkez'le beraber çökmemişti. Teceddütçüler bu bakımdan da İttihatçıların mirasçısı olmuşlardır. Anadolu ve Trakya'daki örgüte sahip çıktıkları gibi, örgüt tarafından da benimsenmişlerdir[18]. Hemen her vilâyette hazır kulüpler tabanına dayanan Fırka özellikle İzmit, Bursa, Manisa, Kayseri kulüpleriyle diyalog kurmuştur. İstanbul'da, Makriköy (Bakırköy) Kulübü faaldir. Nur-u Osmaniye, Üsküdar, Anadoluhisarı, Mirgün (Emirgân) Kulüplerinin kapatılmasına karar verilmiştir. Kulüplere verilen direktiflerde sürekli olarak Fırka'nın İttihat ve Terakki'nin bir dönüşüm şekli olunduğu belirtilmiştir. Belediye ve meb'us seçimlerine hazır bulunulması istenmiştir. İzmir ve Bursa'daki Belediye seçimlerindeki başarı kutlanmıştır.

Fırka'nın parlamento dışı çalışmaları ilginçtir.

Basın alanında bazı plânları olmuştur.

Önce haftalık, sonra da günlük *Teceddüt* adlı bir yayın organı çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bunun dışında iki üç gazete imtiyazı alınmasına da karar verilmiştir. Matbaa vesair işler için tahsisat çıkarılmıştır. Ayrıca Akşam, Tercüman, Vakit, Yeni Gün, Zaman gazetelerine parasal yardım yapılması kabul edilmiştir. Akşam gazetesi sahiplerinin bir de sabah gazetesi çıkarmalarında yardımcı olunması önerisi müsait karşılanmıştır. Bu arada tanınmış yazarlardan Ahmet Rasim Bey'e, getireceği eserlere "mahsuben" yüz lira verilmiştir. Harb-i Umumi'de gösterilmiş olan özverileri küçümseyen bazı gazeteler, Meclis-i İdare'de eleştirilmiştir.

Fırka, başka parti ve derneklerle de ilişki kurmuştur.

Örneğin kendisiyle aynı nitelikte saydığı *Hürriyetperver Avam Fırkası* reisi Fethi (Okyar) Bey'i İdare Meclisi üyeliğine davet etme kararı almıştır. Yerel derneklere ve spor kulüplerine para

[18] Örneğin, Mütareke Divan-ı harbindeki ifadelerinde Eskişehir Kâtib-i Mes'ulü Zühtü Bey, bu kentteki İttihat ve Terakki şubelerinin toptan Teceddüt Fırkası'na geçtiklerini belirtmiştir. Bursa'da Fırkaya 40 - 50 kişi yazılmıştır. Yine Mudurnu şubesi İttihat ve Terakki'nin bir devamı addolunmuştur, buna neden olarak kurucuların "koyu İttihatçı" olmaları gösterilmektedir. Fakat Teceddüt Fırkasının Hürriyet ve İtilâf ve taraftarı kuruluşların düşmanı olduğu açıktır. Kiraz Hamdi Paşanın Bandırma ve havalisinde İngiliz Muhipleri Cemiyetini kurma girişimlerine karşı, Fırkanın İstanbul merkezi "basiret ve teyakkuz" tavsiye etmektedir. Mudurnu şubesi iki ay kadar yaşayabilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyetine ait evrakın Hürriyet ve İtilâf Fırkası şubesine devri emrolunmuştur. (**İstiklâl Savaşında Mudurnu - Bolu - Düzce**, yazan: C.H.P. Reisi merhum Selim Sarıbey, Sunan: A. Boyacıgiller, Aydın Halkevi neşriyatı, 1943), s. 21.

yardımında bulunmuştur. Bunlar arasında Kadıköy Spor Kulübü, Kilikyalılar (Adanalılar), Vilâyat-ı Şarkıye (Müdafaa-i Hukuk) Cemiyetleri vardır.

Fırka'nın Mütareke döneminin en zengin partisi olduğunu belirtmek gerçeğe aykırı düşmez.

4. *Parlâmento İçinde*

Teceddüt Fırkası parlâmento içinde kurulmuştur. Fırka, kuruluşu ile dağılması (5 Mayıs 1919) arasındaki yedi aylık kısa ömrü içinde *İzzet Paşa, Tevfik Paşa*'nın iki kabinesi ve *Damat Ferit Paşa*'nın birinci kabinesiyle diyalog kurmuştur. 4. yasama dönemi Vahidettin'in feshiyle sona ermeden Fırka'nın kendisi feshedilmiştir.

Parlamento içinde Teceddüt Fırkası'nın —İttihat ve Terakki'nin uzantısı olarak— ağır basıcı bir parti olduğu açıktır.

Önce Teceddütçülerin —eski ve ünlü İttihatçılar olarak— ilân ettikleri program üzerinde durmak ve ana parti ile aralarındaki ideolojik koşutluğu kısaca saptamakta yarar var.

Fırka "Nizamnamesinde" de İttihat ve Terakki'nin allerji uyandıran *Merkez-i Umumi* adı yoktur. İttihatçıların heyet halinde (kolejyal) yönetimi yerine *bir "reis"*'in idaresinde *Meclis-i İdare* vardır ve partinin en yüksek karar organıdır. Partinin yapısal kurgusu İttihat ve Terakki tabanı üzerinde yükselmektedir ve ondan pek farklı sayılamaz.

Asıl fark fiilî plândadır. İttihat ve Terakki'nin resmi programı ve tüzüğü dışında oluşturduğu fiili durumu, Teceddüt Fırkası'nın oluşturmasına ortam da koşullar da elverişli değildir. Teceddütçülerin böyle bir güce sahip olmaları olanaksızdı.

Teceddütçüler kendilerini şöyle tanıtırlar:

"... Malûmunuzdur ki kongre İttihat ve Terakki'yi mefsuh (feshedilmiş) addetmemiştir. İttihat ve Terakki "Teceddüt" ismiyle daha liberal bir program ile kendisini takdim etmiştir. Şu halde bu bir inkılâptır. Şeklini yenilemek istemiş, "Teceddüd'e" istihale etmiştir (dönüşmüştür). Kongre'nin kararı budur. Bu hükümete söylendi, onlar bihaber göründüler. Biz de hale intizaren sükutu (ses çıkarmamayı) vatanın menfaatine daha muvafık bulduk"[19].

Aynı yazıda seçime hazır bulunulması bildirilmektedir.

Ülke yüzeyinde hemen her kasabada geçmişi ve deneyimi olan bir örgüt şubesini hazır olarak bulan Teceddütçülerin sözünü ettikleri programa gelince, İttihat ve Terakki döneminde çatışma-

[19] TTK Arşivi, aynı dosya.

lar yaratmış kimi sorunlar, çok ayrıntılı ve yazımı aceleye gelmiş bu metinde (Bk. s. 103 vd.) ele alınmıştır. Örneğin Parlamantarizm bir meşrutiyet yöntemi olarak kabul edilmiştir (madde 1, 5). Milliyetler arası kesin bir eşitlik kuralı benimsenmiştir (madde 5, 6). Devlet yine İslâm dinine dayalı —öteki dinlere saygılı— ve teokratiktir. Esaret yasaktır, esirlikten ve hürriyetsizlikten kaçanlara ülkede sığınma hakkı vardır. Dövülme, eziyet, işkence ve zor kullanma ve müsadere yasaktır (madde 16).

İttihat ve Terakki için yeni sayılacak zor bazı maddeler ilgi çekicidir: Siyasal suçlardan dolayı idam cezası yasaktır, siyasal suçlular geri verilemez (madde 20, 23). Sivil (mülkî) rütbeler kaldırılmış, Osmanlılara ünvan ve asalet "tecvih olunamıyacağı" kabul edilmiştir (madde 22). Âyan Meclisi'nin yarısı seçimle oluşacaktır (madde 31). "Hükümet hiçbir suretle kanun hüküm ve kuvvetinde bir karar neşredemez" (madde 42).

Devletin kolunu kanadını kıran kapitülâsyonlar açıkça zikredilmemiş olmakla beraber, devletlerarası medeni ilişkilerin tam bağımsızlık üzerine kurulacağı ilkesiyle duruma açıklık kazandırılmak istenmiştir (madde 5, 6, 59). Ayrıca memurların ve askerlerin herhangi bir siyasal partiye giremeyecekleri yasağı getirilmiştir (madde 62). Yine ilginç bir madde ile askerlere geniş bir şikâyet hakkı tanınmıştır (madde 65).

Programdan alınan bu "eşantiyonlar", büyük ve feci bir yenilgi sonunda, Mütarekenin imzalanmasından on gün sonra kurulan bir siyasal partinin programında neler düşünülebileceğini örneklemektedir. Ayrıca İttihatçıların değişik bir ortam içinde saptadıkları çıkış yollarını göstermek bakımından önemlidir. Çünkü bir bakıma Teceddüt Fırkası'nın tarihi, İttihat ve Terakki'nin de tarihidir. Bu nedenle Teceddüt Fırkası farklı ve daha ayrıntılı bir açıklama konusu yapılmıştır.

Fırka'nın, doğal olarak, parlamentoda programı doğrultusunda çalışma olanağı yoktu. Sürekli olarak da kabinelerle çatışmıştır. Fırka'nın Meclis-i Mebusan çalışmalarına aktif olarak katıldığı bir gerçektir. Böylece "artık tarihî bir isim" olarak İttihat ve Terakki, güncel kişiliğiyle Mebusan Meclisi'nde devam ettirilmek istenmiştir.

İzzet Paşa kabinesi, Fırka'nın kuruluşundan bir gün sonra çekildiği için, Teceddütçüler Tevfik Paşa ve Ferit Paşa kabineleriyle çatışma halinde olmuşlardır. Kabine programının Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmasından sonra, açılan sert ve milliyetçi konuşmalara, Teceddütçüler de katılmışlardır. Konuşmalar hızla Türk-Ermeni çekişmelerine dönüşmüştür. Hükümetin yeterlik istemesi üzerine Teceddüt Fırkası, güvenoyu

verilerek gündeme devam edilmesi yönünde bir önerge vermiştir[20]. Bunu başka önergeler izlemiştir.[21]. Tevfik Paşa hükümeti Teceddütçülerin katılmasıyla güven oyu almıştır.[22].

Bununla beraber ihtiyar Sadr-ı âzam İttihat ve Terakki'ye karşı, hiçbir suretle yumuşak tutumda olmamıştır[23].

5. *İçyapı Üzerine*

Fırkanın reisliğine her ne kadar Âyan'dan *Hüsnü Paşa* getirilmişse de, bu görevi Saruhan meb'usu Sabri Bey üstlenmiştir.[24]. Paşanın, bir Divan-ı harp yazısında, başkanlığa haberi olmadan "gıyabında" seçildiğini ileri sürdüğü belirtilmiştir[25].

Teceddüt Fırkası, Rum ve Ermenilerin İttihat ve Terakki'yi en ağır şekilde suçladıkları bir dönemde kurulmuştur. Bununla beraber kurucu üyeleri arasında Mavrokordato, Orfanidi, Barsamyan Efendilerin bulunmaları ilginçtir. Orfanidi Efendi Meclis'te Rum grubu bulunmadığını ve Rumlarla bir ilişkisi olamıyacağını bildirmiştir[26].

[20] MMZC 1334 (1918), D III, Si 5, 13. içt. s. 130 (18 Kasım 1918).

[21] Örneğin Kütahya meb'usu Abdullah Azmi Bey'in "takririnde" Mütareke hükümleri dışındaki muameleri kabul etmemek şartıyla itimat öneriliyordu. Hükümet Teceddüt Fırkası takririnin oylanmasını istemiştir (MMZC, aynı cilt, s. 130).

[22] Tevfik Paşa hükümeti programının oylanmasına 124 meb'us katılmıştır. 26 red, 7 çekimser oya karşı, kabine 91 oyla güven almıştır (MMZC, aynı cilt, s. 133).

[23] Tevfik Paşa'nın Fransızca Stamboul gazetesi yazarına verdiği demeçten:
"Gazeteci — **İttihat ve Terakki ne oldu?**
"Tevfik Paşa — **İttihat ve Terakki artık mevcut değildir. Fırka kendi kendisini dağıtmıştır.**
"Gazeteci — **Fakat bazı kurtlar vardır ki, kesildikten sonra parçaları birleşince canlanırlar. Bu da o kabilden olmasın.**
"Tevfik Paşa — **Görürsek takibedeceğiz**" (İkdam'ın alıntısı, 22 Şubat 1335).

[24] Barsamyan Efendi'nin bir konuşmasından: "... Mensup bulunduğum Teceddüt Fırkası lideri olan Saruhan meb'usu muhtereminin beyanatı üzerine, bendeniz de kabineye bilâ kayd-ü şart itimat beyan etmekteyim" (MMZC aynı cilt, s. 118)

[25] Belgenin metni tam olarak verilmiştir, bk. s. 128, Belge 7 — Paşa hakkında bk. Falih Rıfkı Atay, Çankaya 1969 baskısı, s. 229 - 230.

[26] Meclis-i İdare'nin 2. İçtima (6 Teşrin-i sani 1334) tutanağından, 8 sayılı karar: "Meclis-i Mebusan'da fırka ve gruplarla anlaşmak meselesi mevzu-u bahsolunca Orfanidis Efendi, Rum mezhebi ve Rum milleti meselelerinde bütün Rum meb'uslarının grup halinde çalışması ve bunun haricindeki mesailde her birinin mensup oldukları diğer siyasî fırkalara mensubiyetin muhafaza olunacağı daha →

Teceddüt Fırkası, çok çatışmalı bir parlamento içinde sessiz kalmamıştır. Parasal bakımdan Mütareke döneminin en zengin partisi olması etkisinin artmasına olduğu kadar ilişkilerinin yayılmasına neden olmuştur[27]. Bu da Fırka'nın varlığı bakımından "bir kelimeden ibaret kalmadığını" kanıtlar.[28]. Son olarak Tevfik Paşa kabinesi hakkında gensoru önergesi vermiş (18 Aralık 1919) fakat Meclis'in feshi üzerine uygulamaya geçirilememiştir.

6. *Fırka'nın Sonu*

Meclis'in feshinden sonra, Fırka bir süre daha yaşamıştır. Tevfik Paşa'yı izleyen birinci Damat Ferit Paşa kabinesi *Teceddüt* ve *Hürriyetperver Avam* fırkalarını 5 Mayıs 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla feshetmiştir ve gerek İstanbul'da, gerekse taşrada bulunan merkez ve şubelerin "hemen fesih ve seddini"

Talât Paşa zamanında takarrur etmiş olduğunu ve fakat ahiren kabinede itimat ve adem-i itimat meselesi Rum meb'usları arasında mevzu-u bahs olunca bunun din ve millet meselesi olmadığından iştirak etmediğini, binaenaleyh bir Rum grubu veyahut fırkası namı altında bir fırka veya grup mevcut olmadığını beyan etti: Binaenaleyh şimdilik yalnız Hürriyetperveran Avam Fırkası ile temas etmek ve bunun haricindeki meb'uslarla müstakil meb'uslar grup telâkkisi ile ona göre telâkki ve münasebette bulunmak karargir oldu. Ve evvel-i emirde Fırka Kalemimizin bizlerden kimlerin ayrılıp ayrılmadığının tedkiki için Mebusan'daki grubumuzun akd-i içtima etmesi karargir oldu" (**TTK Arşivi, aynı dosya**) — Teceddüt Fırkası'nın gayr-ı müslim meb'uslarla ilgili bilgilerden yoksunuz. Yalnız bunlardan **Barsamyan Efendi'nin** "adem-i devamı" (devamsızlığı) dolayısıyla "müstafi" (istifa etmiş) kabul edildiği Meclis-i İdare tutanaklarında bir karar olarak vardır (**TTK Arşivi** aynı dosya 19 Ocak 1919 toplantısı). **Orfanidis Efendi'nin** 24 Ocak 1919 toplantısına kadar Fırka'da bulunduğu, bu toplantının tutanağı altındaki imzasından anlaşılmaktadır.

[27] Fırka'nın bütçesi Meclis-i İdare'nin 5. toplantısında (17 Kasım 1918) kabul edilmiştir: "Umumî bütçe okunmuş ve 1334 senesi için, bir müfettiş için şehrî (aylık) 6000 ve senevi 72.000 = Merkez-i İdare kâtipleri için şehrî = 1000 = senevî 96.000 = hademe için şehrî = 4.900 = ve senevî = 58.850 = İstanbul kâtipleri için şehri = 21.000 = ve senevî = 252.000 = taşra kâtipleri için şehri = 70.000 = ve senevî = 840.000 = masarifi müteferrika için = senevî 108.000 = İstanbul kulüpleri için şehrî = 4.000 = senevî = 48.000 = Teceddüt mecmuası için şehri = 30.000 = senevi = 360.000 = Merkez-i İdare mahrukatı (yakacağı) için senevî = 30.000 = ve bir defaya mahsus olmak üzere muhtacine muavenet akçesi olmak üzere = 19.000 = kuruş ki cem'an = 1.884.300 = (bir milyon sekiz yüz seksen dört bin üçyüz) kuruş kabul olunmuştur. (14 imza) (**TTK Arşivi**, aynı dosya).

[28] Bay Asım Us'un bu kanısına katılamıyoruz: **Gördüklerim Duyduklarım, Duygularım**, C. 1, s. 20.

(kapatılmalarını) bildirmiştir. "Mefsuh (kapatılan) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin emval ve emlâki hakkında müttehaz (alınmış olan) kararın bunlar hakkında da" uygulanarak kuruluş müsaadelerinin iptali ve bundan sonra da İttihat ve Terakki "maklûbu" (dönüşeni) olarak başka adlarla kurulmak istenecek fırka ve cemiyetlere izin verilmemesi Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir (Bk. s. 135, Belge 9a).

Damat Ferit Paşa hükümeti kapatma gerekçesi olarak, her iki partideki yönetim kurulları üyelerinden hemen tümünün İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski üyesi olmalarını bir bölümünün de sanık ve tutuklu bulunmalarını göstermiştir (Bk. s. 134, Belge 10).

Fırka merkezi kapatılınca, İdare Meclisi aldığı kararla çalışmaların sürdürülmesini, bunun için yeni bir yer bulunmasını, çalışmalarının ciddiliğine inandığı takdirde *Millî Kongre* ile işbirliği yapılabileceğini kararlaştırmıştır (Bk. s. 129, Belge 8).

Hükümetle diyalog bu noktada bitmemiştir. Üyelerinden bir kısmı Divan-ı harp önüne çıkarılmış, bir kısmı da Malta'ya sürgün edilmiştir. Bu grupta *Hürriyetperver Avam*'cılar da vardır. Yine her iki fırka üyelerinden bir kısmı son Osmanlı Meclisine ve T.B.M.M.'ne katılmışlardır.

Teceddüt Fırkası bir Mütareke kuruluşu olarak geçit görevi üstlenmiş bir kuruluştu. Bu görevini yerine getirmiştir.

B. TECEDDÜT FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Teceddüt Fırkası Programı

Program

1 — Devlet-i Osmaniye parlamantarizm usul-ü meşrutiyetiyle idare olunan bir devlet olup hâkimiyet milletten nebean eder.

2 — Devlet-i Osmaniye hilafet-i kübra-yı İslâmiyeyi haiz olan sülâle-i âl-i Osmanın zir-i hükümdarisindedir.

3 — Devlet-i Osmaniyenin dini, din-i İslâmdır. Edyan-ı saire de devletin taht-ı himayesinde serbest ve muhteremdir.

4 — Osmanlılar, hangi din, mezhep ve millete mensup olursa olsunlar, hukuk ve vezaifte müsavidirler.

5 — Her milletin, dinî, edebî, ilmî istiklâli olacak ve milliyetler arasında müsavat-ı kâmile cari bulunacaktır.

6 — Memleket dahilinde müstamel olan lisanların istimali herkes için ihtiyarîdir. Lisan-ı resmiden gayrı lisan istimaline lüzum hissedilen yerlerde mahkeme ve belediye ve nahiyeler umuruna müteallik hususat için bir kanun tedvin kılınacaktır.

7 — Her Osmanlı efkârında serbesttir.

8 — Herkes mal ve mülkünden emindir. Menafi-i umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve bedeli peşin verilmedikçe devletçe kimsenin tasarrufunda bulunan mülk alınamaz. Menafi-i umumiye için istimlâkten murat her nevi sokak ve yollara; meydan ve umumi bahçelere tarih-i miyahiyeye, mecralara, liman ve doklara müteallik istimlâkâttır.

9 — Osmanlılar serbestçe seyr-ü sefer hakkını haizdirler. Her Osmanlı istediği yerde ikamet eder. Nefy ve tagrip memnudur.

10 — Osmanlılar kanun-ı mahsusuna tebaiyyet şartiyle cemiyet teşkili hakkını haizdirler. Bunun için müsaade almak mecburiyeti yoktur.

11 — Osmanlılar, gayr-i müsellâh olmak ve kanun-ı mahsusuna tebaiyyet ve asayişi ihlâlden mücanebet etmek şartiyle, istedikleri meseleyi mevzu-u bahs eylemek üzere ictima hakkına maliktirler. *Kapalı yerlerde ictima için hükümete ihbar ile iktifa olunur. Açık* yerlerde ictima keyfiyeti polis kavanin ve nizamatına tâbidir.

12 — Hiç kimse kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir sebep ve bahane ile tevkif edilemez. Tevkif edilen şahsa en geç yir-

mi dört saat zarfında esbab-ı tevkifi memurin-i aidesi tarafından tahriren tebliğ edilecektir. Esna-yi tevkifinde yapılacak sui muamele mucib-i mücazattır.

13 — Her Osmanlı kendi esasat-ı diniyesine muhalif olmamak üzere ictihadında hürdür.

14 — Hiç kimse kanunun emretmediği şeyi icraya icbar ve nehyetmediğini de icradan men olunamaz.

15 — Memalik-i Osmaniyede herkesin mesken ve menzili taarruzdan masundur. Kanunun tayin eylediği ahvalden maada bir sebeple hükümet tarafından cebren hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez. Kanunun tayin ettiği ahvalde dahi dühulüne memur olan memurin dühul emrini veren selâhiyettar makamın emr-i tahririsini kabletdühul alâkadara tebliğ ile beraber iki Osmanlı huzuruyle hareket etmeye ve taharriyi müteakip netice hakkında bir zabıt varakası tanzim ve alâkadara tevdie mecburdurlar. Alâkadar taharriyi kabul etmeye mecbur olup ancak arzu eylediği takdirde mahkeme nezdinde itiraz hakkını haizdir.

16 — Osmanlı devleti dahilinde esaret yoktur. İnsan alıp satmak cürümlerine karşı ağır cezalar vazolunacaktır. Memalik-i Osmaniyeye ayak basan her esir hür addolunur. Her nevi darp, işkence ve eziyet müsadere, angarye ve cerime kat'iyyen ve her vakit memnudur. Kavanin-i hâzirede mevcut olan darp cezaları da ilga edilecektir.

17 — Matbuat hiç bir bahane ile kableltab' sansüre tâbi tutulmak veyahut tâbi ve muharrire ihbar mecburiyeti tahmil edilmek gibi kuyudata tâbi tutulmayacak ve gazete ve resail neşri için teminat akçesi talep olunmayacaktır.

18 — Posta ve telgraf muhaberatının mahremiyeti müemmendir. Posta ve telgrafhanelere tevdi edilecek mektup ve telgrafnamelerin mahremiyetlerini ihlâlden mes'ul olanlara bir kanun-ı mahsus tayin edilecektir.

19 — Menafi-i umumiye için herkesin hakk-ı şikâyeti vardır.

20 — Ceraim-i siyasiyeden dolayı idam cezası yoktur.

21 — Bir kanuna müstenit olmaksızın hiç kimseye yemin ettirilemez.

22 — Rüteb-i mülkiye mülgadır. Osmanlılara unvan-ı asalet ita ve tevcih olunamaz.

23 — Mücrimin-i siyasiyenin iadesi hiç bir vakit caiz değildir.

24 — Zat-ı Hazret-i Padişahî gayr-i mes'ul olup ancak vükelâsı mes'ul bulunduğundan nefs-i hümayunlarına karşı hiç bir suretle tenkit ve muahaze caiz değildir. Şifahi veya tahriri hiç bir İrade-i Seniye, Nâzırı mes'uliyetten kurtaramayacağı için bütün evamir ve iradat-ı seniyenin mes'ul nazırlar tarafından da imza edilmesi elzemdir. Hey'et-i vükelânın kâmilen tebeddülü halinde reis-i sabık, reis-i lâhikin memuriyetini mutazammın İrade-i Seniyeyi imzalamakla mükellef olup istinkâfı halinde bu vazife, tayininden sonra, reis-i lâhik tarafından ifa olunur.

25 — Baba ve oğul ve kardeşler bir arada nazır olamazlar.

26 — Vükelâ işe başlamazdan evvel zat-ı hazret-i Padişahîye ve vatana karşı sadakatle ifa-yı vazife edeceklerine ve Kanun-ı Esasi ile kavanin-i mevcudeye tamamen riayet edeceklerine dair huzur-u şahanede yemin ederler.

27 — Vükelâ hükümetin siyaset-i umumiyesinden müştereken ve daire-i nezaretlerine ait sırf idarî muamelâttan dolayı da münferiden hey'et-i mebusana karşı mes'uldürler. İşbu mes'uliyet bir kanun-ı mahsus ile tayin ve tanzim edilecektir.

28 — Âyan ve Mebusanın hükümetten hakk-ı sualleri vardır.

29 — Hey'et-i Âyan ve Mebusan devairinin etraf ve civarına, reislerinin muvafakati olmaksızın, kuvva-i müsellâha ikame edilemez.

30 — Âyan ve Mebusan azaları mensup oldukları hey'etlerin müsaadesi olmaksızın muvakkat dahi olsa devlet tarafından gösterilen hiç bir vazifeyi kabul edemezler. Vükelâlık ve muallimlik müstesnadır.

31 — Hey'et-i Âyan azasının nısfı müddet-i intihapları sekiz sene olmak ve her dört senede bir nısfı tecdit edilmek üzere, müntehap olacaktır. İlk intihap ile her fesihten sonra gelen tecdit zamanlarında bu nısıf kur'a keşidesi suretiyle tefrik olunur.

32 — Hey'et-i Âyan'a gerek nasp ve gerek intihap suretiyle aza olabilmek için şerait ve evsaf-ı âtiyeyi haiz bulunmak lâzım gelir: Evvelâ, kırk yaşını ikmal etmiş olmak; sâniyen, lâakal sekiz sene Âyanlıkta, vükelâlıkta, mebuslukta, Mahkeme-i Temyiz, Divan-ı Muhasebat veya Şura-yı Devlet riyaset-i ulalığında, sefir-i kebirlikte, müşirlik ve birinci feriklikte veya valilikte hidemat-ı hasenesi mesbuk bulunmak. İşbu evsafı haiz olan her zat gerek nasp ve gerek intihap suretiyle Hey'et-i Âyan'a aza olabilir. Ancak askerden oldukları takdirde esna-yı nasp ve intihapta mütekait veya müstafi bulunmaları meşruttur. Diğerleri hizmette bulundukları takdirde nasp veya intihabı müteakip hizmet-i sabıkalarından sâkıt olurlar.

33 — Hey'et-i Mebusan, Nâzırları her vakit davet hakkını haizdir.

Tahkikat-ı Teşriiyye

34 — Hey'et-i Mebusan tahkikat-ı teşriiyye icrasına selâhiyettardır.

35 — Hey'et-i Mebusan'ın miktar-ı azası kırk bin nüfus için bir meb'us olmak üzere hesap edilir. Yirmi bir yaşını ikmal eden her erkek Osmanlı, birinci derecede intihap hakkını haizdir.

36 — İntihabatın hükümetin tesir ve nüfuzundan azade olarak serbest bir surette icrasını temin edecek ahkâm-ı kanuniye vazedilecektir.

37 — Mebusan intihabatında en vasi şekilde rey-i âm usulünün tatbiki gaye olmakla beraber muvazzaf zabitanla silâh altında bulunan efrad-ı askeriyenin intihabata iştiraki şimdilik gayrı câizdir.

38 — Osmanlı tâbiiyetini iktisap eden ecnebiler memalik-i Osmaniyede beş sene ikamet etmeksizin müntehip ve on sene geçmedikçe müntehap ve Nâzır olamazlar.

39 — Bir lâyiha-i kanuniyenin hin-i müzakeresinde Hey'et-i Âyan ile Hey'et-i Mebusan arasında ihtilâf zuhur ettiği takdirde hey'etlerden birinin talebi üzerine her iki hey'et azasından müsavi miktarda zevat tefrik edilerek muhtelit bir encümen teşkil ve ihtilâf-ı mezkûr işbu encümende tetkik olunur. Encümenin tanzim edeceği mazbata üzerine her iki hey'et yeniden izhar-ı rey ederler. Bu suretle dahi ihtilâfat izale edilemeyecek olur ise müteakip devre-i intihabiyedeki hey'et-i mebusanın reyi suret-i kat'iyede muteber olacaktır.

40 — İlân-ı harp etmek ve kuvve-i harbiyeyi tecavüzî olarak istimal eylemek için evvel-i emirde Meclis-i Umumî'nin muvaffakatini almak şarttır.

41 — İdare-i örfiyenin ilânı için evvel-i emirde Meclis-i Umumînin müsaadesini istihsal lâzım gelir. Meclis mün'akit bulunmadığı surette hükümet on beş gün içinde idare-i örfiye ilânına selâhiyettardır. Bununla beraber mezkûr on beş gün zarfında Meclis-i Umumî bilâ davet ictima ile idare-i örfiyenin lüzum veya adem-i lüzumuyle devamı meselesini müzakere edecektir. İdare-i örfiye ilânı adem-i lüzumuna karar verdiği takdirde idare-i örfiye kendiliğinden mürtefi olur. Bu halde Divan-ı harpler tarafından verilen hükümler keenlemyekûn addedilerek mahkumin maznunen mehakim-i müteallikasına sevk olunurlar. Meclis münfesih bulunduğu takdirde idare-i örfiye yeni meclisin in'ikadına kadar devam edebilirse de mahkumin hakkında aynı suretle hareket olunur.

42 — Hükümet her ne nam ile olursa olsun hiç bir zaman kanun hüküm ve kuvvetinde bir karar neşredemez.

43 — Memalik-i Osmaniye dahilinde bulunan ecanip kavanin-i Osmaniyenin umuma temin ettiği himayet ve teminattan müstefit olacaklardır.

44— Bir kanun-ı mahsusa müstenit olmaksızın ecnebi kıtaat-ı askeriyesinin memleket hizmetine alınması, yahut memleketten mürüru veya memleketin dahilinde ikameti caiz değildir.

45 — Nezaretlerin teşkilât-ı merkeziyesi ikmal ve islâh olunacak ve şuabat-ı idare ait oldukları nazeretlere ilhak edilecektir.

46 — Evkaf Nezareti bir emanet haline ifrağ edilerek Meşihata rapt edilecektir.

47 — Ticaret, sanayi ve sair umur-ı iktisadiyeyi cemetmek üzere bir İktisat Nezareti teşkil ve hal-i hazırdaki Ticaret ve Ziraat Nezareti buna göre tadil edilecektir.

48 — Şura-yı Devlet Sadaret'e merbut kalacak ve Şura-yı Devlet Reisi Meclis-i Vükelâya dahil olamayacak ve tefsir hakkını haiz olmayacaktır.

49 — Posta ve Telgraf Nezareti bir emanet haline ifrağ ve Nafia Nezareti'ne rapt olunacaktır.

50 — Teşkilât-ı mülkiye, adetleri tezyit ve mesaha-i sathiyeleri tenkis edilmek üzere, vilâyat ve kaza namlarıyle iki derece olacak ve tedricen şahsiyet-i maneviyeyi haiz nahiyeler teşkil olunacaktır.

Vilâyet ve kazalar merkezinin ehemmiyeti, nüfus ve mesaha-i sathiyelerine nazaran üç dereceye tefrik olunacak ve bunların teşkilinde coğrafî, iktisadî avamil dahi nazar-ı dikkate alınacaktır.

51 — Teşkilât itibariyle İstanbul'un vilâyattan bir farkı olmayacaktır.

52 — Mecalis-i idarede rüesa-yı ruhaniye ve aza-yı müntehibe bulunmayacaktır.

53 — Ahval-i mahalliye ve tebaa-yi ahali ve âdât ve an'anát itibariyle kavanin-i umumiye-i devletin aynen ve tamamen tatbiki gayri kabil olan yerlerde hususi idareler teşkil ve bunlara göre kavanin ve nizamat vazolunacaktır.

54 — Devlet ve memleketin ismi bir kanun ile takarrür ettirilecek, arma tesis olunacak ve bir milli marş kabul edilecektir.

55 — Milletin hâl-i hazırda Kanun-ı Esasi ile muayyen olan hukuku tamamen mahfuz olacak ve Kanun-ı mezkûr işbu program ve hâkimiyet-i milliye ve parlamantarizm esasatına göre ahenktar bir tarzda tadil edilecektir. Kanun-ı Esasi bu suretle tadil edildikten sonra kanun-ı mezkûrun badema suret-i tadilinin şekl-i hazırından çıkarılarak daha esaslı şeraite raptı temin edilecektir.

56 — Kanun-ı Esasi ile men edilecek olan ef'al-i irtikâp ve milletin bu dairedeki hukukuna tecavüz edenlere karşı ağır cezalar vazedilecektir.

57 — Siyaset-i hariciyede hiç bir devlet ve milletin hukukuna tarruz ve tecavüz fikri takip edilmeyecektir.

58 — Milletler beyninde sulh ve müsalemet ve medeniyet gayesi uğrunda müttehiden çalışmak fikrinin takviyesine ve bâr-ı teslihatın tenkisine çalışılacaktır.

59 — İhtilâfat-ı beyneddüvel'in sulhen halline ve Cemiyet-i Akvam teşkiline çalışılacak ve her halde devletin istiklâl ve tamamiyetinin muhafazası şartıyle bütün devletlerle münasebat-ı dostanede bulunulacaktır.

60 — Kuvve-i icraiye ile adliye arasındaki münasebat sarahaten tefrik edilecektir.

61 — İcabat-ı zamana muvafık bir hukuk-ı memurin vaz ve tesis edilecek ve memurinin maaşat, tahsisat, harc-ı rah ve tekaüdiyeleri tanzim ve islâh olunacaktır.

62 — Bilumum memurin-i mülkiye ve adliyenin ve askerlerin fırka ve cemiat-ı siyasiyeye intisapları ve nüfuz-ı hükümeti fırkacılıkta istimalleri menedilecektir.

63 — Bir memura aynı zamanda iki vazife tevdi olunamaz, yalnız muvakkat vekâletler müstesnadır.

64 — Memurinin muamele-i keyfiyesine ve nüfuz-ı memuriyetleri suiistimalleri ihtimalâtına karşı ahkâm-ı kanuniye vazedilecektir.

65 — Askerlikte süs için masariften tevakki edilecek, efrad-ı askeriyeye sui muamele edilememesi için ciddî teftişat yapılacak, usul-ü muhakemat ve mücazat-ı askeriye islâh edilecek, efrada müsmir ve vasi bir hakk-ı şikâyet verilecektir.

66 — Kuvve-i daime-i askeriye dahili ve harici inzibatın temini için muktazi miktara tenzil edilecek ve bu surete hizmet-i muvazzafa müddeti tenkis olunacaktır.

67 — Nişan ve madalya bir kanuna tevfikan ancak taraf-ı Padişahîden ita olunur. Ecnebi nişanlarının kabul ve taliki İrade-i Seniye istihsaline mütevakkıftır.

68 — Muamelât-ı hükümette iltimas icrasına mani olacak ahkâm vazedilecektir.

69 — Bilumum imtiyazlı şirketlerin mukavelenameleri ahkâmına tamamen riayetleri temin olunacak aksi ahvalde memurin-i âidesi tecrim edilecektir.

70 — Takvim tamamen islâh olunacaktır.

71 — Memleket dahilinde muntazam bir telgraf ve telefon şebekesi tesis olunacaktır.

72 — Şehzadegân hazaratının ahval-i ictimaiyeleri bir kanunla tayin olunacak ve bu meyanda fırkacılık hissiyatının fevkinde kalmaları hususu temin olunacaktır.

73 — Sermayenin aslı kaale alınmayarak imtiyazat-ı nafia itası teshil olunacaktır.

74 — Osmanlıların bir memuriyete tayininde kavmiyyet ve mezhep kaale alınmaz. Ecnebi müşavir ve mütehassıslar müstesna olmak üzere, sair devlet hidematında ecnebi memur istihdamı bir kanun-ı mahsusla câiz olabilir.

75 — Kanun-ı Esaside mezkûr olduğu üzere vükelâdan ittihâm olunanların usul-ü muhakemelerine ve alelıtlak Divan-ı Âli'nin suret-i teşekkül ve usul-ü muhakemesine dair sür'atle bir kanun vücude getirilecektir.

Siyaset-i Dahiliyye

76 — İctimaat-ı umumiye ve tecemmüat hususunda Kanun-ı Esasi'nin hakk-ı içtima hakkında vazettiği teminat ile hemahenk olarak ahkâm-ı cedide vazedilecektir.

77 — Siyasî cemiyetlerin suret-i teşekkülüne dair yeniden bir kanun tanzim edilecek ve ecnebilerin siyasî cemiyetler teşkil ve bu cemiyetlere intisap edemeyecekleri bu kanunla teyit olunacaktır.

78 — İdare-i örfiye'nin suret-i vaz ve ilân ve tatbikine ve idare-i örfiye halinde muhakemesi divan-ı harplere intikal edecek ceraim ile işbu divan-ı harplerin hudut ve selâhiyetleri ve teşkilâtları usul-ü muhakemeleri ile cinayatta muamelât-ı gıyabiyenin suret-i cereyanı ve müsellâh çetelerin ihtilâl ika etmeleri halindeki hususi ahkâm hakkında bir kanun tanzim edilecektir.

79 — Fuhşun vüs'at ve mazarratını tahdit için takyidat ve mücazat vaz olunacaktır.

80 — Esasat-ı meşrutiyete muvafık ve şahsiyatla iştigal her suretle mani ve eşhas-ı âdiye ve hükmiyenin muhafaza-i namus ve haysiyetlerini kâfil ve ahlâk-ı umumiyeyi halelden vikayeye muvafık bir matbuat kanunu tanzim olunacaktır.

81 — Nahiyelere şahsiyet-i maneviye veren lâyiha-i kanuniyenin bir an evvel Meclis-i Umumi'den çıkarılması ve nahiye müdürlerinin alettedric evvela nahiye meclis azası arasından, saniyen nahiye müntehipleri meyanından, salisen vilâyat ahalisinden olmak şartiyle encümen-i daimiyi vilâyetin muvafakatiyle vali tarafından, rabian, vilâyet ahalisinden olmayanlar meyanından Meclis-i Umuminin müctemi olduğu zaman meclisin, müctemi olmadığı zaman encümenin kararıyle vali tarafından nasbolunması ve memurin-i devlet hakkındaki kavait ve şeraite tevfikan nahiye müdürlerinin rüesay-ı memurin-i tarafından azlolunması şeklinde tadili teklif olunacaktır.

82 — Hidemat-ı umumiyeden madut hususat için nevahi büdçesine masarif tahmil edilmeyecek ve kadınların nevahi dahilinde haiz-i hukuk olmaları esası kabul olunacaktır.

83 — Valilerin Dahiliye Nezareti'nce bilâintihap bâ İrade-i Seniye-i hazret-i Padişahi nasb ve tayin kılınmaları esası tatbik edilecek ve vilâyatta memurin-i taliyenin azl ve nasbında tevsi-i mezuniyet kaidesine göre valilerin haiz oldukları hukuk ve selâhiyet memurinin hukukunu ve vazifeyi ihlâl etmeyecek ve şek ve tereddüde mahal bırakmayacak surette tasrih edilecektir.

84 — Valilerin şuabat-ı idareye karşı olan hakk-ı murakabelerinin vazıhan tayin ve umur-ı muhakeme hükümetçe müdahaleyi tazammun edebilecek mevaddın ilgasiyle yalnız devam ve intizam-ı muamelâtı temin edecek bir hakk-ı nezaret itası ve mecalis-i idareye rüesa-yi memurinin kâffesinin idhali esasları teklif edilecektir.

85 — Belediye reislerinin her halde müntehap olması esası dairesinde belediye kanunu tanzim ve bu kanun ile belediye meclislerinin selâhiyetleri tezyit olunacağı gibi belediyelerin vezaif-i içtimaiyelerini hakkıyle ifa edebilmelerini temin edecek tedabire tevessül olunacaktır.

86 — Ebniyenin sıhhat, metanet, harikten masuniyet, memleketin iklim ve servetine ve tarz-ı mimari-i milliye muvafakat esasatına müsteniden inşası için bir ebniye kanunu tanzim edilecektir.

87 — Hal-i hâzırda mevcut olan ebniye buhranını mümkün mertebe sür'atle izaleye medar olmak üzere inşaat şirketleri teşkiline ve binaların ve arsaların terhini mukabilinde para ikraz edecek emlâk bankaları tesisine çalışılacaktır.

88 — Harikin zuhuruna mani olacak tedabir, harik vuukunda itfa için müracaat olunacak vesait ittihaz ve ihzar edilecek, itfaiye teşkilâtı için icap eden tesisat, alât ve edevat-ı iptidaiyeyi tedarik etmek üzere hükümetçe bir defaya mahsus olarak muavenet-i nakdiyede bulunulacak ve sigortalardan senevî alınacak mebaliğ ve belediye büdçelerini vazolunacak tahsisat ile teşkilât ve tesisatın hüsnü muhafaza ve idame-i mevcudiyetleri temin olunacaktır.

89 — Jandarmanın maksad-ı tesisi ile, Dahiliye Nezareti'ne merbutiyeti rüesa-yı memurin-i mülkiye ve şuabat-ı muhtelife-i idariye

ile münasebatı hukuk ve vezaif ve teşkilâtı ve tertibatı bir kanun-ı mahsusla tayin edilecektir.

90 — Küulün memlekette icra etmekte olduğu maddî ve manevi tahribatına mani olmak üzere lâzım gelen her türlü tedbir ittihaz olunacaktır.

91— Tiyatro, sinema ve sair lubiyatın ahlâk ve sıhhat-ı umumiyeyi ihlâl ve ifsat etmemesini teminen tedabir ittihaz olunur.

92 — Kumarın mazarratını tahdit için tedabir-i mahsusa ittihaz olunur.

93 — Yerleşmek maksadiyle memalik-i Osmaniyeye münferiden ve müctemian gelecek muhacirinin kabulü ve bunlara iskân mıntıkaları tayini ve kendilerine bazı müsaadat ve muafiyat bahşi gibi esasat dahilinde muntazam bir iskân programı tertip edilecektir.

94 — İskân meselesinin sırf hükümetin muavenetine hasredilmeyerek sermayedaranın teşkil edeceği şirketler vasıtasiyle icrasına da teşebbüs olunacaktır.

95 — İşlek ve büyük şehirlerden başlanmak ve kısa bir müddet zarfında inşaları temin olunmak üzere hapishaneler inşaatının şirketlere havalesi ve hapishanelerin idaresi, mahbusinin iskân ve işgalleri ve mesaileri memalik-i mütemeddinedeki mümasil idarelerin teşkilât ve tarz-ı mesaisine göre tanzim olunacak ve mahbusin bilhassa umur-ı ziyaiyede umum için veya hükümet hesabına istihdam olunacaklardır.

96 — Osmanlıların âile isimleri taşımaları usulünü ihdas eden bir kanun vazedilecektir.

97 — Tıp Fakülteleri miktarının tezyidi ve bunların memalik-i mütemeddinedeki emsallerine muadil bir dereceye isali ile beraber tabipliğe rağbetin tezyidi için etibbanın terfih-i ahvalleri temin olunacaktır.

98 — Küçük Sıhhiye Mektebi'nin islâh ve vilâyatta bu tarzda mektepler tesis ve küşadiyle miktar-ı kâfi sıhhiyye memuru yetiştirilmesine gayret edilecektir.

99 — Emraz-ı sariyeye karşı mücadele edilebilmek için şehir ve kasaba ve köylerin şerait-i sıhhiyyelerinin ıslahiyle beraber mühim merakizde bakteriyoloji muayenehaneleri daülkelp tedavihaneleri, tebhirhane ve temizleme evleri tesis ve bunların masarif-i tesisiyesi devlet büdçesinden tefrik olunacaktır.

100 — Emraz-ı zührevîyenin men'i tevessü ve sirayeti için sıkı teftişat icrası ve müdavatın devlet hesabına meccanen ifası lâzımdır.

Siyaset-i Adliyye

101 — Mehakim müstakil ve hükkâm lâyenazildir.

102 — Kanun-ı medenî icabat-ı zamana muvafık surette tadil ve islâh edilecektir.

103 — Sulh mehakiminin tezyidi için lüzum görülen tedabire tevessül edilecektir.

104 — Teşkilât-ı adliye büyük ve işlek şehirlerden başlamak suretiyle varidatın vüs'ati nisbetinde sür'atle ıslâha çalışılacaktır.

105 — Mehakimin teşekkülü için behemahal üç hâkimin vücudü şarttır. Teşkilât-ı adliyemizin esası bu düstura irca edilecektir.

106 — Umur-ı hukukiyede tevzi-i adaletin temin ve tesrii için nevahi meclisinin hakk-ı kazaya sahip olması esası tecviz edilecektir.

107 — Âdilâne olmakla beraber ameli ve kısa bir usul-ü muhakeme tatbiki çareleri araştırılacaktır.

108 — Hükkâmın terfih halleri ile tevzi-i adaletin harc ve rüsum takyidatından kurtarılması nazar-ı itibare alınacaktır.

Siyaset-i Maarif

109 — Hükümetin teftişi altında olmak üzere mekâtib-i hususiyenin teessüsü teşvik ve teshil edilecektir.

110 — Mekâtib-i iptidaiye-i umumiyenin mevcut olduğu yerlerde tahsil-i iptidaî mecburi ve meccanîdir. Olmayan yerler için mektep tesisine çalışılacaktır.

111 — Köyleri dağınık olan nevahide seyyar muallim esası kabul edilecektir.

112 — Mekâtib-i tâliyenin adedi mekâtib-i âliye için icap eden talebeleri yetiştirecek derecede bırakılarak darülmuallimin ve darülmuallimatların ihtiyacatı âcile-i memleket nisbetinde sür'atle teksirine çalışılacak ve bunların muhassesatının devlet büdçesine nakli ve idarelerinin doğrudan doğruya Maarif Nezareti'ne raptı teklif edilecektir.

113 — Mekâtib-i iptidaiye-i umumiyede lisan-ı resminin tedrisi mecburi olmakla beraber her mahallin ana lisanı lisan-ı tedris olacaktır.

114 — Alelumum mekâtib-i hususiyede lisan olarak lisan-ı resminin tedrisi mecburi olmak şartiyle milel-i Osmaniye lisanlarından her biriyle tedrisat caizdir.

115 — Hükümet Avrupa'ya bilhassa ikmal-i tahsil için talebe izam edecektir.

116 — Kadınların mekâtip ve müessesat-ı ilmiyenin her derecesinden müstefit olmalarına sai edecektir.

117 — Lisan-ı resmî olan Türkçenin imlâ ve sarf kavaidi tedvin ve lisanda istimal olunan lugatleri tesbit ve tahdit edici bir kamus tertip olunacaktır.

118 — Bir encümen-i dâniş tesis olunarak Türkçe ıslâh edilecektir.

119— Şuhur ve kasabatta kütüphaneler ve mühim şehirlerde müzeler tesisine çalışılacaktır.

120 — Mekâtib-i iptidaiye ve taliyede münhasıran hizmet talim ile meşgul bir meslek-i muallimin tesis edilecek, kıdem ve ehliyet itibariyle muallimlerin maaşı tezyit olunacaktır.

Muallimlerin suret-i tayin ve azil ve terakkisi hakkında bir kanun teklif edilecektir.

121 — Mühim ve nâfi âsâr-ı ecnebiyye lisanımıza nakil ve tercüme ettirilecektir.

122 — İstanbul'da mükemmel bir kütüphane-i millî tesisine çalışılacaktır.

123 — Kıymet-i milliye ve tarihiyesi olan kütüp ve asar mesnuatın harice kaçırılmasına müsaade edilmeyerek müzeler namına mübayaası iltizam olunacaktır.

Siyaset-i İktisadiye ve Ziraiye

124 — Şehirlerde ve mevadd-ı iptidaiye mıntıkalarında sanayiin inkişafı ve köylerde ziraatın ve sanayi-i ziraiyenin terakkisi esbabına tevessül edilecektir.

125 — Zürraın her türlü hukuk ve menafii müdafaa ve himaye edilecek ve kendilerine hafif şeraitle ikrazatta bulunulması temin olunacaktır.

126 — Emraz-ı sariye kanunlarının hüsn-ü tatbikiyle ağnam ve mevaşinin sâri hastalıklardan muhafazası temin olunacaktır.

127 — Bostancılık, eşcar-ı müsmire, bağcılık, sanayi-i ziraiyye ziraat-ı vâsia aleddereeat himaye edilecektir.

128 — Gübre ve yem ve mevaşi nakliyatında ucuz tarifeler kabul ettirilmesine çalışılacaktır.

129 — Haymenişinler salim bir usul ile tatvin edilecektir.

130 — Bataklıkların kabil-i ziraat bir hale sür'atle ifrağı matlup olduğundan bu yolda vâki olacak umumî ve hususi her türlü teşebbüsat teshil olunacak ve böyle tebyis olunacak arazi-i emiriye müteşebbislerine temlik edilebilecektir.

131 — Alât-ı ziraiyye hükümetin muavenetiyle vâsi bir surette neşir ve tamim olunacaktır.

132 — Mevadd-ı ziraiyye ve iptidaiyyenin naklini teshil için yollar yaptırılacaktır.

133 — Demiryolu hutut-u esasiyesine şube hattı makamında dekovil hututu tesis ve şebeke-i hadidiyenin memalik-i Osmaniyenin her tarafına teşmili için çalışılacaktır.

134 — Nakliyat için miyah-ı câriyeden istifade edilmesi esbabına tevessül edilecektir.

135 — Ormanların hukuk-ı tasarrufiyesi tesbit edilecek, tahribattan muhafazalarına ve işledilmesine ve yeniden orman yetiştirilmesine çalışılacaktır.

136 — Alelumum madeniyatın ve banka kömür ve demir madenlerinin işletilmesini temin için müsaadat ve teshilât-ı vâsia bahşolunacaktır.

137— Elektrik kuvvetinin ve bilhassa sulardan elektrik istihsalinin tamimine gayret olunacaktır.

138 — Ticarette gayri meşru rekabete karşı şiddetle mücadele edilecektir.

139 — Mevadd-ı gıdaiyye ve havayic-i zaruriyenin dahil-i memlekette yetiştirilmesine son derecede çalışılacaktır.

140 — Askeri fabrikaları imalâtı vakıfane ve iktisadî murakabeye tâbi tutulacaktır.

141 — Hükümet tarafından memleket dahilinde mevcut olan müessesat-ı hususiye-i ticariye ve sınaiyeye, muadil müeesesat tesisi memnu olup müesses olanlar da bu maksatla teşekkül edecek şirketlere devrolunacaktır.

142 — Mahsulât borsalarının ve alelumum ticaret ve ziraat odalarının tamimi ve idame-i mevcudiyetlerinin temini istikmal edilecektir.

143 — Memleket dahilinde evzan ve ekyalin tevhit ve tanzimine gayret olunacaktır.

144 — Mevaşi ve efras ve bilhassa çift hayvanatının tedarik ve cinslerinin ıslâhı için çalışılacaktır.

145 — Hayvan sirkatine karşı bilhassa mücadele edilecektir.

146 — Mezruatın zarar ve ziyandan vikayesi için her vilâyet meclis-i umumisi mahallî örf ve teamülüne göre deştibân usulünü tatbik edecektir.

147 — Mühim merakizde tarassudat-ı cevviyye ve iklimiyye istasyonlarının tesisine çalışılacaktır.

148 — Afât-ı ziraiyeye karşı tedabir-i mahsusa teklif edilecektir.

149 — Ziraat Bankası'nın zürra'dan gayriye hiç bir nam ve münasebetle para ikraz etmesine müsaade edilmeyecektir.

150 — Ziraat ve Baytar mekteplerinin tâli derecelerinin ve nümune çiftliklerinin teksiri matluptur.

151 — Umumî yollar ve şimendüferlerin bir an evvel ikmali için ancak ameli mühendis mektepleri tesis edilecek ve elektrik ve su mühendisliği ve ameli mimarlık müesseseleri vücuda getirilecektir.

152 — Müessesat-ı nafıada mes'uliyet-i maliye hususunun kabulüyle bu ahkâm vazolunacaktır.

153 — Ufak sanatlar ve sanayi-i ameliye mekteplerinin tesisine sarf-ı gayret olunacaktır.

154 — İstihlâkât-ı dahiliyeden ziyade ihracata elverişli olan mahsulât-ı dahiliye üzerine inhisar vaz'ı memnu'dur, bunlardan ancak rüsum-u istihlâkiye alınabilir.

Siyaset-i Maliye

155 — Emval-i gayri menkulenin bey-i ve ferağı ile hukuk-ı tasarrufiyenin memalik-i mütemeddinedeki esasat dairesinde emin ve basit bir hale ifrağı için bir kanun-ı mahsus tanzim edilecektir.

156 — Emlâk ve arazi kuyudunun emin bir şekilde olması için kadastro usulünün tatbikine teşebbüs olunacaktır.

157 — Bilumum tekâlif-i devlette mükelleflerin su'a-i kudretlerine göre âdilâne tevzi esası kabul edilecektir.

158 — Müzeyyinattan olan mevad üzerine ağır bir rüsum vazolunacaktır.

159 — Âşâr vergisi yerine arazinin verebileceği mahsulâta göre oldukça uzun bir müddet değişmeyecek muayyen ve mutedil bir vergi vaz'ına teşebbüs edilecektir.

160 — Tahsisat-ı mesturenin suret-i sarfı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

161 — Devlet, vilâyat, nevahi ve belediyeler büdçeleri masarifatında tasarrufa itina olunacaktır.

162 — Devair ve teşkilât-ı devletin kâffesi umur-ı maliyede maliye müfettişlerinin teftişine tâbi tutulacaktır.

163 — Gümrük tarifelerinde mahsulât ve masnuat-ı mahalliyenin himayesi nazar-ı itibare alınacaktır.

Siyaset-i İctimaiye

164 — San'at ve işin cinsine göre hıfzıssıhhaya muvafık azamî mesai saatleri tayin edilecektir.

165 — Darülmesailerde amele ve işçiler muzırülsıhha ahvale karşı himaye edilecektir.

166 — Sigorta hakkında ahkâm-ı kanuniye vazolunacak ve bu muamele iktidar-ı malisi az olanlara da teşmil edilecektir.

167 — İşsizlere muavenet ve meccanen iş bulmak için müesseseler teşkiline say' edilecektir.

168 — Haftada bir gün tatil esası kabul edilecek ve bu tatil istirahatı kahvehane ve bu kabil müessesat ve vesait-i nakliye müstahdeminine dahi teşmil edilecektir.

169 — Çıraklara ve hizmetkârlara edilen sui muameleye karşı mücadele edilecektir.

170 — Ahalinin muhafaza-i sıhhati ve hane kiralarının yükselmemesi için suret-i umumiyede mesakin meselesiyle hükümet ve nevahi esaslı surette iştigal edecektir.

171 — Kadınların müsait ve menfeatli meslek ve işlerde çalışmaları himaye edilecektir.

172 — Kazanciyle geçinen sunuf-u halkın zuafasının ve muhtac-ı muavenet olanlarının himayesi ve bu himayenin bu gibilerin ailelerine de teşmili talep edilecektir.

173 — Amele ile sermayedarların münasebat-ı mütekabilesine müteallik ahkâm-ı kanuniye teklif ve vazolunacaktır.

174 — Kavanin-i islâhiye-i ictimaiyye vaz'ında bilhassa erbab-ı mesainin müstefit olması noktasının gözedilmesi ve fakat aynı zamanda fikir teşebbüsünün tenkisini mucip ifratlardan tevakki edilmesi iltizam olunacaktır.

175 — Şüheda evlâdiyle harpten mütazarrır olanların tehvin-i ihtiyacatı esbabına tevessül olunacaktır.

BELGE 2

Teceddüt Fırkası Nizamnamesi*

1 — Teceddüt fırkası, program ve ati-yüz-zikr nizamnameyi kabul eden efrad-ı Osmaniye ve gazeteler ve zümrelerden mürekkep bir fırka-i siyasiyedir.

* Kaynak: İçişleri Bakanlığı Arşivi

2 — Teceddüt fırkası Meclis-i Mebusanda programını tatbik edecek bir ekseriyet vücude getirmek için Meclis-i Mebusan intihabında istihsal-i muvaffakiyete çalışacağı gibi makasıd-ı siyasiye ve iktisadiyesini terviç ettirmek için intihabat-ı sairede dahi namzetlerinin ihraz-ı ekseriyet etmesine gayret edecektir.

3 — Fırkanın merkezi "İstanbul"dur.

Teşkilât

4 — Teceddüt fırkası bir reisin taht-ı idaresinde müteşekkil bir Meclis-i İdare tarafından idare olunur. Meclis-i mezkûr fırkanın gerek teşkilât-ı teşriiye ve gerek teşkilât-ı hariciyesini idare eder.

5 — Meclis-i İdare bir reis iki reis-i sani ile on sekiz azadan terekküp eder.

6 — Meclis-i İdare vezaif-i mevduasını hüsn-ü ifa için azası meyanında beşer zattan mürekkep olmak üzere Fırka Kalemi, İdare Encümeni, Matbuat Encümeni, ve İrşat Encümeni nâmlarile dört encümen tefrik eder.

Meclis-i İdare'nin Vazifesi

7 — Meclis-i İdare Teceddüt Fırkası programının tatbikine ve fırkanın idaresine müteallik alelumum mevad hakkında ittihaz-ı mukararerat eder. Reis tarafından tevdi' edilen mevad ile aza tarafından teklif olunup müzakeresi kabul olunan hususatı tetkik ve mütalea dermeyan eder. Fırak-ı siyasiye ile led-el-iktiza müzakere ve itilâf eder. Mebus namzetlerini tekarrür ettirir. Kongrenin mahall-i içtimaını tayin ve fırka şuâbatına tebliğ eder. Fırkanın umur-ı maliyesi Meclis-i idarenin taht-ı mesuliyetinde ceryan eder. Meclis-i idare kongreye karşı mesuldür.

Encümenlerin Vazifesi

8 — Fırka kalemi heyet-i teşiiyedeki teşkilâtına, idare encümeni fırkanın teşkilât-ı hariciyesine matbuat encümeni fırkanın matbuat-ı yevmiye ve mevkutasına ve irşat encümeni propaganda hususatına ve irşat encümeni propaganda hususatına müteallik meclis-i idare mukarreratını tatbik ile iştigal eder.

Suret-i İntihap ve Tayin

9 — Kongrece evvelâ reis ve saniyen meclis-i idare azaları intihap olunur. Meclis-i idare azalarının lâakal sülüsanı heyet-i teşriiyeden olacaktır.

10 — Gerek reis-i saniler ve gerek encümenler meclis-i idare tarafından tefrik ve intihap olunur. Bir zat iki encümenden fazlasında bulunamaz.

Reis-i sanilerden biri Fırka Kaleminde diğeri İdare Encümeninde bulunur.

Sancak Teşkilâtı

11 — Daire-i intihabiye olmak hasebile Fırkanın her sancakta bir merkezi vardır.

12 — Her sancak meclis-i idarece tayin edilen bir Kâtib-i Mesul ile bir Heyet-i Merkeziye tarafından idare olunur.

13 — Heyet-i Merkeziyeler Sancak kongreleri tarafından intihap edilecek dört ilâ altı aza ile Kâtib-i Mesulden terekküp eder. Lüzumu halinde iki azanın ilâveten kabulü heyeti merkeziyenin selâhiyeti dahilindedir.

Kâtib-i Mesullerin Vezaifi

14 — Kâtib-i mesul Fırka azası vesaire ile temas eder. Sancak dahilindeki teşkilâtı led-el-iktiza teftiş ve tanzim her üç ayda bir kere teşkilâtın derece-i terakkisi ve fırkanın vaziyeti, tarz-ı sâyi ve faaliyeti hakkında Meclis-i idareye rapor takdim ve Meclis-i idarenin tebliğatını ifa eder. Heyet-i merkeziyenin muntazaman içtimaını temin ve ruznâmesini tanzim eder heyet-i merkeziye ile bilmüzakere bir sene müddetle muhabirleri tayin ve kendilerini tenvir eder. Sancak dahilinde fırka hayatını hali teyakkuz ve intibahta tutar led-el-icap mitingler tertip eder. Mesail-i mühimme-i siyasiye ve kanuniyede fırkanın tezahüratını temin eder.

Meclis-i Milli için tekarrür edecek namzetlerin intihabatında talimatname-i mahsusa ahkâmına tevfikan icra-yi faaliyet edeceği gibi Meclis-i Umum-i Vilâyet ile liva dahilindeki bilumum belediye ve buna mümasil intihaplarda heyet-i merkeziye ile bilistişare namzetlerini tayin eder.

Hey'et-i Merkeziyelerin Vezaifi

15 — Hey'et-i Merkeziye, haftada bir kere muntazaman lüzumlu görüldükçe daha ziyade içtimaat akteder meclis-i idare tarafından vukubulan tebligat ahkâmına tevfik-i hareket eder. Evrak-ı varide ile rüznâme ve aza tarafından dermeyan edilecek tekâlif hakkında ittihaz-ı karar eyler.

Sancak dahilindeki bilumum fırka azasını numunesi veçhile tesbit-i defter eder. Fırka varidatını celp ve cem ve meclis-i idarenin hissesini irsal eder. Bilmum sarfiyat hakkında ittihaz-ı karar ve Liva kongresi için bir senelik icraatı ve muamelât-ı hesabiyeyi ve âti için tekâlifi havi raporu ihzar eder. Her nevi intihabatta muvaffakiyet esbabını teemmül ve temin eder. Fırka azasının teksirini ve beynlerindeki münasebatın idamesi esbabına tevessül ve kendilerinin tarz-ı mesai siyasetlerini tanzim eder.

Sancak Merkezlerindeki Teşkilât

16 — Sancak merkezleri semtlere taksim olunur. Her semt bir he-

yet-i idareye maliktir. Heyet-i merkeziye tarafından müntehap dört aza heyeti idareyi teşkil eder.

Hey'et-i İdarenin Vazifesi

17 — Hey'et-i idare hey'et-i merkeziyelerin tebligatına tevfik-i hareket ve fırka efradının teksirine gayret eder. Azayı tesbit-i defter ve fırkaya duhul edecekleri kabul eyler. Fırkanın maksadına dair vukubulacak mesaiyi muhtelife için icap eden komisyonları teşkil ve intihabat zamanlarında ârâyı tevhit ve efrat tarafından verilecek aidatı muntazaman tahsil ve merkeze irsal eyler.

Muavinlerin Vazifesi

18 — Muavinler merkezle hey'et-i idare ve hey'et-i idare ile fırka azası arasında vasıta-i tebliğ ve tebellüğ olur. Hey'et-i idareyi iktizasına göre toplar. Her üç ayda bir kere teşkilâtın derece-i terakkisi ve semti dahilinde fırkanın vaziyeti ve tarz-ı mesai ve faaliyeti hakkında kâtib-i mesule bir rapor ita eder.

Mülhakat Teşkilâtı

19 — Derece-i cesamet ve ehemmiyetlerine göre büyük küçük kasabalarda 14'ncü maddede zikredilen surette fırkanın birer sene müddetle müntehap muhabirleri bulunur. Cesim kasabalar semtlere ayrılarak her semte bir muhabir ve bu muhabirlerin mesaisini cem ve tevhit ve merkezlerle münasebatı temin için bir de sermuhabir tayin olunur. Bir muhabir bulunan mahaller bittabi doğruca merkezle muhabere eder. Müteaddit muhabir bulunan kazada sermuhabir ve bir muhabiri bulunan kazada muhabir on yedinci maddede gösterilen vazife ve selâhiyeti haiz ve ikiden dörde kadar azaya maliktir.

Muhabirlerin Vazifesi

20 — Muhabirler merkezle fırka azası arasında vasıta-i tebliğ ve tebelluğ olur. Fırka efradını teksir ve azayı tesbit-i defter eder. Fırkaya duhul edecekleri kabul eyler. Fırkanın maksadına dair vukubulacak mesai-i muhtelife için heyet-i idare ile bilistişare icap eden komisyonları teşkil de intihap zamanında ârâyı tevhit ve azaya vazife tevdi ve fırka aidatını bittahsil merkeze irsal eyler. Her üç ayda bir defa muntazaman teşkilâtın derece-i terakkisi ve fırkanın vaziyeti ve tarz-ı mesai ve faaliyeti hakkında merkeze rapor takdim eder.

Fırkaya Dühul ve İntisap

21 — Cinayetle mahkûm ve suiahval ile müştehir olmıyan ve on sekiz yaşını ikmal eden her Osmanlı sakin olduğu mahallin muavin

veya muhabirine bilmüracea fırkaya dahil olur. Kabul edilmeyenler hey'et-i merkeziyeye müracaat eder. Hey'et-i merkeziyeler kabul ve adem-i kabulu hakkında karar-ı kat'i ita' eder.

22 — Fırkanın programını kabul ve faaliyeti intihabiyeye iştirâki taahhüt eden gazeteler ve zümreler hey'et-i merkeziyelere müracaat ederek fırkaya intihap eder. Fakat gazetelerin fırkaya intisabı kendilerinin fırkanın vasıta-i neşri efkârı olduklarını ifade etmez.

Kongreler

23 — Umumi ve mahalli her sene iki nev'i kongre aktolunur.

Umumî Kongre

24 — Umumi kongre her sene Teşrin-i evvel yirmisinde in'ikat eder. Meclis-i idare lüzum gördüğü takdirde vaktinden evvel veya fevkalâde olarak kongreyi in'ikada davet edebilir. Umumi Kongre:

Meclis-i idare azasile fırka müfettiş ve kâtiplerinden ve Liva kongreleri tarafından müntehap birer mürahhas ile fırkaya mensup Âyan ve Mebusandan kezalik fırkaya müntesip gazete vekillerinden terekküp eder.

25 — Kongrelerinin adem-i in'ikadından dolayı umumi kongreye murahhas intihabına muvaffak olamıyan Livaların murahhaslarını hey'et-i merkeziyeler intihap edecektir.

26 — Kongrelere aza olacak zat behemehal yirmi beş yaşını ikmal etmiş olacaktır.

27 — İlk içtimada kongrenin devamı müddetince müzakeratı idare etmek üzere bir reis-i evvel iki de reis-i sani sırasile intihap edilir. Kezalik ilk içtimada vazife-i kitabeti ifa etmek üzere üç kâtip intihap olunur.

28 — Kongre vazifesini teshil için icabı kadar encümenler intihap edilerek bunlar mevad-ı umumiyeyi ihzar eyler ve peyder pey kongre içtimat-ı umumiyesinde mevadd-ı mezkûre müzakere ve ittihaz-ı karar olunur.

Umumî Kongrenin Vazifesi

29 — Umumi kongre fırkanın esasat-ı siyasiyesine dair karar verir. Program ve nizamnameyi tanzim ve tadil eder. İcraat-ı hükümete dair ihtisasatını bildirir. Meclis-i idare tarafından teklif edilen mevad ve merakizden irsal edilen lâyihalarla azadan biri tarafından vukubulacak tekâlif hakkında ittihaz-ı karar eder.

Fırkanın umur-ı maliyesini tetkik eder. Son içtimaatta reis ile meclis-i idare azasını intihap ile vazifesine hitam verir.

Liva Kongreleri

30 — Liva kongreleri Eylül iptidasında Liva merkezlerinde in'ikat eder. Müddet-i içtima on beş günü katiyen tecavüz etmez. Liva kâ-

tib-i mesullerile muavinlerden ve muhabirlerden ve merkez-i livada her semt azasından intihap edecekleri bir murahhas ile diğer kasabalardaki efradın intihap edecekleri birer murahhastan terekküp eder.

Liva Kongresinin Vazifesi

31 — Hey'et-i merkeziye ve murahhaslar tarafından vukubulacak teklifat hakkında ittihaz-ı karar ve hey'et-i merkeziyenin bir senelik muamelât-ı maliyesini tetkik ve sene-i âtiye bütçesini tasdik eder. Livanın bir senelik hesab-ı cariye ve ahvâl terekkiyat-ı içtimaiyesile ihtiyacat-ı âtiyesi ve fırkanın nizamnâme ve programına dair mülâhazat ve mütalâatı hakkında umumî kongreye verilmek üzere bir lâyiha ihzar eder.

Liva dahilindeki belediyelerin teşebbüsat-ı imariye ve sıhhiyesi için birer program tanzim ve Meclis-i umumi-i vilâyete kazalar tarafından vukubulacak teklifatı müzakere eyler ve meclis-i idarenin tasdikine arzedilmek üzere hey'et-i merkeziye azasını ve umumî kongre ve merkez-i vilâyette in'ikat edecek meclis-i müşterek murahhaslarını intihap eder.

32 — Kongreler Kâtib-i Mesul tarafından küşat olunur.

Meclis-i Müşterek

33 — Liva kongrelerinin iktisat, maarif ve umrana ait yapacağı mukarrerat esası ittihaz edilerek fırkaya mensup azaların meclis-i umumiyi Vilâyette takip edecekleri proğramı tanzim etmek üzere merkez sancağında Kâtib-i Mesuller ile liva kongrelerinden müntehap murahhaslardan mürekkep bir meclis-i müşterek teşekkül eder. Fırkaya mensup meclis-i umumî azaları meclis-i müşterek azayı tabiiyesindendir.

Müstakil Sancaklarla İstanbul Vilâyetinde meclis-i müşterek vazifesini kongre ifa eder.

34 — Meclis-i müşterek, meclis-i umumiyi vilâyetin in'ikadından lâakal üç gün evvel içtima eder.

İstanbul Teşkilâtı

35 — İstanbul ve mülhakatı bir daire-i belediye olmak hasebile Sancaklar misüllü bir merkez tarafından idare olunur. Kâtib-i mesulü ve hey'et-i merkeziyesi Sancak Kâtib-i mesulü ve hey'et-i merkeziyeleri selâhiyeti haizdir. Ancak İstanbul merkezi kendisine merbut ve semtler teşkilâtına merci olmak üzere her daire-i belediyede bir kâtip ile bir hey'et-i idareye maliktir.

36 — Hey'et-i idareler hey'et-i merkeziye tarafından müntehap ve meclis-i idarece musaddak bir kâtip ile daire kongresinde intihap edilecek dört kişiden terekküp eder.

37 — Müddet-i içtimaı beş günü tecavüz etmemek ve münhasıran mahallî umuru nafia ve belediyesile teşebbüsat-ı hayriye ve milliyesine dair teemmülâtta bulunmak ve vilâyet kongresine vekil intihap etmek üzere her daire-i belediyede (Ağustos iptidasında) bir kongre in'ikat eder. Bu kongre her semt azasının biliçtima intihap edecekleri birer vekil ile kâtib-i mesulü ve muavinlerinden ve heyet-i idare azasından terekküp eder.

38 — Vilâyet kongresi (Eylül iptidasında) merkez kâtib-i mesulü ve heyet-i merkeziye azalarile devair kâtiplerinden ve devair kongrelerile (Şile) (Kartal) (Gebze) kazalarının vekillerinden terekküp eder. Bu kongrenin müddet-i in'ikadı, vazifesi ve selâhiyeti Sancak kongreleri gibi olup ancak meclis-i müşterek vazifesini işbu kongre ifa eder.

39 — Her daire-i belediyede bir Kulüp bulunacak ve Kulüp Heyet-i idare marifetile idare olunacaktır.

Müfettişler

40 — Muamelât-ı umumiye cemiyetini teftiş ve merkezlerin arasında temini intizam için talimatname-i mahsusasına tevfikan selâhiyeti haiz meclis-i idarenin müfettişleri vardır.

41 — Müfettişler meclis-i idare tarafından tayin edilir. Teftiş heyetinin merkezi İstanbul olup teftiş dairelerinin tayini meclis-i idareye aittir.

İnzibat

42 — Fırkaca kararlaştırılan namzetler aleyhine rey verenler ve makûs ceryanlar husule çalışanlar heyet-i merkeziye kararile fırkadan ihraç edilir.

43 — Yapılacak propagandalar hakkında meclis-i idarenin verdiği karar aleyhine makûs ceryanlar husule getirenler Meclis-i İdare kararile cemiyetten ihraç edilir.

44 — Fırkayı manafi-i şahsiyesine âlet ittihaz edenler ayyaşlık, kumarbazlık, dolandırıcılık, sirkat, suiistimal, irtikâp ve ihtilâs gibi mugayir-i ahlâk ahvale cür'et edenler, Hey'et-i Merkeziyeler kararile fırkadan ihraç olunur.

45 — Hafi cemiyetlere, siyasî fırkalara intisap edenler heyet-i merkeziye kararile fırkadan ihraç olunur.

46 — Fırkanın âhenk uhuvvet ve ittihadını nifak ve tefrika ilka veyahut taraftar peyda ederek ihlâl etmek isteyenler heyet-i merkeziyeler kararile fırkadan ihraç edilir.

47 — Alelumum ihraç kararı meclis-i idareye bildirilir.

İhraç olanların meclis-i idare nezdinde hakk-ı müracaat ve istinafı vardır.

48 — Müfettiş ve kâtib-i mesullerin tayin ve azilleri bir talimata raptedilir ve işbu talimat meclis-i idarece tanzim ve müfettiş ve kâtib-i mesullere tevdi olunur.

49 — Kongrelerde ve merkezlerde ceryan edecek müzakeratın neticesi suret-i mahsusada tutulacak zabıt defterlerine tahrir ve zirleri aza-yi mevcude tarafından imza edilecektir.

50 — Meclis-i İdare ve hey'et-i merkeziye ve hey'et-i idarelerin müddeti intihap ve tayinleri bir senedir.

51 — Fırka teşkilâtına ait her nevi intihap rey hakkı ve ekseriyetle icra olunur nizamname ve programın tadili aza-yı mevcudenin sülüsan-ı ekseriyetle yapılır.

52 — Meclis-i İdare azasından biri infikâk ettiği takdirde aza-yı mütebakiye tarafından yerine diğeri intihap olunur.

53 — Mevad-ı mahsusasında musarrah vezaifi ifada tekâsül eden hey'etler mavefkleri tarafından iskat ve yerlerine diğerleri intihap ve tayin edilir.

54 — Kongrelere dahil ve merkezlere aza olmak lâakal bir sene akdem Fırkaya duhul ile meşruttur.

55 — Kongrelerin ilk içtimaında ekseriyet teşekkül etmediği takdirde aza-yı saire davet edilir. Daveti müteakip vukubulacak içtimada mevcut âza ile intihap icra edilir.

56 — Her merkez muvazzaf veya fahri kâtip ve veznedar istihdam edebilir.

57 — İkmal-i müddet eden azanın yeniden intihabı caizdir.

58 — Müfettiş ve muvazzaf kâtib-i mesullerin memur ve Meb'us olması ve ticaret ile iştigal etmesi memnudur.

59 — Meclis-i idare ile merkezlerin mevcut numunesi veçhile birer mühürü olacaktır.

60 — Fırka umuruna ait kâffe-i muharrerat fırkanın mühürü ile bittahtim Reis veya reis-i sani ve kâtibi mesuller tarafından imza edilecektir.

61 — Fırkaya mensup olan Meb'uslar müddeti tatilenin sülüsünden nısfına kadar bir müddet zarfında daire-i intihabiyesini yahut mahall-i saireyi ziyaret ederek, dinî, içtimaî, iktisadî hitabeler iradına ve fırkanın makasıd-ı umumiyesi hakkında izahat itasına mecburdur.

Fırkanın Varidat ve Muamelât-ı Maliyesi

62 — Fırkanın menabi-i maliyesi efradının şehriye varidatından, itasını müteahhit bulunduğu yüzde bir ile hibe tarikile vukubulacak teberruattan ve fırkanın emval-i gayr-i menkûlesi hasılatından ve âyânın senevî yüzde altı ve mebusanın yüzde üç verecekleri aidat ve ianat-ı mukannenesinden ibarettir.

63 — Meclis-i idare ve merkezler fırkanın muamelât-ı maliyesinden mesul olduklarından veznedarlar Meclis-i idarenin ve heyet-i merkeziyelerin kararı olmadıkça hiç bir akçe kabz ve sarf edemezler.

64 — Bankalar vesair müessesatı maliye ve ticariye ile olacak

muamelâtta Meclis-i idare mühürü ile Muhasebeci reis veya reis-i sani imzaları bulunacaktır.

65 — Fırkanın maksat ittihaz ettiği hususun icrası için gerek hibe tarikile gerek iştira suretile uhdesine geçen alelumun emval-i menkule ve gayr-i menkulenin tasarrufu Meclis-i idareye mevdudur. Hey'et-i merkeziyenin icar vesaire gibi tasarrufatı meclis-i idareye vekâlet ve izafetledir.

66 — Tahsilât Hey'et-i Merkeziyelerin mesuliyeti tahtında tahsildarlar yahut muavinler ve muhabirler vasıtasile icra olunacaktır.

Kulüpler

67 — Her Sancak merkezinde hey'et-i merkeziyenin idaresi altında olmak üzere bir kulüp bulunur. Kulübün müntehap hey'et-i idaresi bulunmayıp heyet-i merkeziye azasından biri yahut fırka azasından sair bir zat kulüp müdürlüğünü ifa eder.

Kulüp, konferanslar ve hey'et-i merkeziyece lüzum görülen sair içtimalar için bir mecma'dır.

Bu gibi içtimalar vukuundan bir iki gün akdem hususi ise fırka efradına umumi ise bütün halka ilân edilir, kulüpler dahil memlekette seyahatlar tertibine delâlet edecektir. Hey'et-i merkeziyelerinin makarrı kulüptür.

68 — Sancak merkezleri haricinde kulüp tesisi meclis-i idarenin reyine vabestedir.

Teşkilât-ı Merbuta

69 — Fırkanın merkez-i saltanatta bir büyük mahfeli olacaktır. Bu mahfel Meclis-i İdarenin taht-ı nezaretinde bulunacaktır. Mebusan ve Âyan vesair erkân ve aza-yı fıraka mahfele bir duhuliye ve taahhüdat-ı nakdiye-i seneviye ile dahil olacaklardır.

70 — Büyük şehirlerde ayrıca esnaf ve amele kulüpleri küşat edilecektir. Bunlarda da muhitin zihniyet ve ahval-i içtimaiyesine göre esbab-ı istirahat nazarı dikkate alınacaktır.

Kumar ve müskirat memnudur. Bunlara yalnız fırka efradı dahil olmazlar. Sair ahali de devam edebilir. Sancak hey'et-i merkeziyeleri buralarda erbab-ı iktidar ve zekâ-yi münavebeten gönderir. Bunlar arkadaş gibi kulüp efradile müzakere ve muhaverede bulunurlar. Müzakere ve talim suretile fikirlerinin tenvirine hizmet ederler. Hey-et-i merkeziyeler bilhassa bu hususa itina etmekle mükelleftir.

71 — Fırkaya merbut olarak ayrıca avcılık, nişancılık, yarış ve güreş ve cirit ve binicilik, futbol, bisiklet, keşşaf kulüpleri gibi idman kulüpleri teşkil edilecektir.

72 — İşbu nizamnamenin icrası ve mevki-i tatbika vaz'ı Meclis-i idareye aittir.

Teceddüt Fırkası
Meclis-i İdaresi
337
(mührü)

BELGE 3

Teceddüd Fırkası Meclis-i Mebusan Grup Nizamname-i Dahilisi

1 — Teceddüt Fırkası Meclis-i Mebusan grubu, fırkanın siyasi programı ile işbu nizamnâme ahkâmını kabûl ve namusuyla te'yid eden meb'uslardan müteşekkildir.

2 — Grup azası grup ictima'larına muntazaman devam ve meclisde fırka programının tervic-i ahkâmıyla iktisab-ı kanuniyet etmesine ihtimam etmek mecburiyetinde olduğu gibi grubca mektum tutulması taht-ı karara alınan mevad hakkında iltizam-ı mahremiyet etmek ve müzakere salonu haricinde grub kararı aleyhinde mütalâat ve tenkidatta bulunmamak azanın her biri içün bir vazife-i vicdaniye ve siyasiyedir.

3 — Grup azası bir karara müstenid olmaksızın, grup nâmına devair-i hükûmete ve müessesât-ı saireye müracaat etmekde memnu' dur.

4 — Grup azası zâtlarına veya daire-i intihabiyelerine müteallik mesail hususunda fırka kalemine takrir vermek suretiyle müracaat ederek işlerinin takib ve inticanı taleb edebilirler.

5 — Grup azası muhassesat-ı seneviyelerinden yüzde birini fırka mesarifi karşılığı olarak grup veznesine tediye edecektir. Teberruat dahi kaydolunur.

6 — Mevad-ı sabıka hükmüne riayet etmeyen aza hakkında ittihaz edecekleri kararı grup ictima'larında arz eder.

7 — Fırka kaleminin gördüğü lüzûm üzerine kalem reisi veya kâtibin daveti ile grub asası fırka reisinin ve reis bulunmadığı takdirde fırka kalemi riyasetinde bulunacak olan reis-i sâninin taht-ı riyasetinde ictima' ve münhasıran rûznâmede münderic mevadın teskikiyle iştigâl eyler. Rûznâme haricinde dermeyan edilen bir teklifin lüzûm-u müzâkeresi heyetin ekseriyetince kabul edildikten sonra yevm-i müzâkere kararlaşdırılır.

8 — Azadan her biri grup ictima'larında fikir ve ictihadlarını serbestçe beyân ve müdafaa etmek ve bir madde hakkında müstenkif kalmak selâhiyetine ekseriye iktiran eden kararlara itba' vacib-ül-

riayet olmağla hey'et-i umumiye müzâkerelerinde aleyhine reyverilemez.

9 — Grup ictima'larında aza-yı mürettebenin nıfsından bir fazlası bulunmadıkça hiçbir karar ittihaz edilemez. Rûznâmede münderic mevad hakkında bilvesayet rey vermek caiz değildir. Ancak mazeret-i meşru'dan dolayı fırka müzâkerelerinde isbat-ı vücûd edemeyen áza mazeretlerini ve reylerini tahriren riyasete tebliğ etdikleri takdirde tahriri reyleri kabûl olunur. Ve vekilin reyi asilin reyi addolunarak ekseriyet teşkiline medar olunur.

10 — Ârâ, iş'arî veya hafî veyahud ta'yin-i esamî ile olmak üzere üç suretle cem' olunur. Rey-i iş'arî el kaldırmak ve ayağa kalkmak ve rey-i hafî imzasız ve ta'yin-i esamî imzalı pusulalara yazmakdır. Azadan lâakal on zât tarafından tahriren teklif vaki' olur ve hey' etce ekseriyetle kabul edilirse rey-i hafî veya ta'yin-i esamî ile reye müracaat olunur.

11 — Azadan her biri müzâkere edilen bir madde müstenkif olarak kalmak selâhiyetine malik ise de sekizinci maddenin fıkra-i mahsusası mucibince grup içtima'larında ekseriyetle verilen kararlar her hey'et-i umumiye ictima'larında tebaiyet etmeğe mecbur olub aleyhte rey veremez. Bir meselenin sülüsân-ı ekseriyet-i ârâ ile karara iktiran ettirilmesi aza-yı mevcudenin on beşi tarafından tahriren teklif edilirse ve hey'etce ekseriyetle kabûl olunur ise bu usûl ile rey istihsâl olunur.

12 — Reisden söz talep ve istihsal eylemeksizin beyân-ı mütalâa edilemez. Riyaset tarafından sıra ile kime söz verilirse o zât mütalaat ve ictihadâtını söyler. Söz söylerken riyasete hitab edilir. Bir zât sözünü bitirmedikçe diğeri tarafından başlanılamaz ve yekdiğerine kötü suretle veya refiklerine karşu istihza ve tezyif tarikiyle irad-ı kelâm olunamaz. Hududdan haric söz söyleyen hatib riyaset tarafından sadede davet olunur. Üç def'a daveti müteakkib sadede adem-i avdetde ısrar eden hatibi reis men' eder. Men' tebliğine itaat etmeyen zata karşı fırka kararıyla ihtar icra edilir. Aynı celsede üç defa ihtar cezasına marûz kalan, reisin emriyle müzâkere odasından dışarı çıkartılır. Fırkanın mekasıd-ı asliyesi aleyhinde veya rüfekasına karşı istihza ve tezyif mahiyetinde söz söyleyen hatib riyaset tarafından men' edilir. Aynı celsede üç defa men' tebliğine marûz kaldığı halde adem-i itaatde ısrar eden aza fırka kararıyla azalıkdan ıskat edilir.

13 — Vükelâ-yı devletden vuku'bulacak istizahlar fırkanın ekseriyet-i azasıyla kabul olunduktan ve sualler grup kalemi riyasetine malûmat verildikten sonra vaki' olacakdır.

14 — İşbu nizamnâmenin kabûl ve tebdil ve ta'dili grubun ekseriyet-i sülüsân-ı ârâsıyla icra edilir.

26 Kanun-ı evvel 332.

İlâve

(12. maddeden sonra)

Grup müzâkerâtında ekseriyet iktiran eden bir mesele heyet-i

umumiye ictima'ında rey-i hafi usûlüne müracaat edilerek halledilmek istendikde azanın grup kararına tebaiyet etmesi bir emr-i vicdanîdir.

BELGE 4

Meclis-i Mebusan

(Büyük olasılıkla üyelerden biri tarafından Meclis-i Mebusan antetli bir kâğıt kullanılmıştır. Yoksa, vesika ile Meclis-i Mebusanın bir ilgisi yoktur.)

Umumi Merkezin Hükümetce İşgalini Müteakkib Yapılan İlk İctima'daki Karar*

Son ve tarihî kongre İttihad ve Terakki'nin on bir senelik hayatdan sonra harbin meş'um neticesiyle Teceddüd'e inkılâbına karar vermiş ve Teceddüd Fırkası teşkilâtına başlamış, Meclis dahilinde, fırkası ile devlet siyasetine iştirak etmiş ve hattâ hey'et-i vekileye itimad etmek suretiyle medar-ı istinad olmuşken aynı hükümetin mevcudiyetini kabul ve tasdik ettiği Teceddüd Fırkasının merkez ve kulüblerine vaz'-ı yed etmesi, eşya ve nükûdunu zabt ve defatirini tesellüm eylemesi gayr-ı kanunî bir harekettir. Ma'heza vaziyetin nezaketi Teceddüd Fırkasının muhafaza-i sükûnet ve itidâlini âmir olduğundan vakt-i merhununda lâzım gelen teşebbüsât yapılmak üzere şimdilik merkez ittihazına elverişli bir bina tedariki ile hükûmete ihbar-ı keyfiyet olunması, maaşat, ücûrat, muhassesatın kemâkân sarfına devam olunması ve Teceddüt Mecmuası içün evvelce mübayaa edilmiş olan kâğıdların satılarak esmanının mesarifata karşı olarak satılması, Millî Kongre ile temas edilerek memleket hakkında mesaî-i hayriyede bulundukları kanaatı hasıl olursa lâzım gelen maddî ve manevî muavenet ibrazı ve ittihaz edilecek karar hülâsalarının zabtı kararlaştırıldı.

BELGE 5

Teceddüd Fırkası Malvarlığına İlişkin Âyan Meclisi Yazısı**

Meclis-i Âyân
Riyaseti
144/37

Huzûr-u Samî-i Cenâb-ı Sadaretpenahîye,

Mefsuh İttihad ve Terakki Cemiyetine aid vezne mevcudu olan

* **TTK Arşivi, Teceddüd Fırkası Dosyası.** (Sayın Ord. Prof. Reşat Kaynar tarafından sağlanmıştır).
** Kaynak: **BBA - Siyasi Dosya. 27**

yüz seksen bin liranın Teceddüd Fırkasına devr edildiği istihbar kılınmasına binaen keyfiyetin fırka-i mezkûre reisi Âyan'dan Hüsnü Paşa'dan istizahıyla alınacak cevabın huzur-u sami-i sadaretpenâhilerine arzı 7 Ağustos 1335 tarihiyle şerefvârid olan tezekere-i fahimânelerinde beyân buyrulmağla keyfiyet müşarileyhden bâtezkere istizah kılınmış idi. Hüsnü Paşa'nın zevcesi Hayriye Hanımefendi tarafından bu kerre tezkere-i âciziye arz olunan cevabda zevcinin üç aydan beri mevkuf bulunduğu bildirilmekle salif-ül-arz hususatın Divan-ı Harb-ı Örfî vesatetiyle müşarileyhden isti'zarı iktiza edeceği marûzdur. Olbabda emr-ü ferman hazret-i men leh ül emrindir.

Meclis-i Âyan Reisi — 18 Zilkade 1337 ve 16 Ağustos 1335
İmza

Derkenâr:

Hey'et-i Ayan azalarından olub elyevm mevkuf bulunan Hüsnü Paşa'dan tahkik-i keyfiyet kılınarak neticesinin iş'arı içün Divan-ı Harb-ı Örfî Riyasetine tezkere testir-i irade buyurulur. fi. 25 Ağustos 335.

BELGE 6
Teceddüt Fırkası'nın Malvarlığına İlişkin Sadaret Yazısı*

Sadaret-i Uzma
Mektubi Kalemi
28 Zilkade 337/26 Ağustos 335
Kalem Numerosu: 1116

Divan-ı Harb-i Örfi Riyaset-i Behiyesine.

Mefsuh İttihad ve Terakki Cemiyetinin vezne mevcudu olan yüz

صدارت عظمی مکتوبی قلمی

* Kaynak: BBA - Siyasi Dosya: 27

seksen bin liranın muvazaa suretiyle Teceddüd Fırkasına devredildiği istihbar kılınmış olduğundan keyfiyetin fırka-i mezkûre reisi olub elyevm mevkuf bulunan Hey'et-i Âyân azasından Hüsnü Paşa'dan tahkikiyle neticesinin iş'arına himmet.

Melfuf pusula mucibince.

BELGE 7

Teceddüt Fırkası'nın Malvarlığına İlişkin Divan-ı Harb-i Örfî Yazısı*

Divan-ı Harb-i Örfî
Aded
1560
Huzûr-u Fehametnüşûr Cenâb-ı Sadaretpenâhiye
Marûz-u Çâker-i Kemineleridir,

26 Ağustos 335 tarihli ve 344 - 63/195 numerolu tezkere-i samiye-i fehametpenâhileri ariza-i cevabiyesidir. İttihad ve Terakki Fırkasının 1 Teşrin-i sani 334 tarihinde akdetdiği son kongrede siyasi programının tevsian tadili üzerine nâmı Teceddüd Fırkası'na tebeddül eylediği ve bilcümle emvâl ve emlâkini Teceddüd Fırkasına devre karar verdiği ve Teceddüd Fırkası İttihad ve Terakki'nin istihâle görmüş bir şekl-i diğeri olduğundan devr-i vakıada muvazaa bulunduğu ve Meclis-i Has Vükelâca ittihaz buyurulan karar üzerine fırka-i mezkûre emvâl ve emlâkine Maliye Nezaret-i Aliyyesi cânibinden gönderilen bir hey'et tarafından vaz'-ı yed edildiğinin anlaşıldığı Divan-ı Harb-i Örfî müstantikliğinin 11 Teşrin-i evvel 335 tarihli fezlekesinde beyân olunmuş ve Âyan azasından Hüsnü Paşanın dahi vuku'bulan istizaha cevaben İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından son günlerde akd olunan bir kongrede Teceddüd namında yeniden bir fırka teşkiline karar verilüb kendisünün de gıyaben riyasete intihab edildiğini ve İttihad ve Terakki'nin merkez namıyla eşya ve servetinin Teceddüd Fırkasına terk ve teberru' eylediğini işitmiş ise de kendisinin hiç bir şey teslim etmediğini ve kime ne gibi eşyanın ne suretle teslim edildiğinden malûmatı olmadığını ifade etmiş idüğü marûzdur. Olbabda ve her halde katıbe-i ahvâlde emr-ü ferman hazret-i veliy'ül emrindir.

12 Teşrin-i evvel 335

Divan-ı Harb-i Örfî Reisi
Mirliva
(İmza)

* Kaynak: BBA - Siyasi Dosya, 27

BELGE 8

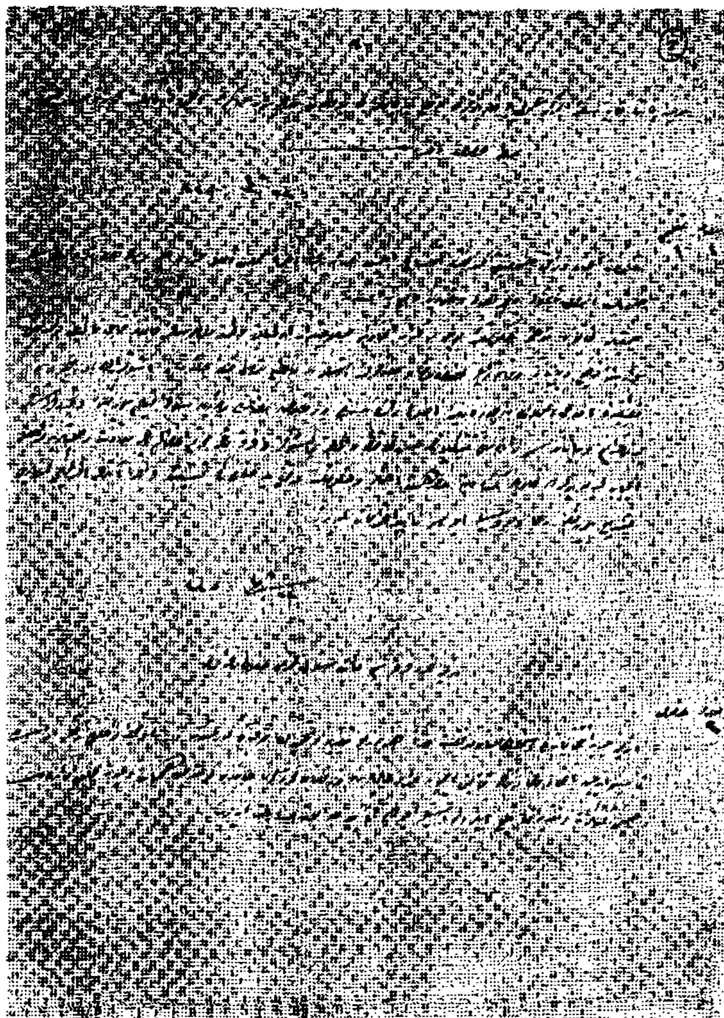
Tevfik Paşa Kabinesinin Merkez-i Umumî ile Kulüblerimize Vaz'ı yed etmek gibi gayr-ı kanunî muamelesinden sonra encümen-i idarenin muhaberat müsvedatını zabta mahsus defterdir.

Numero Tamim
1 1 22 Şubat 335

Hükûmet İttihad ve Terakki Cemiyetini kendiliğinden infisah eylemiş addederek ahiren Meclis-i Vükelâ kararı ile ve Maliye Nezareti vasıtasıyla cemiyetin emvâl-i menkûle ve gayr-ı menkûle ve nükûduna vaz'-ı yed eylemişdir.

Cemiyetler Kanunu mucibince hükûmetin böyle bir karar ittihazına selâhiyetdâr olmadığı ve tarz-ı muamelesinin kanunla kabil-i telif bulunmadığı vareste-i tavzih ve beyandır ve kanun ile mahfuz bulunan hukukumuzun istisaline de bittabi tevessül kılınacaktır. İşbu kararın oraca da tatbikinde emvâl ve emlâk-i mevcûdiyenin usûlü dairesinde ve bir makbuz mukabilinde memurin-i mes'ulüne

teslim buyurulan ve Teceddüd Fırkasının program ve beyannâme dairesinde teşkilâtın hüsn-i muhafaza ve ikmâline çalışmanız ve fı kanın muhterem azalarının muavenet ve hamiyetlerine müracaat icab eden yerlerde kulübler küşadına hasr-ı himmet eylemeniz hükûmetin vaz'-ı yed hakkındaki teşebbüs ve icraatın etraflıca iş' rını tesri' buyurmanız rica ve bu vesile ile teyid-i ihtiramat ederiz.

Numero Hususi
2 22 Şubat 335

İzmir Teceddüd Fırkası Kâtib-i Mesul-ü Muhteremi Celal Beyefendiye

İzmir belediye intihabatında istihsâl kılınan muvaffakiyet cidden her türlü takdir ve tahmîdin fevkinde görülmüştür. O muhit dahilinde Türkler arasında tesis edilen ittihad ve muhadenetin temini için taraf-ı âlilerine ve rüfeka-yı muhteremeleri cânibinden gösterilen himmet ve gayrete Meclis-i İdarenin samimi teşekkürât ve takdiratını tebliğ eyler ve bu vesile ile de tekid-i muvâlâta müsaraat ederiz.

BELGE 9

Maraş Heyet-i Merkeziyesine

Numero
3 23 Mart 335

13 Kanun-ı sani 335 tarihli mektubunuzu ma'teessüf birkaç gün evvel aldık. Gönderilmiş olan mektubların adem-i vüsûlünden müteessir olduk. Malûmunuz olduğu veçhile İttihat ve Terakki kongresi fırkanın programı ve isminde tadilât ve tebdilât düşündü ve daha liberal bir program ile Teceddüd ismi altında ortaya atıldı. Hükûmet bir istihale mahiyetinde olan bu şeklî kongrenin kararını asla nazar-ı itibara almadı. Kongre kararını bile tahkike lüzûm görmedi. Teceddüd fırkasını hemen yeniden teşekkül etmiş bir fırka mahiyetinde tanımak istedi. Hakkında bu kabûl de teşekkülünden iki ay sonra vaki' oldu. İttihat ve Terakki'yi mefsuhtur diyerek bütün emlâk ve emvâline ve nükûduna vaz'-ı yed eyledi. İhtimal oralarda da aynı suretle hareket etmişdir. Fakat biz bundan asla müteessir olmadık, ihvanımızın, milletimizin muavenet ve müzahereti sayesinde daha mükemmellerimize sahip olacağımıza kaniiz yeter ki biz vatanın menfaatine çalışalım. Ve kalben buna emin olalım. Bu takdirde cenâb-ı hakkın da tevfikini bize refik eder. Muhterem kardaşlar, şimdi mebusan intihabatı içün düşünmeniz mazhar-ı itimadımız olacak zevatın kazanması hususunda icabeden tedabiri kararlaşdırmanız iktiza eder. Cümlenize cümlemiz hürmetler takdim ederiz.

23 Mart 335.

BELGE 10

Teceddüt Fırkası'nın Feshine İlişkin Belge

Meclis-i Vükelâ
Müzâkeratına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 219 — Tebliğ Olunduğu Devair: Dahiliye
Tarihi: 5 Şa'ban 1337 — Tarih-i Tebliği: 6 Mayıs 335
5 Mayıs 1335

Hülâsa-i Meâli
Kararı

Teceddüd, Hürriyetperver Avam Fırkaları Meclis-i İdarelerini teşkil eden azanın isim ve hüvviyetleri tedkik olundukda heman kâffesi mefsuh İttihad ve Terakki erkân ve aza-yı sabıkasından olmağla beraber bir kısmının da elyevm müttehimen mevkuf bulunduğu anlaşılmasına mebni mezkûr fırkaların kendileri İttihad ve Terakki' den maklûb ve eşhas heman aynı olduğu halde yalnız ünvanlarının tebdiliyle bir şekl-i muvaza'akârî ahz edildiği tebeyyün eylediğinden gerek Dersaadet gerek taşrada bu namda bulunan merkez ve şuabatın heman fesh-ü seddi ve münfesih İttihad ve Terakki emvâl ve emlâki hakkında müttehaz kararın bunlar hakkında dahi tatbik ve icrası ve ilm-ü haberlerinin ibtali ve bundan sonra da böyle İttihad ve Terakki maklûbu olmak üzere diğer ünvanlarla teşekkül etmek isteyecek fırka ve cemiyetlere ilm-ü haber ita olunmaması hususunun Dahiliye Nezaretine tebliği tezekkür kılındı.

Damad Ferid Ali Kemal ve 8 imza.

BELGE 10a

Teceddüt Fırkası'nın Feshi Gerekçesini Bildiren Yazı*

Daire-i Sadaret Umur-u Mühimme Kalemi

Evrak Numerosu: 219
Kalem Numerosu: 984
Tarih-i Tesvid: 5 Mayıs 335

Dahiliye Nezaret-i Celilesine,

Teceddüd ve Hürriyetperverân Avam Fırkaları meclis-i idarelerini teşkil eden azanın isim ve hüvviyetleri tedkik olundukda heman kâffesi mefsuh İttihad ve Terakki erkân ve aza-yı sabıkasından olmağla beraber bir kısmının da elyevm müttehimen mevkuf bulun-

* Kaynak: BBA - BEA / Siyasî Dosya: 27

مجلس وکلا

مذاکراتنه مخصوص ضبط نامه

خلاصهٔ مآلی

قراری

duğu anlaşılmasına mebni mezkûr fırkaların kendileri İttihad ve Terakkiden maklûb ve eşhas heman aynı olduğu halde yalnız ünvanlarının tebdiliyle bir şekl-i muvaza'a kârî ahz edildiği tebeyyün eylediğinden gerek Dersaadet gerek taşrada bu nâmda bulunan merkez ve şuabatının heman fesh-ü seddi ve münfesih İttihad ve Terakki emvâl ve emlâki hakkında müttehaz kararın bunlar hakkında dahi tatbik ve icrası ve ilm-ü haberlerinin ibtali ve bundan sonra da böyle İttihad ve Terakki maklubu olmak üzere diğer unvanlarla teşekkül etmek isteyecek fırka ve cemiyetlere ilm-ü haber ita olunmaması hususunun Nezaret-i aliyyelerin tebliği Meclis-i Vükelâca tezekkür ve tensib olunmağla ifa-yı muktezasına himmet.

5 Mayıs. 335 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası Üzerine

BELGE 11

Teceddüt Fırkası'nın Feshine İlişkin Belge*

Bâb-ı âli
Dahiliye Nezareti
Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti.
Şu'be: Asayiş
Umumî: 104472
Hususî: 17

Teceddüd ve Hürriyetperver Avam Fırkalarının feshine dair makam-ı semi-i sadaretpenâhiden, Dahiliye Nezaret-i celilesine tastir buyurulan 6 Mayıs 335 tarihli tezire-i samiye suret-i musaddakasının müsaraaten tesyarı ricasıyla işbu müzekkere Bâb-ı âli evrak müdiriyet-i aliyyesine takdim kılındı. 6 Teşrin-i Sani 335.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
(Mühür)

* Kaynak: BBA - BEA / Siyasi Dosya: 27

OSMANLI SULH VE SELÂMET CEMİYETİ

KURULUŞ YILI[1]: *Resmi kuruluş: (20 Kasım 1918)*[2].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Yeni Postahane karşısı Vlora Hanı.*

KURUCULAR: Ankara kurucuları[3]: *Satvet Lütfi (Tozan), Toygarzade Nâşit (Ankara eşrafından), Mustafa Kemal (Dâva vekili) Kırşehirli Müfit Hoca (Vilâyet Meclisi azası), Balâ'lı Şehsuvarzade Hacı Osman (Hecibanlı Kürt aşiret reisi) beyler.* İstanbul kurucuları ve ilk yönetim kurulu[4]: *Topçu Feriki Ferit Paşa (Reis), Yahya Adnan Paşa (Şürefadan ve Şerif Abdülmuttalip ailesinden)*[5], *Arif Paşa (Eski Piyade Mirlivalarından), Ali Kemal (Sabah gazetesi başmuharriri ve eski Nâzır), Cemal (Mamuretülaziz eski valisi), Fuat Şükrü (Dilbilen)*[6], *Sait Molla*[7], *Süleyman (eski miralaylardan), Faik Şemsettin (İzmir'de Türk Matbaası sahibi), Salâhattin (Askeri hekimlikten emekli), Salih (Eski köprüler başkontrolü), Mehmet Ârif (Ankara Vilâyet Encümeni âzası), Süleyman Radi (Yeni İstanbul gazetesi başmuharriri), Mehmet Radi (Ankara Vilâyet Encümeni eski âzası), Tevfik Nevzat (eski muallim) beyler.*

[1] Rahmetli Satvet Lûtfi Tozan'la 10 ve 17 Ocak 1951 tarihli konuşmalarımız notlarına göre Fırka ilk ve gizli olarak Ankara'da 1907 Eylül'ünde kurulmuştur.

[2] Yasal dernekle ilgili bilgiler, Dahiliye Nezâretine sunulan 20 Kasım 1918 tarihli kuruluş dilekçesinden alınmıştır. Belgenin sağlanmasında Sayın Avukat Metin Önol'un yardımından yararlandık.

[3] Rahmetli Tozan'la konuşma notlarımızdan.

[4] 2 sayılı nottaki belge altındaki isimler.

[5] Tarikat-ı Selâhiye Cemiyeti kurucularındandır.

[6] Bk. 1. Cild, s. 171 - 179 (Osmanlı Demokrat Fırkası kurucularındandır).

[7] İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucularındandır.

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. *Cemiyetin Kuruluşu ve İdeolojisi*

MÜTAREKE döneminin hırçın ortamı içinde, bâzı küçük kuruluşların birleşerek bir partiyi oluşturmaları olgusuna sık rastlanmıştır. İlk örnek "Osmanlı Sulh ve Selâmet (ya da Sulh-ü Selâmet) Cemiyeti" tarafından verilmiştir.

Ayrıca, kendi içinde Cemiyet, fiili ve yasal olmak üzere, iki aşamadan geçmiştir.

Ankara'daki Gizli Kuruluş[8].

Ankara, İttihat ve Terakki muhaliflerinden bir bölümünün sürgün kentidir. Bunların, en tanınmışlarından biri olan *Satvet Lûtfi (Tozan) Bey* de burada bulunmaktadır ve bilindiği gibi, *Prens Sabahattin Bey*'in kâtibi ve en yakın dostudur.

Muhalifler, Brest-Litowsk sonrası ortamını elverişli bulmuşlardır. Alman-Osmanlı orduları, yenilgiden yenilgiye uğramaktadırlar. Halk üzüntü ve şaşkınlık içindedir.

Keçiören yolu üzerinde yapılan gizli toplantıda, "Sulh ve Selâmet-i Osmaniye" adında gizli bir ihtilâl derneği kurulmuştur. Ayaküstü toplantılarda, programdan çok, eyleme önem verilmiştir. Bir iki maddelik programın yanı sıra, eylem daha ayrıntılıdır: *Satvet Lûtfi Bey*, Müttefiklerle (İngiltere-Fransa grubu) ayrı yapılabilecek barış koşullarını öğrenmek üzere, Prens Sabahattin Bey'le ilişki kurmaya memur edilmiştir. İnebolu yoluyla Rusya'ya, oradan Avrupa'ya geçmesi plânlanmıştır. Memleket içindeki örgüt, yeni bir hükümeti işbaşına getirecektir. İstanbul, Samsun, Sivas, Konya, Adana ile de ilişki kurularak, örgüt genişletilmiştir.

Ne var ki, birkaç ay sonra, gizli örgüt, hükümet tarafından, Samsun'da haber alınmıştır ve Satvet Lûtfi Bey de İstanbul'a getirilmiştir.

Mütareke'de Açıklığa Kavuşma

Mütareke ortamı, muhaliflerin siyasal hayatta ortaya çıkmalarını kamçılayınca, aynı adı taşıyan Cemiyet de yasal yoldan kurulmuştur.

Kuruluş, çeşitli tartışmalar sonunda gerçekleşmiştir. Kimi üyeler, bir siyasal parti kurulmasından yana olmuşlardır. *Binbaşı*

[8] Rahmetli Tozan'la konuşma notlarımızdan.

Mümtaz, Ferit Paşa, Köprücü Salih Beyler bu kanıdadırlar. Kurmak istedikleri siyasal partinin, ihtilâlci bir geçmişe dayanmasını istemektedirler.

Prens Sabahattin Bey, bu girişime karşı çıkmış ve *Satvet Lütfi Bey*'i de ihtilâlci eylemin dışında bırakmıştır. Bunun üzerine, yeni bir programla Cemiyet kurulmuştur. Program, mütareke döneminin alışılmış ideolojik ilkelerine dayandırılmıştır.

2. *Cemiyet'in Çalışmaları ve Sonu*

İttihatçı düşmanı olarak siyasal hayata giren Cemiyet, çalışmalarını eski hesapların "tasfiyesi"ne yöneltmiştir. Bu amaçla, Mahmut Şevket Paşa suikastında idam edilenlerin en yakın akrabalarını aramıştır[9]. Ermenilere hastahane yaptırılması için Hilal-i Ahmer'i harekete geçirmek istemiştir.[10]

Siyasal hayatta Cemiyet'in etkin olamadığını gören yöneticiler, sürekli olarak başka kuruluşlarla bütünleşme arayışında olmuşlardır. Cemiyetin *Selâmet-i Amme Heyeti*[11] ve *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* ile birleştiği haberleri yayılmıştır.

İtilâfçılar bu haberi yalanlamışlardır.

Cemiyet, *Selâmeti Osmaniye Fırkası* ile birleşmiş ve *Sulh ve Selâmeti Osmaniye Fırkası*'nın kurucusu olmuştur (Bk. s. 183).

[9] Söz, şu ilânı yayınlamıştır: "Damad-ı hazret-i şehriyâri Salih Paşa, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa, Muhip Bey, Erkân-ı harp Miralayı Fuat Bey, Yüzbaşı Kâzım Bey, Kâzım Paşazade mülâzım-ı evvel Mehmet Ali Bey, Mülazım-ı evvel Hasan Şevki Bey, Topal Tevfik, Nazmi, Postacı Kenan ve Talât Efendiler, Nâzım Paşa'nın yaveri Süvari Yüzbaşısı Tevfik ve Süvari Mülâzımı Nâfiz Beyler, Kavaklı Mustafa, Mülâzım Reşit Bey, Çerkes Ziya ve biraderi Hakkı Efendiler.

"Hükümet-i sâbıka tarafından idam olunan berveçhi bâlâ zevatı müşar ve mumaileyhimin en yakın ailelerinin adreslerini bilmek Cemiyetimizce matlûp olduğundan lütfen Sirkeci'de, Yeni Postahane karşısında Vlora hanında **Osmanlı Sulh-ü Selamet Cemiyeti** merkez-i umumisine bildirmeleri rica olunur" (5 Aralık 1918, No. 23).

[10] "Sulhü Selâmet Cemiyetinden: Adapazarına avdet eden Ermeni muhacirlerinin terakki ahvali için mahallinde bir hastahane tesisi maksadıyla Sulh-ü Selâmet Cemiyetinden bir heyet-i mahsusa derdesti izamdır. Ve bu bapta ibrâz-ı teshilât olunması için Hilâli Ahmer Cemiyetine müracaat olunmuştur" (Söz, 6 Aralık 1918, No. 24).

[11] Söz, 1919, No. 21, 49.

B. OSMANLI SULH VE SELÂMET CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Dahiliye Nezareti Celilesine*

Cemiyetin unvanı: **Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti**

Maksadı : **Beyn-el-anasır tahaddüs etmiş olan su-i tefehhüm ve bürudeti izale ederek bilâ tefrik ve cins ve mezhep bütün Osmanlıların hukuk-ı tabiiye ve müktesebesini istihsale ve ika edilen hiyanat ve mezalimin fail ve müsebbiblerinin tecziyesi ve düçar-ı zarar olanların zararlarının tazmini esbabının istikmaline ve Devlet-i Osmaniyenin selâmetini kâfil bir sulhun akdine çalışacaktır.**

Merkez-i İdaresi : İstanbul'da Yeni Postane karşısında ve Vlora hanında daire-i mahsusadadır.

Meclis-i İdareyi Teşkil Eden Zevat

Ali Kemal Bey - Sabah Sermuharriri - Büyükada'da, **Şerif Yahya Adnan Paşa** - Şurafadan - Heybeliada'da, **Arif Paşa** - Piyade Mirlivalığından mütekait - Beyoğlu'nda Tepebaşı'nda, **Süleyman Bey** - Miralaylıktan müstafi - Erenköy'ünde, **Sait Molla Bey** - Vükelâ-yi deaviden ve sabık Şura-yı Devlet istinaf mahkeme azasından - Cağaloğlu'nda, **Fuat Şükrü Bey** - Vükelâ-yı deaviden - Anadolu Hisarı'nda, **Cemal Bey** - Mamuretulaziz Vali-i sabıkı - Şehzadebaşı'nda, **Süleyman Radi Bey** - Yeni İstanbul Gazetesi Sermuharriri - Kadıköyü'nde, **Tevfik Nevzat Bey** - Muallimlikten müstafi - Kuruçeşme'de, **Mehmet Radi Bey** - Ankara Encümen-i Vilâyet aza-yı sabıkasından - Kadıköyü'nde, **Salih Bey** - Esbak Köprüler serkontrolörü - Kadıköyü'nde, **Selâhattin Bey** - Askeri Tebabetinden müstafi — Haliçoğlu'nda, **Faik Şemsettin Bey** — İzmir'de Türk Matbaası sahibi — **Fener'de.**

Cemiyetler Kanunu'nun altıncı maddesi mucibince teşkil edeceğimiz cemiyetin ismini ve maksadını ve merkez-i idaresiyle heyet-i idaresinde bulunacak zevatın isim ve mahall-i ikametlerini havi tahrir

* Kaynak: **İçişleri Bakanlığı Arşivi**

olunan beyanname bâlâya derç ile huzur-u âli-i nezaretpenahilerine takdim kılındı olbabda emr-ü ferman hazret-i menlehülemrindir.

20/Teşrin-i Sani/334

Sabah sermuharriri
Ali Kemal

Miralaylıktan müstafi
Süleyman

Şürefadan Şerif
Abdulmuttalip
ahfadından
Yahya Adnan

Mamuretulaziz
Vali-i sabıkı
Cemal

İzmir'de Türk
matbaa sahibi
Faik Şemsettin

Piyade Mirlivalığından
müteakit müstafi
Arif

Vükelâ-yi deâviden
Fuat Şükrü

Sabık Şûra-yı Devlet
âzâsından Vükelâ-yi
deâviden
Sait

Etibba-yı askeriyeden
tekaüt
Selâhattin

Esbak Köprüler
Serkontrolü
Salih

Ankara Encümen-i
Vilâyet âzâsından
Mehmet Arif

BELGE 2

Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti Nizamnamesidir

Madde 1 — Beyn-el-anasır tahaddüs etmiş olan su-i tefehhüm ve bürudeti izale ederek bilâ tefriki cins ve mezhep Osmanlıların hukuk-ı tabiiye ve müktesebesini ve Devlet-i Osmaniyenin selâmetini kâfil bir sulhün istihsaline hâdim olmak maksadı ve "**Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti**" unvanile bir cemiyet teşekkül etmiştir.

Madde 2 — Cemiyet, memleketi Harb-i Umumî bâdiresine sürükleyenleri ve Hanedan-ı Âli Osman'a, evlâd-ı Arap ile ihale-i Harameyne, Ermenilere, Rumlara, Türklere, Arnavutlara, Kürtlere velhasıl bilcümle anasır-ı müslime ve gayrımüslimeye ve rical-i siyasiye ile gazetecilere gerek bilâhüküm ve gerek hakka müstenit olmadığı bedihî bulunan hükümlerle icra olunan tesmim, katil, idam ve imha, nefy-ü tagrib, tebcir ve evlâd-ı mümtaze-i vatanı memleketten uzakta yaşamağa mecbur eden her nevi tedabir ve mezalimi münferiden veya müçtemian ika edenler veya ispat hususunu temin ve tescil eyleyenler veya mezalim-i mezkûrenin icrasından sonra dahi menafi-i şahsiye temin edenleri ibret-i müessire olmak üzere takip ve tecziye ettirmeyi akdem-i vezaif bilir.

Madde 3 — Cemiyet; madde-i ânifede gösterilen mezalim ve taaddiyat netayicinden olarak tahakkuk eden hukuk-i şahsiye ve gasbedilen emval veya bigayr-ıhakkın vukua gelen iktisabat ve tarik-i ihtikâr ile idhar olunan nukut ve emval-i menkule ve gayr-ı menkulenin istirdat ile eshabına iadesi ve sahipleri zuhur etmeyenlerin beytülmal vasıtasile zulümdidelere itası esbabına kemal-i azimle tevessül etmeyi cümle-i vezaifinden addeder.

Madde 4 — Hanedan-ı Âl-i Osman'ın hukuk-ı saltanatını muhafaza ve müdafaayı Cemiyet vezaif-i mukaddesinden addeder.

Madde 5 — Cemiyet; bir Osmanlı cemiyeti olduğundan bu maksat uğrunda çalışmak ihtiyacını duyan ve cemiyetten maddî hiç bir menfaat teminini düşünmeyen müslim ve gayr-ı müslim her vatandaş cemiyete dahil olabilir.

Madde 6 — Cemiyet; gayesini gerek memalik-i Osmaniyede gerekse memalik-i ecnebiyede rical-i siyasiye ve mühimme ile temasta bulunmak, gazeteler neşretmek vaaz ve nasihat ve konferanslar vermek ve bilcümle vesait-i kanuniyeye tevessül etmek suretile temine çalışacaktır.

Madde 7 — Cemiyet gerek vilâyatta ve gerek memalik-i ecnebiyede şubeler teşkiline sarf-ı mesai edecektir.

VII

MİLLÎ TÜRK CEMİYETİ

KURULUŞ TARİHİ: *23 Teşrin-i sani (Kasım) 1334 (1918).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul Divanyolu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Umumî Merkezinde.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Halil Nimetullah Bey (Dar-ül Fünun muallimlerinden), Mehmet Sadi Bey (Vefa Sultanisi Müdürü), Halit Fahri Bey (Muallim, yazar ve şair), Naip Servet Bey (Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Merkez-i Umumi Başkâtibi), Hıfzı Tevfik Bey (Gönensay) (Muallim), Rıza İzzet (Muallim).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

MONDROS Mütarekesinin imzalanmasından bir ay kadar sonra, Türk milletinin bir yandan öteki milletler arasındaki varlığını medenî niteliklere zaten sahip olduğunu savunmak, bir yandan da millî dayanışma yaratmak ve geliştirmek amacıyla kurulmuş olan Cemiyet, yalnızca eğitimci bir grubun eseri olmuştur. İçlerinde politikaya karışmış isimlere rastlanmamaktadır.

Cemiyet'in çalışmalarıyla ilgili bilgiler yoktur. Bir yıl sonra kurulacak olan aynı adı taşıyan Fırka ile ilişkisi olmamıştır. (Bk. s. 150).

B. MİLLÎ TÜRK CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Cemiyet'in Başvuru Belgesi ve Bildirisi*

Dahiliye Nezaret-i Celilesine
Devletlû Efendim Hazretleri,

Merbuten takdim kılınan iki nüsha beyannâme mucibince Millî Türk Cemiyeti nâmıyla bir cemiyet teşkil etmiş olduğumuzdan ale-l-usul muamele-i resmiyenin icrasına emr ve müsaade-i âliye-i cenâb-ı nezaretpenâhileri müsted'adır. Olbabda emr-ü ferman hazret-i men leh ül emründür.

22 Teşrin-i sani 334
Millî Türk Cemiyeti Kâtib-i Umumi ve murahhas-ı mes'ulü.

Beyanname

1 — Müesses unvanıyla aynı zamanda ilk hey'et-i idareyi de teşkil etmek üzere zirde vazi'ül-imza hey'et-i müteşebbise "Millî Türk Cemiyeti" nâmıyla bir cemiyet te'sis etmişlerdir.

2 — Cemiyet merkez-i idaresi muvakkaten Divan Yolunda Müdafaa-i Milliye Cemiyeti merkez-i umumisi dahilinde bir dairedir.

3 — İşbu cemiyetin maksad-ı teşekkülü ve ifa edeceği hidemat hususat-ı âtiyeden ibarettir:

Elif — Türk milletinin cemiyet-i milel arasındaki mevcudiyetini müdafaa etmek içün esasen haiz olduğu evsaf-ı medeniyeyi bütün delâil ve vesaikiyle meydana koymak.

Be — Cemiyet Türk milletinin siyasî, içtimaî hayatını ilmi bir usûl dairesinde tekemmül ettirmek içün her dürlü vesait-i terbiyeviye ile çalışarak efrad-ı millet arasında beka-yı mevcudiyet içün bulunması lâzım gelen tesanüd te'min etmektir.

Hey'et-i müessisin ûnvanıyla ilk hey'et-i idareyi teşkil edecek zevatın esamisi bervech-i âtî ta'dad ve tezkâr kılındı.

Halil Nimetullah Bey	Darülfünûn muallimlerinden
Mehmed Şadi	Vefa Sultanisi Müdiri (Cemiyetin Kâtib-i Umumisi ve murahhas-ı mes'ulü)
Halid Fahri	Mualliminden
Nesib Servet	Müdafaa-i Milliye merkez-i umumisi başkâtibi
Hıfzı Tevfik	Mualliminden
Rıza İzzet	Mualliminden

23 Teşrin-i sani 334
Millî Türk Cemiyeti Kâtib-i Umumî ve Murahhas-ı mes'ulü

* Kaynak: EGM Arşivi

BELGE 2

Millî Türk Cemiyeti Nizamnamesi*

1 — Millî Türk Cemiyeti namile bir cemiyet teşkil edilmiştir.

2 — Cemiyetin maksad-ı esasisi Türk milletinin siyasî, içtimaî hayatını, ilmi bir usul dairesinde tekemmül ettirmek için her türlü vesait-i terbiyeviye ile çalışarak millet arasında bir tesanüd-ü asrî bir varlık husule getirmektir.

3 — Cemiyet, siyasî hudutlarımız dahilinde müşterek gayelerimize bağlı unsurlara karşı "vatandaşlık" hürmet-i mütekabilesini nazar-ı dikkate almakla beraber memleketimiz Türklerinin cemiyet-i milel arasındaki mevcudiyetini ispat için haiz olduğu evsaf-ı medeniyyeyi bütün delâil ve vesaikiyle meydana koymaya çalışacaktır.

4 — Millî Türk Cemiyeti'nin Dersaadet'de bir merkezi olacak ve teşkilâtı tevessü ettikçe taşralarda dahi şubeleri küşat olunacaktır.

5 — Cemiyetin gayesine vüsul için deruhte ve ifa edeceği hidemat ber veçhi âti tadad olunur:

a) Milliyetperverlik, milletin içtimaî bünyesini tekemmül ettirmek için yegâne ilmî meslek olduğu halde şimdiye kadar yanlış bir surette anlaşıldığından bu mefhumun maksud-u hakikisi ne olduğunu ve ne gibi meşru ve hakikî gayeleri istihdaf ettiğini ilmî izahnamelerle teşrih ve tefsir etmek.

b) Bu meslek dahilinde millî ve asrî bir terbiyeyi tamim ve içtimaî tesanüdü temin edecek neşriyatta bulunarak millî mefküreyi canlandırmak ve şimdiye kadar bir takım hurafat-ı tefsiriyye ile karışık bir surette bellenilmekte olan din-i mübinimizi kudsiyyet-i asliyesine irca' ile millete hakikî İslâmiyeti telkin ve tebliğ ederek İslâmî bir terbiye-i diniye ve ahlâkiye tamimine çalışmak ve sabit ve seyyar muhazara hey'etleri vasıtasiyle efrad-ı milleti bu mefkûre etrafından birleştirecek telkinatta bulunmak.

p) Millî terbiyeyi gaye ittihaz edici mektepler tesis etmek, tahsil görmüş gençlerin memleketin her köşesinde vazife-i talim-i terbiyye ile meşgul olarak müşterek gayelerin husulüne çalışmaları için teşvikat ve teşebbüsatta bulunmak ve muallimler arasında sıkı münasebetler tesis etmek için her sene Kongre halinde içtimalar yapılmasına delâlet etmek.

t) Kütüphane, ziraat sergileri, sıhhî, bedii ve sınaî müzeler millî sinema ve tiyatrolar, eczahane, hastahane, sanatoryum tesis ve tertibi için teşebbüsat ve teşvikatta bulunmak.

s) Çiftçiler Bankası, Tasarruf Sandıkları gibi amele ve zürraı ve küçük sanatkârları iktisada alıştıracak müessesat teşkil

* Kaynak: Millî Türk Cemiyeti Nizamnamesi (İstanbul 1334) (Rahmetli Lütfü Erişçi tarafından sağlanmıştır.)

ve şeker, cam, fes, çuha, deri ve levazım-ı inşaiyye şirketleri tesis etmek için millet arasında telkinatta ve hükümet nezdinde teşebbüsatta bulunmak.

c) Dülgerlik, kunduracılık, terzilik, bakkallık, makinistlik, dokumacılık, aşçılık, marangozluk, demircilik, saatçılık, döşemecilik gibi sanatların efrad-ı millete fennî bir surette öğretilmesine ve millî sanayiden halıcılık, çinicilik, yazmacılık ve emsalinin fennî bir surette terakkisine çalışmak.

h) Tahsilde bulunan anasız, babasız çocuklara muavenette bulunmak.

hı) Her sene memalik-i ecnebiyyeye erbab-ı yesar tarafından ikmal-i tahsil için münasip miktar talebe gönderilmesine ve hükümet tarafından gönderileceklerin hüsn-ü intihabına ve bunların avdetlerinde tahsillerine göre lâyik oldukları vazifeye sevklerine delâlet etmek.

d) Memalik-i ecnebiyeden ve vilâyattan payitahta gelen talebeye ve cemiyetin malumatı tahtında olmak üzere memalik-i ecnebiyeye gidecek talebeye rehberlik etmek.

z) Mürebbiye yetiştirmek ve ticaret müesseselerine Türk memur ve memureleri (kavmi) kabul ve istihdam ettirmek için hükümet ve bu müesseseler nezdinde teşebbüsat-ı müessirede bulunmak.

6 — Cemiyetin menabi-i varidatı şunlardır:

a) Azasının şehri veya senevî taahhüdatı.

b) Erbab-ı hayır ve maarifet ile müessesat tarafından vuku bulacak teberruat.

p) Cemiyet menfaatine olmak üzere tertip edilecek sergi, muhazara, müsamere ve emsali hasılatıyle neşredilecek risale ve saire temettuatı.

7 — Cemiyetin berveçhi âti dört nevi azası vardır:

a) Aza-yı mümtaze: Cemiyete hal-i hayatında maddeten ve manen veyahut badelvefat vasiyeti veçhile nakten veya bir mülk ve akar terk etmek suretiyle fevkalâde ibraz-ı muavenet etmek.

b) Aza-yı müessise Millî Türk Cemiyeti tesis eden zirde vaziyülimza ile hey'et-i merkeziye tarafından aded-i mürettebin sülüsan ekseriyetiyle intihap olunacak zevat (Azay-ı müessise Cemiyete senevi beş lira verir).

p) Aza-yı âmile: Senevî dört taksitte yarım liradan iki liraya kadar âidat verenler.

8 — Cemiyete aza kaydı muamelesi, azadan ikisinin delâlet ve tavsiyesi ile ve talimatname-i mahsus veçhile hey'et-i idarece icra olunur.

9 — Cemiyetin muamelât-ı umumîyyesi, hey'et-i umumiyece aza-yı müessise arasından müntahap on kişilik bir hey'et-i merkeziyye tarafından idare olunur.

10 — Hey'et-i Umumîyye: Aza-yı mümtaze, aza-yı müessise ve aza-yı âmileden müteşekkil olarak her sene 24 Teşrin-i sani alelade ve hey'et-i merkeziyye reisinin daveti üzerine suret-i fevkalâdede içtima ederek rey-i hafî ile içtimaa mahsus olmak üzere bir reis bir reis-i sanî ve iki kâtip intihap ve hususat-ı âtiye ile iştigal eder.

a) Bir senelik mesai hakkında hey'et-i merkeziyye tarafından verilecek ilmî ve idarî ve mali raporların mütalâası.

b) Sene-i âtiye için her üç esas hakkında varid olacak teklifatın hey'et-i merkeziyyeye tevdii.

p) Hey'et-i Merkeziyye azasının intihabı.

11 — Hey'et-i umumiyye, aded-i mürettebin lâakal nısfından bir fazlasının bizzat huzuru ile küşad olunur. Birinci içtimada bu suretle temin-i ekseriyet edilemezse bir hafta sonra ikinci içtimada mevcut ile müzakereye ibtidar olunur.

12 — Hey'et-i umumiyyede ve diğer hey'etlerde kararlar ekseriyet-i ârâ ile ita ve intihabat ekseriyet-i mutlaka ile icra olunur. Reyde vekâlet yoktur.

13 — Hey'et-i Merkeziyye azasının müddet-i hizmeti iki senedir. Hey'et-i müessisin tarafından teşkil edilen ilk hey'et-i merkeziyye tarih-i teessüsten itibaren üç sene müddetle ifa-i vazife edecektir. Bu müddetler zarfında inhilâl edecek azalığa ilk hey'et-i umumîyyeye tasdik ettirilmek üzere diğeri intihap olunur.

14 — Hey'et-i Merkeziyye kendi azası meyanından bir reis ile biri hey'et-i ilmîyyeden biri de hey'et-i idareden olmak üzere iki reis-i sani ve kezalik ayni suretle iki kâtip intihap eyler. Reis Cemiyet'in mümessili ve muamelât-ı umumîyyenin nâzır ve nâzımıdır. Gaybubiyetinde reis-i sanilerden biri vekâlet eder. Kâtipler hey'etin ruznamesini tanzim ve müzakeratını zapt eder.

15 — Hey'et-i Merkeziyye, lâakal on beş günde bir defa alelade ve reisin daveti üzerine suret-i fevkalâdede içtima ederek Cemiyetin muamelât-ı umumiyyesiyle iştigal ve hey'et-i ilmiyye ve hey'et-i idare muamelât ve teşebbüsat ve icraatını mürakabe eder.

16 — Hey'et-i Merkeziyye, azası yedişer zattan mürekkep olmak üzere hey'et-i ilmîyye ve hey'et-i idare namile iki hey'et arasında taksim-i amal ile ifa-i vazife eder.

17 — Hey'et-i ilmîyye, münhasıran cemiyetin vezaif-i ilmîyesiyle iştigal eder. Azadan veya hariçteki erbab-ı ihtisas tarafından vâki olacak teklifatı tetkik eder.

18 — Hey'et-i İdare, aza-yı Cemiyetin teksirine ve varidatın tezyidine, Cemiyet muamelat-ı idariyesinin tedvirine, müessesatının idaresi hususunun hüsn-ü ceryanına çalışmak vezaifiyle mükelleftir.

19 — Gerek hey'et-i idare ve gerek hey'et-i ilmiyye, esasatı hey'

et-i merkeziyyenin kabul ve tasdikine iktiran etmek şartiyle bilumum mesaildeki müstakillen ittihaz-ı ifa-i mukarrerat ederler.

20 — Hey'etlerin ve rüesanın derece-i salâhiyet ve tarz-ı mesaileri ile idarî ve hesabî muamelâtın suret-i icrası hakkında bir talimatname tanzim olunur.

21 — Hey'et-i merkeziyye her devre-i intihabiyesinde, azasından bir zatı hükümete karşı murahhas-ı mes'ul olarak intihap ve irae eyler.

22 — Hey'et-i Merkeziyyenin emr-ü maiyetinde umur-ı tahririyye ve hesâbiyye için lüzumu kadar memurin-i muvazzafa bulunur.

(Madde 23 yoktur)

24— İşbu nizamnamenin tâdili Hey'et-i Umumiyyeye âittir.

MİLLÎ KONGRE

KURULUŞ YILI: *29 Kasım 1918*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Binbirdirek, Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Merkezi.*

KURUCU VE YÖNETİCİLER: Kurucuları: *52 dernek*[2] Yönetici Kurul: *Kurucu derneklerin temsilcileri*[3]. Umumî Kâtip: *Abdurrahman Şeref Bey (Âyan Meclisi âzası)*[4]. Heyet-i Faale[5]: *Göz tabibi Esat (Işık) Paşa, Halide Edip (Adıvar) Hanım, Ferit Paşa (Sulh-ü Selâmet Fırkasından), Gümülcineli İsmail Bey, (Hürriyet ve İtilâf Fırkasından)*[6], *Câmi (Baykut) Bey (Millî Ahrar Fırkasından), Hamit Bey (eski Dâhiliye Müsteşarı), Dr. Besim Ömer Paşa, (Tıp Profesörü), Ömer Fevzi Bey (Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyetinden), Yusuf Ziya Bey (Ticaret Mahkemesi Reisi), Ahmet Selâhattin Bey (İstanbul Darülfünunu Hukuk Şubesi Müderrislerinden), Servet Bey (Darülfünun'dan).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Kuruluş Sorunları

MİLLÎ Kongre, partilerarası —hatta üstü— olarak kurulduğunu bildirmiş olan bir dernektir. Sanıldığı gibi bir "kongre" değildir. Siyasal parti olmadığını, da "Beyanname" ve "Program"ında, açıkça belirtmiştir (Bk. s. 155, 156, Belge 1, 2). İdeolojisinden çok eylemsel yöntemini saptamış olan *Millî Kongre*, siyasal olmayan (sosyal yardım, öğrenci, meslek ve kültür dernekleri gibi) kuruluşlarla, tamamen siyasal partilerin ve derneklerlerin[7] karışımından oluşmuştur. Bu bakımdan, partiler dışında-

[1] **Program**'ın 1. Maddesi (Bk. s. 156).

[2] [3] Kurucu derneklerin sayısı, Sulh ve Selâmet Cemiyeti ile Selâmet-i Osmaniye partilerinin çekilmelerinden sonra 52'ye inmiştir (**Program, madde 1**).

[4] Beyanname ve Program'a giriş, (Bk. s. 155, 156, Belge 1, 2).

[5] **Vakit**, 24 Mayıs 1919, s. 2.

[6] Hürriyet ve İtilâf Fırkası, kurucular arasında değildir. Gümülcineli İsmail Bey'in kişisel katılışıdır.

[7] İlk kurucu partilerin sayısı 6'dır — Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, s. 92 - 93.

ki kuruluşları da bir siyasallaşma sürecine katmıştır. Başkanı olmamakla beraber, tüm yönetim ve gelişmeler "Göz tabibi" ve "Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Reisi" *Esat* (Işık) Paşa'nın kişiliğine ve eylemciliğine bağlı kalmıştır.

Böylesi bir durum aynı nitelikteki girişimlerde de görülecektir.

Bir çeşit dernekler konfederasyonu oluşturmak isteyen *Millî Kongre*, bir kadro hareketi yaratmaya çalışmıştır. Bunalım ortamında büyük umutlar peşinde koşan küçük ve hayalci kuruluşlara, bir araya gelme, fikir alışverişinde bulunma, güçlerini karşılaştırma olanağı sağlamıştır. Düşman kardeşleri bir çatı altında toplamak kolay olmamış, çekişmeler ve kopmalar sürekli sarsıntı yaratmıştır. Çekişmeler özellikle partilerde görülmüştür. Bunlar, hem kendi içlerinde, hem de kendi aralarında bitmeyen bir çatışma zinciri kurmuşlardır.

2. *Örgütlenme ve Çalışmalar*

Millî Kongre, yapısal niteliği bakımından, şubeler açarak örgütlenme durumunda olmamıştır.

Çalışmaları çeşitli alanlarda izlenebilir.

Kültürel ve siyasal yayım çalışmaları: Millî Kongre, bu alanda, ulusal bilinçlenme ve kurtuluş davasına yararlı yayınlar yapmıştır. Dünya kamuoyunda, yoğun bir propaganda ile suçlanan Türkleri Trakya ve Anadolu'nun etnik bakımdan Türk çoğunluğunu, muhtıralarla (örneğin Wilson'a Muhtıra) istatistiklerle ve yabancı dillerde yayımladığı kitaplarla savunmuştur.[8].

Şura-yı Saltanat: Millî Kongre, Mütareke döneminin siyasal sorunları karşısında, fikrini her zaman açıklamıştır. Nitekim, birinci Şura-yı Saltanat'a Esat Paşa, Rüstem ve Hüsnü Beylerle birlikte katılmıştır[9].

Anadolu Hareketi ve 1919 Seçimi: İşgalci Yüksek Komiserlerle elele veren Divan-ı harplerin giyotin gibi işledikleri, tutuklama ve sürgünlerin günlük olaylar sayıldığı İstanbul'da çalışabilmenin tüm zorluklarına, Millî Kongre —özellikle *Esat Paşa* ekibi— de katlanmıştır. Nitekim, 1919 Haziranında Millî

[8] Örneğin: **La Turqie Devant le Tribunal Mondial** (Dünya Mahkemesi Önünde Türkiye) (1919) — Ahmet Cevat Emre'ye hazırlattırılan **"Les Turcs D'aprés les Auteurs Célèbres"** (Ünlü Yazarlar Açısından Türkiye) (1919) (Bk. Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi**, s. 225 - 226) — Wilson'a yazılan muhtıra metni için bk. Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 103.

[9] M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken** (Hüsnü Bey'in konuşması için bk. s. 157, Belge 3)

Kongre merkezi polis tarafından basılmıştır. 3. Damat Ferit hükümeti bu kadarla yetinmemiş, Esat Paşa, tutuklanmış ve Kütahya'ya sürgün edilmiştir[10]. Olay, özellikle, Darülfünun çevresinde tepki yaratmıştır[11]. İki aya yakın bir sürgün hayatından sonra, Esat Paşa, İstanbul'a dönmüştür[12]. Hararetle karşılanmıştır. Fakat, İtilâfçılarla kesin olarak anlaşamamıştır[13]. Bu olgular karşısında Milli Kongre'nin İtilâfçılarla, ad, değiştirmiş, İttihatçıları ve kararsızları, ortak bir ideoloji yörüngesinde topladığını söylemek, gerçeklere aykırı düşer.

Müdafaa-i Hukukçuların hızla İstanbul karşısında taraf haline gelmeleri, Sèvres'in imzalanmasındaki gecikmeler, nihayet İstanbul'un Anadolu ile anlaşma zorunluluğunu duyarak 1919 seçimlerine gidişi gibi gelişmeler içinde, Millî Kongre kendisine uygun bir görev bulmakta gecikmemiştir. Ve, özellikle siyasal partileri, 1919 seçimi üzerinde anlaştırma işlevini yüklenmiştir.

Ne var ki, zorluk tek değil, iki yönlü olmuştur. Bir yandan, başkentte partileri bağdaştırmak, bir yandan da Müdafaa-i Hukukçuları tatmin etmek, Milli Kongre'yi iki ateş arasında bırakmıştır.

Milli Kongre, partileri, önce İstanbul aday listeleri üzerinde ortak bir çalışmaya; çağırmıştır. Toplantılara sert tartışmalar egemen olmuştur. İstanbul adayları üzerinde, yalnızca *Milli Ahrar* ve *Ahali İktisat* fırkaları uyuşabilmişlerdir.

Genellikle, seçimlere yalnız İstanbul'dan katılma isteği üzerinde anlaşılmıştır. *Sosyalist Birliği* ile *Sulh ve Selâmet-i Osma-*

10 İstiklâl Harbi Gazetesi (Ömer Sami Coşar), 7 Haziran 1919 - Esat Paşa 12 Temmuz 1919'da Kütahya'ya gelmiştir (Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim**, C, 2, s. 15) — Bu tarih 12 Haziran olmalıdır (İstiklâl Harbi Gazetesi, 13 Haziran 1919)

11 **Ömer Sami Coşar**'ın hazırladığı İstiklâl Harbi Gazetesi'nde (8 Temmuz 1919), Esat Paşa'nın serbest bırakılmasını isteyen örgütlerin isimleri verilmemiştir. Yalnız, **Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti'nden** sözedilmiştir.

12 Dönüş tarihini, **Ahmet Emin Yalman** 14 Temmuz (1919) olarak belirliyor. Oysa Esat Paşa'nın Kütahya'ya gönderiliş tarihini 12 Temmuz olarak yazmıştı (A.g.e., s. 15, 24). Bu tarih yanlış olarak verilmiştir ve 5 Ağustos olması gerekir (**Alemdar**, 6 Ağustos 1919, s. 1).

13 **Refi' Cevat Bey**'in yazısından: "... Bu zat, evvelden beri yıkıcılar cemiyetinin nüfuzlu (etkin) iş başılarından olmakla tanınmıştır... Ne hikmet bilmem, bazı doktorlarımız güzel güzel san'atlarını terkederek, burunlarını politika cereyanlarına sokmaktan zevk alıyorlar" (**Alemdar**, 6 Ağustos 1919) — Yine, aynı yazarın başka bir başyazısı: Millî Kongre'ye ithaf (**Alemdar**, 7 Teşrin-i sani 1919).— Mahir Sait **Millî Kongrede neler oldu** (**Alemdar**, 29 Teşrin-i sani 1919).

niye Fırkası bu konuda hemfikir kalmışlardır. *Çiftçiler Derneği, Millî Türk Fırkası* ve *Sosyal Demokrat Fırkası* bazı koşullarla, Anadolu vilâyetlerinde de seçime katılmayı kabullenmişlerdir.

İstanbul'da seçime katılma tartışmaları sürerken, asıl ortaya çıkan ve toplantıları elektriklendiren sorun, Anadolu ve Trakya'nın durumu olmuştur. Delegeler, özellikle Anadolu vilâyetlerinde, Müdafaa-i Hukukçuların (İttihatçıların), hâkim olduklarını, bu koşullar altında, serbest seçim yapılamıyacağını ileri sürmüşler ve Heyet-i Temsiliye'ye baskı yapmaması için sert bir protesto telgrafı çekilmesine, Millî Kongre'yi zorlamışlardır. Zor durumda kalan Esat Paşa ekibi, bu telgrafı, mümkün mertebe geciktirerek çekmiştir (Bk. s. 158 Belge 4).

Telgraf, Heyet-i Temsiliye'yi kızdırmış ve Mustafa Kemal Paşa imzalı ağır bir cevap verilerek, asıl Millî Kongre'nin eski İttihatçıları —*Çiftçiler Derneği* ve *Teceddüt* kulüpleri aracılığı ile— Bursa, Eskişehir, Kütahya, İzmit, Kastamonu, Sıvas, Trabzon, Erzurum gibi vilâyetlere özel memurlar göndererek, seçtirmek istediği bildirilmiştir.

Millî Kongre'ye zorla çektirilmiş olan telgraf, Anadolu'yla arasını açmıştır. Heyet-i Temsiliye, Millî Kongre ile hiçbir ilişkisi olmadığını, kumandanlara bildirmiştir. Ali Fuat Paşa, asıl İttihatçılığı "ihya" etmek (diriltmek) isteyenin Esat Paşa olduğunu, Heyet-i Temsiliye'ye resmen yazmıştır[14].

Bu durum, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na protesto olanağı sağlamış, fırka 1919 seçimlerine katılmayacağını —uydu dernekleriyle beraber— ilân etmiştir.

Millî Kongre, çalışmalarını sürdürmüştür ve "Teshil-i İntihap Heyeti"ni (seçimleri kolaylaştırma kurulu) kurmuştur. Bu arada Patrikhane ve Hahamhaneden, temsilciler istenmiştir. Patrikhane temsilci göndermemiştir. Hahambaşı ise, seçim alanına karıştırılmasını doğru bulmadığını resmen bildirmiştir[15].

Yine, Millî Kongre'ye hamallar ve iki bin mavnacı adına, ikinci seçmenlerin seçimi için başvurulmuştur[16].

İşlerin böylesine dal budak saldığı sırada, Millî Kongre'nin, seçim çalışmalarında bulunmaktan vazgeçtiği haberi çıkmıştır[17].

Heyet-i Temsiliye ile çatışma da, bu aşamada ortaya çıkmıştır.

1919 Kasım ayı sonunda, gazetelerde "Millî Kongre'nin İstan-

[14] **Heyet-i Temsiliye Kararları**, s. 50, 51 (Niğde'de 11. Fırka Kumandanı **Mümtaz Beye** ve **Cafer Tayyar** Paşa'ya yazılar).
[15] **İkdam**, 22 Ekim 1919.
[16] **İkdam**, 28 Ekim 1919.
[17] **İkdam**, 29 Ekim 1919.

bul namzetleri" başlığı ile bir liste yayınlanmıştır. Millî Kongre, "büro santral"inin açıklamasına göre, bu isimler, derneğin adayları değildi. Fırkaların anlaşamamaları üzerine, Millî Kongre "aşağıdaki zevatı takdir ettiğini ahali-i muhteremeye arz" ediyordu[18]. Aynı yöntemle, taşra için de "tavsiye edilen" aday isimleri yayınlanmıştır[19]. Bu olay, Mustafa Kemal Paşa'nın sert cevabından bir gün önce cereyan ediyordu. *Milli Türk Fırkası*, Müdafaa-i Hukuk'a çekilen telgraftan ötürü örgütlenme işinden çekilmiştir[20]. Hürriyet ve İtilâf'la uyduları da zâten çekilmiştiler.

Seçimler, sürprizli olmuştur. İstanbul'da bile, İttihatçı ve Müdafaa-i Hukukçu adaylar kazanmıştır. Ne var ki, Esat Paşa ve arkadaşlarıyla, Mustafa Kemal Paşa ekibinin arası düzelmemiştir[21].

3. *Milli Kongre'nin Sonu*

1919 seçiminin beklenmiyen sonuçları ve Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra, Millî Kongre gibi kuruluşların çalışmaları olanaksızlaşmıştır. Kongre çalışmalarını tatil etmiştir. Başkan Esat Paşa Malta'ya sürülmüştür. Üyelerinden bir kısmı, Müdafaa-i Hukuk hareketine, son Osmanlı parlamentosuna ve T.B.M.M.'ne katılmışlardır[22].

[18] İkdam, 28 Ekim 1919.
[19] İkdam, 4 Kasım 1919.
[20] Alemdar, 23 Ekim 1919.
[21] Bizzat, Mustafa Kemal Paşa bu durumu Nutuk'ta dile getirmiştir. Esat Paşa'yı, Müdafaa-i Hukukçular, ihtiyatla karşılamışlardır. Ankara'nın İstanbul temsilcisi Galatalı Miralay Şevket Bey'e göre, Esat Paşa "bâzı kardeşlerimizin sui zannına" uğramıştı, aslında "programlara bihakkın sâdık ve hâdim" bir kişiydi ve önemli bir kuvveti vardı (Vesika 180). Atatürk, bir hayli ihtiyatlıdır: "... Hakkında kat'i bir fikrim yok... Son derece mahdudülfikir, pek fazla haris, şan ve şöhrete düşkünlük" gösteren bir kişi olarak niteler ve ekler: "Bu gibi zevatın nasayihi (öğütleri) şayan-ı tetkiktir (incelenmeye değer)" (Vesika 182). Harbiye Nâzırı Cemal Paşa, Millî Kongre'nin "yola geleceğini" belirtir (Vesika 183).
[22] Halide Edip (Adıvar) Hanım bu girişim hakkında hiç de iyimser değildir: "... Bu yeni partiler İstanbul'da mütevazı bir evde toplanarak Esat Paşa'nın koruyuculuğunda bir Millî Kongre meydana getirdiler. Bunların faaliyetini **toplandılar, oturdular, konuştular ve dağıldılar** özdeyişiyle anlatabiliriz" (**Türkün Ateşle İmtihanı**, s. 25).

BELGE 1

Millî Kongre'nin Beyannamesi*

Maksat ve gayesi programın birinci maddesinden de anlaşılacağı veçh üzere **Devlet ve milletin** geçirdiği bu en müşkül ve tarihî anlarda bütün âlem-i insaniyet ve medeniyete karşı vatanın âlî hukuk ve menafiini temin ve müdafaa vazife-i mühimmesile teşekkül ve ibrazı faaliyete mübaşeret eden kuva-yı milliyenin tevhidinden ve münferid veya müçtemi müteferrik bütün mesai ve faaliyetlerin tanzim ve müşterek gayeye doğru sevk ve idaresinden ibaret bulunan ve payıtahtta müesses ve mütaazi başlıca heyet ve fırkaların mümessil ve murahhaslarının iştirakile kurulan (Millî Kongre) bugünkü içtimaında programını bervech-i âti tesbit eylemiş ve kat'î şekilde saha-ı faaliyete geçmiştir. Tarz-ı teşekkülüne nazaran müessesat-ı milliyeyi sinesinde toplıyan ve bu itibarla efkâr-ı umumiye ve menafi-i memleketin mümessil ve müdafi-i millisi olarak ortaya atılan (Millî Kongre) bütün teşebbüsat ve mukarreratının hariç ve dahilde bu suretle telâkki ve kabule mazhar olmasını temin eyliyecek esaslar dairesinde çalışacaktır.

Kongre kâtib-i umumiliğine namzet zevat-ı muhtereme ihtisas ve taksim-i âmal esaslarına göre çalışacak encümenler ile iştigal ve bunların esami ve mahiyetleri ile vezaifini tayin eylemiştir. Millî Kongre milletin medar-ı iftiharı olan ve hariç ve dahilde tanınmış muhterem simalarını teşkil eden bilûmum zevat-ı âliyenin irşadat ve müzaharetinden müstefid olacak ve şimdiye kadar millet ve memleketin hukuk ve mukadderatile alâkadar olmak üzere hanımlarımızın cemiyetlerini de bittabi mesaisine iştirak ettirecektir. Millî Kongre vatanın münevver ve mütefekkir bütün evlâdını âza-yı tabiiyesinden ad ve hepsini hususî bütün emeller ve ihtirasların fevkinde bulunan maksadı etrafında toplanmağa davet eyler. Tekmil fikri kuva-yı vataniyeyi tevhid ve temsil vazife-i mühimmesini üzerine alan Kongre bilûmum anasır-ı Osmaniyenin memleketin hakiki menafi ve ihtiyacatını müdrik mümessil ve erkânile temas ve bunların arasında ahenk ve mukarenet tesisine sây-ü gayret edecektir.

Ancak siyasi ve iktisadi istiklâlile yaşıyacak olan vatanın en mühim olan hak ve menfaatlerini temin ve müdafaa maksadile ve ef-

* Kaynak: **Millî Kongre**, Beyanname ve Program Dersaadet 1335 - 1912. Bu metin bize Sayın **Nureddin Kalkandelen** tarafından sağlanmıştır.

kâr-ı umumiye-i memleketin tercümanı olarak milletin en meşru ve tabiî metalibatını bütün cihan-ı medeniyet ve insaniyete isma' emelile neşredilecek vesaik ve risalelerin muhteviyatı arasında vahdet ve iştirakle mevcudiyeti lüzumu üzerine herkesin dikkatini celbetmeyi vazife bilen Kongre bu gibi teşebbüslerin daima bir kalemden geçmesini temin edecektir.

(Millî Kongre) bilhassa bu mühim nokta üzerinde bütün münevver ve müfekkirlerimizin tevakkuf ve teemmül eylemelerini ve harice karşı milletin bütün âmal ve metalibinde müttehid görünmesi zaruretinin hiç bir zaman hatırdan çıkarılmamasını talep eyler.

BELGE 2

Millî Kongre'nin Programı

1 — Bilcümle kuva-yı milliyeyi tevhid etmek maksadile İstanbul'da müesses ve mütaazzıv umum heyetler, cemiyetler ve fırkalar davet olunarak 29 Teşrin-i sani 334 tarihinde Millî Talim ve Terbiye Cemiyetinde akdolunan içtimada âtideki cemiyetler, heyetler ve siyasî fırkalar ikişer mümessilinden Millî Kongre teşekkül etmiştir.

(**Edebiyat Fakültesi, Üsküdar Türk Ocağı, Teceddüd Fırkası, Türk Ocağı, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Hürriyetperveran Avam Fırkası, Darülmualliminler Mezunları Cemiyeti, Donanma Cemiyeti, Radikal Avam Fırkası, Tıp Fakültesi, Galatasaraylılar Yurdu, Fünun Fakültesi, Kabataş Teavün Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Matbuat Cemiyeti, Muallimler Cemiyeti, Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, Millî Türk Cemiyeti, Mahamiler Cemiyeti (Baro), Ressamlar Cemiyeti, Çiftçiler Derneği, Vilâyat-ı Şarkiye Cemiyeti, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Adanalılar Cemiyeti, Trakya (Paşaeli) Cemiyeti, Sulh ü Salâh Cemiyeti, Selâmet-i Osmaniye Cemiyeti** — son iki cemiyet bilâhare fekk-i iştirak etmiştir — **Millî Hususî Mektepler Cemiyeti, Ahali İktisat Fırkası, Sanatkâran Cemiyeti, Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye, Esirgeme Derneği, İstihlâk-i Millî Kadınlar Cemiyeti, Hilâl-i Ahmer Kadınlar Merkezi, Himaye-i Etfal Kadınlar Merkezi, Kadıköy Hanımlar Müdafaa-i Milliye Merkezi, İslâm Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Bilgi Yurdu, Biçki Yurdu, Musiki Muhipleri Hanımlar Cemiyeti, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Muallimler Cemiyeti, Üsküdar Biçki Yurdu, Asri Kadın Cemiyeti, Amerika Talebeleri Mezunin Cemiyeti, Tıp Mezunin Cemiyeti, Darülmuallimat Cemiyeti, İnas Darülfünun Cemiyeti, İspat-ı Sanayi Nefise Cemiyeti, Darülelhan Cemiyeti, Ticaret Mekteb-i İnas Cemiyeti.**)

2 — Hariçte kalan bilcümle cemiyet, heyet ve fırkaların dahi Kongreye ikişer murahhas göndermek suretile iştiraki ve bir cemiyet veya hey'ete mensup olmıyan zevatın içtimalarda hazır bulunup ruznameye dahil mevad hakkında beyan-ı mütalâaya hakları derkârdır.

3 — Kongre vaziyet-i hazıra karşısında vatanın hukuk ve menafiini müdafaa ve istihsal etmek esbap ve vesaitini temine çalışacaktır.

4— Kongre gayesine vasıl olmak için:

Evvelâ: Milletin cemiyet-i milele hür ve müstakil bir millet sıfatı ile dahil olabilmesi için icap eden tedabire tevessülüne; **Sâniyen:** Matbuatta vatanın hukuk ve menafiine muvafık şekilde ittihad-ı efkâr ve tesanüd tesisine, **Sâlisen:** Muhtelif lisanlarla risale ve gazeteler neşrine, konferans ve içtimalarla efkâr-ı umumiyenin tenvirine; **Râbian:** Memalik-i ecnebiyeye heyetler izamına; **Hâmisen:** Anasır-ı Osmaniye arasında itilâf ve muhadenet tesisine; **Sâdisen:** Kongre teşebbüsatına karşılık olacak masarifatı temin için kongreyi teşkil eden heyet, cemiyet ve fırkaların ve icabında bilûmum efrad-ı milletin muavenetine müracaat edecektir.

BELGE 3

Birinci Şura-yı Saltanatta (26 Mayıs 1919) Millî Kongre Temsilcisi Hüsnü Beyin Konuşması*

"... **Hurşit Paşa** söz sırası gelmiş olan **Millî Kongre'den Hüsnü Bey'i davet etti:**

Hüsnü Bey — Bugünkü tehlikeye karşı alınması lüzumlu tedbirleri düşünmek ve bunun icaplarını icra ve tatbik etmek üzere bir Şura-yı Millî Teşkilini teklif ve arzediyorum. Bu azîm bâdire içinde beş on kişiden ibaret olan kabinenin gerek ahlâk ve gerek kültür ve tecrübe itibariyle ne derece yüksek mevkide olursa olsun memleketi kurtaracağı kanaati millette yoktur. Vilâyetlerden gelen ve kendileriyle temasta bulunduğumuz kimselerin çoğu bir Şura-yı Millî'nin kurulmasında birleşiyor ve ısrar ediyor. Kabine, belirttiğim gibi, mülkî birliğe ehemmiyet vermemek, fırkacılığın tesirleri altında hareket- te bulunmak, memuriyetler için millet gözünde itimad kazanmış kültür ahlâk ve tecrübe sahibi kimseleri seçmemek gibi töhmetler altındadır. Ve bu kanaat umumidir. Belki bu hakikat değildir. Fakat kabinenin arkasında bu hususları murakabe ve kontrol edecek millî bir kuvvet yoktur. Eğer böyle bir kuvvet olursa onun söyleyeceği söz milleti hükümete daha ziyade ısındırır. Bu bakımdan Şura-yı Millî kurulması için acele olarak bir encümen teşkil edilmelidir. Bu öyle bir günde, iki günde olamazsa da bu halde tam temsil hasıl olmak için derhal vazifeye başlamalıdır."

* Kaynak: M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, s. 110 - 111.

BELGE 4

Millî Kongre Tarafından "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" Hey'et-i Temsiliyesine 1919 Seçimleri Dolayısıyla Çekilen Telgrafın Gazetelerde Yayınlanmış Olan Metni*

Resmen müteşekkil ve müteazzı altmış kadar cemiyetin mümessili bulunan Millî Kongre ile intihab-ı mebusan dolayısıyla teşrik-i mesai eden Millî Ahrar, Sulh ve Selâmet-i Osmaniye, Ahali İktisad ve Sosyalist Birliği misillû fırak-ı siyasiye murahhasları gayet mühim addetdikleri intihab-ı mebusan dolayısıyla tevatür derecesine varan bâzı şayiat üzerine Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Hey'et-i Temsiliyesinin nazar-ı dikkatlerini celb etmeği vecaib-i mukaddese-i vataniyeden addederler. Vareste-i izahdır ki bu defaki meclis-i millî memleketin hayat ve mematına taallûkeden mukadderatını idare edeceğinden meb'uslarımızın bu nokta-i dekikayı haiz yüksek zevat-ı muhteremeden bulunmaları elzemdir. Aynı zamanda bu mebuslar ahlâk-ı meftûre ve meftureleri itibarıyla menafi'-i memleketi hiçbir emel ve hisse feda etmiyecek mücerreb erbâb-ı namûsdan olmalıdırlar. Ve hakeza memleketi bugünkü hâl-i elimine getiren hey'et-i İttihadiyenin mukarreratına vazihân olmuş sabık meb'uslarla kibirli ittihadcıların marûf simalarının hattâ fırak-ı saireye mensub şaibeli ve garazkâr şahısların katiyyen bu meclis-i millide bulunmaması emr-i zaruridir. Çünkü dahilen millet bâis-i felâketleri olmuş bulunan fırka-i İttihadiyenin tekrar makam-ı devlete gelmiş olmasını hazmedemiyeceği gibi mukadderat-ı milleti ta'yin edecek milel ve hükûmât-ı itilâfiyece dahi bu halin milletin zararına sebebiyet vereceği gayr-i kabil-i itiraz umur-u muhakkakadandır.

Binaenaleyh, Edirne, Bursa vilâyetleriyle sair bir takım livalardan ilân edilen meb'us namzedlerinin kuva-yı milliyeden mükteseb te'sirat dahilinde bir takım marûf İttihadcılarla küçük rütbede bir kısım zabitandan ibaret olduğu tahakkuk derecesinde bir tevatürle malûm olması şu hasbihale mecburiyet verdi.

Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetine düşen mukaddes vazife Müdafaa-i Hukukun kâfili olacak emr-i bîtarafinin teminidir. Hey'et-i Temsiliyenin livalarda bulunan mümessillerinin umur-u intihabiyeye müdahelerinin mutlaka men' edilmeleri lâzımdır. Beyannâmeleri bu noktayı deruhte etmişdir. Ve bizce itimadbahş olmuşdur. Fakat itimadın teyid ve tahakkuku ef'ale muhtacdır. Dahilî ve haricî bütün enzârın matûf olduğu bu nokta-i mühimme üzerinde tenvirata ve bu babda teemmül ve ittihaz olunacak mukarrerata âcilen muntazır bulunduğumuzu mülk ve milletin saadeti nâmına ma'-ül-ihtiram arz eyleriz.

* Kaynak: **Alemdar**, 3 Teşrin-i sâni 1335, No. 322/2623, s. 1

BELGE 5

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Adına Hey'et-i Temsiliye'nin Millî Kongre'ye Verdiği ve Gazetelerde Yayınlanan Cevabı*

Sivas'dan:

9.8/335 Nâmına imza buyurduğunuz altmış kadar cemiyetler, Millî Ahrar, Sulh ve Selâmet-i Osmaniye, Ahali İktisad ve Sosyalist Birliği siyasî fırkalara intihab-ı mebusan ve mukadderat-ı millet ve memleketi bihakkin tahlise matûf tevaggullerindan dolayı takdim-i şükrân eylerim.

Şaiyât-ı mütevâtire üzerine serdine lüzûm gördükleri mütâlâat bizce de pek ziyade şâyân-ı ehemmiyet görülmüşdür. Bu gibi tevatürün sıhhat ve adem-i sıhhatini tebeyyün ettirmek müşkil oluyor. Çünkü bir tarafdan zât-ı âlinizin de gûya "Çiftçi Derneği" nâmında İttihad ve Terakki Kulübü olan "Teceddüd" fırkasının âzâsını meb'us yapdırmak içün Eskişehir, İzmit, Kastamoni, Kütahya, Bursa, Trabzon, Erzurum, Sivas gibi memalikde birçok kulübler ve hattâ memur-u mahsuslar gönderdiklerini ve bâzı zevata "Teceddüd" fırkasının namzed listesini yolladığınız ve bu suretle te'min ve hizmete hâdim olan "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti' nin" teşkilât-ı milliyesini teşevvüşe düçâr etmeğe ve bugün kendi lisanınızla takbih etmekte bulunduğunuz bir hey'etin vücûd bulmasına çalışmakta olduğunuz hakkında şayiat varid olmuşdu.

Milletin intihab edeceği meb'usların ahlâk ve evsaf-ı lâzımeyi hâiz bulunmaları bittabi bizce de pek ziyade şâyân-ı temennidir.

Ancak, bu hususda mücerreb kimseleri tamamen tanıdığımız içündür ki işi doğrudan doğruya milletin safvet-i vicdan ve dimağına terk etmeği lüzumlu bulduk. Binaenaleyh bu suretle milletin ârâsına mazhar olacak meb'uslardan mürekkeb hey'ete de ne dahilen ve ne de haricen hiç kimsenin itiraza hakk-ü salâhiyeti olamaz. Bâzı meb' us namzedlerinin kuva-yı milliyeden mükteseb te'sirat dahilinde intihablarının te'minine çalışdıkları muhtac-ı te'yiddir.

"Hey'et-i Temsiliye"nin hiçbir yerde misli mevcud olmadığından bu babdaki istihbaratınız doğru değildir. Bu haberi verenlerin muradı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine mensub olan herhangi bir zâtın veya bir ferdin intihab-ı mebusanda kanunen kendilerine bahş olunmuş hak veya vazifeyi her ferd-i millet gibi istimâl eylemekde olmaları ise bu pek tabiidir. İntihab-ı mebûsan hakkındaki beyannâmemizin bahşetdiği itimadın teyid ve tahkiki içün bizden ef'ale intizar olunur ise bunda mazûr olduğumuzun arzına müsaadenizi rica ederiz. Çünki, teklifinizi ifa içün intihabata fiilen müdahale etmek lâzımdır. Halbuki cemiyetimiz bir fırka-i siyasiye olmayub bilcümle

* Kaynak: **Alemdar,** 10 Teşrin-i sani 1335, s. 1.

fırkaların ictihadına hürmetkâr ve ancak muayyen maksad içün milletin vahdetini te'mine matûf bulunduğumuzdan intihabata bilhassa fiilen müdahele halinde bir tarafi iltizam ve diğer tarafla muarefe eylemeği kabul etmek icab edecekdir ki bu da cemiyetin gâyesine münafi'dir. Hükûmet-i hâzıra dahi cemiyetimizin intihab-ı mebûsana fiilen müdahale etmemesinde isabet görerek bu hususu hey'etimizden taleb eylemesi ve o yolda taahhüd edilmiş olması da cemiyetimiz bakımından bir kerre daha münasib bulunur.[1] Binaenaleyh mebusanın şöyle veya böyle intihabda bulunmasından ve vücûda gelecek meclis-i mebusanın şunun veya bunun hoşuna gitmeyeceğinden dolayı cemiyetimiz bir gûna mes'uliyet kabul etmez.

Meb'us intihabında milleti irşâd etmek içün bilcümle siyasî fırkalara meydan-ı faaliyet küşâdedir. Böyle bir faaliyet-i meşruaya muhalefete kalkışanlar olursa o gibilerin hakkında dahi hükûmet-i seniyeyi icabât-ı kanuniyeyi tatbikinden kimse men' edemez. Cemiyetimiz nâmına gayr-ı kanunî ef'al ve harekâtda bulunanlar mevcud ise bu gibilerin nerede ve ne dürlü ef'al-i gayr-ı kanuniyede bulunduklarının maddeten takdimi halinde cemiyetimizce ittihaz-ı tedabirde te'hir edilmiyeceğine de emniyet buyurulmalıdır. Ma'haza telgrafnâme-i âlileriyle ma'rûz cevabnâme münderecatına umumca ıttılâ' husûlü tenvîr-i efkâra medar olacağından her ikisinin pâyitaht matbuatına tevdi buyurulması rica ve buraca neşr-ü ta'mim olunacağı arz olunur.

5 Teşrin-i sani 1335
Hey'et-i Temsiliye Nâmına
Mustafa Kemal

IX

AHALİ İKTİSAT FIRKASI

KURULUŞ YILI: *Teşrin-i sani (Kasım) 1334 (1918)*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Balıkpazarı, Hacı Eyüp Hanı.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Ermenaklı Mehmet Nuri Bey (tüccardan), Lûtfi Arif (Kenber) Bey (gazeteci), Eskişehirli Hüseyin Hüsnü Bey (tüccardan), Ahmet Hamdi (Başar) Bey (iktisatçı).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

FIRKA'NIN özelliği, programında ilk kez sosyo ekonomik sorunları ele almış olması, Mütareke döneminin siyaset sahnesine ekonomik bir bakış getirmiş olmasıdır[1]. Fırka "içtimai iktisada" yöneleceğini açıklamıştır. Ve bu görüşünü halkın egemenliğine bağlamıştır[2].

1. *Kuruluş ve Örgütlenme Sorunları*

Fırka İstanbul'da ve taşrada örgütlenememiştir. Hiçbir şubesi açılmamıştır. Eskişehir girişimi sonuçsuz kalmıştır. Kayıtlı üye sayısı 300 - 400 kadardır ve tümü de "ticaret erbabındandır". Fırka'nın bütçesi üye ödenti ve bağışlarıyla oluşturulmuştur. Yayın organı "Ticaret-i Umumiye gazetesi"dir. İlginç olan, üyelerin —özellikle Ahmet Hamdi Beyin— yazılarına bu gazetede rastlanılmayışıdır.

4 Şubat 1335 tarihinde Fırka'nın ilk kongre şeklinde altmış yetmiş kadar üye ile bir toplantısı yapılmıştır.

[1] Fırkaya ilişkin bilgilerin büyük bir bölümü, Fırka'nın Umumî Kâtibi **Sayın Lütfi Arif Kenber**'le yaptığımız 17 Ocak 1950 tarihli konuşmamız notlarından alınmıştır.

[2] Program, belge olarak verilmiştir, bk. s. 163 vd. — Yine, kısa bir seçim bildirisi (1919) de verilmiştir, bk. s. 180 (Program, Sayın **Hakkı Tarık Us**, kısa bildiri de, Sayın **Lûtfi Arif Kenber** tarafından sağlanmıştır) — yine bk. "Ahali İktisat Fırkasının Nokta-i Nazarı" Vakit, 7 Ağustos 1919).

Toplantıda 1919 seçimine katılıp katılmama, adaylık sorunları ve ekonomik bunalıma karşı alınacak önlemler üzerinde durulmuştur.

Fırka meclissiz bir dönemde kurulduğu için, doğal olarak parlamento dışında doğmuştur. Bununla beraber Fırka, 1919 genel seçimiyle açılacak 4. yasama dönemine katılmayı, seçimde Anadolu hareketiyle ilişki kurmak suretiyle, tasarlamıştır. Bu amaçla da Millî Kongre ile işbirliği yapmıştır ve yalnız İstanbul'dan Millî Ahrar Fırkasıyla ortak bir liste hazırlamıştır.[3] Anadoluda tek aday saptanmıştır[4]. Seçimde kazanamamıştır.

Mütareke'nin hızla değişen olayları içinde, Ahali İktisat Fırkası hareketsiz kalmamıştır. Örneğin İzmir'in işgali üzerine yapılan Sultanahmet Mitingine (2-3 Mayıs 1918) "İzmir Türk Kalacaktır" yazılı rozetler dağıtarak katılmıştır[5].

2. *Fırka'nın Sonu*

Fırka resmen feshedilmemiştir. Özellikle Mebusan'ın basılmasını izleyen gelişmeler içinde siyasal hayattan silinmiştir.

[3] İkdam, 26 Ekim 1919 sayısında Fırka'nın İstanbul'dan oniki aday gösterdiğini belirterek bu isimleri yayınlamıştır. Adaylar arasında, Rauf, Bekir Sami, Celâl Muhtar Beylerle, Mustafa Kemal ve Dr. Besim Ömer Paşalar vardır — 20 Aralık sayısında ise, Millî Kongre, Millî Ahrar ve Çiftçiler Derneği adayı olarak Ahmet Selâhattin Bey gösterilmiştir.

[4] İkdam'a göre, Eskişehir'den Lûtfi Arif Bey, aday gösterilmiştir. (28 Ekim 1919, s. 3).

[5] Rozetin klişeleri için bk. Vakit, 24 Mayıs 1919, s. 1.

B. AHALİ İKTİSAT FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Ahali İktisat Fırkası Programı*

Esasiyat

Madde 1 — Fırkanın maksadı, içtimaî iktisadiyata doğru yürümekdir. Binaenaleyh hükümetin elinde durdukça bilâ kıymet ve bilâ istifade muattal kalan veyahut eşhasa ait olup sahipleri tarafından imar ve ıslah edilmeyen emlâk ve arazinin mucib-i istifade bir surette halka taksimi, faaliyet-i iktisadiyye ve içtimaiyyede bilâ istisna her ferdin hissement olarak tufeylilikten kurtulması ve içtimaî, iktisadî hürriyet ve istilâline sahip olması ve ziraat, sanayi, ticaret erbabından ibaret olan müstahsillerin temin-i hukuk ve hâkimiyeti ve hakk-ı hâkimiyetin ahaliye âidiyeti esasları, fırkanın gayesini teşkil etmektedir.

Madde 2 — Sülâle-i âl-i Osman'ın hukuk ve imtiyazatı kemakân bâkidir.

Madde 3 — Bilâ tefrik-i cins ve mezhep her ferd-i Osmanî, kanun dahilinde hürriyet-i mutlakaya sahip ve her türlü icraatında müstakildir. Umumun ve âhır bir şahsın hürriyet ve menfaatine taalluk eden meselelerden gayri ahvalde bu hürriyet hiç bir veçhile takyid edilemez. Osmanlılarda sınıf-ı zadegân olmadığı gibi rütbe-i mülkiye de mülgadır. Herkes kanun ve cemiyet nazarında aynı hakka maliktir.

Madde 4 — Osmanlı memleketinde esaret, müsadere, angarya, cerime küllîyen memnudur.

Madde 5 — Ticaret ve say-ü amel her suretle ve herkes için serbesttir.

Madde 6 — Bilâtefrik-i cins ve mezheb her Osmanlı kaabiliyet ve iktidarına göre memur olmak hakkına maliktir. Hiç bir suretle meslek ve ihtisası haricinde bir şahsa memuriyet verilemez.

Madde 7 — Memalik-i Osmaniye'de her yer kendi idaresiyle alâkadar ve bundan mes'uldür. Fırka, kavanin-i muhtelife ile tayin ve takyid edilecek hakkına her nahiyenin sahip olması emelindedir.

* Kaynak: Ahali İktisat Fırkası (İstanbul 1335) Sayın **Lütfi Arif Kenber** tarafından sağlanmıştır.

Madde 8 — Fırkanın mesleği, temsil-î nisbî usulüyle her yirmibeş bin nüfus-u zükurun bir meb'us intihabını temine matuftur. Yirmi yaşını ikmal eden intihap hakkına, yirmibeş yaşını ikmal eyleyen ise meb'us olmak selâhiyetine maliktir. Doğrudan doğruya ve bir derece üzerine icra edilecek intihabatın hiç bir tesir ve nüfuz altında kalmaması matluptur. Her meb'us üç sene müddetle intihap olunur.

Madde 9 — Meclis-i Ayan, nısfı, kayd-ı hayat şartiyle taraf-ı Hazret-i Padişahiden mensup ve nısf-ı diğeri de millet tarafından altı sene müddetle müntehap azadan mürekkeptir.

(Fırka, zürra, tüccar, erbab-ı sanayiden Meclis-i Millî'de meb'us bulundurarak münferiden veya menafi-i mülk-ü millete hâdim ve nokta-i nazarına muvafık diğer fırak-ı siyasiye ile müştereken haiz-i ekseriyet olmaya çalışacak ve bu suretle memalik-i Osmanîye'de ticaret ve ziraat ve sanayiin inkişafını, terakki ve tealisini, ahalinin refah ve saadetini kâfil kanunlar teklif eyleyecektir.)

Madde 10 — Harp, sulh kararlarını Meclis-i millînin tasdiki şarttır.

Madde 11 — Mükellefiyet-i askeriyye mülgadır. Yalnız emniyetimizi tehdit edecek sair düvel ve akvamın mükellefiyet-i askeriye ile kemakân bâki olduğu takdirde biliztirar ibkası tabiidir. O takdirde mükellefiyet-i filiiye zamanının tenkisi, askerlik hayatının tehvin ve terfihi lâzım gelir.

Madde 12 — Osmanlılar haklarına hürmet edildiği müddetçe muhibb-i sulh ve müsalemettirler. Hiç bir zaman memlekette bir intikam ve haksız bir tevsi-i arazi politikasına müsaade olunmaz.

Madde 13 — Mahdut bir zaman için bir lüzum-u fevkalâde üzerine hükümet hal-i ictimada ise, meclisin tasdiki, değilse meclis-i millîye karşı mes'ul olmak şartiyle idare-i örfiyye ilân edebilir.

Madde 14 — Hükümet-i Osmaniye'nin lisan-ı resmîsi Türkçedir. Türkçenin aynı zamanda ticarî, umumî bir lisan olmasını fırkanın ahz-ı âmalidir. Resmen yevm-i tatil, Cuma ve bayramlarla iyyad-ı mebruke ve millîyedir. Herkes say-ü amelinde serbest ise de resmî eyyam-ı tatiliyede terk-i meşagil eylemesi kanunen mecburidir.

Madde 15 — Vuku bulan şikâyet, yahut görülen lüzum üzerine Meclis-i Millî sür'at-i mümkine ile tahkikat-ı teş'riiyye icrasiyle muvazzaftır.

Madde 16 — Ahval-i mahalliye ve teba-i-ahali âdât ve an'anat itibariyle kavani-i umumiye-i devletin kısmen veya tamamen kabil-i tatbik olamadığı yerlerde meclis-i millînin muvafakatiyle hususî idareler teşkil ve buna göre kavanin ve nizamat vaz olunabilir ise de bu idarelerle hukuk-ı esasiye-i millîyyenin duçar-ı tecavüz olmaması şarttır.

Madde 17 — Mevadd-ı sâbıka nazar-ı itibare alınmak üzere, Kanun-ı Esasi, hâkimiyet-i milliye, hakiki parlamantarizm esasatına tevfikan tadil ve islâh ve işbu Kanun-ı Esasî'ye mugayir kavanin, nizamat, talimat ve teamüller ref' ve ilga edilecektir.

Teşkilât

Madde 18 — Teşkilât-ı devlet, maksat ve gaye etrafında tanzim ve islâh ve devair-i hükümetten muamelât-ı kırtasiyye telhis edilecek ve eshab-ı mesalihin umuru, sür'at-i mümkine ile biltakip ve tavassut hal ve masuniyet-i hukukiyeleri temin olunacaktır.

Madde 19 — Ticaret Nezareti unvanı İktisat Nezareti'ne tebdil ve Ziraat ve Sıhhiyye Nezaretleri namiyle iki nezaret teşkil, Evkaf, Posta ve Telgraf, İaşe Nazırlıklarıyle imkân hududunda Harbiye ve Bahriye Nezaretleri lağvedilecektir.

Madde 20 — İktisat ve Nezareti dahil ve hariçte Osmanlı menfaat-i iktisadiyesini temine ve memlekette alelumum mesai-i iktisadiyenin tanzimine sâi bir teşkilâta sahip olacak, Maadin ve Sanayi Müdiriyet-i Umumiyeleriyle ayrıca teşkil edilecek Mesai Müdiriyet-i umumiyesi bu Nezarete raptolunacaktır.

Madde 21 — Ziraat ve Orman Nezareti'ne Baytar, tetkikat-ı iklimiyye ve Ziraatiye Müdiriyet-i Umumiyeleri de ilhak olunarak ayrıca zürra' ve halkın tohumluk ve iaşesiyle meşgul bir İaşe Müdiriyeti teşkil edilecektir.

Madde 22 — Mükellefiyet-i askeriyyenin ilgasına zemin ve zaman müsait olunca Harbiye ve Bahriye Nezaretleri de lağvedilerek taraf-ı Padişahiden mensup ve makam-ı Sedaret'e merbut bir ordu ve donanma Müşirliği tesis olunacaktır.

Madde 23 — Evkaf Nezareti, Müdiriyet-i Umumiyye şeklinde makam-ı Meşihat'a rapt ve her cemaate ait evkafın usulüne tevfikan istibdaline, emlâk ve arazi-i vakfiyyenin islâh ve imarı ve nukud-ı mevkufenin tenmiyesi esbabına teşebbüs edilecektir.

Madde 24 — Posta ve Telgraf Nezareti Müdiriyet-i umumiyye haline bedelferağ Nafia Nezareti'ne ilhak olunacaktır.

Madde 25 — Kuvve-i icraiyye ile kuvve-i adliyye arasındaki vezaif ve münasebat-ı tefrik, mes'uliyyet-i vükelâya ve Divan-ı Âli ve usul-ü muhakematına ait ve hukuk-ı umumiyeye vuku bulan tecavüzat ve sui istimalât ve müdahalâtın şiddetle men'ine müteallik kavanin teklif edilecektir.

Madde 26 — Ecnebi mütehassıs ve müşavirlerin vukuf ve tecrübelerinden bihakkın istifade için esaslı teşkilât yapılacaktır.

Dahili

Madde 27 — Teşkilât-ı dahiliyede esas, şahsiyet-i maneviyeyi haiz nahiyelerdir. Vasatî olarak beşbin nüfusu iskâna muktedir arazi bir Nahiye addedilerek ve takriben onbeş nahiye bir merkeze rapt edilerek Liva'yı teşkil eyleyecektir.

Madde 28 — Gerek nahiye ve gerek liva taksimatında tabii, iktisadi, beşeri hudutlar nazar-ı dikkate alınacak ve mümkün mertebe, livalar nahiyelerin merkezinde intihap olunacaktır.

Madde 29 — Her nahiyenin bir reisi ve bir nahiye emini ile üç azası vardır. Nahiye reisi ve azaları ahali tarafından iki sene müd-

detle intihap ve mazbata-i intihabiyyesi alelusül liva tarafında tasdik olunur.

Yalnız intihaba salâhiyettar ahaliden lâakal nısfı okuyup yazmak bilmeyen nahiyelerde bir müddet-i muvakkate için reisler hükümetler tarafından intihap ve tayin edilir.

Madde 30 — Her nahiyenin kavanin-i mahsusa ile muayyen varidatı ve müstakil bir büdçesi vardır. Turuk-u hususiye münhasıran nahiye ve belediye büdçeleriyle yapıldığı gibi nahiyeden geçen turuk-u umumiyye de büdçenin müsaadesine göre muavenet ve muhafazasına atf-ı gayret edilir. Her nahiye ve belediyede cevami-i şerife, mabetler, mektep binaları inşa, tedrisat ve umur-ı sıhhiyeye ait masarifi temin, büdçenin müsaadesine göre büyük veya küçük bir halk kütüphanesi, icabında sinema ve konferans ve tiyatro salonları umumî bahçe ve müesseseler vesaire küşad olunur.

Madde 31 — Nahiye teşkilâtına ait teklif olunacak kanunda evvelâ nahiye taksimâtına esas olan mevad tayin edilecek, ba'de nahiyelerin tarz-ı idare, derece-i selâhiyetleriyle nahiye reisleri ve azalarının haiz olacakları şerait ve tarz-ı intihap ve bunlara ait bilcümle hususat zikrolunacaktır.

Madde 32 — Yedibinden fazla nüfusa malik kasaba ve şehirlerde belediye intihabat ve teşkilâtı nahiye esasatına göre icra ve tayin edilerek her yirmibeş bine kadar nüfus için müştereken bir belediye reisi intihap olunur. Birden fazla belediyeye malik olan şehirlerde ise yine intihab-ı umumî ile ayrıca bir Şehremini nasb ile teşkilât-ı mahsusası yapılır. Belediye meclisinde her nahiye iki aza bulundurur. Şehremaneti meclisi ise kısmen veya tamamen belediye azalarından ibarettir.

Madde 33 — Belediyeler ticaret, ziraat, sanayi odalariyle icabeden cem'iyyet ve müessesat-ı ictimaiyye ve iktisadiyye nezdinde murahhas azalar bulunduracak ve belediye ve Şehremaneti meclislerinde de bu kabil müssesattan murahhas azalar bulunabilecektir.

Madde 34 — Şehirlerin imar ve tezyini, mebaninin zevk-i selim-i millî icabatına tevfikan ve memleketinin iklim ve servet nazar-ı dikkate alınarak inşası, yangınlardan muhafazası asar-ı atika ve âbidât-ı milliyenin tahribten vikayesi, fabrikaların huzur ve sıhhat-i belediyeyi ihlâl etmeyecek bir surette inşası maksatlariyle bir imarât ve ebniyye kanunu teklif olunacak ve her şehrin muntazam haritalar, plânlar dahilinde tevsi ve imarına tevessül ve plansız ve keyfî istimlâklerin men edilmesi, mektep, hastahane, kütüphane, müze, tiyatro, otel ve saire umumi müessesatla bağçelerin, şehirlerin şanı ile mütenasip bir surette inşa ve küşadı ve mesakinin mümkün mertebe müstakillen bir aileye tahsus olunması esbabı temin edilecektir.

Madde 35 — Mutasarrıflar, Dahiliye Nezareti'nin intihap ve inhası ve meclis-i vükelânın tasvibiyle ba irade-i seniyye tayin olunurlar. İdare-i liva hakkında meclis-i umuminin hukuk ve vezaifi mahallin inkişaf-ı tammını kâfil olacak surette tevsi olunacak ve liva meca-

..s-i umumiyesine her beş nahiye müştereken bir aza intihap edecektir.

Madde 36 — Her nevi intihabatta ekalliyatta kalan milletler hukukunun muhafazası esbabı temin edilecek ve kavanin-i umumiyenin tanziminde idare-i liva kanunuyle idare-i mahalliyelere verilen hukuk ve vezaifin mahfuziyeti nazar-ı dikkate alınacaktır.

Madde 37 — Hidemat-ı umumiye-i devlette müstahdem memurinin ve nasb ve azil ve terfi ve tebeddüllerine, terfih-i hal ve istikballerine, vezaif ve selâhiyetlerine ait kanun ve talimatnameler yapılarak bilhassa bir lüzum-u mücbir olmadıkça rüesa ve memurinin makamlarından tebdiline müsaade olunmayacak ve bilâ istisna bilumum memurinin siyasi fırkalarla münasebetleri tervic edilmeyecektir.

Madde 38 — Asayiş meselesini ahsen surette hal için polis, jandarma, bekçi ve kolcular islah ve tezyit ve idareten polisler belediyelere, jandarmalar da nahiye ve livalara merbut olmakla beraber hey'et-i mecmuası İnzibat Müdiriyet-i umumiyesi tahtında tevhid edilerek Dahiliye Nezareti'ne rapt olunacak, sıhhî, adlî, beledî, askerî vezaif-i inzibatiyye de polislere verilecektir.

Madde 39 — Şehir ve köylerle alelumum orman, çayır ve harman yangınlarının men'i zuhuru ile hüdusu takdirinde sür'at-i itfasının temini için tedabir-i lâzime ittihaz olunacaktır.

Madde 40 — Hapishane ve tevkifhanelerin sıhhi bir surette inşasına, işkence usulünün lağviyle mahpusların iskân, tarz-ı maişet, mesai, tahsil, terbiye ve ahlâkları hususunun bir suret-i ciddiyede nazar-ı dikkate alınmasını dair ve memalik-i mütemeddine teşkilâtına muvafık tedabirin icrası teklif olunacaktır.

İctimai

Madde 41 — Fırka, her Osmanlı'nın müstakillen aile teşkil etmesi ve her cihetten muhtac-ı mürüvvet ve atıfet bir mevkiden kurtarılarak sahib-i istiklâl olması emelindedir.

Madde 42 — Sıhhat-i umumiyenin vikayesi, emraz-ı müstevliye ve müzminenin men'i intişarı, esbab-ı refahın temini, sai ve istirahat arasındaki nisbet-i sıhhiyyenin tesbiti gibi esasat ve mesken, idman, gıda, hava, su gibi şerait nazar-ı dikkate alınarak memlekette ömr-ü vasati-i beşerin tezayüdü, izdivacat ve tevellüdatın teşvik ve teksiri hakkında teşkilât icrası fırkanın ahs-ı âmalidir. İzdivaçta kadına sağlam ve emin bir mevki vererek saadet-i ailenin teminine çalışılacak, erken ve geç izdivaçlara mümanaat ve vaktinde vâki menahikâtı teşvik ve terviç için kaabil-i iska ve zer' arazi-i haliyeden münasip ve kâfi miktarını bilâbedel ve mesken hususunda teshilât-ı mahsusa ibraz eylemek veyahut sanat ve ehliyetiyle mütenasip işler temin için kavanin ve teşkilât-ı mahsusa teklif edilecektir.

Madde 43 — Fırkanın matma-i nazarı şehirlere doğru mevcut olan muhacerete vesait-i meşrua ile meydan vermeyerek ahaliye istihsal hayatını sevdirmek ve icabında mukabil bir hicret temin etmektir. Sinn-i teehhüle baliğ olmuş her Osmanlının az ve çok varidatını temine kâfi bir arazisi ve sıhhî bir meskeni bulunarak bu suretle memlekette zirai kapitalizmin mümkün mertebe olsun men'ine ve vergi ashabından olmak itibariyle nahiye, belediye, mecalis-i umumiyye ve teşri'iyye intihabatına ve memleket mukadderatına iştirakinin teminine sarf-ı makderet olunacaktır.

Madde 44 — Ahkâm-ı mirasta emlâk ve arazinin küçük parçalara taksim veya bervech-i iştirak-i tasarruf edilmemesi ve hukuk-ı tasarrufiyede ictimaî haksızlıkların adem-i hüdusu için lâzım gelen tadilât-ı asriyye yapılacaktır.

Madde 45 — Fırka, emval-i gayri menkulenin Osmanlıların elinde kalması emelindedir.

Madde 46 — Halk ve bilhassa tüccar, amele ve sünuf-u müstahsile arasında ittihat ve tesanüd-ü itibarın teminiyle kooperatif tarzında şirketlerin tasarruf ve teavün sandıklarının teessüs ve tezayüdü uğrunda faaliyet-i mahsusa deriğ olunmayacaktır.

Madde 47 — Memalik-i Osmaniye'de el'an kemiyyetleri şayan-ı dikkat bir yekûn tutan göçebe aşiretlerin fennî ve idarî usullerle temeddüni için ayrıca köyler teşkili ve arazi tefrik ve esbab-ı temeddünleri temin olunacaktır.

Madde 48 — Mevcut köyler, kasabalar hakkında ciddi ve ilmî tetkikat yaparak muntazam, ictimaî, tabii, sıhhî haritalar tanzim olunacak, gayri sıhhî ve gayri tabiî köy teşekküllerini men ve boş arazimizde irva ve iska ve taksim-i arazi gibi mesail-i evveliyeyi temininden sonra yeniden sıhhî köyler teşkil ve buralarda iskân çarelerine bakmak için teşkilât ve kavanin-i mahsusa teklif edilecektir.

Madde 49 — Fırka, emval-i gayri menkulenin kıymet ve ehemmiyetçe terakkisini ictimaî ve iktisadî bir gaye olarak telâkki ettiğinden köylere varıncaya kadar sıhhî, muntazam ve asrî evler yaptırmağa matuf teşebbüsata bu meyanda ebniye ve emlâk şirketleri, kooperatif tarzında inşaat şirketleri teşkiline müzaheret-i tammesini deriğ etmeyecektir.

Madde 50 — Dilencilik, acezelik, dalkavukçuluk gibi zelil vasıtalarla idare-i maişet memnudur. İşlemeğe muktedir kimselerden teşkilât-ı mahsusa ile istifade edilerek kendilerinin ictimaî hayata idhalleri ve cidden âciz bulunanların da müessesat-ı hayriyede iskân ve iaşeleriyle beraber memlekette marazilik, sakatlık gibi fena teşekküllerin vesait-i muhtelife ile men'i ve hariçten gelecek muhacirlerin memlekette tufeylî bir vaziyete düşecek ve kendisini idare edemeyecek derecede mariz, alil olanlarıyle ahlâk ve âdâtı şüpheyi dâî ve muzir bulunanların kat'iyyen men'i kabulü ve serserilikte tanannüt eden ecnebi teb'asının memleketlerine iadesi hakkında kavanin-i mahsusa yapılacak ve ebeveynden veya muavenetten mahrum

çocukların tahsil ve terbiye ve iaşelerini belediye ve nahiyeler temin edecektir.

Madde 51 — Memalik-i Osmaniye'den harice memleket için muzir olan muhaceretlerin azalması için her ferd ve ailenin vatan ve maişetinden memnun olması esbabı temin ve hariçten gelen muhacirlerin eyvâ ile terfihi çarelerine tevessül edilecektir.

Madde 52 — Memlekette kâfi bir sıhhiyye teşkilâtı icra edilerek mümkün mertebe her nahiye ve belediyede kâfi miktarda doktor ve sıhhiyye memurlarının bulunmasına ve nahiye ve belediyelerin idaresi altında bir eczahane bulundurularak ucuz fiyatla mualecat füruhtunun teminine çalışılacaktır.

Madde 53 — Memlekette mevcut müvellüdül-emraz göl ve bataklıkların kurutulması için vesait ve esbab-ı fenniye bil-taharri mahsusa yapılacak, firengi illet-i müthişesinin, verem, sıtma, daülfil ve sair emrazın def'i için mücadele hey'etleri teşkil kılınacaktır.

Madde 54 — Tiyatro ve sinemalarda ahlâk ve sıhhat-i umumiyenin ihlâl ve ifsadını mâni tedabir ittihaz ile beraber sıhhi ve nâfi tiyatro binaları inşasına ve her cihetle müfid asarın vaz'ı sahne edilmesine gayret olunacaktır.

Madde 55 — Müskiratın adem-i intişarı ve tahdit-i istimali begayet matluptur. Anadolu'da ekseri yerlerde câri olan gizli müskirat füruht ve istimali men edilerek hükümetin mürakabesi altında açılacak mahdud meyhaneler vasıtasiyle müskiratın füruhtu ve müskirat üzerine ağır bir istihlâk resmi vaz'ı ve daha sair tedabir-i müessirenin tatbiki talep edilecektir.

Madde 56 — Kumar ve fuhuşiyatın hem men'i intişarı, hem de netayic-i muzarrasının izalesi babında şiddetli kanunla teklif olunacaktır.

Madde 57 — İctimai hayatımızda dinin umum halk ve münevverler tarafından temsil edilmesi için ahkâm-ı diniyye ile ahkâm-ı asriyye ez her cihet telif ve ulemalık mesleği tahdid ve tayin edilerek kisve-i ilmiyye bir imtiyaz-ı ilim ve kemal olarak inhisaren erbabına terk edilecek, idare-i hükümette ahkâm-ı şer'iyyeye riayetle beraber müessesat ve devair-i diniyyenin uhdelerine tereddüp eden vezaif-i diniyye ve insaniyeyi bihakkın ifa edebilmeleri zımnında kendilerine istiklâl temin ve müesseseat-ı idariye ve dünyeviyeye adem-i müdahaleleri tasvib olunacak ve bab-ı meşihatte ifta, irşad, telkinat, tedrisat ile umum ehl-i İslâm arasında vahdet-i diniyye ve maneviyenin temini ve ahkâm-ı şer'iyyenin neşri zımnında teşkilât ve islahat-ı mahsusa yapılacaktır.

Madde 58 — Kadın hayat-ı ictimaiyyede erkekle yalnız ilim, fazilet, iktidar gibi meziyetlerle tefrik edilir. Fırka, kadınların hayat-ı ictimaiyyede gerek müstakillen ve gerek erkekle müştereken çalışmasını muvafık bulur. Kıyafet-i hariciyye meselesinde ise teamül ve ictihâdât-ı umumiyyeye mugayir ve galeyan-ı ammeyi mucib müfrit eşkâlden maadasında müdahalenin icabetmediği fikrindedir.

Madde 59 — Memalik-i Osmaniye'de müfrit muhafazakârlık derecesine vâsıl olmamak şartiyle âdât ve an'anât-ı milliyye ve âbidât-ı tarihiyyenin muhafazasına çalışılacak ve ekalliyette kalan akvam hakkında bir temsil-i ictimaî tatbik edilmeyeceği gibi misyonerler ve saire haricî ve dahilî vasıtalarla memlekette muzir bir temsile kat'iyyen müsaade olunmayacaktır.

Madde 60 — Memlekette sahib-i hak ve istiklâl bir amele sınıfının vücud bulması matluptur. Bir taraftan sermayedaran istibdadı, diğer taraftan amelenin lüzumsuz metalip ve grevlerini men' için ameleye uğraştığı işte fiilî ve maddî, bir iştirak temin olunarak aralarında malî, maddî, manevî teşkilât yapmaları esbab-ı ihzar, amele hayatının terfihi için de mesken, gıda, sıhhat ve istirahatla saât-ı mesai gibi hususatın hallini kâfil tedabir iltizam olunacak ve ihtiyaç nisbetinde ecnebi amelenin vücudu halinde yerli amele daima himaye edilmekle beraber icabında hariçten amele celbi de teşvik edilecektir.

Maarif

Madde 61 — Fırkanın maarif hakkındaki nokta-i nazarı, umum halkın tahsil, ve terbiye-i iptidaiyyeyi ikmal, bilhassa millî, dinî, bedenî, bediî, fikrî, esaslı bir terbiye ahzetmiş bulunması ve memlekette her sınıftan evsaf-ı lâzimeyi haiz mütehassıslar, amelî meslek memurları yetiştirilmiş olması ve memleket kütüphane-i irfanının matlup dereceye i'sali gayelerine ma'tuftur. Binaenaleyh evvel emirde Maarif Nezareti teşkilâtında ehemmiyetli bir tebeddül, maarif kanun ve programlarında esaslı ve müfit bir inkılâp, fırkanın nuhbe-i makasıdını teşkil etmektedir.

Madde 62 — Tahsil-i iptidaî, kadın ve erkek için mecburidir. Ancak müddet-i tahsil nahiyelerde dört ve şehirlerde beş seneye tenzil ve iş mevsimleri derslerin kısmen veya tamamen tatil edilmesi temin edilecek ve tedrisat-ı iptidaiyye kanununda esaslı bir tadilât yapılacaktır. Mekteplerde bi lüzum ve fazla nazarî dersler lağv ile çocukluk zekâ ve hâfızasını yormayacak, talebenin maddî ve manevi inkişafatını mucib olacak surette programlar islâh ve tanzim edilecek, aynı program ve talimatname ile umum memalik-i Osmaniye mekteplerinin idaresine beyhude çalışılmayacak, bilhassa müstahsile bir terbiye vermek gayesi nazar-ı dikkate alınacaktır. Mekâtib-i iptidaiyyede lisan-ı ecnebi okutulmaz.

Madde 63 — Her nahiye ve belediye mektep binası, muallimin ve müstahdemin ve saire ücretini kendi büdçesinden temin etmeye mecburdur. Nahiye ve belediyeler kavanin-i mahsusa ile muayyen varidatlarından kâfi kısımları her sene bankaya yatırarak şerait-i sıhhiyye ve asriyyeyi câmi ve muhite kâfi bir mektep binası inşasına kifayet edinceye kadar hıfzederler. Bu suretle muayyen bir müddet nihayetinde memalik-i Osmaniye'nin her yerinde mektep küşad edilmiş olur.

Madde 64 — İlk üç sene iptidaî mekteplerinde inas ve zükûr, muhteliten okurlar. Ayrıca inas mektebi olmayıp dördüncü seneyi de erkeklerle beraber takipte mahzur beyan edilen yerlerde tahsil-i iptidaiyyenin kızlara üç sene için mecburiyeti kabul edilecektir.

Madde 65 — Lisanı sadeleştirmek, aynı zamanda ihtiyacat-ı medeniyye ve ilmiyyeye muvafık bir hale irca etmek hususunda sarf-ı mesai edilmekle beraber tahsil ve kıraati kolay bir imlâ tesis ve hassaten halk kütüphane ve edebiyatının ihya ve tezyidi hakkında faaliyet-i kâfiyyeye sarf ve kavanin-i mahsusa teklif olunacaktır.

Madde 66 — Tahsil-i iptidaiyyeden sonra derecat-ı tahsiliyye iki kısma ayrılır. Biri amelî meslek tahsili, ikincisi ihtisas tahsili. Fırka içtihadınca, her sınıf-ı mesaiye ait meslek mekteplerinin müddet-i tahsiliyyesi azami 5 sene olup ziraat, sanayi, ticaret idadileri, malumat-ı umumiyye idadileri, lisan mektepleri, muhtelif sanat ve elişi mektepleri, ameli maden ve orman mektepleri, iptidaî darülmuallimin ve darülmuallimatlar, vaaz ve muallim medreseleri, muhtelif-i memurin mektepler, küçük sıhhiyye mektebi, küçük baytar mektebi gibi aksama ayrılır. Şehirlerde tahsil-i iptidaiyyeyi ikmalden sonra ihtisas tahsilini takip etmeyen çocukların bu meslek mekteplerinden birisini ihtiyar etmesi mecburidir. Bu mekteplerin program ve mesai saatlerine müdavim ülyay-i etfalin maddî istifadelerinin ve teşebbüsat-ı şahsiyelerinin tezyidi esbabının temini kâfil bir şekil verilecektir.

Madde 67 —İhtisas tahsili mekâtib-i sultaniyede başlar. Sultanî tahsilinin ihtiyacat-ı asriyye ve medeniyyeye muvafık ve talebenin maddî ve manevî terakkisini mucip şekilde olması ve bilhassa hayat ve faaliyetin ihmal edilmemesi şart-ı âzamdır.

Madde 68 — Darülfünun, şahsiyet-i hukukiyeye sahip, ilmî bir muhtariyeti haiz ve bir takım menabi-i varidata malik olacak ve her şube-i ilme, bilhassa iktisadiyat ve maliyyata ait kürsüler bulunacaktır. Darülfünun tahsilinin beynelmilel bir derece-i kemale vâsıl olması için azami faaliyet sarf ve bu hususta tanzim edilen kanunla tadilât teklif olunacaktır. Hükümet de lüzumu halinde mehamm-ı umura elverişli memurin-i âliye yetiştirmek için Darülfünun'da muvakkat ve daimi kürsüler ihdas edebilecektir.

Madde 69 — Ziraat, ticaret, sanayi, baytar, mühendis mekâtib-i âliyeleri Darülfünuna merbut olmakla beraber bu program, idare itibariyle farklı olacak ve Darülfünunun diğer şuabatı bulunmayan yerlerde bu şubeler küşad edilebilecektir. Tatil zamanlarında Darülfünun muallimleri talebeleriyle beraber memleketin dahil ve haricinde mesleklerine ait tetebbu seyahatleri icra edeceklerdir.

Madde 70 — Medarisin asra tevfikan islâhı begayetül-elzem olduğundan tahsil-i talisini medrese-i sultaniyi ikmal eden talebe-i ulûm, tahsil-i âlisini darülfünunda muhaddes ulum kürsülerinde takip eyleyecektir. Şura-yı medâris biri meslek medreseleri namiyle (imam, hitabet, kürsü şeyhliği, muallimlik) kısımlarına ayrılmış, diğeri de medrese-i sultaniyye namiyle Darülfünun ulum-u âliye-i diniyye ve

fıkıh kürsülerine talebe yetiştirecek yalnız bir kısma taksim edilmiş olacaktır. Darülfünun mezunu ulema-i kiram memleketin fıkıh ve şer'i şerif hususlarında sahib-i irfan ve fazilet zevatını teşkil edecektir. Bunlar da diğer Darülfünun mezunları gibi usul-ü cedide veçhile rüus ve icazet verebileceklerdir.

Madde 71 — Ana mektepleri, çocuk bağçeleri muntazam teşkilât ve tesisatla memlekette tevsie gayret olunacaktır.

Madde 72 — Ülûm ve fünun-u müdevvenenin tetkik, te'lif, tercüme ve neşri için encümenler, bilhassa memalik-i Osmaniye'nin coğrafya, jeoloji, etnografya, tarih-i tabii ve tarih tetkikatiyle meşgul akademiler, cemiyetler teşkil olunacak ve bunlara mümkün mertebe müzaheret derîğ edilmeyerek muntazam ilmî te'lifat ve haritalar elde edilmesine ve memlekette tetkikat ve ilim hevesinin tezayüdüne ezher cihet çalışılacaktır.

Madde 73 — Memlekette millî bir kütüphane-i irfanın teşkiline, edebiyat, musiki, resim gibi sanayi-i nefisenin terakkisine ait teşkilât ve kavanin teklif olunacak ve asar-ı nâfia daima himaye edilecektir.

Madde 74 — Bilâtefrik-i cins ve mezhep her Osmanlı derecat-ı tahsiliyenin her bir şekline ait, kanun-ı esasî ahkâmına tevfikan, mektepler küşad edebilir. Yalnız mekâtib-i iptidaiyye ve meslek mekteplerinde Osmanlı lisan ve tarih coğrafyasının Türkçe olarak tedrisi ve diğerlerinde de ayrıca mecburî Türkçe derslerinin programa idhali şarttır. Ecnebi nüfuz ve propagandasına tâbi mekteplerin küşadında kat'iyyen müzaheret ve suhulet ibraz etmemek hakkını fırka kabul eder.

Adlî

Madde 75 — Siyaset-i adliyyede fırkanın gayesi adaletin halka tekarrübü ve istihsal-i hukukun tesri' ve teshilidir. Muhakeme edilmeden hiç bir Osmanlı, hapis nefiy-ü tağrib edilemez. Muhakematın sürüncemede bırakılmayarak sür'at-i mümkine ile rüiyyeti temin olunacaktır.

Madde 76 — Nahiyeler, efrad-ı ahali arasında mütehaddis ufak tefek niza ve deaviyi ahlâk âdât-ı mahalliyeye tevfikan âdilâne bir surette hall ve fasl için gerek nahiye meclislerinde ve gerek tarafeynin hürmetini kazanmış hakemler vasıtasiyle sulhen halli selâhiyetine malik olacaklardır.

Madde 77 — İdare-i örfiyye ilânına ve usul-ü muhakematına müteallik mevcut kavanin ve nizamat ve mukarrerat tâdil edilerek adalet-i ictimaiyyenin istilzam eylediği ahval ve hâdisatta idare-i örfiyye ilân ve devamını mucip olacak esbab-ı tasrih, divan-ı harb-i örfîlerin teşkilât ve usul-ü muhakemesinin Kanun-ı Esasiyle müeyyed olan hakk-ı müdafaa ve istiklâl-i hükkâm esasatını kâfil ve efrada itimatbahş olacak bir surette tanzimine gayret olunacaktır.

Madde 78 — Mahkeme-i Temyiz'de muhakemat âleni olacak ve

tashih-i karar usulü lağv edilecektir. Ceraim-i siyasiyyeden dolayı idam yoktur.

Madde 79 — Evsaf-ı lâzimeyi haiz hükkâmın teksiri için teşkilât-ı mahsusa vücude getirilecektir.

Madde 80 — Hükkâmın istiklâl, haysiyet ve hayen-azillikleri ve maaşat-ı müstevfiye itasiyle terfi ve ikdarları hassaten nazar-ı itibare alınacak hükkâmın usul-ü intihap ve terakkisi, taht-ı muhakemeye alınmaları hakkında bir kanun-ı mahsus yapılacaktır.

Madde 81 — Hükkâm hiç bir bahane ile emr-ü kazadan gayri bir vazife ile işgal edilmeyecektir.

Madde 82 — Dava vekâleti muhamilik ünvanıyle inzibat altına alınacak, muhamat kanununun sür'at-i ihzarına ve müzakeresine teşebbüs olunacaktır.

Madde 83 — Her nevi kavanin ile usul-ü muhakemat kanunları mümkün mertebe basit ve amelî bir hale ifrağ, kanun-ı medenî ihtiyacat-ı asrîyyeye muvafık bir surette islâh edilecektir.

Madde 84 — Rub-u harc ve kaydiyye gibi masarif-i iptidaiyye ref' ve lağv ile neticede haksız çıkan taraftan ve dava terk olunursa müddeilerden mahkûm ve müdde-i bih'in ve mütehakkık ise bedel-i sulhun yüzde yarımdan üçüne kadar masarif-i muhakeme takdir ve diğer tarafın zarar ve ziyanına birlikte hükmolunacaktır.

Madde 85 — İade-i mücrimîn mukavelenamesi tervic ve iltizam ve bu husus için beynelmilel bir ittifak husulüne gayret edilecektir.

Mali

Madde 86 — Devair büdçeleri hadd-i asgarisine tenzil edilerek fazla israfata mahal verilmeyecekse de gerek umranî teşebbüsata ve gerek düyun-u umumiyenin itfasına kâfi büdçede karşılıklar bulunacaktır.

Madde 87 — Alelumum vergilerin efrad-ı ahali ve hayat-ı iktisadiyeyi zarara iras etmeyecek surette vaz ve cibayeti esbabı temin ve bilvasıta vergilere fazla ehemmiyet atf edilecektir.

Madde 88 — Mani-i ümran olan rüsum ve tekâlif, tadil ve kavanin-i tasarrufiyede islahat-ı lâzime icra olunacak, kararname ile tekâlif vaz'ı suret-i kat'iyyede men edilecektir.

Madde 89 — Masarifat-ı âdiye devletin varidat-ı âdiyye devletle tevazüd peyda etmesine çalışılacak ve umur-ı nafia ve müsmire için ayrıca mutedil istikrazlar aktedilmesine müsaade edilecekse de menafi-i memlekete muzir şeraitin mukavelenamelerde bulunmamalarına fevkalâde itina ve dikkat olunacak ve maliye müfettişlerinin selâhiyetleri tevsi edilerek her daire umur-ı maliyesini teftişe hakları bulunacaktır. Düyun-u umumiyyenin tarz-ı itfasına ait ayrıca bir kanun yapılacaktır.

Madde 90 — Bilumum emlâk, arazi ve akarın imar ve islahı için intikal, ferağ muamele ve harçları teshil ve tehvin edilecektir.

Madde 91 — Bir buhran tevlidine müsait ve kavanin-i maliye ve

ve iktisadiyye mugayir her nevi sikke darbı suret-i şedidede men edilecek ve paramızın itibarının muhafazasına, beynelmilel kabil olduğu takdirde tevhid-i meskûkât teşebbüsatının hüsn-ü kabulüne teşebbüs olunacaktır.

Madde 92 — Ecnebi sermayesinin memlekete celbi pek ziyade şayan-ı temennidir. Ancak hariç sermayenin yerli sermaye ile ittihat ve iştirakine çalışılacaktır. Alelumum yerli sermayedaranın zarurî veya rekabete adem-i muktedir bir vaziyete ilgası tecviz edilmeyeceği gibi memlekette bir hulul-ü iktisadî teminine matuf ecnebi sermayelerinin de temerküzü iltizam olunmayacaktır.

Madde 93 — Harpte ihtilâs, sirkat, suiistimal gibi vasıtalarla kazanılmış servetten maadasıyla lâalettayin müessesat-ı ticariye, milliyye ve iktisadiyyenin sermaye ve istikballeri aleyhine bir tehdit icrası kat'iyyen memnudur. Aynı zamanda harp kazançları vergisine ait kanunun feshine çalışılacaktır.

Umranî

Madde 94 — Berrî ve nehri turuk-u muhtelife şebekesinin memlekette tezayüdü fırkanın birinci maksatlarındandır. Memleketin müsaade ettiği derecede nehirlerden istifade edilmesi ve nehir yollarının da kara yolları gibi canib-i hükümetten inşa ve muhafazası, kabil olmadığı takdirde bu hususatın imtiyazlı şirketlere tevdii, turuk-u hadidiyye şebekesinin hadd-i kifayeye iblâğı hakkında Nafia Nezareti'nin her sene için esaslı programlarla Meclis-i Mebusana gelmesi temin edilecektir.

Madde 95 — Hükümetin doğrudan doğruya şimendüfer, vapur işletmesini fırka muvafık bulmamaktadır. Hükümet, inşa ve tesisatla işletmeğe tahsis edeceği sermayeyi bu hususta teşkil edilecek bir şirkete sermaye-i iptidaîyye olarak vaz edilebilir.

Madde 96 — Turuk-u bedelât nakdiyyesi muhasebat-ı hususiyye açıklarını kapamak için maarif ve sair fasıllarda sarfa müsaade edilmeyecek şoselerin tezyid ve hüsn-ü muhafazasına çalışılacaktır.

Madde 97 — Enhardan kuvve-i muharrike istihsaliyle tenvirat, fabrika ve darüssınaalar tahriki hususlarında emin ve kâfil bir teşkilât icrası ve her nevi teşebbüsat-ı nâfia imtiyazatının teshil-i itası teklif olunacaktır.

Madde 98 — Kuraklıktan müteessir olan arazide vesait-i fenniyye ile irva ve iska ameliyatının icrası için tetkikat, teşkilât, himaye ve teşvikat talep olunacak, bu babta bir kanun-ı mahsus teklif edilecektir.

Madde 99 — Vesait-i nakliye-i muhtelefe tarihelerinin daima hadd-i asgaride bulunması ve bilhassa memalik-i muhtelefede mevcut en müsait tarifelerin esas ittihaz edilmesi zımnında vesait-i nakliyye imtiyazatının itasında veya tecdidinde iltizam-ı ciddiyyet ve gayret olunacaktır.

Madde 100 — Memalik-i Osmaniye'de mevcut ticaret limanları, kabiliyet ve istikbal ve meşgalelerine göre sınıflara taksim edilecek, her birinde doklar, antrepolar, arziyeler vesair asrî tesisat bulunmasına, liman imtiyazatının itasında Osmanlı ticaret-i bahriye filosunun hukuk ve imtiyazatının muhafazasına çalışılacaktır.

Madde 101 — Memlekette kâfi bir telgraf ve telefon şebekesinin tesisine uğraşılacaktır.

Ziraî

Madde 102 — Memlekette usul-ü cedîde ile ziraat icrası, azamî miktarda arazi-i haliyeden istifade edilmesi için gelen fennî, idarî teşkilâtın bir an evvel tatbiki teklif olunacaktır.

Madde 103 — Her çiftçi sahib-i arazi olacak ve münhasıran başkasının nam ve hesabına icra-yi zerriyyat etmemesi ve ziraatte angarye ve her nevi teklifatın ilgası hususunda lâzım gelen tedabir temin edilecektir.

Madde 104 — Büyük sermayeli ziraî anonim şirketlerin vâsi mikyasta zeriyyat icra edebilmesi kaabil ise de bu tarz şirketlerden ziyade çiftçiler arasında alât ve edevat, irva ve iska, tohumluk ve sair hususat-ı zer'iyyede ittihat temin edilerek kooperatif tarzında köylü şirketlerine müzaheret olunacaktır.

Mamafih araziyi ziraate salih bir hale ifrağ ettikten sonra taliplerine taksim ile meşgul büyük sermayeli ziraat şirketlerinin tesis ve tezayüdüne ehemmiyet-i mahsusa atf edilecektir.

Madde 105 — Ziraat Bankasının sermaye ve teşkilâtı tezyid ve tevsi olunarak nahiyelere kadar köylü tasarruf sandıkları namiyle tesis edilecek müesseselere müzaheret ve onlarla tevhid-i mesai eyleyecektir. Köylü tasarruf sandıklarının mahiyeti, temin edilen fevaid ve imtiyazat ve hususat-ı saire ile Ziraat Bankası'nın bunlarla olan münasebetlerine ait bir kanun teklif ve aynı zamanda Ziraat Bankası nizamnamesinde esaslı tadilât icrası temin olunacaktır.

Madde 106 — Maarif Nezaretinden Ziraat Nezareti'ne rapt edilmesine çalışılacak olan "Tetkikat-ı İklimiyye" Müdiriyet-i Umumiyesi vasıtasiyle memalik-i Osmaniyenin muhtelif mahallerinde bir çok rasat merkezleri küşad edilerek, iklim, nehirlerin ahval ve şerait-i cereyanı ve saire hakkında tetkikler yapılacak ve memalik-i Osmaniye'nin muntazam bir harita-i iklimiyyesi meydana gelecektir.

Madde 107 — Muhtelif mahallerde kâfi derecede ziraat idadileri, ziraat nümune tarlaları gibi müessesat açılacak ve bunlar ve ayrıca ziraat muallimleri vasıtasıyle memlekette her cins mahsulün kendisine mahsus menatıkı tayin ve muntazam, mufassal bir harita-i ziraiyye temin edilecektir.

Madde 108 — Bilumum arazi-i haliye emr-ü ziraat için meccanen Osmanlılara temlik edilecektir. Yalnız bu babta teşkilât-ı mahsusa icrası ile arazinin kaabil-i zer' ve iskân bir hale ifraından son-

ra usulüne tevfikan veya züra'a mükâfaten veya nüfusun tezayüt ve refahını teminen ba tapu itası hususunda bir kanun teklif edilecek ve Ziraat Bankası ile buna ait teşkilât-ı mahsusada alât ve edevat ve tohumluk tedariki ve hane inşası hakkında yardımlarda bulunacaktır.

Madde 109 — Ziraate salih olan araziden dört sene müteakiben ekilmeyen ve imar edilmeyenleri bilmüzayede başkalarına füruht olunacaktır. Marelzikr arazi eğer meccanen temlik edilmiş arazi-i emiriyyeden ise, bedeli hükümete kalacak veya hükümet-i ahara meccanen ferağa selâhiyettar bulunacaktır.

Madde 110 — Mahsülâta âriz olan hastalıklar ve hayvanat hakkında fennî tedbirler ve mücadeleler yapılacaktır.

Madde 111 — Memalik-i Osmaniye'de her nevi şuebat-ı ziraiyye ile beraber bağcılık ve gülcülük düştüğü hal-i inhitattan kurtarılmasına ve sütçülük, yoğurtçuluk, peynircilik, bağcılık, tavukçuluk, kozacılık, şarapçılık, konservecilik, ispirtoculuk, şekercilik gibi sanayi-i ziraiyyenin terakkisine sarf-ı makderet ve bu meyanda kaabiliyet-i iklimiyyeye göre şeker pancarı zer'i teşvik ve tamim olunacaktır.

Madde 112 — Memleketimiz hayvanat-ı muhtelefesi hakkında iyi bir tetkik icrası ve cinslerinin islâhı ve kemiyetlerinin tezyidi hususunda kavanin ve teşkilât-ı mahsusa teklif olunacaktır.

Madde 113 — Züraa'a zarar iras eden rüsum ve kavanin ilga ve tâdil ve ezcümle âşâr vergisi, başka nevi vergilerle bu miktar temin edildikten sonra lağvedilecek ve şimdilik islâhı çaresine bakılacaktır.

Madde 114 — Ahalinin fennî ziraate tergip ve teşviki için fen dairesinde muayyen miktarda zer'iyatta bulunanlara muhtelif tarzda mükâfat itasına gayret edilecektir.

Madde 115 — Memalik-i Osmaniye'nin günden güne mahf-ü tahrip edilen ormanlarını kurtarmak ve boş yerlerde yeniden teşçir ameliyesi yapmak için Ziraat Nezaretine bilâ ifate-i zaman teşkilât yapması teklif ve muhtelif darülsınaalarımızla maden ocaklarımızın ihtiyacını temin edecek surette ormanlardan kat'iyyat yapılması temin edilecek ve köylülere kâfi baltalıklar ayrılacak ve hususi ormanlar eshabının istikbal aleyhine tahribat yapması şiddetle men olunacaktır.

İktisadî

Madde 116 — Fırkanın maksadı, ihtiyacat-ı memleketin mümkün mertebe istihsalât ve imalât-ı mahalliyye ile tatmini ve mahsulât ve mamulât-ı Osmaniyenin pazar-ı âlemde temin-i revaç ve muvaffakiyetiyle servet-i umumiyyenin tezayüdüdür.

Madde 117 — Mahsulât-ı milliyemizin hariç pazarlara mevadd-ı iptidaiyye halinde ihracı da şayan-ı temenni ise de sanayiin terakkisi, nüfusun tezayüdü ve amele ücretinin memleketimizde tevkifi için mamül olarak istihzarı esbabı temin ve ezcümle dahilde işlenmesi faideli olmayanları müstesna olmak üzere mevadd-ı iptidaiy-

ye üzerine nisbeten ağır ihrac resmi vaz edilecektir. Şu kadar var ki, bu tedbirin memlekette bir aksülamel husüle getirerek istihsalâtın tevakkuf veya tenakus intaç etmemesi de meşruttur. Aynı zamanda memlekette işlenmek üzere memalik-i ecnebiyeden celp edilen mevadd-ı iptidaiyyeden alınacak gümrük idhalat resmi, hadd-i asgariye tenzil edilecek veya hiç gümrük resmi alınmayacaktır.

Madde 118 — Mevad-ı iptidaiyyesini memlekette tedarik eden sanayi tasnif edilerek bunlara âzâmi himaye derîğ edilmeyecek ve alelumum halıcılık, alacacılık, çinicilik, savatçılık, kumaşçılık ve emsali sanayi-i mahalliyenin inhitattan muhafazasiyle sahipleri arasında iştirak temin ederek muntazam darüsınaalara ifrağı ve her mahalle hàs sanayi-i iptidaiyyenin de bu suretle ihyası ve istihsalât ve ihracata mükâfatlar, müsaadeler gibi himayelerin tatbiki hakkında İktisat Nezareti esaslı bir teşkilât icra edecek, bir kanun-ı mahsus teklif olunacaktır.

Madde 119 — Tatbikinde müşkilâta tesadüf edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu ihtiyacatına tevfikan hemen tebdil ve erbab-ı istihsale muayyen şümullü teshilât ve muavenat ibraz edilecektir.

Madde 120 — Mevcut köy değirmenleri yerine fenni değirmenler ikamesi ve bunların da kemafıssabık su kuvvetinden istifadesi zımnında değirmenciler ve köylüler arasında ittihadın temini ve elektriğin sanayide revac-ı tatbiki çarelerinin tatbiki talep edilecektir.

Madde 121 — Şeker, kâğıt, ispirto fabrikalariyle sanayi-i lebeniye ve alelumum sanayi-i ziraiyyenin terakki ve himayesi ehemmiyetle derpiş olunacaktır.

Madde 122 — Mekşuf ve gayri mekşuf maadinimizden bihakkın istifade temini için evvel emirde memlekette madencilik ilim ve hevesinin tezayüdüne çalışılacak, maden teharri ve işletme ruhsat ve imtiyazlarının itasında yerli tebeaya karşı tercihen sühulet ibrazına ve büyük maden teşebbüsatı için yerli ve ecnebi sermayedaranın ittihat etmelerine ve vesait-i nakliye imtiyazatının itasında madencilere sühulet temin edici mevad vaz'ına gayret ve menabi-i madeniyyeden kâfi derecede istifade esbabı ihzar olunacaktır.

Madde 123 — Sanayi-i madeniyye ve cismiyyenin inkişaf ve terakkisi hususunda memlekette mevcut tabii, iktisadi, beşeri şerait ve müsaadât nazar-ı dikkate alınarak esaslı bir program tanzim ve mevadd-ı madeniyemizin mümkün mertebe mamul olarak ihracı esbabı temin edilmekle beraber esasen müsait olarak teessüs etmiş eski sanat merkezleriyle bisud rekabet için kuvva-i milliyyenin sarfı iltizam olunmayacaktır.

Madde 124 — Berri ve bahri vesait-i nakliyye imalâthanelerinin teessüs ve bakalarına ait faaliyet derîğ edilmeyecektir.

Madde 125 — İktisadi buhranlar tevlid eden amele grevlerine vesait-i meşrua ve âcile ile mani olmak için âtiyyen teşkili mukarrer amele ittihadlarında sermayedaran ve amelenin hukuku nazar-ı dikkate alınacak bir tarz-ı tesviye temin etmekle beraber hakem heyetleri teşkiline müzaheret edilecektir.

Madde 126 — Mahsülât-ı ziraiyye ve sınaiyyemiz ve bilhassa ihracat-ı emteamızın nakliyat şirketlerince asgarî ve ehven tarifelerle naklettirilmesi için teşebbüsat-ı lâzimede bulunulacak ve millî ticaret filomuzun terakkisine ve mahsulât-ı milliyyenin hariç pazarlarda teşhir ve füruhta dair teşkilât ve tedabir-i mahsusaya tevessül ve bir ticaret bayrağı tesis edilecektir.

Madde 127 — İnhisar ve boykotaj siyaseti yoktur. Yalnız menafi-i umumiyyeye mütedair hükümet inhisarlarına bazı kuyud ve şurut tahtında müsaade edilebilir. Kendi mahsulatımıza boykotaj siyaseti tatbik eden piyasalar müverridatından maadası için boykotaj tecviz olunamaz. Aynı zamanda hükümet ve memurin-i hükümetin maden, matbaa, orman, müessesat-ı sınaiyye işletmesi ve muamelât-ı ticariyede bulunması memnudur. Mamafih hükümet her nevi tesisat-ı nâfia, sınaiyye, ticariyye'de lüzumunda sermayedar olabilir.

Madde 128 — Sulh-ü umumî esasatı, münasebatta bulunduğumuz devletlerin vaziyeti, ziraat ve sanayi-i milliyyenin terakkisi nazar-ı dikkate alınarak gümrük tarifesi tayin ve idhalât ve ihracat, transit resimlerinde son haddine kadar himaye sistemi kabul edilecekse de bir tarafın himayesi için memlekette bir kısım erbab-ı mesaiye darbe urulmaması ve ticaret muahedeleri akdedilirken menafi-i Osmaniyenin muhafazası esbabı temin ve daha sair iktisadî mesail bir suret-i cedide ve ilmiyyede tetkik edilebilmek için evvel emirde payitahtında bir İktisat Akademisi tesis edilecektir.

Madde 129 — Memurin-i şehbenderiyye, Hariciye Nezaretinden fek ile İktisat Nezareti'ne rapt ve vezaif-i iktisadiyelerini hakkıyle ifa edebilmeleri için teşkilât-ı mukteziyye icra ve bu babta bir kanun-ı mahsus teklif olunacaktır. Aynı zamanda mahsulat-ı Osmaniyenin hariç pazarlara sevk ve füruht ve teşhiri, hariçte Osmanlı menfeat-i iktisadisinin muhafazası zımmında şehbenderlerin faaliyet ibraz edebilmeleri esbabı temin edilecektir.

Madde 130 — Mahsulât ve mamulât-ı Osmaniyenin memalik-i ecnebiyyeye sevk ve füruhtu için ecnebi vasıtalarına ihtiyaç kalmamasına ve memalik-i ecnebiyede mahsulât ve mamulât-ı Osmaniyeden müteşekkil nümune müzeleri teşkili, âleni müzayedelerle satış muamelelerinin teshili için beynelmilel bir kalem tesisine, ticaret ve ziraat ve sanayi odalarıyle müstahsillerin daima münasebatta bulunmalarına dair icabeden nizamnameler tanzim ve teşkilât icra kılınacak ve hariçte memurin-i şehbenderiyyenin gayret ve himmetiyle satışlar icrasına çalışılacaktır.

Madde 131 — Ticaret Odaları hakkında ahiren tanzim edilen lâyiha-i kanuniyenin tadilât-ı lâzimesi bilicra tamami-i tatbikine çalışılacak ve muamelede bulunduğumuz memalik-i ecnebiyyede Osmanlı Ticaret Odaları küşad edilecektir.

Madde 132 — Bilâ tefrik-i cins ve mezhep memalik-i Osmaniyede bulunan tüccar arasında bir meslek tesanüdü teminine, bilhassa yerli tüccarın memalik-i ecnebiyye ile olan muamelâtımızda büyük

bir rol oynamasına ve beyneltüccar muhaddes-i ihtilâfatın evvelâ sulh ve hakem hey'etleri tarafından halline çalışılacaktır.

Madde 133 — Tüccar ve müstahsile itibar temin edici müessesatın ve yerli sigorta şirketlerinin tezayüdüne ve muamelelerinde mümkün mertebe müsaadat ibrazı esbabının teminine uğraşılacaktır.

Madde 134 — Her nevi şirket-i iktisadiyye ve ümranın tezayüt ve terakkisi fırkanın ahz-i âmâlidir. Bilhassa anonim şirketlerine ait himaye tevsi olunacak ve memlekette anonim şirket cereyanı İktisat Nezareti ve İktisat Akademisi ile Ticaret Odaları tarafından bir suret-i cedide ve ilmiyyede tetkik ve takib olunarak muzir teşekküllere mümanaat ve iyi işler etrafında sermayenin temerküzü esbabına tevessül edilecektir.

Madde 135 — İştirakte esas birinci derecede erbabı mesai arasında, ikinci derecede erbab-ı mesai ile hariç sermayedaran beyninde müştereken teessüs edecek iştiraklerdir. Sınaî, bilhassa ziraî mesailde yalnız ve ekseriyyetle hariç sermayedaranın iştirakine ancak iki esasta iştirak kabil olmadığı takdirde cevaz verilebilir.

Madde 136 — Ticaret-i berriyye ve bahriyye kanunlarıyle sair iktisadî kavanin ve nizamatın ihtiyacat-ı hâzire-i iktisadiyyeye göre islahına tevessül olunacak, ticaret kanunlarının beynelmilel tevhidi cihetine gayret edilecektir.

Madde 137 — Erbab-ı ziraat, ticaret ve sanayi-i garbın terakkiyatından haberdar etmek için nümune-i imtisal müesseseler teşkiline kuvve-i mihanikiye ve mücerrebat-ı fenniyeden istifadelerinin teminine ve bu maksat için seyahatlar tertip ve icrasına çalışılacaktır.

Madde 138 — Ticaret, sanayi, ziraat erbabını harice tanıtmak, kendileriyle münasebette bulunan memalik-i ecnebiye müesseselerinin mevki ve vaziyetlerini göstermek üzre, risaleler, muhtelif lisanlarda kataloglar, rehber ve salnameler neşrederek bu suretle şark ile garbın ticareti birbirine raptedilmesi alâkadar makam ve hey'etlerden talep edilecektir.

Madde 139 — Ticaret, ziraat, sanayi mektepleri teksir ve ihtiyacat-ı asriyeye muvafık tarzda islâh edilerek mezunlarının hayat-ı faaliyete atılmaları için hususi ve resmî teşkilât icrasına ve aralarında ittihadlar teminine çalışılacak ve mezunlarının terfih ve terakkileri düşünülecektir.

Madde 140 — Memalik-i Osmaniye'de ziraat, sanayi, ticaret mesleği eshabının tefrik ve tasnifi ile namus ve haysiyet ve izzet-i nefis-i meslekilerinin muhafazasına, itibarın tevlidi esaslarının inhisarına dikkat, mamulât-ı dahiliyenin ecnebi mamulâtına tercihen bilumum ahalice istimalinin temini için bir nizamname tanzim olunacaktır.

Madde 141 — Amele sınıfının sıhhati ve evkat-i mesaisi ve hakk-ı tatil ve tekaüdiyle hayatlarının sigorta edilmiş bulunması ve evlât ve iyallerinin... halleri hakkında teklifi mukarrer amele kanununda mevadd-ı kâfiye bulunacak ve İktisat Nezareti amele

hukukunu müdafaa ve mesaisini tanzim vazifesiyle de mükellef olacaktır.

Madde 142 — Mamulât ve mahsulât-ı Osmaniyenin rekabet-i ecnebiyye ve cinsiyyeden mümkün mertebe himayesi esbabının teminine çalışılacaktır.

Madde 143 — Hayat-ı iktisadiyye ve erbab-ı ticaret ve ziraati zarara iras eden bilumum vergiler ve tekâlif islâh ve tadil iktisadiyata müteallik tanzim edilen kavanin ve nizamatın hüsn-ü suretle tatbik ve icrası temin edilecektir.

BELGE 2

İktisadiyatımız Hakkında Bir Beyannâme*

4 Şubat 355 Salı günü akd-i ictima' eden Ahalı İktisad Fırkasının Bâb-ıâli'ye takdim ettiği mahzar suretidir:

En had devresine vâsıl olan iktisadî buhranın izalesiyle hem erbab-ı ziraat ve san'at ve ticaretten ibaret olan müstahsillerin şerait-i meşrua dahilinde azamî faaliyet sarf etmesi ve hem bu faaliyetten bilumum müstehlik halkın te'min-i istifadesi maksadına lâzımgelen tedabiri tezekkür etmek üzere marr-ül-müzakere müstahsil kitleye istinad eden "Ahali İktisad Fırkası" hususat-ı âtiyeyi hükûmet-i seniyenin nazar-ı dikkatine arz ve iblâğa karar vermiştir:

1 — Bilumum şimendifer nakliyatının Harbiye Nezareti emrinden nakliye serbestisi ve münâkâlâtda hırsızlık ve anafor parası gibi ticaretin ruhu olan emniyeti selb edici ahvâl-i muzırranın men'i.

2 — Evrak-ı nakdiye ve Osmanlı esham ve tahvilâtı kıymetinin tenziline mani' olmak üzere memalik-i ecnebiyeye vaki' olan altın kaçakçılığına meydan vermeyecek ve mezkûr evrak üzerinde yapılan spekülâsyonu tahfif edecek tedabirin sür'atle ittihazı.

3 — Harb kazançları vergisine aid tedabir-i ibtidaiye hakkındaki kararnâmenin ilgası ve inkişâf-ı iktisadiyemize sedd çekecek olan bu vergiler [den] sarf-ı nazar edilmesi.

4 — Harbde ihtilâs, irtişâ, sirkat, yağma suistimal gibi gayr-i meşru vasıtalarla kazanılmış servetin zabt ve müsaderesi ve fail ve müsebbiblerinin şiddetle tecziyesi ve muamelât-ı meşrua ve ticariye ile kesb-i servet etmiş kimselere aid sermayelerin te'min-i masuniyeti.

5 — Kaçakçılığa sebebiyet veren memnuatın men'i ve memalik-i ecnebiye ile mütekabil mübadelat-ı ticariyeye bazı kuyud ve şurut tahtında mübaşeret için teşebbüsât-ı muktaziyenin icrasıyla erbab-ı san'at ve ticarete teshilât iraesi.

* Kaynak: Söz, 8 Şubat 1335

6 — Kömür istihsalinin her nev' ihtiyacımıza kifayet edecek bir mikdara iblâğını kâfil tedabir ittihazı.

7 — Asayişin mümkün mertebe takriri.

8 — Alelumum memurin-i mülkiye ve askeriyenin serbesti-i ticarete münafi müdahalelerinin şiddetle men'i.

9 — Ziraat ve istihsalâtın teşvik ve tezyidi zımnında bervech-i âti tedabirin ittihazı:

Elif- Terhis olunan zabitan ve efradın ve alelumum iş bulamayan eşhasın mümkün mertebe istihsâl vasıtaları etrafında bir faaliyet sarf edebilmeleri içün Ziraat Nezaretine merbut bir teşkilât yapılarak münferiden veya müştereken icra-yı ziraat etmek üzere arazi-i haliyeden münâsib ve kâfi mikdarını meccanen vermek ve tohumluk, mesken, âlât ve edevat hususunda ihtirazât ve muavenâtda bulunmak suretiyle çiftçiliğe sevkleri.

Be- Zürraın daha şâmil bir suretde istifade etmesi yukarıdaki umur-ı mühimmenin imkân-ı icrası içün Ziraat Bankası nizamnâme ve teşkilâtının ta'dil ve ıslâhı,

Ce- Âşâr vergisinin iltizam ve emanet usullerinden herhangi biriyle istifası gerek hazine-i devletin ve gerekse ziraatin zararına bâis olduğu, tecrübe ve emsâl-i âdidesiyle sabit ve şekl-i hazırında bir gün bile devamı istihsalâtın tezayüdüne mani' bulunduğundan muayyen ve usulî bir nisbet dahilinde tarh edilecek ve her seneki zahire piyasasına göre bir kıymet kesb edecek olan sabit vasatî istihsâlâta tabi' bir verginin âşâr yerine ikamesiyle âlât-ı fenniye-i ziraiye isti'mâlinin ta'mimi ve istihsâlâtın teşviki içün fazla istihsalâtda bulunanlar hakkında vergi mikdarından muayyen bir nisbette tenzilât icrası ve hali arazisini ekdirmeyen kimselerden dahi bu verginin aynen tahsili.

De- Harbde kesb-i servet ederek arazi işletmekden vazgeçenleri ziraate mecbur etmek içün arazisi gayr-i kâfi olub istihsâlâtı hadd-ı âzâmisine yaklaştıran çiftçilere mezkûr arazinin bilâ bedel bera-yı ziraat birer sene müddetle ihalesi.

He- Gerek erbab-ı ziraat arasında iştirak ve teâvün temin ve gerekse doğrudan doğruya devlet veya ziraat bankaları vasıtasıyla bir teşkilâtdan istifade edilerek âlât ve edevat-ı ziraiyenin mütehassısların yardımıyla çiftçiler arasında neşr ü ta'mimi.

Vav- Ba'dema erbab-ı istihsâlden hiçbir vechile vaz'-ı yed, ikinci hisse-i özür gibi sebeblerle mallarının alınmayacağının ve icab ettikçe mahalli piyasa fiyatıyla hükümetin mübayaat icra ve vergilerin zahire olarak itasını talep edebileceğinin resmen te'mini.

Ze- En ziyade iş zamanlarında köylüyü tehdit eden sıtma illetiyle her nev' sari ve müzmin hastalıkların men'-i intişârı ve ref'i ve köylünün ucuzca edviye tedarikini te'min üzere kaza ve nahiye mer-

kezlerine kadar her yerde belediye ve nahiyelere merbut birer eczahane küşâdı, kâfi tabib ve sıhhiye memurları bulundurulması.

Bervech-i bâlâ nıkat, âcilen nazar-ı dikkate alınmadığı ve bu seneki ziraat mikdarının bir an evvel tezyidi esbabına tevessül edilmediği takdirde mazallah gelecek sene kût gibi bir belâ-yı âzimin huzur etmesi ve memlekette esasen mevcut galâ ve sakaletin misli görülmemiş bir raddeye vâsıl olması muhakkak görüldüğünden işbu mütâlaatımızın heman nazar-ı dikkate alınmasını menafi'-i vataniye ve milliye nâmına fırkamız talep eyler.

SELÂMET-İ OSMANİYE FIRKASI

KURULUŞ YILI: *17 Kânun-ı evvel (Aralık) 1334 (1918)*[1]

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Meydancık Ananyadi han, No: 9.*

KURUCU VE YÖNETİCİLER:
KURUCULAR: *Sabık Amasya meb'usu İsmail Hakkı Paşa, Ulemadan Fazıl Efendi, Emekli Ferik Ferit Paşa, Kudret Hâki (Tüccardan), Mehmet Ali (Fesçi) (İstanbul sabık polis müdürlerinden).*

YÖNETİCİLER: *İsmail Hakkı Paşa (Reis), Ferit Paşa (Kâtib-i Umumi),* Öteki üyeler: *Soysallıoğlu İsmail Suphi (Söz gazetesi müdürü), Hasan Hicâbi (Tarik gazetesi sahibi), Behzat (Emekli miralay), Kudret Hâki Beyler, Zeki Efendi (Ulemadan);*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

Çok kısa bir yaşantısı olan fırka'nın örgütü zayıf kalmıştır[2]. Çalışmaları çok kısır olmuştur. Sesini, *Söz* ve *Tarik* gazeteleriyle duyurabilmiştir. Kuruluşundan bir ay bile geçmeden, kendi programı altında[3], "Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti" ile birleşerek, "Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası"nı oluşturmuştur[4].

Yeni kişiliği ile, Millî Kongre'den çekilmiştir.

[1] Bu partiye ilişkin bilgileri Sayın **Mehmet Ali Fesçioğlu** ile, 22 Mart Mart 1949 tarihli konuşma notlarımızdan almış bulunuyoruz.
[2] Kocamustafapaşa (İstanbul), Çorlu, Konya, İzmir'de şube kurulma çalışmaları yapılmıştır (Söz, 24 Ocak 1919).
[3] Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası belgeleri arasında verilmiştir.
[4] Bk. s. 140.

B. SELÂMET-İ OSMANİYE FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

Selâmet-i Osmaniyye Fırkası Beyannamesi*

Müstağni-i arz-ı izah olduğu veçhile Meşrutî hükümetler şümullü bir nokta-i nazardan irade-i umumiyyenin bir muhassalası, efkâr-ı milliyyenin bir mümessili ve arzu-yu halkın bir ifadesi olsa da her memlekette siyasî ve iktisadî ictihadâtın teallüf ve mütezayidi neticesi mütehaddis mesail-i mufassalanın yeknesak bir tarzda hall-ü faslı ve kabiliyet ve zihniyyet itibariyle bir millet gibi girift ve gayri mütecanis bir kitle-i uzmada temayülât-ı münkadetenin yalnız bir ceryan ile tayin ve izharı gayri mümkün olduğundan kuvvay-ı vatanın fark-ı muhtelifeye inkısamı kavaid-i zaruriye-i meşrutiyet iktizasındandır. Hey'at-ı teşrliyenin her hususta muayyen bir kanaat etrafında toplanması tabiat-ı eşyaya muhalif ve ciddî vesait-i sun'iyye istimaline mütevakkıf bir keyfiyyet olduğu cihetle maddeten ancak bir zümrenin tahakkümüyle husulpezir olabileceğinden mutlaka istibdat idareyi davet eder. Nitekim on senelik tarih-i meşrutimiz hakayik-i salifeyi müeyyet acı ve bariz misaller ile malâmâldir.

Nukat-ı anife-i mesrudde derpiş olunarak, memlekette vücudü taht-ı elzemide bulunan âmâl-i meşru'aya mukarin mesalik-i siyasiyeye karşı bir va'zı hürmetkârane ahz-ü muhafaza etmek şartiyle, âtide meşruh fikir ve kanaatları etrafında mürevviclerini cem ederek, kendi ictihadına da bir çığır açmak üzere memleketimizde (Selâmet-i Osmaniye) namile bir fırka teşkil olunmuştur. Gerek icabat-ı asliyye-i Meşrutiyete ve gerek ihtiyacat-ı ahire-i memlekete tekabül eden (Selâmet-i Osmaniye) Fırkası sulhün akdiyle tayin edecek vaziyet-i sarihaya intizaren ahval-i hazirenin ibhamından münbais bir zaruretle şimdilik mesleğinin hutut-u akait-i esasiyyesini muhtevî ve mücmel bir program ile iktifa etmeği münasib görmüştür.

İmdi, tefrik ve tevazün-ü kuva-yi emniyesi, bir akide-i esasiye ittihaz olunarak mezkûr programda hukuk-ı teşri'iyye-i millet lâyığında tutulmakla beraber hukuk-ı mukaddese-i saltanat dahi pay-ü bülend-i imalete vaz olunmuş ve gerek emr-i tayin ve gerek emr-i iradede zamanın tesir-i tadilkarisine ve efkâr-ı umumiyyenin re-

* Kaynak: Söz, Sayı 38, 20 Kânun-ı evvel 1334 (1918)

viş-i müterakkisine tevfik-i hareket lüzumuna riayeten icabat-ı mahalliyyeyi gözetmek bir düstur-u mühim siyaset addedilmiştir. Memleketimizde kavanin ile usul-ü mes'uliyyet ve mürakabeye adem-i hürmet bilcümle seyyiatın masdarrı olmakla bir taraftan ahkâm-ı mezbure ve demokrasi ile parlamantarizm ceryanlarının fiy ve müttehaza cihan-ı medeniyyette hâkim bulunmasına nazaran diğer taraftan esasat-ı mezkûre dairesinde idare-i hareket olunacağı tasri' kılınıp bu cümle-i mukarrerattan olmak üzere anasır-ı Osmaniye' nin alettesavi hukuk-ı siyasiyyeden istifadesi ve usul-ü intihabatın daha âdilâne şeraite tevfikan islâhı lüzumu ayrıca kaydolunmuştur.

Betahsis memleketimizde menabi-i varidatı miktar-ı külliide massile asar-ı ümranın inkişafına mani olduğunu bitteemmül zaten cihan-ı medeniyette mazarrat-ı adidesi müsellem bulunan askerliğe lüzumundan fazla atf-ı ehemmiyet mesleğinin terkiyle, böylece tasarruf edilecek olan kuvvet ve servetlerin saadet-i dahiliyye yollarına hasr ve tahsis çarelerini taharri eylemek vecibesi bir umde-i vazife ittihaz kılınmıştır.

Terakkiyyat-ı umumiyye hükümetlerin mesaisinden ziyade faaliyet-i ferdiye ve teşebbüs-ü şahsi semeratından madut olmasına binaen bu cihetlerin inkişafına ve hürriyet-i iktisadiyyenin neşv-ü nemasına geniş sahalar açmak gayesi istihdaf edilmiştir. Memleketimizde bünyan-ı içtimaînin tecdit ve takviyesi hususunda an'anat-ı milliyyeden istiğna edilemeyeceği ve harb-i umuminin ahlâk-ı umumiyye üzerindeki tesirat-ı muzirre ve muhribesini izale için esasat-ı diniyyeden istiane kılınacağı tabiîdir.

Hülâsa, (Selamet-i Osmaniye) Fırkası, saadet-i mülke matuf ve ihtiyacat-ı milliyyeyi mücmmen olacak mesaisinde millet-i Osmaniyenin itimat ve müzaharetine istinaden faaliyet-i siyasiyyesine ibtidar ettiğini işbu beyanname ile ilân eder.

Veminallahittevfik..

KÜRDİSTAN TEÂLİ CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *17 Kânun-ı evvel 1334 (1918)*[1]

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Cağaloğlu "İçtihat Evi" yanında*[2].

KURUCU VE YÖNETİCİLER: *Reis, Seyyit Abdülkadir Efendi (Şeyh Abdullah Efendizade)*[3], *Hüseyin Şükrü (Baban) Bey, (Kâtib-i Umumi)*[4], *Dr. Şükrü Mehmet (Sekban) Bey*[5], *Muhittin Nâmi Bey*[6], *Babanzade Hikmet Bey ve Aziz Bey*[7].

[1] Dahiliye Nâzırı **Ali Kemal** Bey'in, Sadarete 22 Mayıs 1335 tarihli yazısından: "... Âyandan Seyyit Abdülkadir Efendi hazretlerinin taht-ı riyasetinde zevât-ı malûmeden mürekkep olarak Dersaadette teşekkül eden ve 17 Kânun-ı Evvel 334 tarihinde alelusul ilmühaber ita edilmiş olan Kürdistan Teali Cemiyetine..." **(BBA, Meclis-i Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıt Varakası defteri)**. Biz bu kuruluş tarihini adı geçen yazıdan saptamış oluyoruz.

[2] Bu adres, genellikle, "Divan-ı Muhasebat cıvarı", "İçtihat Evi yanı" olarak görülmektedir. "İçtihat Evi", İstanbul Cağaloğlu'nda **Dr. Abdullah Cevdet Bey**'e ait bir apartmandır ve Cemiyetin lokali de bu bina yanında olmalıdır.

[3] Seyyit Abdülkadir Efendi, Şûra-yı Devlet Reisliği ve Âyan âzalığı yapmıştır. Hakkâri vilâyetinin Şemdinan (Şemdinli) ilçesinden Şeyh Abdullah'ın oğludur. **Binbaşı Novil** ile (İngiliz ajanı) işbirliği yaparak, Malatya Valisi Ali Galip'le beraber, Sivas Kongresi'ni basmak istemiştir. 1925 Şeyh Sait isyanları sırasında yakalanmış, Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilmiş, hüküm 27 Mayıs 1925 tarihinde infaz edilmiştir (**İkdam**, 17 Nisan, 28 Mayıs 1925).

[4] İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyelerinden rahmetli Ord. Profesör Şükrü Baban, kısa bir süre sonra Cemiyet'ten ayrılmıştır.

[5] Dr. Şükrü Mehmet Sekban (1881 - 1960) Kürdistan sorununda önemli bir isimdir. Kısa biyografisi için şu kitabına bk. **Kürt Sorunu**, s. 7.

[6] Eski bir kurmay subay olan Muhittin Nâmi Bey, C.H.F.'dan 2. ve 3. dönemlerde Bitlis, 4. dönemde Muş meb'usu seçilmiştir.

[7] Yöneticilerin isimleri burada tamamlanmıyor. Bu isimleri Ord. Prof. Şükrü **Baban**'la 1 Temmuz 1976 tarihli konuşmamızda saptadık. Tam listeyi saptamak olanağını bulamadık. Kurucu, yönetici ve faal üye olarak şu isimlerin de eklenmesi gerekir: **Kâmran Âli Bedirhan**, **Necmettin Hüseyin**, Kürt amele Reisi **Reşit Ağa**,

→

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Petrolle Bütünleşme

Mütareke döneminin on yıllık Meşrutiyet döneminden farkı, arattığı işgal ve parçalanma olaylarıyla, siyasal yaşam üzerinleki etkileridir. Siyasal dernekler ve partiler de bu oluşun dıında kalmamışlardır. Bu ortam Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ıun Kürt asıllı feodallerini ve politikacılarını da harekete geirmiştir.

Tamamen değişik ve değişken koşullar içinde, Kürdistan daası önce Ermeni ve Arap projeleriyle çatışmak zorunda kalaaktır. İngiliz - Fransız emperyalizmlerinin kontrolu altına alınnak istenen sorunlar milletlerarası plâna çıkmışlar ve petrolle ıütünleşmişlerdir[8].

Kürdistan sorununun bâzı temsilcileri de, Osmanlı mirasını apışma furyası içinde, kendilerine hem bir pay, hem de koruucu aramışlardır[9].

Bölgeye ve sorunlarına Fransızları bir yana iterek egemen olnak İngiliz politikasının ana çizgisidir[10]. Bu politikanın bölge-

Kadızade M. Şevki, Kürdistan dergisi sermuharriri **Arvasi zade Mehmed Şefik** ve mes'ul müdürü **Mehmed Mihri, Jin** dergisi müdür-i mes'ulü **Hamza, Emin Feyzi, Vanlı M. Selim Begi, Berzencizade Abdülvahit, Dr. Hamit Şakir, Lâv Reşit, Dr. F. Berho, Hakkârili Abdürrahim Rahmi, Yemleki zade Aziz, Heyzani zade Kemal Fevzi** (Bu isimler **Jin ve Kürdistan** dergilerinden alınmıştır.) Listeyi tamamlamak için Anadolu'da kurulan şubelerin kurucu ve yönetici üyeleri de eklenmelidir — Bu konuda ayrıca bk. Şadillili Vedat, **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar** 1, s. 159 (Bu konuda hiçbir kaynak gösterilmemektedir).

8 Durumu Türkler açısından ve belgeleri yorumlayarak inceleyen kitabında Osman Olcay konuya değinmiştir (**Sevr Andlaşmasına Doğru**, s. XIII).

9 Minorsky, İ.A., Kürtler maddesi.

10 Fransa Başbakanı Millerand ile Büyük Britanya Başbakanı Lloyd George arasında, 24 Nisan 1920 tarihli andlaşmanın 1. maddesi: "Le Gouvernement Britanique s'engage à accorder au gouvernement Français ou à ceux qu'il désignera, une part de 25 %, aux prix courants, dans la production nette d'huile brute que le gouvernement de Sa Majesté pourra se procurer par les champs pétroliers de Mésopotamie" (**Economiste d'Orient**, No. 16, 5 Eylül 1920, s. 250) (Anlaşma metninin tümü bu sayıdadır, s. 249 - 250). (Fransızca kısmın çevirisi: "Britanya Hükümeti, Mezopotamya petrol alanlarından sağlayabileceği brüt petrolün net üretiminden % 25'lik bir hisseyi, Fransız Hükümetine veya saptayacaklarına, câri fiyatlarla tahsis etmeyi taahhüt eyler").

sel ajanları olarak da, yeni Lawrence'ler sahneye çıkarılır[11]. Sınırlarını İngiltere'nin çizeceği Kürdistan devleti için Şeyh *Mahmut Elberzenci* ile kurulan diyaloglar sorunun iniş çıkışlarını belirler[12].

Böylesine karmaşık ortamın ürettiği siyasal cemiyetler de ilginçtir. *Kürdistan Teâli Cemiyeti* (1918), *Kürdistan Cemiyeti* (1918), *Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti* (1919), *Kürt Talebe Heyvi Cemiyeti* (1919), *Kürt Kadınlar Teâli Cemiyeti* (1919), *Kürt Milli Fırkası* (1919) bunların başlıcalarıdır.

Bu cemiyetlerin 1908'de başlayan bir çizginin, değişmeleri de içeren, bir doğrultuda oldukları açıktır. Tümü de 1920 yılından önce (1918, 1919 yıllarında) ve İstanbul'da kurulmuşlardır ya da ortaya çıkmışlardır. Aynı kişiler, ufak değişikliklerle, tüm cemiyetlerin kurucu ve yöneticileri arasında görülürler. Ve asıl önemli olan, hayli karmaşık ve geniş boyutlara erişen sorunlar içinde, bunları karşılayıcı ve çözücü olma bakımından çok kısır ve yetersiz kalmışlardır. İçlerinde dikati çeken *Kürdistan Teâli Cemiyeti* olmuştur.

2. *Kuruluş Sorunları*

Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin Meşrutiyet dönemine oranla ayrılıkçı sayılmasını, Nizamnamesinden çok, eylemsel yönüne bağ-

[11] **Major Noel, C. J. Edmonds, Bolton, Kolonel Elphinston**, Yüzbaşı **Hay, Lees, Jardine, Clarke, G. R. Driver, Greenhouse**, Yeni Zelandalı mühendis **A.M. Hamilton** bunların tanınmışlarındandır. (**Lucien Rambout, Les Kurdes et le Droit**, s. 49). Sıvas Kongresi tutanaklarından, T.B.M.M. görüşmelerine ve Atatürk'ün Nutkuna geçmiş bir kişi de Binbaşı **Novil**'dır (**Növil** diye de anılır). Yine Major **Soane** da önemli role sahip olmuştur (Lucien Rambout: **A.g.e.**, s. 48).

[12] Bölgede, geniş çapta ilk ve son muhtariyet savaşı 1918 Mayısında olmuştur. Osmanlı ordusu tarafından Kerkük'ten çıkarılan İngilizler, Mütareke'nin imzalanmasından sonra Süleymaniye'ye girmişlerdir. General **Arnold Wilson**, Şeyh Mahmut Elberzenci'ye hükümet başkanı yetkilerini tanımıştır. Şeyh de kendini Kürdistan Emiri ilân etmiştir. Türk memurlar işlerinden uzaklaştırılmıştır. İngiliz denetiminde Kürt memurlar yerleştirilmiştir. İngiliz baskısı arttırılmış, Şeyh Mahmut bu baskının ajanı sayılmıştır. Mahmut İngilizlere savaş açmış, Major Greenhouse dahil, birçok asker ve silâh ele geçirmiştir. İniş çıkışlar sürmüştür: İngilizler karşı bir hareketle Mahmud'u esir ederek Hindistan'a sürmüşlerdir. Şeyh'e ülkesine dönüş izni 1922 yılı sonlarında verilmiştir. O da Kürdistan hükümdarı olarak taç giymiştir. Ankara hükümetine dostluk göstermiştir. Yeniden İngilizlerle savaşmıştır. Yeni bir yenilgiye uğrayınca, bölge İngiliz egemenliği altına girmiştir. Bu konuda doyurucu bir kaynak, ne yazık ki yoktur ve sorun kopukluklarla doludur.

lamak mümkündür. Cemiyet Wilson ilkelerinin "Kürt milletine" de uygulanmasını istemektedir.

Bu noktada ortaya çıkan önemli sorun şudur: İstanbul Hükümeti böyle bir derneğin kurulmasına nasıl izin vermiştir? Bu takdirde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu gözden çıkarmış sayılmayacak mıdır?

Başlangıçta, Cemiyet'in kurulması hükümetçe benimsenmiştir. Bölgenin İtilâf devletlerince, Ermeniler ve Araplar arasında paylaştırılma hazırlıkları yoğunlaşınca, bundan kuşkulanan Tevfik Paşa hükümeti, Kürtlerin de bu yönde çalışmalarını istemiştir. Hükümet ilerde Kürtlerle anlaşılacağını hesaplayarak Ermeni ve Arap programları arasına girmiştir. Cemiyet bir siyasal parti olmadığını açıklayarak işe başlamışsa da eylemleri tamamen siyasaldır ve de İstanbul hükümetlerinin isteklerine ters yönde gelişmiştir[13].

Örgütlenme

İstanbul'da kurulmuş olan Cemiyet, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da şubeler açmıştır. Diyar-ıbekir (Diyarbakır), Mamuretülaziz (Elâzığ ve yöresi), Arapkir (Atma), Gargan, Hozat (Dersim) şubeleri bunlar arasındadır[14]. Adana'da bir "Teâli Cemiyeti" kurulmuştur[15]. İstanbul'daki merkez, Meşrutiyetin siyasal sözlüğüne uygun olarak, "Kürt Kulübü" olarak da adlandırılmıştır.

[13] Ord. Prof. Şükrü Baban'la yaptığımız konuşma notlarına göre. Rahmetli hocamıza göre Seyyit Abdülkadir Efendi İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği memurlarından Mr. Hohler'le yaptığı bir konuşmada hem Damat Ferit, hem de Ali Rıza Paşa'ların Türk (Osmanlı) koruyuculuğu altında, Kürtlere tam bir "muhtariyet" (özerklik) vaadinde bulunduklarını öğrenmiştir. Bu durum İngiliz belgelerinde de izlenebilir. Bu konuda bk. **Bilâl Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk,** C. I, s. 273 — yine bk. **Alemdar,** 5 Teşrin-i sani 1335, s. 2

[14] Bunlara Erzurum ve Van şubeleri de eklenebilir. Arapkir şubesi reisi Battalzade Hulûsi Efendi'dir ve aşiret reisidir. Mamuretülaziz şubesi reisi Mehmet Cevdet Bey'dir. Bu şube 22 Şubat 1922'de kurulmuştur (**Kürdistan**, 21 Mayıs 1335). Diyar-ıbekir Kürt Kulübü reisi, Cemil Paşazade Kasım Bey'dir ve binbaşı Novil ile ilişki kurmuştur (Diyar-ıbekir'den Harbiye Nezaretine gönderilen 12 Teşrin-i Evvel 1335 (1919) tarihli şifreye göre) (**BBA - BEO/Siyasi Kısım**).

[15] Adana'da çıkan **Ferda** gazetesine göre, "Adana Teâli Cemiyeti" başkanlığına İran Kârperdarzi İsmail Asaf Han getirilmiştir (14 Haziran 1920, Sayı 140, s. 2). Cemiyetin Kürt Teâli Cemiyeti ile ilişkili olup olmadığı belli değildir.

Anadolu'daki örgütlenmenin İstanbul'da yapılan bir toplantı sonunda kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Gençlerin "teşkilât için" Anadolu'ya gitmeleri bu toplantıda planlanmıştır. Adı verilmeyen bir binbaşının Dersim (Hozat), Sıvas, Koçkiri arasında bağlantı kurmak üzere, Eğin kaymakamlığına atanmasına çalışmışsa da, girişimi Harbiye Nezareti önlemiştir. Dersim ve Sıvas aşiretleri arasında çalışma görevi Divriği, Kangal veterinerliğine atanan Baytar Nuri Beye verilmiştir. Koçkirili Mustafa Paşa'nın iki oğlu (Haydar ve Alişan) özellikle Sıvas bölgelerindeki örgütlenmeleri ve eylemleri (Koçkiri isyanı gibi) yönetmişlerdir. 1920 yılı sonuna değin, İstanbul'daki merkezle kurulabilen bağlantı daha sonra kesilmiştir. Yöneticiler arasında anlaşmazlıklar başgöstermiştir.

Başka Kuruluşlarla İlişki

Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin *Jin* (Hayat), *Kürdistan* dergileri gibi kendi yayım organları olmuştur. Bunların yanısıra Anadolu hareketine muhalif cephede yer aldığı için bu cepheyi tutan gazetelerle sesini duyurmuştur.

Cemiyet ancak bu cephedeki siyasal kuruluşlarla anlaşabilmiştir. Başta Hürriyet ve İtilâf Fırkası olmak üzere İngiliz Muhipleri Cemiyeti gibi siyasal derneklerle bir yakınlık kurmuş olması ideolojik tutumu bakımından doğal karşılanabilir.

İstanbul'da kurulmuş olmakla beraber Anadolu hareketine yardımcı olan "Vilâyat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" ile birleşmeyi reddetmesi de bir çelişki sayılamaz.

Bu açıdan bâzı fikir adamları ve yazarlarla arası iç de iyi olmamıştır. Örneğin "ne Kürt, ne de Türk saydığı" *Süleyman Nazif, Ziya Gökalp ve Ahmet Agayef* Beyleri sert biçimde eleştirmiştir[16]. Buna karşılık *Dr. Abdullah Cevdet Bey*'le yakın ilişki kurmuştur.[17].

[16] **Kürdistan**, sayı 4, 29 Mayıs 1335 — Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, s. 18.

[17] **Dr. M. Şükrü Hanioğlu**, bu konuyu ayrıntılı olarak incelemiştir ve şu kanıdadır: "... Ayrıca Abdullah Cevdet'in, Ermenistan ve Kürdistan hakkındaki çeşitli yorumlarının **Jamanak** gazetesinin Kürtlerin yaşadığı bölgelerin de müstakbel Ermenistan sınırları içerisinde kalacağı iddiasına Kürt tarihinden örnek vererek yaptığı müdafaalar olduğu ve kendisinin bu nedenle etnik ayrılıkçılar tarafından aşırı bir övgüye mazhar kılındığı gözden kaçırılmamalıdır" **Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 318).

Cemiyet Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın tüm uyduları gibi 1919 genel seçimini veto etmiştir[18]. Bir siyasal parti olmadığı halde, Cemiyet'in bu nitelikte bir karar alması mütareke'nin siyasal keşmekeşini kanıtlaması bakımından çok ilginçtir[19].

Kürt Teavün Cemiyeti'nin ilginç çalışmalarından bir bölümü hamalların örgütlenmesi (hamallar loncası) alanında görülür. Seyyit Abdülkadir Efendi'nin bu alandaki önemli rolü de belirtilmiştir[20]. Lonca bu etki altında siyasallaşmıştır.

3. *İstanbul'daki Çalışmalar ve İlişkiler*

Ayrılıkçı ideolojisine bağlı olarak Cemiyet, Ermeniler tarafından "tehcire uğramış Kürtlerin" yerlerine döndürülmesini, Kürdistan'a Kürt memurların atanmasını istemiştir. İngiliz kontrolu altında kurulmuş olan Kürt hükümetiyle ilişki kurmak için çalışmalar yapmıştır[21].

İstanbul Hükümeti'nin kontrolundan sıyrılmaya yönelen Cemiyet, amacının ancak Sevr Andlaşmasıyla gerçekleşebileceği kanısında olduğu için, özellikle Güney Anadolu ve Irak bölgesine egemen olan İngilizlerden yana olmuştur. Bu nedenle İngilizlere "derin ve samimi bir itimatla" bağlanmayı öngörmüştür[22].

Hükümetler'in Tepkisi

Cemiyet'e karşı "Pay-ıtahttaki" tepkiler, hükümetlerden ve parlâmentodan gelmiştir.

Cemiyet'in Anadolu'da şubeler açarak "câmia-i Osmaniyeden" ayrılma isteği ve İngilizlere yönelik eylemleri İstanbul hükümetlerini kızdırmıştır. Yerel eylemlerin başında eski meb'us

[18] "Kürdistan Teâli Cemiyeti, Anadolu'da Kuva-yı Milliyenin emr-i intihaba pek faal bir surette müdahalesinden dolayı intihabata iştirak etmemeye karar vermiştir (**Alemdar**, 5 Teşrin-i sani 1335, s. 2).

[19] Örneğin Kürt Teavün Kulübü âzalarının lonca'da intihap yetkisine sahip oldukları bildirilmiştir (**Alemdar**, 8, 14 Haziran 1921, s. 2).

[20] **Alemdar**'ın haberi (7 Haziran 1921, s. 3).

[21] Bu konuda bk. Memduh Selim Begi, **Kürt Kulübünde Bir Musahabe** (**Jin** 1335, Sayı 21) — İhsan Nuri, **Wilson Prensipleri ve Kürtler** (**Jin** 1335, Sayı 15).

[22] Cemiyet'in İstanbul'daki merkezinde **Mehmet Selim Begi** tarafından verilen bir konferansta bu konular anlatılmıştır (**Jin** 1335, Sayı 21) — **Dr. M. Şükrü Hanioğlu** da Cemiyet'in bu yakınlığı üzerine dikkati çekmiştir (**A.g.e.**, s. 319).

Seyyit Taha'nın bulunduğu, İngiliz ajanlarının kışkırtmalarına uyduğu açıklanmıştır[23]. Tehlikeyi önlemek amacıyla eski Şeyhülislâm *Haydarizade İbrahim Efendi*'nin başkanlığında kurulan bir heyete araştırma ve "irşad" (yol göstericilik) görevi verilmiştir[24]. Eylemlerin baş sorumlusu olarak *Kürdistan Teâli Cemiyeti* gösterilmiştir[25]

Bu uyarılar bölgede tepkiyle karşılanmıştır. İstanbul hükümetlerine çekilen telgraflarda, "İstanbul'daki Cemiyetin" bölge halkı ile hiçbir ilişkisi olmadığı, Kürtlerin "Osmanlı câmiasına" içten bağlı oldukları belirtilmiştir.

Cemiyet, kendisini Kürt davasının tek ve gerçek temsilcisi saymıştır. İstanbul'a gelen Amerika heyetiyle bu sıfatla ilişki kur-

[23] Dahiliye Nâzırı Ali Kemal Bey'in Sadarete yazısından: "... Urfa'dan gelen İngiliz yüzbaşısının Viranşehri ziyaret etmesine nazaran Milli aşiretini elde etmek üzere mütemadiyen ve musırrane (ısrarla) tahrikâttan hâli (kışkırtmalardan geri) kalmadıkları Diyar-ıbekir vilâyetinden bildirilmekle..." (Bâb-ı âli, Dahiliye Nezareti, Kalemi Mahsus, 5759/977, 31 Eylül 1335) **(BBA - BEO/Siyasi Kısım)** — **Dâhiliye Nezâreti, Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti, Asâyiş şubesinin Sadarete yazısından: "... Mardin livası dahilinde dolaşan İngiliz hâkim-i siyasisi Binbaşı Noel'in Kürdistan teşkili için propaganda yaptığı sırada..." (Hususi numara 50, 1 Haziran 1335) (BBA-BEO/Siyasi Kısım) — "Siverek eşraf ve tüccarının Dahiliye Nezâretine telgrafı (20 Mart 1335) (BBA-BEO/Siyasi Kısım) — İngilizlerin Simko'yu, Türkler aleyhine kışkırttıklarını gösteren Müsteşar Âdil imzalı yazı (7079/12, 24 Temmuz 1335) — Harbiye Nâzırının İngilizlerin Urfa, Ayıntap (Gaziantep) ve yöresindeki "Kürt tahrikatı"na ilişkin yazısı (110/91. 6 Kânun-ı sani 1335) — Arappınarı'nda bulunan İngiliz kaymakamlığının Kerkan aşiret reisi Basravi'nin evinde kaldığı ve gündüzleri otomobil ile ve reisle beraber yakın köylerde dolaştığını bildiren 310 sayılı şifre ilginçtir. 6. Ordu Kumandanlığından Harbiye Nezaretine çekilen şifrede, bu gezilerle İngilizlerin Urfa yöresinde yeni bir Kürt hükümeti kurmayı amaçladıkları, bu gibi girişimlere son verilmesi için gerekli önlemlerin alınması Kumandanca (Ali İhsan Paşa) istenmiştir (Osmanlı Ordu-yu Hümâyunu, Başkumandanlığı Vekâleti, No. 606, 4. 1. 35, Harekât No. 402, şifre sureti (BBA-BEO Siyasi Kısım) — Yine Yıldırım Kıtaatı Müfettişliğinin 432 sayılı şifresi de aynı içeriklidir (7 Kânun-ı sani 1335) — (BBA-BEO Siyasi Kısım).**

[24] Meclis-i Vükelâ, 18 Haziran 1335 tarihli toplantı zaptının son satırları: "... Haydarîzade İbrahim Efendi Hazretleri ile, Abuk Ahmet ve Bahriye Nâzırı Avni Paşa'lar hazeratından mürekkep daimi bir encümen-i mahsus teşkili münasip mütalâa kılındı" (Aynı tarih, sıra No: 302) **(BBA, Meclis-i Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıtname, 18 Haziran 1335 tarihli karar, sıra numarası 302).**

[25] **Aynı tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasında bu suçlama vardır.**

muştur[26]. Cemiyet'in üzerinde en fazla konuşulan ve fırtına koparan eylemi, Şerif Paşa'nın Paris'teki girişimlerini desteklemesi olmuştur.

Son Osmanlı Parlamentosunda

Mebusan'da: 1920 yılı başlarında toplanan ve büyük çoğunluğu Müdafaa-i Hukuk'çu olan Meclis-i Mebusan, Cemiyet'in reisi Seyyit Abdülkadir Efendi ile Şerif Paşa'yı ağır eleştirilerin konusu yapmıştır.

İlk tartışma "Türk" ve "Millet" sözcüklerinin tanımlanması konuşmalarında çıkmıştır (19 Şubat 1920 birleşimi) ve bunların geniş anlamda alınmaları gerektiği savunulmuştur. Mebuslara göre "Türk" kelimesi çeşitli etnik unsurları içermekteydi. "Millet"den ise "Osmanlı milleti" anlaşılması gerekiyordu[27].

Şerif Paşa - Boğos Nubar andlaşması Meclis'i karıştırmıştır ve gelen telgraflar birleşimi galeyana getirmiştir. Telgraflarda belirtilen kanıya göre "Kürtlük ve Türklük bir kül(tüm)dü". Her ikisi de müşterek bir vatan içinde "yekdiğerinin öz ve din kardeşi" idi[28]. Meb'uslar ayrılık sorununu şiddetle reddetmişlerdir. Şerif Paşa'yı, Kürdistan Teâli Cemiyeti'ni de ağır şekilde suçlamışlardır[29]. Yabancı baskısı ve kontrolu altındaki "Pây-ı tahtta", Meclis'i İngilizlerin basmasından iki hafta kadar evvel, açıkça İngiliz emperyalizmini yerebilmişlerdir. Seyyit Abdülka-

[26] Cemiyet'in Temsilcileri olarak Amerika heyeti ile görüşmeye gidenler: Eski polis Müdürü Halil Bey, Dr. Şükrü Mehmet (Sekban) Bey, Babanzade Hüseyin, Şükrü Bey (**İkdam**, 5 Ağustos 1335).

[27] Abdülaziz Mecdi Efendi'nin (Karesi) konuşmasından: "... Bundan maksat Türk, Kürt, Lâz, Çerkes gibi anasır-ı muhtelife-i İslamiyedir. Bu böyle midir? ("Hayhay böyledir" sedaları, alkışlar). Eğer Türk kelimesinin mânası bu değilse, rica ederim, burada nutuk iradedildikçe Türk tâbiri yerine anasır-ı İslâmiye (İslam unsurlar) densin...
"Rıza Nur Bey — Öyledir.
"Hüseyin Bey (Erzurum) — Hatta yahudiler bile dahildir.
"Mecdi Efendi (devamla) — Türk kelimesinin mânasını Meclis bu suretle tefsir ve şerhedip efkâr-ı umumiyeye arzettikten sonra ben Kürdüm diyen bâzı zevatın hatırına hiçbir şey gelmez ve yahut gubar-ı siyasî (siyasal toz) kondurmamak için Türk, Kürt, Lâz, Çerkes veyahut anâsır-ı İslâmiye gibi tâbirat kullanalım" (MMZC 1336, DIV, Sl 12, s. 134 - 135) (TV, 24 Şubat 1336, Sayı 2874 ilâvesi).

[28] Bu telgraflar için bk. MMZC, D. IV, Sl 1, 14. içt. (19 Şubat 1920), s. 168 - 169 (TV 3 Mart 1336, Sayı 2971 ilâvesi).

[29] Celâlettin Arif Bey'in konuşmasından: «... Bu prensibi tatbik eylemek arzu eyleyenler, demin mevzubahs eylediğim bir takım hod-

→

dir Efendi'nin Şerif - Boğos Nubar'la anlaşması dolayısıyla yabancı dilde çıkan bir gazeteye verdiği demeç tartışılmıştır[30] ve Ayan azalığından "ıskatı" (düşürülmesi) için girişime geçilmiştir.[31].

Protesto telgrafları durmamıştır[32]. Mardinizade Arif Bey'in yalanlaması da bu sırada yayımlanmıştır[33].

Âyan'da: Aynı sorun dolayısıyla bu meclis de telgraf yağmuruna tutulmuştur. Bu konuda ilk konuşmayı Babanzade Ahmet Naim Bey yapmış, hem Cemiyet'i, hem de Şerif Paşa'yı eleştirmiştir[34]. Eski bir Dahiliye Nazırı olan Âdil Bey, Cemiyet'e ilişkin bilgiler vermiş, kanuna aykırı olarak kurulduğunu ileri sürmüştür[35].

Seyyit Abdülkadir Efendi, kendisine maledilen demeçle ilgili açıklamalar yapmak için gizli celse önermiştir. Öneri kabul edilmiştir[36]. Sonraki birleşimde "aslâ beyanatta bulunmadığını" belirten bir önerge vermiştir[37].

gâmları (bencilleri), vatansızları kendilerine âlet ittihaz etmişler, onları bu vâdiye sevk eylemek istiyorlar. **Aç ve siffâk (kan dökücü) büyük bir emperyalist unsur da, tabiidir ki bunun neticesini bekleyip ondan müstefit olmak istiyor.** Halbuki onlar bilmiyorlar ki, Türklerle Kürtler pek yakın zamanlarda acı bir ders-i ibret aldılar. O ders-i ibret de Arnavutlukla Arap mesaili (sorunları)dır" (**Aynı Eser**, s. 169) — Celâl Nuri Bey'e göre, Şerif Paşa "**herzevekilin (ipe sapa gelmez) biriydi**" (**Aynı Eser**, s. 168) — Hüseyin Avni (Erzurum) ve Bekir Sıtkı Beylerin eleştirileri de çok ağır olmuştur (**Aynı Eser**, s. 169 - 170).

30 MMZC 1336, DIV, Si 1, 17. içt. (1 Mart 1926), s. 229 - 230 (TV, 1 Mart 1336, Sayı 2794 ilâvesi).

31 Önergeyi imzalayan öteki meb'uslar: Haydar (Van), Mehmet Münip (Van), Mazhar Müfit (Hakkâri), Halil (Erzincan), Süleyman Necati (Erzurum), Eşref (Trabzon), Şefik (Beyazıt), Zeki (Gümüşhane), Zihni (Erzurum), Ahmet Muhtar (Trabzon), Rıfkı (Gümüşhane), Hüseyin Avni (Erzurum), Asaf (Hakkâri), Bekir Sami (Amasya), Ali Şükrü (Trabzon), Celâl (Genç), (**Aynı Eser**, s. 230).

32 Örneğin Mardin'den gelen telgraf (**Aynı Eser**, s. 357).

33 Arif Beyin Mısır'dan gelen telgrafında, Şerif Paşa ve İstanbul'daki Kürt komitesiyle hiçbir ilişkisi bulunmadığını, **Sabah** gazetesi'ndeki yayının yanlış olduğunu belirtmiştir. Yalanlaması için **bk.** TV, Sayı 3800, s. 4.

34 MAZC 1336, DIV, Si 1, 15 içt. (1 Mart 1980), s. 125 - 126 (TV, 10 Mart 1336, Sayı 2797 ilâvesi).

35 Aynı Eser, s. 125 - 126.

36 TV, 11 Mart 1336, s. 127 - 128, Sayı 3789 ilâvesi.

37 Âyan Meclisi'nin 19. içtimaında (15 Mart 1336) Seyyit Abdülkadir Efendi'nin şu yazılı açıklaması okunmuştur: "Meclis-i Âyan Riyaseti Celilesine — Geçen gün Meclis-i Mebusan'da vilâyat-ı şarkiye

→

Mütareke parlâmentosu; kısa süren ömrü içinde, Kürt sorunu ile yakından ilgilenmiştir.

4. *Şerif Paşa ve Cemiyet*

Meşrutiyette sorunlar yaratan eylemlerini, Şerif Paşa Mütareke döneminde çok daha hızlı bir tempo ile arttırmıştır. Büyük serveti yine en güçlü desteğidir. Fransız siyasal çevrelerinde Şerif Paşa tanınmış bir kişidir[38] fakat Emniyet tarafından da izlenmektedir[39]. 1918 yılına değin Osmanlıcılık savunucusu olan

meb'usları tarafından verilen bir takrirde dâilerinin **Jurnal Doryan** gazetesi muhbirine bâzı beyanatta bulunduğum serriştesiyle (bahanesiyle), Âyanlıktan ıskatım için bir takım sözler sarfolunduğu mesmuu âcizanem olmakla bu bapta bâzı ifadatta bulunmak mecburiyetini hisseyledim şöyle ki: Mezkûr gazeteye aslâ öyle bir beyanatta bulunmadım. Binaenaleyh ilk nokta-i istinadı böyle bi esas olan iftira alûd iddiaları kemali nefretle müddeilerine red ve iade eylerim. Şerafet ve diyanete dokunan bu isnadat-ı nifakçıyânenin nerelerden mülhem ve ne gibi ağrazın (garezlerin) mahsulü olduğu bedahatı ile iktifa etmeyerek tafsilen beyan ve irae edebilirsem de, devlet ve milletin bulunduğu şu hal içinde şahsiyata müncer olacak bir bahse girişmeyi muvafık bulmuyorum. Şunu da kaydetmeden geçemiyeceğim ki, herkesin malûmu olduğu üzere, saye-i risaletpenâhide emniyem diyanetin, devlet ve vatan ve milletin şeref ve saadetini, feyz-ü terakkisini görmeye mâtuf olduğu cihetle, eğer Meclis-i Osmaniden çekilmekliğimde memleket için bir fayda mutasavver ve bu suret arzuyu âliye muvafık ise istifa etmeyi de, hizmet ve şeref addedeceğimi isnadat-ı mugalatakâranden hoşlanacak zevata ihtardan kendimi alamıyorum. 12 Mart 336 — Âyandan Seyyit Abdülkadir. (Bravo sesleri)" (TV, 22 Mart 1336, 3807'ye ilâve, s. 127 - 128).

38 Örneğin Paşa'nın "Osmanlı Hürriyet ve İtilâf Fırkası Paris Merkez-i Umumi'si başlıklı (16 Nisan 1915 tarihli), Fransız Dışişlerine yazdığı mektuptan bâzı satırlar: "... Kürt olmak sıfatı ile (à titre kurde) bugünkü çalkantıların gerçek nedenlerini belirtmeyi görev sayarım... Kürtler, Ermenilere karşı kötü niyetle müteharrik değildirler" (AFE, 1912 - 1913, Vol 9 Nouvelle Série, Turque). Paşa 16 Nisan 1914 tarihli mektubunda, daha önce sunduğu muhtıra ile ilgili olarak Nâzır'la görüşme dileğini belirtmiştir.

39 Fransa İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü 2. Daire (2ème Bureau) tarafından verilen (20 Şubat 1911 tarihli) raporu Dışişleri Bakanına sunuş yazısında şu fikirler belirtiliyor: Paşa Paris'te oturmakta, halen Türkiye'yi yöneten İttihat ve Terakki komitesiyle Fransa'nın arasını açmaya çalışmaktadır. Hele önüne gelene, Bakan **Pichon**'un, Ermeni kıyımının komitece düzenlendiği saptandığı takdirde, onu yokedeceğini söylediği bildirilmektedir.

→

Şerif Paşa, ülkenin parçalanma ve paylaşılma tablosu içinde kendisine yeni bir yer seçme isteğiyle önce sadr-ı âzamlığı düşünmüştür sonra da Paris'te Kürt davasının liderliğini ve savunuculuğunu yeğlemiştir.

Önce Barış Konferansına iki "muhtıra" (memorandum), bir de Kürdistan haritası sunmuştur (22 Mart 1919 ve 1 Mart 1920 tarihlerinde). Ayrıca Ermeni temsilcisi Boğos Nubar Paşa ile bir anlaşma imzalamış (20 Aralık 1920) ve Konferansa çağrılarak konuşmuştur.

Bu andlaşmaya göre Ermenilerin istedikleri altı vilâyette, Kürtlerin çoğunlukta bulundukları ileri sürülerek bu bölgeye bir heyet gönderilmesi önerisi Konferans tarafından kabul edilmiştir. Boğos Nubar Paşa da bu öneriye uymuş ve Kürtler aleyhinde propagandaya son vermeyi kabul etmiştir. Şerif Paşa'nın, "Kürt Cemiyeti'nin" temsilcisi, "Kürt murahhası" olarak hareket etmesi de kararlaştırılmıştır. Her iki tarafın da isteği "altı vilâyetin muhtariyeti"dir. Bu tür bir yorum Seyyit Abdülkadir Efendi'nin İstanbul'da Fransızca çıkan *Journal d'Orient* gazetesine verdiği bildirilen bir demeçten çıkarılıyor ve duruma yeni bir boyut getiriliyordu. Yapılan yorumlarda Kürtlerin Ermenistan kuruluşunu tanıdıkları, Türklerin Kürtler adına konuşma yetkisine sahip olmadıkları ileri sürülüyordu[40].

Belirttiğimiz gibi, bu haber önce, o sırada toplanık bulunan Mebusan ve Âyan Meclislerini karıştırmıştır. Seyyit Abdülkadir Efendi'yi ve Şerif Paşa'yı zor duruma sokmuştur.

Cemiyetin ayrıca Şerif Paşa'ya yardımcı olmak üzere, emrine girecek bir heyeti, Arif Paşa'nın başkanlığında Paris'e gönderme kararı alması durumu daha da kızıştırmıştır[41]. Dersim eski meb'usu Lûtfi Fikri Bey bu heyette bulunma önerisini red detmiştir[42]. Sorunlar, Celâl Nuri - Seyyit Abdülkadir düello gi-

Bu sözleri, Türkiye'yi yönetenlere ulaşmıştır (Belge üzerinde, el yazısıyla Fransızca şu sözcükler yazılıdır: "Ferit Paşa, bir budala ve mert adam") (AFE (1911 - 1914) Vol. 8, 9. Nouvelle Série Turque).

[40] MMZC 1336, D IV, Sl 1. s. 229 - 230 — İkdam'a göre Paris'ten gelen bir Ermeni temsilcisi Cagadamard gazetesine verdiği beyanatta Şerif - Boğos Nubar andlaşmasından bu kesin sonuçları çıkarmıştır (2 Mart 1920) — Naim Bey'in (Babanzade) böyle bir andlaşma kabul etmediği ve Vilâyat-ı Şarkıyye meb'uslarının protestoları da aynı tarihli gazetelerde yer almıştır (İkdam, 2. 3 Mart 1920).

[41] Jin, Sayı 9, s. 7.

[42] Nitekim, 1925 yılında, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanması sırasındaki ifadesinde bu durumu açıklamıştır. Buna göre, Fransız konsoloshanesinden çağrılarak Şerif Paşa'nın bir telgrafı

→

rişimi haberi üzerine daha da elektriklendirmiştir.[43].

İş bu kadarla kalmamış Kürt asıllı yazarlar ve seçkinler anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Güney bölgesinde, İngiliz ajanlarıyla birlikte çalışan grup, Şerif Paşa'yı tutmuştur[44]. Büyük bir çoğunluk Cemiyet'e karşı cephe almıştır. Parlamentoya çekilen telgraflar bu durumu görüntülemiştir.

5. *İngiliz Politikası İçinde Cemiyet*

Sevr Andlaşması kanalıyla Cemiyet tamamen İngilizlere bağlanmış bir kuruluştur.

Emperyalist ganimet paylaşımında, Kürdistan hissesi İngilizlere düşmüştür. İngilizlere göre, denetimleri altında böyle bir ülke Anadolu ile Arap bölgeleri arasında tampon işlevini yerine getirebilirdi[45]. En önemlisi petrol bölgesinde bulunmasıydı.

İngilizlerin böyle bir planlamayı Ermenistan sorununa göre, ele aldıkları açıktır. Mezopotamya (Elcezire) bölgesinde, Kürtlere yakın Kürt temsilcileri (Seyyit Abdülkadir, Kâmuran ve jor (binbaşı) Noël tarafından İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a bildirilmişti. Buraya Kürt ajanları gönderilmeli ve İngiliz binbaşısı ile ilişki kurulmalıydı. İngiliz-

verildiğini söylemiştir. Şerif Paşa telgrafında "ikimizi de delege seçtiler, hemen geliniz" demektedir. Lütfi Fikri Bey hemen cevap vermiş ve "bütün Osmanlılar adına gelmeyi teşekkürle kabul ederim, fakat yalnız Kürtleri temsil için gelemem" demiştir. (**Cumhuriyet**, 1 Ağustos 1925, s. 2).

[43] Celâl Nuri Bey'in **İleri** gazetesinde çıkan ve Seyyit Abdülkadir Efendi'ye ağır surette çatan "Çocuk Oyuncağı mı" başlıklı yazısı üzerine. "Turuk ve Mezahip müderrisi" Necmettin Hüseyin Efendi kendisini düelloya davet etmiştir. Necmettin Efendi 17 Şubat 1919 tarihli davet yazısında "Reisimize ve dolayısıyla Osmanlılığa karşı yaptığınız hakaretten dolayı sizi behemahal ikimizden birinin ölümüyle neticelenecek bir düelloya davet ediyorum. Namuslu bir fert iseniz dâvetimi kabul ve şahitlerinizi tâyin ediniz" demekteydi. **Alemdar** gazetesi habere özel bir önem vermiş ve yayınlamıştır (20 Şubat 1335). Hatta gazete sahipleri Refi Cevat ve Kadri Beyler Necmettin Efendi'nin şahitliğini kabul etmişlerdir. Celâl Nuri Bey hakaret etmediğini söylemiş, daha sonra mesele kapanmıştır.

[44] **İkdam**, 9 Temmuz 19; 2, 3 Mart 1920.

[45] Sayın **Osman Olcay**'ın görüşü: "... Gerçekte **Lloyd George**'un istediği, Musul'u İngiltere açısından olabildiğine güvence altına almaktı. Bunun için de çevre güvenliği önem taşıyordu. Kürdistan ve Ermenistan adı altında bağımsız bölgeler yaratmak için gösterilen özenin altında, Türkiye ile Musul arasında tampon bölgeler kurmak isteminin yattığı açıktır." (**A.g.e.**, s. XIII).

lere yakın Kürt temsilcileri (Seyyit Abdülkadir, Kâmuran ve Emin Âli Bedirhan ve Seyyit Taha gibi) "feodal sistemin de temsilcileriydiler". Kürdistan'a verilecek siyasal rejime gelince, henüz (1920 yılında) belirlenmiş değildir[46].

İngiliz politikası, Kürtleri ve Ermenileri blok halinde Müdafaa-i Hukuk hareketine karşı silâhlı eylemlere itmeyi çıkarlarına uygun görmüştür. Ermenileri bu alanda daha önce silâhlandırma yoluna gitmiştir[47]. Ne var ki, her iki kitleyi birleştirme yanlısı olmamıştır. Her iki kitleyi "Osmanlı camiası içinde", fakat Avrupalıların kontrolu ve "vasiliği altında" yaşatma yabana atılacak bir proje değildi[48].

Ermenileri ve Kürtleri Mustafa Kemal Paşa'ya karşı silâhlı eylemlerde kullanmak, Damat Ferit Paşa'nın da yandaş olduğu bir politika idi[49]. Ali Galip ve Koçkiri olayları bu ortak politikanın ürünü olmuşlardır.

Bu politik çerçeve içinde İngilizler Kürdistan Teâli Cemiyeti'nden bir piyon olarak yararlanmayı ihmal etmemişlerdir. *Foreign Office*'e (İngiltere Dışişleri Bakanlığı) gönderilen yazılardan bu durumu kolaylıkla anlamak olanağı vardır. İngiliz Yüksek Komiserliği Cemiyet'in gelişmeleriyle yakından ilgilenmiştir. Diyar-ıbekir Kulübünün hükümetçe kapatıldığı, Cemiyet'in bölgeye temsilciler göndereceği, Diyar-ıbekir'de başarısız fakat ısrarlı olduğu gibi haberler yazışmalarda yer almıştır[50].

Belirtildiği gibi, Cemiyet de İngilizlere karşı kayıtsız kalmamıştır. Bu "sadakatin" ve "hayranlığın" ilk görüntüsü bir yandan çeşitli yazılarda belirlenmiştir[51]. Bir yandan da Wilson Prensipleri'ne bağlılık Sevr hazırlayıcılarına kesin bir güven sayılmıştır. İstanbul'da Kürt Kulübü'nde verilen bir konferansta Wilson Prensipleri "Kürtlerin hayat programı" olmalıydı.

Konferansı yorumlayan ve adını açıklamayan yazar, İstanbul'daki Kürt yazarlarının ve aydınlarının İngiltere'ye karşı "derin ve samimi bir itimat gösterdiklerini", bunun İngiliz yardımını sağlamanın koşulu olduğunu da vurguluyordu. Başka bir yazar da bu bağlılık durumunun mazlûm milletlerin "... her an ka-

[46] Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 25, 28 — Gottard Jaeschke, **İstiklâl Savaşı Kronolojisi**, s. 39 - 39 — Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C I, Belge 15, s. 34 - 40.

[47] Bilâl N. Şimşir **A.g.e.**, Belge 41, s. 217.

[48] Bilâl N. Şimşir **A.g.e.**, Belge 5, s. 18.

[49] Bilâl N. Şimşir **A.g.e.**, C. II, Belge 86, s. 245.

[50] Bilâl N. Şimşir **A.g.e.**, bu konuya ilişkin Belgeler: Belge No. 15, s. 40; No. 41, s. 270; No. 97 ve eki, s. 272 - 275; No. 106 eki, s. 299, No. 113, s. 337.

[51] Dr. M. Şükrü Hanioğlu, **A.g.e.** (bk. not 17).

nayan ve sızlayan yaralarına... bir pansuman tesiri" yaptığını belirtmek istiyordu[52].

Kürdistan dâvasını ele almış olan Mütareke'nin Kürt asıllı kimi yazarları, kurulacağı söylenen devletin şeklini ve siyasal rejimini düşünmemişlerdir. Bu devletin Türklere (ve Osmanlı'ya) karşı *milli* fakat İngiltere "himayesinde" olması bu yazarları pek ilgilendirmemiştir. Bu da İngilizlerin işini kolaylaştırmış ve böyle bir ülkenin kurulmasını Sevr Andlaşmasıyla çok zor —hatta hayalci— koşullara bağlanmasını sağlamışlardır (madde 62, 64)[53].

6. Müdafaa-i Hukuk Hareketi ve Cemiyet

Müdafaa-i Hukukçular, Kürt sorununu Misak-ı Millî çerçevesi içinde ele almışlardır. "Kürt halkı" ya da "milleti" milli kurtuluş hareketinin yapısal bir öğesi olarak kabul edilmiştir. Türklerle Kürtlerin aynı (Turanî) kökenden geldikleri, birlikte yaşama durumunda oldukları, ayrılmanın her iki taraf için kesinlikle tehlikeli olduğu belirtilmiştir. İstiklâl Savaşı onların da savaşıydı[54] ve bu ölüm kalım çarpışmasında aktif bir rol oynamaktaydılar.

Bu tez özellikle İngiliz politikasına, İstanbul Hükümetine ve yine özellikle Kürdistan (ya da Kürt) Teâli Cemiyeti ile çevresindekilere karşıydı. Müdafaa-i Hukuk'a (Heyet-i Temsiliye'ye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne) karşı tüm engellemeler ve saldırılar da bu nedenlere dayandırılmıştır.

İki ögenin bütünleşmesini simgelendiren bir konu da T.B.M.M. de beliren fikirlere göre özellikle Musul'un Misak-ı Milli sınırları içinde sayılmış olmasıdır. Musul doğu vilâyetlerinin kapusu" idi. Lozan'da pazarlıklar sürerken, bu bölgenin terkedileceği düşünülmüyordu. Hatta, Yemen bile, terkedilemiyecek ülke parçalarından sayılmıştır[55].

---

52 İhsan Nuri, **A.g.e.** (Bk. not 19).

53 Joyce Blau, **A.g.e.**, s. 49 - 49 — **Mémorandum Sur la Situation des Kurdes et leurs Revendications**, s. 10 - 12 — Jean - Pierre Viennot, **Le Mouvement National Kurde**, s. 31, 46.

54 Bu tez özellikle Lozan Andlaşmasının yapılması sırasında İsmet (İnönü) Paşa tarafından işlenmiştir. T.B.M.M. de yapılmış olan konuşmalar aynı tezi güçlendirici niteliktedirler (69 sayılı Nottaki kaynaklara bakılmalıdır).

55 İcra Vekilleri Heyet-i Reisi (Başvekil) Rauf (Orbay) Beyin, Lozan Andlaşması hazırlıklarını açıklayıcı konuşmasından: "... Musul' un dahi bizim öz vatanımızdan olması itibariyle, bütün mülhaka-

Müdafaa-i Hukukçular Kürt Teâli Cemiyeti'nin eylemlerini İstanbul'a oranla daha kolay izleme olasılığına sahiptiler ve sorunu genel bağlam içinde ele almışlardır. Gelişmeleri Heyet-i Temsiliye döneminde (1919 Eylül - 23 Nisan 1920) ve T.B.M.M. Hükümeti (1920 - 1923) ve Cumhuriyet rejimi içinde izlemek gerekir. Bu kitabın kapsamı bakımından 1923 yılına kadarki gelişmeler incelenecektir.

Hey'et-i Temsiliye'nin Bakışı

İlk dönemdeki olayları, Mustafa Kemal Paşa, daha Meclis Reisi seçilmeden, açılış söylevinde, ayrıntılarıyla açıklamıştır[56]. Bu İngiliz belgelerinde Bedirhanlı Emin Âli Bey'in İngilizlerce Diyar-ı bekir valisi olmasını istedikleri dönemdir[57]. Mustafa Kemal Paşa da Nutuk'ta Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin zararlı eylemlerini saptayan belgeler vermiştir. Bir kolordu kumandanı Cemiyet'in "câmia-i Osmaniyenin parçalanmasına hizmet ettiğini" bildirmiştir. Malatya mutasarrıfı Halil Rami Bey Kürt Cemiyeti'nin ve Ermeni patrikhanesinin "muavenet ve tesiratı ile" (yardım ve etkileriyle) Malatya'ya atandığını herkesin içinde söylemektedir[58]. Faik Ali Bey de, kendisini İngilizlerin tâyin ettirdiğini "müftehiren" (övünerek) belirtmektedir[59].

Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa sürekli olarak Kürt aşiret reisleriyle yoğun bir yazışma köprüsü kurmuştur[60].

Heyet-i Temsiliye, "İngiliz parası ve kışkırtmasıyla hareket eden "Kürt Teâli Cemiyeti'ne, Seyyit Abdülkadir'e, Şeyh Mahmud'un hareketlerini bastırmakla görevlendirilen Seyyit Taha ve Basravi gibi kişilere karşı "Kürt agavat (ağalar) ve eşrafını" örgütlendirmiş, İstanbul Hükümeti'ne protesto telgrafları çek-

tıyla beraber bize verilmesi lâzımdır", (s. 157), "... **Müdafaasından bir an bile feragat etmiyeceğimizi taahhüt ettiğimiz Misak-ı Millîmizin çizdiği hudud-ı millî dahilindedir**" (s. 147), "Yemen bizim eczayı vatanımızdır" (s. 155) — Muş meb'usu **Osman Kadri** Beyin sözü: "Musul Türkiye'nin lâyenfek (koparılmaz) bir cüzüdür" (s. 158) (T.B.M.M.Z.C., C. 20) — yine bk. s. 202, not 70.

56 Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920 günü T.B.M.M.'deki konuşmasından: "... Hakikaten İngilizler daha evvel bütün Kürdistan'ı iğfal etmek, Türk ve sair dindaşlarından ayırmak için tasavvur edebildikleri her şeyi orada tatbikle meşgul idiler" (TBMMZC, C. I, D. I, içt. s. 1, s. 17 - 18).

57 Bilal N. Şimşir, **A.g.e.**, C. I, Belge No. 41, s. 108; Belge No. 49, s. 119

58 Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk** (eski harflerle) (13. K.O. Kumandanı **Cevdet Beyin görüşü**, Belge No. 156).

59 **Aynı Eser**, Belge No. 166.

60 Örneğin **Nutuk**, 47 - 53 sayılı belgelere bakılabilir.

tirmiştir. Aynı içerikli telgraflar parlamento meclislerine, işgal kuvvetleri komiserlerine, hatta Paris'e çekilmiştir. Bu yöre ile kaynaşma önemli ölçüde sağlanmıştır. Şeyh Mahmut başta olmak üzere, Kürt eşrafından Heyet-i Temsiliye'ye gelen yazılarda ve telgraflarda, Misak-ı Milli'nin kabul edildiği, işgallerin protesto edildiği görülür[61].

Mustafa Kemal Paşa ekibi Kürdistan Teâli Cemiyeti ile doğrudan mücadeleye geçmiştir. Örneğin Arapkir ve Dersim'de Kürt Teâli Cemiyeti'nin iftiracı çalışmalarını durdurucu önlemler alınmasını istemiştir. Amasya görüşmelerinde de, Güney Anadolu ve Kürt sorunu, üzerinde önemle durulan konulardan biri olmuştur[62].

T.B.M.M.'de Heyecan

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Doğu ve Güneydoğu vilâyetlerinden seçilmiş hayli meb'us vardır[63]. Mustafa Kemal Paşa uzun açış söylevinde, en büyük değişmenin güney sınırında olduğunu vurgular. Bunun yalnızca askerî mülâhazalarla çizilmediğini, bir "hudud-ı millî" (ulusal sınır) olduğunu ve bu sınır içinde çeşitli İslam unsurlarından oluşan "yalnız bir cins milletin" varolduğunu belirtir. Bu "kardeş milletlerin hudud-ı millisi"dir, içindeki siyasal rejim millî hâkimiyet esasına dayanacaktır[64].

Meclisin açılışından ilk yıl geçmeden "iç isyanlarla" karşıla-

[61] Bu konudaki bazı belgeler için bk. s. 215 vd.
[62] **Nutuk, s. 146.**
[63] **T.B.M.M. Birinci Dönem Albümü (23 Nisan 1945) — Kâzım Öztürk. T.B.M.M. Albümü (1920 - 1973).**
[64] Mustafa Kemal Paşa'nın açış söylevinden: "... Fakat bu hudud-u millî dahilinde tasavvur edilmesin ki anasır-ı İslâmiyeden yalnız bir cins millet vardır. Çerkes vardır ve anasır-ı İslâmiye-i saire vardır. İşte bu hudut memzuç (karışmış) bir halde yaşayan, bütün maksatlarını, bütün mânasıyla tevhit etmiş olan kardeş milletlerin hudud-u millîsidir (Hepsi İslâmdır, kardeştir sesleri). Bu hudut meselesini tespit eden madde içersinde büyük bir esas vardır. Fazla olarak o da bu vatan hududu dahilinde yaşayan anâsır-ı İslâmiyenin herbirinin kendine mahsus olan muhitine, âdatına, ırkına mahsus olan imtiyazatı bütün samimiyetle ve mütekabilen tasdik etmiştir. Bittabi buna ait teferruat ve tafsilât yoktur. Çünkü bu tafsilât ve teferrüata girmenin zamanı değildir. İnşallah mevcudiyetimiz tahlis edildikten sonra (inşallah sadaları) kardeşler beyninde (arasında) hall-ü fesledileceğinden bırakılmış ve teferrüata girilmemiştir. Fakat esas olarak bu maddede mündemiçtir" (TBMMZC, C I, D I, içt. s. 1, s. 16)

şılmıştır. Koçkiri isyanı T.B.M.M. Hükümetini hayli uğraştırmıştır[65]. Koçkiri için özel bir kanun çıkarılmıştır[66]. Hareket Siirtlilerce de yerilmiş ve Kürdistan Teâli Cemiyeti kınanmıştır[67]. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Kürt Teâli Cemiyeti'nin bu harekette rolü olduğu açıktır[68]. Sorun Meclisi de karıştırmıştır.

Lozan Andlaşmasının hazırlanma döneminde de Kürt sorunu yoğunluk kazanmıştır[69]. Lord Curzon'un İsmet Paşa'nın açıklamalarına karşı ileri sürdüğü fikirler ve gösterdiği istatistikler T.B.M.M.'ni hayli heyecanlandırmıştır. Mebuslar önce Musul ve çevresinin Araplığını reddederler[70]. Genel kanıya göre, İngi-

[65] 2000 km²'lik bir alan üzerinde oluşan bu hareketin başında **Haydar ve Alişir** Beyler vardır. Haydar Bey İmranlı'da (Ümraniye) Cemiyet'in bir şubesini açmış ve tüm aşiret reislerini üye yazdırmıştır ve İstanbul'da Seyyit Abdülkadir Efendiyle sürekli ilişki kurulmuştur. İmranlı isyancılar tarafından işgal edilmiştir (6 Mart 1921). Sıkıyönetim ilân edilmiştir. İsyancılar isyan bölgesinin "mümtaz bir vilâyet" olması, bir Kürt vali atanması, yardımcısının Türk olabileceği koşullar ileri sürmüşlerdir. İsyanı bastırmakla Nurettin Paşa görevlendirilmiştir. T.B.M.M. kuvvetleri 10 Nisan 1921 tarihinde harekete geçmişlerdir. Hareketin bastırılması bir ay sürmüştür. (Hareketin askeri cephesi ve ayrıntıları için bk. **İç İsyanlar** (T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No. 1, s. 151 - 169 — Koçkiri isyanının ana çizgileri, İcra Vekilleri Heyet-i Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa'nın Hüseyin Avni Beyin (Erzurum) sorusuna verdiği yazılı yanıtta özetlenmiştir. (TBMMZC, C. 14, D I. içt. s. 1, s. 316 - 318) — İsyanla ilişkin karşı bir yorum için bk. Nuri Dersimi, **A.g.e.**, s. 120 vd.

[66] "**Koçkiri hâdisesinde dûçar-ı sefalet olanlara verilecek tohumluk ve yemeklik hakkında kanun**" (Sayı 196, 26 Şubat 1922). Kanununun çıkarılması uzun sürmüştür (TBMMZC, C. 17, D I, içt. s. 2, s. 121, 129 - 131, 132, 142, 147 - 148) — **TBMM Kavanin Mecmuası**, s. 223). Bu konuya ilişkin kararlar da vardır.

[67] Meclis'e çekilen 2 Kânun-ı evvel 1335 tarihli telgraftaki imzalar: Belediye Reisi Hamdi, Siirt Müdafaa-i Hukuk Reisi Müftü Halil, âzadan Fehmi, Hamza, Sıtkı, Nasip, Abdülkerim, eski meb'us Nusret (Telgraf **Hâkimiyet-i Milliye** gazetesinin 10 Kânun-ı sani 1335 tarihli 1. sayısında yayınlanmıştır).

[68] Örneğin Cemiyet'in ve reisi Seyyid Abdülkadir, Haydar ve Alişan'ın Koçkiri olayının aktif elemanlarından olduğu **Nutuk**'ta (s. 450) açıklanmıştır.

[69] Bu tartışmalar için bk. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler** (Çeviren Prof. Seha L. Meray), Takım I, C. 1, Kitap 1, s. 301 - 302, 346 - 350 — Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, s. 174 - 179 (1. basi).

[70] **Sırrı Bey**'in (İzmit) konuşmasında Lord Curzon'a yanıtından: "... Musul ve ahalisinin ekseriyet-i ahalisi Kürttür diyor. Ona demeli ki, zâten bizim de dâvamız Kürt olduğu için istiyoruz. Burası Kürt ve Türk vatanı olduğundan dolayı bize verilmesi lâzımdır,

→

lizlerin gözü petroldedir. Oysa Musul'un "gazyağına âşık olmayanlar" —asıl onlar, özmalları petrolü Lord Curzon'a satacaklardı[71]. 'Merhum Osmanlı hükümeti"nin zayıflığından yararlanan Batı diplomasisinin, karşılarında yeni bir rejim bulunduğunu anlaması gerekti[72]. Konuşmaların heyecanı giderek artacaktır[73]. Bu durum Güney Doğu'dan gelmiş olan bütünleşme isteklerine de uygun düşüyordu.[74].

1923 yılının başlangıcında durum buydu. Ve İngiliz uçakları (R.A.F.) Süleymaniye bölgesini bombardıman etmekteydiler[75].

7. *Cemiyet'in Sonu*

Bütün bu gelişmeler içinde Kürdistan Teâli Cemiyeti, rolü ve etkisi bakımından, birinci planda bir eleman olmaktan uzaktır.

demeli" (TBMMZC, C. 26, s. 157) — **Yusuf Ziya** Bey'in (Bitlis) konuşmasından: "... Efendiler vilâyat-ı şarkıyyenin aksam-ı mühimmesi ne ise, Musul da vilâyat-ı şarkıyyenin kapısıdır. Birbirinden ayırmak her ikisini de felcetmektir" (**Aynı Eser**, s. 166, 506 - 508).

71 **Dr. Abidin** Bey'in (Lâzistan) konuşması (**Aynı Eser**, s. 181).

72 **Mazhar Müfit** Bey'e göre, Batı diplomasisinin karşılarında yeni bir rejim bulunduğunu anlaması, Lloyd George'un izinden gitmemesi gerekti (**Aynı Eser**, s. 179, 509) — **Nebizade Hamdi** Bey (Trabzon) de aynı kanıdadır (Aynı Eser, s. 171).

73 Lord Curzon'un, İsmet Paşa'ya, Kürdistan'dan gelen meb'usların Mustafa Kemal Paşa tarafından tâyin edildiğini söylemesini eleştiren Yusuf Ziya Bey'in konuşmasından: "... Arkadaşlar! Meb'uslar tâyinle değil, intihap edilir... burada. Millet Meclisi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın tâyin ettiği, meb'uslar, uşaklar yoktur (Bravo sesleri, alkışlar)" (Aynı Eser, s. 505, 506) — **Mahmut Goloğlu** bu konuşmalardan bir kısmını yayınlamıştır (**Üçüncü Cumhuriyet**, s. 85 - 106.

74 "Kürdistan meselesi mevcut olmadığına, kürtleri ancak TBMM' nin temsil edeceğine ve bu cihetin Londra Konferansına bildirildiğine dair Van vilayetinden alınan telgraf hakkında Dahiliye Vekâleti Tezkeresi" bu tutuma bir örnektir (TBMMZC, C. 9, s. 140 - 141).

75 Başvekil **Rauf** (**Orbay**) Bey'in konuşmasından: "... Ancak ve ancak cihan-ı imar gûya taraf-ı haktan kendilerine ihsan edilen İngiliz ırkı bu felâketin önüne geçebilirmiş (Tayyarelerle tahribetmek suretiyle mi?" sesleri) (TBMMZC, **A.g.e.**, s. 147 - 148) — Bu konuda köy-sancak kazası seçkinleri tarafından "Suriye ve Filistin Harekât-ı Milliye Kumandanlığına çekilen bir telgrafla devletler ve İslâm hukukuna ve insanlığa tamamen aykırı olarak İngiliz tarafından ilçe ve yöresindeki köylerin "tayyareler vasıtasıyla bombardımana tutturulduğu" ve Misak-ı Milli'ye bağlı bulunduğunu bildiren bir yazıda kanıtlayıcı bir belge vardır (fotokopisi için bk. s. 221, belge 8).

Fakat yine de gelişmeler dışında değildir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve İngiliz Muhipler Cemiyeti ile kader birliği etmiş, Müdafaa-i Hukuk hareketi karşısında oluşturulan muhalefet cephesi içinde yerini almış olan Cemiyet, bozgun ortamı içinde kaybolmuştur. Şerif Paşa —geçici olarak— vazgeçme kararındadır[75] Cumhuriyet'in ilk yıllarında Cemiyet'in ve eski üyelerinin eylemleri ağır cezalarla karşılanmıştır.

[75] "Kürtler Türklerden ayrılamaz" diyen Şerif Paşa'nın Bağdat'da Irak gazetelerine demecinden: "Kral Faysal'la görüşeceğim. Fakat Kürtlere dair konuşmıyacağım. Çünkü Kürtler hemen umumiyetle Osmanlı idaresini talebettiklerinden artık bundan bahsetmek salâhiyetim harıcındadır" (Tevhid-i Efkâr, 6 Eylül 1922).

KÜRDİSTAN TEÂLİ CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Kürdistan Teâli Cemiyeti Nizamnamesi*

Madde 1 — Kürtlerin menafi-i umumiyesinin temin ve teshili inkişafı maksadıyle "Kürdistan Teâli Cemiyeti" nâmı ile bir cemiyet teşekkül etmiştir. Merkezi İstanbul'dadır. Kürdistan'da ve indelhace sair yerlerde şubeler küşad edecektir. Aynı maksada çalışacak cemiyat ve akvam-ı saire ile teşrik-i mesai eder.

Madde 2 — Cemiyet maksadına vüsûl için, her lisanda yevmi ve mevkut gazete, risale ve kitaplar neşir ve mütalâahaneler, mektepler ve matbaalar tesis edecek ve gece dersleri, konferanslar verecek ve münasip yerlere heyet-i irşadiyeler gönderecek ve her nevi müesesat-ı hayriye ve içtimaiye vücude getirecektir.

Madde 3 — Sui ahlâkla müştehir olmayan her kürt ve kürt olmayan ve cemiyetin makasıdına hizmet etmesi memul bulunan herkes cemiyete aza olabilir.

Madde 4 — Cemiyet azalıkları müessis, âmil ve tabii namile üç sınıfa ayrılır.

1 — Esna-yı duhulde asgari dört lira duhuliye ita ve şehri bir lira taahhüt eden aza-yı müessiseden olur.

2 — Hin-i duhulde asgari iki lira duhuliye ve şehri elli kuruş taahhüt eden zevat aza-yı tabiiyeden olur.

3 — Mebde-i duhulde asgari beş kuruş duhuliye ve şehri iki kuruş taahhüt eden zevat aza-yı tabiiyeden olur.

Madde 5 — Cemiyetin varidatı azaların duhuliye ve şehriyelerinden mütehassıl mebaliğ ile teşebbüsat-i cemiyetten, teberrüat ve saireden mütehassıl mebaliğdir.

Hey'et-i İdare

Madde 6 — Hey'et-i idare bir reis ve iki reis vekili ve on üç azadan ibarettir. Muhasebeci ile başkâtip ve veznedar ve kâtip aza meyanında intihap olunur.

Reis mutlaka aza-yı müessise meyanından, diğerleri müessis, âmil ve tabii azalardan rey-i hafi ile intihap olunur. Müddetleri bir sene-

* Kürdistan Mecmuası, 1. Sene, 8 Şaban 1337, 8 Mayıs 1335 Adet (No:): 7, derginin iç kapağı ve dış kapağında, kaynak **Hoover Institution**, Dağdeviren koleksiyonu Dosya No. D 25 California - ABD.

dir. Sene nihayetinde âtide beyan olunacak heyet-i umumiyenin hin-i akdinde yeniden hey'et-i idare intihap olunur. Evvelki heyetin tekrar intihabı caizdir.

Bu heyetin fevkinde bir heyet-i istişare bulunacaktır. Hey'et-i istişare indelicap meşâyih ve ulema ve şürefa ve ümeradan heyet-i umumiyenin intihabiyle teşkil edilir.

Madde 7 — Hey'et-i idare riyasetinin inhilâli takdirinde riyasete reis-i sani infisalinde yerine reis-i mezkûrun madununda haiz-i rey olan zat ikame edilir. İnhilâl edecek azalığa heyetin ekseriyet-i ârası ile bir zat intihap olunur.

Madde 8 — Veznedarın mükeffil olması şarttır.

Madde 9 — Hey'et-i idare bir sene-i kâmile zarfında nizamname-i dahilî mucibince cemiyetin her nevi umur ve muamelâtını tedvir eder ve bu müddet zarfındaki teşebbüsat ve icraattan yegâne mesul bulunur.

Madde 10 — Hey'et-i idare haftada lâakal bir defa içtima eder.

Madde 11 — Hey'et-i idare mukarreratı ekseriyet-i arâ ile ittihaz edilir. Fazla bir rey ekseriyeti temin eder.

Madde 12 — İçtimaın ruznamesi içtima'dan evvel Reis ve kâtib-i umumî tarafından ihzar ve heyete tebliğ olunur. İttihaz olunan mukarrerat defteri mahsusuna kayd ve zeyri onu ittihaz eden hey'et tarafından imza edilir ve karara itiraz eden aza mevadde mukarrere zeyrine esbab-i itiraziyeyi kayıt ve imza eder. Hey'et-i idare kendisini terkip eden onaltı azadan dokuzu olmadıkça ittihaz-ı mukarrerat edemez.

Madde 13 — Sene hitamında heyet-i idare heyet-i umumiyeyi içtimaa davet eder. İçtimaın ilânı yevmi içtimadan lâakal onbeş gün evvel yapılır.

Hey'et-i Umumiye

Madde 14 — Hey'et-i umumiye cemiyetin her nevi azasından teşekkül eder.

Madde 15 — Vâki olacak dâvete vakti muayyeninde icabet eden mıkdarı azanın içtimaı ile hey'et-i umumiye teşekkül eder ve her nevi kararlar ittihaz edebilir.

Madde 16 — Hey'et-i umumiye senede bir kere ağustosun otuzbirinci günü alelâde içtima eder. Hey'et-i idarenin kararı veyahut aynı bir merkezin bir sülüs azasının talebiyle bir defaya münhasır olmak üzere suret-i fevkalâdede içtimaı mümkündür.

Madde 17 — Hey'et-i umumiye nisap husulünden sonra müessis azanın en yaşlısı tarafından mezkûr içtima için bir reis ve kâtip intihabına dâvet olunur. İntihap olunan reis, heyet-i idarenin muamele-i intihabiyesine yardım etmek üzere aza-yı mevcude arasından ayrıca yedi zat tayin eder.

Madde 18 — Hey'et-i umumiye bir senelik hülâsa-i hesabiye ve

icraatı gösteren mazbatayı istima ve münakaşa neticesinde tasdik eder. Badehu intihabata şüru ile (6) ncı madde mucibince yeni heyet-i idareyi ve kongre azasını intihap eder.

Madde 19 — Reylerin tasnif ve neticesinin ilânı aynı içtima iptidasında icra edilir.

Kongre

Madde 20 — Senede bir defa Merkez-i Umumide içtima eder. Cemiyetin hali malisini ve bir senelik icraatını tedkik ve tasdik eder. Ertesi seneye ait umum şuabatın bütçelerini tedkik ve tâyin ve indellüzum cemiyet nizamnamelerinde tadilât icra eder. Kongrenin içtima ve suret-i müzakeresini irae eden tafsilât nizamname-i dahilide münderiçtir. Kongreye her şubeden lâakal bir zat intihap olunur.

Kasa, Tahsil-i Varidat, Sarfiyat ve Umur-u Tahririye

Madde 21 — Bütün azanın duhuliye ve şehriyeleri yekûnunun yüzde yirmisi kasada hıfz ve mütebakisi bir bankaya tevdi olunur.

Madde 22 — Cemiyet varidat ve mesarifini defatiri mahsusasına müdekkikane kaydetmek veznedarın ve bu muamelenin usulü dairesinde icrasını teftiş Reisin vazifeleridir.

Madde 23 — Taahhüdat-ı şehriye ve her nevi varidat-ı cemiyet koçanlı makbuzlarla ahzedilir. Bunların numarası sene dahilinde ve bilâfasıla teselsül eder. Bu makbuzat cemiyetin mühr-ü resmisi ile reis ve veznedarın imzasını ihtiva eder.

Madde 24 — Sarfiyat ve kabziyat evrak-ı sübutiye ile ve şekl-i kanuniye muvafık bir surette icra olunur.

Madde 25 — Makbuz verilmeden hiçbir kimseden bir para alınamıyacağı gibi marülzikr evrak-ı sübutiyesi sandığa konulmaksızın masraf dahi edilemez.

Madde 26 — Kasaya para vaz ve ihracı behemehal reis ve veznedar ve heyet-i idare azalarından hazır bulunandan bir zâtın huzuru ile mümkündür. Anahtar daima veznedarda bulunur. Sandığı, reis ve hazır bulunan aza mühürlerler.

Madde 27 — Evrak-ı muhabereyi imza hakkı reisin veya vekilinindir ve bu imza daima mühr-ü resmî ile beraber bulunur.

Madde 28 — Umur-u tahririyenin ve Cemiyet kütüphanesinin idaresi kâtibe aittir.

İnzibat

Madde 29 — Cemiyetin programı ile muayyen esas ve maksat hilâfında harekette bulunanlar heyet-i idare kararı ile bir daha girmemek üzere azalıktan çıkarılır.

Madde 30 — Müteahhid olduğu şehriyeyi bilâmazeret üç mah tediye etmeyenler veya cemiyetçe memur edildiği vazifeyi üç defa vaki olacak ihtara rağmen ifa etmeyenler müstafi addolunur.

Madde 31 — Cemiyete ait mebani dahilinde kumar, müskirat isitmali memnu olup muhalif harekette bulunanlar idare kararıyle tenbih ve tekerrürü halinde cemiyetten çıkarılır.

Madde 32 — Cemiyetin malik olduğu nükut ve emvali menkule ve gayr-ı menkule üzerinde azadan hiçbir fert hiçbir türlü hakkı tasarruf iddia edemez.

Madde 33 — Aynı merkeze merbut azadan bir sülüsün talebiyle hey'et-i idare hesabatının her zaman rüyeti mümkündür.

Madde 34 — Şuabatın merkeze nazaran vaziyeti nizamname-i dahili ile tayin edilecektir.

BELGE 2

Cemiyetin Nizamname-i Dahilisi*

Madde 1— Hey'et-i Umumiye "Kürdistan Teali Cemiyeti" merkez-i umumisinde nizamname-i esasinin 14'ncü maddesi mucibince teşekkül ve 18'nci maddesinde muharrer vezaifi ifa eder.

Hey'et-i İstişare

Madde 2 — "Hey'et-i İstişare" nizamname-i esasinin 6'ncı maddesinin fıkra-i ahiresinde beyan edildiği veçhile hey'et-i umumiyenin intihabı ile zevat-ı malumeden ve hey'et-i idare azalığından istifa edip şerait-i lazımeyi haiz olunduğu halde hey'et-i idare tarafından bera-yı intihap esamileri hey'et-i umumiyye arzolunan zevattan teşekkül eder.

Madde 3 — "Hey'et-i İstişareye aza olacak zevatın mensup olduğu hanedanın beynelekrad malûm ve şayan-ı hürmet olması veya o vazifeye irşat ve telkini kalben ve kalemen ifaya muktedir erbab-ı fikir ve kalem, yahut irfan ve kemali ile müştehir fudaladan olması şarttır.

Hey'et-i İstişarenin Vazifesi

Madde 4 — "Hey'et-i İstişare"nin vazifesi nizamnamesi esasinin birinci maddesinde muharrer makasıd-ı cemiyetin hıfzile, çıkma-

* Kaynak: Belge Sayın **Nurullah Perkev** tarafından sağlanmıştır. Ayrıca bk. **Kürdistan** Mecmuası, Sayı 7, 8 Mayıs 1335.

sına çalışmak ve Kürdistanın maddeten ve manen terakki ve tealisine ve Kürt Kavminin terbiye-i İslâmiye fikriye ve ruhiyesine müteallik hususatı tezekkür ile beraber hey'et-i idarenin hal edemediği ve ehemmiyet itibariyle hey'et-i umumiyye içtimâına kadar tehirinde mahzur gördüğü mesail hakkında esbab-ı mucibe beyaniyle müştereken o içtimaa mahsus olmak üzere aralarında intihap edecekleri bir zatın taht-ı riyasetinde biliçtima ittihaz-ı karar ile hey'et-i idare tarafından ihtisaslarına göre teşkil edilen encümenler mukarreratını tetkik veyahut kendileri tarafından herhangi bir madde üzerine kaleme alacakları raporları hey'et-i idareye tevdi eder.

Madde 5 — "Hey'et-i İstişare" her içtimaında yalınız o müzakereti idare etmek üzere içlerinden bir reis ve reis vekili ile bir kâtip intihap eyler. Ayda laakal bir defa muntazaman merkez-i umumide akd-ı içtima eder.

Beş içtimada mütevaliyen bilâmazeret bulunmıyan aza müstafi addolunur ve ekseriyetle yerine diğeri intihap olunur. Hey'et-i İstişarenin azası mahdut ve muayyen değildir.

Hey'et-i İdare

Madde 6 — Suret-i teşekkül ve içtimaı ve aded-i azası nizamname-i esasinin (6 - 13)'ncü maddelerinde beyan edilen hey'et-i idare makasıdı cemiyetin temin ve teshil husulü için mukarrerat-ı lazımeyi ittihaz, lüzum görülen mahalde şuabatın teşkil ve merkez-i umumi ile münasebetlerini tanzim ve idare ile beraber icabında cemiyetin her nevi azasından irşadı ve sair hey'etleri intihap ve konferans, mevize, merasim günlerini tayin eder.

Madde 7 — "Hey'et-i İdare" efkâr-ı fukaradan olup muhtac-ı muavenet Kürt efradının zükür ve inâsına muavenet karşılığı olmak üzere her aybaşında münasip bir meblağ tayin ve tefrik ve yine kendi kararıyla muhtacına tevzi eder.

Madde 8 — Cemiyetin nizamname-i esasisi münderecatına tatbik-i kabil olmayan esbab-ı mübreme husulünde hey'et-i idare kendi içtihadiyle de ittihaz-ı mukarrerat edebilir.

Madde 9 — İdare heyeti rüesası evvelce tanzim edilen ruzname-i müzakerat mucibince müzakeratın hüsn-ü cereyanını temin ve idare eder. Rûznameye bir gün evvel ithal edilmiyen mevad takrir suretinde teklif olunur.

Madde 10 — Kürdistan Teâli Cemiyeti namına gelen evrakın açılabilmesi hakkı reis veya reis vekiline aittir.

Evrak-ı varide ehemmiyeti nazar-ı itibare alınmadan bilâ istisna ruznameye bilithal idare heyetine tebliğ olunur, ve hey'et-i idare kararıyle istişare veyahut umumi heyete de arzolunabilir.

Madde 11 — "Hey'et-i İdare" tarafından müntehap olup hey'et-i idare azasından olması meşrut bulunan katip cemiyetin "katib-i umumisi"dir. Bütün karar muhabere ve tebliğlerin ve müesses, âmi-

li tabii azalara mahsus bulunan kayıt ve esas defterlerinin zapt ve tahriri vazifesi ile mükelleftir.

Madde 12 — Müesses, amil, tabii azaların evvelen: hüviyetlerini, saniyen ikamet mahallerini, salisen: duhul tarihlerini, rabian: taahhüt ettikleri aylıkları, hamisen: cemiyetin maksatlarından birinin husulü için deruhte eyledikleri vazifeleri sırasıyla kaydetmek katib-i umuminin cümle-i vezaifindendir.

Madde 13 — Resmi mühür bir kutu içine konularak reis veyahut reis vekillerinin biri ile katib-i umumi ve bir aza taraflarından mühürlenecek ve bunlardan ikisi hazır bulunmadıkça açılamıyacaktır. Hiç biri bulunmadığı takdirde hey'et huzurunda da açılabilir.

Madde 14 — İdare Hey'eti, muhasip, katip, ve veznedar ve sair memurların muamelatını her zaman teftişe selahiyettardır. Muhasebeci ve veznedar tarafından tanzim olunacak şehriye, varidat ve masarifat cetvelleri mumaileyhimanın muvacehesinde bir reis vekili ile iki aza tarafından usulü cibayet ve masrafa tevfikan tetkik edildikten sonra meclis-i idarenin tasdikine arzedilir, ve badettasdik bir suret-i musaddakası cemiyet salonuna talik edilir.

Madde 15 — "Hey'et-i İdare" hitam müddetinden bir ay evvel umumî hey'eti içtimaa davet eder.

Madde 16 — "Hey'et-i İdare" bir sene zarfındaki icraatını (muntazammın) rapor ile vuku bulan varidat ve masarifatını mübeyyin bilançosunu hey'et-i umumiyeye arzeder.

Madde 17 — Reis vekillerinden biri ile katib-i umumi, muhasip ve veznedar muvazzaf olacak ve her gün cemiyette isbat-i vücut ederek müracaatı kabul ve hariçle teması muhafaza ve idame edecektir.

Madde 18 — İdare memuru: aza-yı cemiyetten muvazzaf olarak tayin edilecektir. Cemiyet dahilindeki eşyanın muhafaza ve yegân yegân tesbit-i defter edilmesi, dahil-i cemiyette zapt ve raptın temini, sarfiyatın makbuzu alınmak ve muhasebeye tevdi olunmak üzere icrası, devairdeki takibatın ifası, zevatın kabulü, eyyam-ı resmiyede teşrifatın yapılması ve rasimelerin idaresi vezaifinden ibarettir. Cemiyete ait eşyanın suret-i hıfzı talimatname-i mahsus ile mukayyettir.

Şube Teşkilatı

Madde 19 — Cemiyetin kürtlerle meskun her vilayet, liva, kaza ve haiz-i ehemmiyet nahiye merkezlerinde birer şubesi vücude getirilecektir.

Şube Heyet-i Umumiyesi

Madde 20 — Şube muhitinde bulunan her nevi azadan teşekkül eder. Zaman ve mekan içtima bir hafta evvel vesait-i aleniye ve

mümkine ile ilan edilir. Vakt-i muayyeninde içtima eden zevat heyet-i umumiye itibar olunur.

Vazifesi

Madde 21 — Hey'et-i İdarenin teklifatını bir senelik hülasa-i hesabiyeyi tetkik ve tezekkür ve icraat mazbatasını istima ve münakaşa ve tasdik eyler. Hey'et-i İdare-i cedideyi nizamname-i esasinin 18'nci maddesi mucibince intihap eyler.

Madde 22 — Hey'et-i Umumiye esna-yı içtimada içlerinden bir reis ve bir reis-i sani iki katip intihap eylerler. Kararlar sülüsan-ı ekseriyetle ittihaz edilir. Reyler hafidir.

Şube Hey'et-i İstişaresi

Madde 23 — Merkez-i umumide teşkil olunacak veçhile her şubenin bir hey'et-i istişaresi vardır. Ayni şerait ile intihap edilen mezkur azalar nizamname-i dahilinin 3'ncü maddesindeki vezaifi ifa eylemekle mükelleftir.

Şube Hey'et-i İdaresi

Madde 24 — Reis, reis vekili, katip, muhasebeci ve veznedar ve idare memuru ile bunlardan maada 3 ila 6 azadan ibarettir; İntihabatta nizamname-i esasinin 3'ncü maddesi nazarı dikkate alınır. Vazifeleri nizamname-i esasinin 6 - 13'ncü maddelerinde tayin edilmiştir.

Şubelerin Vezaifi

Madde 25 — Her şubenin iki türlü vazifesi vardır, biri vezaif-i esasiyesidir ki bu da merkezlerinde mütemekkin kürtlerin ilmen, ahlakan, ve ruhan teali ve terakkisine mevizeler, konferanslar, müsamereler tertibi suretiyle hizmet etmek ve tamimi maarif için dini ve içtimai risaleler neşrettirmek, muhtac-ı muavenet olanları himaye etmek, tahakkuk edecek ihtiyaçla şubenin sene-yi maliyesine göre muavenet-i nakdiyede bulunmak ve Kürtlerin akvam ve meleli saire ile hüsnü amizeş ve münasebatını idare etmektir.

Madde 26 — Vezaif-i umumiye ve resmiyesi ise merkezden tebellüğ edeceği tebligatı infaz ile efrat ile merkez beyninde vasıta olmak ve ahvali umumiye ve mahalliye hakkında her ay muntazaman merkeze ba rapor ita-yı malumat eylemekten ibarettir.

Madde 27 — Şuabat vezaif-i esasiyesini ifa için nizamname-i esasinin mevadd-ı mahsusasını nazarı dikkate alır. Vezaif-i umumiyesi için de merkezden irsal olunacak talimat ve tamimname ve beyanname ve telgraflara tevfikan icra-yı hareket eder.

Madde 28 — Şuabat, müesses ve idare azasının esamisini akibi teşekkülünde merkez-i umumiye bildirir. Her dört ay nihayetinde mamüfredat irat ve masarifatını mübeyyin bir bilanço ile hasılatı safiyesinin nısfını merkeze alıkoyarak nısfı diğerini merkez-i umumiye irsal eyler.

Kongre

Madde 29 — Her sene mayısın onbeşinde Dersaadette merkez-i umumide in'ikat eder. Hey'et-i İdare azası ile o nisbette Hey'et-i Umumiye ve istişare azalarından ve cemiyete mensup gazete murahhaslarıyle her şubeden gönderilecek ikişer murahhastan ibarettir. Kongrelerde aza olacak zevatın behemahal 25 yaşını ikmal etmesi şarttır.

Madde 30 — 15 Mayıs'ta merkez-i umumide isbat-ı vücut eden aza ve murahhaslar ile kongre teşekkül etmiş addolunur ve içtimaa başlar.

Madde 31 — Kongre ilk içtimaında bir reis-i evvel, iki reis-i sani iki katip intihap eyler. Hey'et-i İdarenin bütün icraatı ve bir sene evvel umumi hey'et tarafından karar altına alınan maddelerin icra olunup olunmadığını tetkik eyler. Cemiyetin esasat-ı milliye ve içtimaiyesini takrir ve tesbit eyler. Lüzum görürse program ne nizamnameyi tadil eyler. Hey'et-i umumiye tarafından teklif edilen mevat ve şuabattan irsal edilen layihalarla azadan herhangi biri tarafından vukubulacak tekalif hakkında ittihaz-ı karar eyler.

Mevadd-ı Şita

Madde 32 — Cemiyet milletin vahdet ve teâlisi esası üzerine müesses olup ananat-ı milliye ve terbiye-i İslamiye ve medeniye ve milliyeye hörmet beynelekrat ittihat ve müveddet-i idame edeceğinden cemiyetin her ferdi temini infakı için bu esbaba karşı kendisini ittiba'a vazifedar addetmelidir.

Madde 33 — İşbu nizamname-i dahilî; cemiyetin tarih-i teşekkülü olan 6 Teşrin-i sani 333 tarihinden itibaren Hey'et-i İdare tarafından ittihaz edilen kaffe-i mukarrerata da şamildir.

Madde 34 — Şuabata gönderilen mühürlerin merkez-i umumide bir tatbik defteri bulunacak ve daima kontrol altında bulundurulacaktır.

BELGE 3

Kürdistan Cemiyeti Nizamnamesi*

(İst. Necm-i İstikbal Matb. 1334 — Nizamnamenin bazı maddeleri Teali Cemiyeti nizamnamesiyle aynıdır, biz değişik maddeleri ve kısımları saptadık).

Madde 1 — Kürt milletinin menafi-i siyasiye, iktisadiye, içtimaiye, hukuk-ı tarihiye ve ırkıyesinin temin ve teshili inkişafı maksadıyle (devamı sözkonusu nizamnamedeki birinci maddenin aynısıdır).

Madde 2 — Aynı.
Madde 3 — Aynı.
Madde 4 — Aynı.
Madde 5 — Aynı.

Hey'et-i İdare

Madde 6 — Bir reis, bir kâtip-i umumi, bir veznedar, dokuz azadan mürekkep olmak üzere on kişidir.

2. fıkra aynı.

İndeliktiza hey'et-i idare kendi arasından bir reis vekili intihap eder.

4. fıkra, diğerindeki 3. fıkradır.

Madde 7 — Hey'et-i İdare reisinin hasbelicap infisalinde yerine reis-i mezkûrun mâdununda haiz-i rey olan zat ikame edilir. Bu kaide âzalar için de câridir.

Tesavi-i âra husulünde reisin reyi iki rey addolunur.

Madde 8 — Aynı.
Madde 9 — Aynı.
Madde 10 — Aynı.
Madde 11 — Aynı.
Madde 12 — Aynı.
Madde 13 — Ayni.

Hey'et-i Umumiye

Madde 14 — Aynı.
Madde 15 — Aynı.
Madde 16 — Aynı.
Madde 17 — Aynı.
Madde 18 — Aynı.

* Kaynak: Hoover Institute Kitaplığı, Dağdeviren Koleksiyonu (Stanford, California).

Madde 19 — Aynı.
Madde 20 — Aynı.

Kasa, Tahsil-i Varidat, Sarfiyat ve Umur-u Tahririye

Madde 21 — Aynı.
Madde 22 — Aynı.
Madde 23 — Aynı.
Madde 24 — Aynı.
Madde 25 — Aynı.
Madde 26 — Aynı.
Madde 27 — Aynı.
Madde 28 — Aynı.

İnzibat

Madde 29 — Aynı.
Madde 30 — Aynı.
Madde 31 — Aynı.
Madde 32 — Aynı.
Madde 33 — Aynı.
Madde 34 — Aynı.

BELGE 4

Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti Talimnamesi

1 — Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti namıyla münhasıran ilmi ve müstakil, İstanbul'da bir cemiyet teşekkül etmiştir.

Cemiyetin Maksadı

2 — Cemiyetin maksadı evlâd-ı vatan içinde en ziyade nimeti maariften mahrum bırakılmış olan kürtler arasında maarif ve sanayii neşir ve tamim etmektir.

3 — Cemiyet şimdilik İstanbul'da kürt çocuklarına mahsup iptidai bir mektep tesis ve ihyası ile meşgul olacak ve ahvali maliyesi erbab-ı hamiyet ve gayretin muavenat-ı insaniyetkâranesiyle müsait bir hale geldikçe ekseriyet-i sekenesi kürt olan kasaba ve karyelerde ve bittercih muzlim bir halde kalan aşair ve kabail arasında mektepler tesis ve teksiri ile izalei cihetlerine çalışılacaktır.

14. maddeye kadar teşkilât.

15 — Aza-yı müessisenin ittifak veya ekseriyeti ârâsı ile işbu talimnamenin tevzi ve tadili mecazdır.

Müessisler

Bedirhanzade **Emin Âli Bey.**
Dr. **Abdullah Cevdet Bey**

Bedirhanzade **Midhat Bey**
Erzurum Meb'usu **Seyfullah Bey**
Hakkâri Meb'usu **Taha Efendi**
Van Meb'usu **Tevfik Bey**
Bedirhanzade **Kâmil Bey**
Bedirhanzade **Abdurrahman Bey**
Genç Meb'usu **Mehmed Ef.**
Mir Seyfettinzade **Hüseyin Avni Bey**
Miralay **Mahmut Sami Bey**
Mısr-ı Mahkeme-i Şer'iyede muvazzaf Diyarbekirli **Mehmet Faik Ef.**
Bediüzzeman **Sait Efendi**
Mutkâylı **Halil Hayali Ef.**
Kürdi Zade **Ahmet Ramiz**

BELGE 5

Şeyh Mahmud'un Bir Yazısı*

(Çeviri)

I

(Kirmanşâh **Vali-i Umumisi**)[1]

Hükûmet-i Kirmanşâhân
Numara: 3071

Tarih 4 Şehr-i Cema'ül-sâni

Saygıdeğer âyân-ı emir-i **kul (başkumandan) ile emir-i mahsus-i hakim ve reis-i il** (vali-i umumi) **hazretlerine,**

Saygıdeğer Efendim... Yüce Sadr-ıâzâmımız Hazretleri,

Devlet ve milletimizin salâhı ve siyaset nokta-i nazarından gerekli görünen ...sınırlarla ilgili hükümleri Ankara devletine ve ordusuna bildirdik, bunlara ait kayıtlar bizde de bulunmaktadır ve bizim için de geçerlidir.

Ayrıca merkezden gelen yeni bir emri gizlice bildiririm ki, onlara [Ankara'ya] görünüşte hekîmâne bir ittihad içindeymiş gibi davranın. Ama, gerçekte biz onlarla hiçbir surette birlik olmak istemiyoruz, dolayısıyla onların söylediklerine kulak asmayın. Dünya savaşından edindiğimiz tecrübe ışığında kendi asayişinizi koruyun, onlara mali kaynak vermek ve yardımda bulunmak kesinlikle yasaktır. Özet olarak vatansever aşiretlere ve onların huduttaki reislerin gizli olarak tebliğ edin ki Türk ordusuna hiçbir şekilde müdahale etmesinler ve yardımda bulunmasınlar.

Size göndereceğimiz bu tebliğ ile çatışan resmi yazılar geçici mahiyettedir.

Şeyh Mahmud
(İmza)

* Kaynak: Hoover Institute, Dağdeviren Koleksiyonu, Stanford, California.

[1] Vesika üzerine Osmanlı memuru tarafından not olarak düşülmüştür.

حکومت کرمانشاهان

BELGE 6

Uçaklarla Atılan Seyyid Taha İmzalı Farsça Bildiri*

İlân
Kamuoyuna Duyurulur

Yüce hükümet toplumun asayiş ve refahı için askerî bir harekât yapmak istemektedir. Hükümetin bu hareketten amacı kimseden intikam almak değildir. Fakat, Musul Vilâyeti sınırları içinde halkın asayiş ve refahını bozanların ortadan kaldırılmasını ve sürgüne gönderilmesini amaçlamaktadır. Lâkin, bu vilâyet sakinleri hiçbir şekilde bu hareketten kaygılanmasınlar, hiçbir yerde ve hiçbir şekilde yüce devletimizin askerlerine muhalif bir hareket yahut karşı koymada bulunmayarak, müfsitlerin hareketlerine iştirak etmeyerek güven içinde evlerinde otursunlar. Zira hükümet müfsitleri Musul Vilâyeti sınırları içinde tutmamak için kesin karar almıştır. Yurttaşlarımız evlerinde oturup direnişçilerin hareketlerine iştirak etmesinler. Başkumandanın çağırdığı herkes onun çağrısı üzerine korkmadan huzûruna çıksın çünkü hürmet ve saygıdan başka muamele ile karşılaşmayacaktır. Ancak, şüpheli görünüp bir de böylesine davetleri reddedenlere karşı düşman muamelesi yapılacaktır.

Esseyid Taha
Bağdad 28 Mart 923

* Kaynak: Hoover Institute, Dağdeviren Koleksiyonu.

اعلان

خاطر عموم را مستحضر می نماید

عشایر برای تأمین آسایش عمومی حکومت نجیبه می خواهد یك حرکت عسکری بکند و در این حرکت هیئت ود

حکومت اظهار هیچ شخص نیست فقط می خواهد اهالیکه در داخل حدود ولایت موصل اخلال آسایش عمومی کرده اند

طرد و تنبیه نماید لهذا هر کس که داخل این حدود می باشد بهیچ وجه از این حرکت مخافت در دل نداشته باشد بهیچ صورت

و به هیچ جا مخالفت بسپاه کبیر دولت نجیبه ننماید و اشتراك در حرکت مفسدین نکند و در هر صورت از خود این بوده

در خانه خود نشسته کناره گیری نماید زیرا دولت نجیبه قطعیا قرار داده که مفسدین را در داخل حدود ولایت

موصل نگذارد لهذا لازمست اهالی عموماً در خانه خودشان نشسته آسوده باشند اشتراك در حرکات مقاومت کارانه نکنند در

صورت عدم تخلف از طرف فرمانده کل هر کس باشد بدون خوف لازمست بحضور مشار الیه بیاید زیرا خیلی لطف و مرحمت

خواهد دید اگر تمرد ورزیده حاضر نشود حضرت مشار الیه او را مثل دشمن خواهد دانست

بغداد ۲۸ مارت ۹۳۳

BELGE 7

6. Ordu Kumandanlığının Bir Yazısı

Osmanlı
Ordu-yu Hümayûnu
Başkumandanlığı Vekâleti
Şube

Numero
606

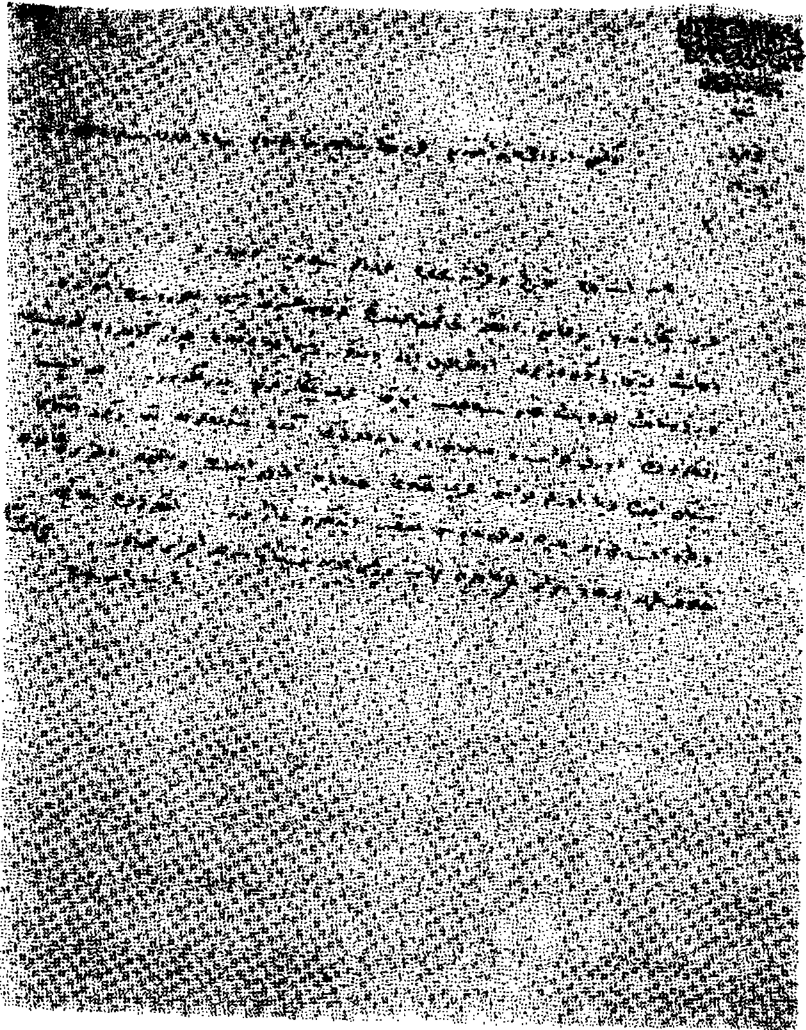
Altıncı Ordu Kumandanlığından Harbiye Nezaret-i Celilesine Mevrud 310 Numerolu Şifre Suretidir:

3-1-35 tarih ve harekât 333 numerolu şifreye zeyldir:

Arab Pınarında bulunan İngiliz Kaymakamlığının Gerkan aşiret reisi Belarunin evinde ikamet ettiği ve gündüzleri otomobil ile ve mezkûr reis ile birlikde civar köylerde dolaşdığı ve rüesanın Basru' nin evine celb etdiği Arab Pınarından bildirilmektedir. Bu ise İngilizlerin Urfa livasında, Süleymaniyede yapdıkları gibi kendi teşvikleriyle yeni bir Kürd hükümeti teşkil etmek veya Urfa livasını Arab hükûmeti hududuna ilhak eylemek ve binnetice elimizde kalan vatan aksamını da parçalamak gayesini takib ettiklerine dairdir. İngilizlerin bu gibi hilâf-ı ahd ve hodserâne harekâtlarına nihayet verilmesi içün teşebbüsât-ı seria icrası mütemennadır.

Harekât Numero
402
4-1-35

* Kaynak: BBA-BEO Siyasî Kısım.

BELGE 8

Güney Halkından Orduya Bir Yazı*

Suriye ve Filistin Harekât-ı Milliye Kumandanlığı Huzur-u Sâmisine Marûz-i Halisânemizdir,

Min-el-kadîm menba-ı ûlema-yı kirâm ve meşayih bulunan ve bayağı İslâmiyet ve taassub-u diyanet ve milliyetle müftehir olması meşhur-u âfâk olan Köysancak kazasının eşraf ve ahalisindeniz. Ötedenberi teşerrüfüyle can atmakda bulunduğumuz asakir-i mansurenin kemâl-i ihtiram ve ihtifalle kasabamıza duhûlünü müteakkib kavanin-i düveliye ve İslâmiye ve insaniyeye külliyen mugayir olarak İngilizler tarafından beldemizle etrafındaki köyleri tayyareler vasıtasıyla bombardımana tutdurulub kısm-ı külli hâne ve emakinimizi harab, çoluk, çocuklarımızı âvâre eylediğini gören Remzi Bey tarafından keyfiyetin zât-ı âli-i kumandan-ı efhemilerine arzıyla hasb-ül-emr dün gün şehrimizden ricatle Hadran'a çekildiğine müteessir kaldığımız kadar lutf ve inayet-i sâmilerine müteşekkir olduksa da kalbimizde esasen temerküz eden hubb-i İslâmiyet ve misâk-ı millimiz ahd ve yeminle tekid edilerek asakir-i İslâmiyenin her dürlü harekat ve tasmimatına cansiperliğimiz bâki olub zerrece fütûr getirmemiş olduğumuzun ve Nureddin Reis, İsa Ağa ile bu babda rabıta-i ittihad ve ittifakı teşyid eylediğimizden kemâkân emr ü irade-i kumandan-ı efhemilerine hazır ve âmâde bulunduğumuzun arzıyla takdim ve tahkim-i râsime-i sıdk ve ihlâsa ibtidar kılınmışdır. Olbabda emr ü irade efendim hazretlerinindir. fi. 10 Teşrin-i evvel 338.

Gaffurzâde	Hoynerzâde	Gaffurzâde	Gaffurzâde	Gaffurzâde
Resul	Hikmet	Ahmed	Cevdet	Ahmed

Hoynerzâde	Gaffurzâde
Abdülkerim	Salih

* Kaynak: BBA-BEO Siyasi Kısım.

BELGE 9

Kürt Teâli Cemiyeti'nin Çalışmalarına İlişkin Meclis-i Vükelâ Kararı*

Meclis-i Vükelâ
Müzâkerâtına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu : 302

Tarihi: 19 Ramazan 1337
18 Haziran 1335

Hülâsa-i Meâl

Van, Bitlis, Diyarbekir ve Musul vilâyetlerindeki İngiliz mümessil-i siyasiyeleri tarafından o havalide sâkin Kürd aşairi üzerinde hükümet-i seniye aleyhine tahrikat ve ilkaatda bulunulmakda olduğuna dair şâyân-ı dikkat ihbârâtı havi mahallerinden mürsel telgrafnâme suretlerinin leffiyle vilâyet-i mezkûrede emniyet ve asayişin halelden vikayesini teminen ittihazı muktazi tedabir hakkında bâzı ifadatı ve Kürd Teâli Cemiyeti'ne mensub bir takım zevât tarafından müstakil Kürdistan teşkili sadedinde vuku'u başkaca istihbar kılınan teşebbüsâtı hâkî Dahiliye Nezaretinden varid olan tezkereler bu babda Encümen-i Mahsus-i Vükelâca tanzim olunan mütalâanâmelerle birlikde okundu.

Nezaret-i müşarileyhanın suret-i işaratından vilâyat-ı şarkiyedeki İngiliz mümessil-i siyasiyelerinin o havalide sâkin ve asabiyyet-i diniye ve milliye ile marûf Kürd aşairi rüesasını kâh külliyetli para itası ve kâh cebr ü şiddet iraesi suretiyle elde etmeğe ve hükûmet-i seniyeden iftirak etdirmeğe sâi oldukları ve bu havalin bir takım aşair üzerinde tesirat ve tehyicat-ı fevkalâdeyi müstelzim olmasıyla binnetice muhal-i emn ü sükûn hadisâtâ sebeb verebileceği ezcümle Gelikoyan nahiyesi kurrası arasında berâ-yı telkinât keşt ü füzâr eden İngiliz hakim-i siyasiyesinin telkinat-ı vakıadan dilgîr ve tehyic olan aşair tarafından katl edildiği anlaşılmışdır.

Kararı

Cümle-i iş'ar-ı nezaretden olduğu üzere mütarekenâme ahkâmınca düvel-i itilâfiye vilâyât-ı mezkûrenin herhangi bir tarafını iğtişâş zuhurunda işgal edebilüb mahall-i mezkûrede ise muhal-i emn ü asayiş bir hal vuku'a geldiği gibi mümessil-i siyasi ünvanı altında oralara gönderilen zevatın ekrad ve aşaire tesvîlât ve tahrikatda bu-

* Kaynak: **BBA-Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, No. 216. 18 Haziran 1335.

lunarak bu suretle salif-ül-zikr hakim-i siyasinin katli hâdisesi gibi vekayi'-i müessife ve muhal-i emn ü sükûna ahvâl-i vuku'unu teniyye ve ihzar edecek halâta sebebiyet vermeleri şâyân-ı nazar bulunduğuna binaen mümaileyhüm mümessillerin telkinât ve tahrikât-ı vakıalarına dair olan telgrâfnâmelerin birer suretinin bâtezkere Hariciye Nezareti Vekâletine irsâliyle ahvâl-i mebhûseden dolayı İngiltere mümessilliği nezdinde teşebbüsât-ı müessire icrası hususunun vekâlet-i müşarileyhaya izbarı tensib edildi.

Tezkere-i mezkûrede mevzu'bahs olan iş'arat vilâyatdan bir kısmı da mahallerince asayişin temin-i muhafazası içün bir tarafdan kuva-yi külliye-i askeriye sevki diğer tarafdan İngilizlerin tesvilâtına kapılan aşairin yeniden hükûmete istimâleleri ve henüz farkında olmayanların hükûmet-i seniyeye karşı sadakat ve merbutiyetlerinin teyid ve teşviki zımnında tahsisat itası ve jandarmaca olan nakayısın ikmâl-i lüzûmuna dair olmasıyla bu babda müdâvele-i efkâr olundukda mahall-i mezkûreye asker sevkine halen imkan mefkud ve nakden mühim mikdarda fedakârlık ihtiyarına da hâl-i hazır-ı hazine gayr-i müsaid olub ancak jandarma kadrolarının ihtiyacat-ı vakıa ile mütenâsib suretde hâl-i faaliyete ircaı icab edeceği ve ma'hezâ emn ü asayiş berminval-i muharrer muhafazası esbabı bir tarafdan istikmâl olmağla beraber diğer tarafdan rüesayı aşairi hükûmete ısındıracak ve kendilerini tesvilât-ı hariciden vikaye edecek tedabir ve teşebbüsat-ı mahsusaya da müracaat lüzûmu derkâr olmasıyla bunun içün de rüesadan icab edenlerin nişan ve madalya ile ve kendilerine münâsib ünvanlar tevcihi suretiyle tatyib ve taltifleri ve içlerine oralarca yine kendi aralarında hüsn-i sit ile müştehir erbab-ı zühd ve tekvadan ve nafiz-ül-kelim zevat-ı mu'tebereden nâsıhlar i'zamıyla mümaileyhüm tarafından hâl ü zamanın ehemmiyet-i fevkalâdesi kendilerine ifham edilmesi ve irşadatda bulunulması lâzım-ül-tevessül tedabir cümlesinden olmasına binaen vilâyat-ı mezkûreye bu babda talimat-ı mahsusa ita ve mahall-i memuriyetlerine müteheyyi'-i azimet bulunan Diyarbekir Vali-i lâhiki Faik Ali Bey'e de vesaya ve tenbihat-ı lâzımanın ifası ve encümen-i müşarileyhin cümle-i mütalâatından olduğu vechile devlete karşu pek ziyade ibraz-ı merbutiyet ve sadakat etmekde olan Şırnak Reis ağası Sûrzâde Abdurrahman Ağa'ya Kürd kulübü gibi teşkilâta lüzûm olmadığının tebliğiyle beraber vilâyetce hidmetinden istifade olunmak üzere mümaileyhin icab-ı hâle göre münâsebât ve muhaberâtda bulunulması lüzumunun ilâveten Bitlis vilâyetine iş'arı ve ağa-yı mümaileyhin münâsib bir rütbe ile taltifi zımnında iktiza-yı muamelenin ifa olunması hususlarının Dahiliye Nezaretine ve salif-ül-beyân vilâyetlerde nüfûz-u hükûmetin istikrarı içün icab edenlere tevzi' olunmak üzere münâsib mikdar akçenin temin-i tedarikiyle mahallerine irsâli içün nezaret-i müşarileyha ile bilmuhabere ifa-yı muktezasının Maliye Nezareti Vekâletine ve ahvâl-i harbiye ilcasıyla Konya ve Ankara vilâyetlerine

iskân edilmiş olan Kürd ahalinin memleketlerine iadesi ve bunların efrad-ı aşairden olmaları hasebiyle seferberlikden fazla kalan hayvanat ve çadırların cihet-i askeriyece kendilerine itası münâsib göründüğünden gerek hususun gerek bervech-i bâlâ temin-i emn ü asayişe müteallik tedabir ve mikdaratın Harbiye Nezaretine tebliği tezekkür kılındı. Bir de asıl şayân-ı dikkat ve bilvücuh haiz-i ehemmiyet olan şey her tarafca olduğu gibi bilhassa vilâyat-ı şarkiyede elyevm mevcud ve müstahdem bulunan ve bundan böyle gönderilecek olan büyük ve küçük bilcümle memurinin mahallerine ehemmiyetiyle mütenâsib rüyet ve iktidarı haiz erbab-ı kiyaset ve fetanetden intihab ve tayinleri keyfiyeti olmasıyla bu cihetin de hemişe nazar-ı itinadan dûr tutulmaması akdem umur görülmüşdür.

Kürd Teâli Cemiyetine taallûk eden fıkarata gelince: Cemiyatın suret-i teşekkülü ve tabi' olacağı ahkâm ve şerait kanun-ı mahsusu ile muayyen ve bunun hilâfında hareket takibat-ı kanuniyeyi müstelzim bir keyfiyet olmağla bahs olunan cemiyetin gerek Dersaadet hey'et-i merkeziyesince gerek şu'abâtınca şerait-i mevzua-i kanuniyeye temami-i itba' lüzûmu derkâr olmağla vilâyat-ı mezkûrenin Saltanat-ı Osmaniyeden iftirakı içün dahilden ve hariçden vuku'bulacak tesvilât ve tahrikat hakkında aled-devam istitlâat ve istiknâhâtda bulunmak ve harekât-ı mebhuse inhaya karşı vacib-ül-ittihaz-ı tedabir ve teşebbüsata tevessül ve bilhassa burada mukim Kürd muteberanı ve vücûhuyla temasda bulunarak kendilerini irşad ve ikaz eylemek gibi vezaifle işgal eylemek üzere Haydarizâde İbrahim Efendi Hazretleriyle Abuk Ahmed ve Bahriye Nazırı Avni Paşalar Hazeratından mürekkeb bir daimî encümen-i mahsusa teşkili münâsib mütalâa kılındı.

(Hey'et-i Vükela'nın imzaları)

تاریخ

مجلس وكلا

مذاكراتنه مخصوص ضبطنامه

خلاصهٔ مآل

[illegible]

قراری

[illegible]

[illegible]

BELGE 10

İngiltere Hükümeti Tarafından Kürtlere Sunulan Beyanname*

Bab-ıâli Dahiliye Nezareti Kalemi Mahsus

1 — Ermenilerle Kürtler tarafından meskûn arazilerin istikbali meselesi Sulh Konferansında takrir edilecektir. İşbu konferansta Kürtlerin hukuku kaybettirilmiyecektir.

2 — Mezkûr karar verilinceye kadar Kürdistan'da sâkin umum milletlerin her tarafta kanuna riayet etmelidirler.

3 — Türkiye hükümetinin emri üzerine Ermenilerin tehcir ve taktil meselesinin tatbiki hususunda evamir-i câniyanevi veren memurların medeniyet icabatından olarak cezalandırılacaklardır.

4 — İslâmcıları katleden Ermeniler de haklarında aynı muamele tatbik edilecektir.

5 — İslâmların hanelerindeki saklandırılmış bulunan Ermeni muhacir kızlarıyla kadınları derhal serbest bırakılmalıdır. Cebr ile alınan emvâl-i metruke ve gayrı metrukenin dahi sahib-i şer'ilerine iade olunmalıdır.

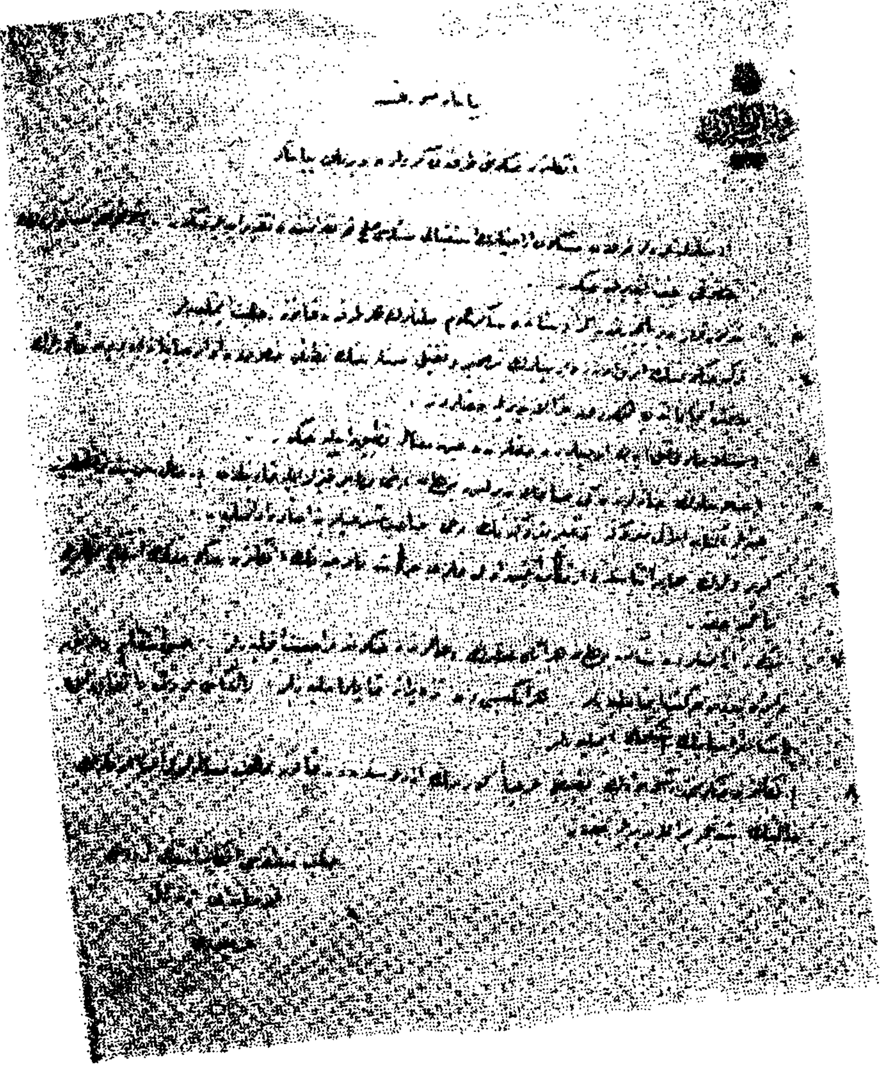
6 — Kürtlerin muharebe esnasında irtikâbetmiş oldukları harekât-ı na marziyenin İngiltere Hükümetinin intikam nazarı ile bakmıyacaktır.

7 — Mezkûr arazilerde sâkin bulunan her iki unsurun davalarında hükümete müracaat etmelidirler. Hiss-i intikam ve garaz dairesinde hareket etmemelidirler. Her ikisi de tezvirata kapılmamalıdırlar. Bil'akis meveddet ve ittifak ile yaşamaya esbabının istikmal etmelidirler.

8 — İngiltere Hükümeti işbu mevaddın tatbiki harfiyen görmek arzusundadır. Kanuna muhalif muamelelerle iftira edenlerin adaletin şiddetiyle cezalandırılacaktır.

Halep Mıntıkası
İngiliz İşgal Ordusu
Kumandanı
Grigori

* Kaynak: **BBA - BEO / *Siyasi* Kısım** (Metindeki ifade bozuklukları düzeltilmemiştir).

XII
SOSYAL DEMOKRAT FIRKASI

KURULUŞ YILI : *23 Kânun-ı evvel (Aralık) 1334 (1918)*[1]
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Şişli, Cadde-i Kebir, 104 numaralı özel daire — Sonraki adres: Sirkeci, Hamidiye Caddesi, İsmail Paşa Han*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLER: *Dr. Hasan Rıza Bey (Reis), Kâzım Bey (daha sonra Mirilivalık'tan mütekait Halit Paşa*[3]*, Yorgaki Efendi (Kâtib-i Umumi), Dr. Lebip Bey (Kâtib-i Umumi Muavini), Cemal Efendi ve Salim Bey (Kasadar ve muavini)*. Öteki Üyeler: *Mehmet Esat Bey, Muallim Osman Nuri Bey, Muallim Abdullah Bey, Cemil Elsebuki Bey, Hamdi Bey, İbrahim Bey, Kaptan Seyit Ali Efendi*[4].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Kuruluş ve Örgütlenme Sorunları

RUS İhtilâlinin patlak vermesinden sonra kurulmuş olan Fırka kendisini İkinci Enternasyonal'e bağlı saymıştır[5]. Kuruluş hazırlıkları sırasında, merkezi Brüksel'de olan Enternasyonal'le ilişki kurulmuş, programlar getirtilmiştir[6]. Bu bakımdan Sosyal Demokrat Fırkası, öteki partilere oranla kendisini farklı saymıştır.

[1] Programın resmî makamlara sunulduğu tarihtir. (Bk. s. 232, Belge 1).
[2] Birinci baskıda Fırka'ya ilişkin bilgileri, 1952 yılında yeniden kurulmuş bulunan **Sosyal Demokrat Partisi** lideri rahmetli Cemil Alpay'la 16 Temmuz 1948 tarihli konuşmamızda edindiğimizi belirtmiştik. Fakat BBA, Cemiyetler Dosyasında adresi değişik bulduk. Aynı dosyada adı geçen adresin değiştiği de yazılıdır.
[3] Fırkanın 1919 yılı yazılarında bu isim vardır.
[4] BBA, aynı belgeye göre.
[5] TİTE arşivindeki, 24 Ağustos 1338 (1922) bir raporda bu durum belirtilmiştir — yine bk. Alemdar 1919, Sayı 79 - 1389, s. 3.
[6] Nitekim bu nedenle Millî Ahrar Fırkasıyla birleşeceği haberi yalanlanmıştır: "Sosyal Demokrat Fırkasından: 28 Teşrin-i evvel 1335 salı günkü nüshanızda, Sosyal Demokrat Fırkası delegelerinin Millî Ahrar Fırkası'na, birleşmek üzere gönderildiği havadisi görülmüştür. Bu havadisi veren sizi iğfal etmiştir. Ve yalandır. Bilmeyiz böyle esassız havadisleri gazetelere vermekten ve neşret- →

Kuruluş sorunları içinde Vahidettin'in rolü tartışmalıdır[7].
Demokrat Fırkası örgütlenememiştir. Özel bir yayın organına da sahip olamamıştır. Bütçesi çok zayıf kalmıştır. Kongre niteliğinde iki toplantı yapılmış, ikincisinde Dr. Hasan Rıza Bey düşürülmüştür[8]. Fırka'nın iç çatışmaları hakkında bilgilerimiz yeterli değildir.
Mütareke döneminin küçük partilerinden biri olmakla beraber, Fırka kendisinden sözettirmiştir. Fırkalararası girişimlere katılmıştır. Ahmet Rıza Bey'e verdiği yanıtta, Wilson Prensipleri doğrultusunda çalışacak bir temsilciyi Avrupa'ya göndereceğini bildirmiştir[9].
Fırka, reisi tarafından Birinci Şura-yı Saltanat'ta temsil edilmiştir.
Sosyal Demokrat Fırkası da meclissiz bir dönemde ve parlâmento dışında kurulmuş olmanın özelliklerini taşır. Umudunu 1919 genel seçimine bağlamış fakat adayları kazanamamıştır[10].
Fırka, işçi ve küçük san'atkârları (zanaatkârları) örgütlemeyi, milletlerarası sosyalizmin yüklediği bir ödev saymıştır ve sosyalizm konusunda polemik alanına atılmıştır[11].

2. *Fırka'nın Sonu*

Bu dönemin siyasal partilerinden bir çoğu gibi, 1919 seçiminden sonra Fırka'nın adı duyulmaz olmuştur.

mekten ne lezzet duyarlar. Efendim, Sosyal Demokrat Fırkası, sosyalist bir fırka olmasına ve demokrasi esasatının tatbiki ile muvazzaf olmasına nazaran, milliyet prensiplerini takibeden küçük bir fırka ile temastan ne fayda temin edebilir. Bu mantığa da muvafık değildir. Lütfen bu yalanın tashihi (düzeltilmesi) ile fimabaad Fırkamız hey'et-i merkeziyesinden memhuren (mühürlü olarak) takdim kılınacak vesaika müsteniden Fırkamız hakkında neşriyatta bulunulmasını rica eder ve muhterem **Alemdar** gazetesinin Sosyal Demokrat Fırkası'nı gayet ciddi ve kendi prensiplerinde azimkâr tanımasını istirham eyler ve takdim-i ihtiramat-ı faika eder efendim." (**Alemdar** 1919, Sayı 319 - 2620, s. 1)

[7] Sayın Cemil Alpay konuşmamızda, kuruluşu için Vahidettin'e başvurulduğu, formalitelerin bu sayede çabuk tamamlandığını söylemişti. Oysa **Lütfi Simavi** Bey bu konuda şu satırları yazmıştır: "... Reis **Dr. Hasan Rıza** ve Reisvekili Mirlivalıktan mütekait **Halit Paşa** Mabeyn-i Hümayun'a geldilerse de Zât-ı Şâhâne bu zevatı kabul etmedi" (**A.g.e.**, s. 216).

[8] Bu toplantıların tarihleri bilinmemektedir.

[9] **Söz**, 1919, Sayı 81.

[10] Adaylar: Reis **Dr. Hasan Rıza Bey**, Reis vekili **Halit Paşa, Kâzım Bey** ve maliyeci **İbrahim Beyler** (**İkdam**, 26 Teşrin-i sani 1335).

[11] **İkdam** sahibi Ahmet Cevdet Bey'e "Sosyal Demokrat Fırkası'nın Cevabı" (**Katkı**, yıl 5, sayı 10, s. 11 - 13).

B. SOSYAL DEMOKRAT FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Kuruluş Başvurusu*

Sosyal Demokrat Fırkası

Amacı: Devlet ve milletce kabul alınan "Wilson Prensipleri" dairesinde muhtac bulunduğumuz teceddüdât-ı asriyeye sarf-ı mesaî eylemek.

Merkezi: Şişli'de Cadde-i Kebirde 104 numerolu daire-i mahsusa bilâhare Sirkecide Hamidiye caddesinde İsmail Paşa hanına nakl edilmişdir.

Başvuru Tarihi: 22 Kânun-ı evvel 1324
Reis: Doktor Hasan Rıza Bey.
Reis Vekili: Kâzım Bey
Kâtib-i Umumî: Yorgaki Efendi
Kâtib Muavini: Doktor Lebib Bey
Kasadar: Cemal Efendi
Kasadar Muavini: Salim Efendi

Aza: Mehmed Said Bey, Muallim Osman Nuri, Muallim Abdullah, Dava Vekili Cemil El-Subûti Efendilerle mütekaid Miralay Hamdi, mazulinden İbrahim ve kaptan Seyyid Ali Efendi'den mürekkeptir

BELGE 2

Sosyal Demokrat Fırkası Programıdır**

1.ci Madde — Merkezi İstanbul'da olmak üzere bir sosyal demokrat fırkası teşekkül etmiştir. Fırkaya, esas programını kabul eden bilâ tefrik-i cins ve mezhep herkes dahil olabilir.

2.ci Madde — Fırkanın hey'et-i idaresini müessislerden 13 kişi teşkil ederler. Bunların vezaifini gelecek sene Temmuz iptidasına kadar takriben 1.5 sene devam eder ve her sene Temmuz iptidasında

* Kaynak: **BBA - Cemiyetler Dosyası.**

** Kaynak: **Rahmetli İbrahim Kavur** arkadaşımızın **Cemil Alpay**'ın elindeki tek programdan kopya ettiği metindir.

bir içtimai umumi akdolunarak hey'et-i idare bilintihap tecdid olunur. Hey'et-i idareden çıkanların tekrar intihapları caizdir.

3.cü Madde — Fırkaya dahil olacak zevat usulen kabul varakasını imza edecek ve aza-yı fırkadan 3 kişi imzalarile tavsiye ve şahadetleri buna inzimam edecek badehu hey'et-i idare kararile kayıd ve kabul olunacaktır.

4.cü Madde — Sosyal Demokrat fırkasına dahil olanlar Fırka sandığına duhuliye olarak (1) lira verecek ve her ay 10 kuruştan aşağı olmamak üzere sia'i haline göre bir meblâğ itasını taahhüt eyliyecektir.

5.ci Madde — Taahhüdat-ı maneviye ve maddiyesinde mazeret-i hakikiyeye müstenit olmıyarak terahi ve tekâsül edenler haklarında hey'et-i idarece adli hakkaniyetle tatbikat-ı medeniyede bulunacaktır.

6.cı Madde — Hey'et-i idarenin vezaifi evvelâ: Fırkanın programını hakkile tatbik etmek, diğer memleketlerde sosyal demokrat fırkalarile teyit ve tevsi, rabıta-yı hakikiye'ye ciddiyetle çalışmak ve beynelmilel teşkilâta her suretle dahil olmak, saniyen; fırkanın varidatını ahz ve kabul ve bunu herhalde program dahilinde fırkanın maksat ve gayesi uğrunda sarfeylemek, hey'et-i umumiyeye her sene bir raporla fırkanın icraat ve mesaisine ve varidat ve mesarifine dair muntazam malûmat vermek ve hey'et-i umumiyenin mukarrerat-ı umumiyesini hakkile infaz etmek, muamelât ve müzakeratın hüsn-ü cereyanına fevkalâde dikkat etmektir.

7.ci Madde — Hey'et-i İdare müzakerat ve muamelâtın hüsn-ü cereyanı için içlerinden bir reis, bir reis vekili, bir katib-i umumî, bir muavin, bir kasadar, bir de muavin intihap ederler. Bunların vezaifi nizamname-yi mahsusla tavzih kılınacaktır. Hey'et-i idare lüzûm görürse hey'et-i umumiyeyi vaktinden evvel ve her dakika davet eder. Azadan 30 kişi imzalarile hey'et-i idareye, hey'et-i umumiyenin fevkalâde olarak davetini mutazammın bir talebi tahriri-i muhik vuku bulur ise hey'et-i idare hey'et-i umumiyeyi derhal içtimaa davete mecburdur.

8.ci Madde — Hey'et-i umumiye mün'akid olunca müzakeratı tanzım ve teshil zımmında içlerinden iki kâtip nasbederler. Ve hey'et-i idare reisi hey'et-i umumiyeye riyaset eyler. Ancak kâtib-i umumi mevkiini muhafaza eder.

9.cu Madde — Fırkanın gayeleri: Alelumum işçilerin amele ve çiftçilerin tanzimi âmal, ve teşriki mesaileri, bilcümle teşkilâtın sosyal demokrat esasatına ifrağı, teşkilât-ı iktisadiye ve siyasiyenin bu esas üzerine tanzimi, sermayedaran şirket ve cemiyetlerinin yine sosyal demokrat prensiplerine tevfiki, bu suretle tedvir-i muamelâtı, ziraî, sınayî, iktisadî sendikalar teşkili bu sendikaların iştirak ve tevhid-i âmali hattâ bu esaslardan kavaninin tedvini, beynelmilel sosyal demokrat teşkilât-ı umumiyesile teşriki, işçilerin bilcümle hukukunun ve hassaten sermayedarlara karşı müdafaası zımmında tea-

vün cemiyetleri teşkili, işçilerin temin-i maişet ve terfih halleri ve her nevi avarızda onlara ve ailelerine muavenet-i maddiye ve maneviyenin temini, Rey-i âm usulü ile intihabat icrasının tesbiti, meclis-i umumî ve mecalis-i Belediyeye bilintihap dahil olacak aza vasıtasile alelumum teşkilât ve tesisatta sosyal demokrat esasatının hakim ve nâzım kılınmasıdır.

10.cu Madde — 9.cu maddenin hey'et-i umumiye ekseriyetile ve beynelmilel sosyal demokrat kongrelerinin tadilât-ı umumiyesile tâdil ve tavzihi mecburidir.

11.ci Madde — İşbu programın mevad-ı sairesinin tadil ve tebdili hey'et-i umumiyenin ekseriyeti ârâsıle olur. Hey'et-i idare bunların hiç birini tebdil ve tadil edemez.

12.ci Madde — Fırkanın merkez-i umumisi Dersaadettedir.

Tarih-i tesisi ve Tasdiki
23/Kânun-ı evvel Sene 1334
Fi. 17 Rebiyülahir Sene 1331

1919

XIII. Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası
XIV. Wilson Prensipleri Cemiyeti
XV. Hürriyet ve İtilâf Fırkası
XVI. Osmanlı Mesai Fırkası
XVII. Nigenban Cemiyet-i Askeriyesi
XVIII. Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti
XIX. Osmanlı Çiftçiler Derneği
XX. Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti
XXI. Teali-i İslâm Cemiyeti
XXII. Türkiye Sosyalist Fırkası
XXIII. Vahdet-i Milliye Heyeti
XXIV. Türkiye'de Arnavut Teavün Cemiyeti
XXV. Lâz Tekâmül-i Millî Cemiyeti
XXVI. Millî Ahrar Fırkası
XXVII. İngiliz Muhipler Cemiyeti
XXVIII. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası
XXIX. Türk Teâli Cemiyeti
XXX. Osmanlı Musevileri İntihap Cemiyeti
XXXI. Osmanlı İlâ-yı Vatan Cemiyeti
XXXII. Millî Türk Fırkası
XXXIII. Türk Fransız Muhipleri Cemiyeti

XIII

SULH VE SELÂMET-İ OSMANİYE FIRKASI

KURULUŞ YILI: *14 Kânun-ı sani (Ocak) 1335 (1919)*

KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul, Meydancık, Ananyadi Han, 9 Numaralı Daire.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: Kurucular: *Fazıl Efendi (Ulemadan), Mehmet Ali (Fesçi) Bey, Hüseyin Hakkı Bey, Ferit Paşa.* Yönetim Kurulu:[1] *İsmail Hakkı Paşa*[2], *Yahya Adnan Paşa*[3], *Asaf Muammer Bey,*[4] *Soysallıoğlu İsmail Suphi Bey,*[5] *Câmi Bey (Sabık Dahiliye müsteşarı ve Fizan meb'usu), Mehmet Ali Kasım Bey (eski şehbenderlerden), Kudret Hâki Bey, Osman Nevres Bey, Mehmet Refik Bey ve Fazıl Efendi.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. *İkili Birleşme ve Kuruluş*

FIRKA, gelişmelerin beklenen sonucu olarak *Sulh ve Selâmet Cemiyeti* ile *Selâmet-i Osmaniye Fırkası*'nın birleşmeleriyle oluşmuştur[6]. Yeni Fırka doğuş nedenlerini, daha önceki bildi-

[1] **Söz**, 17 Kânun-ı sani (Ocak) 1335 (1919), Sayı 66 - **Alemdar**, 17 Kânun-ı sani 1335.

[2] 1908 - 1918 döneminde **Mutedil Hürriyetperveran Fırkası** yöneticilerinden ve liderlerinden (Bk. C. 1, s. 214 - 218).

[3] [4] [5] Her üçü de istifa etmişlerdir. İstifa yazıları için bk. **Söz**, 1 ve 24 Ocak 1919 - Osman Nevres için ise bk. s. 240 not 18.

[6] **Söz**, birleşme olayını şu satırlarla değerlendirmiştir: "Geçenlerde imtizaç etmiş olan **Osmanlı Sulh-ü Selâmet Cemiyeti** ile **Selâmet-i Osmaniye Fırkası**'ndan müteşekkil yeni bir heyet-i siyasiyeye, heyet-i idarece bu kere cereyan eden müzakerat neticesinde **Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası** namı verildiği istihbar kılınmıştır. Bu surtle iki heyet-i siyasiye bir program ve bir isim, bir nizamname altında kat'iyen mezc ve tevhit edilmiş, ortaya kuvvetli yeni bir fırka çıkmış oluyor ki, selâmet-i mülk ve millet uğrunda çalışacak bu yeni fırkayı hürmetle selâmlar ve faaliyet-i vatanperverânesinden pek çok icraat hüsn-ü ümit eyleriz. Bâdema **Sulh-ü Selâmet Cemiyeti** ile **Selâmet-i Osmaniye Fırkası**'na ait muhtelif şubeler **Sulh ve Selâmet-i Osmaniye** nâmı altında birleşerek tamamen kaynaşacaklar ve o suretle faaliyet göstereceklerdir" (31 Ocak 1919) - yine bk. **Yeni Gazete**, 15 Kânun-ı sani 1919 - **Alemdar**, 16 Kânun-ı sani, s. 2.

risinde (19 Aralık 1918) saptamıştı: Siyasal partilerden yoksun meclislerin diktatoryası "on senelik tarih-i meşrutiyetle" kanıtlanmıştır. İç barış ancak militarizmden yapılacak tasarrufla sağlanabilir. Bu amaçla Fırka meşrutiyet ve demokrasi ilkelerine dayanarak siyasal hayata atılmaktadır.

2. *Örgütlenme ve Çalışmalar*

Fırka, İstanbulda ve bazı vilâyetlerde şubeler açmıştır[7].

Fırka'nın çalışmalarında itici gücü İttihad ve Terakki düşmanlığı olmuştur. Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Cemiyeti'nin başlattığı sorunu devam ettirmiştir[8]. İttihatçıların —suikastler dahil— idam ettirdiği kişilerin aranmasına girişmiştir. Fırka da, İttihat ve Terakki'yi genel bir suçlamayı devam ettirerek, "Harb-i Umumi" yenilgisinin tek ve baş sorumlusu olarak ilân etmiştir[9]. Olumlu saydığı tüm ilişkileri İttihatçı düşmanlarıyla kurmuştur.

Ne var ki İttihatçı düşmanlığı, yüzde yüz Hürriyet ve İtilâf dostluğu da değildir. Nitekim, Fırka liderlerinden Ferit Paşa'nın Damat Ferit Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığını kabul etmesi, Fırka'yı karıştırmıştır. Ferit Paşa'nın partisiyle ilişkisi kalmadığı kamuoyuna duyurulmuştur[10]. Bir yandan da, Hürriyet

[7] Kuruluştan on gün sonra, Kocamustafapaşa ve Çorlu şubeleri açılmıştır (Söz, 24 Ocak 1919, s. 2) - Beyoğlu şubesi, Cerrah Mehmet Efendi oğlu ve ihtiyat zâbiti Kemal (Temti) bey tarafından açılmıştır (Linardi sokağı, No. 7). Tophane ve Ayazpaşa şubeleri de, bu şubece desteklenmiştir (Arşivimizdeki özel mektuplardan) - İzmit şubesi reisi, askerî kaymakam emeklisi **Ragıp Bey** (**Söz**, 31 Ocak 1919), Ankara şubesi **Şehsuvarzade Hacı Osman** tarafından kurulmuştur. İzmir şubesi **Hasan Tahsin (Osman Nevres)** Bey tarafından kurulmuştur (**Tarik**, 13 Eylül 1919). Nevres Bey, daha sonra istifa etmiştir. (Bk. s. 240. not 18) yine basında Kartal, Adapazarı, Çanakkale, Koçhisar, Ünye şubelerinin açıldığı haberleri görülmüştür (**İkdam**, 11 Temmuz 1919).

[8] Selâmet-i Osmaniye Fırkası'nın programı da, beyannamesi de — yalnız parti ismi değiştirilerek — harfi harfine kabul edilmiştir. Belge olarak verilmiştir, bk. s. 243 Belge 1. (Bu belgeler bize rahmetli **Hakkı Tarık Us** tarafından verilmişti).

[9] Fırka Kâtib-i Umumi'si Ferit Paşa'nın demecinden (**Tarik**, 12 Ağustos 1919) - 10 Mart 1919 tarihli Fırka Beyannamesi (**Söz**, sayı 114, 10 Mart 1919).

[10] **İkdam**'ın haberi: "Harbiye Nezâretine tayin olunan Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası Kâtib-i Umumisi Ferit Paşa'nın bu fırka ile bir alâkası kalmadığı Fırka merkezinden bildiriliyor (30 Haziran 335) Gazete, Paşa'nın bu mevkie Fırka'dan istifa koşuluyla getirildiğini, verdiği habere eklemiştir. Bu durumda, bu koşulun hükümet cephesince ileri sürülmüş olabileceği düşünülebilir.

ve İtilâf'a yardımcı olunması Fırka üyelerinden istenmiştir[11]. Çelişkiler birbirini izlemiş, Miralay Sadık Bey'in girişimi üzerine Sulh ve Selâmetçilerin Hürriyet ve İtilâf'la beraber çalışacakları haberi bu sefer yalanlanmıştır[12].

Fırkanın başka partilerle olan ilişkiler alanında, özellikle partilerarası anlaşmalar konusunda, faal ve kararlı olduğu görülür. Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın çağrısını Fırka İttihatçı muhalifi olarak yanıtlamıştır[13]. Ahmet Rıza Bey'in çağrısı da, Fırka'ca benimsenmemiş, temsilcileri toplantıyı terketmişlerdir[14]. Yine Fırka *Millî Kongre* ile de anlaşamamış, toplantılara katılmama kararı almıştır.

[11] "Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası heyet-i merkeziyesinden: **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**'nın hükümeti ele almış olması dolayısıyla diğer fırk-ı muhalifenin adem-i memnuniyetleri yolunda bazı rivayatın deveran ettiği işitiliyor. Halbuki vatanı bu hal-i perişâniye sürükleyen **İttihat ve Terakki** hükümetinin hakikî muhaliflerinden her hangi bir fırka hükümeti ele almış olsa, diğer fırkaların asla hilâfgir olması vârid-i hâtır olamaz. Hükümet menafi-i âliye-i vataniyeyi temin edecek yolda icraatı madeletkârisinde devam ettikçe fırkamız tarafından her türlü muavenet ve müzaherette asla kusur edilmeyeceği, tabiî bulunduğunu beyana lüzum gördük" (Söz, 10 Mart 1919, No. 114).

[12] **Zaman** gazetesinde (4 Temmuz 1335) verilen bu haber "Miralay **Sadık Bey**'in teşebbüsü üzerine Hürriyet ve İtilâf'la teşrik-i mesaiye karar verildiği" şeklindedir. Daha sonra yalanlanmıştır. (**Söz**, 6 Temmuz 1335, s. 2).

[13] Hürriyetperver Avam Fırkası'nın daveti için bk. **Söz**, 26 Ocak 1919 — Fırka'nın kararı: "Hürriyetperveran Avam Fırkası Riyaset-i Aliyyesine.

"Reis Beyefendi Hazretleri,

"Vatanın istiklâli ile milletin hukuk-ı hayatiyesini temin için fırak-ı siyasiyenin nasıl çalışmaları mevzuu üzerine müzake icrasına dair daveti mutazammın tezkire-i aliyyeleri ahzolundu. Bu keyfiyetin efkâr-ı umumiyede nasıl bir tesir husule getirmiş olduğunu umum matbuatın, betahsis fırkaların nâşir-i efkârı bulunan evrak-ı havadisin başmakaleleri göstermiş ve gün geçtikçe efkâr-ı umumiyenin tasfiye ve tecziyeyi (temizlik ve cezalandırmayı) suret-i katiyede arzu eylediği tahakkuk etmiş ve binaenaleyh menafi-i âliye-i vatan namına İttihat ve Terakki maklûbu (dönüşüğü) fırkaların tasfiyesi meselesi her türlü müzakereye takaddüm eylediği şüphesiz görülmüş olmakla terkim-i cevapnameye maalihtiram ibtidar kılındık" (**Söz**, 26 Kânun-ı sani 1335).

[14] Fırka temsilcileri Âyan Reisi'nin odasında, **Teceddüt** ve **Hürriyetperver Avam** ve **Radikal Avam** fırkalarının delegeleriyle karşılaştıklarını, bunların eski İttihatçılar olduklarını, onlarla aynı masaya oturamıyacaklarını bildirmişlerdir. Ve Fırka temsilcileri olarak →

Bu alanda yalnız Vahdet-i Milliye Heyeti ile zayıf ilişkiler sürdürmüştür.

Bu konuda ilginç bir hareket de Fırka'nın Paris'te kendi tavasını sürdüren Şerif Paşa'ya, yardımcı olacağını bildiren telgrafıdır[15].

3. *Şura-yı Saltanat ve Ötesi*

Fırka, Mütareke'nin çoğulcu ortamında sürekli bir arayış içindedir. Örneğin, İzmir'in "vahşiyane" işgalini kınamış, Wilson Prensipleri'ne bağlılığını belirtmiştir[16]. Fırka manda yanlısı olmadığını, Milli sınırlar içinde Ermeni devleti kurulmasına karşı olduğunu, Kıbrıs ve Mısır dışında, Anadolu ve İstanbul üzerinde fedakârlığa rıza göstermiyeceğini duyurmuştur. Boğazların Türk egemenliği altında kalmasını savunmuştur. Batılılaşma sorununu, tam bağımsızlık koşuluna bağlamıştır[17].

Sulh ve Selâmet Fırkası Birinci Şura-yı Saltanat'a çağrılmış, temsilcisi Ferit Paşa, en nâzik bir zamanda gerçekçi olmanın ve milletin iradesine bağlı bir hükümetin gerekliliğini savunmuştur (Bk. s. 243 Belge 2)

Fırka özel bir yayın organına sahip olmamıştır. Gazeteci üyelerinin istifaları ile bu durum daha da zayıflamıştır. Önce de belirtildiği gibi İzmir'de çıkan "Sulh-u Selâmet" ve "Hukuk-ı Beşer" gazeteleri Fırka'nın yayın organları olmuşlardır[18].

Fırka, aday gösterdiği halde[19], 1919 genel seçimine katılma-

giden İsmail Suphi ve Zeki Beyler toplantıyı terketmişlerdir. Bununla beraber Ahmet Rıza Bey'in Avrupa'ya giderek yapacağı çalışmaları destekleyeceklerini de belirtmişlerdir (Söz, 30 Ocak ve 2 Şubat 1919).

15 Fırka'nın Şerif Paşa'ya telgrafı: "Cenevre'de Bulvar Tranşe'de 16 numarada Reşit Bey vasıtasıyla Türk Hürriyetperver Fırkası'na: "Fırkamızın bütün kuvvetiyle teşebbüsat-ı vatanperveranenize müzahir olacağının murahhas Şerif Paşa'ya tebliği mütemennadır (dileğimizdir)" (Söz, 22 Ocak 1919).

16 Fırka'nın 16 Ağustos tarihli ve "Kâtib-i Umumî Ferit" imzasiyle teksir edilmiş bir tamimi (genelge) ile tüm şubelere durumu bildirmiştir (Belge Sayın Fesçioğlu tarafından sağlanmıştır).

17 İkdam, 16 Şubat 1919.

18 Osman Nevres Bey (eski İttihatçı ve Teşkilât-ı Mahsusa üyesi) özellikle Hukuk-ı Beşer gazetesinin sahibi ve yazarıdır. Hasan Tahsin Recep adını kullanan yazar, İzmir'in işgalinde ilk kurşunu atmış ve Yunanlılar tarafından şehit edilmiştir. (Zeynel Kozanoğlu, Anıt Adam).

19 Aday listesi basında değişik olarak verilmiştir. Bu konuda Fırkaca

→

mıştır. Parlamento içinde kurulmuş bir siyasal parti olmadığı gibi, son Osmanlı parlamentosunda (4. dönem) temsil edilmemiştir. Seçim öncesi, tarafsız olması koşuluyla Ali Rıza Paşa kabinesine yardımcı olacağını bildirmiştir[20]. Fakat seçimlere baskı yapıldığı gerekçesiyle katılmama kararı almıştır[21]. Bu baskının ancak İttihatçılardan —bir bakıma da— Müdafaa-i Hukukçulardan geleceği düşünülmekle beraber, Fırka Anadolu ile sert bir diyaloğa girmiş sayılamaz[22].

4. *Fırka'nın Sonu*

1919 seçimlerinin sonucu, Fırka'nın siyasal tabanı çökmüştür. İstanbul'un işgali ve Meclis-i Mebusan'ın feshi üzerine, aynı çizgideki siyasal partiler gibi, o da terkedilmiş duruma düşmüştür. Zaten şubelerinden bâzıları Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ne "dehalet etmiştir" (sığınmıştır)[23]. Bu bakımdan Fırka reisinin bildirisi etkisiz kalmıştır (Bk. s. 243, Belge 3).

yayınlanan bir belgeye rastlanmamıştır. İkdam'ın iki kez verdiği (1919 ve 22 Teşrin-i evvel 1919) listelerde birlik yoktur. Daha geç bir tarihte (3 Kânun-ı evvel 1335) Alemdar'ın yayınladığı liste ilginçtir. Buna göre adaylar, Fırka'dan: **Harbiye Nâzır-ı esbakı Ferit Paşa, Ticaret ve Ziraat Nâzır-ı esbakı Kâmil Paşazade Abdullah Bey, Erkân-ı harbiye Mirlivalığından mütekait Sermet Paşa, Konya vali-i esbakı Samih Rıfat Bey, Ulemadan Ahmet Fazıl Efendi.** Müstakillerden: **Prens Sabahattin Bey, Lutfi Fikri Bey.** Süferadan **Safa Bey, Maarif Nâzırı Sait Bey Hüdavendigâr Valisi Hâzım Bey** (Tepeyran). — Ayrıca bk. **Alemdar** 3 Kânun-ı evvel 1335, s. 1

20 **Söz**, 10 Mart 1919.

21 **İkdam**, 2 Teşrin-i sâni 1335.

22 Örneğin Harbiye Nâzırı Cemal Paşa, Ankara'ya gönderdiği bir yazıda, Meclis-i Mebusan bakımından "Sulh-u Selâmet'i tamamen kazandık" demektedir. (Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Vesika 183).

23 **İkdam** gazetesindeki şu haber ilginçtir: "Rami şubesinde, heyet-i umumiyeden yalnız dört kişi müstesna, hepsi mukaddema mukayyet (evvelce kayıtlı) bulunduğumuz Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na dehalet edildiği ilân olunur" (16 Mart 1335, s. 2).

B. SULH VE SELÂMET-İ OSMANİYE FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası Programı*

1 — Osmanlı vatanı evlâdından bilâ tefriki cins ve mezhep, erbab-ı namustan mürekkep ve Sulh ve Selâmet-i Osmaniye unvanile bir Fırka teşekkül etmiştir.

2 — Fırkanın maksadı:

A — Âmâl-i mülûkâneleri selâmet-i mülk ve millete matuf olan zat-ı Hazret-i Padişahinin erike-i hümayûnları etrafında usul-ü meşrutiyet dairesinde toplanarak Osmanlı vatanını elyevm maruz bulunduğu mehalikten kurtarıp sulh-ü selâmete isal için âcilen bezl-i mukadderat eylemek ve bu yoldaki teşebbüsata bütün mevcudiyeti ile müzaherette bulunmak,

B — Memlekette adem-i merkeziyet-i idariye tesis ve kavanin-i mahsusa ve mahalliye tertip ve tanzim ve bedelicap bazı aksam-ı memlekette siyasi muhtariyetleri kabul eylemek,

C — Demokrasi ve parlamantarizm esasatını tahkim ve usul-ü intihabatı bu esaslara tevfikan ıslâh etmek,

D — Kanunun her şeyin fevkinde hâkim bulunmasını ve usul-ü murakabe ve mesuliyetin kat'iyyen cereyanını temin eylemek,

H — Memlekette inkişaf ve hürriyet-i iktisadiyye, teşebbüs-ü şahsiye geniş sahalar açmak,

V — Badema militarizm usulünü terkederek böylece kuvayı memleketi bitasaruf saadet-i dahiliye yollarına sarfeylemek,

R — Ahlâk-ı umumiyeyi düştüğü girive-i dalâlden tahlis ile an'anat ve esasat-ı diniye dairesinde ıslâh eylemek,

3 — Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası parlamenter ve demokratik bir Osmanlı Devletine muvafık surette hürriyet-i şahsiye ve masuniyet-i mülkiye ve serbesti-i kelâm ve matbuat ve serbesti-i içtima ve hürriyet-i tedris ve hakk-ı müsavat esaslarını umde-i kat'iye ittihaz eylemiştir.

* **Sulh-ü Selâmet-i Osmaniye Fırkası (Dersaadet 1335)**
Belge, Sayın Hakkı Tarık Us tarafından sağlanmıştır.

4 — Din-i resmisi din-i islâm olan Devlet-i Osmaniye'de bilcümle edyan ve mezahib-i marufe serbest-i tammı haiz ve teb'a-i Osmaniye'den bulunan, sâlikleri alettesavî hukuk-ı siyasiyeden müstefiddir.

5 — Sulhün avdetile memleketin hasıl olacak vaziyet-i umumiyesine göre Fırka programını ve teşkilâtını etraflı surette tekmil ve tadil edecektir.

BELGE 2

Fırka Kâtib-i Umumi'si Ferit Paşa'nın Birinci Şura-yı Saltanat'taki Konuşması*

(26 Mayıs 1919)

... Hurşit Paşa sıranın Sulh ve Selâmet Fırkası'ndan Ferit Paşa'da olduğunu bildirdi.

Ferit Paşa — Söz alan muhterem arkadaşların beyanlarından bir şey anlıyorum. O da Sadr-ı âzam tarafından verilen izahatın lüzumu olduğu derecede kâfi bulunmadığıdır. Galip Kemali Beyefendi sözlerinde hükümetin inkısamından bahsettiler. Bu nokta pek mühimdir. Eğer Galip Kemali Bey'in beyanları doğru ise o vakit alınacak tedbir başka türlü olmalıdır. Hükümetçe, siyaset bakımından yapılması lâzımgelen şeyler yapılmışsa, eğer başka bir çaremiz kalmamışsa millet, tarihin de ispat ettiği ırkî asaletini son defa olarak göstermelidir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın beyannamesi pek edibânedir.

Fakat bilelim ki böyle kanlar içinde yuvarlanmış olan millet susmakla ondan kurtulacak mıdır? Vatandaşlarımızın hali bizi ağlatıyor. İşte orada mukabele görmeden giren asker ırzlara tecavüz etti. Yarın bize yapmıyacaklarını da hangi fırkalar temin edebilir? Aynı program, aynı fırkalar... Bunların hepsi lâftır lâf... Artık birbirimizi aldatmıyalım rica ederim. 328 (1912) senesinde de Bab-ı âli'de böyle bir meclis oldu. Orada söylediğim en sonunda Diyar-ıbekir'e kadar gitmeme sebep oldu. Bugün de Meclisimiz beni kovabilir. Fakat yine hakikatı söylerim. Fırkaların programlarından bir şey çıkmaz. Bunlara aldanmayalım. Hükümet milletin iradesinde doğmuş bir hükümet olsun, seçilsin, milletin başına padişahın etrafına ya derdimizi anlatalım ya ölelim (alkışlar).

BELGE 3

Sulh ve Selâmet Fırkası Reisi'nin Beyanatı**

«Fırkamız icab-ı hale tevfikan terkettiği faaliyetine yeniden başlamıştır. Vaziyet-i siyasiyenin el'an pek vâzıh olmamasına rağmen

* Kaynak: M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, s. 113.
** Kaynak: **Le Journal d'Orient**'dan alıntı (**İkdam**, 27 Kânun-ı sâni 1337 - 1921, s. 3)

biz istikbal için bütün ümitlerimizi kaybetmedik. Teşkilâtımız mutedil ve dürüst bir siyaseti iltizam eylemektedir. İsmen memleketimizde otuz kadar fırka vardır. Fakat hiç biri vatan için faydalı bir unsur olamadı. Muhtelif siyasi kanaatlerden mütevellit niza'lar, şahsî münafereler, bütün anasırın cesaretini kırmaya sebep oldu. Bizim maksadımız bu niza'ları ortadan kaldırmaktır. Biz, daima bu programı muhafaza etmekteyiz. Şüphesiz vaziyet, faaliyetimizi teshil edecek bir halde değildir. Fakat ben, menfaat-i cihan namına Şark'ın teskini mümkün olacaktır itikadındayım. Hükümet-i hâzıranın siyaseti, Türkiye'nin müşkülâtını ref'e münhasırdır. Biz, şimdiki kabineye tamamen zahiriz.»

XIV
WİLSON PRENSİPLERİ CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *14 Ocak 1919*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Nuruosmaniye "Zaman" gazetesi idarehanesi*[2].

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: Kurucular: *Halide Edip (Adıvar) Hanım, Celâletin Muhtar Bey, Ali Kemal Bey, (Dahiliye Nâzırı ve gazeteci) Hüseyin Hulûsi Bey*[3].
İdare Heyeti üyeleri[4]: *Halide Edip (Adıvar) Hanım, Refik Halit (Karay) Bey, Ali Kemal Bey, Hüseyin Hulûsi Bey.*
Kâtip: *Ragıp Nurettin (Ege) Bey.*
Hey'et-i Faale[5] üyeleri: *Celâl Nuri (İleri) Bey (Âti ve İkdam gazetesi başmuharriri), Necmettin Sadık (Sadak) Bey (Akşam gazetesi başmuharriri), Cevat Bey (Zaman gazetesi başmuharriri), Mahmut Sadık Bey (Yeni gazete başmuharriri), Ahmet Emin (Yalman) Bey (Vatan gazetesi başmuharriri), Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey (Yeni Gün gazetesi başmuharriri).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

Kuruluş ve Kurtuluş Sorunları

WİLSON Prensipleri Cemiyeti'nin, 1918 yılı sonlarında kurulduğu anlaşılıyor. Çünkü, bu yılın son ayında —Aralık ortalarında— Fransız başbakanı Clémenceau (Klemanso)ya ve ABD başkanı Wilson'a iki mektupla önerilerde bulunduğu, bilinmektedir (Bk. s. 255, 257, Belge 4a, 4b). Yabancı kaynaklarda kendine "Lingue Wilsonienne", "Turkish Wilsonian League" adlarını vermiş olan cemiyet, daha geç bir tarihte Dâhiliye Nezaretine başvurmuştur.

Kurucu ve yöneticilerinin kişiliklerinden, Cemiyetin, İstanbul Anadolu karışımı bir ideolojiye sahip olmak istediği açıktır. "Siyasal akımlar üstü" bir kurtuluş formülü arayışı içinde bulunan

[1 2 3] Cemiyet adına, **Refik Halit** imzalı kuruluş dilekçesine göre (Belge olarak verilmiştir., bk. s. 429, Belge 1).
[4 5] **Minber** 1918 (No. 35, 36, 38, 44) - **Tarik** 1918 (No. 10, 11, 12, 13).

bu üyelerin, düşüncelerini, Cemiyet'in programında kısmen bulmak mümkündür.[6]

Asıl programı, daha önce değindiğimiz mektuplarda saptamak gerekir. Yabancı bir kaynakta bulduğumuz bu mektupların her ikisi de, İstanbul'daki yabancı komiserliklere verilmiştir[7].

Fransız başbakanı Clémenceau'ya gönderilen mektupta, Amerikalı uzmanlardan oluşacak geniş bir komisyonun, belirli bir süre, Türkiye'deki reformları gerçekleştirici bir organ olarak çalışması istenildiği bildirilmiştir. Bu sonuca, uzun bir düşünce sonunda vardıklarını belirten Wilsoncular, "Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve siyasal yapısındaki bozukluklar nedeniyle, *kendi kendini ıslâh edemiyeceği* kanısında olduklarını belirtmişlerdir. Hürriyet ve eşitlik ülkesi saydıkları Fransa'dan anlayış beklediklerini, "ihtiyar Kaplan'a" (Klemanso bu adla anılıyordu) bildirmişlerdir. (Mektup 17 Aralık 1918 tarihlidir).

"Türk Wilsoncular", daha önce, ABD başkanı *Woodrow Wilson*'a yazdıkları bir mektupta, önerilerini 9 madde halinde, daha ayrıntılı olarak saptamışlardır. Şöyle ki:

Kesin tarafsızlığı tanınacak ve ülke sınırları barış konferansınca çizilecek bir "Türkiye"de, her şeyden önce, padişah ve meşrutiyet rejimi korunacaktır. Azınlıklar da, nisbi temsilli bir seçim sistemiyle korunacaktır. Her çeşit memuriyet kendilerine açık olacaktır.

Uzman kişiler ve yardımcıların, bir baş danışman çevresinde oluşturdukları geniş bir kurul, Türkleri geçici bir süre eğitecektir. Bu süre en az 15, en çok 25 yıl sürmelidir.

Etnik yapısı gereği birlikten yoksun bu ülkenin kendi dinamikleriyle kalkınması olanaksız olduğu için, bu büyük reform kurulu, maliye, zıraat, sanayi ve ticaret, maarif (eğitim), nafia (bayındırlık) alanlarında bir yandan, reformları yöntemleri, araç ve gereçleri sağlayacaktır. "Çeşitli siyasal çatışmalar yüzünden bizim türdeşleyemediğimiz" eğitim ve kalkınmayı gerçekleştirecektir.

Kurul, bu kadarla yetinmemelidir. Adalet, güvenlik (jandarma, polis, hapishaneler), "mahalli idare" (yerel yönetim) alan-

[6] Program belge olarak verilmiştir. (bk. s. 249, Belge 1)

[7] Fransız Dışişleri Arşivinde Fransız İşgal Komiserliği hukuk danışmanı Jacques Duparc imzasıyla, Dışişleri Bakanına gönderilen 26 Aralık 1918 günlü ve 320 sayılı rapor (AFE, Europe 1918-1929, Vol. 43.). (Bu raporda Fransızca ve İngilizce olarak, her iki mektubun çevirileri için bk. s. 255, 257 Belge 4a. 4b)

larını da ıslâh etmelidir. Özellikle, her eyalette bir Amerikan heyeti bulunmalıdır.

Cemiyet, tarihsel koşulların kendi kendini kurtarmayı engellediği bir ülkeye, yabancı bir yardım ve yetiştirici elinin uzanmasından yanaydı. Fakat bu, tek devlet olmalıydı ve ABD olmalıydı. Wilsoncular, ABD Başkanı'nın çağrılarına iyi gözle bakacağından emin olmak istiyorlardı. Ama, önerdikleri bir vesayet sistemi değildi. Çünkü böyle bir sistem, tam bağımsızlığı sınırlayıcı olurdu. Bu, süreli bir eğitim ve velilik olmalıydı ve Türkiye'yi milletler ailesinin onurlu bir üyesi durumuna getirmeliydi (Mektup 5 Aralık 1918 tarihlidir).

Türk Wilsoncuların, Osmanlı devletinden değil de, Türk ve Türkiye'den sözetmeleri ilginçtir.

Çalışma ve Örgütlenme

Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin özel bir gazetesi olmamıştır. Tüm yöneticileri yazar ve gazeteci olan Cemiyet, basın tarafından olumlu ve olumsuz yorumlarla karşılanmıştır[8].

Cemiyetin'in örgütlenme ve seçim sorunlarıyla ilgilendiğini gösteren bilgiler ve belgelere rastlanmamıştır.

Müdafaa-i Hukuk ve Wilsoncular

Sınırları Sevrcilerin arasındaki pazarlığa kalmış bir "Türkiye"nin halkı olarak, Türklerin yabancılar tarafından eğitilmesi önerisi, Müdafaa-i Hukukçulara, başta Halide Edip Hanımın mektubu olmak üzere, bildirilmiştir[9]. Sorun, Sıvas Kongresinde

[8] Örneğin, **İsmail Hâmi Beyin** eleştirisi: "...Avrupa rekabeti karşısında... Cemiyetin programı, her türlü maksatlara ve ihtiyaçlarımıza Amerika etkisini (nüfuzunu), beynelmilel, ister istemez garip bir rekabet uyandırmak fikrine hizmet ediyor" (**Temelsiz Bir Bina, Minber** 1918, No: 38, başmakale) — **Söz** gazetesi de Cemiyet'i yetersiz bulmuştur (1918, No: 25, 38) — **Sabah** (1918, No: 10346, 10452) **Âti** (1918, No: 328, s. 3-4).

[9] **Türk** Devriminin en ilginç sorunlarından olan Manda (Mandat, Mandate) konusu, aydınları ikiye ayırmıştır. **Nutuk**'ta, **Gazi Mustafa Kemal**, bu konuyu, belgelerle ele almıştır. **Halide Edip Hanımın** mektubu ve öteki belgeler için bk. s. 64 - 73 (1938 basımı). - Yine bk. Yavuz Abadan, **Türk İnkılâbı Tarihi** (1942 basım, s. 34-36) **Halide Edip Adıvar**'ın mektubu aynen verilmiştir, (Bk. s. 250 Belge 3).

de ele alınmıştır ve uzun tartışmalardan sonra, geçiştirilmiştir[10]. Hey'et-i Temsiliye, durumu görüşmüş, ve bu konudaki kararın, "kuva-yı milliyeye" dayanan bir hükümet tarafından verilmesi yerinde olacağının, cevap olarak Halide Edip hanıma bildirilmesi kararlaştırılmıştır[11].

Cemiyet'in Sonu

Mütarekenin ilk derneklerinden biri olan Wilson Prensipleri Cemiyeti kurucularının ortak görüşlerde birleşmeleri olasılığı yoktu. Zaten, *Halide Edip Hanım, Yunus Nadi Bey* gibi yöneticiler Anadoluya geçmişlerdir. Bununla beraber kurulduğu dönem içinde kendinden sözettirmiştir[12].

Cemiyet, Mütareke keşmekeşi içinde kaybolmuştur[13].

[10] Sıvas Kongresinde manda sorunu uzun uzun tartışılmıştır. Bu konuda, hayli kaynak vardır. Bunlardan ilki, **Sıvas Kongresi Tutanakları'dır** (s. 45-79) - Yine bk. **Gazi Mustafa Kemal, Nutuk,** s. 73 - 82 - Vehbi Cem Aşkun, **Sıvas Kongresi** (2. baskı) - Mahmut Goloğlu, **Sıvas Kongresi**, s. 87 - 97.

[11] **Hey'et-i Temsiliye Kararları**, s. 74.

[12] Amerikalı Profesör Dr. **Howard Reed** "Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel Boyutları" konulu bir seminerde (Ankara, 2-6 Kasım 1981) bu derneğin Mütareke dönemindeki rolüne, **Ahmet Emin Yalman** ve **Halide Edip Adıvar'ın** rollerine abartıcı açıdan bakmıştır. (**1919 Sıvas Kongresi sırasında Amerika'nın Türk Milliyetçileri ve Atatürk'le İlişkileri**, s. 74-75). Bu satırların yazarı tebliğ üzerinde yapılan tartışmalarda bu görüşten yana olmadığını ve Cemiyet'in etkisizliğini ileri sürmüştür (**Aynı Eser**, s. 103).

[13] **Halide Edip (Adıvar)** Hanımın değerlendirmesi: "...ve İstanbul' da **Wilson Prensipleri Cemiyeti** tanınmış yazarlar ve avukatlar tarafından kuruldu... Cemiyet 1918 yılı kasım ayında kuruldu. İki ay içinde de ortadan kalktı. Çünkü Doğu Anadolu, ta başlangıçtan beri bunun aleyhindeydi" (**Türkün Ateşle İmtihanı**, s. 22). Prof. Dr. **Howard Reed** yeni sayılması gereken bir incelemesinde (**1919 Sıvas Kongresinde Amerika'nın Türk Milliyetçileri ve Atatürk'le İlişkileri**, s. 74-75) bu cemiyetin etkin bir rolü olduğunu ileri sürmektedir. Oysa Halide Edip Hanımın Cemiyet'le ilgili değerlendirmesini kendisi belirtmektedir: "Cemiyet 1918'de kuruldu ve iki ay içinde tamamen çöktü" (**Memoirs**, Londra 1926, s. 146-190) - Yine **Ahmet Emin Yalman**'ın da bir değer yargısı aynı incelemede yer almıştır: "...Ben Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin temsilcisi olarak bu kongreye gönderildim... Cemiyet'in amacını inandırıcı biçimde iletmeyi başardım. Esat Paşa ve Milli Kongre zamanla Wilson Cemiyeti'nin programını benimsediler" (**Turkey in My Time**, 1956, s. 71-73). Böyle bir görüş tarihsel gerçekler bakımından tamamen yanlıştır. (Ayrıca bk. not 12).

B. WİLSON PRENSİPLERİ CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Cemiyet'in Kuruluş Dilekçesi*

Dahiliye Nezareti Celilesine

Devletlu efendim hazretleri,

Maksat ve gayesi rapten takdim kılınan iki nüsha nizamname-i esasiyesile muayyen "Wilson Prensipleri Cemiyeti" namile bir cemiyetin İstanbul'da Bebek'te Robert Kolej civarında mukim Halide Edip hanımla Kadıköy'ünde mukim sabık iaşe nazırı Dr. Celalettin Muhtar ve Beyoğlu'nda Mesk sokağında mukim Sabah gazetesi başmuharriri Ali Kemal ve Bebek'te Robert Kolej muallimlerinden Hüseyin ve Bebek'te Robert Kolej'de mukim Refik Halit beyler tarafından teşkil olunduğu arzeyler ve muamele-i muktaziye-i kanuniyenin ifasile alelusul bir ilmuhaberin itasını rica ederiz efendim hazretleri.
14/Kânunsani/335

Wilson Prensipleri Cemiyeti
Bebek'te Robert Kolej'de mukim
Refik Halit (Karay)

BELGE 2

Wilson Prensipleri Cemiyeti Nizamname-i Esasisi**

Madde 1 — Merkezi İstanbul'da Nuruosmaniye'de "Zaman matbaası" olmak üzere Wilson Prensipleri Cemiyeti namile bir cemiyet teşkil olunmuştur.

Madde 2 — Cemiyetin maksat ve gayesi berveçhiati izah olunur:

a — Memleketin Akvam Cemiyetinde müsavi hukuku haiz bir uzuv ve beynelmilel mücadelede belli başlı bir âmil olabilmesi için ihtisaskâr bir hükûmet makinesine mazhar olması, kendi ihtiyaçlarına göre metin ve salim bir surette inkişaf edebilmesi.

* Kaynak: Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, 1938 Basımı, 67-70.
** Kaynak: İçişleri Bakanlığı Arşivi, Sayın Metin Önol tarafından sağlanmıştır).

b — Bütün ahalinin Osmanlı vatandaşı sıfatile hayat-ı memlekete iştirak hususunda müsavi hukuk ve vezaife mazhar olması ve istirahat, itimat ve saadetlerinin temin edilmesini kâfil bulunacak şerait ihdası.

c — Efkâr-ı umumiyenin bir kısmında hakkımızda adem-i itimat ve su-i teveccüh bulunan İtilâf devletlerile Amerika'ya itimat ilkası.

d — Haricen siyasî ve iktisadî istiklâlimizin temini, ecnebi sermayesinin memlekete siyasî değil iktisadî bir esas üzerine girmesi, iktisadî manatık-ı nüfuz tefrikine mahal kalmaması ve umur-ı dahiliyemize müdahale itiyatlarına karşı kavi bir sed vücude getirilmesi.

h — Hariçten izzetinefsimizi cerihadar murakabe ve vesayet teklifleri serdine mahal bırakmaksızın sırf ihtiyaçlarımız ve arzularımız nokta-i nazarından haysiyetimize muvafık ve İtilâf devletlerile Amerika için şayan-ı kabul bir millî programla ortaya çıkmak ihtiyacı.

Madde 3 — Cemiyetin şimdilik yirmi kişiden ibaret bir heyet-i faalesi ile bu heyet-i faale arasından intihap olunacak beş zattan mürekkep bir heyet-i idaresi vardır.

Madde 4 — Cemiyete heyet-i faalenin ekseriyet-i ârâsile aza kaydolunur.

Madde 5 — Cemiyet, heyet-i faalenin ârâsının ekseriyet-i mutlakasıyla fesholunur.

BELGE 3

Halide Edip Hanımın Mustafa Kemal Paşa'ya Mektubu*

Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkanıharbiye Riyasetine

Bekir Sami Bey'den alınan cevap berveçhiati arzolunur:

Mustafa Kemal Paşa'ya mahsustur: Amerikalılarla şimdiye kadar cereyan eden müzaherat bittabi daima hususî bir şekilde vaki olmuş ve sırf bir faraziyeden ibaret bulunmuş olduğuna nazaran mandaterliklerin tarafeyni akideyne tahmil edilecek şerait hakkında teati-i efkâr edilmemiştir. Mümkün olduğu takdirde ihzarile Sivas Kongresinin sürat-i küşadı lüzumunu hulûsaten arzeylerim.

Erkânıharbiye Kaymakamı
Arif

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Muhterem Efendim,

Memleketin siyasî vaziyeti en hâd bir devreye geldi. Kendimize bir istikamet tayini için Türk milletinin zarını atıp müspet bir vaziyet almak zamanı ise geçmek üzere bulunuyor:

Harici vaziyet İstanbul'da şöyle görünüyor:

* Kaynak: Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, 1938 basımı, s. 67-70.

Fransa, İtalya, İngiltere, Türkiye'de mandeterlik meselesini Amerika Senasına resmen teklif etmiş olmakla beraber bütün kuvvetlerini Senanın kabul etmemesi için sarfediyorlar. Taksimden hisse kaçırmak tabiî işlerine gelmiyor.

Suriye'de hüsrana uğrayan Fransa, zararını Türkiye'de telâfi etmek istiyor; İtalya namuskâr bir emperyalist olduğundan muharebeye ancak Anadolu taksiminde pay almak için girdiğini açıktan açığa söylüyor. İngiltere'nin oyunu biraz daha incedir.

İngiltere Türkün vahdetini, asrileşmesini, hakiki bir istiklâl almasını, ati için bile olsa istemiyor. Yeni vesait ve fikirle tamamen asrî ve kavi bir Müslüman - Türk hükümeti başında hilâfet de olursa İngiltere'nin Müslüman esirleri için bir su-i misal teşkil eder. Türkiye'yi kül halinde İngiltere alabilse kafasını kolunu koparır, birkaç senede sadık bir müstemleke haline koyar. Buna en başta bilhassa Klerikal sınıflar memleketimizde çoktan taraftardır. Fakat bunu Fransa ile döğüşmeden yapabilmek kabil olamayacağından taraftar olamaz. Fakat Türkiye'yi vahdet halinde muhafaza zarurî görülürse yani taksim ancak büyük askerî fedakârlıklarla husule geleceğini anlarsa Lâtinleri sokmamak için Amerika fikrine zahir ve taraftar olur. Nitekim İngiliz siyasi adamları arasında zaten bu fikre temayül mevcut. Morison gibi meşhur simalar Amerika'nın Türkiye'de umumi manda almasına taraftar oluyorlar.

Diğer bir sureti hal de Türkiye'yi Trakya'dan, İzmir'den, Adana'dan belki de Trabzon'dan ve mutlak İstanbul'dan mahrum ettikten sonra eski «kapütülasyon»ları ve boğulmağa mahkûm dahilî hududu ile müstakil bırakmak.

Biz İstanbul'da kendimiz için bütün eski ve yeni Türkiye hudutlarını şamil olmak üzere muvakkat bir Amerika mandasını ehveni şer olarak görüyoruz. Sebeplerimiz şunlardır:

1 — Aramızda herhangi şerait altında Hıristiyan ekalliyetleri kalacaktır. Bunlar hem Osmanlı tebaası hukukundan istifade edecekler, hem de hariçte bir Avrupa devletine dayanarak şuriş çıkaracaklar, mütemadi müdahaleye sebebiyet verecekler, zaten surî olan istiklâlimizden ekalliyetler namına her sene parça parça kaybedeceğiz.

Muntazam bir hükümet ve asri bir idare tesisi için Patrikhanenin siyasî imtiyazları, ekalliyetlerin kuvvetli devletler vasıtasile mütemadi tehdidi ortadan kalkmalıdır. Küçük ve zayıf bir Türkiye bunu yapamayacaktır.

2 — Birbirini ifna eden, menfaat, hırsızlık veyahut sergüzeşt ve şöhret namına yaşayanların hırsını tatmin eden hükümet nazariyesi yerine milletin refah ve inkişafını temin, halkı, köyleri, sıhhati ve zihniyeti ile asrî bir halk haline koyabilecek bir hükümet nazariyesine ve tatbikatına ihtiyacımız var. Bunda lâzımgelen para, ihtisas ve kudrete sahip değiliz. Siyasî istikrarlar siyasî esareti tezyit

ediyor. Tarafgirlik, cehalet ve çok konuşmaktan başka müspet bir netice veren yeni bir hayat yaratamıyoruz.

Bugünkü hükümet adamlarını takdir etmese bile, halkı ve halk hükümeti tesisini münferit bilen Filipin gibi vahşi bir memleketi bugün kendi kendini idareye kadir asri bir makina haline koyan Amerika, bu hususta çok işimize geliyor. On beş yirmi sene zahmet çektikten sonra yeni bir Türkiye ve her ferdi tahsili, zihniyeti ile hakiki istiklâli kafasında ve cebinde taşıyan bir Türkiye'yi ancak yeni dünyanın kabiliyeti vücuda getirebilir.

3 — Harici rekabetleri ve kuvvetleri memleketimizden uzaklaştırabilecek bir zahire ihtiyacımız var. Bunu ancak Avrupa haricinde ve Avrupa'dan kuvvetli bir elde bulabiliriz.

4 — Bugünkü emrivakiler kalkınmak ve süratle davamızı dünyaya karşı müdafaa edebilmek için lâzımgelen kuvveti haiz bir devletin muzaheretini istemek lâzımdır. İstilâcı Avrupa'nın bin bir vesaiti ve mel'un siyasetine karşı böyle bir vekil sıfatile Amerika'yı kendimize kazanarak ortaya atabilirsek Şark Meselesini de, Türk Meselesini de ati için kendimiz halletmiş olacağız.

Bu sebeplerden dolayı süratle istememiz lâzımgelen Amerika da, tabii mahzursuz değildir. İzzet-i nefsimizden epeyce fedakârlık etmek mecburiyetinde bulunuyoruz. Yalnız bazılarının düşündüğü gibi Amerika'nın resmi sıfatında dini temayül ve tarafgirlik yoktur. Hıristiyanlara para verecek misyoner kadını Amerikası, Amerika'nın idari makinasında bir mevki tutmaz. Amerika'nın idare makinası dinsiz ve milliyetsizdir. O çok ahenktar muhtelif cins mezhepte adamları çok imtizaçlı bir surette bir arada tutmanın usulünü biliyor.

Amerika şarkta mandaterliğe ve Avrupa'da gaile almağa taraftar değildir. Fakat onların izzet-i nefs meselesi yaptıkları Avrupa'ya, usulleri ve idealleri faik bir millet olmak daiyesindedirler. Bir millet, samimiyetle Amerika milletine müracaat ederse Avrupa'ya, girdikleri memleket ve milletin hayrına nasıl bir idare tesis edebildiklerini göstermek isterler.

Resmi Amerika'nın mühim adamları arasında lehimize epeyce bir temayül husule geldi. İstanbul'a Ermeni dostu olarak gelen birçok mühim Amerikalılar, Türk dostu ve Türk propagandacısı olarak döndüler.

Bu cereyanı temsil eden resmi Amerika'nın fikri hafi olarak şudur: Türkiye'yi olduğu gibi hiçbir parçaya ayırmamak, eski hudutları dahilinde vahdet içinde muhafaza etmek şartile umumi ve birtek manda almak istiyorlar. Suriye, Amerika Komisyonu orada iken umumi bir kongre aktederek Amerika'yı istemiştir. Amerika'da Suriye'nin bu arzusu pek hararetle karşılanmıştır.

Resmi Amerika bizden topraklarımız üzerinde Ermenistan yapmağa mütemayil görünmüyor. Eğer manda alırlarsa bütün milletleri müsavi şerait altında bir memleket evlâdı olarak telâkki edip alacaklarını en mühim mehafilinden haber aldım.

Fakat Avrupa mutlak bir Ermenistan meselesi yapmak —bilhassa

İngiltere— Ermenilere tavizat vermek istiyor. Amerika efkâr-ı umumiyesinde Ermeni mazlûmları namına bir oyun oynamağa çalışıyor. Avrupa korkusu bizim mütefekkirleri düşündürüyor. Reşat Hikmet Bey gibi Câmi Bey gibi hatta vahdet-i milliyeti teşkil eden diplomatlarımızın, Ermeni meselesi için bir suret-i hal tavsiyeleri var. Resmen size yazılıyor.

Çok tehlikeli anlar geçiriyoruz: Anadolu'daki harekâtı dikkat ve muhabbetle takip eden bir Amerika var. Hükümet ve İngilizler bunun, Hıristiyanları öldürmek, İttihatçıları getirmek için bir hareket olduğunu Amerika'ya telkine el birliğile çalışıyorlar.

Her an bu millî harekâtı durdurmak için kuvvet sevki mutasavver, bunun için İngilizleri kandırmağa çalışıyorlar. Millî harekât süratle ve müspet arzularla hemen meydana çıkarsa (ve Hıristiyan düşmanlığı gibi bir rengi de olmazsa) Amerika'da hemen zahir bulacağını yine çok mühim mehafil temin ediyorlar.

Sivas Kongresi in'ikat edinciye kadar Amerika komisyonunu alıkoymağa çalışıyoruz. Hatta kongreye Amerikalı bir gazeteci göndermeğe de belki muvaffak olabileceğiz.

İşte bütün bunlar karşısında, davamızda zahîr olabilmesi için, bu fırsat dakikalarını kaybetmeden taksim ve izmihlâl korkusu karşısında, kendimizi Amerika'ya müracaate mecbur görüyoruz. Vasıf Bey kardeşimizle bu hususta müşterek olan noktaları kendisi de ayrıca yazacaktır.

Türkiye'yi azim ve irade sahibi geniş kafalı bir iki kişi belki kurtarabilir.

Sergüzeşt ve cidal devri artık geçmiştir. Ati için inkişaf ve vahdet muharebesi açmağa mecburuz. Hudududnda bu kadar çok evlâdı ölen zavallı memleketimizin fikir ve temeddün muharebesinde kaç tane şehidi var? Biz Türkiye'nin hayırlı evlâtlarından yarının banileri olmalarını istiyoruz. Rauf Bey kardeşimizle, sizin müştereken temelleri bile çöken zavallı memleketimiz için uzakları görecek düşünüp çalışmanıza intizar ediyoruz.

Hürmetlerimi gönderir, muvaffakiyetinize dua ederim. Millî davada canile ve başile çalışanlar arasında sade bir Türk askeri tevazuu ile sizinle beraber olduğumu beyan ederim.

10 Ağustos 1919
Halide Edip

BELGE 4

Fransız İşgal Makamı Danışmanı J. Duparc'ın Raporu'nda Sunuş Yazısı*

Constantinople, le [illegible]

[illegible]

MONSIEUR JACQUES DUPARC, CONSEILLER POLITIQUE, ADJOINT AU HAUT COMMISSAIRE DE LA REPUBLIQUE A SON EXCELLENCE LE MINISTRE DES AFFAIRES ETRANGERES A PARIS.

J'ai l'honneur de transmettre à Votre Excellence une lettre que la Ligue Wilsonienne Turque me prie de faire parvenir à l'adresse de M. le Président du Conseil.

Ce document est signé par: Halideh Edib, femme de lettres très connue ici, Ali Kémal, rédacteur en chef du "Sabah", précédemment directeur du "Peyam", adversaire déterminé des Unionistes, Dr Djélal Mouhtar, praticien turc renommé ayant séjourné longtemps en France, organisateur du "Croissant Rouge", Réfik Halid, écrivain et [illegible] Y. Russell, professeur de turc au Robert College (collège américain situé à Bebek près de Constantinople).

Votre Excellence voudra bien trouver également ci-joint une copie de la lettre adressée par le même Comité à M. le Président Woodrow Wilson.

* Kaynak: AFE, Europe, 1918 - 1919 Turquie, AE 211/ard. Rapor 26 Aralık 1918 tarihlidir.

BELGE 4a

Clémenceau'ya Yazılan Mektubun Çevirisi

(Aynı rapordan)

Fransa Cumhuriyet Hükümeti ve bağlaşıkları (müttefikleri) zayıf devletlerin haklarını korumak için yapılan savaşı zaferle tamamlamışlardır. Savaşın ortaya çıkardığı sorunların tümüne ilişkin çalışmalar sona ermek üzeredir.

Bu arada Türk basınının ve fikir adamlarının temsilcileri, türdeş olmayan bir milletin, tab'alarının çeşitli istekleri, idarî ve genelde çağdaşlaşma sorunları gibi, bedbaht memleketimizde bugüne dek tatmin edici çözüme ulaştırılmamış sorunlar üzerinde fikir alışverişinde bulunmak üzere bir komite kurmuşlardır.

Olumlu düşünceler sonunda, inancımız odur ki, iç ayrılıklar ve yabancı çekişmelerin ortaya çıkaracakları benzeri olmayan karışıklıklar ve zorluklar gözönünde tutulursa, Türkiye'de uluslararası bir yönetiminin ömrü çok kısa olabilecektir.

Sonuç olarak, Türk milletinin ve öteki milletlerin özgün ve çağdaş gelişmesini sağlamak ve memleketimizi yirminci yüzyılda dünyanın çağdaş ve uygar milletleriyle eşit olarak aynı yüzeyde yürüyecek bir devlet haline getirmesi için, Barış Konferansınca saptanacak tüm yetkilerle donatılmış büyük bir reform komisyonuna sahip olmak için, Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'nden istedik ve Başkan Wilson'a gerekli başvurularda bulunduk.

Tasarlanan reformların uygulanması sırasında istenecek güvencelere gelince, kendimizi Barış Konferansının kararlarına bağlamayı savunduğumuz davanın çıkarlarına uygun düştüğünü düşünüyoruz.

Amerika Birleşik Devletleri'nin bağlaşıkların hükümetlerinden başvurumuza tatmin edici bir yanıt alabilmemiz için kişilerin olduğu kadar toplumların da özgürlükleri için her zaman hakem olmuş Fransa'ya başvurmayı Komitemiz bir ödev sayar.

Wilson Birliği adına

E 3201 238

17 décembre 1918

À Monsieur Clemenceau

Le Gouvernement de la République Française et ses alliés, viennent de terminer victorieusement la guerre entreprise pour la sauvegarde des droits des nations faibles, guerre sans pareille dans les annales de l'humanité, leur travail est sur le point d'être achevé sur l'ensemble des problèmes soulevés par la guerre.

Partout, les membres de la presse et les intellectuels turcs ont formé un comité pour échanger leurs idées sur les meilleures réformes à effectuer lors de la conclusion de la paix générale en vue de résoudre les multiples problèmes difficiles relatifs à une nation hétérogène, aux diverses aspirations de ses nationalités, aux problèmes administratifs, et, en général, de modernisation qui, jusqu'à nos jours, n'ont point trouvé une solution satisfaisante dans notre malheureux pays.

Après de mûres réflexions, nous avons acquis la conviction qu'une administration internationale ne pourrait avoir qu'une vie éphémère en Turquie, vu les troubles et les difficultés sans précédent que les dissensions intérieures et les rivalités étrangères y susciteraient.

Nous avons, en conséquence, décidé de demander aux États-Unis de l'Amérique du Nord et fait les démarches nécessaires auprès de M. le Président Wilson, pour obtenir une grande commission de réformes avec tous les pouvoirs permettant - dans les limites qui seront assignées par la conférence de la paix - d'assurer le développement libre et moderne de la nation turque ainsi que toutes les autres races et de faire de notre pays un

[illegible]

BELGE 4b

Başkan Wilson'a Yazılan Mektubun Çevirisi*

Mr. Woodrow Wilson — Constantinople, 5 Aralık, 1918
Amerika Birleşik Devletleri Başkanı

Bay Başkan,

Gazetelerin büyük bir çoğunluğunu, çeşitli mesleklerin ve okumuş sınıfların (aydınların) ileri gelenlerini içeren popüler bir hareket "Türk Wilsoncular Cemiyeti" adlı bir cemiyeti (League), Amerika Birleşik Devletleri'nin, ilkeleri düşmanları ve müttefikleri tarafından halihazır savaşın yarattığı problemlerin çözümü ve yeni bir barış ve refah çağının habercisi olarak benimsenen mümtaz Başkanına başvurmak için oluşturmuş bulunmaktadır.

"Türk Wilsoncular Cemiyeti", dinsel özgürlük ve siyasal eşitlik ruhuyla kurulmuş ve sınırları içinde heterojen bir nüfusu büyük ba-

* İngilizceden Doçent Dr. Ersin Kalaycıoğlu tarafından çevrilmiştir.

şarıyla uyumlaştırmış bulunan Amerika Cumhuriyeti'nden, yardım göndererek ve tecrübelerinden yararlandırarak Türkiye'deki heterojen dinler ve ırkların sorununu çözmesini ister. Bunu yapmakla, Amerika üzüntü ve ızdırap içindeki millete barış ve yeni bir hayat getirecektir.

Yakın geçmişin çaba ve başarısızlıkları gözönünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin bu vatansever ve aydın insanları kendileri tarafından girişilecek olan çabaların gelenekler ve ırk anlaşmazlıkları (önyargılı anlaşmazlıklar) dolayısıyla var olan zorluklar yüzünden bozularak istibdata yol açacağı inancına sahip olmuşlardır. Bu nedenden dolayı inanmaktadırlar ki kendi milletleri devlet yönetmekte bilgili ve idare yeteneği olan yabancı yol göstericilerin belirli bir dönem için rehberliğine gerek duymaktadır. Bu yeniden doğuş çabasını tek bir yabancı milletten seçilen bir komisyon tarafından yürütülmesinin daha uygun olacağı hissi doğmuştur, çünkü çeşitli güçlerden oluşan uluslararası bir komisyon bu güçlerin farklı metod ve amaçları arasındaki farklılıklar dolayısıyla Türk İmparatorluğu'nun çeşitli ve karmaşık sorunlara sahip halkları ile uğraşmakta başarılı olamayacaktır. Bu güçler, sözkonusu görevi tek bir gücün göstereceği sebat ve etkinlikle yerine getiremiyeceklerdir.

Ümid ediyoruz ki büyük Amerika'nın Başkanı başvurumuzu olumlu karşılayacak ve Amerika'nın uzun yıllar süren ulusların uğraş ve çabalarının ve ırkların karşıtlıklarının sona ermesini dileyen müttefikleriyle [bizim aramızda] aracı olacak biçimde hareket edecektir. Bizim amacımız bağımsızlığımıza son vermek anlamı taşıyan bir esaret değil, fakat gelişmemiş ve geri bir halkın bir eğitim döneminden geçirdikten sonra uluslar ailesinin içinde şerefli bir mevkiye sahip kılmaktır. Kendimizi emin hissetmekteyiz ki, Amerika tarafından geçmişte vazedilen ulusların özgürlüğü doktrini ve şu andaki ulusların özgür kendi kaderini tayin hakları konusundaki Wilson programına gösterdiği destek, uygun zaman geldiğinde kendi ulusal çizgimizde gelişmemize fırsat tanıyacağını garanti etmektedir.

Amerika'nın yardım etmesinin istendiği ulusal ihtiyaçlar aşağıda özetlenmiştir:

1. Türkiye'de Sultan'ın egemenliği ve meşruti bir hükümet biçimi korunacaktır.

2. Her düzeyde yapılacak olan seçimlerde uygulanacak olan nisbi temsil azınlıkların haklarını koruyacaktır. Bütün Osmanlı vatandaşları (hangi milletten olurlarsa olsunlar) en düşükten en yüksek mevkiye kadar tüm memuriyetlere seçilebilecekler veya getirilebileceklerdir.

3. Maliye, Tarım, Endüstri ve Ticaret, Bayındırlık, İmar ve İskân Bakanlıklarına bir Amerikalı Başdanışman, uzmanlardan oluşan kadroyla birlikte atanacak ve ve danışmanlar birarada bir Amerikan Komisyonu oluşturarak, bir yanda yeni düzenlemelere göre ülkenin maddî gelişme refahını attıracak metod ve reformlar başlatacak, diğer yandan ise toplumsal refah ve kamu çıkarı için bizim kendi başımı-

za, ahenkli ve değişmez bir bütün içinde vermeyi çeşitli siyasal akımlar yüzünden beceremediğimiz talimatları vereceklerdir.

4. Yargı reformu için bir Amerikan Başdanışmanı uygun gördüğü ülkeden veya uluslardan seçtiği hukuk uzmanlarından şu anki hukuk sisteminin zamanını doldurmuş ve itiraz edilebilir durumdaki yanlarını yürürlükten kaldırmak üzere bir kurul oluşturacak ve aynı kurul Türk Hukuku'nu bütün Osmanlılara adalet ve eşitliği temin edecek şekilde modernleştirecektir.

5. Jandarma ve polisin denetimi (supervision) kendi seçtiği kadroyla görev yapacak olan bir Amerikalı Baş Müfettişe bırakılacaktır. Şu andaki ilkel hapishane idaresi çağın en aydınlık fikirlerine göre bir Amerikan uzmanlar kurulu tarafından reforme (islâh) edilecektir.

6. Türkiye'nin bütün vilayetlerinde yerel hükümeti reforma tabi tutmak görevine haiz bir uzman kadrosu ile birlikte görev yapacak olan bir Amerikan Baş Müfettişi olacaktır.

7. Bu biçimdeki yerel hükümet Amerikan yardımıyla o vilayet için mümkün olan en iyi kalkınmayı temine çalışacaktır.

8. Bu memorandumda bildirilen esaslar içindeki Amerikan rehberlik ve yönetimi en az 15 yıl, en çok 25 yıl sürecektir.

9. Bu süre zarfında Türkiye'nin tam tarafsızlığı kabul edilecek ve uluslararası garantilerle desteklenecektir.

Amerikan rehberliğinde olacak Türk İmparatorluğu'nun coğrafi sınırları toplanacak Barış Konferansı tarafından belirlenecektir.

Bu reformların tam ve mükemmel bir bir biçimde yürütülebilmesi için gerekli olan garantileri kabul etmeye, yayınlamış bulunduğunuz tüm uluslar için adalet ilkelerine olan derin hürmetimiz ve onları şükranla kabulümüzü ifade ederek hazırız.

(Mektubun son satırları bulunamamıştır).

239

Constantinople, le 3 décembre 1918.

Mr. Woodrow Wilson,

President of the United States of America.

Mr. President,-

A popular movement including the large majority of the newspapers, and the leading men of the professions and the educated classes have formed a league called the "Turkish Wilsonian League" for the purpose of making an appeal to the eminent President of the United States of America, whose principles of the Rights of Nations, accepted alike by enemies and allies, as the solution of the problems of the present war, herald a new era of peace and prosperity for the world.

The "Turkish Wilsonian League" would ask that the Republic of America, which was founded in the spirit of religious freedom and political equality, and which has so successfully harmonized a heterogeneous population within its own boundaries, should lend its and aid experience for the solution of the problem of the heterogeneous religions and races in Turkey. By doing this America would bring peace and new life to a sorely vexed and distressed nation.

In view of the attempts and failures of recent years, these patriots and intellectual men of Turkey have arrived at the conviction that any system attempted by themselves is likely to dégénérate into despotism, because of the difficulties of historical tradi-

260

[illegible]

The national needs for which the help of America is asked are summed up in the following articles:

1. That the sovereignty of the Sultan and a constitutional form of government for Turkey shall be preserved.

2. That a proportional representation in all elections shall protect the rights of minorities. All Ottoman nationalities shall be eligible to all government offices from the highest to the lowest.

3. That there shall be appointed an American Adviser-in-Chief with a staff of expert assistants, to each of the Ministries of Finance, Agriculture, Industry and Commerce, Public Works, and Public Instruction, and that these advisers shall together form an American Commission which shall the one hand to introduce such methods and reforms as shall ensure the material development and prosperity of the country along new lines; and on the other hand, to systematize and direct entirely all activities relating to social welfare and public instruction, which we ourselves could never render uniform and harmonious on account of the diverse political currents in our country.

4. That for the reform of the Judiciary the American Adviser-in-chief shall constitute a board of legal experts selected from such countries of nationalities, as shall be deemed advisable, for the purpose of rendering null and void the objectionable and obsolete features of the present legal system; and that the same board shall modernize Turkish law in such a manner as shall ensure justice and equality to all citizens.

5. That the supervision of the Gendarmerie and of the Police shall be given over to an American Inspector

[illegible] with such a staff as he may choose.

That present primitive administration of Prisons shall be reformed according to the most enlightened ideas of the age by a board of American experts.

6. That in every province of Turkey there shall be an American inspector-in-chief and a staff of experts whose duty shall be to reform the local government.

7 That such a form of local government shall be worked out with American assistance as shall ensure the best particular development of each province.

8 That the period of guidance and instruction by America along the lines of this memorandum shall continue for a minimum period of 15 years, or for a maximum one of 25 years.

9. That the complete neutrality of Turkey shall be accepted and assured by international guarantee for the same period of time.

The territorial limits of the Turkish Empire for which American guidance is asked are those which shall be fixed by the Peace Conference.

We are ready to accept such guarantees for the full and complete execution of these reforms as may be deemed necessary with the expression of our high esteem and grateful recognition of the principles of justice for all nations which you have enunciated.

XV
HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI

YENİDEN EYLEME GEÇİŞ TARİHİ: *14 Ocak (1919)*[1]

MERKEZ-İ UMUMÎ ADRESİ: *İstanbul, Şehzadebaşı, Fevziye Caddesi, No. 9*[2].

FIRKA'NIN MÜTAREKE DÖNEMİNDEKİ İLK KURUCU VE YÖNETİCİLERİ[3]: *Müşir Nuri Paşa (Reis), Zeki Paşa, Seyyit Abdülkadir Efendi (Ayan azası ve Kürdistan Teâli Cemiyeti Reisi), Mustafa Sabri Efendi (Sâbık Tokat meb'usu ve Şeyhülislâm), Vasfi Efendi (Sâbık Karesi meb'usu), Süleyman Paşa (askeri mütekait), Ferit Paşazade Celâlettin Paşa, Ali Kemal Bey (Sâbık Nâzır, Darülfünun müderrisi ve* Peyam-ı Sabah *başyazarı), Refik Halit Bey (Sâbık Posta Telgraf Müdür-i Umumisi, yazar), Nurettin Bey (İkdam gazetesi eski idare memuru), Hasip Bey (Sâbık Tahran sefiri), Rıza Tevfik Bey (Sâbık Nâzır, Âyan âzası, Darülfünun müderrisi), Hacı Osman Efendi (Tüccardan), Mehmet Ali Bey (Sâbık Nâzır).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Yeniden Doğuş Girişimleri

MONDROS Mütarekesi sonucu, İttihat ve Terakki'nin çekilmesiyle doğan iktidar boşluğunu doldurmak için eski muhalefet harekete geçmiştir[4].

[1] Tarih tam olarak saptanamamıştır. Bu tarih Fırka lider grubunun Cercle d'Orient Kulübünde yaptığı ilk toplantının tarihidir ve Fırkanın Mütareke döneminde ilk kez siyasal hayata çıkması olmuştur.

[2] Fırkanın genel merkez adresi, ayrılmalar yüzünden değişmiştir. Bu adres en sürekli olanıdır.

[3] 10 Kânun-ı sâni (Ocak) 1919'da, birçok Âyan âzalarının da katılmasıyla yapılan toplantıda seçilmişlerdir (**Alemdar**, 11 Kânun-ı sani 1919).

[4] Kuruluşla ilgili olarak bk. Lutfi Sİmavi, **Sultan Mehmet Reşat Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, 2. Kısım, s. 210-213, 245-246.

İtilâfçılar (İttihatçılar deyimine karşılık Hürriyet ve İtilâf Fırkalılar) yeniden ve hızla kendi Merkez-i Umumi'lerini seçmişlerdir. Ve de "şube teşkili için talimatnamelerini" yayınlayarak örgütlenmeye başlamışlardır. İlk işlerden biri, *Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası* ile birleşmeyeceklerini kamuoyuna duyurmak olmuştur[5].

Fırka programı gazetelerde tefrika edilmektedir ve Vahideddin'in İtilâfçılara selâmı başyazıların konusu olmaktadır[6]. Zamanın Sadr-ı âzamı, Fırka'nın geleceğinden umutlu görünmektedir[7].

İlk Bildiri ve İlk Savlar

İstanbul'un karma karışık ortamı içinde, en büyük siyasal güç olduğunu ileri süren Hürriyet ve Itilâf, ilk bildirisinde (22 Ocak 1919) yeniden doğduğunu, güncel gözlemlerini ve yeni yaşamında izleyeceği ilkeleri açıklar, şöyle ki:

a — Savaş yenilgisi, millete yüklenemez. Asıl sorumluluk istibdatçı bir kafaya sahip olan, yabancı bir devletin (Almanya'nın) askerî gücüne dayanarak hareket eden hırslı bir gruba aittir.

b — Mütareke imzalanalıdan beri güçlü bir hükümet kurulamamıştır.

c — Hürriyet ve İtilâf Fırkası, programı, isabetli görüşleri olaylarla doğrulanmış olarak, memleketi selâmete götürecek her hangi bir hükümeti destekleyecek kadar güçlenmiştir.

Bu üç noktayı, 15 maddelik bir program izler ve bir uyarı ile tamamlanır: Belirlenen bu üç temel ilkeye saygı gösterecek

[5] "Fırkamızın Sulh ve Selâmet Cemiyeti ile birleşmiş olduğu bir kaç gün mukaddem ilân edilmiş ise de Cemiyet-i mezkûre tarafından muahharen vuku bulan metalibat kabil-i is'af görülmediğinden Fırkamızın kemafissabık müstakillen harekete karar verdiğini ve Sulh-u Selâmet Cemiyeti ile rabıtası olmadığını yeniden beyana mecburiyet hissettik. Şuabatımıza bir güna iltibasa mahal kalmamak üzere ilan olunur" (Alemdar, 10 Kânun-ı sani 1335).

[6] Alemdar gazetesi'ndeki tefrika için bk. 15,16,17,18 Kânun-ı sâni 1919 tarihli sayılar.

[7] Sadr-ı âzam Tevfik Paşa'nın İkdam'a demecinden gazetecinin "yeni fırkalar hükümet için faydalı mıdır?" sorusuna cevabı: "Şimdiki halde hayır, Hürriyet ve İtilâf, Sulh-ü Selâmet gibi fırkalar inkişaf edecek gibi görünüyor. Fakat bunlar hakkında henüz kat'i bir fikir beyan etmek zamanı gelmemiştir." (İkdam, 22 Şubat 1919).

her hangi bir hükümeti, Fırka tüm gücü ile destekleyecektir. Aksi takdirde millete karşı hiçbir sorumluluk yüklenmiyecektir[8].

Daha ilk bildirisiyle, Fırka, kendisini "payıtahtı"da aşıp tüm ülkenin en güçlü ve gerçek siyasal kuvveti ve partisi olarak tanıtmıştır. Bu iddiadan çıkardığı sonuç olarak da, iktidarın tek adayı ve sahibi olması gerektiğini ilân etmiştir.

İlk bakışta, koşulların, Hürriyet ve İtilâf lehine işlediği düşünülebilir. Çünkü eski rakip —ve düşman— İttihat ve Terakki, görünüşte kendinin tarihe gömüldüğünü ilân etmişti. Almanlar yenilginin anarşik dehşeti içinde kıvranmaktaydılar.

Bu tür düşünceler ve görüşler yanıltıcıydı. İttihat ve Terakki *hukuken* yoktu ama, İttihatçılar *fiilen* vardılar. Ve tüm örgütçü enerjileriyle, yalnız Anadolu'da değil, İstanbul'da da sağdılar. Almanlar gitmişti. Fakat, yerlerini İngilizler ve Fransızlar başta olmak üzere, Sevr'ci işgal kuvvetlerini almıştı.

Hürriyet ve İtilâf da, yabancı askeri kuvvetlere dayanıyordu. Almancılıkla suçladığı İttihatçılara karşı, kendisi İngilizciydi.

Yabancılar, ister istemez Hürriyet ve İtilâf'ın yerini saptamak zorundaydılar: İttihatçılar, siyaset ve tarih sahnesinden gerçekten çekilmişler miydi?

İtilâfçılar, onların boşluğunu dolduracak, Mütareke döneminin en büyük siyasal gücü müydüler?

Doğu işgal kuvvetleri kumandanı, Fransız generali *Franchet d'Esperey*'e *(Franşe Depere)* göre, tek ve gerçek kuvvet hâlâ İttihat ve Terakki idi. Akdeniz donanması kumandanı *Amiral Calthorpe* da aynı kanıdaydı (Bk. s. 23).

Aslında, İtilâfçılar da bu kanıdaydı. Çünkü, İttihatçı korkusu, fırka politikasının bir değişmezi olmuştur.

İttihatçı "rüesanın" (lider takımının) tutuklanması, özel mahkemelerde yargılanması ve ülke dışına (örneğin Malta'ya) sürülmesi için işgalcı komiserlerle sürekli anlaşma yollarını arayanların başında Damat Ferit Paşa vardı (Bk. s. 24) İtilâfçılar, bir adım daha atarak, Müdafaa-i Hukuk hareketini de, örtülü İttihatçılık sayacaklardır.

2. *Örgütlenme Sorunları*

Fırkanın yeniden kurulması, tüm İtilâfçıların yeniden bir ara-

[8] Bildiri için bk. **Alemdar** (24 Kânun-ı sani 1335). Ayrıca bk. Refik Halid'in iki makalesi: **Hürriyet ve İtilâf'ın galebesi - Hürriyet ve İtilâf'ın fazileti** - xxx: **Hürriyet ve İtilâf** (**Alemdar**, 20 Kânun-ı evvel 1334).

ya gelmesi olmamıştır. Önce, İstanbul'da hareketlilik görülmüştür, eski "şubeler" su yüzüne çıkmaya başlamışlardır[9].

Taşra örgütüne gelince, bu alan da hayli hareketlidir. Hürriyet ve İtilâf'in, özellikle Anadoluda, *Kürt Teâli* ve *İngiliz Muhipleri* cemiyetleriyle beraber yayılması, Müdafaa-i Hukukçu derneklere karşı bir ağırlık amacını gütmüştür. Taşra şubelerinin 1919 Temmuzunda 196'ya, daha sonra da 400'e vardığı, Fırka yayınlarıyla basında belirtilmiştir[10].

Hürriyet ve İtilâf'ın yapısı, *Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* gibi katılmalarla güçlendirilmek istenmiştir (Bk. s. 359). İstanbul dışı sayılmanın özelliklerine ayrıca değinilmiştir. Sorun tekrar ele alınacaktır.

3. *İçyapı Bunalımları ve Hizipleşmeler*

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, zamanın deyimi ile "şahsiyattan" (sen ben çekişmesinden) kurtulamamış ve siyasal bir birlik ve türdeşlik kazanamamıştır. Yapısındaki bölünme eğilimi, Mütareke döneminin hırçın koşulları içinde hızla gelişmiştir. Ve Fırka'nın ikiye bölünmesiyle sonuçlanmıştır.

1919 Bunalımı

İlk çalkalanmalar, 1919 Haziranının sonlarında ortaya çıkmıştır. Bu tarih, Damat Ferit Paşa'nın ikinci kabinesi dönemine rastlar. Sadr-ı âzam, Paris banliyösünde *Vaucresson* (Vokreson) şatosunda[11], Osmanlı devleti hakkında verilecek idam hükmünü beklerken, İstanbul'da kabine ile Fırka'nın arası açılmıştır.

Sadr-ı âzam kaymakamı (vekili) Şeyhülislâm *Mustafa Sabri Efendi* hükümetin, Miralay emeklisi *Sadık Bey* de Fırkanın başındadırlar.

Düellonun, Sadık Bey'in kabineye ve Âyan'a girmek, hatta Sadr-ı âzam olmak istemesinden doğmuş olduğu temel neden sayılmıştır.

[9] Örneğin Haydarpaşa şubesi Amiralzade Cemal Hüsnü Bey tarafından açılmıştır (**Alemdar** 1335, sayı 65-1375)

[10] **İkdam**, 9 Temmuz 1335 - **İkdam**, 23 Eylül 1335 (Fırka'nın 22 Eylül Bildirisi).

[11] Monteclon Paris banliyösünde bir küçük kenttir. **Vaucresson**, Şatosu ile ilgili olarak, Mütareke gazetelerinde kısa bilgiler çıkmaktaydı. **İkdam**, "Osmanlı murahhasları"nın şatoya yerleştikleri havadisini bildirirken şöyle yazıyordu: "...Burada zaman zaman âşıkane sahneler vuku bulmuş ve bâzıları feci neticelere varmıştır." (15 Haziran 1335).

Sadık Bey, Fırka adına yayınladığı ilk bildiride (26 Haziran 1919), kabinenin izlediği siyasetin Fırka programıyla bağdaşmadığını kamuoyuna duyurmuştur[12].

Bildirinin etkisi görülmüş ve Dâhiliye Nâzırı *Ali Kemal Bey*'le Harbiye Nâzırı *Şevket Turgut Paşa* istifa etmişlerdir[13].

Beşiktaş şubesinde, Sadık Bey'in başkanlığında yapılan toplantı sonucu, Merkez-i Umumî'ce yayınlanan ikinci bildiride (30 Haziran 1919) kabine - Fırka diyalogu daha da şiddetlendirilerek, iki uyarıda bulunulmuştur:

a — Kabinenin, Fırka ile hiçbir ilişkisi kalmamıştır;

b — Nâzırlar, derhal istifa etmedikleri takdirde, Fırka ile ilişkilerini kesmiş sayılacaklardır[14].

Sadık Bey, bu toplantıda, kendisinin değişmez (azledilemez) Fırka reisi olmasını ve Merkez-i Umumi'ye daha geniş "tasfiye" (ayıklama) yetkisi verilmesini istemiştir[15].

Liderler çekişmesi, giderek daha da kızışmıştır. Mustafa Sabri Efendi, Sadık Bey'i Nâzır ve Âyan azası olamadığı için saldırıya geçmekle suçlamıştır.

Sadık Bey, böyle bir Âyan'a zâten gerek olmadığını ve "Ne-

[12] "Re'sikârda bulunan Ferit Paşa hazretlerinin kabinesinin takibeylediği fikir ve meslek, fırka programıyla kabil-i telif olduğu takdirde her türlü müzaharet ve muavenetin derîgedilmiyeceği geçenlerde sebkeden bir tebliğ-i umumimizle arz ve izah olunmuştu. Son günlerde evrak-ı havadiste görülen bazı mütalâat bilhassa kabine reisinin ifadat-ı vakıası beni bir fırka reisi olmak sıfatıyla beyanat-ı âtiyede bulunmaya sevk ve mecbur eyledi.

Kabine, şekl-i hâzır siyaseti itibariyle herşeyden kat'ennazar kat'iyen bir Hürriyet ve İtilâf kabinesi olamıyacağından ve çünki siyaseti hâzıra-i hükümeti, fırkanın akaid ve esasatı idariyesiyle telifi gayrı mümkün olduğundan, bâdema Fırka ile bir güna alâkası kalmamıştır. Binaenaleyh Fırka erkânından olup kabineye dâhil bulunan ve oradaki tavır ve vaziyetleri ancak Fırka ekanim-i idariye ve siyasiyesinin mukadderat-ı milliye üzerinde tatbik ve tervicinden ibaret olan zevatın da tayin-i hatt-ı hareket eylemelerine medar olmak arzusu da beyanatımızın âmil ve müessirlerinden birini teşkil etmektedir." (**Alemdar, İkdam**, 27 Haziran 1335-1919).

[13] **Alemdar, İkdam** (aynı sayılar).

[14] Bu bildiride, kabinenin Fırka ile ilişkisi kalmadığı bildirilerek şöyle denmektedir: "...Fırkaya mensup olup nuzzar meyanında (Nazırlar arasında) bulunan zevat derhal kabineden çekilmedikleri surette fırka namına hareket ve Fırkanın meslek ve siyasetini takip etmemiş olacaklarından Fırka ile münasebetlerini katetmiş addolunacaklardır" (**Alemdar, İkdam**, 30 Haziran 1335-1919).

[15] **İstiklâl Harbi** Gazetesi (Ömer Sami Coşar), 30 Haziran 1919.

zâret sandalyasıyla seyrü sefer otomobillerinden hoşlanmadığını", Mustafa Sabri Efendi'nin Kardinal *Rişliyö (Richelieu)* rolüne özendiğini bildirerek cevap vermiştir[16]. Alemdar'cılar da, Mustafa Sabri Efendi'yi suçlu bulmuştur[17]. Sadık Bey'in Âyan azalığını ve Harbiye Nâzırlığını da reddettiği açıklanmıştır[18].

Temmuz'un ilk haftasında, Fırka'nın şube temsilcileri, durumu görüşmek üzere toplantıya çağırılmıştır. Sadık Bey'e, Fırka "nizamnamesinde", reisin yetkileri açık olarak belirlenmemesine karşın, tam yetki (salâhiyet-i kâmile) verilmiştir. İstanbul şubelerinden 38'inin Sadık Bey lehinde oy verdikleri, Alemdar gazetesi idarehanesine taşra şubelerinden destekleyici mazbatalar gelmekte olduğu, "fırkada tam bir tesanüt (dayanışma) olduğu" da ayrıca yayınlanmıştır[19].

Damat Ferit Paşa, Clémenceau'nun Osmanlı heyetini Fransa' dan kovan mektubu üzerine, İsviçre'de bir kaç gün geçirdikten sonra, pâyitahta dönmüştür (15 Temmuz 1919).

Sadık Bey, Damat Paşa'nın Fransa'daki başarısızlığından yararlanmak istemiş ve Tevfik Paşa'ya başvurarak kabineyi kurmasını ve kendisinin de alınmasını istemiştir. Bu amaçla, öteki partilere başvurularak Sulh ve Selâmet Fırkası merkezinde toplanılmıştır. Fakat, toplantıda, Sadık Bey grubunun istekleri benimsenmemiştir[20].

Müdafaa-i Hukukçuların Erzurum kongresini toplamalarından bir gün önce, 3. Damat Ferit hükümeti kurulmuştur.

Bu kuruluş olumlu karşılanmamış ve basın, Damad Paşa'ya karşı büyük bir kampanya açmıştır[21]. Kabine, bu oluşu durdurabilmek için genel seçimlerin yapılmasına da karar vermiştir[22].

[16] Sadık Bey'in, Mustafa Sabri Efendi'ye uzun cevabı (**Alemdar**, 4 Temmuz 1335-1919).

[17] **Bir mübareze münasebetiyle** (**İkdam**, 4 Temmuz 1335-1919) — Başmakale (**Alemdar**, 5 Temmuz 1919).

[18] Sadık Bey'in, hem Âyan azalığına atandığı, hem de Harbiye Nâzır vekilliğine getirildiği **Alemdar** (15 Haziran 1919) ve **İkdam** (5 Haziran 1919) da görülmekle beraber, **Takvim-i Vekayi'de** böyle bir İrade'ye rastlayamadık - yine bk. **Miralay Sadık Beyle Mülâkat** (**İkdam**, 10 Mayıs 1335) - **Evkaf Nâzırı Hamdi Efendi ile Mülâkat** (**İkdam**, 4 Temmuz 1335).

[19] **İkdam**, 9 Temmuz 1335.

[20] Toplantıya katılan partiler ve dernekler: Sosyal Demokrat Fırkası, Ahali İktisat Fırkası, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (**İstiklâl Harbi Gazetesi**, 17, 19 Temmuz 1335 - 1919).

[21] **İstiklâl Harbi Gazetesi**, 26 Temmuz 1335 - 1919, s. 2.

[22] **İkdam**, seçim haberlerini haziranın ilk haftasında yayınlamaya başlamıştır (5 Haziran 1919) İntihab-ı Mebusan Kanunu tadilâtı

→

Fakat, önemli bir haber, Hürriyet ve İtilâf'ın yapısındaki ilk çatlağı belirtmiş ve Mustafa Sabri grubunun yeni bir parti kuracağı, adının da "Muhafazakâr Fırka" olacağı gazetelerle duyurulmuştur[23].

Özellikle, Alemdar idarehanesinde yapılan arabuluculuk toplantıları sonunda, ve seçim döneminde, geçici bir barış havası yaratılmış ve bölünmeler bir süre ertelenmiştir[24].

İtilâfçılar, post kavgasıyla bölünürlerken Müdafaa-i Hukukçular Anadoluyu birleştirmektedirler. Erzurum kongresini, Balıkesir kongresi izlemiştir.

1920 Bunalımı "Yazılı Kongre" ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası

Çok ciddi olaylarla yüklü bir yıl sonunda, ve yine bir Osmanlı delegasyonu Avrupadayken, post kavgası yeniden alevlenmiştir.

Mayıs ayı sonunda, *Miralay Sadık Bey*, gazetelerde yeni bir Merkez-i Umumi listesi ilân etmiştir[25]. Hiçbir kongre yapılmadan ortaya çıkan listenin oluşumunu, Hürriyet ve İtilâf Fırkası reisi alışılmamış bir biçimde açıklamıştır. Şöyle ki: Koşulların elverişsizliği yüzünden, *Sadık Bey*, İstanbul ve Anadolu şubelerinden, oylarını istemiştir. Bir "tahriri (yazılı) kongre" niteliğinde olan bu yazışma ve başvuru sonucunda kendisine gerekli yetkiler verilmiştir. O da, geçen yılki Şura-yı Saltanat'ta açıkladığı ve kamuoyunca bilinen Fırka iç ve dış politika ilkelerini kabul edeceklerini hesapladığı kişilerden oluşan listeyi

haberi (12 Haziran 1919) — Yüksek seviyedeki bir Hürriyet ve İtilâfçının bu konudaki demeci (14 Haziran 1919). Fakat seçim, Ali Rıza Paşa kabinesi zamanında, 19 Ekim 1919'da yapılmaya başlanmıştır.

23 **Alemdar**, 25 Temmuz 1919 — Mustafa Nazmi, **Muhafazakâran Fırkasının Teşkili Teşebbüsü Münasebetiyle** (**Sebilürreşat**, c. 17, sayı 441, 18 Eylül 1335 - 1919).

24 **Alemdar**, 6, 9, 11, 15 Eylül; 2, 15 Teşrin-i evvel 1335.

25 Listede ilân edilen isimler: **Sadık Bey** (Reis), Adliye Nâzırı **Rüştü Bey, Seyyit Abdulkadir** ve **Vasfi Efendiler, Rıza Tevfik Bey**, Sadaret Müsteşarı **Cemal Bey, Ali Kemal Bey, Gümülcineli İsmail Bey**, eski İstanbul valisi **Yusuf Ziya Bey**, eski İşkodra valisi **Safiyettin Bey, Ömer Fevzi Bey** (eski Karahisar-ı şarki meb'usu), **Sait Molla, Prens Hayrettin Bey, Mahir Sait Bey** (Rüsumat Müdürü Umumisi), **Ahmet Rasim Avni Efendi, Hafız İsmail Efendi** (Darülhikme kâtibi), **Harputlu Remzi Bey, Bedirhanzade Emin Âli Bey, Trabzonlu Süleyman Bey, Şeyh Ömer Efendi, Evrenoszade Sami Bey, Dersiâm Âtıf Efendi, Mithat Paşa** hafidi (torunu) **Mithat Kemal Bey**, müverrih (tarihçi) **Ahmet Refik Bey**, Halil Rıfat Paşa zade **Fuat Paşa** (Alemdar, 27 Mayıs 1920).

saptamıştır. İsteyenlerin istifa edebilecekleri doğal sayılmıştır. ve memur olanların, görevleri devam ettiği sürece oy sahibi olamıyacakları da bildirilmiştir.

Gazeteler, Fırka'nın yeni şeklini eleştirici yazılar yayınlarken istifalar da başlamıştır. İlk olarak tarihçi *Ahmet Refik Bey* istifa etmiş, Adliye Nâzırı *Rüştü Bey* de Fırka ile ilişkisi olmadığını bildirmiştir[26]. Daha sonra *Sait Molla* (31 Mayıs) *Seyyit Abdülkadir, Mahir Sait, Kemal Midhat, Prens Hayrettin* Beyler ayrılmışlardır[27]. Bu arada, meraklı bir okuyucu da, lider *Sadık Bey*'den listesine aldığı bâzı kişilerin, Osmanlı teb'ası olup olmadıklarını sormuştur[28].

İstifalar sırasında, *Damat Ferit Paşa* ve takımına (Başta, *Mehmet Ali Bey, Ali Kemal Bey, Sait Molla)* olmak üzere karşı bir suikast düzenlemesi ortaya çıkarılmıştır[29].

İkiye Bölünüş: Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası

Sadık Bey'in yeni bir girişimle ortaya çıkması üzerine, *Mustafa Sabri* grubu da harekete geçmiştir. 30 Mayıs günü yapılan toplantıda, ikiyüzü aşkın çağrılı bulunmuştur. Seçkin çağrılılar arasında, *Ahmet Anzavur Paşa, Refi Cevat Bey*'le babası *Muhittin Paşa* (eski Ankara valisi), *Hüseyin Şükrü (Baban)* ve Alemdar'ın sorumlu müdürü (Pehlivan) *Ahmet Kadri* Beyler bulunmuştur.

Konuşulan büyük sorun, yeni bir fırkanın kuruluşu olmuştur. *Mustafa Sabri Efendi* reis, *Mehmet Ali Bey* de kâtip seçilmişlerdir. Fırka'nın ismi ve programının saptanması için bir komisyon kurulmuştur[30]. *Alemdar,* toplantıyı, bir silkiniş ve güç gösterisi olarak nitelemiştir[31].

Böylesine bir "güç gösterisi" Hürriyet ve İtilâf'ın parçalanı-

[26] **Alemdar,** 31 Mayıs 1920

[27] **Alemdar,** 1, 2 Haziran 1920

[28] Hürriyet ve İtilâf Kasımpaşa Klübü reisi **Ahmet Kadri** Bey, "Bir İstizah" başlıklı yazısında, Gümülcineli İsmail Bey'in Bulgar ya da Yunan tabiiyetinde, Şeyh Ömer Efendi'nin tüm ailesiyle, Efe Sami Bey'in Yunan tabiiyetinde, Âta Efendi'nin Sırp tabiiyetinde bulunduklarını ve "terk-i tabiiyet edip etmediklerini" Sadık Bey'den sormaktadır (**Alemdar,** 2 Haziran 1920, s. 2).

[29] Haberle ilgili olarak **Alemdar,** 1,2 Haziran 1336 — Girişimde Kuva-yı Milliyeci'lerin eli olduğu belirtilmiştir. Dört suikastçı idam edilmiştir (**Alemdar,** 12 Haziran 1336) ve bu konudaki Divan-ı Harb-i Örfi kararnamesi metni (**Alemdar,** 13 Haziran 1336, s. 2-3)

[30] **Alemdar,** 2 Haziran 1920

[31] Refi Cevat: **Evvelki Geceki İçtima** (**Alemdar,** 2 Haziran 1920) (başmakale).

şından başka şekilde yorumlanamazdı. Yeni Fırka'nın ismi 5 Haziran toplantısında konmuştur. "Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası"nın bu ilk toplantısında, toplantı başkanına sunulan 52 imzalı bir öneri üzerine, "heyet-i idare" üyeleri seçilmiştir[32]. Ayrıca, heyete seçilebilecek kişilerin nitelikleri de saptanmıştır[33]. Fahri reisliği kabul etmesi için, *Damat Ferit Paşa*'ya yazılmıştır[34].

Fırka, "beyanname"sini bir kaç gün sonra yayınlamıştır ve düzenli toplantılar başlamıştır[35]. Örgütlenmeye geçilmiştir[36]. *Sadık Bey*'e karşı açılan polemikte, muhafazakârlık doktrininin açıkça kabul edildiği kamuoyuna duyurulmuştur[37].

Fırka, 5. Damat Ferit kabinesine üç üye vermiştir ve tam gücüyle destekleyeceğini bildirmiştir[38]. Fırka'nın adı, basında sık

[32] Mutedil Hürriyet ve İtilâf'ın oybirliğiyle seçilen "Heyet-i Merkeziye" üyeleri: **Mustafa Sabri Efendi, Zeynelâbidin Efendi, Şerif Sadettin Paşa, Muhittin Paşa, Mehmet Ali Bey, Rıza Tevfik Bey, Salim Paşa** (İstanbul Şehremini), **Vasfi Efendi** (**Alemdar, 6 Haziran** 1920, s. 2).

[33] 52 imzalı öneriye göre, Fırkaya kaydedilecek kişilerin nitelikleri şöyle saptanmıştır: 1 — Heyet-i Merkeziye'ye, muhalefetle ün salmış olan Âyan azaları, nâzırlar, valiler, müsteşarlar, yüksek rütbeli askerler, şeyhler, peygamber soyluları ve pâdişah yakınları seçilebileceklerdir; 2 — Heyet-i Faale'ye, muhalefetleriyle ün salmış uzman kişiler seçilebileceklerdir; 3 — Heyet-i Faale'nin toplantılarına Heyet-i Merkeziye'den bir üye başkanlık edecektir (**Alemdar, 6 Haziran 1920**).

[34] **Alemdar**, 6 Haziran 1920, 1-2.

[35] Beyanname 10 Temmuzda (İkinci Meşrutiyet'in 12. yıldönümünde) yayınlanmış, ilk toplantı 16 Temmuzda yapılmıştır (**Alemdar**, 11, 17 Temmuz 1920).

[36] **Eski partiden yeni partiye geçme eylemleri ilginçtir. Örneğin Eyüp Şubesi, Gedikpaşa'dan ayrılarak, Vezneciler Merkezine (Mutedil'lerin merkezi) atanmış, üye sayısı "160 iken 1000'i aşkın olmuştur" (Alemdar, 31 Ağustos 1920). Kasımpaşa ve Fatih Şubeleri, daha geç açılmıştır (2, 3 Ekim 1336). Sarıyer'de, Yeniköy Şubesi açılmıştır (5 Eylül 1920) (Alemdar, 5, 10 Eylül ve 2, 3 Ekim 1920). Şubeler durmadan artmıştır (Durum Alemdar'dan izlenebilir).**

[37] **Konyalı Zeynelâbidin ve Mustafa Sabri** imzalı, "Bir İzah" başlıklı yazıdan "Muhafazakârlık mesleğini(1) iddia alındığı ve nefsülemre de muvafık olduğu veçhile kabul ederek... ve elyevm kendilerine Merkez-i Umumi süsü verenlerin harekâtına ait hiçbir mesuliyet kabul etmeyerek, netice-i hükmü, hazırdaki efkârı umumiye ile âtideki kongreye terk ettik" - (1) sayılı not da şudur: "Zâten Avrupa'da olduğu gibi aristokrasi tarzında muhafazakârlığın bizde mânası yoktur." (**Alemdar**, 28 Haziran 1920, s. 2).

[38] Bu üyeler **Mustafa Sabri Efendi** (Şeyhülislam), **Rıza Tevfik Bey**

→

sık duyulmakta, özellikle karşılama merasimlerinde üyelerinin adları yayınlanmaktadır[39].

Fırka merkezi, İstanbul'da, Çemberlitaş'ta, "Matbaa-i Osmaniye" yanındaki binada açılmıştır[40].

Hürriyet ve İtilâf'ın, için için gelişen yapısal bunalımları, Mutedil'lerin ayrılmasıyla, ilginç bir aşamaya varmıştır. İtilâfçı liderler arasındaki bu çatlamanın yarattığı yıpratıcı ve zayıflatıcı durum, İngiliz işgal komiserinin dikkatinden kaçmamış ve Damat Ferit Paşa'nın nasıl yalnız kaldığı ve yeteneksizliğini açıklayıcı bir olay olarak karşılanmıştır[41].

Anadolu ile çatışma da, bu dönemde kesin bir sertlik kazanmıştır. İstanbul Hükümeti'nin, Müdafaa-i Hukukçuları fetva, bildiri ve divan-ı harp mahkûmiyetleriyle "âsi" ilân etmesine karşılık, T.B.M.M. Hükümeti de Damat Ferit ve takımını idama ve ağır hapis cezalarına çarptırmıştır.

Birleşme ve Temizlik Girişimleri

İki ayrı Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ortaya çıkışı, tek dayanak sayılan Damat Ferit Paşa iktidarını da etkilemiştir.

İkiliği kaldırma girişimleri, 1920 Ağustosunun ikinci yarısında başlamıştır.

Bu sırada, gelişmeleri etkileyici bir olay vardır. O da, Hürriyet ve İtilâf Fırkası "reis-i sânisi" (ikinci başkanı) *Gümülcineli İsmail Bey*'in tutuklanmasıdır.

Birleşme girişimlerinin ilki, Teâli-i İslâm Cemiyeti'nin, Şehzadebaşındaki merkezinde yapılan toplantı ile başlamıştır (19 Ağustos 1920). Toplantıda her iki tarafın temsilcileri bulunmuşlardır. Hürriyet ve İtilâf'ı *Vasfi* ve *Ömer Fevzi* efendiler, Mute-

(Şura-yı Devlet Reisi), **Ali Rüştü Bey** (Adliye Nazırı) dir. **Mehmet Ali Bey Journal d'Orient'a** demecinde, Fırka'nın hükümete karşı mesleği "müzaharet-i tamme" (tam destekleme) olarak ifade edilebilir" demiştir. (**Alemdar**, 11 Ağustos 1920, s. 2).

39 Sadr-ı âzam Paşa'yı, Avrupa dönüşü Mutedil'ler karşılamışlardır. **Mehmed Ali Bey** de aynı aynı şekilde karşılanmıştır (**Alemdar**, 10, 11 Temmuz 1920).

40 **Alemdar**, 7 Haziran 1920

41 Amiral De Robeck'in, Dışişleri Bakanı **Lord** Curzon'a verdiği raporda "Moderate Entente Libérale" dediği, Mutedil Hürriyet ve İtilâf, zayıf bir parti olarak tanıtılmaktadır (Bilâl N. Şimşir. **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, s. 3, 14 sayılı dip notu). İngiliz Yüksek Komiserliği Siyasî Müsteşarı ve Baştercümanı **Ryan** da aynı kanıdadır (**Aynı Eser** s. 329).

dil'leri *Mehmet Ali Bey*'le *Mustafa Natık Paşa* temsil etmişlerdir[42]. *Abdullah Ziyaettin Efendi* başkanlığında 11 kişilik bir "Hey'et-i Telifiye" (Bağdaşım kurulu) seçilmiştir. Gelecek toplantılar, Hürriyet ve İtilâf delegeleri gelmediği için, iki kez ertelenmiştir[43].

Nihayet, 30 Ağustos tarihinde, Dragman şubesinde yapılan toplantıda, Mutediller, öteki taraf delegelerinin katılmamaları üzerine bir "kararname" yayınlamışlardır.

Bu metne göre, "Mutedil" kelimesi kaldırılacak, fakat Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası asıl olarak kabul edilecektir. Mutedillerin Şehzadebaşı yakınındaki Merkez-i Umumi binası asıl merkez olarak işgal edilecektir. *Vasfi hoca* ile, *Safiyettin Bey*, Merkez-i Umumi'ye alınarak, tek Merkez-i Umumi olacaktır[44]. Kararı iyi karşılayan yazılar ve başvurular izlemiştir[45].

Fırka'nın tekleşme eylemi bu suretle sonuçlanınca, reislik için, çatışmaların üstünde bir isim aranmış ve *Prens Sabahattin Bey*'e başvurulmuştur. Prens'in, bâzı koşullar ileri sürdüğü de belirtilmiştir[46].

Şubelerde bu karara göre kayıt yenilemeleri başlamıştır. İstanbul ve taşra şubeleri de karara uymuştur[47]. "Mutedil" sözcüğü kolay kolay kalkmamıştır ve isim karışıklığı sürmüştür.

Fakat, bu tür bir bütünleşme girişimi başarılı olmamıştır. Önce, yeni kurulan birleşimden istifalar başlamıştır[48]. Daha sonra 5. Damat Ferit Paşa kabinesinden, Şeyhülislâm *Mustafa Sabri Efendi* ile Ticaret ve Ziraat Nâzırı *Cemal Bey* çekilmişlerdir[49].

42 **Alemdar**, 31 Ağustos 1920, s. 2.

43 **Alemdar**, 19, 23, 24, 30 Ağustos 1920.

44 **Alemdar**, 30 Ağustos 1920.

45 **Alemdar**, 13, 14 Eylül 1920, s. 2, 3.

46 **Alemdar**, 13 Teşrinievvel 1920, s. 2.

47 Örneğin Balıkesir Şubesinin, 5 Ekim 1920'de, kurucuları: **Giridizade Muhittin Bey, Basri Beyzade Şevki Bey, Memişzade Mustafa Efendi ve İbrahim Vehbi Efendi** (Eşraftan) **Bayramzade Zekâi Efendi ve Ahmet Hamdi Efendi, Viranyan Serkis Efendi, Panayot Efendi** (Tüccardan), **Mehmet Tevfik ve Emin Vedat Beyler** (Dava vekillerinden), **Yanko Efendi**, (Reji Muhakemat Müdürü) **Gazapzade Muharrem Efendi** (Ulemadan), (**Alemdar**, 12 Teşrin-i evvel 1920, s. 4) — Şehremini (İstanbul) şubesinin açılış dâveti (**Alemdar**, 14 Teşrin-i evvel, s. 3).

48 **Şerif Sadettin Paşa ve Heyet-i Faale Reisi Bahattin Beyler** istifa etmişlerdir. Bahattin Beyin yerine, Trabzon valisi **Galip Bey** getirilmiştir (**Alemdar**, 13, 15 Teşrinievvel 1920, s. 2, 3).

49 **Alemdar**, 27 Eylül 1920.

Sorunun Hukuksal Yönü

Mutedil'lerin karşısında olan *Sadık Bey* grubunun, *Mustafa Sabri* ekibiyle hesaplaşmakta ısrarlı olduğu anlaşılmaktadır. Çünki, birleşme, tek yanlı bir kararla gerçekleştirilme yoluna gidilmiş ve *Mustafa Sabri* ekibinin hâkimiyetine dayandırılmıştır.

Gümülcineli İsmail Bey'in salıverildiği gün (23 Eylül 1920) yapılan toplantı, ertesi gün onun başkanlığı altında sürdürülmüştür. Bu toplantıda, Mutedil Hürriyet ve İtilâf hakkında, Şura-yı Devlet'e başvurma kararı alındığı tahmin edilebilir[50]. Öte yandan da, Fırka'nın bu bölümünü eleştiren *Ali Kemal Bey'e*, ağır ve uzun bir cevap verilmiştir[51].

Sorunun hukuksal yönü, *Mustafa Sabri* grubu aleyhine olmuştur.

Bu grup, yeni fırkayı kurmak için eskisinin adına "Mutedil" sözcüğünü, eski program ve nizamnameye de dörder madde eklemişti (Bk. s. 322 - 324, Belge 10, 11).

Fırka adına, Gümülcineli İsmail Bey, Şura-yı Devlet'e itirazda bulunmuştur. İtiraz, "Mülkiye ve Maarif" dairesince ele alınmış ve yerinde görülmüştür. Şöyle ki, Hürriyet ve İtilâf Fırkası programına ve tüzüğüne bu kadar kısa bir değişiklik yapmakla ve ismine "Mutedil" sözcüğü eklenmekle yeni bir parti kurulabileceği kararına varılmıştır[52].

Karardan önceki bir tarihte, Mutedil'lerin yeni bir "nizamname" hazırlayacakları haberi de çıkmıştır[53].

Fakat 5. kabinesinin istifasıyla, Damat Ferit Paşa ve çevresinde gittikçe küçülen takımı, siyasal hayat içindeki rollerini yitirmişlerdir.

Son Barış Girişimi

Birleşmeden dağılan İtilâfçılar, Anadolu hareketinin hızlı gelişmeleri karşısında, Damat Ferit Paşa'nın da siyasal hayattan

[50] Bu durum, yalnızca bir tahminimizden ibarettir. Belgelenmiş değildir.

[51] Alemdar, 27 Eylül 1920.

[52] Bu konuya ilişkin belgelerin metin ve fotokopileri verilmiştir (Bk. s. 322 - 326, Belge 10, 11).

[53] Alemdar, 13 Teşrinievvel 1920, s. 2.

çekilmesi üzerine, suskunluk dönemine girmişler fırkasız fırkacılar olmuşlardır. Çıkan havadisler arasında, Hürriyet ve İtilâfçıların, dış sorunlar çözülünceye kadar fırkacılık yapmamaya, Barış gerçekleşinceye kadar da tarafsız kalmaya, Anadolu'nun Yunanlılardan temizlenmesinden sonra Bâbıâli'yi desteklemeye karar verdikleri belirtilmiştir[54]. Ebuzziyazade Velit Bey, bu sözde kararları küçümsemeyle karışık eleştiriyle karşılamıştır.[55].

İstiklâl Savaşının son aşamasında, İtilâfçılar bir toparlanma gereğini duymuşlardır. *Serkl Doryan* kulübünde verilen bir ziyafet sonunda, üyeler arası bir barışma havası estirilmiştir (7 Temmuz 1922). Yemekte Damat Ferit Paşa ve bazı ünlü kişiler de bulunmuş, bir kısmı "fırkadan olmadıklarını" bildirmişlerdir[56].

Ziyafeti, Bozdoğan'daki merkezde dört gün süren "hararetli" bir toplantı izlemiştir. *Tevhid-i Efkâr*'ın alaylı gözlemiyle, sayıları ondördü geçmeyen fırkadan dört üye atılmıştır[57]. Ayrıca, millî kuvvetler meydan savaşını kazanma durumundayken, İtilâfçılar, savaşın bitiminde, ülkenin kendilerine teslim edilmesini, müttefik devletlerden istemeye karar vermişlerdir[58]. Bu grubun, Tevfik Paşa hükümetini düşürmek amacı, Ankara'nın gözünden kaçmamıştır[59].

[54] **Tevhid-i Efkâr**, 28 Mart 1922.

[55] "...Evvel-i emirde Anadolu mücahedesinin Hürriyet ve İtilâf'ın müzaharetine (desteklemesine) ihtiyacı olduğunu kim söyledi? Sâniyen, böyle bir ihtiyaç olduğunu farzetsek, azasının hemen hepsi müslüman olması lâzımgelen bir fırkanın bu mücahedeye müzaharetten çekindiğini tereddütsüz ilân eylemesi ne elim bir haldir. Mücahede-i milliyemizin ne mukaddes ve meşru bir hareket olduğu bugünkü muvaffakiyetleriyle artık tahakkuk eylediği bir sayıda, hem bu mücahedeye iştirak etmiyeceğiz, diyen insanların bu memlekette nâfiz ve müessir (etkin) bir siyasî heyet halinde bulunmalarına imkân kalır mı?" (**Tevhid-i Efkâr, 30 Mart 1922** başmakale).

[56] Ziyafet 7 Temmuzda verilmiştir. (Tevhid-i Efkâr, 9 Temmuz 1922) Fırkadan olmadıklarını bildirenler arasında Süleyman Nazif, Cemil Molla, Şeyhülislamzade Muhtar Beyler vardır. (**Yeni Gün**, 12 Temmuz 1338) (Haberin bir Ankara gazetesi tarafından verilişi ilginçtir.)

[57] Fırka'dan "ihraç" edilenler: Kasımpaşa şubesi reisi **Hâmit**, Sultan Selim şubesi reisi **Nef'i**, Heyet-i Merkeziye âzalarından **Asım** ve **Mevlût Lutfi** (**Tevhidi Efkâr**, 13 Temmuz 1336).

[58] **Tevhid-i Efkâr**, 10 Temmuz 1338

[59] **HTVD**, No. 70, Belge 1535 (20.8.1339)

"Hürriyet ve İtilâf Mezatta"

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Meşrutiyet yıllarında olduğu gibi, Mütareke döneminde de, gerçek bir siyasal parti görünümünden de, içeriğinden de yoksun kalmıştır. Örneğin, babası ve kendisi fırkadan olan *Refi Cevat Bey* (Ulunay), durumu her fırsatta belirtmiştir ve hizipler içinde taraf tutmuştur. Hizipçilik, Barış Konferansına seçilen heyete girip girmeme, kabine üyesi olup olmama sorunlarıyla kızışmış ve çeşitli çatışmalar olmuştur. Kabine üyeleri arasındaki çatışmayı ve "koltuk kavgasını" fırka içindeki bölünmeler, daha sonra da, kabine - fırka diyalogu izlemiştir. Ve bir yazara göre Hürriyet ve İtilâf "mezada" çıkarılmış, en azından on sahipli bir mal sayılmıştır[60]. Ve, başından sonuna kadar, iç çekişmelerden kurtulamamıştır.

4. Fırka ve Basın

Hürriyet ve İtilâf'ın, Mütareke dönemindeki gazetesi "Mesuliyet"tir[61]. Bu gazetenin dışında, İttihat ve Terakki ve Müdafaa-i Hukuk aleyhtarı bir çok gazete de, Fırka'ya, kendi yayın organından çok yararlı olmuşlardır. Başta, *Refi Cevat* (Ulunay) - *Pehlivan Kadri* ikilisinin çıkardıkları *Alemdar* gazetesini saymak gerekir. *Alemdar*, Mütareke döneminin en şiddetli İttihatçılık ve Kuva-yı Milliye düşmanı bir yayım organı olmuştur. Bu gazetenin yazı kadrosu, zaman zaman Fırka'nın iç sorunlarında etkin olmuştur[62].

[60] **İstiklâl Harbi Gazetesi, 2 Eylül 1919 (1335)**

[61] Bugün için çok zor bulunmaktadır. Bu nedenle **Alemdar'dan** yararlanılmıştır.

[62] Başmuharriri **Refi Cevat** (Ulunay), Müdür-i Mes'ulü (Pehlivan) **Ahmet Kadri** Beyler olan **Alemdar**, ilk olarak Meşrutiyette yayınlanmıştır (1911 yılı). 1918 yılından itibaren yeniden yayınlanmış İttihatçı ve Müdafaa-i Hukukçulara karşı şiddetli bir yayım politikası izlemiştir. 2 Kânun-ı Evvel (Aralık) 1920'de, siyasal programını değiştireceğini haber vererek, yeni bir yazı kurulu tarafından, yayınlanmasına devam edilmiştir Başyazarı **Hüseyin Şükrü (Baban)** Beydir. **Refi Cevat** Bey'in son başyazısı (Ermeniler) 3 Aralık 1920 tarihlidir. Fakat, zaman zaman yine yazıları çıkmaktadır (Örneğin 29 Aralıktaki yazısı). Bu dönemde Anadolu aleyhtarı değildir, fakat tam bir yakınlık da göstermiş sayılamaz. 1921 yılında, T.B.M.M. Hükümeti, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanununu çıkardıktan sonra, gazetenin 29 Mart 1921 sayısında, **Alemdar** başlığı altında şu atıf okunmaktadır: "Saltanat-ı meşruta tarafta-

Mihran Efendi'nin, Abdülhamit döneminden beri süregelen *Sabah*'ı, *Ali Kemal Bey*'in *Peyam*'ı[63] da, ve daha sonra bu ikisinin birleşmesinden oluşan *Peyam-ı Sabah*, bu arada sayılmalıdır.

Hürriyet ve İtilâf, Anadolu'da da şubeleri açılan bir siyasal parti olduğu için, İstanbul dışı basınla da ilişkisi olmuştur. Kastamonu şubesi *Zafer*, Mudurnu şubesi *Kürsi-i Millet* gazetelerini çıkarmışlardır[64]. Ayrıca, Edirne'de *Teemmin*[65], Bandırma'da *Adalet*, Adana'da Ferda[66], İzmir'de *Köylü ve Islâhat*[67], Trabzon'da *İrşâd*[68], gazeteleri, bu alanda önemli rol oynamışlardır.

Görüldüğü gibi, Hürriyet ve İtilâf'ın basınla kurduğu ilişki, umulandan fazla olmuştur ve saydığımız gazete isimlerine de yeni eklemeler yapılma olanağı her zaman vardır.

5. *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Seçimler, Parlâmento ve Şura-yı Saltanat'lar*

Mütareke döneminin Hürriyet ve İtilâf Fırkası, parlamenter bir siyasal parti değildir ve olamamıştır.

1918 feshinden sonra ve her ihtimale karşı hazırlık olmak amacıyla, Vahdettin - Damat Ferit ikilisi, Âyan Meclisinde bir güç oluşturmak için iki kez, Âyan azası atamışlardır. Bu üyeler, Âyan'daki İttihatçı'larla sürekli olarak çatışmışlardır (Bk. s. 15, 16).

Çatışma, yalnızca, Âyan Meclisi içinde kalmamıştır. Hürriyet ve İtilâf, uydu ortaklarıyla beraber, 1919 genel seçimine ka-

rıdır". Böylece, Anadolu hareketinin anayasal yönüne de muhalefete başlamıştır. Başyazılar **Mahir Sait** ve **Hakkı Halit** Beyler tarafından kaleme alınmaktadır. **Refi Cevat Bey**'in de yazıları çıkmaktadır. **Hakkı Halit Bey**, 1918 yılında, **Kemal Midhat Beyle** beraber "Paix et Liberation" (Barış ve Kurtuluş) partisini kurmuşlardır. Ermenilerle de anlaşan bu kişiler, İttihat ve Terakki'ye karşı bir muhalefet cephesinin yapıcıları olmak istemişlerdir. Bu konuda, Fransız Dışişleri Arşivinde bazı bilgiler vardır (**AFE**, Guerre 1914 - 1918 Turquie, Vol. 889, Fransa'nın Bern elçiliğinden Dışişlerine gönderilen 25 Ocak 1918 tarihli yazı).

63 **Peyam-ı Sabah**, 2 Ağustos 1335 (1914) tarihinde yayınlanmaya başlanmıştır.

64 Açıksözcü Hüsnü, **İstikâl Harbinde Kastamonu**, s. 7, 8 - Selim Sarıbey, **A.g.e.**, s. 21-22.

65 Hasan Adnan Önelçin, **Trakya Basını**, s. 20.

66 Ömer Sami Coşar, **Millî Mücadele Basını**, s. 67, 68.

67 Aynı Eser, s. 257.

68 Aynı Eser, s. 257 - **İstiklâl Harbi Gazetesi'nde Köylü'den** naklen bir demeç vardır (26 Mayıs 1919, s. 2).

tılmadığı için, son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında listesinden seçilmiş mebus yoktur. Böylece, Âyan'la Mebusan arasında da çatışma olmuştur ve Âyan, Mebusan'a oranla daha fazla toplantı yapmıştır (Bk. s. 15). Son osmanlı Mebusan'ı, silme İttihatçı değildi. *Dr. Rıza Nur Bey* gibi eski İtilâfçılar ve İttihat ve Terakki'den başka partilerin ya da partisizlerin bulundukları bu meclis, zihniyeti bakımından antiemperyalist ve bir bakıma Müdafaa-i Hukukçu sayılabilirdi.

Parlamentosuz dönemlerde toplanan, ilk Şura-yı Saltanat (26 Mayıs 1919) (Bk. s. 11-12), çoğulcu bir görünümdedir. Öteki partiler gibi, Hürriyet ve İtilâf, lideri *Sadık Bey*'le *Zeynelâbidin Efendi*den kurulu bir heyetle bu Şura'ya katılmış ve açıkça İngiliz manda ve koruyuculuğunu savunmuştur (Bk. s. 317-318 Belge 7).

İkinci Şura-yı Saltanat (22 Temmuz 1920) yalnız Sevr andlaşmasıyla ilgili ve tek maddelik bir gündemle ve tamamen İtilâfçıların kontrolünde toplanmıştır.

Mütareke döneminin siyasal gücü olarak Hürriyet ve İtilâf'ın dayanağı parlâmanter bir çoğunluk olmamıştır. Hürriyet ve İtilâf'ın seçim ve parlâmento yollarını denemek istediği söylenemez. Her ne kadar 3. Damat Ferit kabinesi seçim kararı almışsa da, uygulama plânına geçirmemiştir.

Hürriyet ve İtilâf, çoğulcu siyasal hayattan hoşlanmayan, işgal ve sıkı yönetim ortamlarında daha rahat hareket olanağını bulan bir siyasal parti olmuştur.

6. *Hürriyet ve İtilâf ve hükümetler*

Mütareke döneminin on iki hükümetinden beşini Damat Ferit Paşa kurmuştur (Bk. s. 37), İtilâfçılar ancak bu beş kabineyle içli dışlı bir ilişki sürdürebilmişlerdir. Tüm Damat Ferit Paşa kabinelerinin katıksız İtilâfçı kabineler olduklarını ileri sürmek zordur.

Bir kere, İstanbul hükümetlerinin hemen tümü yabancı baskısı altındaydılar ve Damat Ferit Paşa kabineleri, bu tür baskıları, gerekli ve doğal saymaktaydı. Çünki, işgalci komiserlerle ortaklaşa karar vermek zorundaydı. Bu durumda, belirli bir programı uygulamakla ödevli bir parti hükümeti olamazdı. Bir çeşit koalisyondu. Zâten, Fırka - kabine ilişkisi doğru dürüst kurulamamıştır.

Ferit Paşa hükümetlerinin, İtilâfçı kabineler olup olmamalarına gelince, ilke olarak İtilâfçı bir zihniyete —programa dene-

mez— sahip olduklarını kabul etmek gerekir. Fakat, bunları Hürriyet ve İtilâf Fırkası hükümetleri olarak nitelemek zordur. Bu kabineler, Saray'la işgal komiserleri tarafından oluşturulmuş "Ferit Paşa kabineleri"dir. Nâzırların seçimi de aynı kaynak tarafından saptanmıştır.

Zamanın yazarları, bu kabinelerin, Hürriyet ve İtilâf "iktidarı" olmak bakımından, olumlu ve olumsuz kanılarla karşılamışlardır. Eski bir İttihatçı olan *İsmail Suphi Bey*'e (Soysallıoğlu) göre, 1. Damat Ferit Paşa kabinesi "Hürriyet ve İtilâf'ın iktidara geçişi" olarak nitelenmelidir[69]. *Refi Cevat Bey* ise, aksi fikirdedir[70]. Zâten artan bir tempo ile Damat Paşa'yı eleştirmiştir[71].

Damat Ferit Paşa kabinelerini, altı yedi ay arası iki aşamada ele almak gerekliliğini belirtmiştik. Her iki aşama arasında, dört ayı çok az aşkın, Ali Rıza ve Salih Paşalar parantezi vardır. Ferit Paşa kabinelerinin en belirgin özelliği olan İttihatçı ve Müdafaa-i Hukuk düşmanlığı, ikinci aşamada çok daha kesinlik ve şiddet kazanmıştır.

Birinci Damat Ferit kabinesinde, İtilâfçı Nâzırların sayısı yarıdan fazladır. Bu hükümet, İzmir'in işgaline değin, üç ay kadar dayanabilmiştir (4 Mart - 20 Mayıs 1919).

İkinci Damat Ferit kabinesi süresindeki gelişmeler, hükûme-

[69] **İsmail Suphi**: Yeni Hey'et-i Vükelâ, Hürriyet ve İtilâf Fırkası mevki-i iktidara geçti (**Söz, 4 Mart 1335, başmakale**) — **İkdam'ın** yorumu: "Bugün Ferit Paşa'nın taht-ı riyasetinde teşekkül etmiş olan yeni kabinenin bütün azası Hürriyet ve İtilâf Fırkasına mensuptur. Binaenaleyh kabine tam mânasıyla bir fırka kabinesidir ve yalnız bir fırkadan neşet ettiği (doğduğu) için mütecânis (türdeş) bir kabinedir" (5 Mart 1919, başmakale).

[70] **Refi** Cevat Bey'in, Damat Ferit Paşa aleyhindeki yargılarına ilerde değinilmiştir (Bk. s. 284, not 83). Bir örnek olmak üzere, "**Centilmenlik Başka Keyfiyet**" başlıklı başyazısından bir kaç satır: "...Ferit Paşa hazretleri, cidden centilmen bir zat olabilirler, fakat: evvelâ, memleketi tanımazlar; sâniyen Rical ve memurin-i devleti bilmezler; sâlisen, Kendilerine refik-i mesai (çalışma arkadaşı) intihap edemezler; râbian, Halkın temayülât-ı ruhiyesini tetkik eylemezler" (**Alemdar, 23 Teşrin-i sani, 1336 - 1920**).

[71] Daha 1. Damat Ferit Paşa kabinesi için yazdıkları: "...Hürriyet ve İtilâf, mevki-i iktidara gelmedi ki, idare-i umurda behresizliği (bilgisizliği) iddia edilsin. Damat Ferit Paşa ile gelir gibi olurken başta Sadr-ı âzam Paşa olduğu halde üçler, beşlerle Hürriyet ve İtilâf'ın arasından silkinip çıktı ve bildiği gibi yaptı. Hürriyet ve İtilâf tam manasıyla iktidara gelseydi böyle mi olurdu? **Zâde fit tanburi nağmetün Uhra; Alemdar, 5 Temmuz 1335 (1919), başmakale**).

ti istifaya zorlamıştır. En büyük sorun, Paris barış konferansında, "On'lar Konseyi"ne (Conseil des Dix) gönderilecek Osmanlı delegasyonu üyelerinin seçiminde çıkmıştır. Ali Kemal Bey' le, Keçecizade İzzet Fuat Paşa, heyetten çıkarılarak, eleştirilerin önü alınmak istenmişse de, Rıza Tevfik Bey'in kalması gerilimi azaltmamıştır[72]. Aslında, en büyük hedef, Damat Ferit Paşa'nın kendisiydi. Bu koşullar içinde atanan heyet[73], Fransa'da Osmanlı devletinin *temsilcileri* değil de sadece *eksperler olarak* sıygaya çekilirken[74], İstanbul'da da *Sadık - Mustafa Sabri* grupları arasında post kavgası patlak vermiştir. Fırka - kabine çekişmesi resmen ilân edilmiştir. Damat Paşa'nın eli boş dönüşü istifasıyla sonuçlanmıştır.

Üçüncü kabine de, Ankarayla girişilen anlaşma sonucu, yerinde kalamamışlar.

Muhtıralar

Ve böylece, Ferit Paşa kabinelerinin İtilâfçıları 1919 genel se-

[72] Refi Cevat Bey'in, Rıza Tevfik Bey hakkındaki görüşü bu allerjinin bir örneğidir: "...Bilfarz, Rıza Tevfik Bey; bu zâtı da tehlikeli beyanatçılar zümresine kaydetmeye mecburuz. İkide birde Gümülcine'de yediği dayağı dinlemek hiç hoşa gidecek bir hikâye teşkil etmiyor... Her halde, hayat-ı hususiyelerinde pek neşeli bir zât olan filozofumuz, hayat-ı resmiyelerinde kâfi derecede eğlenceli ve faideli değil" (**Söz Gümüş ise Sükût Altındır**; başyazı, **Alemdar**, 25 Haziran 1335 - 1919).

[73] Delegasyonla ilgili sadaret yazısı: "Sadaret-i Uzma Mektubî Kalemi Hariciye Nezaret-i Celilesine, 28 Temmuz 336. Bugünkü tarihli tezkereye zeyldir: Âyan'dan Sadr-ı esbak Tevfik Paşa hazretleriyle Dahiliye Nâzırı Reşit ve Maarif Nâzırı Muhittin Beyfendiler ve Nafia Nâzırı Cemil ve Muhtar paşalar hazeratının Sulh Konferansına Hükümet-i Seniyye canibinden murahhas tayin buyurulduklarına dair ısdar olunup ledelarz icab-ı âlisi icra buyurulan beş kıt'a ruhsatname-i hümayun savb-ı âli-i âsafanelerine tesyar kılınmağla olbapta" (**BBA - BEO**, siyasi kısım).

[74] Bu durum, Damat Ferit Paşa başkanlığındaki heyetin, bir devletin delegasyonu olarak değil, sadece, fikirleri sorulan danışman "eksperler" kişiliğiyle gittiklerini gösterir ve fevkalâde önemlidir. Zaten Tevfik Paşa, **Cyrlus** İngiliz kruvazöründe verdiği demeçte durumu açıkça ortaya koymuştur: "Paris'e bir mütehassıs gibi, reyimiz sorulmak üzere gidiyoruz". Fransa'nın ünlü kıralcı gazetesi **Action Française**'in verdiği haber, daha da açık, daha da küçültücüdür: "**Osmanlı delegeleri yalnız eksper olarak kabul edileceklerdir. Bu sebeple barış andlaşmasıyla ilgili müzakerelerin açılması diye bir şey söz konusu değildir**" (**İstiklâl Harbi Gazetesi**, 7 ve 16 Haziran 1919).

çiminin sonuçları karşısında afallayarak, sertlik politikasına hazırlanmışlardır. Ali Rıza Paşa kabinesine de iki muhtıra vermişlerdir.

İlk muhtıra, (13 Ekim 1919) Anadolu'da varolduğu sanılan eşkıya kuvvetlerini (kuvve-i bağıye-i mevhume) isyancı saymakta, buna karşın Bozkır isyanını meşru olarak nitelemekteydi. Muhtıraya göre, "Kuva-yı Milliye" denilen ve kişilikleri herkesçe bilinen adamlar "sabun köpüğünden" farksızdı. Bu adamların hedeflerinden biri de Hürriyet ve İtilâf'tı. Bu adamlar seçimlerde baskı yapacaklardı. Fırka seçime katılıp katılmamak için, hükümetin açıklamalarını bekliyordu[75].

İkinci muhtıra (28 Ekim 1919) çok daha ağır suçlamaları kapsamaktadır. Müdafaa-i Hukukçular bir "cinayet komitesi" ve "türediler" grubuydu. Salih Paşa'nın, Amasya'dan *Kara Vasıf Beyi* de beraberinde getirmesi, yeniden bir "dördüncü kuvvet" kurulmasının kanıtıydı. Hürriyet ve İtilâf, bu koşullar altında, kesinlikle seçime katılmıyacaktı ve Fırka'ca hazırlanacak bir "tahkik heyeti"nin Anadoluya gönderilmesini istiyordu. Ayrıca, muhtıraya eklenen bir notla, "pazarlık suretiyle" meb'us seçiminin asla kabul edilmeyeceğini belirtiyordu[76]. Bu bakımdan, İtilâf'çılar Ahmet Rıza Bey'in, partilerarası birleşme girişimlerini reddetmiştir[77]. Hürriyet ve İtilâf Milli Kongreyi de boykot etmiştir[78].

Ferit Paşa hükümetleri dışındaki kabinelerle, İtilâfçılar bu tür ilişkiler kurmuşlardır. Hele İstanbul seçiminin, çoğunluğu

[75] Bu tutumunu Ali Rıza Paşa kabinesine sunduğu muhtıralarla açıklamıştır (Bk. s. 308 - 312 Belge 1,2,3). Fırkanın yayın organı **Mesuliyet'in** konu ile ilgili bir yorumundan:

"...Ey millet-i muazzama şimdi sizlere terettüb eden büyük bir vazife var işte o hizmeti bihakkın ifa etdiğinizde memata doğru gitmekde olan hastayı cahil doktorların elinden kurtarmış olacaksınız... Meşrutiyetten beri umur-ı idareyi elinde tutan hükümet Cemiyet'in hükümeti idi. Artık şu onbir senelik ahvâl-i elimemizi gözlerimiz önüne getirelim de intihabatda meb'uslarımızı, hukukumuzu hakkıyla muhafaza edecek mücerreb zevatdan intihab edelim bu kere aldanmayalım. Artık yeter, çünkü vatanın tahammülü kalmamışdır. Gerçi millet istediklerini meb'us yapsaydı bu harb-ı umumiye iştirâk etmez ve dört milyon Osmanlı da hâk-i helâke serilmez ve o güzelim memleketimiz de ellerimizden çıkmaz idi." ("İntihabat Başlıyor", **Mes'uliyet** No. 12, 7 Eylül 1919/1335, s. 2).

[76] Not 75'deki aynı belgelerde bu konuda uzun açıklamalar vardır.

[77] Sabah, 1918, Sayı 10495.

[78] Mahir Sait Bey'in beyanatı (Milli Kongre'de neler oldu?) (**Alemdar**, 29 Teşrin-i sâni 1919).

İttihatçı ve Ankara'cı kişilerce kazanılmasını, şaşkınlıkla ve küçümseyerek karşılamışlardır[79].

İkinci Aşama

Salih Paşa'nın istifasından sonra başlayan bu dönemde, 3. ve 4. Ferit Paşa hükümetleri kurulmuştur. İç çekişmeler daha da artmış, Fırka, ikiye bölünmüş, Ferit Paşa her iki gruptan Nâzırlar seçmek zorunda kalmıştır. Sevr diktasına boyun eğen bu kabinelerin, sürekliliğini Ferit Paşa sağlamıştır. Ve, bir yandan Anadoludaki millî kuvvetlerin başarıları, bir yandan da Sevr'ci ve işgalci devletlerin Ferit Paşa ve ekibine karşı güvensizlikleri, uzun bir bekleme döneminden sonra, *Tevfik Paşa*'nın altıncı kez Sadr-ı âzamlığı ile sonuçlanmıştır. Bu kabine ılımlı sayılan kişilerden oluşmuştu ve 1922 Kasımının ilk haftasına, saltanatın kaldırılmasına değin, İstanbul Hükümetini temsil etmiştir. İtilâfçıların, bu kabineden hoşnut olmadıkları ve düşürmeye çalıştıklarını Ankara bilmektedir.

Damad Ferit Paşa

Hürriyet ve İtilâf iktidarını —ne kadar varsa ve sözedilebilirse— esas olarak Damat Ferit Paşa'nın somutlaştırdığını söylemek, gerçeğe aykırı düşmez. "İstanbul Hükümeti"nin güttüğü politikada tek değişmez unsur, O olmuştur. Vahidettin, Ferit Paşa kadar aktif devrede değildir ve onun kadar ısrarlı Müdafaa-i Hukuk muhalifi olmamıştır. Değişen nâzırlara karşılık değişmeyen Sadr-ı âzam olan Damat Ferit Paşa (1853 - 1923) önce işgal komiserlerinin, sonra da Vahidettin'in güvendikleri bir kişiydi. Ve de, Mütareke döneminin, en fazla tartışılan ve eleştirilen siyaset adamı olmuştur.

"Allaha ve İngilizlere inanan" ve koyu bir İttihat ve Terakki düşmanı olan Ferit Paşa, Fransızlara da göz kırpmayı unutmamıştır[80].

[79] **Alemdar,** özellikle İstanbul mebuslarını alay ederek tanıtmıştır. **Refi Cevat Bey, Lutfi Fikri** Bey'e, mebusluktan ayrıldığı için övgü dolu bir yazı yazmıştır. **Refik Halit Bey,** "Hürriyet ve İtilâf'ın galebesinden" sözetmiştir (20, 21 Kânun-ı evvel 1919).

[80] 23 Nisan 1919 günü, Galatasaray Sultanisi'ni (Lisesini), Müttefik kuvvetler kumandanı Miralay Vick ve Maarif Müsteşarı Reşat *Halis Bey*'le teftişe gitmiş ve protokol defterine şu satırları yaz-

→

Lehinde ciddi ve olumlu yargılara rastlamak olanaksızdır[81]. *Zamanının, aktif politika gerisindeki gözlemci bürokratları,* onun değişken ve tehlikeli yönlerini belirtmişlerdir[82].

Damat Ferit Paşa, hem kader ortaklığı ettiği İngilizler hem de Alemdar başyazarı gibi fırkacılar tarafından, ağır eleştirilere hedef seçilmiştir. Eleştiriler bazı noktalarda ortaktır: İtilâfçı Sadr-ı âzam'ın çevresi daralmış, grubu azalmış ve yalnız kalmıştır[83] İngiliz gözlemcileri de bu kanıdadırlar[84]. O, politikada

mıştır: "...Bu irfan müessesesi size yüksek ve uygar Fransız fikirlerini telkin etmek gibi bir hizmet ifa eylemiştir... (Şimdiki öğretmenler) vatanınıza bir sevgi duygusu aşılamakla beraber. Fransızları sevmeyi de öğretecektir". Bu sözler okulun konferans *salonunda söylenmiştir* (**İkdam**, *23 Nisan 1919*).

[81] *Belki bazı istisnalar olacaktır. Nitekim, Fransız "Opinion" gazetesi* Ferit Paşa'yı övmüştür (**İkdam**, 8 Mayıs 1919).

[82] Örneğin, Sultan Reşat ve Vahidettin'in (V. ve VI. Mehmet) "Ser karin"i olan **Lutfi Simavi Beye** göre, Ferit Paşa'nın "cehaleti, mahvımızı hazırlıyordu", küstah ve intikamcı, Kuvay-ı Milliye hakkında affedilmez hatası ve kötü fikri vardı. Mondros Mütareke heyetine girmek istemişti (Age, s. 175, 176, 257-260, 262) — Saray Başkâtibi **Ali Fuat (Türkgeldi)** Bey de hemen hemen aynı kanıdadır. Vahidettin'in Ferit Paşa için "dünyadaki, saç ayağı üç mel'undan biri" dediğini hatırlatan yazar, Ferit Paşa için tacını ve tahtını feda edecek kadar meftûniyet göstermesini anlamadığını belirtir. (**Görüp İşittiklerim**, s. 273 - 274) — Ferit Paşa hakkında en ayrıntılı çalışmayı yapmış olan **İbnül Emin Mahmut Kemal Bey** de onu eleştirmiştir (**Son Osmanlı Devrinde Sadr-ı âzamlar**, C. XIII, s. 2034 - 2035).

[83] **"Ferdiyet - Feridiyet"** başlıklı başyazısında, **Refi Cevat Bey**'in sert yargılaması: "...Bu devlet yaşayacaksa, onun artık ferdiyet ve bilhassa Feridiyet (Feritçilik) politikasına tahammülü yoktur... Bundan dolayı sadr-ı sâbık tamamiyle kimsesiz kalmıştır... Hele muhalefete vurulan o biaman (amansız) darbe ne fecidir! Muhalefet bir dilenci gibi hakkını arıyordu" (**Alemdar**, 16 Teşrin-i sani 1920).

[84] İngiltere Büyükelçisi **Mr. Ryan**'ın, İngiliz Dışişlerine raporundaki şu satırlar ilginçtir: "...Ferid Pasha, already unpopular and deserted by his remaining supporters among the active politicians, can only retain power either by convincing the Sultan that the above illusion is a reality, and thereby securing the continued confidence of at least the Sultan or by convincing the illusion into a reality, and thereby again widening of his supporters" (**Bilâl N. Şimşir**: Age, C. I, s. 329).

Tarık Mümtaz Göztepe'ye göre, Ferit Paşa, halkın dilinden başka her dili konuşan ve anlayan, memleketinde, kırk yıl münzevi gibi yaşayan bir kişiydi (**Osmanoğullarının Son Padişahı Vahidettin Mütareke Gayyasında**, s. 118).

bencil, memleketini tanımayan bir kişidir. Ve barış sorunları içinde, bir cenaze merasimini hatırlatmaktadır[65].

Hürriyet ve İtilâf Fırkasıyla öğünen[66], dünya tarihinin dönemeç noktasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Birinci Dünya Savaşı sonunda, alınyazısını saptama durumunda bulunan Ferit Paşa, aslında Sevr'ci devletlerin İstanbul ajanı, Mütareke döneminin de en problemli kişisi olmuştur. 1922'de Avrupa'ya (Karlsbad'a) gitmesi ve dönmesi artık alay konusu oluyordu.[67]. Boğaziçi vapurları, Baltalimanındaki görkemli yalısına sürünecek kadar yakından geçiyorlar ve yolcular koro halinde eski Sadr-ı âzamı yuhalıyorlardı. "Kuva-yı gayrı milliye" dediği Müdafaa-i Hukukçuların, İstiklâl Savaşını kazanmaları üzerine Vahidettin gibi, yurt dışına kaçmış ve *Menton* şehrinde ölmüştür[68].

Vahidettin'e gelince, İttihat ve Terakki düşmanlığı tüm yaşamının değişmez ilkesi olmuştur, Hürriyet ve İtilâf'ın da ger-

65 "...Esasen mösyö Klemanso'nun nâzikâne teşyii ile artık tamamen vefat etmiş olan Sadr-ı âzam Paşa ile etrafındaki kalabalık hey'eti gözönüne getirince, neden bilmem, bir cenaze merasimi aklımıza geliyor. Evet, artık işimiz ıskatçılığa kaldı" (Refi Cevat: **Hürriyet ve İtilâf Köprüsü**) (**Alemdar, 4 Temmuz 1919**, başyazı).

66 "Hepimiz müddet-i medide, Türkiye'nin azamet ve şevketini ilân eden bir fırkaya mensubuz" (Hepimiz uzun zaman, Türkiye'nin yüceliğini ve ululuğunu gösteren bir partinin mensuplarıyız) (**Alemdar**, 25 Haziran 1919). (Bu sözlerin Fransadayken söylenmiş olması mümkündür).

67 **Tevhid-i Efkâr** yazarı, Ferit Paşa'nın 10 Eylül 1922'de Prag'dan dönüş haberini şöyle yorumlamıştır: "...Mücadele-i milliyeye Yunanlılar kadar zarar veren Damat Paşamız aylarca kan ağlattığı İstanbul'u anlaşılan İzmir'in kurtuluşu münasebetiyle bayram-sevinci içinde görmeye tahammül edemediğinden dün Çekmeceden bir ecnebi istimbotuna binerek doğruca yalısına kaçmıştır. Damat Paşamızı şanına lâyık bir surette karşılamak için İstanbul halkı cidden iyi hazırlanmıştı. Sirkeciye gelseydiler binlerce vatanperverlerin lânetleme bağırışları içinde işitilmemiş bir karşılama töreni yapılacaktı. Fakat pâdişah damadı, "nasr-ı basrına" (üstün görüşüne) rağmen bir yabancı bayrağın koruyuculuğuna sığınarak deniz yoluyla yalısına dönmenin akıllıca bir iş olacağını nasılsa görebilmiştir" (11 Eylül 1922) — **Tarık Mümtaz Göztepe: Vahidettin, Mütareke Gayyasında** s. 443.

68 **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, Age, s. 2068. (Belirttiğimiz gibi, Damat Ferit Paşa'nın bugüne değin tek ayrıntılı biyografisi bu eserdedir, s. 2029 - 2094). Yalnız Ferit Paşa'nın Nis'te öldüğünü söylemektedir. Oysa, **Tarık Mümtaz Göztepe**, **Menton**'da öldüğünü belirtmekte ve son günlerini ayrıntılı olarak anlatmaktadır (Aynı Eser, s. 340). Biz, **Göztepe'nin** verdiği bilgiyi gerçeğe uygun buluyoruz.

çek destekleyiciliğini üstlenme durumuna, kendi kendini getirmiştir. Ankara'ya karşı düşmanlığını zaman zaman hafifletme olanağını aramışsa da, siyasal tercihinde aldanmıştır. Ve bir İngiliz zırhlısıyla kaçarak, *San Remo*'da ölmüştür[89]. Hürriyet ve İtilâf'ın son perdesinde bu oyuncular ön plandadır.

7. *Hürriyet ve İtilâf ve Müdafaa-i Hukuk*

Mütareke İtilâfçı'larının en büyük özelliği, kuşkusuz, İttihat ve Terakki düşmanlığı ve "İttihatçı avı" olmuştur. İşgalci kumandanlarla iş ve kader birliği ederek giriştikleri bu eylem aynı zamanda Müdafaa-i Hukuk'a ve bu akımı temsil eden T.B.M.M. Hükümetine de karşıdır. Çünkü, Müdafaa-i Hukukçular "maskeli İttihatçılar"dır. Bir adım daha: Bolşeviktirler.

Hürriyet ve İtilâf'ın, Müdafaa-i Hukuk'la kurduğu ilişki Damat Ferit hükümetlerince yürütülmüş idam kararlarından silâhlı çatışmalara dönüşerek gelişmiştir.

Bu gelişmeyi oluşturan unsurlar, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının ve daha toplu olarak, İstanbul Hükümeti'nin genel politikasını saptayıcı oldukları için önemlidirler. Daha önce değinilen bu konuyu daha da derinleştirmekte yarar var.

İttihat ve Terakki ile Müdafaa-i Hukuk'a Karşı Düşmanlık

İttihatçılıkla Müdafaa-i Hukukçuluk, İstanbul'ca (ve de Hürriyet ve İtilâf açısından) özdeş olarak görülmüş, yerli ve yabancı kamuoyuna sürekli olarak bu birleşiklik kanıtlanmak istenmiştir.

Örneğin, *Vaucresson* şatosunun parkında gezinirken, (Filozof) Rıza Tevfik Bey, bir gazeteciye şu sözleri söyleyebilmektedir:

"...*Nereye gittiğimizi biz ne bilelim? Şüphesiz fırkamız hâkimdir, fakat günün birinde kuvvetten düşebilir, çünkü en genç taraftarlarımız mübalâğasız temin edebilirim ki, bunların için-*

[89] Vahidettin'le ilgili olarak, **İbnülemin Mahmut Kemal İnal**, kısa bir biyografya denemesine girişmiştir. (A.g.e., s. 2095 - 2104) — Ayrıca ve daha ayrıntılı olarak bk. **Tarık Mümtaz Göztepe: Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında** — Yazarın başka bir eseri, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahidettin Gurbet Cehenneminde**, başlıklıdır — Fransız Dışişleri Arşivinde, San Remo'daki durumu, ölümü ve cenazenin Şam'a nakli konularıyla ilgili bilgiler vardır.

den bir kaç bin tanesi Alman muhibbi (dostu) vatandaşlarımız tarafından katlolunmuşlardır."[90].

Alemdar başyazarı ise şu yargıya varabilir. "...*Bizler için, Osmanlılar için, Türkler için, Şark için, Garp için, velhasıl bütün dünya için bir tek biaman (amansız) düşman vardır: İttihat ve Terakki. Başka düşman bilmiyoruz"*[91]

İstanbul'un bürokrasisi kısmen aynı fikirdedir ve onlar için tarafsız olmak, İttihat ve Terakki'yi yerden yere vurmakla mümkündür.

Örneğin, Dahiliye Nâzırı Âdil Bey, "Mustafa Kemal'i ele geçireceğiz" gibi beyanat verir[92]. Cemil Paşa, İstanbul Şehremini (Belediye başkanı) olarak, Belediye Meclisini açış söylevinde İttihatçıların kendisini nasıl istifaya ve memleketi terke mecbur ettiklerini anlatmıştır[93]. Bu tür örnekler, ciltler dolduracak kadar çoktur. Asıl tez şuydu: İttihatçılık, Anadolu'da, Müdafaa-i Hukuk maskesiyle yeniden ortaya çıkmıştı.

Hürriyet ve İtilâfçı'lar, Müdafaa-ı Hukukçuları, yalnız İttihatçılıkla değil, bolşeviklikle suçlayacaklardır:

"...*Kahraman-ı hürriyet, Harbiye Nâzırı diktatör, emperyalist, Napolyon taslağı, şimdi de kommünist... Maaheza (ne var ki) İttihat ve Terakki muvakkaten büründüğü Kuva-yı Milliye kisvesini (örtüsünü) artık üzerinden atmak üzeredir. Bu kisvenin altından Talât ile Enver'in şahsiyeti çıkarsa, buna hayret etmeyiz"*[94]. Bu gözlem ve suçlama, resmi memurlarca da güçlendi-

[90] **Alemdar, 23 Haziran 1919.**

[91] Refi Cevat, **Yeni bir çevirme hareketi** (**Alemdar, 25 Kânun-ı evvel 1919**, başmakale).

[92] Âdil Bey, Vahidettin'e göre, Sadr-ı âzam olmak istemekteydi. Dahiliye Nâzırı olarak Alaşehir kongresinin engellenmesini de istemiştir (**İstiklâl Harbi Gazetesi** 18, 30 Eylül, 3, 14 Ağustos 1919).

[93] **TV**, No. 3753, 19 Kânun-ı sani 1920 (1336)

[94] **Refi Cevat**: Talât ve Enver Paşa hazeratı (**Alemdar**, 30 Teşrin-i sani 1920, başmakale) — **Ali Kemal** Beyin yorumu: "...Lisanlarını bile bilgisizlikle kullanamıyan bu Ankara "yârânının" (dostlarının), ağızlarında **demokrat, komünizm, kapitalizm ve emperyalizm** gibi bizimle, teşkilât-ı esasiyemizle pek münasebeti olmayan bir çok vahşi kelimelerden başka, **halk hükümeti, millet devleti** gibi bir alay manasız sözler durmadan dolaşmaktadır, çünkü bilhassa dışta Avrupa ile münasebetlerinde, içte öyle gaddarca bir yönetim biçimi hususunda Ankara öteden beri Moskova'yı örnek aldığı için, tabiî o alanın türedileri de bolşeviklerin bu çeşit herzelerine ve herzeciliklerine uymaktadır, ne var ki bilgili ve insaflı kişiler teslim ederler ki, böyle uydurma şeylerle bu ülkenin ve milletin Kanun-ı Esasisi ıslâh değil, ifsadolunur." (**Peyam-ı**

→

rilmişti. Yabancı kaynaklar da aynı durumu belirtmişlerdir ve Anadolu'ya saldırı gerekçelerini bu nedene dayandırmışlardır. İstanbul Hükümetçilerinin geliştirdikleri muhalefet tezini izlemekte yarar var. Bunlara göre:

Ankara hâlâ Turancıydı[95]. Şark'ı tercih etmişti[96]. Üstelik, yaptığı anayasada (1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu), Moskova örneğindeydi[97], ve İttihatçıların Selânik kongresinde kabul ettikleri

Sabah 17 Kânun-ı evvel 1921) (Kısmen konuşulan dile aktarılmıştır). Yine **Ali Kemal Bey'in** kaleminden: "...Acaba Troçki'ler, Lenin, ler, Çiçerin'ler gibi memleketlerine şimdiye kadar hiçbir hayrı dokunmayan serserilerden biz ne umarız..." (**Bir kimsesiz belâzede**) (**Peyam-ı Sabah**, 22 Mayıs 1921, başmakale). — **Hakkı Halit** imzalı "**Kimi aldatıyorlar?**" adlı başmakaleden: "...Fazla olarak istiklâl-i tam diye bağırmakta olan Ankara yârânının öte taraftan bolşevikler ve bu yoldan Almanlarla anlaştıkları gerçekleşiyor ki, bu da başlı başına bütün dünya için bir tehlikedir ...Fakat, Ankaradakiler kimi aldatıyorlar? Kim aldanıyor? Bolşevikler ve Almanlarla anlaşma yapan istiklâl-i tamcıların, bu yalancı siyasetçilerin yaktıkları mum ancak yatsıya kadar yanar. Yatsı da geldi, geçiyor" (**Alemdar**, 16 Haziran 1337 - 1921).

95 **Rıza Tevfik Bey'in** Âyan Meclisindeki sözlerinden: "Üçyüz milyonluk İslâm devleti yapacaklardı. Bendenizi polis dairesinde istintak ederken bunu söylediler. Hindistanı alacaklardı" (**MAZC** 1336 - 1920, dönem 4, Şi, 1, 4. içt., s. 61) — **Hakkı Halit Bey'in**, **Alemdar'daki "Daima Şarka Doğru"** başmakalesinden: "...**Ziya** Gökalp, filhakika bir yarım deli olmaktan başka bir şey değilmiş. An'asıl Diyarbekirli olan bu adam, yaradılıştan bir zekâya malik olmakla beraber, okuduğunu hazmedemiyenler arasında yer alacaklardanmış... Meşhur deyimdir: Bir delinin yedi mahalleye zararı olurmuş. Bir Turanizm fikri döne dolaşa sonunda Şark'ı Garb'a tercih fikrinin genişleyerek gerçekleşmesine sebebiyet verdi... (bu) yarım delilik de değil, büsbütün çıldırmaktır" (**Alemdar**, 30 Mayıs 1921).

96 Yine **Hakkı Halit** imzalı "**Ankara Şark'ı tercih etti**" başlıklı başyazıdan: "...İttihatçılar barış ve barışıklık ile yaşayamaz. Eğer Ankara heyeti, başlamış oldukları işin vatanın selâmetine varmasını arzu ediyorsa, evvelâ içlerinde bulunan Ocakçıları defetmeli, saniyen bakışlarını ve siyasetlerini Şark'tan Garb'a çevirmeli. Bizim için kurtuluş ancak Garp'tedir, Garb'in Şark'a tercihi ile mümkündür" (**Alemdar**, 27 Mayıs 1921).

97 T.B.M.M. Ankara'da yerleşik bir organ olarak gelişmeye ve anayasal işlemler yapmaya başladığı zaman, İstanbul'un İtilâfçı basını ve başyazarları bu tür suçlamaları, Osmanlı müesseselerini korumak için yapmışlardır. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, onları hayli şaşırtmıştır. **Ali Kemal Bey** bu tür çalışmaları yersiz bulmuştur. "**Meşrutiyet ve milliyet**" adlı başyazısından: "...Şimdi an' anelerimizi ve mukaddesatımızı büsbütün ayak altına alarak, milliyet ve meşrutiyet diye Kanun-ı Esasî'mizi büsbütün altüst ede- →

gizli dört maddenin uygulanmasıydı[98].

Görüldüğü gibi, Müdafaa-i Hukuk hareketi İttihatçılık ve bolşeviklikle nitelendirilirken, T.B.M.M. Hükümeti'nin giriştiği anayasal işlemlere de aynı damga vurulmuştur. Ankara aleyhtarlığına geliştikçe yeni unsurlar kazandırılmıştır. Önce bu hareket bir blöftü yapıcıları da gerçek Türk ve Müslüman olamazdı[99].

cek olursak ve hele mukadderatımızı ister İttihat ve Terakki, ister Kuva-yı Milliye deyiniz. — Lâzım dediği gibi, kim indi denizin dibine, kim koydu onun adini? — bir mütegallibe hizbine kaptırırsak, her halde Moskoflardan daha fena oluruz ve zâten olmadık nemiz kaldı? (**Peyam-ı Sabah, 18 Kânun-ı evvel 1921**) — Yine bk. Ali Kemal, **Kanun-ı Esasî müzakereleri** (Peyam-ı Sabah,, 17 Kânun-ı evvel 1921) — Mustafa Sabri, **Makam-ı hilâfet ve Ankara Meclisi (Alemdar,** 10 Şubat 1921) — **, **Hilâfet ve Saltanat meselesi (Alemdar,** 12 Şubat 1921) — Mahir Sait, **Meşrutiyet ve muhalefet (Alemdar,** 29 Mart 1921) — Ticaret ve Ziraat Nâzır-ı Sabıkı Cemal, **Teşkilât-ı Esasiye Kanunu (Alemdar,** 30 Mart 1921) — Mahir Sait, **Saltanat-ı Meşruta (Alemdar,** 7 Haziran 1921).

98 Mahir Sait, "**Teşkilât-ı Esasiye Kanunu neden vaz'edildi?**" adlı başyazısında, bu kanunla, İttihat ve Terakki'nin Selânik kongresinde, 73 üyeden üç dört kişi tarafından, gizli maddeler olarak programa eklenen plân arasında bağlantı kurmaktadır: "...Bilâhare Cemiyet'in değerli üyelerince bilinen ve itiraza uğrayan bu karanlık maddeler, malların ve mülklerin kardaşlar arasında taksimi, dinsel kuralların kamu işlemleri dışında bırakılması .... (**noktalı yerler sansür edilmiştir**), büyük işleri kapsamaktadır... İttihat ve Terakki, belirgin özellikleri gereği, bu maddelerin uygulama alanına konması isteğini, hiçbir vakit, hiçbir nedenle terketmemiş, harpler ve Harb-i Umumi, kardaşları zengin etmek için en güzel fırsatı teşkil edeceğinden, sevine sevine bu tehlikeli oyuna girişmiş: genel ahlâk ve alışkanlıklarda görülen zayıflama ve kargaşadan faydalanılarak dinsel kuralların ihmali amacı uygulama alanına konmuş .... (**buradaki sözcükler sansür edilmiştir**). Yukardaki açıklamalar, Teşkilât-ı Esasiye Kanununa nasıl ve neden gidildiği hakkında, kamuoyunu ciddi olarak aydınlatsa gerek (**Alemdar, 9 Nisan 1921**).

99 "...Şu hale nazaran Anadolu mukavemeti (blöf)tür ve bir hayli haydut çeteleri var. Onlara haddini bildirmek, elbette elzemdir; madem ki —Ankara gibi yalnız ismi anılan— Türk hükümet-i merkeziyesi bu haydutlarla başa çıkamıyor; elbette Avrupa medeniyetinin gereklerine göre mesele hallolunacak ve Anadolu bu muzır haşarattan kâmilen temizlenecektir... Hükümet, bu Kuva-yı Milliye haydutlarını şer'an, kanunen red ve inkâr ve hatta tek tek idama mahkûm ettikten sonra...... (**satır sansürce çıkarılmıştır**)...

Eğer öyleyse Kuva-yı Milliye efradı ne adamakıllı Türktür, ne de müslümandır ve şer'an, kanunen, insaniyetten ceza görmelidir ve behemehal görecektir. (**Rıza Tevfik, Son Anadolu Vukuatı ve Hakiki Türkler) (Alemdar,** 11 Temmuz 1920, başmakale).

Bunu verdikleri sözü daima tutan Yunanlılar anlamışlardı[100]. Ve sonra da, *Ali Kemal Bey*'in yargılamasıyla, "Müdafaa-i Hukukçu'lar, Yunanlılardan daha tehlikeliydiler"[101]. Müdafaa-i Hukukçuların İttihatçı ve komünist olduklarını ilân etmek, İtilâfçılarla işgalcilerin ortak bir stratejisiydi. Mustafa Sabri Efendi'den "din-i islâmın bolşevik aleyhtarı olduğuna dair" fetva almak, Meclis-i Hilâfet toplamak, fetvalar çıkartmak bu stratejinin araçları olmuştur. İtilâfçılar, katılmadıkları, son Osmanlı parlamento çalışmalarını da hiçbir suretle beğenmemişler, eleştirmişlerdir[102].

Devrim hükümeti yerleştikçe, İtilâfçılar da yeni yorumlara girişmişlerdir. Ankara'da (T.B.M.M. de) "Mutediller-Müfritler" olmak üzere gruplar ve fırkalardan sözetmeye başlayan İstanbul, Mütedilleri tutmuştur. Müdafaa-i Hukuk Grubu, tek başına bir "fırka" olarak karşılanmıştır[103]. Müfritler'in Mustafa Kemal liderliğinde ve bolşevik desteğinde olduklarını her fırsatta ileri sürmüştür[104]. İki grubun çetin bir çatışma içinde bulunduğunu, Mecliste cinayetler olduğunu, *Bekir Sami Bey*'in görevden atılmasının Müfritlerin marifeti olduğunu da belirtmiştir[105].

100 "...Venizelos, bizi her halde bizden çok iyi biliyor. Mustafa Kemal'in elindeki kozun saçmalığını anlamış ve Avrupa'ya karşı bundan dolayı taahhüt altına girmiştir. **Bugüne gelinceye kadar Yunanistan'ın taahhütlerinde hata ettiğini gösteren bir hareket görülmedi" (Refi Cevat, Yunanistan'a yeni bir salâhiyet) (Alemdar,** 13 Ağustos 1920, başmakale).

101 **İstiklâl Harbi Gazetesi,** 26 Haziran 1919. (Ali Kemal Bey'in sözleri).

102 Bu konuda sayısız makale ve başmakale yazılmıştır. Örneğin Refi Cevat, **Reha-yı Vatan (Alemdar,** 9 Şubat 1920).

103 **Ali Kemal** Bey, 1. Grubu, 170 meb'usluk bir siyasal parti olarak nitelemiştir (**Peyam-ı Sabah,** 28 Mayıs 1921). **Alemdar'a** göre de, Ankara'daki "fırkaları" bu grup birleştirecektir (8 Haziran 1921).

104 **Alemdar'**a göre, "Ankara Meclisindeki partiler: Ahali, Amele, Komünist ve Milliyetçi namı ile dört fırka mevcuttur". Ahali (fırkası) hem milliyetçi hem bolşevik amaçlarına sahiptir. Amele (fırkası) de aynı siyaseti izlemektedir. Milliyetçiler, ekseriyetle galibiyet sağlamaktalar. Aralarında sert tartışmalar olmakta (23 Kânun-ı evvel 1920) — Aynı gazeteye göre, "Meclis-i Milli" ikiye bölünmüştür. Müfritler Ankara hükümetine sadık, yani sonuna kadar harbe taraftardırlar. Mutediller, Sovyet hükümetiyle işbirliğini istememektedirler. Sovyetlerin, Azerbaycan'da olduğu gibi, müslümanlar aleyhine döneceğine inanmaktadırlar (**Alemdar,** 1 Teşrin-i sâni 1920).

105 "...Son haberlerden anlaşıldı ki, Bekir Sami Bey, Büyük Millet Meclisinde efkâr-ı müfrite (aşırı fikirler) sahiplerine mağlup ol- →

İttihatçılarla Millî Blok arasındaki çatışmadan da söz edilmiştir[106]. Eleştiriciler, İstanbul'un esas ve iki "taraf"ı temsil bakımından tek yetkili bulunduğunu da gözlemlerine eklemişlerdir[107].

Yinelemek gerekirse İttihatçıları, her bakımdan acımasızca yeren İtilâf'çılar, düşmanlarına yükledikleri suçlamalardan bir kısmını kendileri taklit etmişlerdir. *Almancılığı* eleştirenler *İngilizci* olmuşlardır. Kara Kemal şirketlerine kendileri sahip çıkmışlardır. Örneğin *Adanalı Zeynelâbidin Bey*'in, "Millî Kantariye Şirketi"nin anbarını kiralaması ve devretmesi Mütareke döneminin suiistimal olaylarından anlamlı bir örnektir[108]. *Emanael Karasu Efendi*'nin, Beşinci Damat Ferit kabinesinden iki Nâzırın istifasında rol oynaması da ilginç bir olaydır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası reisi *Nuri Bey*'in, İttihatçı Maliye Nâzırı *Câvit Bey*'i, kendi evinde saklaması, sonra da Avrupa'ya kaçmasına yardım etmesi daha da ilginçtir. Daha ilginç bir olay, Hürriyet ve İtilâf'ın çatısı altında, eski ve koyu İttihatçı Teşkilât-ı Mahsusa'cıların bulunmasıydı. Onlar da artık acımasız birer İttihatçı avcısı ve intikamcısı olmuşlardı. Örneğin (Kürt ya da Nemrut) Mustafa Paşa, İttihatçıları yargılayan 1 Numaralı Divan-ı harbin reisiydi ve eski bir Teşkilât-ı Mahsusa üyesiydi[109].

Bu gibi olayların, İtilâfçılarla İttihatçılar arasında genelleştirilememesi gerekir. Fakat gözardı da edilemiyecek bazı ilişki noktaları bulunduğunu kanıtlayacak değerdedirler.

Bu tür olaylar, kısmi kalmış olsalar da, düşündürücüdürler. Mütareke İtilâfçı'larının, Meşrutiyettekilerin devamı oldukları

duğu için çekilmek zorunda kaldı ve çekildi" (Ali Kemal, **Ankara'da Fikr-i Muhalefet**) (**Peyam-ı Sabah**, 20 Mayıs 1921, başmakale).

106 **Alemdar**'da, böyle bir habere de rastlıyoruz. Bu habere göre, İttihatçılar, halkı, milletin isteklerini savunmaya çağıran bir bildiriyi, **Yeni Gün** gazetesiyle yayınlatmışlar, gazete toplattırılmıştır. Alemdar'a göre "İttihatçılarla Millî Blok arasındaki çatışma şiddetlenmiştir. İttihatçılar, yönetimi ele geçirme girişimindedirler" (14 Haziran, 1921).

107 "...Biz Anadolu ve İstanbul murahhasları gibi bu mühim hayat meselesinde ikiliğe bakmıyarak, bir tek heyet kabul edelim. Bunun da reisi Sadr-ı âzam Tevfik Paşa'dır" (Refi Cevat) (**Alemdar**, 13 Şubat 1920) .

108 **İstiklâl Harbi Gazetesi**, (30 Ağustos, 2. 26 Eylül 1919).

109 **Mustafa Paşa, Teşkilât-ı Mahsusa** başkanı **Hüsamettin (Ertürk) Bey**'i, sorguya çekmiştir. O zamanki sözleri: "**Evet, Hüsamettin Bey, bütün söylediklerin doğrudur. Ben bu teşkilâta dahil oldum ve bir müddet de çalıştım**" (Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, 3. baskı, s. 379).

kabul edilse bile, bir bölümünün Anadolu hareketine katılıp katılmadıklarını, bu oranın ne olduğunu henüz bilmiyoruz. Ne var ki, T.B.M.M. bir baştan bir başa İttihatçılardan oluşmuş değildi. İttihatçıların muhalifleri de 1919, 1920 seçimleri kanalıyla Meclise katılmışlardır. Sinop meb'usu *Dr. Rıza Nur Bey*[110] ve Kütahya meb'usu *Ahmet Ferit* (Tek) Bey durumun en ilginç örnekleridir. Örnekleri arttırmak olasılığı da yok değildir[111].

İstanbul Dışına Yayılma ve Örgütlenme

Hürriyet ve İtilâf'ın, iki büyük ortağı ile beraber, yalnız "pâyıtaht"ta örgütlenmekle yetindiğini söylemek olası değildir. Aksine, *Kürdistan Teâli Cemiyeti* Sıvas'tan Doğu ve Güney Anadoluya doğru yayılırken, İngiliz Muhipler Cemiyeti de boş durmamıştır.

Birer siyasal parti olmayan bu cemiyetlerin başında, *Hürriyet ve İtilâf*'ın da, Anadoluda yer yer yuvalandığı görülmektedir.

Örneğin, Bursa'da, zamanın valisi *Gümülcineli İsmail Bey*, bir yandan "çete teşkilâtı" yaparken, bir yandan da Hürriyet ve İtilâf'ın örgütlenmesine öncülük etmiş, hatta halkın, kendinden gelen bir istekle, fırkanın şubelerini açtığını kamuoyuna yansıtmıştır[112]. Hürriyet ve İtilâf'ın Anadolu şubeleri hakkında bilgiler çok azdır. Balıkesir, Kütahya gibi bazı şubelerin kurucuları bellidir[113]. Özellikle, Anadoluda kurulmuş şubeler, hemen her gün basında ilân edilmişler[114], Fırka'nın, 1920'de, ikiye ayrılması, iki

[110] **Alemdar**, Dr. Rıza Nur Bey'i "Ankara istibdadından kurtulmak için Avrupa'ya kaçan İtilâfçılar arasında" göstermiştir (25 Eylül 1920, s. 1). Oysa, Dr. Rıza Nur Bey, Damat Ferit hükümetinin kararları karşısında sert bir tutum izlenmemesinin nedenlerini İcra Vekilleri Heyetinden sormuştur (**TBMM ZC**, c. 28, s. 195, c. 29 s. 236).

[111] Şu incelememize bakılabilir: **Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri** (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası'ndan ayrı bası). Bu incelememizde konuyla ilgili satırlar şunlardır: "...Mecliste bilhassa Çifçiler Derneği, Millî Türk Fırkası, Türkiye Mesai Fırkası, Millî Ahrar, Ahali İktisat fırkalarının müşterek listesine girmiş olanlar vardı" (s. 6).

[112] **Alemdar**, 5 Temmuz 1919 (Bk. not 114).

[113] Balıkesir şubesi yöneticilerinin isimleri verilmişti (Bk. s. 274 not 47) — Kütahya şubesinin ikinci reisi Dâva vekili **Ali Vasfi Efendi**'dir (**Alemdar**, 21 Haziran 1919).

[114] Örneğin Sındırgı, Giresun, Avanos, Balâ, Sinop, Filiçe, Perşembe, Bartın, Aziziye, Araç kaza ve nahiye şubeleri (**Alemdar**, 21 Hazi-

→

bölüm arasındaki karışıklık sürdüğü için, konuyu izlemek zorlaşmıştır.

Taşra şubeleri sayısının 1919 Temmuzunda 196'ya, daha sonra 400'e ulaştığı fırka tarafından resmen bildirilmiştir.

Böylesine "takviyeli" bir yayılmanın amaçlarına gelince, doğrudan doğruya, milli hareketi, çoğu zaman silâhlı eylemlerle yoketmek olmuştur.

Çünkü, Müdafaa-i Hukukçular, İtilâfçılara göre hem İttihatçı ve "Ocakçı"dırlar, hem de İstanbul'ca birbirini tamamlıyan niteliklerle donatılmışlardı: "Gayr-ı milli'ler", "bâğiler" (eşkıyalar), "isyancılar", "türediler", "Kemaliler", "Zuhuriye", "cinai komite" ve benzeri terimler, başta Hürriyet ve İtilâf yazarları ve bürokratları tarafından, hep Ankara için kullanılmıştır.

İstanbul dışındaki vilâyetlere ve kırsal alanlara, Padişah-Halife'nin temsilcileri olarak yayılan İtilâfçılar, önce Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile çatışmışlardır[115]. Ayrıca, *Teceddüt Fırkası, Osmanlı Çiftçiler Derneği*'ni de (sonra Fırkası) karşılarında bulmuşlardır.

Hürriyet ve İtilâf'ın Anadolu örgütleri, İstiklâl Savaşı olumlu aşamalara vardıkça, Hürriyet ve İtilâf şubeleri de görünmez olmuşlardır. Miralay Sadık Bey, örgütünün üzerindeki Kuva-yı Milliye baskısını neden olarak göstermiş ve şubeleri kapattığını bildirmiştir[116]. 1920'deki "yazılı kongre"nin bu durumun sonucu olduğu da söylenmiştir.

Yabancılarla İşbirliği ve "İngilizcilik"

Damat Ferit Paşa hükümetleri yalnızca kaderlerini değil, çıkarlarını da Sevr'ci emperyalizme bağlamıştır.

İstanbul Hükümeti, her hareketinde, değişmez bir kuramı kalkış noktası edinmiştir: "...*Hükümet-i Osmaniye, her türlü hukuka aykırı olarak ve zâlimce bir şiddetle yapılan işgallerden ne derece etkilenmiş olursa olsun, şu dakikalarda harbedecek halde değildir...*"

ran 1919) — Bursa'da: Armutköy, Geçit, Mis, Hamitler, Mağaralı, Çavuş, Hasköy, Çalıköy, Badırma, Cumalıkızı şubeleri (**Alemdar**, 5 Temmuz 1919) — Ordu, Arapsun, Yalova, Daday. İstanbul'da Makrıköy, Topkapu şubeleri (**Alemdar**, 2 Kânun-ı sânı 1919).

115 Örneğin **Hâkimiyet-i Milliye**'nin "**İstanbul'daki Vaziyet**" yazısından: "Hürriyet ve İtilâf Fırkası 3-17 Mart 336 tarihinde Sadık Bey'in riyasetinde toplanmış ve İngilizler için çalışacaklarını ve 60'şar lira mukabilinde Anadolu hareketini baltalamak için adam göndereceklerini karar altına almışlardır" (23 Mart 1336, s. 4).

116 **Alemdar**, 9 Teşrin-i sâni 1919.

Bu satırlar, Damat Ferit delegasyonu Fransadayken, Dahiliye Nâzırı *Ali Kemal Bey*'in "tamiminden" (genelgesinden) alınmıştır[117]. Daha önce, İstanbul Hükümeti'nin bu tutumu sergilenmiştir. (Bk. s. 30, 31).

Bu gözlem, veri olarak kabul edilince, en azından şu sonuçlara varılmıştır: Milis ve benzeri örgütlere girişilmesi yasaklanmalıdır.

Bu gibi eylemlere girişenler, devlete (pâdişah - halifeye) karşı gelecekler ve isyancı olarak cezalandırılacaklardı. Bu istek aslında da yabancıların emridir. Ve, Müdafaa-i Hukuk hareketi, İstanbul Hükümetince ne kadar çabuk bastırılabilirse, Barış konferansı o derece merhamete gelecektir görüşü yaygındır. Sevr hazırlayıcıları, bunu bir ön koşul ve tehdit olarak ileri sürmüşlerdi. Bu alanda, İstanbul Hükümetiyle iş birliği yapmaya hazırdılar. Yapmışlardır da, iç isyanlar, bu birliğin ürünleridir.

Yabancılara olan yakınlığın eylemselliği yanında, bir de düşünsel yönü vardır.

Hemen belirtilecek gerçek, Hürriyet ve İtilâf'ın, politikasını ve tüm çıkarlarını İngilizlere ve İngilizciliğe bağlamış olmasıdır ve böyle olmayanları, kendilerinden saymamışlardır.

İngiltere armasındaki terime paralel olarak, *Damat Ferit Paşa* da, daha evvelce belirtildiği gibi, şu kurala varmıştır: *Allaha ve İngiltere'ye güvenmek*. Durumu, İngiliz işgalci kumandanı, Amiral *Carlthorpe*, Londra'ya bildirmiştir (Bk. s. 28, not 76)[118].

İngiltere konusu Fırkalı yazarlarca, her fırsatta ele alınmış ve kamuoyuna iletilmiştir. Fırkanın ünlü yazarları, bu konuda fevkalâde hassas ve heyecanlıdırlar. En ateşlisi de *Refi Cevat Bey*' dir. O, İngiltere'yi unutmamıştır ve "İngilizleri istemektedir"[119]. Tevfik Paşa'nın, manda rejimini ve bağımsızlıkla bağdaşmaz bulan fikirlerini eleştirerek, Osmanlı devletinin varlığını koruma-

[117] "...Hükümet-i Osmaniye, her türlü hukuk hilâfına olarak ve zâlimâne bir şiddetle vuku bulan işgallerle ne derece müteessir olursa olsun şu dakikalarda harbedecek halde değildir..." (Genelgenin tüm metni için bk. **Alemdar**, 25 Haziran 1919, s. 2).

[118] Bilâl N. Şimşir **Age**, (C. I. s. 68)

[119] **Refi Cevat** imzalı, **Alemdar**'da yayınlanan şu başyazılara bk. **İngilizleri İstiyoruz** (Sayı 149 - 1459, 1919); **Hakkaniyetle Düşünürsek** (1919); **Milliyet Cereyanı Münasebetiyle** (her iki makale için bak. Sayı 91-1403, 95-1405, 1335); **İki Büyük Söz** (5 Temmuz 1919); **İngiltere Seni Unutmadık** (7 Temmuz 1919); **Amerika mı? İngiltere mi?** (1 Ağustos 1919) — Ayrıca bk. not 120.

sı için, "kuvvetli", "paralı bir devletle yürümekten başka bir çare tasavvur" edememiştir[120].

Miralay Sadık Bey, "yazılı kongresi" ile seçtiği yönetim kurulunu bu politikaya uygun olarak kurmuştur.

"Reis-i Sâni" *Vasfi Efendi*, Fırka adına yayımladığı bir bildiride, Damat Ferit Paşa'nın istifasını değil. Onun gibi "İngiliz siyasetini açıkça ve kesince yol gösterici sayacak bir hükümetin kurulmasını" istiyordu[121].

Bu noktada, bir çatışmadan sözetme olanağı vardır. Amerika'nın, mandacı olarak, Osmanlı'dan ayrılan ve kalan ülkelere gelmesi, İngiltere'nin çıkarlarını tehlikeye düşürebilirdi

Eşil Projesi

Pek ayrıntılarını bilmemekle beraber, Dahiliye Nâzırı *Ali Kemal Bey*'in, *Eşil Projesi* ile ilişkisi, böyle bir çatışmayı ortaya çıkarmıştır.

İkinci Damat Ferit Paşa kabinesinin sarsıntılı döneminde, Ali Kemal Bey'in *Dr. Eşil*'in projesiyle ilgilendiği havadislerinin kamuoyuna duyurulması istifasına sebep olmuştur.

Eşil Projesi, Doğu Anadolu'daki göçmen sorununu çözmek isteyen bir Amerikan plânıydı. Daha doğrusu *Dr. Eşil* adındaki bir misyonerin düşüncesinden çıkmıştı. Van, Bitlis, Erzurum yöresinde yirmi yıl yaşamış olan bu misyoner, bu bölge halkına yardım ve kalkınma götürmek amacındaydı. Dayandığı ana çizgilerse, şunlardı: Bu vilâyetler Osmanlı yönetimi altında kalacaktır. Jandarma örgütü yerli halktan, müslüman - hıristiyan orantısında kurulacaktır. Fakat, Amerikan askeri kontrolu altında bulunacaktır.

Ali Kemal Bey'in istifasından sonra, proje üzerinde konuşan

120 "...Tevfik Paşa'nın manda meselesindeki fikirleri bizi hayretlere boğdu. (Manda) ister (himaye) koruma, ister vesayet manasına kabul edilsin, bir milletin istiklâliyle bağdaşmaz... manda bağımsızlığa aykırıdır" diyen eski Sadr-ı âzam Tevfik Paşa hazretlerine bir kaç sual sormak cesaretinde bulunalım... Bir memlekette kuvvet olmaz, para olmazsa ne yapar? Kuvvetli, paralı bir devletle beraber yürümekten başka, varlığını sürdürmek için çare tasavvur edemiyoruz. Öyle ki çare varsa, ayıp değil ya öğrenmek istiyoruz. Bunlar lâf-ü güzaftan (palavradan) ibarettir. Bu devlet, yaşamak için İngiltere vesayetini kabul eylemeli, şer'i şerifimiz mucibince de zamanı gelince rüştünü ispat ederek malına sahip olmalı" (Refi Cevat **Tevfik Paşa'nın Beyanatı**). (Alemdar, 19 Ağustos 1919, başmakale).

121 Belgenin metni için bk. **Alemdar, 21 Eylül 1920.**

Nâzır vekili *Edhem Bey*, Amerika'nın göndereceği uzmanlar ve yapacağı yatırımlara karşılık, kârdan (temettüünden) yararlanacağını da belirtmiştir[122].

Ali Kemal Bey, Fransızca *Journal d'Orient* (Jurnal Doryan)'a verdiği mülâkatta projeyi övmüştür. Ve, Paris'te bulunan Damat Ferit Paşa'ya iletilmek üzere, *Dr. Eşil*'e bir tavsiye mektubu verdiğini, Sadr-ı âzamın kabul etmesi halinde derhal yürürlüğe konulabileceğini de, sözlerine eklemiştir[123].

Nafia Vekili Ferit Bey, Ali Kemal Bey'i ağır şekilde suçlamış, Ali Kemal Bey de istifa etmiştir. Ali Kemal Bey'in, istifa nedeninin, sadece askerî kumandanlara müdahale ve seçimleri geri bıraktırma olmadığı, asıl önemli nedenin bu proje olduğu açıklanmıştır[124].

Hürriyet ve İtilâfçıların kabine düzeyindeki bu Amerikancı - İngilizci çatışması, önemli boyutlar kazanmamış fakat sarsıntılar içinde bulunan İkinci Damat Paşa kabinesini hayli zayıflatmıştır.

Refi Cevat Bey, bu konuda da kesindir: "*...Türkiye, istiklâliyet-i tammesini temin için âdil bir hükümetin (himaye değil) müzaheret ve refakat-i siyasiyesine muhtaçtır. Bu hükümette ancak ve ancak İngiltere, İngiltere; İngilteredir!*"[125].

İtilâfçılar, baştan sona İngilizci kalmışlardır.

Müdafaa-i Hukuk Aleyhinde Propaganda ve Haber Alma:

İtilâfçıların, yerli yabancı ortaklarıyla beraber, milli harekete karşı giriştikleri propaganda, Sıvas Kongresinden, T.B.M.M.'deki konuşmalara değin, her zaman bir yakınma ve mücadele konusu olmuştur. Örneğin, Aydın'ın Yunanlılar eline geçmesinin baş nedeni, Hürriyet ve İtilâf'ın kötü propagandasına bağlanmıştır[126]. Nazilli'de *Demirci Efe*'yi, İtilâfçıların etkileyip kandırarak, *Hacı Şükrü Bey*'le arasını açtıkları belirtilmiştir[127]. Konya'da, örgütlenme işini üstlenen *Zeynelabidin* Hocanın rolü bellidir[128]. Yozgat'taki propaganda, Hürriyet ve İtilâf başkanı *Ça-*

[122] **İkdam**, 5 Temmuz 1919.
[123] **Alemdar**, 3 Temmuz 1919, s. 2 — **Sabah**'tan naklen **İstiklâl Harbi Gazetesi** (8 Temmuz 1919).
[124] **İstiklâl Harbi Gazetesi** (1 Temmuz 1919) — Aleyhte bir yazı için bk. **Mahut Eşil Lâyihası** (**Tasvir-i Efkâr**'ın imzasız başyazısı, 10 Temmuz 1919). (metni için bk. belge 12, s. 327 - 329).
[125] **Amerika mı? İngiltere mi?** (**Alemdar**, 1 Ağustos 1919).
[126] **İstiklâl Harbi Gazetesi** (30 Ağustos 1919).
[127] **Aynı gazete**, s. 2.
[128] **HTVD**, No. 16, s. 1-2 (Aralık-1956). Belge 452 (29 Şubat 336)

panoğlu Edip'le kardeşi *Celâl* tarafından yapılmıştır. Bu aile *Akdağ* ve *Boğazlayan*'da da faal olmuşlardır[129]. İstanbul'da, milli hareketi hıristiyanlık düşmanı olarak yayanların İtilâfçılar olduğu propagandasının İstanbul'a şikâyet edilmesi gerektiği, Hey'et-i Temsiliyece karar altına alınmıştır[130].

Yine, İngilizlerle ortak hareket ederek Anadolunun çeşitli yerlerine 75 İtilâfçı ajan gönderildiğini. Hey'et-i Temsiliye, bir uyarı olarak Kolordu kumandanlıklarına bildirmiştir[131].

Hürriyet ve İtilâf'ın üst tabaka üyesi olan ve Müdafaa-i Hukuk'a karşı büyük bir silâhlı eyleme adını veren Anzavur'un hareketinde, İngilizlerle Türkler arasında "espiyonajla", Hürriyet ve İtilâf'ın faal heyetinden (Kalkandelenli Tahsin Kâmil Paşa' nın damadı) *Dr. Esat*, İzmirli *Hamamcı Mahmut*, terzi Üsküdarlı *Mehmet Kemal*'in görevlendirildikleri, Mustafa Kemal Paşa' nın gözünden kaçmamıştır[132]. Anzavur ve ona bağlı hareketlerde, "Kızıl Hançer" ve "Cemiyet-i Ahmediye" adlı gizli örgütlerin de rolünden sık sık sözedilmiştir[133].

Bütün bu iddiaların yanı sıra, Türkçe olmayan yabancı ve azınlık gazeteleri Mustafa Kemal ve devrimci ekiple ilgili olarak, yoğun bir dedikodu kampanyası oluşturmuşlardır. Örneğin, Mustafa Kemal'in, Avrupa barlarının ünlü dansözlerinden biriyle yaşadığı [134], Çar 2. Nikola gibi özel bir trene sahip olduğu[135],

129 **İç Ayaklanmalar** (Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi), s. 94-102.

130 **Hey'et-i Temsiliye Kararları**, s. 16.

131 **Aynı Eser**, s. 22-23.

132 **HTVD**, No. 22, s. 2 (Aralık 1957), Belge 554 (11.3.1336) — Zühtü Güven, **Anzavur İsyanı** — Uluğ İğdemir,**Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları.**

133 **Kâzım Özalp**: Milli Mücadele, c. I, s. 102.

134 Fransızca bir İstanbul gazetesi **Journal d'Orient**'nın verdiği bir haberi, **Alemdar** yayınlamıştır: "...Mustafa Kemal, hoş gülüşleriyle kalbini büyülemiş olan bir çok güzel kadınlarla haberleşmektedir. Fakat bu milliyetçi reis bu kadar teorik ilişkilerle yetinememektedir. Avrupa barlarında ün salmış olan (İvon Vensan) adlı bir dansözü yanına getirtmiştir. Bu serseri kadın, Ankara'da kraliçe gibi davranmaktadır. Sahipleri tüfek dipçiği ile dışarı atılmış bir evde oturan bu kadın, bugün Anadolunun yazgısını belki elleri arasında tutmaktadır. Uzun boylu, az rastlanır bir güzellikte olan bu kadını Ankara halkı zarif bir otomobil içinde görmektedir. Parmakları, halka yükletilmiş keyfi vergilerin ürünü bulunan değerli yüzükler ve taşlarla süslüdür... Kendisini yeni bir Neron anası sanmaktadır" (**Mustafa Kemal Nasıl Yaşıyor?**) (**Alemdar**, 15 Ağustos 1336, s. 2).

135 Bu haber de **Journal d'Orient**'dan alıntıdır: "Ankara. Teşrin-i ev-

kurmay heyetinde, Enver taraftarı subaylar bulundurduğu[136] bu türden yayınlardır. Ayrıca "Mustafa Kemal'in Anadoludaki mezhebi"de alaylı biçimde belirtilmiştir[137]. Enver'den sonra "başka bir Napolyon" olduğu, Waterloo tehlikesi içinde bocaladığı anlatılmıştır[138].

Özellikle, *Alemdar*, Müdafaa-i Hukuk'u küçültücü bu çeşit yazılara, sütunlarını cömertçe açmıştır.

İsyanlar ve Silâhlı Eylemler İçinde

İstiklâl Savaşı yıllarında patlak veren iç ayaklanmaların, tümünde, Hürriyet ve İtilâf'çıların kışkırtıcı eylemleri bulunduğu açıktır. Bu kışkırtmaların besleyicileri de, özellikle, İngiliz ajanları olmuştur. Örneğin, İngiliz kaynakları Hürriyet ve İtilâf'ın, iki ortağı ile, İstanbul (1919) seçimlerine karşı olacakları ve iptalini isteyeceklerini haber vermiştir[139]. Yine, daha 1919 yılında, Hürriyet ve İtilâf'ın, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı silâhlı mukavemet cephesi kuracağı ve Kürdistanı tâviz olarak vereceği de, aynı kaynaklarca açıklanmıştır[140].

Sait Molla ile papaz *Frew*'nun (Fru), *Şeyh Recep* olayında, yabancılarla ortak oldukları, doğrudan doğruya *Gazi Mustafa Kemal Paşa* tarafından saptanmıştır[141].

Yine Anzavur ve Biga hareketlerinde İtilâfçıların —ve Damat Ferit Paşa'nın— plânlayıcı rolleri unutulmamalıdır.

vel — Mustafa Kemal, tamamiyle 2. Nikola gibi, kendisi için hususi bir tren bulundurmaktadır" (**Ankara'dan Eskişehir'e**, imzasız yazı, **Alemdar**, 12 Teşrin-i sâni 1336, s. 2).

136 **Alemdar**, 25 Eylül 1920, s. 1.

137 Feridun imzalı "**Mustafa Kemal'in Anadolu'daki** Mezhebi" başlıklı yazıdan: "...Mustafa Kemal diyorki: Ey açlar!.. An sizin, şan sizin, mal sizin, mâlik sizin. Siz yiğit, at yiğit, biz yiğit. Ermeni kes, rum kes, kız kes, karı kes. Fransız deme, İngiliz deme, Yunan deme, korkma, vur, kes, kes, yak, yık, kaç. Hak büyüktür, affeder. Bizlere vergi olan er kişinin kanunu!... İşte, sonsuz ve geniş yetkiyi gerektiren bu program hâlen Anadolu'da uygulanıyor" (**Alemdar**, 2 Eylül 1920, s. 2).

138 Fransızca Bosfor (Bosphore) gazetesinden alınan "Mustafa Kemal" başlıklı yazıdan: "...Türkiye, Enver'den sonra başka bir Napolyon buldu. Fakat Austerlitz (Osterlitz) zaferinden sonra, yaklaşan bir Waterloo (Vaterlo)dan sakınmalıdır. Bugün savunma araçlarından yoksun toprakların elde edilmesinin, geçici bir işgal, gülünç bir blöf ve bir hata olmadığını pek ciddi olarak kim düşünebilir" (**Alemdar**, 13 Teşrin-i sâni 1920, s. 1).

139 Bilâl N. Şimşir, A.g.e, C I, s. 199-200 (Belge No. 72, 12 Kasım 1919)

140 **Aynı Eser**, s. 273 (Belge No. 96'ya ek, 8 Aralık 1919).

141 Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, C, I, s. 181.

T.B.M.M.'nde, bu hareketi cezalandırmak için bir kanun teklifi verilmiştir[142]. *Bekir Sami Bey*'i "imha plânı" da bu hareketler içinde, ele alınmalıdır. Çerkeslerle ilişki, bu amaçla kurulmuştur[143]. Yozgat, Akdağmadeni ve Boğazlayan ayaklanmalarında Çapanoğullarının rolüne değinilmişti. Konya isyanını, destekleyen *Alemdar*, Bozkırlıların *Mustafa Kemal Paşa*'ya karşı bir "Selçuk Hükümeti" kuracağını haber vermiş ve bu girişimi meşru görmüştür[144].

Bazı İstanbul Olayları

İstanbul'da, İttihatçıları yargılamakla görevlendirilmiş Divan-ı Harbi Örfi (sıkıyönetim mahkemesi), Müdafaa-i Hukuk liderleri için de idam fetvaları yayınlamış ve eski Boğazlayan Kaymakamı *Kemal Bey*'le, eski Bayburt Kaymakamı *Nusret Bey*'in cezaları yerine getirilerek idam edilmişlerdir. Bu mahkemeye yargıç dayanmamaktadır. Eski başkan ve İttihatçı düşmanı *Mustafa Paşa* görevinden azledilerek, hakkında takibata geçilmiştir. Yargılama nedeni Bayburt kaymakamı *Nusret Bey* hakkında iki mahkûmiyet mazbatası düzenlemiş olmaktır. Kendisi ve arkadaşları, vaktiyle mahkûm ettiği kişilerin başvurdukları kanun yollarını denemişlerdir. Nusret Bey hakkındaki idam kararı, karar uygulandıktan sonra bozulmuştur. *Mustafa Paşa*, paçasını zor kurtarmıştır. "Silk-i askeriden" (askerlik mesleğinden) istifa ederek, Şam'a gitmiştir ve "gıyaben" yargılanmasına karar verilmiştir[145]. Aslında "Nemrut" takma adıyla daha iyi tanınan

[142] Kuva-yı İnzibatiyecilerin Muhakeme Edilmeleri Kanun teklifi Hakkında Lâyıha Encümeni Mazbatası. (T.B.M.M. Z.C., C. 26, s. 755).

[143] **HTVD** No. 18 Belge 452.

[144] **Alemdar**, 14 Teşrin-i sâni 1920, s. 1.

[145] **Mustafa Paşa**, Harbiye Nâzırı Ziya Paşa'nın emriyle 15 Kasım 1920'de tutuklanmıştır. Arkadaşlarıyla beraber, normal mahkemelerde yargılanma dilekleri reddedilmiştir. Bu arada, Yıldız yağması davasında beraat eden **Ebubekir Hâzım Bey**, Mustafa Paşa aleyhinde, işkence ve hakaret dâvası açacağını bildirmiştir. Divan-ı harp eski reisi **Esat Paşa** da, Paşa aleyhinde dâva açmak için Divan-ı harb'e başvurmuştur. Bu gibi başvurular birbirini izlemiştir. Paşa'nın avukatları **Leon Remzi** ve **Mığırdıç Çaylak** Efendilerdir. Paşa, öylesine suçlu bulunmuştur ki, bir dâvası bitip, öteki başlamıştır. Kendisi ve arkadaşları hakkında, 3 aydan 7 aya kadar çeşitli cezalar verilmiştir. Askerî Temyiz Meclisi bu cezaları nakzetmiştir. Erkân Divan-ı harbi ise, kararda ısrar etmiştir. Mahkûmiyetleri, Harbiye Nezâretince yeter sayılarak, kalan süreler Padişah tarafından affedilmiştir. Ve tahliye edilmiştir (**Alemdar**, 21 Teşrin-i sani; 1,3,8,9,10,19,20,22 Kânun-ı evvel 1920; 9,10,16,19,24, 25,28 Kânun-ı sani ve 8 Şubat 1921 günlü sayılardan izlenmiştir).

Mustafa Paşa, İtilâfçı - İngiliz işbirliğinin yarattığı zoraki bir adalet sunucusu olmuştur. İttihatçıları, kişi olarak değil, İttihat ve Terakki'yi tüzel kişi olarak yargılamış ve mahkûm etmiştir. *Ziya Gökalp Bey*'i de sıygaya çekmiş, ona niçin Türkçü olduğunu sormuş, İttihatçıların ideolojisini de yargılamıştır[146]. Fakat, yine de patronlarına yaranamamıştır. Oysa, Mustafa Paşa'nın Kuva-yı Milliye'ye karşı savaşan İstanbulcu kuvvetlerin umum kumandanı olduğu haberi çıkmıştı[147]. Bedirhani ailesinden olan Mustafa Paşa, vaktiyle *İttihat ve Terakki'nin Teşkilât-ı Mahsusa*'sında çalıştığına değinilmiştir ve Kürdistan Teâli Cemiyetinin fiili ve asıl başkanı ve Şeyh Sait isyanının hazırlayıcılarından olduğu da belirtilmiştir[148].

Divan-ı harp başkanları ve üyeleri hızlı bir geçit resmi halinde, sık sık azledilmişler ve değiştirilmişlerdir.

Mütareke siyasal hayatının Hürriyet ve İtilâf yöresinde oluşan havası içinde, bu tür "aile çekişmeleri" her zaman gazete sütunlarında geçiştirilmemiştir. Hizipleşmenin ve post kavgasının doğurduğu olaylar çoğu zaman tutuklamalara ve Divan-ı harbe kadar uzanmıştır. Ve bu sonuçtan pek az kimse sıyrılabilmiştir. *Refi Cevat Bey* tutuklanmıştır[149]. *Ali Kemal Bey*, *Şevket Turgut Paşa* hakkında, 1. Divan-ı harbi hareketsizlikle suçlamış, Divan-ı harp, bunu kanıtlamazsa, hakkında takibat yapacağını gazetelerle ilân etmiştir[150]. Fakat, bu Ali Kemal Bey'e ilişkin tek olay değildir. Örneğin Lutfi Fikri Bey'e hakaretten dolayı altı ay hapse mahkûm olmuştur[151].

Bir başka örnekte, Hüdavendigâr (Bursa ve yöresi) valisi *Gümülcineli İsmail Bey*'in durumudur. Valiliğe atanması ve görevini yapması büyük bir sevinç ve övgüyle karşılanan *İsmail Bey*, 1920 yılı Ağustosunda tutuklanmıştır. Nedeni Bursa'da çeteler

[146] Bu konu **Takvim-i Vekai'e** ek olarak yayınlanan Divan-ı harb-i Örfi tutanaklarından izlenmelidir — Ayrıca şu yazımıza bk. **Bir İdeolojinin Yargılanması** (**Cumhuriyet**, **Özel Ziya Gökalp Eki**, 26 Ekim 1974).

[147] HTVD, No: 18, Belge 452.

[148] Tarık Mümtaz Göktepe, **A.g.e.**, s. 122, 176, 330 — Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, 379, 383, 384.

[149] Yazar, 31 Teşrin-i evvel'de tutuklanmış, ertesi gün tahliye edilmiştir (**İkdam**, 1,2 Teşrin-i sani 1919) — Mütareke döneminde, **Emanoel Karasu'**nun yardımını anımsayacak ve ona yardımcı olmaya çalışacaktır.

[150] **Alemdar**, 21 Teşrin-i evvel 1920.

[151] Tarık Mümtaz Göztepe: **Vahideddin Mütareke Gayyasında** s. 452-453. — Ali Kemal Bey'in biyografisi hakkında bk. Zeki Kuneralp. **Sadece Diplomat** — Aynı yazar babasının anılarını yayınlamıştır bk. Ali Kemal. **Ömrüm**.

kurarak, halkı birbirine kırdırmak olduğu gösterilmiş ve resmî belgelerle kanıtlandığı da habere eklenmiştir. 1 numaralı Divan-ı harpçe tutuklanan ve yargılanan *İsmail Bey*, tehlikeli günler geçirmiş, İstanbul dışına sürüleceği havadisi yayınlanmıştır. Bir aylık yargılama süresi sonunda, beraat etmiştir. Gümülcineye gitme isteği kabul edilerek, serbest bırakılmıştır[152].

1922 yılına gelindiği zaman, İtilâfçılar kendilerine karşı gittikçe yoğunlaşan, sertleşen intikamcı ve alaycı bir İstanbul içinde çok rahatsız olmaya başlamışlardır. Fakat, yine de tek tük kıpırdanmalar olmuştur ve Yeniköy Belediye reisliğinden mazul (azledilmiş) *Kemal Efendi*, bunlardan birinin yapıcısı olmuştur[153].

İtilâfçı Profesörler ve Üniversite Olayları

1922 yılının 20 Mart günü, Darülfünun Edebiyat medresesi (Fakülte anlamına) öğrencileri, yaptıkları kongrede, oybirliği ile bazı kararlar almışlardır. Bu kararlardan birinde, "milliyet hislerine yabancı" hocalar olarak *Cenap Şahabettin, Ali Kemal, Hüseyin Dâniş, Rıza Tevfik Beylerle, Barsamyan Efendiyi* istifaya davet eden öğrenciler yalnızca öğrenci olarak değil, "alelâde bir vatandaş olarak dahi kendileriyle münasebette bulunamıyacaklarını ilân" etmişlerdir[154].

152 İsmail Bey, 4 Ağustos 1920 günü tutuklanmıştır, 20 Ağustos'ta 1 Numaralı Divan-ı harbi Örfi'de yargılanmasına başlanmıştır. 22 Eylül akşamı salıverilmiş ve Sadr-ı âzam'a teşekküre gitmiştir (Alemdar, 6, 20, 30 Ağustos; 5, 22, 23 Eylül 1920 sayılarından izlenebilir). Tarık Mümtaz Göztepe, Age, s. 353.

153 Kemal Efendi, görevindeyken, halkın Anadoluya yardım etmek üzere topladığı eşyayı, Hilâli Ahmer'e (Kızılay'ın eski adı) teslim etmemiş, alay ederek, bunları Yunan orduları başkumandanı (General) Papulas'a göndereceğini söylemiştir. Tevhid-i Efkâr gazetesi, aleyhinde yazınca, o da 2. Ceza Mahkemesinde gazete aleyhinde hakaret davası açmıştır. İlk duruşma 24 Mart 1922 günü başlamış, salonu dolduran İtilâfçılar, gösteriler yaparak mahkeme heyetini baskı altında tutmak istemişlerdir (Tevhid-i Efkâr, 25 Mart 1922, s. 3).

154 Kongrede, öğrencilerin oybirliği ile aldıkları kararlar:
1 — Türk Darülfünununu, Türk milletinin ahlâk ve ilim müessesesi bilen Edebiyat Medresesi talebesi, kendi samimi varlığı arasında, mânevî heyecanların zevkinden mahrum, istiklâl, kudsiyet ve milliyet hislerine yabancı ve muhacim (saldırgan) şahsiyetleri görmekle müteellimdir (elem duymaktadır).
2 — Darülfünun gençliği, memleketin vicdan-ı ammesince (kamu

Olaylar ilginç şekilde siyasallaşmış İttihatçı - İtilâfçı çatışmasına dönüşmüştür[155].

Rıza Tevfik Bey'in konferansı engellenmiştir[156]. Filozof, daha sonra derse gelince, sınıfı boş bulmuştur. Derse girmeyen öğrenciler, dersane kapısı önünde, kararlarını bildirmişlerdir[157].

İngiliz edebiyatı müderrisi *Barsamyan Efendi*, İngiliz Divan-ı harbinde, Torlakyan'ın avukatlığını üstlendiği için boykot edilmiştir[158].

Bazı gazeteler öğrencilerin eylemlerini, haklı ve övgüye değer bulmuşlardır[159].

Muhtariyeti 1918'de tanınan Darülfünun'un Müderrisler Heyeti (Profesörler Kurulu) *Hüseyin Dâniş* ve *Rıza Tevfik Bey*'lerin istifalarının kabulünü, *Barsamyan Efendi* hakkında soruşturma açılmasını, *Cenap Şahabettin*[160] ve *Ali Kemal* Beylerin görevlerine devam etmelerini kararlaştırmıştır. Ali Kemal Beyin 5 Nisan dersine, koruyucu olarak, öğrenci kılığında gelen İti-

ahlâk ve irfan ocağına sokulmuş olan bu efendilere karşı nefret ve istikrahını (iğrenisini) beyan eder.

3 — Kongrece müntehap (seçilmiş) bir heyetin **Cenap Şahabettin, Barsamyan, Ali Kemal, Rıza Tevfik,** ve **Hüseyin Dâniş Bey'**lere bu kararı tebliğ ile istifaya dâvet ve talebenin ilim ve irfan namına değil, alelade bir vatandaş sıfatı ile dahi kendileriyle münasebette bulunamıyacaklarını ilân eder" (**Tevhid-i Efkâr, 31 Mart 1922**).

155 Tarık Mümtaz Göztepe, baştan sona izlediği olayları, ayrıntılarıyla anlatmıştır (**A.g.e.**, s. 414-421).

156 Rıza Tevfik Bey'in 30 Mart 1922 tarihli konferans konusu "Fuzuli'nin efkâr-ı hakimanesi" (felsefi fikirleri anlamına) idi. Gürültülü ve sert eylemlerle susturulması, konferansçının Fuzuli'nin kişiliğinde, onun acem olduğunu, iyi bir şâir olmadığını da belirterek, Türklüğü tahkir nedenine dayandırılmıştır. (**Tevhid-i Efkâr** 31 Mart 1922). (Aynı gazete, 1 Nisan sayısında konferansla ilgili bir eleştiri yazısı yayınlamıştır, s. 3).

157 **Tevhid-i Efkâr**, 3 Nisan 1922.

158 Aynı gazete aynı sayı.

159 **Siyaset değil, milliyet dâvası** (s. 1), **Mâhut Müderrisler ve Darülfünunumuzun Celâdeti** (yürekliliği) (**Tevhid-i Efkâr**, 4 Nisan 1922).

160 Şâir ve Müderris **Cenap Şahabettin Bey**'in, "Mustafa Kemal Paşa'ya açık mektubu"ndan bir parça: "... Paşa hazretleri, siz bu memleketin bir kumandanısınız, ben de sahte tevazuu bir tarafa atarak diyeceğim ki, aynı memleketin bir edibiyim. Vatanımız için çâre-i necatı (kurtuluş çaresini) siz kılıçta görüyorsunuz halbuki bence vatanımız için imkân-ı kıyam (ayaklanma olasılığı) silâhta değil, kitapta; ateşte değil nurda, muharebede değil medeniyettedir" (Şubat 1922 de yayınlanan bu mektup, kısmen **Tevhid-i Efkar**'ın, 15 Nisan 1922 tarihli sayısına alınmıştır. s. 3).

lâfçı kişiler, kimlikleri sorulunca dersaneye sokulmamışlardır.

Öğrenciler, Müderrisler Meclisi'nin kararını protesto etmişlerdir[161].

Olay büyümüş, tüm yüksek okullar eylemi genişletmişlerdir ve belli hocalardan Anadolu'nun da nefret ettiği belirtilmiştir. Talebe-i Ulûm Cemiyeti de harekete katılınca, Darülfünun, Maarif Nezaretince kapatılmıştır[162]. Ve iki profesör de azledilerek, yerlerine *Ali Reşat* ve *Yahya Kemal* Beyler atanmıştır[163].

1919'da Rum okullarında Türkçe derslerini kaldıran, Hürriyet ve İtilâf maarifi[164], 1922'de bu duruma düşmüştü.

Sevr İmzalayıcılığı ve Savaş Sonrası Plânlamaları

Hürriyet ve İtilâf'ın, en belirgin özelliklerinden biri, Sevr andlaşmasını, tehdit karşısında, imzalamış olmasıdır. İkinci Şura-yı Saltanat'a katılanların tümü denecek kadar çoğunluğunu bu fırkanın üyeleri oluşturmuşlardır. Ve Beşinci Damat Ferit Paşa kabinesi kurularak, andlaşma imzalanmıştır (Bk. s. 31). Padişah tarafından tasdik edildiğine dair, hiçbir belgeye rastlanmamıştır [165].

T.B.M.M. Hükümeti, İtilâfçıların bu tür işlemlerinin "keenlemyekün" (yok) sayılacağını ilk kanunlarından biri ile dünya kamuoyuna ilân etmiştir[166]. Zaten, Dördüncü Damat Ferit hükümetinin, Ankara'ya karşı kesin ve düşmanca cephe alması, 1920'

161 **Tevhid-i Efkâr, 5, 6 Nisan 1922, s. 3.**

162 **Tevhid-i Efkâr, 9, 10, 11, 12 Nisan 1922.**

163 3 Eylül 1938 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı: "Hissiyat-ı milliyeyi rencide ettikleri iddia olunan Devlet-i Osmaniye Münasebatı Tarihi müderrisi **Ali Kemal,** Türk Tarihi Edebiyatı müderrisi **Cenap Şahabettin** Beylerin azilleriyle yerlerine **Ali Reşat** ve **Yahya Kemal** Beylerin tayini" (**BBA - Meclis-i Vükelâ Mazbataları,** No. 223, 3 Eylül 1338.) Öğrencilerin grev (boykot) hareketleri ve protestoları sonucunda bu öğretim üyeleri görevlerinden alınmışlardır. Konu tüm ayrıntıları ile şu eserde işlenmiştir: Kâzım İsmail Gürkan, **Darülfünun Grevi,** İstanbul, 1971.

164 25 Haziran 1335 (1919) Meclis-i Vükelâ kararı: "Rum cemaat mekteplerinde Türkçe dersleri ilga edilmiştir". (BBA, Meclis-i Vükelâ **Mazbataları,** No. 353, 25 Haziran 1335.)

165 Prof. **Nihat Erim'e** göre "Ancak, bu vesika tasdik edilip Takvim-i Vekayi ve Düstur'da yayınlanmadığı için..." (**Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri,** s. 524, no 1).

166 **16 Mart 1336 - 1920'den itibaren İstanbul Hükümetince aktedilen bilcümle mukavelât, uhudat vesairenin keenlemyekün addi hakkında kanun** (Kanun No. 7, 7 Haziran 1336) (**T.B.M.M. Kavanin Mecmuası,** c I, s. 8)

de, tam bir kutuplaşma yaratmıştı.

Bununla beraber, Sevr'i imzalayan delegelerden birisi, *Filozof Rıza Tevfik Bey*, bu işlemin, Ankara'ya zaman kazandırdığını da bildirmekten geri kalmamıştır[167].

Hürriyet ve İtilâf, 1922 yılında, ülkenin teslim alınması bakımından, kendisini Mustafa Kemal Paşa ekibiyle aynı haklara sahip olarak görmüştür. Şu anlamda ki, hiçbir suretle tasvip etmediği, üstelik yasakladığı ve küçümsediği Müdafaa-i Hukukçu yöntemle ülkenin kurtarılmasından sonra, kendisinin yönetim yetkisine sahip kılınmasını, İngilizlerle ortaklarından, istemiştir[168]. Oysa, Türkiye, İngilizlerden izin alınarak kurtarılmamıştır.

Dr. Nihat Reşat (Belger) Beyin, Hariciye Vekâletine gönderdiği bir yazı, gizli kalmış bir olayı ortaya çıkarmaktadır. *Sadık, Rıza Tevfik* Beylerin ve *Vasfi* Hocanın da imzalarını taşıyan yirmi imzalı bir muhtıra, "hakikî meşrutiyetperver fırka" adına, Lordlar Kamarasının "Şark Meselesiyle uğraşan" üyelerine dağıtılmıştır. Muhtıraya göre Ankara'dakiler hâlâ "asiler, bâğiler, zâlimler" olarak nitelenmekteydi. Barış, bunlarla değil, Hürriyet ve İtilâfçılarla yapılmalıydı. Hürriyet ve İtilâf görüşmelere derhal hazırdı[169].

İtilâfçıların, 1922 yılında, son ve "artçı" bir kabine kurmak istedikleri söylentisi olmuştur. Bununla beraber, gizli olarak toplanan İstanbul'daki subayların, *Mahmut Muhtar Paşa*'nın başkanlığında bir hükümet kurma (ve *Tevfik Paşa*'yı düşürme) girişimleri de başarısız kalmıştır. Bu subaylar, kendilerine "Muhademet-i Fikriye Cemiyeti" adını seçmişlerdi[170].

Ankara'nın bu tür girişimleri haber almamasına imkân yok-

167 "...Bu muahedeyi imza eden yalnız ben değilim... Milliyetçiler bu muahededen şikâyet etmemelidirler. Çünki, onun sâyesinde 18 ay mühlet kazandılar ve bu müddet zarfında Anadoluya geçerek mukavemeti teşkil ettiler. Hakikat şudur ki, biz muhalifiz ve maruz kaldığımız hücumların hakikî sebebi budur... Hiç kimseye karşı kin beslemiyorum. Bununla beraber, milliyetçiler takibettikleri siyasetle, müdafaa ettikleri iddiasında bulundukları biçâre Türkü feda ediyorlar. Bu milliyetperverlik, tâbir doğru ise, sırf Makedonyâî (makedonyacı)dır.... .... (sansür) .... Bu adamlar, böyle bir yol takip ettikçe, ben muhalif kalacağım" (Tevhid-i Efkâr, 5 Nisan 1922, s. 3).

168 Tevhid-i Efkâr, 28 Mart 1922.

169 26 Haziran 1922 tarihli ve Hariciye Vekâletine gönderilen bu mektup. Paris Büyük Elçiliğimiz arşivindedir.

170 Tarık Mümtaz Göztepe, kendisinin de katıldığı bu toplantıları ayrıntılı olarak anlatmıştır (A.g.e., s. 397 - 408).

tu[171]. İtilâfçıların, T.B.M.M. ne muhalif bir politika izleyeceklerini Yunan gazeteleri bile haber vermekteydiler[172]. Ne var ki, Osmanlı saltanatı, tarihsel bir hızla, sonuna ulaşmıştı.

Kaçış Bozgunu ve Fırkanın Sonu

Anadolu hareketine cephe alan her kişi ve örgüt gibi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası da, İstiklâl Savaşının zafere ulaşmasıyla, tarih sahnesinden çekilmiştir. Bu, üç yıllık bir düellonun sonudur. İstanbul divan-ı harplerinin, Pâdişah, hükümet beyanname'leri ve de Şeyhülislâm fetvalarına, T.B.M.M. Hükümeti, önce keenlemyekün, hiyanet-i vataniye gibi kanunlarla, sonra da Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin cezalandırmaları ile karşı koymuştur.

1922 zaferi kesinleşince, İtilâfçılar arasında bir panik başlamıştır[173]. Gerçek kurtuluş yolu, yurt dışına çıkma sayıldığı için, "yüzlerce muhalefet fıkarası, pâdişahtan, kaçış parası istemek için" Saray'ın kapısını aşındırmışlardır. Reis Miralay Sadık Bey' den Fırka'nın kapıcısı "Kel Abdullah Ağa'ya kadar", her türünden kaçma ve korunma yollarına başvurulmuştur.

İlk girişim, Miralay Sadık Bey'den gelmiştir. İtilâfçı reis, İngiltere sefaretine sığınarak, baş tercüman *Mr. Ryan*'dan, hayatının güvenlik altına alınmasını istemiştir[174]. Bunu gören, öteki İtilâfçılar hemen elçiliğe koşmuşlardır.

İtilâfçı göçmenlerin elçiliği doldurduğunu gören, *General Harrington,* Fırka reisinden belge almak şartıyla, kendilerine sığınanları Taşkışla'da koruma altına almışlardır.

Daha sonra, "gurbet cehennemi"ne kaçış başlamıştır. *Egypt* vapuru, çeşitli limanlara uğrayarak İskenderiye'ye dört yüz politika sürgünü getirmiştir.

Önce, Miralay Sadık ve Mehmet Ali Beyleri, Romanya'ya gitmek üzere, Dedeağaç'a indirmiştir.

İskenderiye'de konforlu bir otele yerleştirilen sürgünler, burada da bölünmüşler, Sadık - İsmail (Gümülcineli) grupları çatışması başlamış ve İngilizler uyanıda bulunmuşlardır.

[171] **Yeni Gün** (Ankara gazetesi), 12 Temmuz 1338 - **İkdam** (Aynı tarih).

[172] **Tevhid-i Efkâr**, 3 Mayıs 1922.

[173] Bu konuda, en ayrıntılı bilgileri **Tarık Mümtaz Göztepe** adıgeçen eserlerinde olayların tanığı olarak vermiştir. Biz bu kitaplardan geniş surette yararlandık. Yazarın hiçbir tarih vermemesi saptanma işini zorlaştırmaktadır.

[174] Daha sonra yüzellilikler arasına alınmış, affedilip Türkiye'ye döndüğü gün (24 Şubat 1940) ölmüştür (İlhami Soysal, **150'likler**, s. 7).

İtilâfçılar, İtalya, Balkanlar, Suriye, Mısır, hatta Cava adasına kadar dağılmışlardır[175].

Vahdettin İtalyan Riviyerasında San Remo'yu seçmiştir. Damat Ferit Paşa, Fransız Riviyerasında, *Menton'a* yerleşmiştir.

Kalanlara gelince, 150'likler listesinin hemen tümünü, Hürriyet ve İtilâf mensuplarının adları somutlaştırmıştır. İçlerinde eski İttihatçılar da yok değildir. Lutfi Fikri Bey, ayrı bir işlem konusu olmuştur. Bazı İtilâfçılar, cumhuriyet rejimi içinde, CHP'ye muhalif partiler saflarında yer almışlardır.

Meşrutiyet yılları boyunca, iktidar partisi olamamış ve yalnızca muhalefet sahnesinde görülmüş olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Mütarekede ve çok değişik koşullar içinde, bu olanağa büyük ölçüde kavuşmuştur. Fakat, kendisini hiçbir suretle, yeni koşullara uyduramamış, hiçbir şey yokmuş gibi, eski çizgisinde inatçı bir tutumla ısrar etmiş ve kendi sonunu hazırlayarak, tarihe gömülmüştür.

[175] **Tarık Mümtaz Göztepe'den** saptayabildiğimiz kadarıyle, Sait Molla, eski Malatya valisi Ali Galip, eski Dâhiliye Nâzırı Cemal Beyler Romanya'ya, Sâlim Paşa Varna'ya, İşkenceci Âdil ve Kâzım Cevherii Yunanistan'a (burada memuriyet kabul etmişlerdir) gitmişlerdir. Sadık, Gümülcineli İsmail, Rıza Tevfik Beyler ve Süleyman Şefik Paşa Kahire'ye ve Arap ülkelerine gitmişlerdir. Yine Romanya'da Şehzade Nizamettin Efendi'nin çevresinde Mevlânzade Rıfat, Mustafa Sabri ve Mehmet Ali Beyler, Kiraz Hamdi, Vehip ve Recep Paşanın oluşturduğu bir grup vardır. Yalnız, bu saptama ilk gidişi ifade eder. Daha sonra yerler değişmiştir. (**Vahideddin, Gurbet Cehenneminde,** s. 44, 45 - 48, 54, 67, 84, 85, 99, 103 - 106 — **Vahideddin, Mütareke Gayyasında,** s. 444, 447 457 - 460.

B. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Tarafından 26 Eylül'de Ferid Paşa Kabinesine Verilen 1 nci Muhtıra Sureti*

Tarih-i milliyemizi lekeleyen 11 senelik devr-i ukubatında icra olunan intihabatta hükümet-i İttihadiyenin tazyikat ve İ'tisafatıyla hukuk-ı mukaddese-i intihabiyesinden mahrum edilen millet, evvelce hükûmet-i ittihadiye nâmına istihsâl olunan vesait ve kuvvaya muadil olarak bugün de Müdafaa-i Milliye nâmı altında Anadolu'da bulunan kolordu kumandanları ve onlara mevlub hey'et-i zabitanın iştirâki ile —milletin rıza ve arzusu hilâfına olarak— cem' ve teşkil olunan çetelerin taht-ı tazyik ve tahakkümünde hukuk-ı esasiyesinden mahrum edilmek tehlikesine marûz bulunmaktadır.

Fırkamızın en ziyade alâkadar bulunduğu emr-i mühim-i intihaba Anadolu'nun câbecâ uğradıldığı ahvâl-i müessife-i marûza ve gayr-ı tabiiye tahtında iştirak müteassır görüldüğü cihetle evvel emirde hükümet-i seniyenin nazar-ı dikkatini celbe müsaraat olunur. Olbabda.

Eylül 335

BELGE 2

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Tarafından 13 Teşrin-i Evvel'de Ali Rıza Paşa Kabinesine Verilen 2 nci Muhtıra Sureti**

Hükümet-i Seniyece malûm olduğu üzere tahminen beş aydan beri dimağı İstanbul'da olarak Anadolu'da yapılmakda ve bugün pek acı semânâk-i semeratı görülmekde bulunan teşkilâtın gûya müdafaa ve muhafaza-i hukuk-ı milliye düşüncesiyle bizzarure ümmetin sinesinden doğmuş bir kuvve-i meşrua olduğu hakkındaki iddialara ve vaveylâlara rağmen işbu kuvvetin sırf buradan intihab ve Anadolu-yu Şarkiye'ye sevk edilmiş ve evsaf ve hüvviyetleri şüpheli ve şâyan-i tedkik bulunmuş bâzı zabitan ile Anadolu'daki bir kısım kumandanların isyanından ve hiçbir kıymet ve mahiyeti ha-

* Kaynak: **Alemdar**, 26 Teşrin-i evvel 1919/1335, s. 2.

** Kaynak: **Alemdar**, 26 Teşrin-i evvel 1919, s. 2.

iz olmayan bir kıyamdan başka birşey olmadığı bugün gerek nazar-ı milletde ve gerekse ecanib nazarında tamamıyla tavazzuh eylemiş bir hakikat olduğu bittabi nazargâh-ı fahametlerinde dahi tecelli eylemişdir. Zât-ı hazret-i hilâfetpenâhinin emn ü itimat buyurmuş olduğu bir hey'et-i vükelâyı ıskat, umum telgrafnâmeleri işgâl ve muhaberatı kat' ve ihlâl, mutasarrıflardan bâzılarını katl, valileri azl, memurini tard ve tevkif, ahaliye cebren iane tarh, emvâl-i hazineye vaz'-ı yed, divan-ı harb-i örfiler teşkil, irade-i seniye istihsâl etmeksizin askeri silâh altına celb ve da'vet ve üç gün zarfında icabet etmeyenleri idam ile tehdit ve tecziye ve bu suretle devletin asayiş-i dahiliyesini ihlâl ve haysiyet-i hükümeti payimâl ederek devleti müşkil bir vartaya ilka eyleyen bir kuvve-i bağiye-i mevhume hiçbir vakitte zan ve tahmin edilmez ki riyaset-i fahimanelerinde emn ü itimad-ı hazret-i hilâfetpenâhiye mazhar olarak teşkil edilmiş bulunan bir hey'et-i vükelâ tarafından meşru' ve muta addedilmiş olabilsin. Hal böyle iken zimam-ı idaresi zât-ı hazret-i tacdari tarafından yed-i âsâfânelerine tevdi' buyurulmuş olan hey'et-i hükûmet işbu kuvve-i mevhumenin hakimiyeti tahtında mebusan intihabını emr ve muamele-i intihabiyeyi tesri' eyliyor. Acaba hükümet-i seniye ahval ve şerait-i hâzıra tahtında meşru bir intihab icra edebileceğine kani midir? Meselâ yüzü mütecaviz cesim karyeyi muhtevi Bozkır Kazası ahalisi ümmetden bir cüz' olduğu halde bugün bağî ve şâki telâkki eylediği bu zabitanın isyanına karşı müsademe ediyor. Ve bu müsademenin civar kazalara sirayet eylediği de mesmu'dur. Yakında bütün Anadolu'da aynı ahvâlin serzede-i zuhur olacağı ihtimâl-i vahimi müste'bat değildir. Bâzı hükümet memurini ile sırf zabitanın isyanından ibaret olan bu ihtilâlin kıymet ve mahiyetine eğer hükümet-i seniye telgrafhânelerinin işgâl edilmiş bulunması neticesi olarak kemahü hakkıha gayr-ı vakıf bulunuyorsa vilâyattan payitahta dökülüb gelen eşrâf ve âyânı ve terk-i vazifeye mecbur edilen memurini istima' buyurarak serian tavzih ve tevsik-i vaziyet buyurulmalıdır. Hukuk-ı intihabiyesine münhasıran malik ve anın bilâmezahim isti'mâline bittabi talib olan millet hükümetin emr-i intihabındaki nokta-i nazarını tesbit ve izah buyurmasına ise şiddetle muhtaç ve muntazır bulunuyor.

Kim ne derse desin mekasıd-ı malume ve amâl-i şahsiye tahtında olarak sekiz seneden beri kendisine tevcih edilmekde bulunan hücum ve enva' efk ü iftiralara rağmen mücahedesinde sebat ve nezahitini muhafaza etmiş ve her türlü mezalim ve mezahime sinekûşâd bulunmuş olmakla isbat-ı rüşt eylemiş bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası da intihabatın erbab-ı kıyamca gümrükden mal kaçırırcasına icrasına şitâb edilmesi ve hükümetce de buna mümaşaatda bulunulması karşısında aynı ihtiyac ve intizarda bulunmakda olduğu ümit eyleriz ki hükümet-i seniyece mazur ve muhikk görülür.

Kuva-yı milliye denilen ve hüvviyet ve mahiyetleri pek marûf olan şahsiyetler tarafından vücûda getirilip sabun köpüğünden baş-

ka bir mahiyeti haiz olmayan bu isyanın hedeflerinden biri de Hürriyet ve İtilâf Fırkasıdır. Anadolu'nun her tarafında Hürriyet ve İtilâf Fırkası mütehayyizan ve efradı hiçbir fırka hissini taşımadığını iddia eden bu fitne-i bâğiye tarafından düçâr-ı tecavüz ve taarruz oluyor. Haps veya tevkif veya firara icbâr ediliyor. Payitaht bu nevi mültecilerle dolmakdadır. Kıyamın adem-i meşruiyetiyle beraber eğer erbab-ı kıyam iddiaları vechile niyetlerinde halis olsalardı kendi arzularına muvafık, itimad-ı şâhâneyi haiz bir hükûmet mevki'-i iktidara geçince dağılmaları lâzım gelirdi. Bunu yapmadıkdan ma'ada bervech-i marûz umur-ı hükümete müdahaleye ve ef'al-i gayr-ı meşruayı ika'a devam ile memleketde muntazam bir hükûmet fikrini imha ve memleketin vaziyetini haricen ve dahilen muhataraya ilka etmektedirler. Binaenaleyh esrar-ı devlete bittabi' gayr-ı vakıf ve zaten gayr-ı mes'ul olan bir hey'et-i askeriyenin bir hükümet-i mes'ulenin muvacehesinde anın murakıbı ve şeriki olmak üzere devam-ı mevcudiyeti bir unsur-u muhafız vi istihlâs değil bir âmâl-i teşeddül ve inhilâl olmak tabii bulunduğundan artık takibedilen maksad ve gayenin menafi-ı zatiyye hizmet ve memleket ve hükümeti ele almakdan ibaret idüğü ve bu işe sırf İttihadcılık zihniyet ve tarz-ı hükümetinden başka birşey olmadığı zahirdir.

Bu yolda âmâl besleyen bir hey'etin netayic-i müstahsileyi itmâm ve idare için intihabâta dahi müdahale ile Meclis-i Millide cebren ekseriyeti ihraza tasaddi edeceği bilştibahdır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası intihabat hakkında nokta-i nazarını 26 Eylül 335 tarihli arizasıyla hükümet-i seniyeye arzeyledi. İşbu ikinci arizasıyla da beyân-ı hâl ve mâ-vakâ' eyleyerek bu babdaki vazife-i siyasiyesini ifa eyliyor. Ve intihabata iştirak veya adem-i iştirâk kararını ittihaz edebilmek için hükümetten emr-i intihabatın şerait-i hazıra tahtında matlub olan selâmetle icra edilip edilemiyeceği hakkındaki noktayınazarının serian millete şerh ve izah buyurulmasını istirham eyliyor.

13 Teşrin-i evvel sene 1335.

BELGE 3

28 Teşrin-i Evvelde Ali Rıza Paşa Kabinesine Verilen 3. Muhtıra Sureti*

Hürriyet ve İtilâf Fırkası 26 Eylül ve 13 Teşrin-i evvel sene 335 tarihlerinde takdim ettiği arizalarında intihab-ı mebusan hakkındaki nokta-i nazarını ve 600 senelik bir devlet-i muazzamayı bu günkü varta-i felâkete düşürmüş olan İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir fecayi'i ve taarruzatına karşı müdafaa-i vatan hissiyle teşekkül eden Kuva-yı Milliyenin şeklinden billstifade Anadolu'da

* Kaynak: Alemdar, 29 Teşrin-i evvel 1919, s. 2.

Kuva-yı Milliye nâmı altındaki zuhurinin mahiyet ve kemiyetini nazargâh-ı asâfânelerine arz ve vaz'eylemiş idi. İşbu komite 10 seneden beri gasb ve sirkat, nehb ü gâret, ihtikâr ve irtişâ takdil ve tehcir gibi mütenevvi' vesait-i zulmiye ve itisafiye ile doldurduğu kasalarının kapılarını sekiz aydan beri küşat ve buna Anadolu'da salgın suretiyle topladığı mebâliğ-i azimeyi ilâve ve mütarekeden sonra pâyitahtta toplanmış olan bâzı ihtiyat zabitanıyla komiteye mensub bâzı zabitan ile ümerâ ve erkân-ı askeriyeyi tavzif ve itmağ ederek menbaı İstanbul olan teşkilât vasıtasıyla ve bütün mesaimize ve hükümet-i seniyeye ale-t-tevâli vuku'bulan müracaat ve ricalarımıza rağmen Anadolu'ya sevk ve cem'e muvaffak oldu. İşbu cinai komite her ne şart-ı şekl dahilinde bulunursa bulunsun, neticesi ne kadar müthiş olursa olsun vekayi-i iğtişâşiye tekvin ve bundan bilistifade menfaat, servet, şân ve şöhret teminine sâi bir kısım muhteris ve müfteris kimselerden ve kezâlik setr-i seyyiât ve def'-i mes'uliyet daiyesiyle cinâyat-ı mütevâliye ikaından çekinmeyen ve bütün mukaddesatımızı menafi'-i hasise mukabilinde hiçbir azab-ı vicdani hissetmeksizin pâyimâl edenlerden mürekkeb bir kafileyi de hiçbir maniaya tesadüf etmemek bahtiyarlığı sayesinde kendisine zamm ü ilâve edebildi. Ve hükûmet-i seniyenin hâl-i tereddüdünden bilistifade mevzi' ve zamana hâkim görünmeğe çalıştı ve zannolunur ki bu atalet ve tereddütler neticesinde muvaffak da oluyor. Ahalinin hiçbir iştirâki olmadığı halde bu türediler tarafından Anadolu'da vücuda getirilen ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensub zabitan, memurin ve jandarma ile kuvvetini hükümetten alan bu üssatın intihab-ı mebusana icra-yı teehhür ve nüfûz edeceği ve sabıkan yaptıkları gibi tehdit ve terhip ve istimâl-i cebr ü şiddetle milletin hukuk-ı intihabiyesini gasb ederek Meclis-i Mebusan nâmı altında vücûda getirecekleri bir hey'et vasıtasıyla bütün mukadderât-ı ümmeti bittasarruf bâziçe-i emelleri kılmak isteyeceklerdir. Tahriren ve şifahen fırkamız tarafından Hükümet-i seniyeye arz edilmiş ve selâmet-i intihabın ne suretle temin edilebileceğinin hukuk-ı intihabiyesinin gasb ve pâyimâl edilmekte olduğunu gören millete beyân ve izah buyurulması istirham kılınmış idi. Fakat ne çâre ki Hükümet-i Seniyenin neşrettiği beyannâme ile millete karşı deruhte eylediği taahhüdatın vuku'bulan müracaatı üzerine Hürriyet ve İtilâf Fırkasının taraf-ı sami-i sadaretpenâhilerinden ita bulunmuş olan şifahî teminatın bugüne kadar hiçbir eser-i fiilisi görülmemiş olmasından kat'ı nazar bilâkis erbab-ı kıyâmın Fırkamız beyannâmesinde arz ü tafsil edilmiş olan harekât-ı bağiye ve şekâvetkârâneleri el'an devam ettiği ve Anadolu'dan Payitahta doğru vuku'bulmakta olan muhacerât ve bazı taraflarda bu isyan aleyhine gösterilen kıyam ve mukavemet ile sabit olmaktadır. Kuva-yı milliye mümessilleri nâmını alan rüesâ-yı İttihadiye'nin Anadolu'nun her köşesinde umur-u intihabiyeye müdahale ve hukuk-ı millete tecavüz eyledikleri ve hattâ ekseri mahallelerde müntehib-i sânilerin intihabını ikmâl ettikleri evrak-ı havadisde görül-

mekde ve nefs-i Pâyitahtta bile Milli Kongre maskesi altında icra-yı faaliyet ederek ahali ve devair-i intihabiye üzerinde vesait-i muhtelife ile icra-yı tesir ve imâl-i nüfûz eyledikleri vekayi-i câriye ile tahakkuk etmektedir. Diğer taraftan Amasya'ya davet edilen Salih Paşa'nın kuva-yı milliyenin Dersaadet mümessili ve murahhası Kara Vasıf Bey'i birlikte getirilmesine nazaran beynehümada vukubulduğu nüzzarca gazetelerde beyân ve ilân edilen itilâfın memlekette dördüncü bir kuvvetin kabulü şeklinde tecelli ettiği tebeyyün etmesine ve harekât-ı milliyenin ücretsiz telgrafla muhaberesine müsaade olunduğunun gazetelerde görülüb hükümetce tekzip edilmemesine ve harp cephelerinde bulunup devleti şerait-i müessife dahilinde akt ve mütarekeye mecbur eden ahvâlden hesab vermesi lâzım gelen kumandanların hâlâ işbaşında bulundurulmasına ve bunlardan adem-i mutavaatından dolayı bâirade-i seniye rütbesi nez'olunan biri ile hükümetin bera-yı itilâf temasda bulunmasına ve harekât-ı milliye tarafından tard ü tebid ve habs ve tevkif edilen vali, mutasarrıf ve memurin-i sairenin hukuk-ı kanuniyeleri tetkik edilmeksizin haklarındaki bu muamelât-ı keyfiye ve zecriyenin hükümetce terviciyle yerlerine harekât-ı milliye tarafından arzu edilenleri nasb ve tayin edilmesine mebni hükümetin serbesti-i intihabı temine muvaffak olamıyacağı anlaşılmaktadır.

Bu halde memlekette hayat-ı siyasiyenin teminine imkân kalmadığına kanaat getiren ve Anadolu ve Rumeli'nin her tarafında şuabatı olmak itibarıyla umur-u intihabiyede daha ziyade alâkadar bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası vaziyetin hal-i tabiiyesine ircaına intizaren bugünkü intihabata katiyyen iştirak edilemiyeceğini mateessüf taraf-ı âsâfânelerne arz ve bu babda mazûr görülmesini istirham eder.

Binaenaleyh zeyr-i hakimiyette bulunan bütün efrad ve ahalinin hukukunu muhafaza ve erbab-ı ceraimi tenkil ve tecziye ile resmen mükellef olan hükümet-i seniyeden öyle Salih Paşa Hazretlerinin Amasya seyahatlerinden mütehassıl kanaatleriyle iktifa etmeyerek fırkamızdan müntehab bir hey'et i'zamı ile merbut listede kısmen muharrer ef'al-i cinaiye ve gayr-ı kanuniyeyi mahallinde tedkik ettirerek tebeyyün eyleyecek hale göre mücazat-ı kanuniyenin tertib ve icrasıyla lâzıma-i adaletin ifasını taleb ve istida etmeyi fırkamız vezaif-i mukaddese addeyler.

BELGE 4

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Beyannamesi*

Teşkilât-ı kadimesini ihya ve hey'at-ı merkeziyesini yeniden teşkil eden Hürriyet ve İtilâf Fırkası cebren sükuta ve adem-i faaliyete

* Kaynak: Alemdar, 24 Kânun-ı sani 1335, s. 1-2.

mahkûm edildiği tarihten, Talât Paşa kabinesinin sukutuna kadar devam eden vekayi-i müessife ile Mütarekeden sonra uhde-i millete terettüp eden vazifeler hakkındaki nokta-i nazarını efkâr-ı millete arzetmeyi vazife bilir:

Hürriyet ve İtilâf Fırkası her şeyden evvel İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup bir hizb-i kalil ile avenesinin yine o Cemiyete mensup bir kısım durendiş efradın itirazatına ve ekseriyet-i azime-i milletin şikâyat ve teessüflerine rağmen, garip ve korkunç bir zihniyet-i hırs ve istibdat ile bir devletin kuvve-i askeriyesine müsteniden ve müsavi, mânevi hiçbir mesuliyetten korkmayarak bir çok sey'iat ve fecayie sebebiyet vermesini ezcümle:

1 — Alelitlak kavanin-i memleketi ve bilhassa kavanin-i esasiye-i meşruiyeti indi ve örfî muamelâtla mütemadiyen ihlâl etmesini,

2 — Efrad-ı milletin fıtraten hasip ve terbiye-i müteehhir bir kısmını bir çok menafi-i maddiye ile itma ve iğfal ederek memlekette muzir bir komitacılık zihniyetini vücude getirmesini,

3 — Bu muzir komitacılık zihniyetinin tesiriyle fırk-ı muhalifenin teşekkülüne mâni olarak memleketin en tehlikeli zamanlarda hükümet buhranları hudusuna ve kuvve-i milliyeye gayr-ı müstenit hükümetlerin teşekkülüne sebebiyet vermesini,

4 — Memurin ve mensubin-i devletin ekseriyetini, eytam ve aramil ile mütekaidini ve fıkara-yı halkı hiçbir suretle sıyanet etmeyerek bunları akla sığmayan bir sefalete mahkûm ve binnetice irtikâp irtişa ve su-i istimali, kahran tamim ile milletin saffet-i ahlâkıyesini haleldar etmesi,

5 — Kendi mensubiniyle bâzı müessesat-ı siyasiyeyi müteneffi etmek maksadıyla memleketin teşkilât ve muvazene-i iktisadiyesini esasından rahnedar ederek efrad-ı milletten bir çoğunun ihtikâr yüzünden mahv ve telef edilmesini,

6 — Her türlü vesait ile beynelanasır ilka-yı fitne ve fesat ve muhtelif unsurlar hakkında irtikâb-ı zulüm ve cinayat eylemesini,

7 — Devlet-i Osmaniyenin tarihî dostları olan devletlerin irşadat ve müsaadat-ı siyasiye ve iktisadiyesine rağmen, aynı hükümetlerin mensup olduğu zümre-i düveliyeye ve esasat-ı medeniyeye karşı ilân-ı harbederek memleketi nâkabil-i telâfi felâketlere düşürmesini ve bilâhare zuhur eden fırsatları da kasden fevt ile ihanetkâr bir siyasette tecerrüt etmesini huzur-ı millet ve medeniyette alenen takbih ve ekseriyet-i azime-i milletin de seyyiat-ı vâkıayı aynı suretle takbih eylediğine kani bulunduğunu beyan eder.

Eyyam-ı ahiredeki hâdisat hakkında uhde-i millete terettüp eden vazifelere gelince: Bugün milletimiz nazar-ı cihanda, maalesef Almanya ile birlikte medeniyet ve hürriyete karşı harbederek Düvel-i İtilâfiye'yi müşkilât-ı azimeye düşürmek ve milel-i muhtelife hakkında irtikâb-ı itisafat etmekle müttehim olduğu gibi medenî ve âdil bir hükümet teşkilinden âciz bulunmak ile de maznundur .

Binaenaleyh uhde-i millete terettüp eden vazife-i esasiye:

Evvelâ— Kendinin bir hizb-i kalil tarafından harbe sürüklendiği:

sâniyen: İrtikâbedilen itisafatta ekseriyet-i azimesi itibariyle kat'iyen medhaldar olmadığını isbat ve muntazam ve âdil bir hükümet teşkil ederek acz-i medenisi hakkındaki zann-ı bâtılı bilfiil reddetmektir. Bunun için de harbin ilân ve idamesine ait bilcümle vesaiki cem' ve telfik ve vesait-i muhtelife ile neşr-ü tamim ve seyyiat ve itisafat mürtekiplerini derhal tevkif ve teczie ve milletin bütün menabı-i irfan ve azmine müracaatla teşkilât-ı siyasiye ve idariyesini icabat-ı asriyeye göre ıslah etmek iktiza ederdi.

Halbuki Mütareke akdedileli mühim ve kıymettar bir zaman geçtiği halde bu yolda kat'i ve müessir bir hatve bile atılmamıştır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, mes'uliyet-i azimeyi mucip addettiği bu muzir taallül ve ataletin sebeb-i evvelini, milletin ruh ve iradesinden ahz-ı kuvvet etmiş bir hükümetin teşekkül edememesine atfeder ve şimdiye kadar ancak teşkilâtını ihya ve efkâr-ı umumiye-i milleti tefahhus ile iştigal edebildiği için bu esnada teşekkül eden hükümetleri müzaharetiyle takviye edememek mecburiyetinde kaldığına teessüf eyler.

Şu kadar ki bugün, Hürriyet ve İtilâf Fırkası teşkilâtını tanzim ve takviye etmiş ve seyyiat-ı mâziyenin daima fevkinde yaşayan bir çok efrad-ı münevvere ile de kuvvet bulmuş ve hususiyle, kanuna hürmet, anasır-ı muhtelifenin hukukuna riayet, hâkimiyet-i milliyeyi teyit gibi ötedenberi müdafaa ettiği esasat ile milletin amal-i hakikiyesine tamamiyle ma'keş olduğu hâdisat-ı ahire ile de teeyyüt etmiş bulunduğundan artık kendinin memleketi selâmete isal edecek her hangi bir hükümete müzaharet edebilecek bir mevki ve kudret ihraz etmiş olduğu kanaatindedir.

Şu halde Hürriyet ve İtilâf Fırkası, ancak kendi nıkat-ı nazarını takibedecek bir hükümete müzaharet edebilir.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın nıkat-ı nazarı, hutut-ı esasiyesi itibariyle şunlardır:

1 — Bil'umum icraatında kanunun hâkimiyetini kabul ve teyit etmek.

2 — Hürriyet-i matbuatı bihakkin tesis ve bilhassa icraat-ı hükümet hakkındaki tenkidatını her kim tarafından ve her ne maksatla yazılmış olursa olsun bizatihi kabul ederek hataları tashih ve hakikatları izah etmek.

3 — Kanun-ı Esasi'nin madde-i mahsusası mucibince dahilî ve haricî icraat-ı umumiyeden müştereken mes'uliyeti muhakkak olan harp kabinelerinin mes'uliyetini kuvveden fiile çıkarmak.

4 — Tehcir ve taktil fecayiini idare etmekle maznun olan İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'siyle fecayiin vukua geldiği merakizdeki murahhass-ı mes'ullerinin Kanun-ı Ceza'nın madde-i muayyinesi mucibince tevkif edilerek taht-ı muhakemeye alınması.

5 — Mevaki-i muhtelifede müslümanlara karşı ika edilen cinayatın bitaraf devletler hükkâm ve hukukşinasanı marifetiyle tahakkuk ettirilmesi.

6 — Tahkikat-ı mestureden efrad ve cemiat-ı muhtelifeye tevzi edilen mebaliğin derhal istirdadı.

7 — Umur-ı harbiye, iktisadiye ve idariyedeki su-i istimalât müsebbiplerinin meydana çıkarılarak tecziesi.

8 — Şuabat-ı muhtelife-i idarede el'an devam etmekte olan su-i istimalatın izalesiyle müsebbiplerin mes'ul edilmesi.

9 — Ordu müntesibininin şikâyat-ı muhikkasının derhal is'afı ile Teşkilât-ı Mahsusa vücude getirmelerine hacet bırakılmaması.

10 — İaşe Nezaretini, memleketin ihtiyacat-ı hâzırasına göre esaslı bir surette teşkil ve "Hükümet Teavünleri" vücude getirilerek bil' umum memurin ve mensubin-i devletle eshab-ı maaşın ve fıkara-yı halkın her nevi ihtiyacat-ı zaruriyesini ehven fiyatlarla temini ve iktisadi teşkilâtta mazulin ve mütekaidin ile ihtiyat zabitanından ehliyeti sabit olacakların tercihan tâyini.

11 — Bilumum nezaretlerde ve hususiyle Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde âcil ve ciddi tasarruflarda bulunularak israfata nihayet verilmesi ve kıtaat-ı askeriyeden bir kısmının umur-ı ziraiyede istihdamıyle müstakbel tehlike-i iaşenin önüne geçilmesi.

12 — Donanma ve Müdafaa-i Milliye cemiyetlerinin Hilâl-i Ahmer'e kalbi ve menabi ve varidatının tezyidi suretiyle fıkara-yı umur-ı sıhhıyesiyle meşgul olacak muntazam ve faal bir teşkilât vücude getirilmesi.

13 — Polis ve jandarma teşkilâtının âcilen tevhid ve tensikiyle asâyiş-i memleketi bihakkın temin edebilecek bir hale ircaı.

14 — Devair-i devletteki kâğıtçılığa nihayet verilerek memurinin vezaifini tâyin ve tahdit suretiyle fikir ve vazife ve mes'uliyetin tesisi.

15 — İşbu icraatı âcilen kuvveden fiile çıkarabilmek için nezaretlerin münasebat-ı mütekabilelerinde kavi bir tesanüt husulünün temini.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası işbu nıkat-ı nazarı takip ve âcil ve esasi ıslahat ve icraatiyle milleti, nazar-ı medeniyette ilâ ve seyyiat-ı sâbıkadan tebriye edecek bir hükümete bütün kuvvetiyle müzaharet eyliyeceğini ve aksi takdirde millete karşı hiçbir suretle hiçbir mes'uliyet kabul edemiyeceğini beyan ve Fırka'nın nıkat-ı nazarına iştirak edecek olan evlâd-ı vatana karşı bütün teşkilâtının kemal-i samimiyetle açık bulunduğunu arzeder.

BELGE 5

Hürriyet ve İtilâf'ın 1919 Seçimlerine İlişkin Bildirisi*

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Merkez-i Umumisinden:

Son günlerde mevzu-u bahsedilen muhtelif mesail-i siye hakkında Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın nokta-i nazarı berveçhi âtidir:

* Kaynak: Alemdar, 3 Şubat 1335- (1919). s. 1-2.

Evvelâ - Fırkalar Arasında İttihad:

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, münhasıran memleketin selâmetini ve haysiyet-i milletin muhafazasını gaye edinmiş ve mülk-ü milletin selâmet ve haysiyeti mevzu-u bahsolduğu zaman şahsiyet-i mâneviyesinden beklenilecek fedakârlıkları birer "vazife-i milliye" gibi kabul etmeye azmetmiştir. Şu kadar ki fedakârlığın müsmir ve dâim olabilmesi için ma'kul ve bihakkın mahalline masruf olması, bunun içün de fedakârlığı icabettiren mesailin bitarafâne muhakeme ve açık lisanla izahedilmesi lâzımdır. Binaenaleyh, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, en açık zannettiği bir lisanla beyana lüzum görür ki:

Memlekette bilâ tefrik-i cins-ü mezhep, ekseriyet-i azimesi itibariyle mağdur ve masum bir millet ile milletin başına musallat olmuş bir zümre-i zâlime vardır. Bu zümre-i zâlime, maateessüf İttihat ve Terakki unvanı altındaki müessese-i siyasiyeye mensuptur ve kimlerden ibaret olduğu da henüz nazar-ı millet ve medeniyette tahakkuk etmiş değildir. Bunun içün herhangi suretle ve her hangi bir iddia ile ayrılmış olursa olsun İttihat ve Terakki efradının fırak ve cemiyate iltihak, milletin haysiyet-i hariciyesini ve muhalefetin saffet ve ismetini muhil bir iştirak-ı alel cürüm mahiyetindedir. İttihat ve Terakki'nin müsavisine adem-i iştirak iddia eden efradına terettüp ilk ve son vazife İttihat ve Terakki müessese-i siyasiyesini muğfil muvazaalarla değil fakat samimi, açık ve ciddî bir tasfiye ile tathir ettikten sonra mevki-i muhalefete geçmek ve samimi ve ma'kul tenkidatıyla müessesenin şahsiyet-i mâneviyesinin iade-i itibarına çalışmaktır.

Bunun içün de:

1 — İktisadî, idari, siyasi bilumum mezalime ait vesaikin hükümete teslimi,

2 — İttihat ve Terakki'nin eski ve yeni teşkilât-ı hafiyesini idare eden efradın meydana çıkarılması,

3 — İttihat ve Terakki'ye ait olup tahsisat-ı mestureden alınan paralarla vesair gayr-ı meşru vasaitle elde edildiği sabit olan bilcümle emval-i menkule ve gayrı menkulenin hükümete iadesi lâzımdır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası ancak bu nokta-i nazarı kuvveden fiile çıkarmış bir teşkilâtın samimiyetine kanaat edebilir.

Fırak-ı saireye gelince: Gerek Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası ve gerek sair fırk-ı siyasiye ile Hürriyet ve İtilâf arasında hiçbir muhalefet yoktur. Fırkaların beyannameleri buna şahittir.

Binaenaleyh İttihat ve Terakki'ye nisbetle muhalif fırkalar arasında vahdet-i fikir ve nazar muhakkaktır. Ve fırk-ı muhalifenin fikir ve nazarları ekseriyet-i azime-i milletin ruh ve arzusundan mülhemdir. Binaenaleyh —zalim, muhtekir ve cânilerle avenesinden maada— bütün efrad-ı millet arasında ve mes'ulleri tecziye, adaleti tesis, hukuk-ı milliyeyi müdafaa etrafında esasen müesses olan vah-

det-i fikir ve emeli inkâr ederek efkâr-ı umumiyeyi teşviş edecek ve milleti ecanibe karşı yeniden başka suretle küçük düşürecek teşebbüsleri herşeyden kat'i nazar derin bir gaflet-i siyasiye gibi telâkki eder.

Sâniyen - Siyaset-i Hariciye

Hürriyet ve İtilâf Fırkası siyaset-i dahiliye ile siyaset-i hariciyeyi tefrik etmek imkânı olmadığına ve elyevm siyaset-i hariciyedeki muvaffakıyatın şahısların nüfus ve muarefeleriyle değil, cihan-ı medeniyetin musırran istediği icraat ve teşkilâtı kat'iyet ve ciddiyetle vücude getirmekle kabil olacağına ve esasi ve asri olması lâzımgelen bu icraat ve teşkilâtının da ancak tamamiyle mütecânis ve azimkâr ve asrî fikirlerle âmil bir kabine tarafından vücude getirilebileceğine kanidir. Binaenaleyh Hürriyet ve İtilâf Fırkası hutut-ı esasiyesini beyannamesiyle bildirdiği siyaset-i dahiliye etrafında bütün kuvvetiyle sarf-ı mesai etmeyi siyaset-i hariciyeyi imlâ edecek yegâne tarik-i selâmet telâkki eylediğini beyan ile bütün evlâd-ı vatanı aynı tarik-i mesaiye tekrar daveti bir vazife bilir.

BELGE 6

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Teşekkürü*

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Merkez-i Umumisinden:

Müterakenameyi imza ettiği tarihten itibaren hak ve adaletin galebesinden, hukuk-ı mukaddese-i milliyesinin her halde takdir ve takdis edileceğinden emin olarak neticeyi kemal-i metanetle beklemekte olan Türk milleti sevgili vatana âti, her türlü an'anat-ı adalete ve hususiyle Sulh Konferansına insani ve medeni milliyet prensiplerine mugayir olarak tecavüz edilmesi üzerine derin bir sukut-ı hayale maruz kalmış, amik bir heyecana düşmüştür. Anavatanın en uzak köşelerinden bile pâyıtahta akseden müheyyiç, tezahürat-ı diniye ve vatanperveraneye makarr-ı hilâfetin öz evlâdı olan müslümanlar, erkeğiyle, kadınıyla, çocuklarıyla iştirak etmiş, bilcümle fırk-ı siyasiye en kudsi gaye olan selâmet-i vatan namına birleşmiş, tüccar ve erbab-ı san'at mağazalarını kapamak suretiyle bu amik teessür-ü milliye bigâne kalmamıştır. Vifakın kuvvet, kuvvetin selâmet olduğunu hiçbir zaman unutmamış olan "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" bu tezahürat-ı hakikiye-i milliyeye karşı bilumum müslüman ve Türklere teşekkürü bir vazife bilir.

* Kaynak: Alemdar, 19 Mayıs 1335, s. 1.

BELGE 7

Sadık Bey'in Şura-yı Saltanat'ta Hürriyet ve İtilâf Fırkası Adına Yaptığı Konuşma*

(Âbidin Bey Tarafından Okunmuştur)
(26 Mayıs 1919 Pazartesi)

"Halife Hazretlerine şükranı, vatani bir vecibe bildikten sonra gerek İstanbul'da gerek taşrada dört yüze yakın şubesi bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası adına ve bu partinin reisi sıfatiyle düşüncelerimi arzediyorum: Mâzıden bahsetmek faydasız olduğu için bunu yapmıyacağım. Hâlen Mütareke'den evvelki mâzi nefret edilen bir lisanla yâdolunmaya bile lâyık değildir. Mütareke'den bugüne kadar geçen zamanda harp sebepleri ile diğer suçluların cezalandırılması hususunda üç kabine tarafından gösterilen zaafı da muahaze etmiyeceğim. Yalnız ilk defa kurulduğu zaman Fırkamıza mensup olarak telâkki edilen Ferit Paşa kabinesi başlangıçta biraz azim ve istidat eseri gösterir gibi olduğu halde, nihayet, memleketimizde adaletin icrasından şahsen zarar göreceklerini tahmin edenler eski teşkilâtları ve muhtelif vasıtaları ile hükümeti tereddüde düşürmeğe, kabinede partimizin mesleğini takip hususunda hassasiyet gösteren azamızın fikirlerini akim bırakmaya muvaffak olmuşlardır. İcraatımızı bekliyerek bir müddet vakit geçiren medeniyet dünyasının aleyhimizdeki âni hareketlerinin mühim sâik ve sebeplerinden biri de bu olsa gerektir. Burada bahsi program haricinde olan âmiller ve eski illetler pek çoktur ve mâzi istikbale o kadar bağlıdır ki içinde bulunduğumuz an onun ayırıcı hududunu teşkil eder. Binaenaleyh şu anda yapılacak iş nedir?

Artık tehlike gözümüze batacak bir mesafeye kadar yaklaşmıştır. Memleketimizin mukadderatı ve maazallah tamamen infisahı söz konusu oluyor. Vuku bulan ve olması ihtimali bulunan işgallere mukavemet edelim mi? Buna takatimiz var mı? Gerçi Türkler ve Müslümanlar geri kalan ferdlerinin hayatını da din ve devlet yolunda feda etmekten kat'iyen çekinmezler. Rehberlerinin bir işareti bunun için kâfidir. Bu işareti bugün her tarafta sabırsızlıkla beklerler. Türkler her türlü yüksek vasıfları haiz bir millettir. Zaten biz müslümanlarda itaat birbirine bağlı bir zincir gibidir. Millet hükümetine ve hükümet halifesine bağlı ve itaatlidir. Şu halde kavlen ve fiilen bir vücut halindedir. Bundan ayrılmamak azminde sebat etmeliyiz. Lâkin din ve devlet bu derece sadık ve fedakâr olan masum halkın daha fazla kanını döktürmek ve kadınları ile, çocukları ile geri kalan nüfusunu vahşet ayakları altında çiğnetmek bilmem

* Kaynak: M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, C 1, s. 111-113 (Yazar tarafından kısmen sadeleştirilmiştir.)

reva mıdır? Asya'nın muhtelif bölgelerinde yaşayan milyonlarca müslüman dahi, iyice haber aldığımıza göre bizim içün rahat ve huzurlarını tehlikeye koymak derecelerinde fedakârlığa kalkışmışlardır. Yabancı gazeteleri her tarafta ihtilâllerin genişlemekte olduğunu yazıyor. Her zaman hariçteki din kardeşlerimiz bizi ve hilâfet makamını düşünmekten bir an geri kalmıyorlar ve her fedakârlığı yapıyorlar. Acaba bizim de hem kendimizi ve hem de dışarıda bizim için nüfus fazlalığı ile bir zenginlik, bir kuvvet teşkil eden müslüman hayatının mahfuz kalmasını düşünmek karşılıklı bir vazife değil midir? İslâm umumi efkârının umumi galeyanı karşısında İtilâf devletlerinin medeni ve insani vazifeyi daha ziyade ihmal etmiyeceği ümidini açığa vurmakla beraber bizim kendi vazifemiz, şimdiki vaziyetin ağırlığı ve nazik durumu içinde yeni bir karışıklık hazırlayacak olan maddi hareketlerden çekinerek seziş ve anlayış dairesinde hakkımızı istemek ve yer yüzünde bir sulh unsuru olmaya çalışarak zavallı milletimizden başka Hindistandaki din kardeşlerimizin de menfaati namına devletimizin eski ve tarihî dostu bulunan büyük bir devletin millî ve siyasî mevcudiyetimizi muhafaza etmek suretiyle müzaharet ve dostluğunu sağlamak uygun olacağı kanaatindeyim".

BELGE 8

(Miralay) Sadık Bey'in Bildirisi*

Sadık Beyfendi Hazretlerinden Varidolmuştur:

Mösyö Klemanso'nun Damat Ferit Paşa Hazretlerine İstanbul'a avdet yolunu gösteren mektubu hukuk ve namus-ı milliyi vikaye için derhal sadaret kaymakamlığından istifasını mu'lin diğer bir varaka ile karşılayacağını zannettiğim Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi Hazretlerinin dünyada mevki-i iktidarda bulunan hiçbir mantık sahibinin israf etmeyeceği sözlerle gazete sütunlarına kadar çıkarak şahsiyatla uğraşması mevki-i iktidara gelmesinden evvel kendisi için basamak taşı yaptığı bir fırkanın reisi olan şahs-ı âcizaneme hücum etmesi ve bu hücumunun bilcümle gazetelere geçmesi şu beyanname-i cevabiyi neşre beni sevk ve mecbur ettiğinden dolayı müteessifim. Bir farkla ki onun kullandığı üslup ile kelimata —hatta edebiyat-ı siyasiyede de— yer vermemek ve insanların nezahat-i ifade ve asalet-i tasavvur denilen mükellefiyet-i mâneviyelerinden uzaklaşmamak isterim.

Hiçbir nokta-i nazardan tutulacak yeri kalmayan müşarünileyh Paşa hazretlerinin Sadr-ı âzam olmak üzere Kardinal "Rişliyö" devrini kimbilir ne sathi mütalâalarla gözönüne getirerek bu asrın o asır olmadığını ve ondan sonra bu memlekette Kardinal "Rişliyö"

* Kaynak: **Alemdar**, 4 Temmuz 1335.

nün karikatürleri bile bulunmadığını görmemek fakr-ı ilmisiyle kendisinin riyaset etmek istediği klerikallere Hürriyet ve İtilâf kelimeleri içinde bir gıda-yı içtimaî ve ahlâki bulamayınca yalnız hükümet kuvvetini israf suretiyle mücahedat-ı meşruamızı baltalamağa kalkmış olan Mustafa Sabri Efendi hazretleri "lider" sözü etrafında memleketimizde artık fırk-ı siyasiyenin komitacılıktan kurtulması gibi en beliğ, en geniş, en halâskâr âfâk-ı fikriye bulunduğunu nasıl anlayabilsin. Evet nasıl anlayabilsin ki bizim gibi fikir ve meslek namına vükelâlığa kadar her şeyi feda eden vatan oğulları Mısır'dan veya cihat-ı saireden henüz avdet edemezken geçen oligarşi sayesinde ikamete her nasılsa mezun bulundukları köşelerden Bâb-âli'ye ve Âyan'a teveccühle boşluktan bilistifade cism-i resmi-i devlete müstevli olan "zevat-ı hamse" bizler gibi peyderpey vatana avdet etmek çarelerini bulmağa başlayan mazlûmin ve mücahidin-i siyasiyeye karşı "vay bu adamlar ölmemişler, geliyorlar, aman koltuklara ne iyi oturmuştuk, rahatımızı kaçıracaklar" diye bin türlü hücum ve iftiralara başlamışlardır.

Kabine riyaseti vekâletinde bulunan bir zatın "filân bize muarızdır, çünkü kendisini Meclis-i Âyan'a aza yapmadık" demesi kadar şayan-ı merhamet bir fikir küçüklüğü tasavvur olunamaz. Ben esasen şu şekildeki Âyan'ın vücudüne bile taraftar değilim. Benim fikrimce ancak bir "meclis-i müessisan"dır ki elde kalacak kısm-ı mülkün hakikî ihtiyacınıza nazaran açık ve mükemmel bir Kanun-ı Esasi'ye göre yeni Osmanlı parlamentosunun şekl-i müstakbelini tayin ve tespit edecektir. Şu halde ben Âyanlığı nasıl isteyebilirim. Bu teklif siz de hazır bulunduğunuz halde Ferit Paşa tarafından vuku bulmuştur. Bab-ı Meşihat'te rüfekanız da hazır olduğu halde teklif ettiğiniz Harbiye Nezaretini reddeylediğim hatırınızda olsa gerektir. Heyet-i Vükelâ'ya memuriyetimin kabulü bile Fırka prensip ve mesleğini takibedebilecek bir kabine vücude getirmek vaadiyle tarafınızdan vaki olan teklif üzerine idi. Siz vaadinizde halfettiniz. Ben de istifa ettim. Mensup olduğu fırka ile anlaşmağa lüzum görmemek ve Paris'te tutacağı hatt-ı hareket hakkında hatta kendi kabinesindeki azaları da amik bir karanlık içinde bırakmak suretiyle İstanbul'dan alelacele hareket buyuran Damat Ferit Paşa hazretleri gibi kendi fırkasına karşı küfran-ı nimette bulunan yani meşru bir cereyan-ı siyasiye istinat etmeksizin sadaret kaymakamlığına geçen zat hiç olmazsa o âmirinin Paris'te hezimet-i siyasiye ile —maateessüf şahs-ı mânevi-i devlet namına— iflâsa uğradığı gün olsun intibaha gelecek ve gazetecileri evlâd-ı vatana karşı şahsi hücumlara vasıtacağı yerde namus-ı milli-i Osmani'yi kurtarmak için derhal huzur-ı hümayuna çıkacak ve deyecekti ki "Padişahım! dâvamızı nasıl kazanacağımızı bilmeksizin ve bu bapta makul bir hazırlıkta bulunmaksızın Paris'e koştuk. Lüzumsuz ve muzır olduğunu sonradan anladığımız bir nota üzerine oradan ric'ate mecbur olduk. Ferit Paşa hazretlerinin şu muvaffakıyetsizliğinden gelen darbe milletin cangâhına inmemelidir. Binaenaleyh beceremediğimiz bu işten dolayı

hâkipây-ı şâhanenizden aflar, bârgâha-ı Hüdadan mağfiretler dileyerek çekiliyoruz."

Nezaret sandalyelerinden ve seyr-ü sefer otomobillerinden duydukları zevki üç gün daha temdit için sabahtan akşama kadar bir kaç kere "ahval-i umumiyede iyilik var, vaziyet lehimize tahavvül ediyor. Klemanso'nun yazdığı mektup ehemmiyetsizdir. Yani Damat Ferit Paşa İstanbul'u çabuk özlediği için avdetini teshil etmek üzere böyle bir mektup yazmasını Klemanso'ya rica etmiştir!!!... Ilâhare" diye en gülünç ve en muzır bir nikbinlik propagandasıyle milleti iz'ansız addeden ve vicdan-ı milliye karşı ardı arası kesilmeyen, böyle hakaretlerden asla çekinmeyen bedbaht kimseler suretle mevkilerini tahkim ettiklerine kail iseler yalnız kendi kendilerini aldatıyorlar demektir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın "lideri" de bütün dünyada akide-i siyasiyesine sadık olan her "lider" gibi icabında tek başına kalsa bile parti bayrağını elinden bırakmıyacak ve fikir ve meslek etrafında yürüyenlerin nihayet şerefli galebelerden başka bir şeye müsadif olmıyacaklarını isbat edecektir.

İstibdat yalnız mevki-i iktidarda bulunanlardan gelir. Bilakis parti "lideri" mevki-i iktidarda bulunmadığı vakit istibdada karşı koyabilmek için her yerde bilâ istisna "disiplin" ve tecanüs-ü vecaibine dayanır. Bu kudret-i ahlâkiyeye istibdat demek için bütün mevzuat-ı ilm-ü irfanı tersine okumak gerektir. Bu nokta-i nazardan Şeyhülislâm Efendi hazretlerinin yekûn-ı beyanatına alelâde mugalatadan başka bir şey değildir diyeceğiz.

(Sansür edilmiş bir kaç sözcük) .... Klemanso'nun mektubunu dikkatle okuyan her müslümanın kalbi derin bir surette titredi. İşte ben de o yolda bütün bu söylediklerimi ra'şedar olan bütün mevcudiyetimle söylüyorum. Siyaset-i dahiliye ve hariciyesinde en açık bir fecaatle taksiratlı iflâsa düşenlerin mücrimiyetini şahs-ı mânevi-i devlet namına mal etmemek şu dakikada yedd-i kudret hazret-i pâdişahidedir.

Bu noktada o kudret-i âliyenin azçok sükûtu derin yaralı vatanı ileride tedavisi kabil olmıyacak bir hale düşürür. Geçirecek an kalmadığı için şu mâruzat ve beyanat-ı münteşire hem hâkipay-ı muallâyı şehriyari hem de efkâr-ı umumiye muvacehesinde vatani bir borç bildiğim son bir hitaptır. Ve minallah-ü tevfik.

Hürriyet ve İtilâf Fırka-i Siyasiyesi Reisi Sadık

BELGE 9

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Merkez-i Umumi'si Tarafından Varidolmuştur*

1328 senesi Kânun-ı sanisinde vukubulan Bâb-ı âli hâdise-i malûmesiyle tatil-i faaliyet etmiş ve erkân-ı mühimmesi memleketten mü-

* Kaynak: **Alemdar**, 27 Mayıs 1336 s. 2.

farekate mecbur kalmış olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Mütarekeyi müteakıp inkişaf eden saha-i siyasette iade-i mevcudiyetle tekrar taazzuva çalışmış ise de ilca-yı ahval-i harp dolayısıyle metin ve mütecanis surette teşekkül edememiş olması yüzünden mütevellit ihtilâflar; gerek Heyet-i Merkeziye azası meyanında ve gerekse Fırka şuabatında Merkez-i Umumi'nin tensik ve takviyesi lüzumuna dair bir kanaat vücude getirmişti. Bunun üzerine Reis Miralay Sadık Bey Anadoluda tahaddüs eden vukuat-ı malûme sebebiyle bir fırka kongresi akdi imkânsızlığı karşısında esbab-ı mucibeye müstenit beyannamesiyle Fırka'nın Dersaadet'le Rumeli ve Anadolu'da müesses şuabatına müracaat ederek mütecânis ve müttehit bir Merkez-i Umumi teşkili salâhiyetini talebe mecbur kalmış ve şuabattan vârid olan cevapnamelerin reyy-i âm kuvvetinde ve tahrirî kongre mahiyetindeki netayic-i hâsılası, salâhiyet-i matlubenin ekseriyet-i azime ile kendisine itası cihetinde mütecelli ve nümayan olmuş ancak o esnada tahaddüs eden bâzı ahvalin tavsiye eylediği teenniye tevfikan işbu salâhiyet mevki-i fiile ve tatbike konulamamış idi.

Gerek sabıkan bais-i şikâyet olan aynı ahvalin tekerrür ve temadisi yüzünden tekevvün etmekte olan intizamsızlıkların izalesiyle mütecanis ve müttehit bir Merkez-i Umumî teşkili ihtiyacının tebarüzü ve diğer taraftan da Dersaadet Küçükpazar şubesinde vücude gelen bir içtimaın netayic-i hasılası ve gerek ahval-i hâzıra ilcasıyla Anadolu'nun cihat-ı muhtelifesinden Dersaadet'e gelmiş olan şuabat rüesa ve murahhaslarının müracaat-ı mütevaliyesi ve bilhassa ihtiyac-ı kat'î-i zaman ânifen maruz salâhiyeten mevki-i fiil ve tatbike vaz'ı mecburiyetini tahakkuk ettirmiş olmakla aza-yı müşavereyi de ihtiva etmek üzere zirde esamisi muharrer zevattan mürekkep Merkez-i Umumi teessüs ve teşekkül eylemiştir.

Esamisi işbu teşkilâta dahil bulunan zevat-ı kiramdan Fırka'nın geçen sene Şura-yı Saltanat'ta tavzih eylediği ve ammenin muttali bulunduğu siyaset-i hariciye ve dahiliyeyi kendi akide-i siyasiyesine muvafık bulmayan zevat Fırka Nizamname-i Dahili'sinin madde-i mahsusası mucibince tabii istifa hakkına maliktirler.

Merkez-i Umumi Azasının Esamisi

Reis: Sadık Bey, Adliye Nâzırı Rüştü Beyfendi hazretleri, Âyan'dan Seyyid Abdülkadir Efendi[1], Âyan'dan Maarif Nâzır-ı esbakı Rıza Tevfik Bey, Âyan'dan Adliye Nâzır-ı esbakı Vasfi Efendi, Sadaret Müsteşarı Cemal Bey, Dahiliye Nâzır-ı esbakı Ali Kemal Bey, Hüdavendigâr Vali-i esbakı Gümülcineli İsmail Bey, İstanbul Vali-i Sâbıkı Yusuf Ziya Bey, İşkodra Vali-i esbakı Safiyettin Bey, Karahisar-ı Şarkî vali-i esbakı Ömer Feyzi Bey, Adliye Müsteşarı Sait Molla Bey[2], Prens Hayrettin Bey[3], Rüsumat Müdir-i Umumi'si Mahir Sa-

[1] İstifasını bildirmiştir (Alemdar, 1 Haziran 1336, s. 1)
[2] İstifasını bildirmiştir (Alemdar, 3 Haziran 1336, s. 3)

it Bey[4], Dar-ül hikmet-i İslâmiye Kâtibi Hafız İsmail Efendi, Harputlu Remzi Bey, Bedirhanzade Emin Âli Bey, Trabzonlu Süleyman Bey, Şeyh Ömer Efendi, Evrenoszade Sami Bey, Ders-i âm Ata Efendi, Midhat Paşa hafidi Midhat Kemal Bey[5], müverrih Ahmet Refik Bey[6], Halil Rıfat Paşazade Fuat Paşa.

Merkez-i Umumi'nin mesaisini tezyid ve takviye eyleyecek olan encümenlerin suret-i teşekkülleri de ayrıca neşrolunacaktır.

Memuriyette bulunan Merkez-i Umumî azası memuriyetleri devam ettiği müddetçe Merkez-i Umumi müzakeratında sahib-i rey değildirler.

BELGE 10

Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Beyannamesi*

Mutedil Hürriyet ve İtilâf Merkez-i Umumisi tarafından varid olmuştur:

Meşrutiyetle birlikte her memlekete Fırka hayatının duhulü zarurî olduğu halde bizim memleketimizde ne doğru bir meşrutiyet ve ne de muntazam bir fırka hayatı muhafaza edilememiştir. Daha doğrusu meşrutiyetle beraber suiistimal edilen fırka hayatı yüzünden halkın memlekete nâfi olabilecek aksam ve anasırı nazarında meşrutiyetle beraber fırkalara karşı da bir nefret hasıl olmuş ve gün geçtikçe bu nefret bilhakkın teberri-i liyakatı iddia olunabilecek derecede vüs'at ve umumiyet peyda eylemiştir. Fakat meşrutiyetten hayır ve menfaat yerine büyük zararlar gördüğümüzü vesile ittihaz ederek meşrutiyet-i idareyi terk ve tebdile karar vermediğimize göre memleketimizde fırka hayatile de alâkadar olmak mecburiyetinden kurtulduğumuzu hiç bir vakit iddia edemeyiz. Bahusus fırkalardan tavakki ve teberri etmekte kendilerini haklı bulan zevatın istinat ettiği esbab-ı mucibe fırkalarda görülen yolsuzluktan ibaret olursa bu defa öyle bir fırkaların karşısına iyisini ikame etmek vazifesi daha mütehattem bir hale gelmiş olur. Çünkü müçtemian ika edilmekte olan zararların yine ancak müçtemi kuvvetlerle önüne geçilebilir. On seneden beri gayr-ı lâyık ve gayr-ı kâfi ellere geçen fırka cereyanlarının tevlid eylediği nekayıstan müberra kalmakta kendilerince inşirah nefsi duyan zevat için düşünmek lâzım gelmez mi ki Meşrutiyetle beraber behemehal memlekete girecek olan fırkalar kendileri gibi erbab-ı haysiyet ve liyakatın uzakta durması yüzün-

[3] İstifasını bildirmiştir (Alemdar, 31 Mayıs 1336, s. 1)
[4] İstifasını bildirmiştir (Alemdar, 1 Haziran 1336, s. 1)
[5] İstifası bildirilmiştir (Alemdar, 30 Mayıs 1336, s. 1)
[6] İstifası bildirilmiştir (Alemdar, 1 Haziran 1336, s. 1)
* Kaynak: Alemdar, 11 Temmuz 1920.

den gayr-ı lâyık ellere geçmiştir. Ve bu itibar ile vazife-i müştereke-yi hüsn-ü ifa edemiyenlerden ziyade vazifenin vücudünü hissetmiyenlerin mesuliyeti daha ağır olmak lâzım gelir. Bu tafsilâttan da anlaşılacağı üzere şimdiye kadar fırkalarda görülen muvaffakıyetsizliklerin sebeplerini programların adem-i kifayesinde aramaktan ise tatbik ve icrasına müekkel olan eydi-i emanette aramak daha muvafık olacağı cihetle gerek eski Hürriyet ve İtilâf programile nizamnamesi haricinde hodserane hareket eden azanın ef'aline iştirak etmiyen Hürriyet ve İtilâf azasını ve gerek memleketin sair erbab-ı hamiyet ve haysiyetini (Mutedil Hürriyet ve İtilâf) nâmı altında toplanmağa davet ediyoruz. İleride Kongrenin tasvibine vaz' edilmek üzere şimdilik eski programa bir kaç madde ilâve ile iktifa ettik. Maksadımız memleketi bir an evvel sulha kavuşturmak ve hayalât ve iğfalât-ı mütemadiye uğrunda istihlâk oluna oluna mevcudu pek ziyade azalmış ve kalanları cidden bitab düşmüş olan efrad-ı milleti ölüm yollarına sevk ve teşvik etmekten ise her şeyden evvel onları yaşatmak çarelerini arıyarak vatanın azami derecede düçar olduğu felâketi şiddet ve mukavemetle değil, sükûn ve itidal ve basiret ile tazmin ve telâfiye çalışmaktır.

Fırka programına mevadd-ı âtiye ilâve edilmiştir:

Madde 1 — Fırka, âdât ve an'anat itibarile diğer milletleri taklid etmek gibi gerek menfaatimize ve gerek izzet-i nefs-i millimize tevafuk edemiyen halâttan ictinap ederek bu gibi hususat milletimizin hüviyetini, ruhunu tağyir ve tebdile müsaade etmemekle beraber milel-i mütemeddinenin ulûm ve sanayi noktasından terakkiyat ve teceddüdadını da her hatvede takip etmek lüzumuna kaildir.

Madde 2 — Meb'us intihabatında tebaa-i Osmaniyenin zükûr ve inas nüfusunun mecmuu nazarı itibare alınacak ve millet teşkilâtı hükûmet teşkilâtından tamamen ayrılacak yani intihab-ı mebusana esas olan Heyet-i İhtiyariye ve Belediye intihabatında ekseriyeti ihraz edenler hükûmetin tercihine muhtaç kalmaksızın taayyün edecektir.

Madde 3 — Maarif tedrisatında Müslüman talebenin islâmiyet ve milliyet hüsn-ü terbiyesini muhafaza edecek surette yetiştirilmesine itina olunacak ve Memalik-i Osmaniye'de maruf olan milel-i muhtelife etfalinin tedrisat-ı mezhebiyelerine müdahale edilmiyecektir. Müslümanlar arasında Arapçanın kıymet-i diniye ve ilmiyesi ve lisanımızda Arabî ve Farisinin kıymet-i edebiyeleri derkâr olduğundan mekâtipte bu iki lisanın tahsiline lisan-ı maderzadımızdan sonra birinci derecede mazhar-ı ihtimam olan elsine derecesinde ehemmiyet verilecektir.

Madde 4 — Fırka, halkı mümkün mertebe müstehlik vaziyetinden tahlis ile teşebbüsat-ı şahsiyenin inkişafı esbabına tevessül edecek ve bu hususu temin için gençlerin salâbet-i fikriye ve ahlâkiyelerile salâbeti azm ve iradelerinden azamî derecede istifadeye çalışacaktır.

Nizamnam-i dahiliye berveçhi âti mevad ilâve edilmiştir:

Madde 1 — Merkez-i Umumide hey'et-i idare tarafından müntahap ve hey'et-i idareye karşı mes'ul olmak üzere lâakal yedişer kişiden mürekkep encümenler bulunacaktır.

Madde 2 — Encümenlerin adedi Merkez-i Umumî Hey'et-i İdaresince görülecek lüzuma göre tezyid veya tenkis edilebilir. Fakat bu husustaki kararlarda sülüsan-ı ekseriyet lâzımdır.

Madde 3 — Her encümen kendi azası meyanında birer reis ve ve kâtip intihap edecek ve ledelicap hey'et-i idare ile temas hakkı azanın malûmatı lâhik olmak şartile münhasıran reis de olacaktır.

Madde 4 — Encümenler hey'et-i idare tarafından kendisine tevdi olunan hususat ile salâhiyetleri dahilinde resen lüzum gördüğü mevad hakkında icra-yı tetkikat ve ittihaz-ı mukarrerat edilebilir. Ancak bu mukarrerat ehemmiyetine göre hey'et-i idarenin veya hey'et-i idare reisinin tasvibine iktiran ettikten sonra icra edilir.

BELGE 11

Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Kuruluşu Hakkında Şûra-yı Devlet Kararı*

Şûra-yı Devlet
Mülkiye ve Maarif
Aded
40427/991

Dahiliye Nezaretinden bittakdim Şûra-yı Devlete havale buyurulan Teşrin-i evvel 336 tarihli tezkire melfuflarıyla Mülkiye ve Maarif Dairesinde kıraat olundu.

Tezkire-i Mezkûrede, Hürriyet ve İtilâf Fırkası azasından Mustafa Sabri ve Zeynelabidin Efendilerle Şerif Sadeddin Paşa imzalarıyla verilen beyannamede mensub oldukları Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın nizamnâme-i esasisini aynen ibka etmekle beraber buna ilâveten de mezkûr nizamnâmenin program kısmına yeniden dört madde ve nizamnâme-i dahiliye de kezalik dört madde ilâvesi ve Mutedil kelimesinin Hürriyet ve İtilâf ûnvanına izafeten isti'mali suretiyle ibraz-ı faaliyet eyleyeceği dermeyan olunması üzerine ünvanın ve kısmen takib edilecek mekasıdın tebeddülü nazar-ı itibara alınarak ayrı bir fırka olmak üzere ita edilen beyannâme ve merbut programa mukabil kendilerine ale-l-usul ilm-ü-haber ita kılındığı anlaşılmış ve bu kerre Hürriyet ve İtilâf Fırkası reis-i sânisi Gümülcineli İsmail Bey imzasıyla verilen arzuhalde fırka merkez-i umumisinde yapılan tasfiyede hey'et-i idareden ihraç edilen âyândan Mustafa Sabri ve Zeynelabidin Efendilerin Mutedil Hürriyet ve İtilâf nâ-

* Kaynak: BBA/Siyasi Dosya: 27

mıyla bir hizb te'sis eyledikleri ve herhangi bir ferdin usûlü dairesinde fırka te'sisine hakkı derkâr olub ancak mevcut ve müesses olan bir fırka-i siyasiyenin nizamnâme-i esasisini aynen kabul ve tatbik ve ûnvanını da bir kelime ilâvesiyle istimal gayr-ı caiz olduğundan Mutedil Hürriyet ve İtilâf nâmındaki hizbin fesh ve ilgasıyla müessislerinin başka bir nâm altında ayrı bir programla fırka teşkiline mecbur tutulmaları isti'da edilmiş ve esasen Nezaretçe de nizamnâme-i esasiye dört madde ve ûnvana bir kelime ilâvesi suretiyle vaki' olan bu iftirak hakkındaki itiraz varit görülüyorsa da bu babda cemiyetler kanununda sarahat-ı kâfiye gayr-ı mevcut ve keyfiyet hall ü tefsire muhtaç bulunmuş olduğundan bahisle bu cihetin Şûra-yı Devletçe tedkik ve tefsiri lüzûmu ityân kılınmıştır.

İcabı led-il-teemmül cemiyetler kanununda aynı maksad ve gaye içün müteaddid fırka ve cemiyetler teşkilinin adem-i cevazına dair bir gûna kayd ü işaret olmadığından bir fırka nizamnâme-i dahiliyesinin diğerine müşabih veyahut o mahiyette olması yeni bir fırkanın teşkiline mani' olmıyacağı ve Hürriyet ve İtilâf Fırkasından ayrılan hizb nizamnâme-i esasiye dört madde ve fırkanın ûnvanına diğerinden fark ve temyize delâlet etmek üzere bir de 'mutedil' kelimesi ilâve eylemiş olduğu cihetle diğerinin aynı addolunamıyacağı derkâr ve ma'heza bundan dolayı kendisini muzarrır addedenlerin ait olduğu mahkemeye müracaatta muhtar bulunmuş olduklarının Dahiliye Nezaretine iş'arı tezekkür kılındı. Olbabda emr ü ferman hazret-i men leh ül emrindir.

(Şûra-yı Devlet)	Mülkiye ve Maarif Dairesi Reis-i Sanisi	Azalar
Mühür	İmza	(Beş imza)

BELGE 12

Tasvir-i Efkâr'ın Başyazısı*

Mahut "Eşil" Lâyihası

Cenab-ı Hakkın millet-i Osmaniyeye bir lûtf-u mahzusu olmak üzere, müddet-i nezâreti pek az devam etmiş olan Dahiliye Nâzır-ı sâbıkı, bu pek az müddet zarfında yaptığı marifetlerin belki birincisi ve şaheseri ıtlakına seza olan Doktor "Eşil" projesi meselesinin milletin enzar-ı intibah ve ibtisarına vaz'ından gocunmuş ve hiddetlenmiş olmalı ki evvelki gün, "Sabah"ın başmakalesinde, mülk ve millete muzır bulduğumuz bu meseleseyi karıştırdığımız içün hem bize hücum ediyor, hem de keyfiyeti kendi hesap ve kitabına muvafık bir suretle teşrih ve tavzih ediyor.

Sabık Dahiliye Nâzırı, izahnamesinde bermutad o pek sevdiği ve kendi lehçesi içün pek munis bulduğu kabak, karpuz, lâhana, ham, kelek gibi nebatî teşbih ve istiarelerle tezyin-i kelâm eyledikten sonra "Eşil" projesini devlet ve millete pek faideli ve nâfi bir şekilde göstermeye çalışıyor.

Ali Kemal Bey'in hikâyesine nazaran: "Türkçe, Ermenice, Kürtçeye ve Van, Bitlis, Erzurum havalisine vâkıf bir zat olan Amerikalı Doktor "Eşil" bilâ tefrik-i cins ve mezhep havali-i mezkûre ahalisine yardım etmek fikri ile bir lâyıha hazırlıyor. Bu lâyıhanın hutut-ı esasiyesi berveçh-i âtidir: Vilâyetler hâkimiyet-i Osmaniyede kalmakla beraber jandarması müslüman ve hıristiyanlardan muhtelit olarak bir ecnebi âmire tâbi bulunacak.

(.........................)[1] ahalisine ikraz edilecek. Vilâyetler hâkimiyet-i Osmaniyede kalacak ama, bu hâkimiyet asrın ve zamanın icabatına göre tâdil, tensik ve tanzim edilecek.

İşte Ali Kemal Bey proje hakkında yalnız bu izahatı veriyor. Fakat acaba proje yalnız bundan mı ibarettir?

Sâbık Dahiliye Nâzırının allayıp pullamasına rağmen, devletin hukuk-ı siyasiyesine muhalif bulunduğu güneş gibi âyan olan bu lâyıha acaba hakikaten Ali Kemal Bey'in izah ettiği şekilde midir? Sabah başmuharririnin artık yerli yabancı herkesçe malûm olan masabakı her sözünün mahz-ı hakikat telâkki edilmesine mâni olduğu için soruyoruz:

Şöyle bir hulâsasını, sırf kendi istediği şekil ve surette çiziverdiği projeyi aynen neşredebilir mi? Kendini vatana ihanet ve Divan-ı Âli'ye sevk gibi ithamat altında bırakan projeyi neden aynen neşretmedi de yalnız kendi işine geldiği veçhüzere, sathî ve yaldızlı bir hulâsasını meydana atmakla iktifa eyledi? Bu gibi mesail-i muaz-

* 10 Temmuz 1919 (yazı imzasızdır. **Velid Ebüzziya Bey** tarafından yazılmış olması mümkündür.)

[1] Noktalı yerler sansür edilmiştir.

zamada, muarızlarını iskât için en basit çare-i hal, en kestirme tarik, lâhana ve karpuz sergisine lâyık tezehhüat ile işi gürültüye boğmaktan ziyade, lâyıhayı aynen neşreylemek değil midir? Ali Kemal Bey, hakikatin tezahüründen korkmuyorsa projeyi aynen neşrettirmelidir. Bütün efkâr-ı umumiye-i millet bu muntazırdır.

Sabah başmuharriri, aynı zamanda işin henüz bir lâyıha halinde bulunduğunu da iddia ediyor:

"... Fakat maalesef bu lâyıha şimdilik kuru bir tasavvurdur, hatta bir hayaldir ki henüz bir parça hamdır. Olmamıştır. Çünkü min haysel mecmu Doktor "Eşil" kimdir? Bir fert, bir memur ki bir heyete, bir çok amirlere tabidir. İptida-yı emirde sulh konferansı bize, devletimize, hâkimiyetimize dair kararını vermeli ki bu lâyıha bir ehemmiyeti haiz olsun" diyor.

Pek iyi, madem ki Nâzır-ı sâbıkın kendi nebati tâbiratı veçhile ham imiş, olmamış imiş; o halde bu kadar isticale ne lüzum vardı? Madem ki lâyıha tasdik edilse de sulh konferansının hakkımızda vereceği karara intizar mecburiyeti vardı, o halde Ali Kemal Bey neden bu ham lâyıhayı Meclis-i Vükelâ'ya alelacele tasdik ettirmek istedi? Biz iddia ediyoruz ki "Eşil" projesi Meclis-i Vükelâ'ya, devair-i aidesince tedkik edilmek üzere değil, der'akap o celsede imzalanmak üzere takdim edilmiştir.

Lâyıhanın, sulh konferansınca hakkımızda ne vakit ittihaz edileceği malum bulunmayan karar-ı kat'iye müteallik muallâk ve tabi bulunduğunu söyledikten sonra "gelecek kışın, zer-ü hasat mevsimlerinin, hâsılı o memleketin muhtaç halkının düşünüldüğü" içün istical olunduğunu ifade etmek pek kuvvetli bir mantığa delâlet etmez.

Binaenaleyh Dâhiliye Nâzırı tarafından gösterilen isticalin meseleyi gürültüye getirip Heyet-i Vükelâ'ya tasvip ve tasdik ettirmekten ibaret olduğunu anlayabilmek, hatta koyu câhiller için bile müşkül değildir.

Üçüncü bir nokta daha var: Dâhiliye Nâzır-ı sâbıkı, (..............) ve Hey'et-i Vükelâ'da, tecrübedide ve kâmil bir vezirin lisanından: "Kongo hükümeti bile böyle bir mukavelenameye vaz'ı imza edemez" suretinde kat'i bir cevab-ı redde maruz kalan bu lâyıhayı nasıl oldu da kendi iddiasına nazaran, Sadr-ı âzam Paşa'ya bir mektup ile tavsiye etmek, diğer bir iddiaya göre de imzalamak cesaretini gösterdi. İmza meselesini bir tarafa bırakıp Nâzır-ı sâbıkın bizzat kabul ve itiraf ettiği tavsiye keyfiyetini nazar-ı itibara alırsak görürüz ki iş yine pürüzlüdür. Hey'et-i Vükelâ'nın reddettiği bir lâyıhayı Dâhiliye Nâzırı ve hak ve selâhıyetle Sadr-ı âzam Paşa'ya tavsiye edebilir? Ve bu tavsiye acaba ne şekilde vâki olmuştur?

Ali Kemal Bey, bu tavsiyeyi de aynen neşretmelidir ki mesele tamamen tavazzuh etsin.

Lâyıhanın "ancak birkaç kanun ile mevki-i tatbika konulabileceği son derece âşikâr iken böyle bir lâyıhayı tasdika bir Dahiliye Nâzırının ne selâhiyeti, böyle bir tasdikin de ne hükmü olabilir?" iddia-

sına gelince, bu da isticalin ve Sadr-ı âzam Paşa'ya tavsiye göndermenin lüzumsuzluğunu ispat eylemekle beraber bizim gibi zayıf ve beynelmilel müşkül bir vaziyette bulunan bir devlet namına tek bir Nâzır tarafından bile imzalanan muahede ve mukavelenamelerden ne derecelerde mutazarrır olduğumuzu ve asgari zarar olmak üzere tazminat vermeye mecbur kaldığımızı, bilmeyiz, tafsile lüzum var mı?

Biz "Eşil" projesini ve bu projeye dair Dahiliye Nâzır-ı sâbıkı tarafından yapılan muamelâtı devletin hukuk-ı siyasiyasine ve memleketin menafiine gayr-ı muvafık buluyoruz. Aksini iddia edenler, yukardaki suallerimize cevap vermek ve gerek lâyıhayı, gerek Sadr-ı âzam Paşa'ya, yazılan tavsiyeyi aynen neşretmek mecburiyetindedirler; tâ ki hakikat tamamiyle meydana çıksın.

XVI
OSMANLI MESAİ FIRKASI

KURULUŞ YILI: *29 Kânun-ı sani (Ocak) 1335 (1919)*[1]

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul.*

KURUCULARI:[2] *İmalât-ı Harbiye tüm fabrikaları ile şimendifer, fes, mensucat fabrikaları, Ağaçlı madeni işçileri ve bazı hususî müessese müstahdemleri tarafından seçilmiş delegeler.*

İDARE HEYETİ:[3] (Reis) *Sınai tesisat mütehassısı ve makine mühendisi H. Memduh Bey,* (Murahhas-ı Mes'ul) *Muharrir Avni Ali Bey,* Öteki üyeler: *Fişek şube memuru Hasan Muslihittin, Tophane şube memuru Yusuf, Mensucat ustabaşılarından Vahidettin, Bahriye yeni tamirat ustabaşısı Seyit, muhabere memuru İsmail, Tapa şube memuru İhsan Bey ve efendiler.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

OSMANLI Mesai Fırkası kendiliklerinden oluşan sosyalist (ve işçi) partilerine karşı ağırlık olmak üzere özellikle kurdurulmuştur. Programından da anlaşılacağı gibi (Bk. s. 333, Belge 2) "Harb-ı Umumi"nin sorumlularını bulmak, savaş zenginlerine ait "emval ve nukudun" (Mülk ve nakit paranın) müsaderesi" istekleriyle çerçevelenmiştir ve işçi haklarının korunması üzerinde durulmuştur.

Fırka'nın çalışma ve örgütlenmeleri bakımından kayda değer bir durumu olmamıştır. 1919 genel seçiminde adaylarından Numan Usta meb'us seçilmiştir[4].

Fırka Mütareke olayları içinde silinmiştir.

[1 2 3] Söz. 30 Kânun-ı sani 1335 - Fırka hakkında daha fazla bilgi için bk. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 79, 90, 305.

[4] **Alemdar'ın** yorumu ilginçtir: Numan Efendi sosyalist mi, İttihatçı mı? (26 Kânun-ı evvel 1335) - A. Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, s. 358 - 362, 531 - 533.

BELGE 1

Osmanlı Mesai Fırkası Nizamnamesi Dahilisi*

Birinci Fasıl: Maksat, İsim, Merkez

Madde 1 — Amele ve sanatkâran arasında ahlâki, ilmi ve sanai cereyanlar ihdas, hastahane ve şuabatı tesis suretiyle hüsnü teavünü tenmiye ve hukuk-ı esasiyesini talep ve istirdat maksadile siyasi bir fırka teşekkül etmiştir.

Madde 2 — Fırkanın ismi (Osmanlı Mesai Fırkası)dır.

Madde 3 — Fırkanın merkez umumisi İstanbul'da Mes'adet handadır.

Madde 4 — Fırka Memalik-i Osmaniye dahilinde her arzu ve talepedilen şeraiti haiz mevakide şuebat tesis edilebilecek ve beynelmilel erbab-ı mesai teşkilâtile yakından alakadar olacaktır.

İkinci Fasıl: Aza ve Heyet

Madde 5 — Fırkanın azası üç kısımdır: A — Aza-yı tabiiye. B — Aza-yı esasiye, C — Aza-yı muavine.

Madde 6 — Kolunun kuvveti, alnının teriyle temin-i maişet eden ve sermayedar olmıyan umum sanatkâran, işçiler, muallimeyn, ustalar, çıraklar, kalfalar, müessesat-ı amele ve mütahdemini, berberler vesaire aza-yı tabiiyedir.

Madde 7 — Aza-yı tabiiyeden olup da fırka veya şuabatına kayd edilerek şehri tekasiti ita edenler aza-yı esasiyedir. Fırkada aza-yı rey ve umur-ı hayriyeden istifade bu sınıfa mahsustur.

Madde 8 — Aza-yı tabiiyeden olamadığı için aza-yı esasiye meyanına dahil olamıyanlar aza-yı muaviniyedir. Bu namı alabilmek için bir teahhüd-ü şehride bulunmak ve fırkaya maddi, manevi bir hizmet etmiş olmak ve herhalde fırkanın efkârını terviç etmek şarttır.

Madde 9 — Fırkanın beş kişilik bir hey'et-i müessesanı vardır. Bu hey'etin kongre akdine hakkı vardır. Fırka mesaisini beş sene müddetle idare edecektir.

Madde 10 — Hey'et-i müessis evvela murahhas-ı mahsus ve kâtib-i umumiyi ve sonra 12 kişilik hey'et-i idareyi intihap eder.

Madde 11 — Hey'et-i idare aralarından bir reis, bir reis-i sani, bir

* Kaynak: Osmanlı Mesai Fırkası Nizamname-i Dahili ve programı. 17/Kânun-ı sani/1334 İstanbul - Necmi İstikbal Matbaası 1335.

veznedar intihap ederler ve kitabet murahhas-ı mesul ve kâtib-i umumi tarafından ifa olunur.

Madde 12 — Azası yüzü mütecaviz şuabat merkez-i umumi hey'et-i idaresine her sene intihap ile birer aza gönderirler ve bunlar müessesenin on üç kişilik merkez-i umumi hey'et-i idaresine dahil olurlar.

Madde 13 — Şuabatta hey'et-i idare kâtib-i mes'ul dahil olduğu halde on ikişer kişiliktir.

Madde 14 — Hey'et-i idarenin verdiği kararlar murahhas-ı mes'ul ve kâtib-i umuminin riyaset ettiği bir hey'et-i faale tarafından infaz olunur.

Üçüncü Fasıl: Şerait-i Duhul:

Madde 15 — Fırkaya dahil olmak isteyenler verilen talepnameyi imza ve duhuliyeyi ita ederler. Mahzur olmadığı takdirde de kabul olunur ve darülmesaisine nazaran bir numara alır.

Madde 16 — Fırkanın varidat-ı duhuliye namile alınan bir mecidiye ile aza-yı esasiye ve muaviniyenin verecekleri şehri beşer ve umum müessesan ile şuabat hey'et-i idare azalığına intihap edilen zevatın ita edecekleri ellişer kuruştan ibarettir. Fırka müessesat-ı hayriyesi için ita edilecek ianat da kabul edilebilir.

Madde 17 — Umur-ı nakdiyede kâtib-i umumi ve murahhas-ı mes'ulün imzası muteberdir. Veznedar parayı hıfza memur ve murahhas-ı mes'ul kontrol ve sarfiyatı teftiş ve tanzime memurdur.

Beşinci fasıl: Şuabat

Madde 18 — Aza-yı esasiyesi bini mütecaviz beş şubenin bulunduğu şehirlerde bir şube-i merkeziye bulunur.

Madde 19 — Aza-yı esasiyesi yirmiyi mütecaviz mahallatta bir şube küşat edilebilir.

Madde 20 — Şubeler müsavi hukuka maliktirler.

Madde 21 — Hey'et-i idarenin verdiği kararların infazına murahhas-ı mes'ul ve Katib-i umumi memurdur. Hey'et-i müessesan ayda, hey'et-i idare haftada bir defa ictima eder.

Madde 22 — İşbu nizamname-i dahili ve program kongreler tarafından tebdil olunabilir.

Yedinci Fasıl: Divan-ı Haysiyet

Madde 23 — Fırka reisi, murahhas-ı mes'uliyle müessis meyanından müntehap üç azadan mürekkep beş kişilik bir divan-ı haysiyet aza ve hey'etin harekâtını tetkik edecektir.

Madde 24 — Divanı haysiyet, ihtar, tevbih, teşhir ve tard olarak dört nevi ceza verir.

Sekizinci Fasıl: Tenvir ve İrşat

Madde 25 — Fırka amilin ve amele menfaatını müdafaa için yevmi, isbui gazeteler neşrederek, konferanslar, müsamereler, tenezzühler tertip eyleyecektir.

Dokuzuncu Fasıl: Umur-ı Hayriye ve Sıhhiye

Madde 26 — Aza-yı esasiyenin hasta olanları tedavi ettirilecek ailesine bakılacak, tehvinine çalışılacaktır.

Madde 27 — İşsiz kalanlara iş bulunacak ve merkez-i umumide bu hususat ile meşgul olacak bir kalem bulunacaktır.

Onuncu Fasıl: Kongre

Madde 28 — Azası yirmi bire baliğ olan her şube ve şube-i merkeziye her sene Nisan iptidasında kongre murahhaslarını intihap ve bir mayısta hazır bulunmak üzere İstanbul'daki merkezi umumiye izam eder. Azası yüzü tecavüz eden şuabat yüzde bir itibarile aza gönderirler.

Madde 29 — 336 senesi Mayıs bayramının tesidinden sonra 20 Mayısta kongre in'ikat ve hey'et-i idare raporunu istima ile umumî müzakerata ibtidar eyler. Hitam-ı müzakeratta hey'et-i idare istifa eder ve müessis yeniden murahhas-ı mes'ul ve kâtib-i umumiyi ve on iki kişilik hey'et-i idaresini intihap eyler. Şuabatta bu esnada intihabatını yapar, ve azalarını merkez-i umumiye gönderir. Birinci kongreyi müteakip her sene ayni tarihte kongre bilâ davet içtima edecektir.

Madde 30 — Müessisler meclisi fevkalâde olarak kongreyi davete salahiyetdardır.

BELGE 2

Osmanlı Mesai Fırkası Programı*

A — Siyaset-i Hariciye

Madde 1 — Gizli diplomasi usulünün ilgası.

Madde 2 — Minelkadim devam edegelen iğfal usulünün samimiyete tebdili.

Madde 3 — Mütekabil münasebatta akvamın amal ve menafiine hizmet.

Madde 4 — Umum akvam ve Hükûmet ile münafiretsiz daimi bir müsalemet.

Madde 5 — Tebdil-i tabiiyet mesailinin islahı ve teshili.

Madde 6 — Tahdit ve terk-i teslihatın tervici.

Madde 7 — Beynelmilel hüküm usulünün kabulü.

Madde 8 — Kavmiyet ve milliyet hukukunun siyanetini müdafaa.

Madde 9 — Kaputilasyonların ilga ve adem-i tervici.

B — Siyaset-i Dahiliye

Madde 10 — Kanun-ı esasimizin 108'nci maddesi mucibince tevsi-i mezuniyet usulünün şümul ve vuzuhile tatbiki.

* Kaynak: Bk. s. 331, dip notu.

Madde 11 — Polis, jandarma ve belediyenin tevhidi,

Madde 12 — Hürriyet vicdan, matbuat ve içtimaatın adem-i tahdidi,

Madde 13 — Memurin mes'uliyet mütekabil ve müteselsilesinin kabulü,

Madde 14 — Anasırın yekdiğerinden adem-i tefriki,

Madde 15 — Dahil-i memlekette seyrüsefer kuyudattan azade kişi,

Madde 16 — Tescil-i nüfus usulünün ıslahı ve polise devri, tezakere-i Osmaniye yerine hüviyet cüzdanlarının kabulü.

Madde 17 — Akalliyetlerin hukukuna riayet,

Madde 18 — Aile-i Hükümdarı erkânının asri terbiye ve tahsile sevkile memuriyetlerde istihdamı,

C — Siyaset-i Adliye

Maddle 19 — Jandarma polis ve muhakim vezaifinin muvazzahan tefriki,

Madde 20 — Şeri, hukukî, cezaî kavaninin icabat-ı asriyeye tevfiki için baştan başa tetkik ve islahı,

Madde 21 — Kanaat-ı vicdaniye-i hakâmın serbesti-i mutlakı,

Madde 22 — Cezanın cürüm ile bir nisbet muadele dairesine ircai,

Madde 23 — Muhakimde hey'et-i adulin kabulü,

Madde 24 — Hakim münferi usulünün ilgası ve bu vazifenin tadilat ile polis ve belediyeye devri,

Madde 25 — İdam cezasının müebbet küreğe tahvili suretiyle tahfifi,

Madde 26 — Mücrimiyet siyasiye tabirinin sureti katiyede ref'i,

D — Siyaset-i Ziraiye

Madde 27 — Fakir çiftçilere resmen muavenet.

Madde 28 — On dönümden fazla arazi sahibi olmayan ve ekemiyen çiftçilerden nısıf aşar tahsili,

Madde 29 — Dinlendirilen arazi muaf olmak üzere mezra olduğu halde ekilmiyen araziden üç misli arazi rusumu ahzı,

Madde 30 — Ekilen arazi ile çiftte müstamel hayvanat vergisinin lağvı.

Madde 31 — Vilâyet merkezlerinde her sene mükâfatlı mahsulat sergilerinin küşadı,

Madde 32 — Usul-i ziraati vesait-i medeniye ile teshil için civar ve küçük çiftçilerin iştirâkini bilâfaiz ikraz suretiyle temin,

Madde 33 — Büyük ve zengin erbab-ı ziraatin tahakküm ve cebrine belediyeler tarafından vazedilecek narhlar ve hububat borsaları tesisi suretiyle mümanaat,

Madde 34 — Bir teşvik ve icbar ziraat kanunun tatbiki,

S — Siyaset-i İlmiye ve Terbiyeviye

Madde 35 — Zükur ve inas tahsil-i iptidainin bilfiil mecburiyeti ve kadınlara tevdii.

Madde 36 — Erbab-ı mesai ve fukara için gece mekteplerinin kabulü,

Madde 37 — Mekâtib-i resmiyede tahsil eden fukaradan gayrisinden nisbi ücret ahzı,

Madde 38 — Fukara evladına itimam-ı tahsil edinceye kadar muavenet,

Madde 39 — İhtisas mekâtibinin tesis ve tezyidi,

Madde 40 — Lisan, fen, sanat gibi terakkiyat-ı asriyenin takibi için akademiler tesisi,

Madde 41 — Çocuk melcelerinin tesisi,

§ — Siyaset-i İktisadiye

Madde 42 — Ticaret-i bahriye, sanayi, sayi ve amelin, ziraatin tergip ve teşvik ve istihsalatın azami dereceye çıkarılması için bu dereceye bu nama tahsisat idhali,

Madde 43 — Amele müessesatı sanaiyesinin ilk sene-i tesisinde rüsumdan muafiyeti,

Madde 44 — Lüzumsuz ve ağır vergilerin ilgası,

Madde 45 — Gümrükden mada bütün rusumun temeddü namile tevhidi ve usul-ü aşariye vechile tahkik ve istifası,

Madde 46 — Rüsum-u istihlakiyenin meşrubat, mükeyyifat ile fuhşuyata hasri,

Madde 47 — Maadinin tercihan anonim şirketlere ihalesi,

Madde 48 — Şirketler ve müessesat-ı hususiyeye kontrol vazı,

Madde 49 — Otuz yaşını tecavüz ettiği halde bekâr olanlardan hisse-i temeddünün iki misli ahzı,

Madde 50 — Vergi tahakkukunda mahallat hey'et-i ihtiyariyesinin hazır bulunması,

Madde 51 — İşlemiyen ve nümaya yatırılan servetlerden yüzde on temeddü ahzı,

Madde 52 — İktisadiyat-ı memleketin hariç ve dahilde himayesi,

Madde 53 — Hanedan-ı muhassesatın hadd-i lâyıkına ircai,

Madde 54 — Mesai Nezaretinin ihdası,

K — Siyaset-i Diniye

Madde 55 — Evkaf-ı metruke Maliye Nezareti tarafından idare edilmekle beraber Evkaf Nezareti makam-ı meşihate raptı.

Madde 56 — Dinin mesail-i resmiyeye adem-i müdahalesi,

L — Siyaset-i İçtimaiye

Madde 57 — Kadınlık mesailinin bittetkik seviyesile mütenasip hukukunun kısım kısım bahşi,

Madde 58 — Fesh ve akd-i nikâh hususunda rüesa-i ruhaniyenin riyaseti altında mecalis teşkili.

Madde 59 — Tevellüdat, vefiyat ve nikâh kuyudatının günü gününe kayd ve tescili,

Madde 60 — Fuhşun, küulün tahdit ve takdidi,

Madde 61 — Aile içtimaiyatının ciddi esasata rabtı.

Madde 68 — İzdivaçların mukavelata rabtı ve namzetlerin tabip raporile tezkiyesi.

M — Siyaset-i Askeriye

Madde 63 — Hizmet-i askeriyenin bir senesi muvazzaf, dokuz senesi ihtiyat, beş senesi müstahfız olmak üzere onbeş seneye tenzili.

Madde 64 — Rütbe-i askeriyenin mülazım, yüzbaşı, binbaşı, miralay, ferik ve müşir olmak üzere altı dereceye tenzili.

Madde 65 — Tahdiditerk teslihatın umum Hükûmet ve akvam ile beraber kabulü.

Madde 66 — Harbiye nezaretinin sivil nezarete tevdii.

K — Siyaset-i Mesai

Madde 67 — Azami sekiz saat mesai usulünün kabulü.

Madde 68 — Hanedan erkânının sayi ve san'at ile istimasına hizmet.

Madde 69 — Mesai kanunlarının bizzat erbab-ı mesai tarafından tanzimi ve malulinden mada her ferdin behemehal tavzifi.

Madde 70 — Erbab-ı mesainin iktidar nisbetiyle sinuf üzerine taksimi ve senevi yüzyirmi liradan dun munhassasatın adem-i kabulü.

Madde 71 — 16 yaşından küçük gençlerin amele sınıfına adem-i kabulile ihtiyacatını temin ile mekâtibe sevki.

Madde 72 — Haftada bir gün tatilin resmen kabulü ve bu yevmiyenin adem-i kat'i,

Madde 73 — Amelenin muhassasatından mada müessese kârına teşriki ve müstahdeminden hasta olanların tedavisile bu müddet zarfında muhassasatından yüzde sekseninin ailesine itasına müessesatın icbarı, kadınlarımıza fazla müsaadenin itası,

Madde 74 — Müessesat-ı defatır ve hesabatın müstahdemini tarafından kontrolü,

V — Siyaset-i Teşriiye

Madde 75 — Rey-i âm usulünün kabulü ve yirmi yaşına basan her Osmanlının intihap etmek ve edilmek hakkına malikiyeti ve akalliyetin intihabata nisbetle teşriki;

Madde 76 — Tevazunü kuvva usulünün ittihazı.

Madde 77 — Makam-ı Hükümdarinin bizzat ayân riyasetini ihrazı.

NİGEHBAN CEMİYET-İ ASKERİYESİ

KURULUŞ YILI: *Kânun-ı sani (Ocak) 1919*[1]

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Beyazıt, Harbiye Nezâreti alanında, Merkez Kumandanlığı binası*[2].

KURUCU VE YÖNETİCİLER[3]: *Kiraz Hamdi Paşa, Erkân-ı harp Miralayı Refik Bey, Topçu Binbaşısı (Çopur) İsmail Hakkı Efendi*[4], *matrut (görevden atılmış) erkân-ı harp binbaşılarından Nevres Bey*[5] *Tayyar Paşa, Kaymakam Fettah Bey, Yüzbaşı Celâl*

[1] Cemiyet programı'nın **Alemdar** gazetesinde yayın tarihi 7 Kânun-ı sani (Ocak) 1919'dur. Başka tarihe rastlamadık. Kuruluş tarihini Ocak ayı başı olarak kabul etmek, yeni bir belge bulununcaya dek, gerçeklere daha uygun düşer.

[2] Tarık Mümtaz Göztepe: **Osmanoğullarının son padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, s. 125 (Bu bina, bugün İstanbul Üniversitesi merkez bina bahçesindeki eski rektörlük binasıdır) - Aynı yazar, Cemiyet'in gözden düştükten sonra, Nuruosmaniye'de, Mahmudiye otelinin bir köşesine sığındığına dikkati çeker (**Aynı Eser**, s. 131).

[3] Bu isimler üç kaynaktan alınmıştır. İlk dört isim, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün büyük Nutkundan alınmıştır (s. 168, ayrıca Vesika 150, 151, 152,). Atatürk'ün saptadığı isimler arasında, **Gelibolulu Kemal Şenkıl** da gösterilmiştir. Fakat, Sayın Şenkıl, 3 Ekim 1951 tarihli konuşmamızda, bu kitabın yazarına, Nigehban Cemiyetiyle hiçbir ilişki kurmamış olduğunu, kendisini "Şeyhülmuhalifin" (en yaşlı muhalif) sayan subaylara da, bu cemiyetten çekilmelerini ısrarla öğütlediğini söylemiştir. Bu nedenle, ismi kurucular arasında bulunmamaktadır. İkinci kaynak, "İki numaralı Suphi Paşa Divaniharbi"ndeki duruşma ayrıntılarını veren **Alemdar** gazetesidir (24 Teşrin-i sani 1335, s. 3) - Üçüncü kaynak **Tarık Mümtaz Göztepe**'nin 2 sayılı notta adı geçen kitabıdır. En çok isim bu kitaptadır, (s. 125, 126, 128).

[4] Gazi Mustafa Kemal **Atatürk**'ün verdiği bilgiye göre, eski görevi Bandırma sevkiyat reisliği olan bu kişi (**Nutuk**, s. 168), **Tarık Mümtaz Göztepe**'ye göre, Cemiyetin asıl kurucusu ve önderi durumunda olmuştur. (**Aynı Eser**, s. 125, 126).

[5] **Nevres Bey'i**, Fransız istihbarat raporu, aynı zamanda Halâskâr Zabitan Grubu mensubu olarak da göstermiştir (bk. s. 352, Belge 5) -

→

Bey, Mustafa Nâtık Paşa, Tüfekçi Yakup Usta, Recep Paşa, Emekli Mirliva Suphi Paşa, Filibeli Tahsin Bey, Köse Muhittin Bey.

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

N*İGEHBÂN-ı Askeri Cemiyeti* ("Askerlerin bekçileri" anlamına), Mütareke döneminin gürültücü ve blöfçü derneklerinden biri, belki de birincisidir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İngiliz Muhipler Cemiyeti ile kurulan "muhalefet blokunun" üçüncü ayağıdır.

1. *Kuruluş ve İdeoloji Sorunları*

Nigenban Cemiyeti, yalnızca, küçük bir subay grubu ve emekli paşalar tarafından kurulmuştur. Programına göre, Cemiyet ve üyeleri, hiçbir siyasal derneğin amacını izlemiyeceklerdir. İzleyenler askerlik mesleğinden atılacaklardır[6].

Cemiyet, subayların ekonomik durumunu kalkındırmak ve orduyu politikadan uzaklaştırmayı ilke saydığını kamuoyuna ve resmî makamlara bildirmiştir.

Nigehbancılar, kendilerini, İttihatçıların amansız düşmanı saymışlardır. Ortakları gibi, bu kalkış noktası, Nigenbancıları Müdafaa-i Hukuk düşmanlığına götürmüştür. Cemiyet, yüzde yüz siyasal bir rol oynamış ve kendisini ihtilâlci olarak göstermeye büyük dikkat sarfetmiştir.

2. *Yapı Sorunları*

Cemiyet, İstanbul dışında, Milli kuvvetlere karşı olan eylemlere katılmakla beraber, örgütlenme yoluna gitmemiştir. Örgütlenseydi programına göre, yapısı şu organları içerecekti: En yüksek organın adı "Merkez-i Umumî" olacaktı. İttihat ve Terakki ile Osmanlı siyasi hayatına ve edebiyatına giren bu terimi somutlaştıracak organ, Harbiye Nezâretinin teşkilâtı içinde, bir çeşit resmi daire niteliğinde olacaktı. Şubelere gelince, bunlar

Nutuk'ta da, **M. Kemal Paşa**, **Nevres Bey**'i, Nigehban'ın kurucularından saymıştır. (bk. not 4) - Fakat, öteki kaynaklarda, özellikle **T.M. Göztepe** bu isim üzerinde durmamıştır.

6 Cemiyet'in programı için bk. **Alemdar** (7 Ocak 1919) (Bu metin belge olarak verilmiştir). Ayrıca Cemiyet'in çeşitli tarihlerde yayınladığı bildiri, açık mektup gibi belgelerin bir kısmı da belge olarak verilmiştir. (Bk. s. 348 - 351, Belge 2,3,4)

alay merkezlerindeki "Divan-ı Haysiyet"lerde (Onur Kurullarında) bulunacaklardı.

Her alaydan birer temsilci kolordu merkezlerinde toplanarak, her sınıftan bir aday seçeceklerdir. Adaylar, Harbiye Nezâretinde, sınıf sınıf ya da kura ile ayrılarak, Merkez-i Umumiyi vücude getireceklerdi.

Merkez-i Umumi üyeleri, başkanlarını (Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi başkanını) kendi içlerinden ya da dıştan seçme yetkisine sahiptiler. Cemiyetin bu en yüksek organı, askerlik mesleğinin ve ordunun İttihatçı bir niteliğe dönüşmemesi ve yücelerek gelişmesi için, gerekli kanunların çıkmasına, en doğal ödevi olarak, çalışacaktı.

Merkez-i Umumi üyelik süresi, üç seneydi ve bu süre tamamlanmadan hiç bir üye başka bir yere tâyin edilemeyecekti.

Cemiyeti, Nezâret (Harbiye), hiçbir suretle dağıtamıyacaktır. Aksi halde, bu işlem, subayların haklarına (tecavüz) sayılacaktır.

Görüldüğü gibi, Nigenban'cılar, derneklerine askeri cemiyetlerde ilk kez rastlanan iki ana özellik vermektedirler: Önce, hemen hiç bir ülkede görülmiyecek biçimde, doğrudan doğruya, Harbiye Nezâreti (Erkân-ı harbiye dairesi dahil) ve Ordu yapısı içinde kuruyorlardı. Sonra da, dernek, Harbiye Nâzırına da, başkumandanına da direktif verici bir askeri - siyasal organ oluyordu.

3. *Yabancı Tepkiler*

1919 yılı Ocak ayının ilk günlerinde sesini duyuran Nigehbancı takım, Tevfik Paşa hükümeti tarafından sert bir tepkiyle karşılanmıştır.

Durum, Fransız askeri istihbarat örgütünün dikkatinden kaçmamıştır. Gizli raporda, Nigehban (Le Gardien) Cemiyeti'nin programını, doğru olarak, özetlemiş olan "1. Şube" (1ere Section), zamanın Harbiye Nâzırı'nın verdiği demeci de özetlemiştir[7].

Harbiye Nâzırına göre (Cevat Paşa), Orduya ilişkin her türlü konuda, sorumluluk kendisine aittir. Sorumsuz kişilerin, devleti bağlayıcı kararlar almaları doğru olamazdı. Bu gibi eylemler aşırı fikirlerin ifadesiydiler. Uygar dünya bu tür fikirlere karşı savaşmıştı ve bu tür düşünenler, memleketin geleceğini

[7] 5 Şubat 1919 günlü ve 160 sayılı "Information" raporu (AFE. Europe 1918 - 1929, Turquie, Vol. 27).

tehlikeye atmaktaydılar. Ordu, bölünmez bir tümdü. Ordu içinde, komitelerin kurulmasına izin verilemezdi. Her türlü şikâyete bütün kapılar açıktı.

Raporda, *Tasvir-i Efkâr* ve *Âti* gazetelerinin tutumuna ve Mustafa Hilmi Paşa'nın demecine de yer verilmişti. O da, Ordu içinde komiteleşmenin parçalayıcı etkisini belirtmekteydi.

Önemli olan nokta, her iki Paşa da, Nigehban'cıları, her çeşit İttihatçılıkla suçlamaktaydılar. Rapora göre de, 1919'un *Nigehban*'ı ile 1912'nin *Halâskâr Zâbitan*'ı arasında bir paralellik kurmak mümkündür.

Fransız haberalma örgütü, yedi yıl aralıkla ve çok farklı koşullar içinde kurulmuş olan iki cuntanın birleştirici unsuru olarak *Nevres* Bey'i almaktadır. Eski bir İttihatçı olan *Nevres* Bey' in, Halâskâr'cılıktan sonra Nigehban'cı olması ve Vahideddin'in Mabeyincilerinden *Refik Bey*'in desteğini kazanmasını önemle belirtir. Rapora göre, Nigehban'ın Hürriyet ve İtilâf'la birleşmesi, *Mustafa Sabri ve Zeynelâbidin* Efendiler tarafından önlenmiştir. Nigehban Cemiyeti, kabineyi ikiye bölmüştür ve sürtüşmeler yeni bir kabinenin geleceğini göstermekötedir.

İngiliz istihbaratına göre de, Nigehban Cemiyeti, siyasal hayattaki yerine konmuştur. Hariciye Nâzırı *Lord Curzon*'a (Körzın) gönderilen raporda, Nigehban *(Nighiaban* olarak yazılmıştır), *Hürriyet ve İtilâf*'la beraber (Liberal Entente) "İstanbul'un siyasal partileri" (parties in Constantinople) sayılmış, Konya, Bursa ve Çanakkale'de, millî harekete karşı güçlü bir muhalefet yaptıkları belirtilmiştir. İngiliz ajanına göre Anadolu hareketi 1919 yılının son ayında henüz yeterince "millî" değildi ve tüm Anadolu halkınca desteklenmemektedir. Daha çok, orduya dayanan askerî - siyasal bir örgütlenmeden ileri gidememiştir[8].

Her iki gizli rapor, sorunu farklı, fakat gerçekçi açılardan ele almıştır. İngiliz yorumu, Nigahban'ın *hukuken* feshedilmiş olmakla beraber, *fiilen* bir güç olduğunu kanıtlayıcıdır. Fransız yorumu, Nigehban Cemiyeti'nin, nasıl bir cunta olduğunu, tarihsel açıdan araştırmıştır. Fransız Raporunun verildiği 1919 yılının başlarına değin, Nigehban'a benzeyen bir örgütlenme örneğine rastlama olasılığı yoktur. Bu tür bir subaylar örgütü, Ordunun içine bir cunta yönetimini getirmekteydi. Subaylardan kurulu bir siyasal parti türü ortaya çıkmaktaydı.

Bu bakımdan, resmî bir devlet müessesesi olan Teşkilât-ı Mah-

[8] Bilâl N: Şimşir, A.g.e., C. 1, s. 257 - 258 (Amiral J. de Robeck'ten, Earl Curzon'a).

susa'dan da, Halâskâran'dan da farklıydı ve mütareke siyasal koşullarının ortaya çıkardığı değişik bir modeldi. Mütareke yıllarında, subayların haklarını korumak için iki dernek daha, kendilerinden söz ettirmiştir. *Osmanlı İhtiyat Zâbitanı Cemiyeti* ve *Mütekaidin-i Askeriye Cemiyeti*, *Nigehbancılar*, bu örgütlerden de farklıydılar. Cemiyet tüm "resmi" tepkilere rağmen, bir süre fiili varlığından sözettirmiş, etkili de olmuştur.

4. Sözde Bir Kongre

Mütareke hayatını tüm iniş çıkışlarıyla yaşamış bir asker yazar'a, *Tarık Mümtaz Göztepe*'ye göre, Nigehban Cemiyeti bir "blöften" ibarettir[9]. Ne var ki, Damat Ferit Paşa, Nigehban'cıları, iç çekişmelerden kurtulamıyan İtilâf'çılara karşı bir denge unsuru saymak istemiş ve Cemiyet'e, merkez olarak Harbiye Nezâreti Merkez Kumandanlığına ait binayı tahsis etmiştir.

Bu konforlu binada, Nigehban'cılar, Osmanlı ordusunun temsilcileri oldukları savıyla gösterişli bir şekilde çalışmaya başlamışlardır. Damat Ferit Paşa, Cemiyet ileri gelenlerine Divan-ı harp azalığı, İstanbul Merkez Kumandanlığı gibi, yüksek görevler vermiştir. Nigehban'cılar da bu durumdan yararlanmasını bilmişlerdir[10].

Kesin olarak saptayamadığımız bir tarihte[11], Nigehban'cılar, kongremsi bir toplantı düzenleyerek, ordu subaylarıyla ilişki kurma denemesi yapmışlardır.

Toplantıya katılan subaylar, işi ciddi tutarak "ordudaki istikballerini kaybetmekte olan kalabalık zâbitler kitlesinin" ekonomik durumlarını kalkındırma önerilerinde bulunmuşlardır. Fakat, Cemiyet bu komisyonu lâğvederek, gizli olarak çalışacağını bildirmiştir.

9 "**Bu Askerî Nigehban Cemiyeti, Çopur Hakkı** diye tanınan bir topçu binbaşısının hayalhanesinden doğmuş donkişotvari bir teşekküldü. Harbiye Nezâretinin en ihtişamlı merasim köşklerinde kendisine en parlak mevkiler verilen bu cemiyet, ipsiz sapsız iddialasıyle, katliâm hülyalariyle en yüksek devlet makamlarını hiçe sayan tehditleriyle az zaman içinde umumi bir şikâyete meydan vermiş ve nihayet kabul edilip baş sedirlere geçirildiği mükellef dairelerden çıkarılarak Nuruosmaniye'deki Mahmudiye otelinin bir köşesine sığınmıştı" (**Tarık Mümtaz Göztepe**, **A.g.e.**, s. 125-131).

10 Mirliva (Tuğgeneral) **Tayyar ve Recep** Paşalar Divan-ı harp azalıklarına. **Mustafa Nâtık Paşa** İstanbul Muhafızlığına getirilmiştir (Tarık Mümtaz Göztepe, **Aynı Eser**, s. 126).

11 **T.M. Göztepe**, bizzat katıldığı bu toplantının tarihini vermemiştir. (**Aynı Eser**, s. 128 - 130).

Bu tür verimsiz çalışmaları yanında, Nigehban'cıların, yine gizli, iki dernekle işbirliği yaptıkları söylenmiştir. Bunlar "Kızıl Hançer" ve "Necat ve İtila" (Kurtuluş ve yükseliş anlamına) cemiyetleridir. Bu konudaki bilgiler de yetersizdir.

Mim Mim grubu ajanının, "Necat ve İtilâ" ile ilgili raporu da pek ayrıntılı sayılamaz[12]. "Kızıl Hançer"e gelince, bu cemiyete ilişkin bilgilere sahip değiliz. Fakat, gizli olduğu ve Nigehban'cılar, tarafından kurulduğu, sokaklara bildiriler asarak, kendisini ihtilâlci bir nitelikle kamuoyuna tanıttığı bilinmektedir. Daha sonra, Nigehban'cılar aynı zamanda Kızıl Hançer'ci oldukları için de yargılanacaklardır.

Nigehban'cıların asıl çalışmaları ve eylemleri, milli harekete karşı Anadolu'da çıkmış olan isyanlarda izlenebilir. Asıl sıkı ilişkiyi de "Kuva-yı İnzibatiye" ya da "Teşkilât-ı Ahmediye" adını alan Anzavur hareketiyle kurmuşlardır. Anzavur birliklerine katılacak elemanlara âdeta vize vermişlerdir[13]. Yine Bozkır (Konya) isyanına da katılmışlardır.

5. *Nigehban'cılar ve Müdafaa-i Hukuk*

Hürriyet ve İtilâf'la beraber İngiliz politikası doğrultusunda hareket eden Nigehban Cemiyeti, Müdafaa-i Hukuk'un gelişmesini önleme ve iç isyanlara katılma bakımından aktif rol oynamıştır. Sıvas Kongresinden itibaren, İstanbul'daki oluşları titizce inceleyen Heyet-i Temsiliye —daha sonra da T.B.M.M.— Nigehban'cıları adım adım izlemişlerdir.

Ankara'nın Nigehban hakkındaki görüşü, Tevfik Paşa hükümetinin değerlenmesinden farklı değildir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Nigehban Cemiyeti, Mütarekenin anarşik havası içinde "türeyen bir fesat cemiyeti"dir. Harbiye Nâzırı *Cevat Paşa* da, bu fikirde olduğu için, Nigehban'cılarla ilgili takibata başlamıştır. Heyet-i Temsiliye Reisi, Harbiye Nâzırı *Cemal Paşa*'

[12] TİTE arşivi, dosya 39'da, bu dernekle ilgili çok az bilgi vardır. Gizli olduğu ve başında sâbık Levazım reisi **Mirliva İsmail**, ikinci reis olarak da **Miralay Yusuf**'un bulunduğu belirtilmiştir.

[13] "...Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile Askeri Nigehban Cemiyeti'nden bir vesika koparan, soluğu bu teşkilâtta alıyor ve askerlikle hiçbir alâkaları bulunmayan bu bir sürü başıbozuk kafilesi Erkân-ı harbiye-i Hususiyenin bir kapısından keçe külâh olarak, öteki kapısından mülâzım ve yüzbaşı olarak çıkıyordu. İstanbul'un ipten kazıktan kurtulmuş birçok meşhur semt kabadayıları zâbit kesilmiş, birtakım tekke şeyhleriyle tabur imamlarının tabur kumandanlıklarına tâyin edildikleri görülmüştü" (**Aynı Eser**, s. 275).

ya durumu anlatmış, Nezâretin gözü önünde, bu kanun dışı cemiyetin, eylemlere geçmesini, ordu adına protesto etmiştir ve şiddetli cezalandırmaya geçilmesini istemiştir. Nâzırın cevabı: "Bu kat'ı mukarrerdir (kesinlikle kararlaştırılmıştır)" olmuştur[14].

Aynı başvuru, bir ay geçmeden yinelenmiştir. Çünkü, Müdafaa-i Hukuk'un İstanbul'daki ajanı Miralay Galatalı Şevket Bey, İtilâfçılar —Nigehban'cılar— İngiliz Muhipleri doğrultusunda bir kabinenin; Damat Ferit Paşa'nın gelişini ufukta görmüştür[15].

Heyet-i Temsiliye, belirtildiği gibi Nigenban'ın, iç isyanlardaki rolünü yakından gözetlemekteydi. İngilizlerin tertibi ile, 30 Nigehbancı subayın, yabancı işgalini sağlamak amacı ile, hıristiyanlara karşı cinayet olayları çıkarmak için, Trabzon ve Samsun'a gönderilecekleri haber alınmıştır; Bozkır, Karabiga, Bandırma yöresine de, Nigehbancı subaylar gönderildiği bilinmekteydi. Bu bölgedeki komutanlar uyarılmıştır. Biga olaylarında, İngiliz parmağı ve bu bölgedeki ayaklanmanın başarıya ulaştırılması için 5.000 İngiliz lirasının *Şah İsmail*'e verildiği açıklanmıştır. Bursa'da, *Bekir Sami Bey*'i ortadan kaldırma plânının uygulanması nedeniyle, 300 kişilik bir Çerkes grubunun, ticaret yapma perdesi ardından, gönderildiği de ayrıca gerekli yerlere yazılmıştır. Yine, Düzce'de *Maan Ali Bey*'in Nigehban Cemiyeti girişimleri, Harbiye Nezaretine bildirilmiştir[16]. Nigehban Cemiyeti hakkında kanunî takibat yapılacağını bildiren Harbiye Nezaretinin yapıtı da bir genelge ile duyurulmuştur. Genelgede, Nigehban'cıların da, öteki ortakları gibi, milli hareketin aslında İttihatçı ve hıristiyan aleyhtarı olduğu propagandasına katıldığı, özellikle belirtilmiştir[17]. Ve, Nigehban'cılar, hem İstanbul'un, hem de Ankara'nın hazırladıkları sona ister istemez itilmişlerdir.

6. *Nigehban'ın Sonu ve Kızıl Hançer'ciler*

Nigehban Cemiyeti, kendi tutumuyla kendini iki ateş arasında sıkıştırmıştır. Ankara da İstanbul da Nigehban Cemiyet-i Askeriyesini —kurulan yumuşak diyalog sonucu— istenilmeyen dernek ilan etmişlerdir. Nigehban'cılar, Ankara - İstanbul arasındaki sayısı gayet az ortak sorunlardan biri olmuştur.

[14] Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Vesika 150, 151, 152 - Gottard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, s. 70, 12 Eylül).
[15] **A.g.e.**, Vesika 242.
[16] **Heyet-i Temsiliye Kararları**, s. 22, 41, 47, 49.
[17] **Aynı Eser**, s. 42.

İşe başladıklarından (1919 Ocak ayı) on ay kadar sonra Cemiyet hükümetçe feshedilmiştir (20 Ekim 1919)[18]. Cemiyet aleyhindeki durum kurulduğu günlerde sertleşmiştir. Harbiye Nâzırı'nın tepkisine Heyet-i Temsiliye sürekli suçlamalarla katılmıştır.

Bu arada karşı Nigenbancılar gizli "Kızıl Hançer Cemiyeti" ni kurmuşlardır. Önce Anzavur'un Cemiyet-i Ahmediye'si bunlardan yararlanmayı ve Karabiga'ya gönderilmelerini düşünmüştür[19]. Daha sonra tutuklanarak 2. Numaralı Suphi Paşa Divan-ı harbinde Cemiyetin elebaşı üyeleri (Tayyar Paşa, Kaymakam Fettah, Binbaşı İsmail Hakkı ve yüzbaşı Celâl) dörder ay hapse mahkûm edilmişlerdir[20]. Divan-ı Temyiz-i Askerî cezaları az bulmuş ve şiddetlendirmesi için "evrakı" iade etmiştir[21]. Bir süre sonra affedilmişlerdir[22].

Gizli hareketleri devam etmiştir. 1922 yılında, hükümeti devirmek amacıyla "Necat ve İtilâ Cemiyeti"ni kurmaktan sanık olarak Nigehbancılar 1 Numaralı Divan-ı harp tarafından yeni cezalara çarptırılmışlardır[23].

18 20 Teşrin-i evvel 1335 (1919) tarihli **İkdam**, 3. sayfasında şu haberi vermiştir: "Nigehban feshedilmiştir. Cemiyet müessisleri Muhafızlık tarafından davet edilerek maksat ve gayeleri hakkında izahat istenmiş, müessisler Cemiyet'in siyasiyatla iştigal etmediğini ve maksadın Ordunun şeref ve hukukunu teminden ibaret olduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine, bu gibi makasıdın (amaçların) temini için bir cemiyet teşkiline lüzum olmadığı izah edilerek mühür ve evrakın tevdii (verilmesi) talep edilmiş, mühür ve sair evrak Muhafızlığa verilerek, Cemiyet feshedilmiştir".

19 Kâzım Özalp, **Millî Mücadele**, C. 1, s. 102.

20 **Alemdar**, 12, 13, 24 Teşrin-i sani 1335.

21 **Alemdar**, 28 Kânun-ı sani 1336.

22 "Ordu dahilinde Nigehban namiyle bir cemiyet-i hafiyye (gizli cemiyet) teşkili maddesinden dolayı Divan-ı harp kararıyla dört ay hapis cezasına mahkûm olmuş ve 1 Teşrin-i sani (Kasım) 1335 tarihinden beri mevkuf bulunmuş olan istihkâm kaymakamlarından **Fettah Bey'in** müddet-i mütebâkıye-i cezaiyesi Meclis-i Vükelâ kararı ile affedilmiştir. 6 Rebiülevvel 1338 - 29 Kânun-ı evvel 1335, Sadrâzam Ali Rıza" (TV. No: 3741, 5 Kânun-ı sani 1336) (Öteki üyelerle ilgili af tezkereleri de bu sayıdadır).

23 Tutuklananlar için bk. **Tevhid-i Efkâr**, 15 Mayıs 1338 - 7 Haziran 1338 (1922) sayısında, **Tevhid-i Efkâr**'ın haberi (s. 3): "Taklib-i hükümet maksadıyle kurduğu **Necat** ve **İtilâ Grubu** adlı cemiyet-i siyasiye-i askeriden, hapishanede mevkuf kaymakam **Fettah**, **Yüzbaşı Çopur İsmail Hakkı**, **İzzet**, **Tahsin**, **Musa Kâzım** ve **Mülâzım Mustafa** efendiler ve gayr-ı mevkuf yedi arkadaşlarının 21 Hazi-

→

İstanbul'un cezalarını T.B.M.M. Hükümeti şiddetlendirmiştir. Bir kısmı Ankara İstiklâl Mahkemesince İtilâfçı ortaklarıyla ağır cezalara çarptırılmışlardır. Nigehbancı Kızıl Hançer'ci, Kuva-yı İnzibatiyeci'lerin yargılanmasıyla ilgili kanun teklifi yapılmıştır[24]. Nigehbancılardan bir kısmı 150'likler listesine sokulmuştur.

Nigehbancıların, Cumhuriyet döneminde de, zararlı bir dernek olarak kabul edildiği görülmektedir. Nitekim, 1925 yılında, "Kızıl Hançer Cemiyeti"ne mensup olduğu anlaşılan bir subay, bu nedenle askerlikten çıkarılmıştır[25].

Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi Mütareke siyasal hayatının koşulları içinde ortaya çıkmış ve aynı koşullar kendisini ortadan kaldırmışlardır.

randa 1 Numaralı Divan-ı harpte muhakemelerine devam edilecektir. - 9 Temmuz'da yargılama sürmekteydi (**Tevhidi Efkâr**).

24 "Kızıl Hançer'ci, Nigenban'cı, Kuva-yı İnzibatiye'ci zâbitanla hizmet-i vataniyeye icabet etmeyen erkân, ümera ve zâbitan ve memurin ve mensubin-i askeriyenin muhakeme edilmeleri hakkında" Lâyıha Encümeni mazbatası" (**TBMMZC**, C. 26, s. 7. 55).

25 "İhtiyat süvari Mülâzım-ı evveli **Mehmet Âli** bin Fuat Paşa'nın Kızıl Hançer ve Nigehban cemiyetleri müessis ve mensubininden olduğu cürm-ü meşhut halinde yakalanarak emsali ile birlikte tevkif ve **Tayyar Paşa** rüfekası ile Divan-ı harb-i örfice mahkûm olduğu sâbit olmasına binaen olbaptaki kanuna tevfikan nisbet-i askeriyesinin kat'ı ile askerlikten tardı tasdik-i âliye iktiram etmiş ve dün vilâyete iş'ar edilmiştir" (**Cumhuriyet**, 24 Temmuz 1925, s. 3) - Aynı şekilde bir karar için bk. **İkdam** 29 Mayıs 1925. s. 2.

B. NİGEHBAN CEMİYET-İ ASKERÎYESİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Nigehban Cemiyet-i Askeriyyesinin Programı*

Nigehbân nâm askerî grubun esbab-ı teşekkülü maksadından ibaret olup hiç bir cemiyyet-i siyasiyyenin tarvic-i âmâli maksadını takip etmeyecek ve bu maksat peşinde dolaşanlar (hayat-ı askeriyye ile gayri kaabil-i te'lif olduğundan) biltefrik zümre-i askeriyye meyanından ihraç edilecektir. Askerlik, sâfiyet-i ruh ve his merdanlığı ile yaşamak ve izzet-i nefis sahibi olarak ancak hükümetin emr-ü kumandasına tâbi bulunmakla vazife-i asliyyesini ifa edebileceğinden bu hususun temini için bir merbutiyet-i maneviyye ile Padişaha, memlekete, dine karşı sadakat göstermek mecburiyeti bulunduğundan şahsi icraattan ve şahsa hizmetten tevakki ile evâmir-i hükümete inkiyad edilecektir. Hayat-ı askeriyyede necabet-i ahlâkiyye üssül-esas olmakla, saffet-i ahlâkıyyeyi ihlâle bâdi olacak her türlü hareket merdud ve muhabbet-i mütakabile ve samimiyye ile her askerin yekdiğerine merbut olması esas maksadı teşkil eder. Bir neferin dahi askerlikten bir hazz-ı ruhanî duyması hususuna ciddiyetle itina şarttır.

1 — Her zabitin necib bir hisse ve zabitlik şerefine karşı büyük bir muhabbete malikiyyeti şarttır.

2 — Her zabit umum zabitlik ve umum zabitlik bir zabit içindir.

3 — Hukuk ve şeref-i askerî zabitanın taht-ı tekeffülündedir.

4 — Zabitanın her zaman ve her yerde tekdiğerine muhabbeti ve şeref ve haysiyetlerine riayeti meşruttur.

5 — Her zabitin ve binnetice askerliğin tealisi namına her ferdin fikren ve bilicab hubban ile çalışması şarttır.

6 — Kanunun icabettirdiği ahvalden maade, şart dahilindeki evamirin infazından ictinap vezaif-i asliyye cümlesindendir.

7 — Mugayir-i kanun icra edilecek her muamele kimin hakkında olursa olsun, umum zabitanın müdafaaya mecburiyeti lâzım olmakla bunun temini için alaylar (Bahriyede dahi münasip veçhile) ve müteferrik taburlar tarafından birer divan-ı haysiyyet teşkili ile işi tezekkür etmek ve makam üzerinde tesir göstermeye çalışmak icab eder. Adem-i muvaffakiyyet halinde civar kıtaat Haysiyet'lerine müracaatla meseleyi tamim etmek ve haksızlığa mümanaat eylemek lâzımdır.

* Kaynak: **Alemdar**, 7 Kanun-ı sani 1335, Sayı 24/1334.

Olmadığı takdirde Nigehbân Cemiyeti'nin merkez-i umumîsini teşkil eden Harbiye Nezareti'ndeki hey'et-i merkeziyyesine bildirilecektir.

8 — Nigehbân Cemiyeti'nin merkez-i umumisi Harbiye Nezareti'nde resmen mün'akid olacak ve şuabatını alaylar merkezindeki divan-ı haysiyetler teşkil edecektir.

9 — Nigehbân Cemiyeti merkez-i umumî azalarını her sınıf zabitandan tayin edilecek birer zatın teşkil edeceği hey'et meydana getirecek ve işbu zevat hukuk-ı askeriyyenin emr-ü muhafazası maksadiyle Harbiye Nezaretinde daima müçtemi bulunacaktır.

10 — Cemiyetin merkez-i umumi azaları reislerini veya aralarından veyahut hariçten bir zâtı intihap etmeğe selâhiyetleri olacaktır.

11 — Makam hiç bir sebep ve bahane ile bu cemiyyeti dağıtmak teşebbüsünde bulunmayacak ve bu gibi bir teşebbüs hukuk-ı zabitana tecavüz telâkki edilecektir.

12 — Akla gelen her şey kanun, nizamname mahiyetini iktisab etmeyerek adl ve mantığın ve hal ve zamanın icabatına tevfik edilmek lâzım geldiğinden, merkez-i umumîce ta'kibât ve tahkikat icra edilerek mütemayiden bu gibi kavaninin esaslı olmasının teminine ve müdevven kavanin-i askeriyyenin tadilâtiyle birbirlerine kabil-i tatbik ve mazhar-ı takdir olacak kavanin tanzim ettirilmesine merkez-i umumî azaları çalışacaktır.

13 — Merkez-i umumi azaları üç sene müddetle ibka edilecek ve yerlerine diğerleri tefrik ve tayin edildikten ve merkeze muvasalat edildikten sonra eskileri terk-i mevki edeceklerdir.

14 — Harbiye Nezareti'nin veya diğer bir makamın emriyle merkez-i umumî azalarının bir mahalle memuriyetleri gayri caizdir. Ancak ikmal-i müddette tayin edilebilirler.

15 — Zabitan hukukunun emr-ü muhafazasındaki vazife ve müsaadesinden dolayı her hangi makamın iğbirarını celp sebebiyle merkez-i umumî azalarının mağduren tayinleri ihtimali bulunmakla haleflerin selefleri hukukunu evvel ve be evvel nazar-ı itibare alması lâzımdır.

16 — Vazife-i mev'udesini hüsn-ü ifa etmeyen ve zabitan namına mümessil olduğunu bilmeyen zamanperest merkez-i umumî azalarından her hangi bir sınıfa mensup olanı o sınıf zabitan tarafından her zaman tebdil edilebilir.

17 — Merkez-i umumî azalarının intihabı her alaydan birer murahhas Kolordu merkezinde ictima ederek her sınıftan da birer namzet tayin etmek ve Kolordularından tayin edilen işbu namzedler Harbiye Nezareti'nde toplanarak sınıf sınıf veya kur'a ile tefrik edilmek üzere usul ittihaz edilmiştir.

18 — İşbu nizamname bilicab tâdil edilebilir. Suret-i tâdil Divan-ı Haysiyyetlerden vuku bulacak teklif üzerine yapılacaktır.

BELGE 2

Nigehbân Cemiyeti'nin Arizası*

Huzur-u sâmi-i Sadaretpenahiye üç bin küsur zabitan namına askeri Nigehbân Cemiyeti tarafından takdim kılınan arizadır:

Dört harp senesinde Türk millet-i necibesini sıcak ve soğuk cephelerde üç milyona yakın zayiat ile mahv ve imha ve vatanın son kuvvetini de Filistin cephesinde teslim ettikten sonra mahkeme-i kübra-yı millette verilecek hesap ve sorulacak suallerden kaçarak milletin bakiyyet-üs-süyuf ve kalpleri yaralı olan evlâtlarının kemiklerinden kendi seyyiât ve cinâyâtına siper yapmak maksadiyle bu defa Anadolu harekâtını meydana getiren ve müdafaa-i Milliyye nam-ı mukaddes ve meşruu altında oyun oynamak isteyen erkân-ı ümera ve zabitanın icraat-ı muzirresini biz sadık Nigehbân Cemiyeti zabitan kulları takbih eder ve bu gibi harekâttan nefret ettiğimizin südde-i seniye-i hazret-i hilâfetpenahiye arza delâlet buyurmanızı istirham ve sadakatimizi teyid ile iftihar ederiz.

Dört harp senesinin alâm-ı meşakk-ı sevgili asker evlâdiyle birlikte omuzlarımızda ve kıymetli Sultanlarının muhabbetini ecdad-ı âzâmının tarihleriyle beraber kalplerinde taşıyan biz zabitan kullarınız beyanat-ı şâhânelerini yaralı kalplerimize bir merhem-i şâfi bulduk. Pek yorgun ve vazife-i diniyye ve vataniyesini, uğur-u şâhânede pek mebzul olarak döktüğü kanla ifa ettiğine kani olan milletimize artık sükûn ve istirahat emreden beyanat-ı şâhâneleri ayni hikmet ve bir enmuzec-i şefkat ve merhamettir. Beyanat-ı şâhâneyi okurken gözlerimizin yaşiyle ısladıp hâk-i pay-i şâhâneye tekrar alettekrar arz-ı sadakat ve ubudiyyet ettik. Ömr-ü âfiyyet-i şâhânelerinin müjdat olması duasını ref' bargâh-ı ahdi'yyet eyleriz olbabda.

BELGE 3

Harbiye Nâzırı Paşa Hazretlerine**

Paşa Hazretleri

Takdim edilen isti'tafnamenin taraf-ı devletlerinden suitelâkkiye uğradığı, vâki ta'mimden anlaşıldı. Zayi olan hukuk-ı askeriyyenin

* Kaynak: **Alemdar**, 23 Eylül 1335, Sayı 181 - 1581.
** Kaynak: **Alemdar**, Kânun-ı sani 1335, Sayı 24 - 1334.

emr-ü siyaneti hususunda nigehbân olmak vazifesinin zât-ı devletlerine âidiyyeti ordunun aza-yı tabîiyyesi olan zâbitân tarafından tamamen kabul edilmiş bir keyfiyyet olup esasen uluvv-u cenabınız ve hakk-u hakikate mukarin hissiyat-ı âlicenabâneniz bizce de malum ve müsellem olan keyfiyyetten olmakla içimizde pirestişkârane denilecek derecede doğrudan doğruya şahsiyet-i merdanenize merbutiyyet gösteren pek çok zabit mevcuttur.

Makam-ı âli-i Nezareti işgaliniz âtinin teminine medar olur ümidini hasıl etmiş ve ancak ebediyyen o makamda tevzi-i âdalete olan memuriyetinizi ifaya tebeddülât-ı siyasiyye müsait olmaması yani ezhercihet cerihadar edilmiş olan hayat-ı askeriyyemizi muvakkat olan zamanınızda teşfiyeye şitâbân olmak mecburiyetini tevlid eylemiştir.

Şüphesizdir ki, zât-ı âlileri sahib-i makam olmak üzere hukuk-ı askeriyyenin nigehbânı ve fakat hey'et-i zâbitanda riyaseti uhde-i devletlerinde olan askerlik cemiyet-i tabiiyyesinin aza-yı tabiisidir.

Paşa Hazretleri!

Gayri kaabil-i inkâr olan hakikattir ki makam her zaman erbab-ı vicdan tarafından meşgul bulunmaz. Maceraperest bir Enver yine o makamı işgal eder ve hakikaten zavallı olan askerliğin başına nice bin rövelverli türediler taslid ederek şeref-i askerî ihlâl edilir. Hak payimal, adalet mahkûm-u zeval olur. Zabitlik bir sıfât, şeref-ü vekar değil, bir çiftlik amelesi mahiyetini kesbeder. Bugün elinize tevdi edilen iktidar ile mürde olan şeref-i askerîyeyi ihya etmezseniz yarın (sabıkı misillû) nedametiniz muhakkaktır. Askerliği memleketin cellâdı görmekle şimdiye kadar elde etmeğe muvaffak olamadığınız bu iktidarınızın sui telâkki yüzünden hüsn-ü istimal edilmemesi âli vicdanınızı ta'zib eder.

Paşa Hazretleri

Emin olunuz ki cemiyetimiz ne .... ayyıldız ve ne de İttihat propagandacısı vikaye-i hukuk-ı zâbitan cemiyeti mahiyetindedir. Siyaset en merdud bir maksat telâkki edilmek suretiyle hayat-ı askeriyyemizi tezlil eden siyasetçilik, irtikâp ve ahlâk ve zamime-i saire ile malûl olanlardan orduyu tathir, türedilik suretiyle husule gelen kini imha, saf ve nezih bir kitle-i askeriyye meydana getirerek memleketin badi-i felâketi olmak şaibesinden tebriye maksadına hizmet gaye-i emeldir.

Esas-i program takdim-i huzur-u âlileri kılınmakla hakkımızdaki hükmün itasını ve etrafınızda içtimaa hazır bulunan askerliğin bu hakiki evlâtlarına dest-i siyanetinizin uzadılmasını istirham eyleriz.

Alemdar'ın Notu:

Harbiye Nazırı Cevad Paşa Hazretlerine takdim edilen arizanın elimize geçen bir nüshasını derc ediyoruz.

BELGE 4

Askerî Nigehban Cemiyeti'nin Millete Beyannamesidir*

Müdafaa-i Milliye maksadıyla teşkil edilen çetelere ordu mensubinin iltihak ettiği muhakkaktır. Müdafaa-i Milliye milletin ruhundan doğar ve daima millet zulme maruz kalıp bunaldığı bir zamanda, değil düşmanlarına, müstevlilerine hatta öz cinsinden hâkimlerine karşı da bu vasıtayı kullanır. Hal-i hâzırda müdafaa-i milliyeyi idare ve sevk edenler inhilâl etmiş ordu mensubininden olamaz. Harb-i zâili idare eden kumanda heyet-i âliyesiyle heyet-i zâbitandan hiçbirinin bu çeteleri idare etmesi doğru değildir. Zira kumanda heyet-i âliyesi ordunun mağlubiyetinden henüz millete hesap vermemişler, el'an maznun mevkiindedirler. Milletin harb-i meş' um-ı zâilinde verdiği kurbanlarından çobanlarıyla bir çok sebeplerden dolayı arası açılmış ve ordunun gerisinde cereyan eden su-istimalât ve içlerinde vukua gelen cebr-ü şiddet ve cinayat ile milletin hey'et-i zabitandan bir kısmı ile münasebeti bir müddet için inkıtaa uğramıştır. O halde bu şekilde olan bir heyetin tekrar milleti dest-i idarelerine almaya yeltenmeleri, ya hat'iyat-ı maziyelerini tamir için bir defa daha tali'lerini tecrübe etmek veyahut kurulması kuvve-i karibeye gelen mahkeme-i kübrayı yıkmak ve yükselecek sada-yı hakkı susturmak için herçibâdabad milleti tekrar silâhhaneye sürüklemek maksadıyla olacaktır. Ordu mensubinini müdafaa-i milliyeye ithal etmezden evvel harb-i meş'um-ı zâilde vukua gelmiş olan suistimalat ve cinayat-ı asekeriyenin müsebbiplerini vakıt fevtetmeden enzar-ı millette cezalandırmak lâzımgelirdi. Millet daha Sina ve Irak'ın ateşli, yakıcı, Kafkas'ın dondurucu, kırıcı, Çanakkale'nin öğütücü, eritici cephelerinden bir kaç emir zabiti ile karargâhından ibaret bir mevcutla yalnız başına dönen çobanlarından evlâdının hesabını sormadı. Kumandanlardan bazıları zabitandan fedakârlık talebediyorlar. Bu talepten Harbiye Nezaretinin malûmatı varsa, ordu zabitanın vazife-i fedakârilerinin körü körüne ve bir itaat-i mezbuhane ile ifa ettikleri, zabitan kadrosunun dörtte üç nispetinde verdiği kurbanlarla sâbittir. Bakiyet-üs-süyufun içersinde, ordu hastalık, kan ve ateşle boğuşurken buzlu şerbetler içenler ve fırkacılıkla uğraşmıyacağına yemin etmişken yemininde hânis olarak gerilerde ticaret ve cem'i servetle iştigal edenler halen yaşarken ve yaşayanlar içersinde ordunun namuskâr olarak cephelerden tesadüfen kurtulabilen kısmının yüreklerinde sessiz bir intikam nağmatı saklanırken tekrar fedakârlık talebi gibi haksız bir nefirin ne hükmü olabilir? Fedakârlık talebedenler, ordu yokluk ve vasıtasızlık için-

* Kaynak: Alemdar, 7 Temmuz 1335.

de kıvranırken, efradını çalı diplerinde tabibsiz, ilâçsız, sargısız açık hastahanelerde defnederken bizzat istifa edip çekilmek gibi bir fedakârlıkta bulunsalardı, tarih bugünkü inhilâl-i elîmi sayfalarında taşımıyacak ve millet ve memleket bugünkü dereke-i mezellete sukut etmeyecekti.

Aç, çıplak, yorgun bir kıt'ayı dinlenmeksizin sıcak ve soğuk cephelere sevk ve idarenin kabil olabileceğini bu genç kumanda heyetine hangi Alman muallimi ve hangi Alman tâbiyesi öğretmişse bunu soracak ve hesap isteyecek bir Harbiye Nâzırı memleketimizde sahib-i zuhur olarak istikbal olunur.

Mazi-i karipte vukua gelen hat'iyatı ve cürümleri tasfiye etmek içün öyle bir adalet görmek isteriz ki, istikbalde bu mülkü idare ve harbe sevkedecek kumanda heyet-i âliyesinden en küçük cüz'ütam kumandanına kadar, bu adaletin bıraktığı asârın dehşet ve şiddetinden havf-ı mes'uliyetle titresin. Böyle yapılmadıkça her şahıs kendini lâyüs'el addederek keyfine göre hareket ederek ve netekim de ediyorlar.

Şimdiki müdafaa-i milliye heveskâranını da bizler bu lâyüs'el zümrelerden addetmekte haklıyız ve itimat edemeyiz.

Düvel-i galibenin kabul ettikleri bu işgale silâhla mâni olmaya muvaffakıyet mümkün olsa bile buna şimdiden başlamak, Harb-i Umumi'ye vaktinden evvel girdiğimiz şüpheli ve tehlikeli ve felâketli bir işe başlamak demektir ki bunun ilk ve kanlı neticesi Menemen ve Bergama'daki müslümanların maruz kaldıkları şiddet ve katliâmlarla görüldü. Mağluplar içersinde bizden daha ağır şerait-i musallâhaya mecbur tutulmuş, servet ve nüfusça bizden daha kavileri itaat-i mutlaka gösterir ve kımıldamazlarken, pek genç evlâd-ı vatan bakiyet-üs-süyuf olan yorgun köylüyü muntazam, müsellâh kuvvetler karşısında eritmek isteyen şöhretperest, haris genç kumandanlara tekrar sorarız: Bunlar da öldükten sonra ecsad üzerinde dolaşarak kargalara mı kumanda edecekler? O efendiler bizlere cevaben: Bizler de onlarla beraber öleceğiz! derlerse buna inanamayız. Çünkü muharebat-ı maziye bize bunun aksini isbatetmiştir!..

Filistin, Irak ve Çanakkale'deki kahramanlıkların serdarlığı ile genç havadar kumandanlar ile, biçare milletin kanıyla kemiklerinden kâşâneler kuranlar, yetimleriyle dullarının nafakasından bîpayan servetler toplayanlar hâlâ yaşıyor! Ve kazandıkları o meş'um senetler kâfi gelmemiş olmalı ki el'an milleti kana boğmak bakıyet-üs-süyuf nesi kaldıysa onu da gasbetmek, öldürmek ve baykuşlar gibi virane-i vatanda hâlâ yaşamak istiyorlar. Binaenaleyh biz bu hareket-i mecnunaneyi en büyük nefretlerle reddeder ve zavallı mâsum millete nazar-ı intibahlarını açarak bu cânilerin iğfalâtına kapılmamalarını bütün samimiyet-i ruh ve vicdanımızla tavsiye ve istirham eyleriz.

Hukuk-ı Askeri Nigehban Cemiyeti
Kâtib-i mes'ulü
M. Kemal

BELGE 5

Fransız Gizli İstihbarat Raporu

Genel Kurmay
1. Şube

5 Şubat 1919
160
GİZLİ

İstihbarat
—11 Ocak İstanbul'dan—
Askerî dernek "Nigehban" (koruyucu)

Sözde, subayların haklarını korumak, Orduyu siyaset dışına çıkarmak, Ordu mensupları arasında dayanışma yaratmak vs... amacıyla kurulmuştur. Program 7 Ocak tarihli **Alemdar** (yayın organı) tarafından yayınlanmıştır. (Alemdar) aynı zamanda **Harbiye Nezaretine**, derneğin amacını açıklayan ve tutumuna yakınlık göstermesini isteyen ve bu derneğin siyasal hiç bir yönü olmadığını ve soysuzlaşmış ya da tehlikeli ne varsa tümünü Ordu'dan uzaklaştırmak eğiliminde olduğunu belirten bir de açık mektup iliştirmiştir.

[Rapor sahibi ajan programın ana çizgilerini özetledikten sonra (Bk. Belge 1), aşağıdaki bilgileri eklemektedir.]

Harbiye Nezareti her çeşit askerî örgütlenmeyi yasaklayan ve elebaşılarının takibedilmesini içeren bir günlük emirle (durumu) yanıtlamıştır. Adı geçen emir şöyledir:

"Nâzır, Orduyu ilgilendiren her çeşit sorumluluk bana aittir, doğal olarak Ordu'nun koruyucusu benim, demektir. Devlet işleri alanında sorumsuz kişiler hiçbir suretle karar alma yetkisine sahip olamazlar. Bu tür işlemler ancak uygar dünyanın savaş açtığı aşırı fikirlerin sonuçları olabilir. Fakat bu fikirler memleketin geleceğini tehdit edebileceklerine göre, vicdan sahibi herkes kendini bunların dışında tutacaktır. Öte yandan Ordu bölünmez bir bütündür. Ordunun kuralları toplu dilekçeler sunulmasına müsaade etmezken bu tür komitelerin kurulmasını nefretle karşılar.

"Sonuç olarak Ordu içinde komitelere yer yoktur. Bütün kapılar her şikâyete açıktır. Durumun gerektirdiği önemle ilgili kişilerin bilgisine sunulmasını isterim".

8 tarihli **Tasvir-i Efkâr**, Mustafa Paşa'nın, bir askerî dernek kurulmasını yasaklayan bildirisini yayınlamıştır.

Bu arada, Mustafa Hilmi şunları belirtmektedir:

"İşlerin idarî bir mutlakıyete bağlı olduğu ordu içinde parti ve

komiteler kurulmasına Askeri kanun (mevzuat) izin vermez ve veremez. Aksi hareket dağılma ile sonuçlanır. Tek kelimeyle bu, yetkili merciin resmen haberdar olmadığı ve gözardı edemiyeceği özel bir sorundur."

10 Ocak tarihli Âti bu tür bir derneğin kurulmasına karşı çıkarak Harbiye Nâzırının dikkatini, ne kadar yararlı ve kutsal olursa olsun, gayr-ı meşru bir girişimin sakıncaları üzerine çekmektedir.

Nigehban derneği, resmi programının politikayla hiçbir ilişkisi olmadığını her ne kadar belirtmekteyse de aslında, 1912'de Mahmut Şevket Paşa'nın istifasına ve Küçük Sait Paşa kabinesinin düşmesine, neden olan "Halâskâr-ı Vatan" (Vatan kurtarıcıları) adlı derneğin yeniden kuruluşu girişiminden başka bir şey değildir.

Derneğin başgirişimcisi Nevres Bey vaktiyle Selânik'te İttihat ve Terakki'ye bağlı olan, Enver'le rekabeti sonucu muhalefete geçen bir erkân-ı harp yüzbaşısıdır. İtilâfçı muhalefetin en hareketli üyelerinden ve Halâskâr-ı Vatan'ın girişimcilerinden biri olmuştur.

Türkiye savaşa girince Nevres Bey Kafkas cephesine gönderilmiştir. Çabacur (Çapakcur) cephesinde (Kürdistan) haritalar ve bilgilerle Rus tarafına geçmiş ve Rus ordusunda görev almıştır. Bolşevik bozgununda, İran'a geçmiş ve İngilizlerin hizmetine girmek istemişse de, İngilizler kendisine güven duymamışlar ve Malta'da gözaltına almışlardır. Mütareke'den sonra İngiliz makamlarından ülkeye dönme müsaadesini almıştır. İttihatçılara göre bir İngiliz ajanıdır.

Nevres hâlen politika ile etkin şekilde uğraşmaktadır ve İttihat ve Terakki üyeleri hakkında en ağır önlemlerin alınmasını isteyenlerin başında bulunmaktadır.

İyi kaynaklardan alınan haberlere göre, Nigehban cemiyetine katılanların sayısı hayli düşüktür.

Cemiyetin elebaşısı Nevres ihtilâlden sonra İttihat ve Terakki Edirne yerel bölge komitesi üyesi idi. Daha sonra Komiteyi terketmiştir. İttihatçılara göre ayrılışı Komiteye ait paraların aşırı su-i istimalinden ötürü olmuştur.

Kendisi Selânik Kolordu kumandanı ve bu kentin Vali vekili Ferit Paşa ile beraber çalışanlardan biri olmuştur. **Halâskâr** cemiyetinin kuruluşunda Nevres, Ferit Paşa'dan yardım istemiş, **Halâskâr** cemiyetini yeniden kurma girişimini Ferit Paşa geri çevirmiştir.

Cemiyet üyeleri şehir merkez kumandanı Fevzi Paşa'ya sürekli imzasız mektuplar göndererek İttihat ve Terakki üyelerine karşı kitle halinde bastırma önlemleri alınmasını istemektedirler ve Cemiyet'in istekleri yerine getirilmediği takdirde çok sert hareketlere geçileceği tehdidinde bulunmaktadırlar.

Yeni cemiyetin belli başlı desteği Padişahı Cemiyet lehinde etkileyen ve Saltanatın yetkilerini güçlendirmek için Cemiyet'e yardımını sağlayan İkinci Mabeynci Refik Bey'dir. Hatta Refik Bey **Hürriyet ve İtilaf Fırka**'sına, Nigehban'la birleşmeye karar vermesi için, 3000 liralık bir yardım da sağlamıştır.

Fakat Hürriyet ve İtilâf Fırkasının iki etkin üyesi Mustafa Sab-

ri Efendi ve Zeynelâbidin Efendi'nin karşı koymaları üzerine birleşme girişimi suya düşmüştür.

Cemiyetin amacı iktidara kesin olarak el koymak ve hükümeti İttihat ve Terakki üyelerine karşı şiddetli önlemler almaya zorlamaktır. Refik Bey Padişah'ı bu politikaya kazandırmaya girişmiştir ve yirmi gün kadar önce İttihatçıların toplu olarak tutuklanmaları kararından sözedilmiştir. Fakat Celâl Nuri Bey'in Padişah'ın müdahalesini istemesi bu projenin uygulamaya geçirilmesini önlemiştir.

Hâlen Cemiyet aynı amaca yönelik çalışmalarını sürdürmektedir Ziya Paşa (Nafia), İzzet Bey (Evkaf) ve Abdurrahman Bey (Maliye) gibi Nâzırlar Cemiyet'in lehindedirler. Mustafa Arif Bey (Dahiliye), Rıza Tevfik Bey (Maarif) ve Cevat Paşa (Harbiye) bu tür önlemler alınmasına karşıdırlar ve sorumlulukları kanıtlanmış İttihatçılar hakkında kanunî takibat yapılmasından yanadırlar.

Bu görüş ayrılıklarından doğan sürtüşmeler, bir kriz öncesinde görünen kabine içinde sürmektedirler. Askeri cemiyet bütün gücüyle bu bunalımın bir an önce çıkması için körüklemektedir.

MAJOR GENERAL
1ère Section

le 5 Février 1919
160

SECRET

INFORMATION.

- de Constantinople du II Janvier -

<u>LIGUE MILITAIRE "MIGHEHBAN"</u> (le Gardien)

Elle est soi-disant formée dans le but de sauvegarder les droits des Officiers, d'exclure la politique de l'Armée, de créer la solidarité entre les militaires etc.... Le programme en 18 articles a été publié par l'"<u>ALEMDAR</u>" (son organe) du 7 Janvier, qui a inséré en même temps une lettre ouverte au Ministre de la Guerre exposant le but de la ligue et l'invitant à être favorable à sa tactique, en arguant que cette ligue n'a rien de politique et tend à éloigner de l'Armée tout ce qui est corrompu ou dangereux.

Voici l'essence de ce règlement:

1-Tout officier est tenu de faire preuve de sentiments nobles et à l'honneur professionnel.

2-Tout officier pour tous ses collègues et tous pour chacun.

3-Les droits et l'honneur militaire sont sous la sauvegarde des officiers.

4-Etroite solidarité professionnelle partout et toujours.

5-Tout officier doit consacrer son intelligence et même sa vie à relever la carrière militaire.

6-Refus d'obéissance à tout ordre en dehors de la loi.

7-Défense obligatoire de toute victime d'actes illégaux; formation de tribunaux d'honneur dans les régiments et les bataillons isolés, avec recours en dernier ressort du comité central au Ministère de la Guerre.

8-Le Comité central de la ligue se réunira officiellement et en permanence au Ministère de la Guerre.

9-Le Comité central sera composé d'un membre désigné par chaque catégorie d'officiers.

10-Le Comité central pourra désigner un président pris dans son sein ou en dehors.

11-Cette ligue ne pourra être dissoute sous aucun prétexte, la dissolution serait considérée comme violation des droits des officiers.

12-Le Comité central s'efforcera d'assurer la qualité ou l'amélioration des lois militaires.

13-Le Comité Central est nommé pour trois ans.

14..............

Le Ministère de la Guerre a répondu par un ordre du jour interdisant toute organisation militaire et ordonnant des poursuites contre les initiateurs; cet ordre est ainsi conçu:

"La responsabilité pour tout ce qui concerne l'Armée incombe à "moi, dit le Ministre, c'est moi naturellement qui suis le gar-"dien de l'Armée. Jamais des irresponsables ne peuvent avoir la "compétence de prendre des résolutions au sujet des affaires de "l'Etat. Des actes de ce genre pourraient tout au plus, être la "conséquence des idées extrêmistes, auxquelles le monde civilisé "a déclaré la guerre. Mais comme ces idées peuvent menacer l'a-"venir du pays, il est clair que tout homme de conscience les "évitera. D'autre par l'Armée est une société indivise. Les rè-"gles de l'Armée qui ne permettent pas même la remise de requê-"tes collectives abhorrent la formation de comités de ce genre.

"En conséquence il ne saurait y avoir des comités dans l'"armée. Les portes sont ouvertes pour toute plainte. Je demande "que ce qui précède soit porté à la connaissance des intéressés "avec l'importance que comporte le cas."

Le TASVIR-I-EFKIAR a publié en date du 8 une déclaration du Général MOUSTAPHA Pacha condamnant la tentative d'organiser une ligue militaire.

MOUSTAFA HILMI a dit entre autres:

"Le code militaire n'autorise et ne peut autoriser la formation de partis et de comités dans l'Armée, dont les affaires sont soumises à un absolutisme administratif. Le contraire conduisant à la désorganisation. En un mot, toute cette question est une entreprise privée dont le Département compétent n'a aucune connaissance officielle et qu'il ne saurait tolérer."

L'ATI du 10 Janvier proteste contre la formation d'une ligue de ce genre et appelle l'attention du Ministre de la Guerre sur les

inconvénients.....................

161

14-Les membres du Comité Central ne pourront exercer leurs fonctions en vertu d'ordres du Ministère de la Guerre ou d'un autre Département.

15-Dans l'éventualité de nominations arbitraires des membres du Comité Central pour cause de mécontentement de certains Départements, les membres nouveaux devront tenir compte des droits de leurs prédecesseurs.

16-Toute catégorie d'officiers a toujours la faculté de remplacer son délégué déméritant.

17-Pour le choix du Comité Central, chaque régiment nommera son délégué; ces délégués se réuniront au siège du Corps d'Armée pour choisir un candidat de chaque arme; les candidats eux-mêmes, réunis au Ministère de la Guerre, éliront un représentan de chaque arme.

18-Le règlement est modifiable sur la proposition des Tribunaux d'Honneur.

162

inconvénients qui pourraient résulter d'une entreprise illégale si utile et si sacrée qu'elle fût".

§
§ . §

Quoique le programme officiel de la ligue "NIGHEHBAN" déclare n'avoir aucun caractère politique, en réalité il s'agit d'une tentative de reconstituer la ligue militaire "HALASKIARAN-I-VATAN" (Libérateurs de la Patrie) qui en été 1912 avait été cause de la démission de MAHMOUD CHEVKET Pacha et de la chute du Cabinet unioniste de KUTCHUK SAID Pacha.

NEVRES Bey, promoteur de la constitution de cette ligue est un Capitaine d'Etat-Major, affilié jadis à l'Union et Progrès de Salonique et que la rivalité avec ENVER a poussé à l'opposition. Il fut un des membres les plus actifs de l'opposition libérale et un des initiateurs de la ligue "HALASKIARAN-I-VATAN."

Quand la Turquie entra en guerre NEVRES Bey fut envoyé sur le front du Caucase. Sur le front de Djabahdjour (Kurdistan), il passa aux Russes avec des cartes et des renseignements et prit service dans l'armée russe. Lors de la débâcle bolchevique, il passa en Perse et voulut entrer au service des Anglais qui ne lui accordèrent pas confiance et l'internèrent à Malte. Après l'armistice il parvint à se faire rapatrier par les autorités anglaises. Les unionistes prétendent qu'il est un agent anglais.

NEVRES s'occupe activement de politique et se trouve à la tête de ceux qui exigent des mesures d'exception envers les membres de l'Union et Progrès.

D'après les renseignements puisés de bonne source, le nombre des adhérents actuels de la ligue "NIGHEHBAN" est fort réduit.

Le promoteur de la ligue, NEVRES a été après la révolution membre du Comité régional de l'Union et Progrès d'Andrinople. Il a quitté le Comité quelques temps après. Les Unionistes prétendent que sa sortie a été provoquée par les abus qu'il aurait commis dans la gestion des sommes du Comité.

Il fut un des collaborateurs du Général FERID Pacha, ancien commandant du corps d'armée de Salonique et vali-intérimaire de cette province, dans la constitution de la ligue "HALASKIAR", NEVRES a tenté de s'assurer le concours de FERID Pacha dans sa tentative de reconstituer la ligue "HALASKIAR" sous un nouveau nom mais FERID Pacha a refusé.

Les membres de la ligue envoient continuellement au commandant militaire de la ville FEVZI Pacha des lettres anonymes exigeant des répressions en masse contre les membres de l'Union et Progrès et menaçant de mesures extrêmes dans le cas où les exigences de la ligue ne seraient pas satisfaites.

Le principal appui de la nouvelle ligue est le second chambellan REFIK Bey, qui influence le Sultan en faveur de la ligue et lui assure le concours de celui-ci pour renforcer le pouvoir de la Couronne. REFIK Bey a même obtenu du Sultan un subside de 5.000 Ltqs en faveur du parti "HURRIET VE ITILAF" (Entente Libérale) pour décider ce parti à s'unir avec la ligue "NIGHEHBAN". Mais l'opposition de MOUSTAFA SABRI Effendi et ZEINEL-ABIDINE Effendi, deux membres influents du parti "HURRIET VE ITILAF" a

fait........

163

fait échouer cette tentative de fusion.

Le but de cette ligue est de mettre définitivement la main sur le pouvoir et de forcer le gouvernement à prendre des mesures d'exception contre les membres de l'Union et Progrès. [illegible] Bey a même tenté de gagner le Sultan à cette politique, et il y a une vingtaine de jours, l'arrestation en masse des unionistes semblait décidée. Mais l'intervention suggérée au Sultan [illegible] Bey a entravé la mise à exécution de ce projet.

Actuellement la ligue continue son activité dans le même sens. Les Ministres [illegible] Pacha (Travaux publics), [illegible] Bey (Evkaf) et [illegible] Bey (Finances) sont favorables à la ligue, [illegible] [illegible] Bey (Intérieur), [illegible] Bey (Instruction) et [illegible] Pacha (Guerre) sont plutôt hostiles à ces mesures d'exception et sont partisans de procédures légales contre ceux des unionistes dont la responsabilité est établie.

De cette divergence de vue il [illegible] [illegible] [illegible] de [illegible] qui semble à la veille d'une [illegible] [illegible] la ligue militaire [illegible] de toutes ses forces à provoquer [illegible] crise le plus tôt possible.

[illegible]

XVIII
TRABZON VE HAVALİSİ ADEM-İ MERKEZİYET CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *Kânun-ı sâni 1335 (Ocak 1919)*
KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul*[1]
KURUCU ve YÖNETİCİLERİ[2]: ***Şatırzade Hasan Hicabi (Reis).*** Azalar: ***Derviş Kaptanzade Necati, Muhsin Paşazade Edhem Bey, Süleyman Sudi Bey, Esat Bey, Mehmet Kâmil Bey, Şükrü Bey, Besim Bey, Nazmi Nuri Efendi***[3].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

CEMİYET, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın uydusu olarak İstanbul'da kurulmuştur. Saltanat ve halifelik düzeni içinde, İttihat ve Terakki'ye ve Müdafaa-i Hukuk hareketine muhalif cephededir. Programının ilk maddesine göre, idari adem-i merkeziyet (yerinden yönetim) yanlısıdır (Bk. s. 361. Belge 1).[4]

1. *Örgütlenme ve Eylem Sorunları*

Cemiyet, İstanbul'da kurulmuş, adını taşıdığı Trabzon ve yöresinde örgütlenmemiştir. Of ilçesiyle Lâzistan şube girişimleri başarısız kalmıştır. Kısaca *"Trabzon'da Adem-i Merkeziyet Cemiyeti yoktur"*[5]. Sonuç olarak, doğrudan doğruya bu yörede

[1] Adres bulunamamıştır.
[2] Söz, 24 Kânun-ı sani 1335.
[3] 1919 Haziranında, henüz Hey'et-i Temsiliye kurulmadan, Havza'dan Mustafa Kemal Paşa Trabzon Valiliğine bir telgraf çeker (**Nutuk,** Vesika 5) ve bu Cemiyetin kuruluş tarihini ve programını, yasal olup olmadığını, kurucularını ve çalışmalarını sorar. Vali **Mehmet Galip** imzalı yanıt telgrafının (**Nutuk,** Vesika 6) daha ilk tümcesi şudur: "Trabzon'da Adem-i Merkeziyet Cemiyeti yoktur" (Telgraf metinleri için bk. s. 362, 363, Belge 3, 4).
[4] Ayrıca bk. Cemiyetin Beyannamesi (Söz, 1335, Sayı 126, s. 2) - **N..., İki kanun ve Trabzon Adem-i Merkeziyet Cemiyeti** (Söz, 1335, Sayı 147, s. 1) - Cemiyet'in Muhtırası (Söz, Sayı 151, s. 1).
[5] Sayın **Faik Ahmet Barutçu**'nun bu konuyu anlatan 3 Kasım 1949

→

kurulmuş olan "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" ile hiçbir ilişkisi olmamıştır[6]. Özel bir yayın organı yoktur.

2. *Cemiyet'in Sonu*

Cemiyet, koruyucusu Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile birleştiğini ilân etmiştir (15 Eylül 1919).[7] Bu "son"u Pontos devletinin kurulmamasına bağlayanlar da olmuştur[8].

tarihli mektubundan (Bu bakımdan Sayın **E.B. Şapolyo**'nun kanısına katılamıyoruz, bk. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, s. 12) - **Kâzım Karabekir Paşa**'nın verdiği belgeden: "Trabzon Adem-i Merkeziyet Cemiyeti diye bir kaç kişilik zayıf bir şey var ve Fransız mümessilinin nüfuzunda" (**İstiklâl Harbimiz**, s. 20).

[6] Bu noktada rahmetli Prof. **Tayyib Gökbilgin**'den ayrılma zorundayız. Prof. Gökbilgin'e göre (**Millî Mücadele Başlarken**, s. 75 - 78) Adem-i Merkeziyet Cemiyeti şöyle bir gelişme sonucu oluşmuştur: Önce **Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti** kurulmuştur. Sonra Rize'de **Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti** kurulmuş ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Rize şubesini meydana getirmiş ve de Batum'da kurulan **Selâmet-i Milliye, Lâzistan Tahlisi Cemiyeti** gibi derneklerle mücadele etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile beraber hareket etmiştir. Bu tabloda bazı karıştırmalar olsa gerektir. Çünkü Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 1335 (1919) yılı başlarında kurulmuştur. Müdafaa-i Hukuk hareketine karşıdır, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın uydusudur, sonunda da bu fırkaya katılmıştır. Üstelik Trabzon (veya Rize) da değil İstanbul'da kurulmuştur. Bu bakımdan Trabzon'daki Muhafaza-i Hukuk ya da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle karıştırılmamalıdır. Bu yörede birbirine ters düşen iki gelişme ve bunları temsil eden dernekler varolmuştur. **Kâzım Karabekir Paşa** da durumu kanıtlayıcı bir belge vermiştir (**A.g.e.**, s. 19 - 20).

[7] Birleşme kararı gerek Fırka gerekse Cemiyet tarafından **Alemdar**'da yayınlanmış ve gazete durumu "sulh ve intibahın filî delilleri" saymıştır. (Bk. s. 362, Belge 2).

[8] Gottard Jaeschke, İkdam'ın bir haberini şöyle özetlemiştir: "Pontos Hükûmeti teşekkül edemiyeceğinden Trabzon Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti kendi kendini ilgaya karar verdi." Bu habere bir kaydı da eklemiştir: 26 (Eylül) Adem-i Merkeziyet C'nin Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na ilhakı (**A.g.e.**, s. 67-27 Eylül). Burada da bir karıştırma görülüyor.

'TRABZON VE HAVALİSİ ADEM-İ MERKEZİYET' CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Programıdır*

Unvan-ı Cemiyet ve Maksad-ı Teşekkül

Madde 1 — Vatan ve milletin teâli ve inkişâfı ve hükûmetin takviye ve tarsîni inbisâtı adem-i merkeziyet idarî usûlünün tatbikiyle kabil olacağı kanaat-i katiyesine binaen tamamiyet-i mülkiye-i Osmaniye mahfuz kalmak ve saltanat-ı Osmaniye etrafında toplanmak şartıyla teşkil ettiğimiz cemiyetin ûnvanı (Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti)dir.

2 — Hukuk-ı tabiiye-i ve esasiye-i millete inanan idarî adem-i merkeziyetin şekl ü mahiyetinin tayin ve takriri hakk-ı tabiisinin Trabzon ve havalisindeki kısm-ı milletin arzu ve idaresini ilâ edecek müessesata tahsisi.

3 — Hukuk-ı esasiye-i milleti ve şekl-i mahiyet-i meşrutiyeti tesbit eden Kanun-ı Esasi-i Osmaninin vaz' ve takriri hakkının hey' et-i umumiye-i milleti temsil eden meclis-i müessisâna hasrı.

4 — Nüfûz-u siyasiye ve icraiyeyi ve selâhiyet-i teşriiyeyi gasben amâl-i hasisa ve şahsiyelerine feda ederek millet ve devleti harb-i umumiye cebr ü idhal ve sair cinâyât-ı müteaddide-i malûmeyi tertib ve saha-i fiile isâl eden hey'et-i icraiye-i devlet ve hey'et-i teşriiye ve erkân-ı ittihad ile işbu cinayat-ı şeniayı tahriren ve şifahen emr ve bizzat ve bilvasıta ika' eden ve ettiren rüesâ-ı icraiye ve bilumum memurin-i devlet ve mensubat-ı ittihad haklarında eşhas-ı saire-i müteaddideye tercihan ve mevsukan takibat-ı âcile-i adliye icrası esbab ve vesâiline tevessül.

5 — Cinâyât-ı şenia-i mebhuseye mübaderetten mukaddem hiçbir servete malik olmayan hattâ kût-i lâyemût geçinenlerin bu müddet-i kalîle zarfında cem' ve idhar olunan ve müessesât-ı maliye ve sınaiye ve ticariyede münferid suretde eşhas nezdinde müsta'mel ve müdhâr bulunan cesîm servetlerine hükûmetce derhal vaz'-ı yed ile taht-ı muhafazaya aldırılarak iade-i emvâl-i mekzûbe ve menhube ile ihkâk-ı hak esbabına tevessül.

* Kaynak: Söz, sayı: 74, 75 Kânun-ı sani 1335.

6 — Ekalliyetin hukuk-ı esasiye ve siyasiyelerini teyiden ve tesbiten intihab-ı nisbî usûlünün tatbik ve icrası.

7 — İşbu siyasî nizamnâme-i esasinin ta'dil ve tevsii kongreye aiddir.

Hey'et-i İdare Reisi
Şatırzâde
Hasan Hicabi Bey

Aza Besim — Aza Şükrü — Aza Mehmed Kâmil — Aza Es'ad — Aza Süleyman Sudi

Aza Muhsin Paşâzade Mehmed Edhem — Aza Derviş Kapudanzâde Necati

BELGE 2

Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Birleştiğini İlan Eden Yazı*

Trabzon Adem-i Merkeziyet Cemiyetinden:

Şimdiye kadar takib etdiğimiz gaye-i siyasiyeyi tevlid ve vilâyetimiz havalisine inhisar eden tehlikenin zail olmasına ve esasen takib eyledikleri siyasetle selâhiyet-i mahalliye esasını kabul eyleyen Hürriyet ve İtilâf fırkasıyla hiçbir ihtilâf mevcud olmamasına ve ahvalin kesbettiği ehemmiyet ve nezaketin ise tahlis-i vatan, teâli-i millet hususunda muhaliflerin yekvücûd çalışmalarını istilzam eylemesine mebni cemiyetimiz hey'et-i merkeziyesince dûr-dırâz icra kılınan müzâkerât neticesinde verilen karar Hürriyet ve İtilâf Fırkası hey'et-i merkeziyesince dahi vaki' olan hüsn-i kabûl üzerine cemiyetimizin Hürriyet ve İtilâf Fırkasına kalb ve keyfiyetin şu'abâta da tebliğ olunduğu ilân olunur.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Merkez-i Umumisinden:

Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin saika-i hamiyyetle fırkamıza kalb olunduğunu şükrân ile karşılar ve vatanın selâmeti hususunda bizimle beraber çalışmak isteyen arkadaşlarımızı samimiyetle selâmlarız.

BELGE 3

Mustafa Kemal tarafından Trabzon Valiliğine Adem-i Merkeziyet Cemiyeti hakkında yazılan yazı**

1/Haziran/335

Trabzon Vilâyeti Aliyyesine

1 — Trabzonda müteşekkil adem-i merkeziyet cemiyetinin tarih-i teessüsü ve programı nedir? Hükûmetin müsaadesine mazhar mı-

* Kaynak: **Alemdar**, no: 184/1584 26 Eylül 1335/1919.
** Kaynak: Gazi Mustafa Kemal. **Nutuk**, Vesika 5.

dır? Müessisleri kimlerdir? Şimdiye kadar hükûmetçe mazbut olan ef'alile hattı hareketleri nedir?

2 — Vilâyet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Trabzon'daki merkez ve mümessilleri kimlerdir?

3 — Her iki cemiyetin merkez ve mülhakat vilâyetteki teşkilâtı ne derecededir? Bu iki cemiyetten başka cemiyat var mıdır? Müsareaten inba buyrulmasını rica ederim.

Mustafa Kemal

BELGE 4

Trabzon Valiliğinden Mustafa Kemal'e verilen yanıt*

Trabzon
9/6/35

Havza'da Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

C I — Haziran - 35 ve 44 şifreye:

Trabzonda Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti yoktur. Dersaadette müteşekkil Trabzon ve Havalisi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti tarafından bir kaç ay evvel gelip geçenlerde avdet eden Nazmi Nuri efendi isminde bir mürahhasın teşebbüsü üzerine Of kazası ile Lâzistan Livası dahilinde âdem-i merkeziyet şubeleri açılmıştır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti memleketin ileri gelen eşraf ve mütehizzani meyanından ve müntehip ve Muradhanzade Ziya ve Nemlizade Sabri ve Çulhazade Kadri ve Hacı Ali Hafızzade Mehmed Salih ve Kızazzade Hüseyin ve Abanoszade Hüseyin ve Hatipzade Emin efendilerden mürekkeptir ve bu heyetin ikramatı rabıtaî osmaniyenin muhafazası gibi bir his-si vatanperveraneden mülhemdir. Bu cemiyetin bütün mülhakatta birer şubesi bulunuyor. Bundan mâda Trabzonda bir de ihtiyati zabitan cemiyeti olduğunu arzederim.

Vali
Mehmet Galip

* Kaynak: Gazi Mustafa Kemal. Nutuk, Vesika 6

XIX
OSMANLI ÇİFTÇİLER DERNEĞİ

KURULUŞ YILI: *2 Şubat 1919*[1]
KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul Babıâli Caddesi.*
KURUCULARI: *Çiftçiler Derneği üyeleri*[2].
İLK MERKEZ YÖNETİM KURULU ÜYELERİ[3]. *Hamdullah Emin Paşa, Esat Paşa (Göz Doktoru), Mehmet Emin Paşa, İsa Ruhi Paşa, Mustafa Münif Paşa, Dr. Mustafa Hulûsi, Ali Haydar, Yusuf Mazhar, Mehmet Mahfi, Hüseyin Hüsnü, Nâzım, Ali Rıza Beyler.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Cemiyet'ten Fırka'ya

OSMANLI Çiftçiler Derneği, 1910 yılında mesleki bir cemiyet olarak kurulmuştur. O zamanki adı "Osmanlı Çiftçi Derneği"dir. Cemiyet, Nizamnamesi'nin (Bk. s. 367, Belge 1) 2. maddesine göre, "siyasiyatla katıyen meşgul olmıyacak, ancak mebus seçiminde çiftçilerin hukukunu" koruyacak ve sürdürecek nitelikte adayların seçilmesine çalışacak, çiftçi yararına yasaların çıkarılması için, parlamentoya başvuracaktır. Cemiyet, mütareke öncesi, İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler kurmuştur ve toplantılarını bu "Fırka"nın merkezinde yapmıştır.

1919 yılının olayları, mesleki derneği partileşmeye götürmüştür. 1919 genel seçimi öncesinde, kalabalık bir üye grubunun önerisi üzerine,[4] iki kongre yapılmıştır[5]. Sonuçta, Cemiyet bir siya-

[1] [2] [3] Çiftçiler Derneği Mecmuası 1335, Sene III, Sayı 3, s. 3 - 4.

[4] Öneri metninden: "... Derneğin bir fırka-i siyasiye olması Taşra ve Dersaadetteki aza-yı kiramın pek çoğu tarafından şifahen ve tahriren vuku bulan müracaatlarla da teklif olunmuştur. Şu halde fırka kuvvetini halktan iktibas eylemek itibariyle memleketimizin en tabii ve kavi bir fırkası olacak ve zürraın arzu-yu bitarafanesinin mâ'kes ve tercümanı olduğundan vazifesini, kuvvetini hiç bir zaman suuistimal etmeksizin Meşrutiyetin ve kanunun nigehbanlığı vazifesini ifaeyleyecektir. Binaealeyh Derneğin fırka-i siyasiye haline kalbiyle buna ait nizamnameleri tanzim için bir hey'et teşkilini teklif eyleriz" (Bir çok imzalar). (**Çiftçiler Derneği Mecmuası** 1335, No. 3, s. 413) — **Alemdar** 1335 No. 49, s. 2.

[5] Öneri Beşinci senelik kongrede sunulmuştur. (26 Aralık 1918). Ni- →

sal partiye dönüştürülmüştür[6]. Yeni "Nizamname-i Esasi"nin 1. maddesinde "teknik (fennî), iktisadî ve siyasî" nitelikteki bu dernek, artık politik ilkeleri gerçekleştirmeyi üstlenmiştir. (Bk. s. 372, Belge 2). Ne var ki, kurucularının ve yöneticilerinin sosyal durumlarından da anlaşılacağı gibi, Osmanlı Çiftçiler Derneği, köylüye dayalı bir dernek değildir. Kurucu ve yönetici isimlerin tümü de, büyük toprak sahipleridir.

2. *Örgütlenme ve Çalışma Sorunları*

Cemiyet, adını duyurmuş olan bir dernektir. Sınırlı olmakla beraber, bazı vilâyetlerde kazalarda şubeleri açılmıştır[7]. Cemiyetin yayın organı "Çiftçiler Derneği Mecmuası"dır.

Programı gereği, Cemiyet 1919 genel seçimiyle faal olarak ilgilenmiştir. Önce, partilerarası —ya da, üstü— bir girişim olan Millî Kongre'ye (Bk. s. 150 - 160), katılmış ve toplantılarda sürekli olarak temsil edilmiştir. Cemiyet, 1919 seçimine, yalnız İstanbuldan değil, İstanbul dışından da aday göstererek katılmıştır[8]. Bu konuda bir "beyanname" yayınlanmış[9]. Çiftçilerin seçecekleri meb'usların nitelikleri üzerinde durulmuştur[10]. Cemiyet, seçimleri izlemek amacıyla, İstanbul dışına Temsilciler göndermiştir[11]. Bur-

zamname ve program 13 ve 15 Şubat 1919 tarihli olağanüstü kongrelerde kabul edilmiştir.

6 **Alemdar** haberi "Yeni Çiftçiler Fırkası" başlığı altında vermiştir (24 Kasım 1920). Fakat gazetenin tarihine bakılırsa aynı Fırka olmaması mümkündür.

7 Örneğin İzmir ve yöresi, İzmit, Eskişehir yörelerinde açılan köy dernek şubeleri) **Alemdar**, 30 Ekim 1335. s. 2). Derneğin aday gösterdiği yerlerde de örgütlendiği düşünülebilir.

8 **Açıksöz'cü Hüsnü** (Kastamonu), **Lutfi Efendi** (Kırkkilise), **Çiftçizade Ömer Efendi** (Kara Hakkı karyesinden), **Ali Rıza Bey** (Mülkiye Baytar Mektebi Müdiri) (Ankara), eshab-ı araziden (arazi sahibi) **Mehmet ve Şemsettin Beyler** (Bilecik), **Müşfik Selami Bey** (Bursa), sâbık Mutasarrıf **Hüseyin Hüsnü Bey**, Washington sefiri **Rüstem Bey** (Gelibolu), İaşe eski Nâzırı **Râşit Bey** (Tekirdağ), **İsmail Cenani Bey** (Ayıntap), **İrfan, Kaymakam Edhem Mehmet Nuri Beyler** (Mamuretülaziz), eşraftan ve eshab-ı emlâkten **Mehmet Vehbi, Mecit**, Sebilürreşat sahibi **Eşref Edip**, Baro reisi **Celâlettin** Beyler (Karesi), **Şeyh Saffet Efendi** (Urfa) (**Alemdar**, Aynı Sayı, s. 2), (**İkdam**, 26 Ekim ve 2 Kasım 1919).

9 **"Çiftçiler Fırkasının Beyannamesi"** (**İkdam**, 19 Ekim 1919, s. 4).

10 Cevat Rüştü: **"Çiftçiler Nasıl Mebus İntihap Etmeli?"** (**İkdam**, 17 Ekim 1919, s. 3).

11 Müfit Bey İzmit'e, Selâhattin Bey Eskişehir'e, Haydar ve Hamdi Beyler Konya'ya gönderilmişlerdir (**Alemdar**, aynı sayı).

sa'da, seçimin yönetimini ele alacak on kişilik bir merkez heyetine, Derneğin temsilcisi de katılmıştır[12].

İstanbuldan gösterdiği adaylar arasından[13] Hâmit, Hasan Ferit[14] Reşat Hikmet, Lûtfi Fikri, Celâlettin Arif Beyler kazanmışlardır[15].

Dernek, İstanbul Mebusan'ında kendinden sözettirmiştir[16]. Mebusları daha sonra da, Ankara'da, T.B.M.M.'ne katılmışlardır.

Dernek, İttihatçılara yakındır ve Müdafaa-i Hukuk hareketi dışında kalmamıştır.

Derneğin Sonu

Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra, T.B.M.M. içinde, Derneğin adı pek geçmemektedir. Bununla beraber 1923 yılında, Derneğin varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır[17].

[12] Gazi M. Kemal: **Nutuk** (Vesika 155).

[13] Dernek İstanbul'dan on aday göstermiştir: **Celâlettin Arif, Hasan Ferit, Hâmit, Reşat Hikmet, Reşit Sâdi, Rauf Ahmet, Ahmet Selâhattin, Fuat Selim, Lûtfi, Fikri, Mişon Ventura (İkdam, 10 Aralık 1335 - 1919).**

[14] Bu iki aday, doğrudan doğruya Dernekçe gösterilmiş ve kazanmışlardır. (**İkdam, 19 Ekim 1335**).

[15] Lûtfi Fikri Bey, bağımsız olarak da adaylığını koymuş, kazanmış ve istifa etmiştir. Celâlettin Arif Bey, Millî Kongrece tavsiye edilmiştir. Mişon Ventura, tüm partilerin adayı sayılmıştır.

[16] Mebusan'ın 28 Şubat 1920 tarihli 15. toplantısında, **Celâl Nuri** Bey'in geçici bütçe görüşmelerindeki sözlerinden: "... Bu siyaset amele ile köylü aleyhindedir. Meselâ ağnam resminin cuppadan sekiz misline iblâğ'ı lâyihasına bilmem. Meclis-i Mebusan'da kurulmakta bulunan Çiftçi Grubu ne der? Memleketin çalışan insanlarını, o temiz ve dürüst ameleyi kurtaracak hiçbir kanun maddesine tesadüf edemiyoruz. Bakalım bu bütçeye İstanbul meb'usu Numan Efendi ne diyecek?" (**MMZC, D IV, Si 1, içt. 15, s. 184**) — (Numan Efendi, Mebusan'a "amele namzedi" olarak seçilmişti).

[17] **İkdam** (2 Ağustos 1923, s. 4) şu haberi vermiştir: "Heyet-i Merkeziye, Menteşe mebusu ve Yeni Gün gazetesi sahibi ve ser muharriri Yunus Nadi Beyin riyasetinde içtima ederek Derneğin genel durumunu, şubelerle olan yazışma ve ilişkilerini tetkik etmiş ve derhal hazırlıkta bulunulmasına karar verilmiştir. Bir kaç ay sonra, Ankara'daki rüesaya ve azaya bilgi verilecektir."

B. OSMANLI ÇİFTÇİLER DERNEĞİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Osmanlı Çiftçi Cemiyeti Nizamnamesi*

Cemiyetin Maksadı

Madde 1 — Merkezi Dersaadet'de bulunmak üzere "Osmanlı Çiftçi Cemiyeti" nâmıyla bir cemiyet teşekkül etmişdir.

Madde 2 — Çiftçi cemiyeti siyasetle katiyyen meşgul olmayacak ancak meb'us intihabatında çiftçilerin hukukunu muhafaza ve müdafaaya çalışan zevatın muvaffakiyeti içün muavenet ve züraaın terakkisine hadim kanunla tanzimi içün Meclis-i Mebusan'a müracaat eyleyecekdir.

Madde 3 — Cemiyet çiftçiliğin terakkisine ve fennin terakkiyat-ı âhiresine göre icra-yı ziraat edilmesine çalışacakdır.

Madde 4 — Bilumum mekteblerde ziraat derslerinin kabulü içün teşebbüsât-ı lâzımada bulunacağı gibi müstaid ve çalışkan çiftçi evlâdlarının ziraat mekteblerine kayd ve kabûlüne çalışacak ve bunlardan aliy'ül-âlâ derecede çıkanlar cemiyet tarafından ikmâl-i tahsil içün Avrupa'ya gönderilecekdir.

Madde 5 — Bilcümle çiftçilerin ve çiftçilerle münasebât-ı ticariyede bulunan erbab-ı ticaretin menafi' ve hukukunu muhafaza etmek üzere hin-i hacetde hükûmet ve bilumum kumpanyalar nezdinde teşebbüsatda bulunarak vesait-i nakliyenin ehveniyeti ile yeni vesaitin tesisi içün çalışılacaktır.

Madde 6 — Memleketimizde mevcud hezain-i tabiiyenin en ehemmiyetlisi olan ve fenn-i ziraiyede bir çok faidesi bulunan ormanlarımızın muhafazası herkesin bir vazife-i vatanperverânesi olduğu gerek risalelerle ve gerek konferanslarla köylülere bildirilecektir.

Madde 7 — Nehirlerin kabil-i seyr ü sefer bir hale getirilmesi ve arazinin iska'sı içün cedveller açılması hususuna çalışılacakdır.

Madde 8 — Mevcut çift hayvanatının ve elimizdeki tohumların ıslah-ı cinsi bilhassa nazar-ı dikkate alınacak ve bunun içün de koşu, müsabaka ve sergiler tertibi ile kazananlara mükâfat verilecekdir.

Madde 9 — Her sene şubat ve mart aylarında İstanbul'da umumi bir ziraat sergisi küşat edileceği gibi gerek Anadolu ve gerekse Ru-

* Kaynak: **Osmanlı Çiftçi Cemiyeti Nizamnâmesi**, İkramiyeli Matbaa. İstanbul/1326.

meli'nin münasib mahallerinde her sene mahallî birer sergi açılacakdır.

Madde 10 — Merkez-i umuminin münasib bir binası bulunacak ve bu bina dahilinde rencberlerin topraklarını, mahsûlâtını ve satun alacakları gübreleri tahlil etmek içün bir kimyahane-i ziraî ve nebatatdaki bilcümle hastalıkların keşf ü tedavisini göstermek içün bir ameliyathânesi ve keza bir kütüphane ile matbaası bulunacaktır.

Madde 11 — Himayesi altında çiftçilerin muamelât-ı ticariyesini kolaylatmak içün (Türkiye Ziraat ve Ticaret Şirketi) nâmı ile bir anonim veya kooperatif şirketi tesis olunacaktır.

Madde 12 — Cemiyet çiftçilerin mahsûlâtının yüksek fiyatla satılması içün dahilde ve hariçde mahreçler arayacakdır.

Madde 13 — Afâk-ı semaviye, harik, hayvanat, habbât içün mevcud sigortadan rençberin istifadesi aranılacakdır.

Madde 14 — Sanayi'-i ziraiyenin terakkisi cemiyetin çalışacağı işlerden olduğu gibi köylerde ufak şirketler yapılması içün nasihatler verilecek ve yardım edilecekdir.

Madde 15 — Köylü kadınlardan arzu edenler İstanbul'a celb ve iaşeleri temin edilerek sütçülük, yağcılık, peynircilik, tavukçuluk, arıcılık, konservecilik vesair sanayi'-i ziraiye dersleri verilecekdir.

Madde 16 — Bilumum büyük kasabalarda bulunan selh-hâne katılarıyla süprüntüler ve mecra-yı umumilerden gübre istihsâli içün lâzım gelen tedabire müracaat olunacakdır.

Madde 17 — Vilâyatda tecrübe tarlalarıyla numûne çiftliklerinden lâyıkı cevhile istifade edilmesi içün gayret olunacak ve bu nafi' tesisatın bulunmadıkları yerlerde ihdâsına çalışılacakdır.

Madde 18 — Cemiyet Avrupa ziraatini tedkik etmek üzere her sene Avrupa'ya münâsib bir mevsimde çiftçilere mahsus bir seyahat tertib edecekdir.

Madde 19 — Cemiyet her sene memleketimizin her tarafına bir hey'et i'zâmı ile tedkikat-ı ziraiyede bulunub her mahalledeki ziraat tatbikatıyla beraber dersler verilecekdir.

Madde 20 — Cemiyetin münevvic-i efkârı olmak üzere haftalık Türkçe bir gazetesi ve on beş günde bir Rumca ve Ermenice ayrıca gazeteleri olacağı gibi (Osmanlı Çiftçi Cemiyetinin Kütübhânesi) nâmı tahtında ayrıca risâleler dahi neşr ve tevzi' olunacakdır.

Cemiyetin Suret-i Teşekkülü

Madde 21 — 20 yaşından dûn olmayan ve bir cünha ile mahkûm veya hukuk-ı medeniyeden mahrum bulunmayan her Osmanlı aza-yı asliye veya aza-yı muavine nâmıyla cemiyete dahil olabilir.

Madde 22 — Ecânibden muhibb-i ziraat olanlar ve müntesibîn-ı ziraatden bulunanlar ve kendilerinin gösterecekleri arzu üzerine âzâ-yı muhabire nâmıyla kabûl edilüb mütalâalarını beyân edebilirler ise de reye iştirâk edemezler.

Madde 23 — Aza-yı asliye ve aza-yı muavine hisse-i iştirâk ve üc-

ret-i kaydiyeyi itaya mecbur olub aza-yı muhabire mecbur değildir.

Madde 24 — Cemiyete dahil olmak arzusunda hüvviyetini ve arzusunu bildirdikden sonra meclis-i idare tarafından kabûl edilecek ve dahil olanların isimleri sıra numerosuyla defter-i mahsusa kayd edilecekdir.

Madde 25 — Kaydolunan azalar yüz kişiye baliğ oldukdan sonra meclis-i idare intihab olunacakdır.

Madde 26 — Hisse-i iştirâk ve duhûliye meclis-i idarenin küşâdından sonra tahsil olunacakdır.

Cemiyetin suret-i idaresi

Madde 27 — Laakal senede bir kerre ictima-i umumî vuku-bulacaksa hey'et-i umumiye meclis-i idarenin göstereceği lüzum üzerine suret-i fevkalâdede dahi toplanabilür.

Madde 28 — Vilâyatda bulunan ve ictima-i umumiye gelemeyen aza-yı asliye ya doğrudan doğruya rey-i tahriri ile veyahud azadan birisini tevkil etmek suretiyle intihabata iştirâk edecekler.

Madde 29 — Meclis-i idare azaları ictima-i umumide üç sene içün intihab olunacağından her sene sülsü yeniden intihab olunacakdır. Meclis-i idareden çıkan azalar yeniden intihab olunabilir.

Madde 30 — Meclis-i idare azaları dokuz kişiden mürekkebdir.

Madde 31 — Meclis-i idare azaları aralarında bir reis, iki reis-i sânî bir muhasebeci ve bir kâtib-i umumî intihab edeceklerdir.

Madde 32 — Meclis-i idare tarafından cemiyetin işlerini lâyıkıyla görmek içün muvazzaf idare memurları tayin edilecekdir.

Madde 33 — Meclis-i idare azasından biri esbab-ı meşruaya binaen üç aydan ziyade devam edemiyeceği halde aza-yı asliye sıfatını muhafaza ederek meclis-i idareden istifa etmeğe mecburdur. Ve yerine en çok rey kazanmış olan zât intihab olunur.

Madde 34 — Reis ictimalara riyasetle intihabatı icra ve iktiza eden evrakı tasdik ve imza eder.

Madde 35 — Reisin bulunmadığı zamanlar reis-i sânilerden biri riyasete vekâlet edecekdir.

Madde 36 — Muhasebeci her hafta idare memurlarının hesablarını tedkik ve her ay nihayetinde meclis-i idareye verilmek üzere tertib edilen bilânçoyu tasdik edecekdir.

Madde 37 — Kâtib-i umumî cemiyetin umur-ı tahririyesine ve muhaberatına nezaret edeceği halde hükûmet nezdinde cemiyetin vekâletini ifa edecekdir.

Madde 38 — Meclis-i idare her onbeş günde bir alenen ictima edecekdir. Cemiyet azaları arzu ederse mütalâa beyân etmek ve lâkin reye iştirâk etmemek şartıyla ictimada bulunabilirler.

Madde 39 — İdare memurları cemiyetin hâl ü iktisadiyesine ve görülecek hizmetlere göre tayin olunurlar. Bunlar içinde bir müdir. bir muhasebeci muavini ve bir kâtib bulunacakdır.

Madde 40 — Kâtib hey'et-i idarenin ictimalarında kâtib-i umumiye muavenet edüb cemiyetin muhaberatı ile meşgul olacakdır.

Madde 41 — Muhasebeci muavini azaların duhûliyesini ve hassa-i iştirâki ve cemiyetin sair varidatını toplar ve mesarifini tediye eder. Kâtib ile cemiyetin hesab defterlerini tutar ve aylık ve senelik bilânçoları tanzim eder. Muhasebeci muavini muteber bir kefil şahsı ibraz etmelidir.

Madde 42 — Cemiyetin kasasında üç bin guruşdan ziyade akçe bulunmayub fazlasını Osmanlı Bankasında cemiyetin nâmına açılan hesaba konulacakdır.

Madde 43 — Bankadan para almak içün hey'et-i idarenin kararı reis ve muhasebecinin imzaları bulunmak şartdır.

Madde 44 — Meclis-i idarenin kararları ancak ekseriyetle verildiği halde makbûldür.

Madde 45 — Her ictima mukarreratının hülâsası defter-i mahsusuna kayd ve ictimada mevcud azalar tarafından imza edilecekdir.

Şubeler

Madde 46 — Cemiyetin bir vilâyetde, sancakda veya kazada bulunan azalarının adedi elli kişiyi tecavüz ederse cemiyet nizamnâmesine mutabık Osmanlı Çiftçi Cemiyetinin (......) şubesini teşkil edüb varidatından mesarifat-ı mahalliye çıkdıktan sonra mütebâki meblâğ merkez-i umumiye gönderilecekdir.

Cemiyetin Varidatı

Madde 47 — Cemiyete aza olacak zevat bir kerreye mahsus olmak üzere duhûliye nâmı ile en aşağı 10 guruş ve en ziyade yirmi lira ita edeceklerdir.

Madde 48 — Aza-yı asliye mahiye beş guruş olmak üzere makbuz mukabilinde bir hisse-i iştirâk verilecekdir.

Madde 49 — Cemiyet memlekete ifa etdiği hizmetler nisbetinde hükûmetden tahsisat taleb eyleyecekdir.

Madde 50 — Muhibb-i zıraat vatanperverler tarafından verilecek hibeler kabûl edilecekdir.

Madde 51 — Cemiyet tarafından tertib edilecek koşular, sergiler ve taleb edilecek gübre imtiyazları hasılat-ı safiyesi cemiyetin varidatından bulunacakdır.

Madde 52 — Cemiyetin gazeteleri ilânlarının getirdiği akçe ile alınacak komisyonlar cemiyetin varidatını teşkil edecekdir.

Mesarifat

Madde 53 — Cemiyetin neşr edeceği mecmua ve kütüb-ü fenniyenin mesârifi; memurin-i muvazzafanın maaşatı, daire-i merkeziyenin kirası ve mesarifat-ı sairesi, tertib edilecek seyahat-ı fenniyenin yol

mesarifi; sergilerin ve koşuların mesarifat-ı ibtidaiyesiyle tevzi edilecek mükâfat, ziraat talebelerine verilecek akçe velhasıl diğer maddelerde de zikr edilen hidematın icrası içün bilcümle mesarifat cemiyet sandığından tesviye edilecekdir.

Madde 54 — Memurin-i muvazzafa evvelce kabûl edilen bir büdceye göre hareket edüb meclis-i idarenin kararı bulunmadıkça hiçbir yeni masrafa teşebbüs edemezler.

Madde 55 — Mesarifat çıkdıkdan sonra hasılatın yüzde onu ihtiyat akçesi olarak cemiyetin sermayesine ilâve edilecek, mütebakisi sene-i âtiye büdcesine devr edilecekdir.

Cemiyet Azalarının Menafi-i Hususiyesi

Madde 56 — Hisse-i iştirâke mukabil umuman ziraatimizin terakkisi yolunda cemiyetin ifa eylediği hizmetten müstefid olacakları gibi cemiyetin gazetesi ve risalelerini meccanen alacaklar, cemiyetin tertib eylediği sergilerde ve koşularda duhuliye parası vermiyeceklerdir. Cemiyetin kütübhanesi, ameliyathâneleri kendilerine açık bulunacak ve cemiyetin himayesi altında teşekkül edecek şirketlerden istifade edecekdir.

Madd 57 — Bilumum azalar cemiyet vasıtasıyla satun alacakları makine, gübre, tohum ve saire üzerine cemiyetle akd-i mukaveleden ticarethâneler tarafından oldukça mühim tenzilât göreceklerinden bu hususda da menfaatları olacakdır.

Madde 58 — Bilumum azalar cemiyet vasıtasıyla satacakları ve hayvanatda bir faide temin edecekler (Cemiyet bu işler içün yalnız mesarifat-ı kalemiye nâmı ile cüzi bir komisyon alacakdır.)

Madde 59 — Cemiyete dahil olan azaya cemiyet tarafından matbu bir hüvviyet varakası verileceği gibi aza-yı asliyeye cemiyetin armasını havi bir nişan dahi verilecekdir.

İctima-ı Umumi ve Kontrol

Madde 60 — Hey'et-i umumiye cemiyetin senelik varidat ve mesarifat büdcesini münakaşa eder ve ortaya konulan meseleler hakkında mütalâasını beyân eyler.

Madde 61 — Her ictima-i umumide müzâkere olunacak maddeler meclis-i idare tarafından tayin olunur. Azadan her biri cemiyete bir veya birçok meselelerin mübahesesi teklif edilebilirse de teklifini ictima-ı umumiden bir an evvel reise bildirmeğe mecburdur. Bu meseleler meclis-i idarenin tertib eylediği meselelerden sonra sıra ile münakaşa edilir.

Madde 62 — İctima-ı umumi tercihan merkezdeki sergi-i umumiye tesadüf etdirilüb meselelerin ehemmiyetine göre birkaç gün devam etdirilecekdir.

Madde 63 — İçtima-ı umumide mühim meselelerin mütalâasını kolaylaşdırmak içün mütefennin azadan ve sanatlarında şöhret kazan-

mış olan çiftçi azadan mürekkeb hususî komisyonlar intihab olunabileceği gibi üç azadan mürekkeb bir heyet muhasebecinin hesablarını kontrol edüb heyet-i umumiyede okunmak içün bir lâyiha tanzim edecektir.

Madde 64 — Her ictima-ı umumide zabıt varakası bir defter-i mahsusa kayd olunarak mevcud meclis-i idare azaları tarafından tasdik ve ictimada isbât-ı vücud eden azanın mikdarı tasrih olunacakdır. İctima-i umuminin mukarreratı cemiyetin gazetelerinde neşr olunacakdır.

Madde 65 — İşbu nizamnâme ahkâmı icab-ı hale göre hey'et-i umumiye tarafından tadil ve tebdil olunabilir.

BELGE 2

Osmanlı Çiftçiler Derneği Nizamname-i Esasisi*

Madde 1 — Çiftçilerin idarî ziraî, malî, adlî, fennî, sıhhî velhasıl kâffe-i menfa-i esasiyelerini temin ve ahval-i içtimaiyelerini ıslâh ve bu maksadı vesait-i zatiyesile hariçte fırkası marifetile Meclisi teşriiyede ve azaları marifetile de mecalisi Umumiye ve idare ve belediye ve hey'et-i ihtiyariyede takip eylemek üzere "Osmanlı Çiftçiler Derneği" namile bir cemiyet-i fenniye, iktisadiye ve siyasiye teşekkül etmiştir.

Osmanlı Çiftçiler Derneğinin idarî hususatta takip edeceği gayeler

Madde 2 — Tevsii mezuniyet usulünün esaslı bir surette tatbiki, mebusan usulü intihabiyesinin tadili, Belediyelerin müstakilen idaresi, memurinin bilmüsabaka bilmuhakeme azilleri ve muayyen bir talimatname ile vazifelerinin tayini ve salâhiyetlerinin beyanı ve hizmet-i askeriye müddetinin tenkisi, nevahi ve cemaat teşkilâtının tevsi ve teşmili, icabı hal ve maslahata göre bilcümle ıslâhatın icrası.

Derneğin ziraî ve malî hususatta gayelerî

Madde 3 — Arazi kanunnamesinin çiftçilerin menafiini temin edecek surette tadili, navahi kaza ve sancak mekâtibi iptidaiye ve taliye programlarına ziraat ve ahlâk-ı umumiye dersleri idhali ve bunun mekteplerde amelî surette tatbiki, ve her nahiyeye seyyar ziraat muallimleri tayini ile köylüleri arazisinde fen dairesinde ameliyat-ı ziraiye icra ettirilmesi münasip yerlere ziraat damızlık ve hayvanat ve haşerat ve emraz-ı nebatiye lâboratuvarları tesisi, tecrübe istasyonları ihdası, mahsulât-ı ziraiyenin dolu, seylâp ve harika, ve hayvanatın emraz-ı sariyeye karşı sigortasını deruhde edecek şirketler teşkili, ihtiyacat-ı mahalliye ve çiftçilerin menafii gözetilmek üzere zürraa mahsus iktisat sandıkları tesis ve orman kanununun tadilen ıslâhı, or-

* Kaynak: **Çiftçiler Derneği Mecmuası** 1335, Yıl III, Sayı 3-4.

manların sun'i surette teşçiri, mikyasat ve evzanın tevhidi ve alelûmum mahsulât-ı ziraiyenin veznen alınıp satılmasını temin zımnında kanun vaz'ı, bataklıkların tebyisi ve arazinin irva ve iskasını temin edecek kanun vaz'ı, kadastro usulünün temin ve tatbiki ve alât-ı ziraiyenin vâsi bir surette tamim ve sureti istimalinin talimi, alât-ı ziraiye imal ve tamiri için müesseseler teşkili, köyler arasında yollar ihdası ve köylerin turuk-u umumiyeye raptı esbabının istikmali, âşar ve sair arazi vergilerinin ve arazinin kuvve-i inbatiyesine göre sunufa taksimi ile maktu vergiye raptı, mahsulât borsaları ve ziraat sergileri ihdası ve ziraat odaları tesisi çarşı pazar ve panayır yerleri, haller tesisi, her liva merkezinde ziraat idadisi ve istidad-ı mahalliye göre birer ihtisas mektepleri küşadı, gülcülük, ipekçilik, sütçülük, arıcılık ve sair sanayii-i ziraiyenin temin-i terakkisi maksadile seyyar ziraat mütehassısları tayini, Ziraat Bankalarının hükûmetten matlubu olan mebaliğin temini tahsili ile ikrazatın bir usulü salimeye raptı, her nahiyede teavün sandıkları küşadı vergilerin çiftçileri sia-i hali ve mevasim nazarı dikkate alınarak cibayeti, mahsulât-ı ziraiye üzerine örfen mevzu vergilerin ilgası, her nahiye merkezinde altı dershaneli iptidaî mektepleri küşadı, köy bütçelerinin tanzimi ile mekteplerinin ıslâh-ı mahsulât-ı ziraiye müzeleri tesisi, merkezde bir makine, kimya lâboratuvarları, rasathaneler tesisi.

Umur-ı Adliyede gayeleri

Madde 4 — Seyyar nahiye sulh hâkimleri salâhiyetlerinin tevsii orman, mer'a arazi ve zıraî zarar ve ziyan davalarının müddeti kalile zarfında itmamı için kanun neşri.

Umur-ı Sıhhiyede gayeleri

Madde 5 — Çiftçilerin "teksiri" ve inkıraz nüfusuna bâdi olan esbabın ref'i sıhhatlerinin temini hususunda şerait ve kavaid-i sıhhiyenin temini, seyyar nahiye tabipleri ve küçük sıhhiye memurları ve baytar memurları, tayin-i hükûmet tarafından her nahiyeye eczahane küşadı ve köylüye muavenet-i seria-ı tıbbiye icrası, frengi, sıtma ve emraz-ı sariye ve sair hastalıklara karşu tedabir-i seria ve müessire ittihazı. Köylü hanelerinin şerait-i sıhhiye dahilinde ıslâhı ve badema teşkil edilecek köylerin muayyen plân dairesinde tesisi.

XX
MAĞDURİN-İ SİYASİYE TEAVÜN CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *15 Şubat 1335 (1919).*

KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul, Hocapaşa hamamı yanında İştirak gazetesi idarehanesi*[1].

KURUCULARI ve İLK YÖNETİM KURULU ÜYELERİ[2]: Reis: ***Hüsnüefendizade Rüştü Bey,*** Kâtip: ***Asafpaşazade Cemal Bey,*** Kasadar: ***Mehmet Lâtif Efendi.*** Öteki üyeler: ***Sami, Osman Cemal Beyler, Şeyh Fuat Efendi.***

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

CEMİYET, 1908-1918 yılları arasında, İttihatçı hükümetler tarafından mahkûm edilen, memuriyetle uzaklaştırılan, azledilen kişilerin haklarını savunmak için kurulmuştur[3]. Bu bakımdan, Hürriyet ve İtilâf'a yakındır. Zaten, Sosyalist Partisinin yayın merkezinde çalışması, durumun kanıtıdır. 1919 Haziranında, Hürriyet ve İtilâf'ın iç çekişmeleri Mağdurin-i Siyasiyecileri de etkilemiştir. Yönetimci üyelerden bir kısmı istifa etmişlerdir[4]. Uzun sayılacak bir süre sonunda, Cemiyet yeniden canlanmış Mutedil Hürriyet ve İtilâf merkezinde yapılan toplantıda, yeni "idare heyeti" seçilmiştir[5].

1919 yılından itibaren, Damat Ferit Paşa hükümetlerinin bu doğrultuda çeşitli önlemlere başvurduğu görülür. İttihatçı ya da öyle tanınan memurların azledilmesi[6], Tashih-i Rütep (Rütbele-

[1] Bu adres Türkiye Sosyalist Partisi merkezidir, bk. s. 398.

[2] Hükümete sunulan aynı tarihli dilekçeden alınmıştır. Belge, sayın Avukat **Metin Önol** aracılığı ile sağlanmıştır.

[3] Nizamnamenin 1. maddesi, bk. s. 377, Belge 2.

[4] **Alemdar**, istifa gerekçesi olarak "azalardan bazılarının fevkalâde meşguliyetlerini" göstermiştir. (2 Haziran 1919, s. 2).

[5] Yeni "idare heyeti:" **Sami Bey** (Şehremaneti muavini), **Sami Bey** (Dava Vekili), **Refi Cevat** (Ulunay) **Bey** (işinin çokluğundan istifa etmiştir), **Kadri ve Hafız İsmail Efendiler** (Mekteb-i Hukuk mezunlarından), **Nuri Bey, Abdullah Ziyaettin Bey** (Şeyhülislamlık dairesi müdürlerinden), **Natık Paşa** (İstanbul Muhafızı), **Râdi Bey** (Kadıköy Dairei Belediye Müdürü) (**Alemdar**, 13 Eylül 1920, s. 2).

[6] 1919 - 1920 **Takvim Vekayi**'leri, bu tür "azillerin "tekaüde sevklerin" →

rin düzeltilmesi) Kararnamesi[7], Balkan Harbi ve Harb-i Umumi'ye sebep olanların ve sorumlularının yargılanması[8] gibi girişimlerin bu Cemiyet'in eseri ya da baskısı sonucu olduğunu kabul etmek gerçeğe uymaz.

Cemiyetin Ankara'ya karşıt bir çalışma alanı içinde bulunduğu da açıktır.

Cemiyetin Sonu

Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyetinin ne zaman kapandığını bilmiyoruz. Mütareke olayları arasında eridiğini kabul etmek doğru olur.

ve "mağdur"ların "tâyinleriyle" doludur. Örneğin Sıvas, Erzurum, Van, Diyarbekir, Konya valilerinin, Manavgat, Salihli, Soma, Alaşehir, Kütahya, Menteşe mutasarrıflarının, bu arada "Hudud-u Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi Meclisi" azası Dr. Akil Muhtar Beyin azilleriyle ilgili İradeler için bk. **TV**, 17 Ağustos 1336 (1920), No: 3932 — Aynı tarihli gazetede İngiliz casusu Rahip Frew'ya 1. rütbeden Osmanî nişanı verildiği de yazılıdır.

[7] **Tashih-i Rütep Kararnamesi** (TV, 28 Ağustos 1336, No: 3490).

[8] **"Balkan harbi ve harb-i ahir müsebbip ve harekât-ı harbiye mesulleri Divan-ıharbi için bir heyet-i tahkikiye teşkili hakkında Kararname"** (TV, 31 Ağustos 1336, No: 3948).

MAĞDURİN-İ SİYASİYE TEAVÜN CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti Nizamnamesi*

Madde 1 — Hükûmet-i İttihadiye tarafından İçtihadat-ı hürriyetpervaneleri çekilemiyerek bilâd-ı muhtelifeye nefy ve tagrib ve iclâ edilen mağdureyinden mürekkep ve onların terfiye ve ikdarına hâdim (Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti) namile siyasetle gayr-ı müştegil cemiyeti teşekkül etmiştir.

Madde 2 — Cemiyetin maksadı madde-i ûlâda serd ve itan edildiği veçhile mağdurin-i siyasiyenin terfihi esbabının kavanin-i Osmaniye dairesinde temini sadedinde bezl mazeret eylemek ve ledelhace Hükûmet-i seniye nezdinde teşebbüsat-ı lâzımede bulunarak mağdurlar hukukunu aramaktır.

Madde 3 — Cemiyet ve Hey'et-i idaresi cemiyetler kanununa teb' an bir reis ve beş azadan müteşekkildir.

Madde 4 — Cemiyetin hey'et-i faalesi de hey'et-i umumiyenin inzimamı rey'ile üç azadan ibarettir.

Madde 5 — Cemiyetin Nizamname-i dahilisi balâdaki mevadda münderic tafsilâttan müsteban olduğu veçhile mağdurinin terfih ve ikdarına gayretten ibarettir.

15/Şubat/335	15/Şubat/335
Reis	Kâtip
Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü efendizâde Rüştü Bey	Cemal
	Mehmet Lâtif

(Beyanname Sureti)

Dahiliye Nezareti Celilesine

Hey'et-i İdare:	İkametgâhı:
Reis — Şeyhül İslâm esbak, Hüseyin Hüsnüefendizâde Rüştü bey.	Beylerbeyi Rafetpaşa Köşkü
Kâtip - Müşir Asafpaşazade Cemal Bey.	Gedikpaşa civarı.

* Kaynak: **EGM** Arşivi.

Kasadar - Mehmet Lâtif efendi.	Sultanselim'de Çırağıhamza civarında Cebecibaşı mahallesinde Gümrük ketebesinden Osman Nuri beyin hanesinde.
Aza - Sami Bey	Unkapanı civarında Şecaattin mahallesinde çıkmaz sokakta.
Aza - Şeyh Fuat beyfendi.	Aksaray Kasap İlyas mahallesinde Bikârbey tekkesi.
Aza - Osman Cemal Bey	Eyüpte Davudağa mahallesinde Çayır caddesinde No. 44.
Hey'et-i faale:	
Hüseyin Hüsnü Efendi	Çengelköyde Pınar deresinde Tüccar Mehmet Tevfik Beyin köşkünde.
Lütfi Efendi	Davutpaşa'da Çiftefurunda 6 numarada.
Hafız Sait Efendi.	Davutpaşa'da Sultançeşmesinde 12 numaralı hanede.

Efendim hazretleri:

Hükûmet-i İttihadiye tarafından nefy ve tagrip ve iclâ' edilen mağdurin-i siyasiyenin terfih ve ikdarına hadim olmak ve siyasetle meşgul olmamak üzere İstanbul'da Babıâli caddesinde civarda Hocapaşa hamamı ittisalinde kâin İştirâk gazetesi idarehanesinde daire-i mahsusada (Mağdurin-i Siyasiye Teavün cemiyeti) nâmile teşekkül eden cemiyetimizin kanun-ı mahsusuna tevfikan iki adet tanzim edilen programı merbuten arz ve takdim olunmakla alelusul bir kıt'a ilmuhaber'in ita buyrulması zımnında işbu beyanname takdim-i huzur-u nezaretpenahileri olub olbapta emruferman hazreti men-leh-ül-emindir.

Aza	Aza	Aza	Aza
Mütekaidinden Osman Cemal	Ş. Fuat	Hasan Hüsnü	Mehmet Lâtif Mehmet Sait

15/Şubat/335

15/Şubat/335 Sami Lütfü

Şeyhislâm Hüseyin Hüsnü efendizade Rüştü

BELGE 2

Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti Nizamnamesi

Maksad-ı Teşekkülü

Madde 1 — Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti'nin esas ve maksad-ı teşekkülü; ilân-ı meşrutiyetten, yani 324 senesinden mütareke-

ye kadar İttihat ve Terakki komitesinin gayr-ı kanuni evamirine karşı geldiklerinden gerek mahkûmen ve gerek idareten teb'it edilenlerle memuriyetlerinden azil suretile senelerce açıkta kalanların Hükûmet-i seniye nezdinde hukuklarının muhafazasile terfih ve iktarlarına çalışmak ve her türlü vesait-i kanuniyeye müracaatla müsebbiplerinin enval-i menkule ve gayr-ı menkulelerini haczettirerek mağdurların zarar ve ziyanlarının tazminine çalışmaktır.

Mevad-ı Esasiye

Madde 2 — Siyaseten mahkûm veya teb'it edileceklerinden sureti kat'iyede emin olarak memalik-i ecnebiyeye firar edenler işbu firarlarının esbab-ı siyasiyeden olduğunu müteaddit şahitlerle ispat ettikleri ve hey'et-i idarece kanaat hasıl olduğu takdirde mağdurin-ı siyasiyeden addolunurlar. Aksi takdirde mağduriyetleri kabul edilemez.

Madde 3 — Mağdurin-i siyasiyeden olup da gerek mahall-i menfasında, gerek memleketine avdetinde vefat edenlerin ailelerinin muhafaza-i hukuku cemiyetin vezaif-i esasiyesindendir.

Madde 4 — Bir cinayetle müttehim veya su'iahval ile müştehir olduklarından teb'it edilip de her nasılsa cemiyete dahil olmuş olanlar Cemiyetin hey'et-i idaresi tarafından hey'et-i umumiye'ye verilecek takrir üzerine davet olunarak mevcut azanın ekseriyet-i ârâ kararile Cemiyetten terkin-i kaydı icra olunur.

Şerait-i Duhul

Madde 5 — 324 senesinden Mütarekeye kadar İttihatçılar tarafından esbab-ı siyasiyeden dolayı memuriyetinden azil veya teb'it veya mahkûm olan her Osmanlı programında münderiç kavait ve usule teb'iyet şartile Mağdurun-i Siyasiye Cemiyetine dahil olmak hakkını haiz olduğu gibi istediği zaman istifa etmek selâhiyetine dahi maliktir. Bir kimsenin Cemiyete dahil olması için Cemiyet efradından ikisinin delâleti ve memuriyetinden azil veya idareten teb'it veyahut mahkûm edildiğinde ikamet etmekte olduğu mahalle hey'et-i ihtiyariyesinin tasdiknamesi lâzım ve duhuliye ve şehriye olarak bir meblağ-ı muayyen itası şarttır. Şu kadarki; fakr-u hali mütehakkik olanlar şart-ı mezkûrdan müstesnadır.

Cemiyet namına vukubulacak vaziyet ve hibeler şer'i ve kanuni olmak üzere kabul edilecektir. Cemiyete teberruatta bulunanlar cemiyetten istifa veya infikâk ettiklerinde teberruatı istirdat edemezler.

Madde 6 — Cemiyete mensup efratdan hiç birinin gerek cemiyete ait mevad için memurin-i hükûmete müracaat ve gerek Cemiyet namına Hükûmetce tesis-i münasebet etmeğe hakkı yoktur. Öyle bir harekete cüret edenler bittetkik hareket-i vakıa subut bulduğu takdirde hey'et-i idare azası aded-i mürettebinin sülüsan-ı ekseriyet kararı ile Cemiyetten ihraç ve matbuat ile ilân edilecektir. Cemiyetin nü-

fuzunu muamelât-ı şahsiyede istimal edenler veyahut Cemiyet namına iane veya para talep ve cem' edenler keza aynı hey'et kararile Cemiyetten ihraç edileceği gibi bunlar hakkında takibat-ı kanuniye icra edilecektir.

Teşkilât

Madde 7 — Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti merkezi İstanbul'da olacak ve taşra vesair hiç bir mahalde şubesi olmayacaktır.

Madde 8 — Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti siyasiyatla iştigal etmediğinden İttihatcılar tarafından siyaseten her ne suretle olursa olsun mağduriyetleri tahakkuk edenler mevcut her hangi bir fırka-yı siyasiyeye mensup olurlarsa olsunlar vuku-u müracaatlarında derhal Cemiyete kabul edilirler.

Madde 9 — Cemiyetin merkezinde bir reis ile 8 azadan mürekkep bir meclis-i idare bulunacaktır. Azadan biri kitabet, diğeri veznedarlık vezaifini deruhte edeceklerdir. Reis, kâtip ve veznedar rey-i hafi ile hey'et-i idare meyanından intihap olunurlar.

Madde 10 — Cemiyetin Merkez-i umumisine merbut ve her biri bir reis ile üç azadan mürekkep 'faale' ve 'tahkik' namile iki hey'et ile bir de muvazzaf tahsildar bulunacaktır. İşbu hey'etler reisleri kendi aralarında rey-i hafi ile intihap olunurlar.

Madde 11 — Hey'et-i faale ve hey'et-i tahkikiye azaları ile muvazzaf tahsildar, hey'et-i umumiyenin içtimaında mevcut azanın ekseriyeti ârâsı ile rey-i hafi ile ve bir sene müddetle intihap edilir.

Madde 12 — Cemiyetin hey'et-i umumiyesi her ayın son günü, hey'et-i idaresi haftada lâakal iki def'a, hey'et-i faale ile hey'et-i tahkikiyesi lâakal birer def'a cemiyetin merkezinde içtima ederler.

Hey'et-i idare göreceği lüzum üzerine fevkalâde olarak Hey'et-i Umumiyeyi içtimaa davet edebilir. Hey'et-i faale ve hey'et-i tahkikiye reisleri riyaset ettikleri hey'ete havale olunan işlerin neticesini nihayet bir hafta zarfında hey'et-i idare riyasetine tahriren bildirmeğe mecburdurlar. Aleddevam üç içtimada hazır bulunmayan aza müstafi addolunurlar.

Hey'et-i İdare Vazaifi

Madde 13 — Cemiyette mukayyet mağdurinin terfih-i halleri için Hükûmet ve devair-i saire nezdinde teşebbüsat ve takibat-ı kanuniyede bulunmak ve bunun için icrası lâzımgelen tedabir-i icabı hal ve zamana göre kararlaştırılmasının teminine çalışmak hey'et-i idarenin vazaif-i esasiyesinden olduğu gibi cemiyetler kanununun 7'inci maddesi mucibince tutulması lâzımgelen defterleri kayıt ve zaptetmekle mükelleftir.

Madde 14 — Hey'et-i idare Cemiyete mensup efrat arasında mevcut olması lâzımgelen ittihad-ı efkârı ve hamiyet-i uhuvveti idame için esbab-ı lâzımeye tevessül edecek ve her halde orada bilumum efradın nokta-i temas iltisakı olacaktır.

Madde 15 — Hey'et-i idare reisi esna-yı müzakeratta icra-yı riyaset, ruzname-i müzakeratı tanzim etmek ve cemiyetler kanununun 9'uncu maddesinde tadat ve beyan olunan muamelâtı ifa eylemek vazifesile mükellef ve ittihaz olunacak mukarreratın zabıt ve tahriri vazifesi de kâtibe ait bulunacaktır. İrat ve masarifin evrak-ı müsbitesile beraber tescil ve tanzimi veznedarın vazifesidir.

Madde 16 — Hey'et-i idare müzakeratı zabt defterine kaydolunur. Ve zeyri Reis ve hazirul meclis aza tarafından imza edilir. Cemiyetin mühürü müzakerat hitamında bir kutu derununa vazedilerek hey'et-i idare odasında hıfzedilir. Cemiyetin mühürü hiç bir suretle mesalih-i şahsiyede istimal edilemez.

Madde 17 — Muvazzaf tahsildar, Reis ve veznedarın imzalarını hâvi resmi makbuzları veznedardan muvakkat makbuz mukabili teslim alır. Ve paraları tahsilden sonra hey'et-i idarenin içtima günlerinde hey'et huzurunda veznedara bedellerini tediye ederek muvakkat makbuzlarını istirdat eder. Veznedar her 15 günde bir, hey'et-i idareye varidat ve masarifat bilançosunu takdim eder.

Madde 18 — Veznedar masarif-i mübreme için reisin müsaadesile ancak mahiye (yüz kuruş) kadar sarfa mezundur. Bundan fazlası için hey'et-i idare kararı elzemdir.

Madde 19 — Suret-i muntazamada akid-i içtima eden Hey'et-ı umumiye umum aza-yı mukayyidenin hey'et-i mecmuası makamındadır. Aza-yı cemiyetin her biri aynı hukuka ve birer rey'e sahiptirler. Bazen hasbelicap taşraya azimet eden azalar; esna-yı müzakeratta kendilerine vekâlet etmek üzere tayin ettikleri arkadaşların esamisini hareketlerinden evvel şifahen ve tahriren hey'et-i idare riyasetine bildirmeğe mecburdurlar. Aksi suretle hareket edenlerin bırakacakları vekillerin reyleri makbul ve muteber olmadığı gibi bir azanın vekâlet suretile bir reyden fazla alması da caiz değildir.

Madde 20 — Fevkalâde içtimalarda gerek asaleten ve gerekse vekâleten nisab-ı ekseriyet hasıl olmadığı takdirde hey'et-i umumiye ikinci bir içtimaa davet edilir. Ve işbu içtimada aza-yı mukayyide mikdarı her ne olursa olsun meclis munakit addedilerek müzakerata ibtidar olunur. Birinci içtima ile ikinci içtima beynindeki müddet on günden dûn ve on beş günden efzûn olmayacağı gibi ikinci içtima gününden üç gün mukaddem cerait-i yevmiyeden lâakal ikisile ilân edilecektir.

Madde 21 — Hey'et-i umumiye; müessislerin rey'i de munzam olmak üzere aynı maksat takip etmek şartile işbu nizamnamenin tadil ve ıslahına veyahut tefsirine selâhiyettar hey'et-i idarenin doğrudan doğruya hak ıslah ve tefsiri yoktur.

Madde 22 — Efrad-ı cemiyetten biri veyahut bir kaçı her ne sebebe mebni olursa olsun evvelden hey'et-i idare ve bilâhara hey'et-i umumiye huzurunda izahat vermeksizin hey'et-i idare azalarının bir veya bir kaçı aleyhinde hariçte propaganda yapmaktan menedilir. Hey'et-i umumiye huzurunda verdiği izahat makul ve makbul görüldüğü takdirde işbu azalar hey'et-i umumiye kararile hey'et-i idare-

den ihraç edilir. Efraddan her kim olursa olsun işbu maddeye muhalif harekette bulunduğu takdirde hey'et-i umumiyenin ekseriyet-i ârâ kararile cemiyetten ihraç edilir. Ve işbu ihraç kararı esbab-ı mucibesile gazetelerle ilân edilir.

9'uncu maddeye zeyildir:

Hey'et-i idare; her sene Eylül iptidasında hey'et-i umumiyenin ekseriyet-i ârâsile ve bir sene müddetle intihap olunur. İstifa veya süver-i saire ile münhal vukuunda bakiye müddeti ikmâl etmek üzere hey'et-i umumiye meyanından hey'et-i idarece tefrik ve intihap olunur.

12/Teş. Evvel./336 Mehmet Ali

XXI
TEÂLİ-İ İSLÂM CEMİYETİ
(Eski Cemiyet-i Müderrisîn)

KURULUŞ TARİHİ: *19 Şubat 1335 (1919)*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Süleymaniye Elmaruf mahallesi, Kirazlı Mescit sokağı, No. 17*

KURUCULARI VE YÖNETİCİLERİ (İDARE HEY'ET-İ)[1] Reis-i evvel: *İskilipli Hoca Âtıf Efendi (Darülhilâfet-i aliyye, İptida-i Dâhil Medresesi Müdir-i umumisi)*[2]. Reis-i sâni: *Konyalı Hoca Atıf Efendi (Darülhilâfet-i aliyye Sahn Medresesi edebiyat-ı arabiye müderrisi)*[3]. Kâtib-iumumi: *Bergamalı Hoca Mehmet Zeki Efendi (Darülhilâfet-i aliyye Süleymaniye Medresesi Tarih-i Edyan müderrisi)*[4]. Öteki üyeler: *(Darülhilâfet-i aliyye'den): Erzincanlı Hasan Efendi (Tarih-i Umumi müderrisi), İstanbullu Şerefettin Efendi (Sahn Medresesi Edebiyat-ı Arabiye müderrisi), Manisalı Hayrettin Efendi (İptida-i Dâhil Medresesi İngilizce müderrisi), Tahirülmevlevi Bey (İptida-i Dâhil Medresesi Tarih-i Osmani müderrisi), Seydişehri Hasan Fehmi Efendi (Sahn Medresesi Usul-ü Fıkh müderrisi), Kayserili Şemsettin Efendi (Nişantaşı Sultanisi Arabi muallimi).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Kuruluş Sorunları

BİLDİRİSİNDE de açıklandığı gibi, *Teâli-i İslâm Cemiyeti*, önce "Cemiyet-i Müderrisin" (Müderrisler derneği) olarak ku-

[1] Bu isimler, değiştirilen nizamnameden alınmıştır, (bk. s. 386, Belge 1).

[2] Âtıf Hoca'nın İslâmcılık akımı içindeki yeri için **İslâmcılık Cereyanı** kitabımıza bk., s. 171 - 175.

[3] Darülhilâfe, (ya, da, Darülhilafet-i aliyye) İstanbul'a halifenin oturduğu merkez olması bakımından, verilmiş isimlerden biridir. Medreseler, Osmanlı İmparatorluğunun öğretim ve eğitim kuruluşlarıdır. **İptida-i dâhil**, orta öğretime eşit bir kademesidir. **Sahn** medreseleri ise, yüksek öğretim kademesinin adıdır.

[4] **Müderris**, Medrese öğretim üyesi anlamınadır ve çeşitli **dereceleri** vardır.

rulmuştur[5]. Her iki cemiyetin kurucuları da, hemen hemen aynı kişilerdir[6].

Teâli-i İslâm Cemiyeti, kesin olarak hilâfetçidir. Bu amacını ve çalışma yöntemini Nizamnamesinde göstermiştir. (Bk. s. 386, Belge 1).

Cemiyet'in İslâmcı özelliği, onu millî olmaktan öte, "beynel müslimin" (müslümanlararası) birlik ve kardeşlik, kısaca ümmetçilik amacına da yönelmiştir (Bk. s. 386, Belge 1).

Mütareke olayları içinde, çeşitli siyasal gelişmeler karşısındaki tutumunu, belgelerle ve demeçlerle açıklamıştır.

2. *Örgütlenme ve Çalışma Sorunları*

Cemiyet, İstanbul dışında, özellikle Anadoluda azımsanamıyacak sayıda şube açmıştır[7] ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın paralelinde, ona bağlı bir yan kuruluş gibi çalışmıştır.

Teâli-i İslâm'cılar, Hürriyet ve İtilâf'ın iç çekişmelerinin çözüme bağlanmasında etkin rol oynamışlardır. Zâten, eski reisi *Mustafa Sabri Efendi*, Hürriyet ve İtilâf'ın kurucu ve liderlerindendir. (Bk. s. 264) Mütareke döneminde, en fazla kabine sayısına sahip Damat Ferit Paşa kabinelerinde Şeyhülislâmlık yapmış, Sadr-ıâzam'a vekâlet etmiştir. Tamamen siyasal bir kişi olarak, Miralay Sadık Bey'e karşı cephe alarak, Mutedil Hürriyet ve İtilâf hareketinin başına geçmiştir.

Fırka ile Teâli-i İslâm arasında bağlantıyı sağlayan Mustafa Sabri Efendi, çalışmalarını Cemiyet lokalinde sürdürmüştür ve Cemiyetçe savunulmuştur[8].

Teâli-i İslâm'cılar, örgütsel çalışma plânları yapmışlardır. Eğitimsel amaçları arasında, yeni medreseler ve okullar açmayı öngörmüşlerdir[9]. Sağlık hizmetleri düzenlemişlerdir[10]. Camilerde va-

5 "Cemiyet-i Müderrisin"in nizamnamesi için bk. **Alemdar**, 1919, Sayı 62 - 1373, s. 2.

6 Cemiyet-i Müderrisin'in kurucu ve yöneticileri: **Tokatlı Mustafa Sabri Efendi** (Reis-i evvel), **İskilipli Atıf Efendi** (Reis-i sâni), **Ermenaklı Saffet Efendi** (Kâtib-i Umumî), Azalar: **Eşrefefendi zâde Şevketî, Bediüzzeman Said (Kürdî), Düzceli Zâhit, Manisalı Mustafa, Seydişehirli Hasan Fehmi, Âsitaneli Abdullah, Sinoplu Mehmet Emin Efendiler** (**Alemdar**, 20 Şubat 1919).

7 Cemiyet'in bildirisine göre açılan şubeleri: Tekirdağı, Isparta, İskilip, Kastamonu, Çal, Manisa, Eskişehir, Bursa, Çorum, Ödemiş, Konya, Uşak, Merzifon, Çankırı, Yenişehir, Afyonkarahisar, Kütahya, Bolu (**Alemdar**, 24 Kânun-ı evvel **1919**, s. 3).

8 **Alemdar**, 25 Teşrin-i sani 1919. s. 2.

9 **Alemdar**, 4 Ağustos 1919, s. 3.

10 Dr. **Kadri** ve **Vassaf** Beylerin hasta muayene edecekleri haberi (**Alemdar**, aynı sayı, s. 3).

azlar, ve öğüt verici konuşmalar programlamışlardır[11]. Yayın çalışmalarına da önem vermişlerdir[12].

İlmiye sınıfının ünlü isimlerini toplamış olan Cemiyet, belirttiğimiz gibi, tamamen siyasal bir nitelik taşımıştır ve siyasal hayat içinde, Vahdettin ve Hürriyet ve İtilâf çizgisinde, dinsel bir baskı grubu niteliğiyle eyleme geçmiştir. Bu tutumunu belgelerle kanıtlamıştır.

Siyasal hayattaki yerinin doğal sonucu olarak, Teâli-i İslâmcılar, İttihatçı ve Müdafaa-i Hukukçuların düşmanları olmuşlardır. Bu cepheleşmelerini iki "Beyanname" yayınlayarak belirtmişlerdir.

Teâli-i İslâm'cılara göre, İttihat ve Terakki, "oniki yıl önce ortaya çıkmış bir "bid'at"tir (dinsel sapmadır). Bu fırka, Selânik dönmeleriyle, "aslı, nesli, mezhebi" belirsiz "türediler"den oluşmuştur. İttihatçılar, 31 Mart Olayı'nı çıkararak, Sultan Abdülhamid'i ve milleti aldatmışlardı. Yıldız Sarayını —Harem bölümü ile— Bulgar eşkıyasıyla beraber yağma etmişlerdir. Bundan halkın çoğunluğu sorumludur, çünkü İttihatçıları defetmemiştir. Teâli-i İslâm Cemiyeti bildirilerinde İttihatçıları, çelişkili biçimde tanımlamışlardır: "Muharebe olur, harbi çıkarmıyan her sınıf halk kayba uğrar, cidden azalır, fakat İttihatçılar, sanki eskisinden fazla çoğalır. Bu hal gözbağcı İttihatçılara mahsus bir sihirdir".

İttihatçıları bu biçimde kamuoyuna tanıttıktan sonra, Teâli-i İslâm Cemiyeti, "Mustafa Kemal ve Kuva-yı Milliye maskaraları"nı, onların devamı saymışlardır. Bu "eşkiya"ların, Yunanlılar önünde kaçarken, kendilerine ne hakla "Kuva-yı Milliye" adını verdikleri sorulmalıdır. Teâli-i İslâmcı'lar, ilk beyannameleri ni, şu uyarı ile bitirmişlerdir: "*Allahını, Peygamberini ve Padişahını seven, bu tarafa gelsin*"[13].

Bu tutumlarına rağmen, Teâli-i İslâm Cemiyetinin Konya şu-

[11] **Alemdar**, aynı sayı, s. 3.

[12] Kur'anı herekesiz okumak için bir elifbe (alfabe), ilm-i hal, İslâm Tarihi gibi üç tür kitabın baskıda olduğu bildirilmiştir (Alemdar, 24 Teşrin-i sani 1919, s. 3).

[13] Cemiyetin her iki bildirisi "Anadolu'nun muhterem ve mâsum ahalisi! Teâli-i İslâm Cemiyeti'nin işbu beyannamesini nazarı dikkat ve ibretle okuyunuz!" başlıklı bir broşürde yayınlanmıştır. Broşürde, bildirilerden önce, 5 Nisan 1336 (1920) tarihli Vahdettin'in Hatt-ı Hümayunu, Damat Ferit hükümetinin beyannamesi ve Dürrîzade'nin Fetvası da vardır. Biz bu fikirleri 1. Beyannameden özetledik. (Bu konuda bk. s. 387, 392, Belge 2 ve 3).

besi, 1920 T.B.M.M. seçimlerine katılmak istemiştir. Mustafa Kemal Paşa bunda bir sakınca görmemiştir[14].

Cemiyetin ikinci bildirisi halkın ve köylülerin anlamakta çok zorluk çekeceği ağdalı bir üslupla yazılmıştır. Bu bildiriyle, Cemiyetin daha çok aydınlara ve bürokratlara yöneldiği görülmektedir. Bildiri, Meşrutiyet'in İslâmcılık akımına, bazı özellikler getirmektir. Önce, İslâmın ılımlılıktan yana olduğu, tüm fikir akımlarının "ortasında" olduğu belirtilmektedir. İhtilâl, yalancı (kâzib) bir unvan ardındaki Kuva-yı Milliyeci bir yoldur.

Teâli-i İslâmcılar, Yunanlılar dâhil olmak üzere, İngilizleri ön plânda tuttuğu için, İslâmcı görüşü Batı ile senteze bağlamışlardır. Galip silâhların arkasında câhilce bir cesaret değil, uygarlık dehası vardır. İslâmiyetle o dehâyı birleştirmek, bugünün en gerekli ödevidir. Bu bakımdan, hükümete itaat büyük görevdir[15].

Cemiyetin Sonu

1920 yılı sonrasında, Cemiyet'ten pek söz edilmemiştir. Mütarekenin siyasal dalgalanmaları arasında Teâli-i İslâm'cılar, ancak, Hürriyet ve İtilâf topluluğu içinde görülmüşlerdir.

Cumhuriyet'in üçüncü yılında (1925), Ankara İstiklâl Mahkemesi, başta reis olmak üzere, Cemiyet'in bir kısım üyelerini yargılamıştır. İskilipli Âtıf Hoca, idama mahkûm edilmiştir. Öteki üyeler beraat etmişlerdir.

[14] HTVD, No: 661.
[15] Bu fikirler de ikinci beyanname'den özetlenmiştir. (Bk. s. 392. Belge 3).

B. TEÂLİ-İ İSLÂM CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Cemiyet-i Müderrisin'in yeni ismi

Nizamnamenin değiştirilmiş şekli*

Madde 1 — Esâsat-ı İslâmiyeye mutekit zevattan mürekkep olmak üzere (Teâli-i İslâm Cemiyeti) unvanıyla bir cemiyet teşekkül etmiştir.

Madde 2 — Cemiyetin maksadı:

(a) Risail-i adide ile hakayik-i deniyeyi müslümanların ruhlarına ifada, terbiye ve âdâb-ı islâmiyeyi tâlim, şiair ve âsâr-ı islamiyeyi muhafaza etmek.

(b) Ulûm-u şer'iyeye bihakkın vâkıf ve fünun-u saireden zamanın ihtiyacatıyle mütenasip malûmatı haiz ve ahlâk-ı nebeviyye ile mütehallik âlim-i dini yetiştirmeye ve herkes için bilinmesi zaruri olan ulûm-u diniye ve malûmat-ı saire ile ahlak-ı fâzıla-i islâmiyeyi efrad-ı müslimin meyanında neşrü tamime sarf-ı mesai eylemek.

(c) Beynelmüslimin revabıt-ı uhuvvetin takviyesiyle tesanüt ve tekâfül-ü içtimaının inkişafına çalışmak.

(d) Efrad-ı müslimin arasında ferdi ve içtimaî teşebbüsat-ı iktisâdiyenin inkişafına sây-ü gayret etmek.

(h) Efrad-ı müslüminden işsiz olanlara kabiliyetlerine göre iş bulmaya çalışmak ve düçâr-ı zaruret olanlara mümkün mertebe yardım etmek.

(v) Küul, kumar, fuhş gibi efrad-ı sefalete, heyet-i içtimaiyeyi tereddi ve inhitata sevkeyleyen muzur şeylerin men'i esbabına tevessül etmektir.

Madde 3 — Cemiyet bilcümle muamelâtında ifrat ve tefritten mücanebetle mutedilâne bir meslek takip eder.

Madde 4 — Cemiyet kâffe-i hukukunu muhafaza ve istihdaf eylediği makasıd-ı âliyeyi takip etmekle beraber fırkacılık âmâline hizmet etmeyecektir. Şu kadar ki efradın kanaatleri dairesinde fırak-ı siyasiyeye intisaplarında beis yoktur.

Yeni Hey'et-i İdare:

Reisievvel: Darülhilâfetülaliyye İptida-i dahili medresesi müdiri umumisi İskilipli Mehmet Âtıf Efendi,

* Kaynak: **İkdam,** 25 Teşrin-i sani 1335, s. 3.

Reis-i sâni: Darülhilâfetülaliyye Sahn medresesi edebiyat-ı arabiyye müderrisi Konyalı Abdullah Atıf Efendi.

Kâtib-i umumi: Darülhilâfetülaliyye Süleymaniye medresesi tarih-i edyan müderrisi Bergamalı Mehmet Zeki Efendi.

Aza: Darülhilâfetülaliyye iptida-i dâhil medresesi tarih-i umumi müderrisi Erzincanlı Hasan Efendi.

Aza: Darülhilâfetülaliyye sahn medresesi edebiyat-ı Arabiye müderrisi İstanbullu Şerefettin Efendi.

Aza: Darülhilâfetülaliyye iptida-i dahil medresesi İngilizce müderrisi Mânisalı Hayrettin Efendi.

Aza: Darülhilâfetülaliyye iptida-i dahil medresesi tarihi Osmani müderrisi Tahirülmevlevî Bey

Aza: Nişantaşı Sultanisi Arabî muallimi Kayserili Şemsettin Efendi.

Aza: Darülhilâfetülaliyye sahn medresesi usul-ü fıkıh müderrisi Seydişehrî Hasan Fehmi Efendi.

BELGE 2

Teali-i İslâm Cemiyetinin Birinci Beyannamesi*

ANADOLU'

nun muhterem ve masum ahalisi!

TEALİ-İ İSLÂM

Cemiyetinin işbu beyannamesini nazarı dikkat ve ehemmiyetle okuyunuz!

Ey Anadolu'nun masum ve mazlum ahalisi!

Bir zamanlar ne kadar şen ve bahtiyar idiniz. Hemen hepiniz çoluğunuz ve çocuğunuzun yanında, tarlalarınızın, bağlarınızın başı ucunda, çiftinizle, çubuğunuzla uğraşıp vaktinizi hoş geçirmeye çalışır idiniz. Bir müddetten beri size ne oldu? Niçin öyle boynunuz bükük tıpkı bir yetim gibi mahzun duruyorsunuz? Hakkınız var. Çünkü kiminiz yerinizden yurdunuzdan malü menalinizden, kiminiz çoluğunuzdan çocuğunuzdan oldunuz. Vaktiyle gürül gürül tüten ocak-

* Kaynak: TİTE Arşivi.

larınız şimdi söndü ve her akşam tarladan gelirken keyifli keyifli türkü söyleyen babalarınız ve yavrularınız şimdi öldü. Acaba şu halin neden ileri geldiğini biliyor musunuz; şüphesiz ki bazılarınız bilir fakat içinizde bilmeyenler de bulunur. Bunun için cümlemizin yani aziz milletimizin ve mukaddes vatanımızın bir vakitten beri başına gelen belâların ve taundan beter olan âfetlerin esbabını size biraz anlatalım:

Oniki sene evvel "İttihat ve Terakki" namıyle memleketimizde bir bid'at çıktı. Selânik dönmeleriyle aslü nesli ve mezhep ve meşrebi belirsiz ecnası muhtelife türedilerden mürekkep olan bu cemiyet: istibdadı kaldıracağız, meşrutiyet ve hürriyet getireceğiz, hükûmet ahaliye zulmetmeyecek, halk rahat edecek, devletlerin yanında kadrimiz, itibarımız yükselecek diye bizi aldattılar. O zamanki padişahımız Sultan Hamid'i de aldattılar. Padişah ile millet baba evlât gibi birbirine ısınacak, yaklaşacak dediler. Arası çok geçmedi, iptida padişahı aldattıkları meydana çıktı. Bir "Otuzbir Mart" desisesiyle Sultan Hamid'i bigayrihak tahtından indirdiler ve sarayını Bulgar eşkiyasıyla birlikte yağma ettiler. Hatta bu eşkiya ile beraber harem-i hümayuna kadar girerek oradaki muhadderat-ı muhteremenin üstünü başını aradılar, ziynetlerini soydular. Otuz bu kadar sene makam-ı hilâfet ve saltanatta bulunmuş bir padişahı zişanın kendine ve ailesine karşı reva gördükleri o hakaret bu denilerin nasıl cibilliyetsiz ve hayasız bir eşkiya çetesi olduklarını göstermişti; padişaha yaptıkları muameleden milletin başına neler getireceklerini anlamak güç bir şey değildi. Fakat biz o zaman anlayamadık, Cenabı Hak basiretimizi bağlamıştı. Yine "Otuzbir Mart" hadisesini bahane ederek Selânik'ten İstanbul'a gelen düzme Hareket Ordusu yani İttihat çetesi payitahttaki asker neferlerini, zavallı vatan kuzularını din hâdimleri olan talebe-i ulûmu, ulemayı sokak ortalarında süngülemişler ve birçok mazlumları darağacına asmışlar ve Fatih camii şerifine kurşun yağdırmışlardır. O vakalardan da bu heriflerin maksat ve mahiyetlerini anlamak lâzım gelirdi. Fakat yine anlayamadık. O günden sonra bu eşkiya devleti Osmaniyenin idaresini ellerine aldılar. Ellerine geçirdikleri devlet ve saltanat-ı Osmaniyenin hududu Bağdat, Basra, Hicaz, Şam, Halem, Diyarbekir, Musul, Yemen, Erzurum, İzmir, Bosna, Arnavutluk, Edirne, Trablusgarp, Rumeli gibi büyük büyük vilâyetleri ve ülkeleri câmi idi. Sonra gaflet ve cehaletleri yüzünden iptida Trablusgarp gibi milyonlarca İslâm memleketini elden çıkardılar. Biraz sonra Arnavutluk'taki dinkardeşlerimize de fena muamele ederek Rumelinin kalesi mesabesinde olan o yerleri karıştırdılar, ateşe verdiler. Bu yüzden kendilerinin de mevkii sarsıldı. Arnavutların gayreti ile ve İstanbul'da çalışan mücahit ve muhaliflerin muavenetiyle İttihatçılar devrildi. Gazi Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa heyetleri hükûmete geçti. Fakat İttihatçılar el altından çalıştılar. Balkan Harbini ihdas ettiler ve Kâmil Paşa hükûmetini küçük düşürmek için bu muharebede Osmanlı ordusunun içine girerek Allahtan korkmadan ve vatana acımadan bin türlü yalan dolan, hile ve desiselerle İslâm as-

kerlerinin bozulması için çalıştılar. Daha sonra apaçık eşkiya gibi Babıâliyi bastılar. Harbiye nazırı Nâzım Paşa'yı ve sair bigünah devlet memurlarını öldürdüler. Ve tekrar hükûmete geçerek eski zulüm ve şiddetlerini kat kat ziyadesiyle tekrara başladılar. Mahmut Şevket Paşa hadisesi vesilesiyle yine darağaçlarını kurdular. Damad-ı Şehriyari Salih Paşa merhum ile beraber sürü sürü insanları astılar. Vapurlar dolusu binlerce halkı Sinob'a sürdüler. Sözde hürriyet verilen ahalinin ve efrad-ı milletin ağızlarını kapadılar, kilitlediler. İstediklerini yaptılar ve bir kelime itiraz edeni boğdular, susturdular. Yapılan mebusan intihaplarında sopayla silâhla halkı tehdit ederek ve bazı yerlerde adam öldürerek milletin reyini cebren istediklerine verdirdiler, bu suretle intihab olunan mebuslar da milletin hukukunu müdafaa edecek yerde, İttihatçıların dalkavukluğunu yaptılar, hak ve hakikati ketmettiler, millete söylemediler. Eğer millet, bu gibi intihap esnalarında biraz daha gayrete gelerek İttihatçılara karşı mücahede eden muhaliflerle elele verip de bu zorbaları vaktiyle başından defetmiş olsaydı bugünkü felâketlere maruz olmayacaktı. Maateessüf öyle zamanlarda yalnız muhalifler çalıştı, İttihatçıların cebir ve cevrine göğüs gerdi, fakat milletten hakkıyla yardım göremeyen o bir avuç erbab-ı hamiyet ve muhalefet ordunun bir kısım zabitanına istinad eden İttihatçılarla başa çıkamadı; kahroldu, perişan oldu ve o zavallılar vaktiyle İttihatçıların ne kadar muzır ve muhlik bir mahlûk olduğunu anlamak üzere her türlü belâlara maruz olurken beri tarafta milletin ekseriyeti seyirci gibi duruyor ve güya: bize dokunmayan yılan bin sene yaşasın der gibi aldırmıyordu. Harbi umumî ihdas olunup da harb ve açlık sebebiyle her evden bir ölü çıkmağa başladığı gün millet ve memleket vaktiyle İttihatçılarla çarpışan mücahitlere yardım etmemesini cezasını reyelayn müşahede etti, fakat iş işten geçmişti.

Filhakika İttihat ve Terakkinin kıpkızıl cahil ve kanlı elleriyle, bütün dünya için bir tehlike olan o Harbi Umumiye istemeye istemeye sürüklendiğimiz zaman, millet ve memleketimiz için kıyamet kopmuştu. Bu muharebeye karışmayıp uzakta durmak eslem ve elzem iken Almanların teşviki ve Enver ve Talât gibi çılgınların delâletiyle kendimizi öyle bir tehlike-i uzmaya ilka ettik; bütün dünya ve bütün âlem-i İslâm bizi ayıpladı, artık bizim işimiz daha o gün bitmişti. Koskoca saltanat-ı Osmaniye beş on serserinin keyif ve arzusuna feda edilmişti. Artık hudutta ve muhtelif cephelerde milyonlarca evlâd-ı vatan su yerine kırılıyordu. Halbuki bu kadar fedakârlığa rağmen İngiliz ve Fransız gibi muazzam ve muntazam devletlere karşı bu muharebede katiyen bizim için kazanmak ihtimali yoktu. Bir taraftan da meydan-ı harblerdeki zayiatımız kadar ve belki daha fazla olarak ahali açlıktan ve sefaletten zayiat veriyordu. Efrad-ı millet bu hal-i felâket ve sefalette kıvranırken, biçare Anadolu yavruları anababa kuzuları kızgın çöllerde ve karlı dağlarda mihnet ve meşakkat altında aç ve susuz can verirken İttihatçılar İstanbul'da ve tehlikeden uzak yerlerde zevkü sefa ile vakit geçiriyor, istediği gibi yı-

yor, içiyor, yüz milyonlarca lira borca soktuğu hazine-i milletten, beytülmal-i müsliminden, nafaka-i masuminden para çalıyor, zengin olmaya çalışıyor ve milletin hali pürmelâliyle adeta istihza ediyordu.

Çünkü bu herifler, bu hinoğlu hinler memleketin başına kendi elleriyle getirdikleri her belâda, her muharebede âlemi ölüme teşvik etmek, halkı kırdırarak kendi canlarını beslemek ve evvelkinden daha zinde ve kuvvetli bir mevcudiyetle muharebenin sonuna çıkmak usulünü pek iyi biliyorlardı. Muharebe olur, harbi kendisi çıkarmayan her sınıf halk zayiata uğrar, cidden azalır; fakat İttihatçılar sanki eskisinden fazla çoğalır. Bu hal gözbağcı İttihatçılara mahsus bir sihirdir. Harbi umumiden evvelki İttihatçılarla sonrakiler arasında bir mukayese yaparsanız bu dakaika vakıf olursunuz. Bu sır ve sihrin miftahını da, arzettiğimiz vechile başkalarını harbe ve ölüme sevkederek kendileri geride yaygara ile vakit geçirmek ve tehlikeden kendilerine iltica ederek kul köle yazılanların adediyle kendi mevcutlarının adedini arttırmak usulünü maharetle idare etmelerinde aramalıdır. Nitekim bu defa da Anadolu'da Mustafa Kemal ve Kuva-yı Milliye maskaraları Yunan askerlerinin önünden namerdane bir surette kaçarken, zavallı saf ve gafil ahali ve askerden cem ettikleri kuvvetleri düşmanla harbe tutuşturarak ve "siz mevkiinizde sebat edin, biz şu taraftan onların arkasını çevireceğiz" tarzında yalanlar ve hilelerle savuşup kaçarak zavallı neferlerimizi ve ahalimizi boşuboşuna kırdırmak usulünü takip ediyorlar. Biçare millet! bu yankesicilerin hilelerini, desiselerini hâlâ tamamen anlayamamıştır. Yazık, bin kere yazık ki gerek harp içinde ve gerek mütarekeden sonra memleket bunların fitne ve fesadı uğruna milyonlarca evlâdını telef ediyor da Talât, Enver, Cemal, Mustafa Kemal vesaire gibi beş on şakinin vücudunu ortadan kaldırmak için icap eden küçük fedakârlığı göze aldıramayarak memleketi ve kendilerini ebedi tehlikeden kurtarmak ve selâmete çıkarmak tarikini idrak edemedi ve hâlâ da edemiyor! Millet Meşrutiyeti kabul ettiği zaman bunun ahkâmını ve Kanun-ı Esasisini kendi muhafaza edecek ve hukukunu zorbalara ve yalancılara, dolandırıcılara kaptırmamak üzere kendisi olanca kuvvetiyle ve bütün azim ve dikkatiyle çalışacaktı: uyumayacak ve yaldızlı sözlere aldanmayacak, mazarrat ve menfaatini bihakkın takdir edecekti.

Halbuki millet hâlâ aldanıyor, aldatılıyor, lüzumsuz yere girdiği ve mağlubiyetle çıktığı bir muharebenin ferdasında da aklını başına toplayamıyor! Kendisini hâlâ aldatmağa çalışan heriflere niçin diyemiyor ki: "Ey hainler, ey Allahtan korkmayan ve peygamberden haya etmeyen mahlûklar, muharebe ettiniz, başımızı bin türlü belâlara soktunuz, mağlup oldunuz, bizi de o yolda mahv ve perişan ettiniz, devletlere karşı "mağlûp olduk" dediniz mütareke imzaladınız, silâhlarımızı, boğazlarımızı, payitahtımızı teslim ettiniz. Şimdi neye tekrar, gücünüz yetmediğini ikrar ve imza ettiğiniz devletleri yeniden kızdırarak üzerimize husumet ve gazaplarını davet etmekten ve istilâ olunmayan bakiye-i memleketimizi de istilâ ettirmekten

başka bir faidesi olmayacak surette mecnunane hareketlere kalkışıyor ve bizi de eskisi gibi boşuboşuna kırdırıyorsunuz?!

İngilizleri kızdırdınız, üzerimize Yunanlıları musallat ettiler. Harbde mağlup olduktan sonra uslu oturmak ve mağlubiyetin netayicine katlanarak telâfisini sabrü sükûn ve aklü tedbir dairesinde izale etmekten başka çare var mıdır? Yunanlılarla harbe tutuşuyor, sonra da bir taraftan kaçıyor ve bir taraftan şöyle mukavemet ettik, böyle zayiat verdirdik gibi yalanlarla halkı iğfale çalışıyorsunuz! Düşünmüyorsunuz ki Yunanlılara fazla zayiat verdirmek bile bundan sonra bizim için hayırlı ve menfaatli bir şey olmaz: hudanegerde sizin yalanlarınızı şahit tutarak işgal ettiği memleketimizde: "bu kadar kan döktüm ve şöyle fedakârlık ettim, böyle emek çektim" diyerek hakk-ı feth davasına kalkar! Hem sizler ey yalancı ve denî şakiler! Kendi milletimize karşı ecnebi milletlerden hiçbirinin yapmadığı şekavet ve şenaatleri irtikâp edip dururken milleti, eşrafı memleketi, ulemayı asıp keserek mallarını yağma ederken kendinize ne hakla, ne yüzle, ne utanmazlıkla Kuva-yı Milliye namını veriyorsunuz? Milleti öldürerek, mahvederek hukuk-ı milleti müdafaa edeceksiniz öyle mi? Utanmaz hainler, artık yetişir, yakamızı bırakın: Cenabı Hakk'ın gazap ve lâneti sizin üzerine olsun!"

Şimdi sulh imzalandı Kuva-yı Milliye belâsının tevlit ettiği mecburiyetle galip devletlere karşı yenilden taahhüt altına girdik. Devletler şimdi bize: "Eğer Anadolu'da Kuva-yı Milliye isyanını devam ettirir ve bastırmazsanız İstanbul'u da elinizden alacağız" diyorlar. Kuva-yı Milliye eşkiyası ise İstanbul'u da elimizden çıkarmak ve memlekete son hizmet şeklinde son ihanetlerini de yapmak için çalışıyorlar.

Ey Anadolu'nun mazlum ve muhterem ahalisi!

İyi biliniz ve emin olunuz ki bu hal böyle devam edemez ve memleketin her saçağına ve her bucağına sarmış olan bu ateş-i vahşet ve şekavet böyle sürüp gidemez! vaktimiz pek daraldı; ve bu âsilerin, bağilerin, şekavetlerinden, cinayetlerinden halk bunaldı kaldı. Eğer bu ateşi kendi kendimize söndüremeyecek ve Anadolu'da asayişi temin ile biçare vatandaşlarımıza refah ve huzur vermeyecek olur isek galip devletler tarafından bildirildiği veçhile payitahtımızdan, sevgili İstanbul'umuzdan mahrum edileceğimiz gibi Anadolu'nun da ecnebiler tarafından istilâ olunacağı şüphesizdir. Binaenaleyh bu bagileri, bu âsileri mümkün olduğu kadar az zaman zarfında tedip ve tenkil etmek cümlemiz için bir farizedir. Balâda münderiç resmî ve kat'i vesikalardan anlayacağınız veçhile İstanbul ahalisi ve hükümet-i merkeziye nasıl vahim ve elim dakikalar yaşamakta olduğumuzu nazarı dikkate alarak kemal-i azmü ciddiyetle lâzım gelen tedabire tevessül etmiş olduğunu size bildiririz; ve haber aldığımıza göre halife-i zişanımız ve sevgili hakanımız efendimiz hazretlerinin de âsileri tedip etmek ve sizin rahatınızı ve saadetinizi temin eylemek için cem edilecek kuvvetin başında olarak bizzat oralara geleceklerini sizlere tebşir ederiz. Hazır olunuz! ve bu hainlerden, bu

canilerden vatanı kurtarmak için size düşen vazifeyi ifada kusur etmeyiniz.

Ey kahraman askerler!

Harb senelerinde sizi cephe cephe sürükleyen ve aç susuz süründüren ve din kardeşlerinizin, hemşehrilerinizin beyhude yere ölmelerine sebebiyet veren birkaç kişi arasında Mustafa Kemal, Ali Fuat, Bekir Sami gibi zâlimler de var idi! İşte bu hainlerin harb cephesi haricinde kalmış olan efradı ailenize kanlı elleriyle ne kadar fecayii irtikâb etmiş olduklarını harbden avdetinizi müteakıb gördünüz! Bugün yine o şakiler, bağilerdir ki elleri bir takım yetimlerin, dul kadınların kanlarına mülemma olduğu halde kalbgâhınıza sokularak sizi mahvetmek ve evlâd ve ayalinizi yetim ve dul bırakmak ve servet ve saadetinizi külliyen çalmak için şeytanın dahi hatırına gelmeyen hiyle ve desayisi irtikâb ediyorlar. Siz bu zalimlerin cinayetlerine daha ne kadar göz yumacaksınız? Elinize aldığınız fetva-i şerif ki Allahın emridir, okuduğunuz hatt-ı münif ki halifemizin, padişahımızın bir fermanıdır, siz Allahın emrine halifenin fermanına ittibaen bu canileri, bu katil canavarları daha ziyade yaşatmamakla memur ve mükellefsiniz. Şu alçaklar ve hempaları bu cinayetleri hep sizin sayenizde yapıyor; bunları vücudlarını külliyen dünyadan kaldırmak beşeriyet için, müslümanlık için bir farz olmuştur.

Memleketin başına bu kadar felâket getirmiş olan bu hainler daha yaşatılacak mı? Siz daha ne kadar böyle gafletle bunların gayri meşru emirlerine ittiba edeceksiniz? Korkuyoruz ki sizin bu aklınız, bu gafletiniz körükörüne hainlere itaatiniz daha pek çok mescitlerimizi ve mabetlerimizi harab eyleyecektir!

Askerler! bu kadar uyuduğunuz artık yeter, bu zalimlere âlet olduğunuz artık kifayet eyler!

Padişahımız halifemiz efendimiz hazretlerinin merhamet ve şefkat kucağı size açılmıştır. Hepiniz koşunuz, geliniz dünya ve ahiret saadetini ihraz ediniz: İşte size ihtar eyliyoruz, Allahını, peygamberini ve padişahını seven bu tarafa gelsin!

BELGE 3

Teali-i İslâm Cemiyeti'nin İkinci Beyannamesi

Vücut ve hayat demek lâşuuri veya şuuri diğer bir vazife ifası demek olduğu için hilkatte hiçbir mevcut, hiçbir uzuv yoktur ki bir vazifesi bulunmasın. Vazifesi hitam bulmuş ve aheng-i kâinatta kendisine hiçbir ihtiyaç kalmamış olan mevcudiyetler mahkûmu inkırazdırlar. Kâinatın en mühim bir tabakasını teşkil eden insanlarda ise bu hakikat daha bariz bir surette münceliddir. Fertler gibi sınıf, cemaat, millet, devlet mefhumlarının masadakı olan bütün cemiyetlerin dahi hayat ve bekaları ifasına namzet bulundukları vazifenin kıymet ve ehemmiyetiyle mütenasibtir. Ruy-i arz vazifesini bihakkın idrak ve icra eden insanlar demek olan erbab-ı salâha mev'uddur.

Yalnız mazinin mirasını istihlâk etmek, eslâf-ı ahyarın temasil-i mesaileri olan hazain-i irsiyeyi tahlilhane-i teşehhide eritmek sevdasından başka emel taşımayanlar cihanın mastaba-i sefaletinde sürüne sürüne can verirler ve halefleri olmak bedbahtlığında bulunanların da ilelebed lânetlerine mazhar olurlar.

Binaenaleyh —gerek fert olsun gerek cemaat— insanlar, hayat ve bekaya istihkaklarını anlayabilmek için evvelemirde icrasına müvekkil olacakları bir vazifeyi idrak ve o vazifenin kıymet ve ehemmiyetini daima muvazene ve muhakeme etmek mecburiyetindedirler.

Bugün devlet-i aliyye-i Osmaniye ve bünye-i hilâfeti seniye-i İslâmiye'nin hevlengiz bir tarraka-i dehşet füzud ile zelzeledâr olduğunu görmekten mütevellit bir raşe ve irticac içinde kalan Osmanlılar şu hengâm-ı ızdırapta kendilerinin hikmet-i mevcudiyet ve bekaları olabilecek olan vazife-i medeniye ve siyasiyelerini güzelce idrak ve tesbit edemezlerse hudanegerde:

"İnne yeşa yezhebihüküm eyyühennas veyete biahırin"

hitab-ı kibriyasının piş-i celâlinde eriyip gideceklerine kani olmalıdırlar. Âlemde hukuk ve hürriyeti beşeriyenin kudsiyetini tesbit ederek hayat-ı insaniyede bir madelet-i fazıla-i içtimaiye ve yeryüzünde bir selâmet-i âmme-i şamile tesis etmek üzere doğmuş olan mihr-i münir-i İslâm gaye-i maneviyesine ermiş ve inkişafını ikmal ve itmam etmiş değildir. Vazife-i İslâmı yalnız kılıç kullanmak zannedenler çok yanılmışlardır. İslâmın şu kimyahane-i hayatta daha büyük ve daha mukaddes vazifeleri vardır. İslâm dininin tebliğ ve tahmil eylediği gaye-i âliyeye, salâh ve felâh-ı beşer emelinin tecelli-i kâmil ve şamiline pek ziyade ihtiyaç ve istidat göstermekte bulunan ve hayretengiz tekallübatıyla mesut bir muvazene-i içtimaiye peşinde koştuğu anlaşılan şu asr-ı inkılâpta istikbalin neşe-i muvaffakiyetini ruhunda taşıyabilecek sevimli bir âmil-i medeni olmak vazifesiyle mükelleftir; ve bu vazifesini idrak edebilmek için bir hayli esbaba da maliktir.

Malûm olmak lâzım geldiği vechile din-i İslâm her hususta itidal esasına müsteniddir. İslâm ümmeti vasattır: âlemde ne kadar efkâr ve mesalik-i mütehalife varsa her ikisinin kader-i müştereki olan had-i vasata ibtina eyler. İstikbalin ruy-i zeminde ne ulüvvü mutlak ne de garez-i fesad takip etmeyen insanlara mevud olduğunu bilen İslâmın ifrat ve tefrit ile işi olamaz. İslâm ne ümidin mağruru ne de yeisin mağlubu olur.

İşte Osmanlılar bu vazife-i İslâmiye ve medenilerini eda edebilmek için evvel emirde vatanlarının selmü sükûnuna, anasırı fesad ve ihtilâlden tathiriyle birçok mesai-i diniye ve medeniye iktihamına her zamandan ziyade mecbur bulunduklarını idrak eylemelidirler.

Bugün timsal-i hilâfet-i İslâmiye olan devlet-i aliye-i Osmaniye'nin velvele-i izmihlâli ile dilhıraş olmak talihsizliğinde bulunuyorlarsa bunun sebebini herşeyden evvel vazifelerini idrak ve takip edememekten mütevellit olan günahlarında aramak lâzım gelir.

Tarih bize gösteriyor ki, hicret-i seniye'nin altıncı ve yedinci asır-

larında hilâfet-i İslâmiye bir taraftan Cengizlerin diğer taraftan ehli salibin silâhı taaaruzu altında munkariz olmuştu. O zaman bu iki cereyanı muharib ahlâken, ilmen serveten hasılı medeniyeten İslâmın madununda idiler. O zaman müslümanlar arazilerinin vüsatı, anasır-ı maneviye ve tabiiyelerinin tenevvüü ile mütenasip bir idare-i muntazama, bir siyaset-i müterakkiye tatbik edecek derecede ifa-yı vazife edemediler. Tefevvuk-u medeniyeleri, sukut-u siyasiyelerine mani olamadı. Haşin ve galiz, mutaassıp ve müntakim iki tufanı istilânın hücumat-ı tahripkârisi önünde tarümar oldular. Fakat bu galipler aynı zamanda müessese-i İslâmın ruh ve maneviyeti karşısında itiraf-ı mağlubiyetten de azade kalamadı. Mağlubiyet ve izmihlâlinden sonra bile rüçhan-ı manevisini kaybetmeyen İslâmın o sırada en büyük kusuru silâhına arız olan zaaftan neşet ettiği anlaşıldı. Bu esnada idi ki Osmanlılar bu silâhı tekeffül eden bir kahraman olarak zuhur ettiler. Beyza-i İslâmın müdafaası vazifesi devlet-i Osmaniyeye vücut veren bir hikmet-i hilkat oldu. Bu suretle Osmanlılar meydan-ı gazaya atıldılar, tarih-i beşere yeni bir karn ilâve ettiler! Hazreti peygamberin müslümanlara telkin buyurduğu mefkûre-i fütuhatın müntehası feth-i Kostantiniye idi. Müslümanların mevaidi mahsusa-i diniyesinden bulunan İstanbul'un fethi İslâmın vazife-i müsellehasını gayesine eriştirmiş oluyordu. Vakta ki Selim-i evvel yediyle hilâfet-i İslâmiye emanet-i kübrası cayi selâmetini buldu, artık vazife-i İslâmiye cihad-ı asgardan cihad-ı ekbere yani kılıçtan kaleme intikal etmek lâzım geliyordu. Vazife-i İslâm muharebe meydanlarından ziyade medeniyet fezalarında taharri olunmak, kılıçlar nüfuzlarını kalemlere fikirlere tevdi eylemek iktiza ediyordu. Mütemadiyen ıslahat-ı dahiliye ve tekemmülât-ı medeniye ile uğraşacak, afak ile enfüsün, ruhiyat ile cismaniyetin hemnisabı terakki olmasına itina edilerek din-i İslâmın gaye-i asliyesi olan madelet-i fazila-i içtimaiyenin takririyle saadet-i beşeriyenin teminine sarf-ı makderet olunacak zaman gelmişti.

Vazifenin bu tahavvülü gereği gibi idrak olunamamış olmalı ki Osmanlılar bu güne kadar vazife-i müsellahanın daima rüçhanı hissini taşıyor gibi göründüler ve binnetice bir gün geldi ki âlem-i İslâm garbin sebk-i medeni ve siyasini kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Bir iki asırdan beri mukadderat-ı devlet bu sebkin taht-ı tesirinde çalkalandı durdu.

Nihayet üçyüz yirmidört inkılâbından sonra zimam-ı hükûmeti ele alarak tali-i devlet ile oynamaya başlayanlar semend-i devleti büsbütün makûs bir hedefe sevkettiler; İslâmı ruh ve maneviyet-i asliyesinden çıkarmak için vesait-i teşviş ve ihtilâle germi verdiler; gaye ve mekasıd-ı İslâmiyenin aleyhine dinamit yakıp bomba atmak istediler; ruh ve maneviyet-i İslâmı müdafaa için değil belki yıkıp yakmak için milleti harpten harbe sürüklediler; Harbi Umumiye de karıştılar; cihad ilânı mürailliğine kadar cüret gösterdiler ve memleketi bugünkü akibet-i elimeye getirdiler; bütün mesaib-i mesuliyeti de duş-i ümmete tahmil eylemek istediler; âlemde hak, namus, fazilet için ya-

şamak ve bu gayeye hizmet için ölmek şiarıyla tanınmış olan müslümanları büleva-i mağlubiyetin yanında bir de şeyn-i ihtiras ve fesad ile şaibedâr etmek hiyanetini irtikâp ettiler.

Mütarekenin akdinden sonra devletin en zayıf ve en nazik zamanında da mevki-i iktidara gelen hükümetlere tali-i nâsazı mağlubiyetin icap ettiği tarz-ı siyaseti tatbik ettirmemek için her türlü mevani ve müşkülâtı ihdasa çalıştılar; düvel-i galibenin vatan ve milletimiz hakkında hüsn-ü temayülâtını isticlâp edebilecek teşebbüsatı akılâne ve durendişâneye meydan bırakmamak ve bilâkis dünyayı aleyhimize iğzap etmek için çalıştılar! İzmir hadisesi üzerine hükümetin tuttuğu tarik-i siyasetin muvaffakiyetle semerebahş olmak emarelerini göstermeğe başladığı bir sırada, hükümet ile millet arasına sokulmak istediler; kuva-yı milliye ünvan-ı kâzibi altında hükümete karşı müziç müdahalâta ve vatanı daha büyük felâketlere sürükleyecek bağyü isyanlara kalkıştılar; vahdet-i milleti ihlâl eylediler; memleketi yeni baştan tahrip ettiler; dünyada görülmedik, işitilmedik fecayi ve mezalim ika eylediler; memlekete haricî düşmanların yapmak istemeyeceği fenalıkları yaptılar; binnetice şerait-i sulhiyemizin fevkattasavvur bir şekle ifrağına sebep oldular!

Akıbet, devlet iki tehlikeli müthişenin birini ihtiyar etmek mecburiyet-i elimesinde kaldı; ya muahedenameyi icbar ettiği birçok zayiat ve fedakârlıklara rağmen kabul ve imza ederek İstanbul ve makam-ı hilâfet ile beraber şecere-i devletin kökünü kurtarmak veya imzadan istinkâf ederek tehditlerini ikaa muktedir olan düvel-i muazzamaya karşı tekrar harb serriştesi vererek devlet ve millet-i Osmaniyeyi el'iyazü billâh büsbütün imha ettirmek şıklarından birini ihtiyar etmek ıztırarında kalan hükümet-i Osmaniye şeriat-ı İslâmiyenin (ehven-i şerreyn ihtiyar olunur) kaidesine tevfikan imza kararını verdi ve elinden geldiği kadar tatbikine azmetti.

Bugün artık asla iştibah edilemeyecek mevattandır ki devlet ve milletin menfaat-ı hayatiyesi ve ilk vazifesi, kuva-yı bağiyenin fesadını izale ve memleketin asayişini temin ederek İslâmın icabat-ı haliye ve gaye-i ahlâkiyesiyle mütenasip muntazam ve müstakim bir idare tesisine çalışmak ve bu suretle mazinin hasarını tamir ve istikbalin ümidini tenmiye eylemek ve bundan sonra dide-i basiret ve intibahı açarak millet-i Osmaniye ve ümmet-i İslâmiyenin tekemmülâtı medeniyesine ve saadet-i içtimaiyesine hasr-ı emel ederek, aheng-i beşeriyet ve cemiyet-i milel içinde vazifeşinas bir unsur-u faziletkâr olmaya uğraşmaktır.

Şunu iyi bilmek lâzım gelir ki bugünkü galip silâhların arkasında cesaret-i cahilâne değil deha-i medeniyet gizleniyor. Saadet-i Müslimini temin etmek isteyenler o silâhlardan evvel o dehalarla hem'inan olmak lüzumunu hatırlarından çıkarmamak iktiza eder. İslâmiyetin kalb-i selimini ifsad etmeyen o dehaların sun'ü füsunkâriyle tezyin edebilmek, işte bugünkü vazifemizin en mübremi budur.

Bu vazifenin tatbikinden âlemde öyle bir muvazene-i içtimaiye, öyle bir medeniyet-i fadıla husule gelecektir ki beşeriyet mânâ-yi

saadeti o zaman idrak edecek ve bugün kabirleri hâk-i mezellette kalmış olan şühedanın ervahı ancak o zaman şâdan olabilecektir.

Böyle bir azm ile istikbali derağuş edebilmek için, şeceresi tayyibe-i devletin urukunu muhafaza ve vatanın bakiyet-üs-süyufunu hüsnü idare etmek ve âlemi medeniyetin müsafatını celbe çalışmak en âcil vazifemiz olacaktır.

Böyle bir zamanda en büyük âmil-i muvaffakiyet milletin seciye-i necibesi ve şime-i diniyesi olabilir. Efrad-ı millet halifelerine, padişahlarına karşı şeran medyun bulundukları vazife-i itaati her zamandan ziyade bugün ifa etmeli ve hükümet ile milletin ahengi temin olunmalıdır. Bugüne kadar hükümet maruz olduğu müşkülât içinde bağileri tedip etmek için icap eden vesaitin istihzarı ve teşebbüsatın icrası emrinde kendisinden ümid edilen muvaffakiyeti gösteremedi. Milletin üzerine bu bağilerin tasallutunu henüz izale edemedi.

Fakat sulhün imzasıyla büsbütün kesbi katiyet eden bu vazifenin mübremiyetinde artık tereddüte meydan kalmamıştır. Binaberin istihzar-ı vesait ile meşgul bulunan hükûmet-i seniyenin ilk işaretinde kendisine zahir olmak için millet dahi ifa-yi vazife hissini duymalı ve ona göre hazırlanmalı ve erbab-ı bağyın tenkili için hasbel istitaa ahdü misak eylemelidir. Vesselâm âlamen et tebeai Hüda.

BELGE 4

Cemiyet'in Bolşevikliği Yorumlayan Bildirisi*

Teâli-i İslâm Cemiyeti'nden

Müslümanlık ve Bolşevizm

Zaman-ı hâzırın erbab-ı tefekkürünü ve mukadderat-ı milletin hâl ve tanzimiyle alâkadar zimamdaranını herşeyden ziyade işgâle şâyân olan Bolşevizm hakkında ebna-yı beşerin mühim bir kısmının nâzım-ı efkâr ve hissiyatı bulunan İslâmiyetin nokta-i nazarını tesbit ve ilân:

Emr bilmarûf neyha n-el-münkir

Vazifesiyle de mükellef olan cemiyetimizce vacibât-ı umurdan bulunduğu cihetle bu babdaki ahkâm-ı diniyeyi bilhassa Müslümanların ve cihanın enzar-ı ibtisarına arz ediyoruz:

İstinat etdiği nazariye-i esasiye ne olursa olsun tatbikat-ı efrad ve heyetin hakk-ı hayat ve hakk-ı temellükünü ihlâl suretinde tecelli etdikçe, Bolşeviklik ahkâm-ı İslâmiye ile hiçbir vech ve suretle tevfik kabûl etmeyecek derecede hal-ı tebâyün ve taarruzdadır.

* Kaynak: **Alemdar**, No. 427/2727, 17 Şubat 1336, s. 2.

İslâmiyetin edvar-ı mezhebesinden bugüne kadar hakk-ı temellük ve hayata taarruz demek olan gasb, sirkat, katl-i nüfûs, nehb ü garet, hattâ ismet gibi fezayih nazar-ı İslâmda daima takbih edildiği ve zaman zaman zuhur-u yafta olan bu gibi ahval-i müessife Müslümanlarca ferdut ve meftun göründüğü gibi kütüb-ü diniyemiz de bu gibi ceraimin mürtekiblerine tatbik olunacak ahkâm-ı cezaiye ile mâl a mâldir.

XXII
TÜRKİYE SOSYALİST FIRKASI[1]

KURULUŞ YILI: *20 Şubat 1335 (1919)*[2]

KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul, Sirkeci Hocapaşa Hamam Sokağında daire-i mahsus.*

KURUCU ve YÖNETİCİLERİ: *Hüseyin Hilmi Bey (Reis), Mustafa Fazıl (Çun) Bey, (Kâtib-i Umumi), Namık Hasan*[3]*, Mehmet Ali (Bilgişin) Bey, Hasan Sadi (Birkök) Bey, (Paris'te) Dr. Refik Nevzat Bey, Sadrettin Celâl (Antel) Bey, (Vanlı) Mustafa Kâzım (Kip) Bey, Suphi Nuri (İleri) Bey, Salih Reis (Hamallar Kâhyası), Çopur Rıza (Kiper) Bey, Rasim Şakir Bey (Aksaray Tramvay Deposu Müdürü), Dr. İhsan (Özgen) Bey, Mehmet Nurettin Bey.*

[1] Bu parti hakkında, Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908 - 1925** s. 70 - 83'te anlatılanlara ve anılan kaynaklara bakılabilir. Tunçay, iki karıştırma dışında, şimdiye kadar bilinenleri doğru olarak toplanmıştır. Mete Tunçay'ın 3. baskısı bu konuda geniş ve yeterli bir kaynakça vermiş olduğu için, bu eseri kaynak olarak gösterdiğimiz zaman başka eserler zikredilmeyecektir. Bunlar genel kaynakçadan izlenebilir. Burada Fırka yapısı ve eylemlerinin yalnızca ana çizgileri üzerinde durulacaktır.

[2] Kuruluş haberi basında verilmiştir. Bk. **Alemdar** 1335, sayı 66 - 1376, s. 2; **Söz** 1335, sayı 114, s. 2 programını yayınlamıştır. — **Meslek** (haftalık resimli gazete) Sosyalist Hilmi'nin 1335 yılının 1. günü Sosyalist Fırkası adıyla bir fırka kurduğunu "Amele hareketleri" başlıklı bir yazıda belirtmiştir. — (28 Nisan 1925) — İstanbul Valiliği, Dahiliye Vekâletinin 2/3/939 gün ve Ş. 1. B. 3: 10694 sayılı yazılarına karşılık olarak hazırladığı 27/4/939 gün ve 6733/7454 sayılı bir bildirimde ise, Mondros Mütarekesinden beri İstanbul'da teşekkül eden siyasal derneklerin listesini verirken, TSF'in 22 Şubat 1335'de kurulduğunu belirtmiştir. (Hüsnü Himmetoğlu, **Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları**, cilt II, s. 53 — Mete Tunçay, **A.g.e.**, s. 70, not 91, s. 298, dipnot 9).

[3] Namık Hasan Bey'in kuruculardan olduğu 1920 muaddel (değiştirilmiş) Nizamnamenin 33. maddesinde yazılıdır. (Bk. s. 421, Belge 4).

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. İstanbul'da İşçi Örgütleri ve Eylemleri

MÜTAREKE İstanbul'u, işçi eylemleri bakımından sessiz olmamıştır. Sendikal (sendika olmayan) nitelikteki işçi ve meslek örgütleri, zamanın koşullarına oranla, sayıca azımsanamaz. Sosyal hak istekleri ve grevler de, örgütlenmelere bağlı olarak etkindirler.

Mütareke dönemi işçi kesiminde, hemen her türden örgüte rastlanır. Doğrudan doğruya işçi örgütlerinin sayısı hayli kabarıktır.[4] Bunların yanı sıra, lonca türü cemiyetler ve esnaf örgütleri de vardır.[5]

İşçi örgütlerinin yanı sıra toplayıcı yerli[6] ve uluslararası federasyonlar da göz önünde tutulmalıdır.[7]

[4] Bu konuda iki ayrı kaynak bize yararlı bilgi vermişlerdir. Bunlardan birisi, **Mim Mim Grubu** ajanının Ankara'ya gönderdiği "İstanbul İşçi ve Sosyalist Teşkilâtları Halihazır Harekâtı" ile ilgili rapordur. 24 Ağustos 1338 (1922) tarihli bu rapor TİTE arşivindedir. Bu raporun "Marksist açıdan" kalem alınışı **Mete Tunçay**'ın da dikkatini çekmiştir (Tunçay, **A.g.e.**, s. 83, **not 126**) — **İkinci** kaynak, "Türkiye İşçi ve Sosyalist Fırkası" lideri **Dr. Şefik Hüsnü**'nün bir demecidir. Demeçte "mesleki ve gayrı siyasi" ve "siyasi" nitelikte olan örgütler ayrılmıştır. Gayrı siyasi olanlardan bir bölümü de örnek olarak verilmiştir. (**İkdam**, 29 Kânun-ı evvel - Aralık - 1335) — Üçüncü sayılabilecek bir kaynak da bu konuda yapılmış bir incelemedir: Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı**, s. 264 - 265. Yazar, 1919 - 1923 yılları arasında kurulmuş olan cemiyetlerin bir listesini vermekle beraber, kaynak göstermemiştir.

[5] TİTE arşivindeki rapor (Bk. not 4), bu tür örgütlere örnek olarak Hamallar (7 - 8 kişi kadar), kayıkçılar (2 bin kişi kadar), mavunacılar (1.000 kişi kadar), ekmekçi ve fırıncı işçileri (4.000 kişi kadar), deniz tahmil ve tahliye işçileri (1100 Rum, 900 Türk işçi = 2000 kişi kadar) cemiyetlerini vermiştir.

[6] Örneğin "Türkiye Sosyalist Birliği", Girişim halinde İşçi Konfederasyonu, Beynelmilel İşçiler İttihadı, Türkiye İşçiler Derneği, Müstakil Sosyalist Fırkası, Osmanlı Mürettipler Cemiyeti, Ermeni Sosyal Demokrat (Hınçak olacak) Fırkası (**TİTE** arşivi, A.g. rapora göre).

[7] TİTE arşivi, A.g. raporda bazı örnekler verilmiştir: **Beynelmilel İşçiler İttihadı** (Çoğunluğu Türk, pek azı Rum,) 400 kadar işçi IWW endüstrisel sistemine göre çalışmaktadır. 140 kadar merkez üyesinin çoğu Rumdur. **Neos Antropos** (yeni insan anlamına) adlı gazetesi vardır. Adresi: Galata, Mumhane Cad. Gümüş Halkalı Sok. Bu federasyon üç büyük sendikadan oluşmaktadır. Beynel-

—›

Bu iklim içinde ortaya çıkmış olan sosyal nitelikli ve sosyalist partiler de vardır.[8] Bunların içinde özellikle ikisi, işçi hareketlerini oluşturucu ve düzenleyici bir rol oynamışlardır: "Türkiye Sosyalist Fırkası" ve "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası" (Bk. s. 493). Ekonomik alanın yabancı kontrolu altında bulunduğu işgal altındaki İstanbul ve yöresinde, bazı işçi dernekleri, tamamen azınlık işçilerinin elindedir.[9] Ağırlığı önemli olmasa bile bu dönemde yabancı işçi sorunu da vardır.

İşçi-İşveren Diyalogları

İrili ufaklı bu örgütler, önce kendi kuruluşlarının işverenleriyle, zaman zaman sertleşen, diyaloglar kurmuşlardır. Şark Şimendiferleri, Tramvay Şirketi, Haliç Şirketi, Şirket-i Hayriye, İmalât-ı Harbiye'ye bağlı tersane fabrikaları gibi, özel ve kamu kurumlarını dar boğazlara iten işçi örgütleri ve siyasal partiler yalnız bırakılmamışlardır.

Bu şirket ve kurumların çalışmaları kamu düzenini ilgilendirdiği için, işgalci devletlerin komiserleri de işe karışmak zorunluluğunu duymuşlardır.

Otoritesi kalmadığı, kendisi de "ecnebi" kontrolunda olan, hükümetler de, bu eylemler karşısında kayıtsız kalmamışlardır ve bazı sorunlarla ilgilenmişlerdir.

Son olarak, işe, Mim Mim Grubu ajanları aracılığı ile, Ankara da karışmıştır ve eylemleri çok yakından izlemek gereğini duymuştur.

milel **Deniz İşçileri İttihadı** (1500 kadar üye, çoğunluğu Rum, 300 kadarı Türk); **Bina İnşaatı Beynelmilel İşçiler İttihat Sendikası** 2000'den fazla üyeli, 500 kadarı Rum, 9 şubesi var); **Beynelmilel Sanayi-i Haşebiye** (marangozluk) **İşçileri İttihadı** (çoğunluğu Rum, 250 kadar Türk üyesi vardır.)

8 Adı geçen iki büyük partiden başka, Sosyal Demokrat Fırkası, Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası, Müstakil Amele Fırkası, Müstakil Sosyalist Fırkası, Mesai Fırkası gibi fırkalardan söz edilmektedir. Bunların bazıları hakkında bilgi yoktur (**TİTE arşivi**, A.g. rapor 2, 3; 4. isimleri vermiştir).

9 Örneğin "Deniz Amele İşçileri Cemiyeti"nin idare heyeti: **Dimitri Sambos** (1. reis), **Anastas Vuzere** (2. reis), **Damiyanidi** (sandık amiri), **Ahmet Girldikos, Aleko Zagodas, Yorgi Vasil Ayvaliyodi** (üye) efendiler — "Dersaadet Debbağhaneleri İntibah-ı Amele Cemiyeti" idare heyeti: **Tanaş Yanköylü** (1. reis), **Ali Efendi** (2. reis), **Kostantinidi Zahareyadis** (kâtib-i umumi), **Kemal Bohor** (kâtib-i hususi), **İshati Bloponsiyos** (veznedar) (**BBA, Cemiyetler Dosyası**).

Sendika Yasağı Ve Sonrası

Mütareke hükümetleri, sendika yasağını sürdürmüşlerdir. Örneğin, "Şark Şimendiferleri Memurin ve Amele Cemiyeti", tüzüğünde "sendika mahiyetinde (niteliğinde) olduğu anlaşıldığından", kurulmasına izin verilmemiştir[10].

Yine, "Seyr-i Sefain Amele ve Müstahdemleri"nin, memur durumunda oldukları için, hükümete karşı istekte ve baskıda bulunamıyacakları da kararlaştırılmıştır[11].

Lonca türü bâzı cemiyetlerin kurulması da, hükümetçe, sınırlanmıştır. Örneğin "ancak hamal ve arabacı ve kayıkçı gibi üyeleri yoğun olan esnaf kategorileri için, İstanbul'da "Encümen-i Emanet" (Belediye Encümeni), taşralarda da belediye meclisleri kararıyla cemiyet kurma izni verileceği, bir tüzük değişikliği ile saptanmıştır[12].

Asıl sorun, işçi "meseleleriyle" uğraşacak uluslararası ilişkiler için özel bir devlet dairesi bulunmayışıdır. Tevfik Paşa hükümeti, 1908'den beri varolan bu boşluğun Dâhiliye Nezaretince doldurulmasını kararlaştırmıştır[13].

İşçi (zamanın deyimiyle: *Amele)* eylemlerine hedef olan kurumlar, uyuşma girişimlerinden doğan zorluklar karşısında, alışılmış bir taktiğe başvurmuşlardır. Kendilerine bağlı ve bağımlı örgütler kurmuşlardır.

"Amele Siyanet (koruma) Cemiyeti" bu amaçla kurulmuştur "Mesai Fırkası" da aynı girişim türündendir.

2. *Türkiye Sosyalist Fırkasının Yeniden Kuruluşu*

Osmanlı Sosyalist Fırkası kurucusu Hüseyin Hilmi Bey, 1919 yılı başında İstanbul'a döndüğü zaman bu ortamı bulmuştur[14]. Eski partisini de yeni adıyla 1919 yılı başında kurmuştur. *Türkiye Sosyalist Fırkası,* 1910 - 1913 yılları arasında faaliyet gösteren *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın yeni bir ad, program, bildiri ve tüzükle ortaya çıkması niteliğindedir. Ancak yeni fırka, Osmanlı Sosyalist Fırkasından çok daha etkin bir siyasal güç, "amele" hareketinin gerçek egemeni olma durumunu kollamış-

[10] **Alemdar,** 9 Mayıs 1337 (1921).
[11] Meclis-i Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıtname, 11 Temmuz 1337 (1921) (**BBA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası,** no. 221).
[12] **TV,** No: 4157, 9 Mayıs 1337 (1921) (Nizamname 3 Mayıs tarihlidir).
[13] Meclis-i Vükelâ müzakeratına mahsus zabıtname, 19 Teşrin-i evvel 1338 (Aralık 1922) (**BBA Meclis-i Vükelâ Mazbataları** No. 224).
[14] Mete Tunçay: **Türkiye'de Sol Akımlar,** 3. basım s. 66.

tır. Bu etkinliğin asıl gerçekleştiricisi, kuşkusuz Fırka lideri *Hilmi*'dir. "Sosyalist Hilmi" partisiyle bütünleşecektir. Ulaştığı geçici başarılara güvenerek, partiyi kendi ismi ile bütünleştirecek, yapısına otokratik bir biçim verecektir.

Bu durum, parti içinde bir muhalefet yaratacak, Hilmi ve ekibi düşürülecektir. Hapisane dönüşü, hukuk yolu ile eski yerine yeniden dönen Hilmi Bey, siyasal hayat içindeki etkinliğini yitirecek ve parti, Mim Mim Grubu ajanının raporunda belirttiği gibi, "Hilminin etrafında bir masa ile iskemle" durumuna düşecektir[15].

Fırka Hilmi'nin öldürülmesiyle tarihe karışacaktır.

Durum tüzük değişiklikleriyle de anlaşılacaktır.

3. *Program ve İdeoloji Sorunları.*

1919 Martının ilk yarısında parti programı kamuoyuna sunulmuştur (Bk. s. 412, Belge 1) 28 Nisan - 22 Temmuz 1919 tarihleri arasında, parti organı olan günlük *İdrak* gazetesi programı yayınlamış[16], programın yanı sıra "Fırkamızın Beyannamesi" başlıklı yazı da bu gazetenin ilk sayısında çıkmıştır. (Bk. s. 414, Belge 2). Fırkanın 1919 tarihli programı, 1910'dakinin izlerini taşımakla beraber, daha ayrıntılıdır.[17].

1919 Programı

20 Temmuz 1919'da partinin ilk kongresi yapılmış ve bir Dahili (iç) Nizamname kabul edilmiştir. (Bk. s. 415, Belge 3). Kongreden hemen sonra, Türkiye Sosyalist Fırkası temsilcilerinden bir grubun Amerikan Hey'et-i tarafından kabul edilmesi, fırkanın siyasal yaşamda ağırlık kazandığının bir kanıtı sayılabilir[18].

Program ve tüzüğün kabul edilmesiyle fırka demokratik bir yapıya oturmuştur. Örneğin "Merkez-i Umumi" yedi üyeden oluşmaktadır ve "Umumi Kongre"ce seçilecektir. Yalnız bu kurul "müessislerden ibaret olacak ve ilk kongreye kadar mevkiini muhafaza edecektir." Bu programda kurulların görevleri ve sorum-

[15] **TITE arşivi, A.g.** rapor.

[16] **İdrak**, 14 Mayıs - 1 Temmuz (17. ve 18. sayılar) arasında yayınına ara vermiş, "Üçüncü Ferit Paşa Kabinesi hakkında Siyasi Fırkaların kararını" yayınladığı 33. sayıdan sonra ise kapatılmıştır. İdrak fırkanın yayın organıdır (Mete Tunçay, **A.g.e.**, s. 72 - A. Cerrah oğlu, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, s. 107).

[17] Mete Tunçay, **A.g.e.**, s. 70 - 73.

[18] **Vakit**, 7 Ağustos 1335.

lulukları somut ve objektif kurallara bağlanmıştır. 1919 programı, demokratik yapılı bir sosyalist partiyi, yeni bir düzeni gerçekleştirme aracı olarak benimsemiştir. Tüzüğüne göre, T.S.F, "beynelmilel sosyalist fırkasının bir cüzü" (parçası)dür. Bu da İkinci Enternasyonal'den başka bir örgüt değildir. Fırka, aşağıdan yukarı üç kademede örgütlenmiştir: şubeler, hey'et-i merkeziyeler (5 şubelik gruplar), Merkez-i Umumi. Kongre'ye gelince, her kademenin temsilcilerinden oluşmaktadır. Bu mekanizma içinde, bir reis-i umumi yoktur (Bk. s. 415, Belge 3).

1920 Değişikliği

31 Teşrin-i evvel 1336 (Ekim 1920) tarihli kongre tarafından, yukarki 1919 Nizamnamesinde yapılan değişiklikler, parti içinde kişisel bir egemenliğin sağlandığını gösterir. (Bk. s. 431, Belge 7) Örneğin, 1. maddeye göre: "Fırka'nın unvanı (Türkiye Sosyalist Fırkası) olup, "müessis-i evveli (ilk kurucusu) "Hüseyin Hilmi Arkadaş", Fırkanın lâyenazil (azledilmez) ve daimi reisidir". Bu otokratik hükmü, 2. madde daha da perçinlemiş ve Fırkanın genel politikasını ve yönetimini düzenleme görev, yetki ve sorumluluğunu, beş yıllık bir süre ile "doğrudan doğruya" Fırka kurucularına bırakmıştır.

Otokrasi daha da arttırılmış, "Merkez-i Umumi"nin de yapısına yansıtılmıştır. Reis-i umumi, kâtip, kasadarla dört üyeden oluşan bu kurula, ayrıca ve beş yıllık süreyle "Hüseyin Hilmi ve Namık arkadaşlar tarafından tâyin edilecek ve değiştirilebilecek" yedi işçi üye de eklenmiştir. Böylece, Merkez-i Umumi, seçimle kurulmayan, şeflerin atamalarına bağlı en üst kademe haline getirilmiştir. Bu en üst kademe de, örgütün en küçük birimi olan "şube"lerden, en geniş kademesi olan kongreye kadar, denetleyici durumdadır. Daha doğrusu ve açıkçası "sosyalist Hilmi arkadaş", partinin tüm yapısına bir "amele diktatörü" gibi[19] egemen kılınmıştır. Böylesine bir şef partisi aslında İkinci Enternasyonal'e de yabancı düşmüştür.

8 Mart 1338 (1922) kongresinde yapılan değişiklikler, kişisel egemenliğe son verme amacına dayandırılmıştır: Bundan böyle, "Fırkanın siyaset ve muamelât-ı umumiyesinin tanzim ve tedviri hususu ve bundan mütevellit mesuliyet ve salâhiyet *yalnız Kongre'ye ait ve râcidir.*" (Madde 2)

Böylece, değişmez şef usulü tamamen ortadan kaldırılmıştır. Merkez-i Umumi'de toplanan yetkiler azaltılmıştır. Ve tüm ege-

[19] Tarık Mümtaz Göztepe, **Vahidettin Mütareke Gayyasında**, s. 132.

menlik, kademe temsilcilerinden oluşan Kongre'de toplanmıştır. Ve bir açıklık daha getirilmiştir: "Fırkanın unvanı (Türkiye Sosyalist Fırkası) olup II. Enternasyonale merbuttur" (Madde 1). Yeni bir organ olarak kurulan "Hey'et-i Temsiliye" her şubeden seçilerek gönderilen temsilcilerden oluşacaktı (Madde 28) ve partiyi denetleyici yetkilere sahiptir (Madde 30). Ayrıca, Hey'et-i Temsiliye'nin "muvafakati olmadan grev ilan edilemeyecektir. (Bk. s. 421, Belge 4)

Hüseyin Hilmi ve takımı iş başından uzaklaştırılmıştır. Hilmi tutuklanmıştır.

T.S.F.'nın, asıl sorunları yapısal nitelikte olmuştur. İdeolojik plânda değişiklik ele alınmamıştır.

T.S.F. işçi isteklerini sık sık hükümete ilettiği için, hükümetler de bu tür sorunlarla ilgilenecek bir resmî daire olmadığını bildirmekteydiler. Bu nedenle, T.S.F., 1920 program değişikliğinde sorunu ele almıştır. Usta ve işçilerden oluşan Sulh Mahkemeleri ve bir "Amele Nezareti" (İşçi bakanlığı) kurulması bu bakanlık kurulamadığı takdirde, Nafia Nezareti'ne bağlı bir "kalem" oluşturulması T.S.F.'nın önerdiği bir çözümdür (Bk. s. 414)

4. *Örgütlenme Sorunları*

T.S.F.'nın İstanbul'da, Aksaray, Beşiktaş, Kadıköy, Ayvansaray, Marnacılar, Şişli, Tünel, Silahtarağa şubeleri, Yunan işgali öncesinde ve sırasında Eskişehir'de bir hey'et-i merkeziyesi ve *İşçi* adlı bir yayın organı, Edirne dolaylarında da örgütü olmuştur[20]. 1910'daki Paris şubesi, Fırka yayınına göre, 1919'da da varlığını sürdürmüştür. Şubenin reisi Dr. *Refik Nevzat*'tır, "murahhas-ı mes'ullüğünü"de (Vanlı) *Mustafa Kâzım* üstlenmiştir[21]. Bern Enternasyonal toplantısına, T.S.F. adına bu şube temsilci göndermiştir.

5. *Çalışma Sorunları*

T.S.F. ve Grevler

Mütareke dönemi, grev bakımından hayli hareketlidir.

Fırka da grevleri desteklemekle işe başlamıştır, sonra ken-

[20] Fırkanın eski üyelerinden **Rıza Kiper** ile 10 Temmuz 1948 tarihli konuşmamız notlarına ve **Kerim Sadi**'nin Mete Tunçay'a yazdığı 16 Ağustos tarihli mektuba göre. Ayrıca 18 Mart 1338 (1922) tarihli **Tevhid-i Efkâr**, bu İstanbul şubeleri hesaplarının incelendiğini bildirmektedir.

[21] **İdrak** No: 18, 1 Temmuz 1335, s. 1 — Mete Tunçay, **Osmanlı yönetiminin son yıllarında (1909 - 1912) Selânik'te Yahudi Sosyalizmi.** (**Toplum ve Bilim**, No. 3, Güz 1977).

disi grev düzenleyici olmuştur. Örneğin, 1919 Temmuzunda Şirket-i Hayriye ateşçiler grevini, *İdrak* desteklemiş ve işçilerin haklarını elde etmeleri bakımından bundan daha etkin bir araç bulunmadığını belirtmiştir[22]. Bir yıl sonraki tramvay işçileri ve Debbağhane grevinin düzenlenmesini üzerine almış, Hilmi ve partisi bu alanda büyük bir ün sağlamıştır[23].

Şirket, anlaşma olanağı bulamayınca, işe işgal komiserleri de karışmış, durum ancak Hilmi'ye yapılan parasal yardımlarla yatıştırılabilmiştir. Lidere "markalı bir otomobil" hediye edilmiş, fırka merkezi için de Divanyolunda bir bina tahsis edilmiştir[24]. Hilmi Bey, İstanbul sokaklarında "Cemal Paşa edasıyla" gezmiştir[25].

İşçi Kuruluşlarıyla İlişki

Üne kavuşan fırkaya, büyük katılmalar başlamıştır. "Debbağhaneler İntibah-ı Amele Cemiyeti" kendisini feshederek Fırka'

[22] **İdrak**, 1 Temmuz 1335, s. 1.

[23] "Cağaloğlu'nda kiralanan fırka merkezi o kadar büyük bir istekli kalabalığı ile karşılaşmıştı ki, kayıt muamelesine sıra kâtipler ve yığın yığın defterler yetmiyordu." Tarık Mümtaz Göztepe, **Vahideddin Mütareke Gayyasında**, s. 133.

Başbakanlık Arşivi'ndeki Cemiyetler Dosyası'nda bulunan Debbağhaneler İntibah-ı Amele Cemiyeti ile ilgili bir belgede, bu dernek "feshedilerek TSF'na kalbedilmiştir" kaydı bulunmaktadır.

31 Kânun-ı sani 1337 tarihli **Alemdar**, Haliç Şirketi amelelerinin partiye kaydedildiklerini yazıyor. Yine Başbakanlık Arşivi'ndeki 13 Ağustos 1338 tarihli Meclis-i Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıtname'de Seyri Sefain ve Şirket-i Hayriye memurin ve müstahdemlerinin, deniz işçilerinin yanısıra, TSF ile yakın ilişki içinde bulundukları zikredilmektedir.

1 Nisan 1337 tarihli **Alemdar'a** göre, TSF 1920 grevi sonucu varılan anlaşmanın bazı hükümlerini yerine getirmeyen Tramvay Şirketi'ni Nafıa Nezareti'ne protesto etmiştir. Aynı gazetenin 26 Nisan 1337 tarihli sayısında, Şirket-i Hayriye'nin 70 işçi çıkartmasını TSF'nın Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne şikâyeti ve fırkanın kendi reyi alınmadan Şirket'in hiç kimseyi işten çıkaramayacağı iddiası yer almaktadır. TSF, ikinci bir protesto ile Tramvay Şirketi'nin 28 işçi çıkarmasını kınamıştır. (**Alemdar**, 27 Nisan 1337) TSF, işçi isteklerinin aşırı bulunması karşısında, yeni bir metalip listesi hazırlanacağını belirtmiştir. (**Alemdar**, 7 Haziran 1337).

"TSF tarafından Bahriye ve Ticaret Nezaretlerine verilen lâyiha suretidir" başlıklı yazı için bak. **İkdam**, 25 Ağustos 1335.

[24] Tarık Mümtaz Göztepe, **A.g.e.**, s. 132 - 134.

[25] **Tevhid-i Efkar**, "Kırmızı otomobil ile adeta bir Cemal Paşa hayatı sürmüş olan sabık Sosyalist Fırkası Reisi Hilmi Efendi'den" sözetmiştir. 14 Mart 1338, s. 3.

ya katılmıştır[26]. Haliç Şirketi ameleleri de, istekleri üzerine, partiye kaydedilmişlerdir[27]. Seyr-i Sefain müstahdemeleri, Deniz ameleleri, Şirket-i Hayriye Memurin ve müstahdemleri, Fırka ile yakın ilişki kurmuşlardır[28]. Bu arada Haliç şirketinden 500 amele kaydedilmiştir.

T.S.F., işçilerin koruyuculuğunu, onların isteklerini hükümetlere iletmek ve kabul edilmiş olan dileklerin yerine getirilip getirilmediğini izleyerek yapmak istemiştir.

İstanbul'daki işçi isteklerinin fazla bulunmasından ötürü, çalışma ücretlerine ilişkin yeni bir istek listesinin Fırkaca hazırlanacağı bildirilmiştir[29]. Bahriye ve Ticaret nezaretlerine verilmiş olan "lâyiha" da aynı konudadır[30].

1 Mayıs Gösterileri ve Mitingler

Fırkanın 1919 Nizamnamesinde Mayısın 1. günü amele ve çiftçi bayramı olarak kabul edildiği için, her yıl fırka üyelerinin bulundukları yerlerde dinlenerek gösteriler yapmaları kabul edilmiştir (Madde 47) (Bk. s. 421)

Fırka, İstanbul'da 1921 - 1922 yılları 1 Mayıs gösterilerinde önemli rol oynamıştır.

1921 yılı 1 Mayıs'ı, işgal kuvvetlerince yasaklanmıştır. Fırka bu gösterilerin öncüsü olmuş ve İstanbul'un tüm işçilerine bir bildiri yayınlamıştır. Yasağa rağmen, işçiler bayrama katılmışlardır. T.S.F. merkezine kırmızı bayrak çekilmiştir[31].

1922, 1 Mayıs'ı, Hilmi'siz kutlanmıştır. T.S.F.'nin rolünü az çok Türkiye "İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası" almıştır ve T.B.M.M. ne bir telgraf çekmiştir[32]. Toplantı, emperyalizme karşı, Anadolu'yu destekleyici eğilim taşımıştır[33]. Bu günde, T.S.F.'nı *Şakir Rasim*

[26] **BBA**, Cemiyetler Dosyasındaki belgede "feshedilerek Türkiye Sosyalist Fırkasına kalbedilmiştir" kaydı vardır.

[27] **Alemdar**, 31 Kânun-ı sani 1921, s. 4.

[28] Meclis-i Vükelâ müzakeratına mahsus zabıtname 13 Ağustos 1338 (1922) (**BBA**, Meclis-i vükelâ Mazbatası no: 285/Ağustos 1338).

[29] **Alemdar**, 7 Haziran 1921, s. 3.

[30] **Türkiye Sosyalist Fırkası tarafından Bahriye ve Ticaret Nezaretlerine verilen lâyiha suretidir** (**İkdam**, 25 Ağustos 1335, s. 2).

[31] Ahmet Seren, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Tarihte 1 Mayıslar** (1906 - 1925) (**Toplum ve Bilim**, Mayıs 1977, Sayı 3, s. 388 - 389).

[32] Ahmet Seren, **A.g.e., yazı**, s. 389 - 390.

[33] Bununla beraber **Tevhid-i Efkâr**, sansürün çıkardığı boş satırlarla, verdiği haberde, eleştirici bir anlatıma girişmiştir. (2 Mayıs 1338). Sadrettin Celâl Bey, yazdığı bir yazıda gazeteyi burjuvalıkla itham etmiştir. **Tevhid-i Efkâr** da, uzun bir cevap vermiştir (6 Mayıs 1338, s. 3).

"arkadaş" temsil etmiştir. *Sadrettin Celâl* Bey, Hürriyet-i Ebediye Tepesinde konuşmuştur[34].

Bu toplantılar dışında, T.S.F.'nın 1922 Nisanında, İstanbul'da Taksim'de miting yapma ve gösterilerle Kağıthaneye gitme önerisi Büyük Britanya temsilcisi *General Harington* tarafından, işgal rejimi dolayısıyla yasaklanmıştır. Fransız Generali, Charpy (Şarpi) ise, bu mitingin Kâğıthane'de yapılabileceğini sosyalistlerin şehir içinde duraklamamaları koşuluna bağlamıştır[35].

Sosyalist Kuruluşlarla İlişki

T.S.F. İkinci Enternasyonal'e bağlı olduğunu ileri sürmekle, 1919 yılındanberi kurulmuş ve toplanmakta olan Üçüncü Enternasyonal (Komünist Enternasyonal = Komintern) dışında kalmış oluyordu. Zâten, Fırkanın yayın organı *İdrak*'ın Jaurès'e (Jores) daha 1910'da başlayan tutkusunun (Bk. C. I, s. 307) 1919 yılında da devam etmesi durumu kanıtlayıcıdır[36].

İkinci Enternasyonal'e bağlılığın ikinci bir kanıtı da, T.S.F. Paris Şubesinin, Enternasyonalce düzenlenmiş Bern ve Amsterdam (1919) kongreleriyle, temsilci göndererek, ilişki kurmak istemiş olmasıdır[37].

Fırka, "Pan Natikon" (Rus Amele Birliği) aracılığı ile, Yunan

[34] T.S.F. reisi **Şakir Rasim Bey** kısa bir konuşma yaparak "yaşasın sosyalistler, kahrolsun burjuva hürriyeti" demiştir. Hürriyet-i Ebediye Tepesinde Sadrettin Celâl Bey'in sözlerinden: "Meşrutiyet ilân edilir edilmez, kararmış gözlere nur, kalplere neş'e, paslanmış dimağlara ferahlık gelmişti. Herkes artık adalet ve hürriyet güneşinin parladığını zannediyordu. Fakat bir müddet sonra halk koyun sürüsü gibi mezbahalara sevkedildi. Cephe gerisinde kalanlara ekmek yerine taş ve ot yedirildi. Arkadaşlar, müsavat vardır diyenlere inanmayınız, onlar yalan söylüyorlar. Açla tok, zenginle fakir müsavi olamaz" (**Tevhid-i Efkâr**, 2 Mayıs 1338).

[35] Bu haber, İstanbul'dan Fransa Dışişlerine gönderilen bir raporda verilmiştir. İstanbul'da, "generaller yönetim komitesi"nin 34. toplantısında (20 Nisan 1922), T.S.F.'nın mektubu okunmuştu. General Harrington, mektuba verilecek olumsuz yanıtın gerekçesi olarak, kentin işgal altında bulunmasını önermiştir. General Charpy ise, bunun doğru olamıyacağını söyleyerek, geçen yıl Venizelosçuların yaptıkları ve şehir trafiğini üç saat felce uğratan gösterileri hatırlatmış ve Taksim meydanının büyük bir kalabalığı alamayacağının bildirilmesini, buna karşılık Kâğıthane'de toplanabileceklerini önermiştir. Fransız generalinin önerisi kabul edilmiştir. (AFE, Europe 1918 - 1929, Turquie, Vol. 41) — Fakat, Tevhid-i Efkâr, Kâğıthane'ye de müsaade edilmediğini yazmıştır (2 Mayıs 1338).

[36] A. Cerrahoğlu, **A.g.e.**, s. 107 - 119.

[37] **İdrak**, 1 Temmuz 1335 — Mete Tunçay, **A.g.e.**, s. 54 ve not 106.

Komünist Partisi'nin İstanbul şubesi başkanı *Sarafim* ile ilişki kurmuştur.[38]. Yine yöneticilerinin büyük bir kısmı *Yunanlı* olan "Beynelmilel Amele Birliği", *Hilmi*'nin otokratik yönetimini kınayıcı kararlar almıştır[39].

Fırka, Sosyalist Birliği[40] ile, hiçbir ilişkisi bulunmadığını, basında ilân etmek gerekliliğini duymuştur[41].

6. *Siyasal Hayat ve 1919 Genel Seçimi*

Bitmeyen İtilâfçı-İttihatçı kavgalarının egemen olduğu Mütareke siyasal hayatı içinde, Hilmi ve partisi de tercih ağırlıklarını Hürriyet ve İtilâf'tan yana koymuştur. Daha Birinci Damat Ferit kabinesi kurulduğu zaman, Fırka tutumunu basında ilân etmiştir ve "seçkin kişilerden kurulu" kabineye yardımcı olacağını belirtmiştir[42]. Hilmi'nin, İtilâfçılar grubu içinde *Mustafa Sabri Efendi* takımını tuttuğu da bellidir[43].

Fırkanın, 1919 genel seçimi karşısındaki tutumu da ilginçtir. Önce, Hürriyet ve İtilâf'la beraberliğin sonucu seçimlere katılmama kararı almıştır.[44] Fakat, Millî Kongre'de yapılan uzun ve tartışmalı bir toplantıda, kararını değiştirerek, hem Milli Kongre'ye temsilci gönderme, hem de seçime katılma kararını vermiştir[45].

Fırka, 1919 seçimine yalnız İstanbul'dan iki aday göstererek katılmıştır ve kazanamamıştır[46]. İttihatçıları desteklemiş olan İstanbul, "Mesai Fırkası"nın adayı, Zeytinburnu fabrikası Tüfekçi ustabaşısı *Numan Usta*'yı seçmiştir. T.S.F.'na karşı kurduru-

[38] **Rıza Kiper** ile, belirlediğimiz konuşmaya göre — Mete Tunçay **A.g.e.**, s. 56 ve not 111.

[39] Bu toplantı kararları için bk. s. 433.

[40] Bu örgütle ilgili yeterli bilgiden yoksunuz.

[41] **Vakit** gazetesi şu haberi vermiştir: "Türkiye Sosyalist Fırkasından: Türkiye Sosyalist Fırkasının "Sosyalist Birliği" ile hiçbir alâkası kalmadığı ilan olunur" (7 Teşrin-i sani 1335 - 1919).

[42] "Türkiye Sosyalist Fırkası, merkez-i umumî'si, vaziyet-i hazıra-i siyasiyeyi müzakere zımnında dün içtima ederek, zevat-ı mümtazeden müteşekkil bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası hükümetine müzaharet etmeye karar vermiştir. (**İkdam**, 6 Mart 1335 - 1919).

[43] **Mete Tunçay**'ın açıklamaları ilginçtir, (**A.g.e.**, s. 51 - 52, not 99).

[44] **İkdam**, 20 Teşrin-i evvel (Ekim) 1335, s. 4.

[45] **İkdam**, 24 Teşrin-i evvel 1335, s. 4 — İntihap tebliği için bk. **Alemdar** 1919, sayı: 318 - 2618).

[46] Her iki aday da, TSF'nin aydın kesimini simgelemekteydi. Galata'da Kalafatyerinde sâkin Dr. Refik Nevzat Bey, Erenköyü'nde Suadiye'de mukim Sadri Celâl Bey (**Alemdar**, 5 Kânun-ı evvel 1335) — Mete Tuncay, **A.g.e.**, s. 79.. ve not 115.

ları bir Fırka adayının kazanması, *Hilmi* ve takımını çok kızdırmış, sert ve acı bir bildirinin yayınlanmasına neden olmuştur[47].

7. *Anadolu ve T.S.F.*

Hilmi'nin Hürriyet ve İtilâf dostluğu (İttihat ve Terakki düşmanlığı), Anadoluya karşı tutumunu etkilemiş midir? Eldeki belgelere göre, Mim Mim Grubu ajanları, onu adım adım izlemekteydiler. Hatta, Kara Vasıf Beyin, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir rapora göre, sosyalistleri elde etmek bile gerekiyordu[48].

Hilmi, İzmir'in işgalini, Fransız sosyalist partisinin (S. F. I. O) gazetesi "L'Humanite" (Lümanite) de protesto etirici yazılar çıkarttığı için övünmüştür. Bu alanda, 1 Mayıs gösterilerinden bazı gözlemler elde edilebilir. 1921 yılı gösterilerinde emperyalizme karşı bir tutum yoktur. Anadolu hareketi de sözkonusu edilmemiştir. 1922 yılı gösterilerinde, T.B.M.M. ordularının zaferleri bu sırada ve emperyalizm teması işlenmiştir. Fakat, Hilmi ve takımı iş başından uzaklaştırılmıştır.

8. *T.S.F'na karşı engellemeler*

Tramvay grevi sırasında gücünü kanıtlayan *Hilmi*'ye karşı, işveren kesimi bazı önlemlere başvurmuştur. Önce, *Hilmi*'yi doyurma yoluna gitmiştir. Sonra da, karşı kuruluşlar kurmayı başarmıştır.

Önce, Mesai Fırkası adlı, T.S.F.'na rakip bir parti kurulmuştur. Bu partinin adayı 1919 seçiminde kazanmıştır.

Sonra da, "Amele Siyanet (koruma) Cemiyeti" adıyla bir işçi cemiyeti kurdurulmuştur. Nafia Nezareti Müdir-i Umumi'si *Sırrı Bey, Alemdar* gazetesi muhabirine durumu kapalı şekilde anlatmıştır[49].

Daha önce de belirttiğimiz gibi, hükümet de, sendika kurmayı önlemekle ve daha başka önlemlerle, işveren kesimi lehinde hareket etmiştir.

47 **Alemdar**, No: 37 - 2675, s. 3.

48 Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, s. 211, Vesika 180.

49 "Sual — Amele Siyanet Cemiyeti'nin şirketlerin bir dolabı olduğu hakkındaki iddia ve dereceye kadar doğrudur?" "Cevap — Bunun hakkında ne evet, ne de hayır diyebilirim. Nezaretin malûmatı yoktur." Muhabir, Şirket-i Hayriye Müdürü Ali Bey'in de bu konuda bilgisi olmadığını eklemiştir. (**Alemdar**, 2 Haziran 1937, s. 3) — **Alemdar**, durumu 4 Mayıs 1337 sayısında bildirmişti, s. 3.

T.S.F. liderinin bir "amele diktatörü" olarak hareket etmesi, sık sık grev şantajına başvurması üzerine, Tramvay Şirketi, grev kırıcı gruplar oluşturmuş ve işçiye karşı işçi yöntemine dayanarak tehdidi önlemiştir.

Grevci işçileri parasal bakımdan besleyemiyecek durumda olan T.S.F., Şirketin paraca tatmin ettiği grupların karşı eylemleriyle başedememiş ve yenilmiştir. *Hilmi* ile partisi yalnız, güçsüz ve "bir tabelâdan ibaret" kalmışlardır.

Tüm gücünü yitiren, bir zamanların ünlü sosyalist liderine, işgal makamlarınca da eski yakınlık ve saygınlık gösterilmemiştir. *Hilmi*, bu durumu ve üzüntüsünü İstanbul'daki "İtalyan Mümessilliğine" acıklı bir üslüpla bildirmiştir[50].

9. *Fırka'nın Sonu*

Bu iniş çıkışlar arasında, T.S.F. yapısal bir güç ve direnç gösterememiştir. Fırka, liderinin kişisel zayıflıklarına ve tutkularına bağımlı kaldığı için bir kişilik kazanamamıştır. Gazetesi bir kaç kez kapatılmıştır. Kendisi sürgüne gönderilmiştir.

Asıl sorun, 1922 yılında ortaya çıkmıştır. Hilmi'nin Fırka reisliğinden uzaklaştırılmasından sonra, yeni bir idare heyeti[51], birde denetici kurul Hilmi döneminin hesaplarını incelemiştir. Hilmi'nin işçi aidatından "1500 lira kadar çaldığı" haberi yayılmıştır. Elindeki Şirket-i Hayriye senetlerine haciz konarak, alınacak paranın işçiye geri verilmesi için "Ticaret-i Bahriye Mahkemesi"nde dava açılmıştır. Yeni yönetim kurulu, Hilmi Efendi'nin düşürülmesi ve yiyiciliği hakkında Dahiliye Nezaretine uzun bir dilekçe vermiştir[52].

Hilmi hakkında, ayrıca işçiyi greve teşvik ve elektrik kablolarını bozmaya girişmek suçundan ötürü mahkum edildiği ve Tunus'a sürüleceği gibi haberler çıkmıştır[53].

Bu haberlerin yayınlandığı günlerden bir kaç ay sonra, 15 Kasım 1922 gecesi, ünlü "İştirakçi Hilmi Efendi" Bozdoğan Kemeri önünde yanındaki arkadaşı tarafından tabancayla öldürülmüştür[54].

[50] Bu mektup TITE arşivindedir ve 9 Mayıs 1338 (1922) tarihlidir.
[51] Mete Tunçay, A.g.e., s. 91 - 92 not 144.
[52] **Tevhit-i Efkâr**, 14 Mart 1338, s. 3.
[53] **Bosfor** gazetesinden naklen (**Tevhit-i Efkâr**, 17 Mart 1338, s. 3).
[54] Bu ölümün bazı esrarlı yönleri hâlâ çözülmemiştir. **Münir Süleyman Çapanoğlu** da olayı yüzeysel bir kaç çizgi ile geçiştirmiştir. (**A.g.e.**, s. 74 - 75) — **Hüseyin Hilmi Bey**, 15 Kasım 1922 gecesi, Boz- →

Liderinin ölümü ve Anadolu'nun zaferleri, T.S.F'nın da sonu olmuştur.

doğan Kemeri önünde **Kalkandelenli Haydar** adında biri tarafından atılan dört tabanca kurşunu ile vurulmuş ve hemen ölmüştür. (**Tevhid-i Efkâr**, 17 Teşrin-i sani 1922, s. 3). — **Mete Tunçay**, bu konuyla ilgili bilgiler vermiştir (**A.g.e.**, s. 83) — Kuşkusuz bu kadar bilgi ile yetinilemez. Sorun bugün de —altmış üç yıl sonra— aydınlanmış değildir.

B. TÜRKİYE SOSYALİST FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Programı*

Sosyalizm adem-i müsavat ve adaletsizliğe istinad eden cemiyet-i hâzıranın teşkilât-ı esasiyesinde tebdilât ve tağyirat icra ederek o cemiyeti kabil-i tahammül bir hale ifrağ eylemek demektir.

Buna vasıl olmak için kabul ettiği metalibat-ı esasiye şunlardır:

1 — Vesait-i imal ve mübadelenin millî bir esasa irca ve ifrağı,

2 — Aynı gayeye çalışanlarla beynelmilel tevhid-i ef'al ve harekât etmek.

Sosyalist Fırkası metalibat-ı esasiyenin tahakkukuna intizaren ıslâhat-ı umumiye icrasını arzu eder.

SİYASİ

1 — Her türlü intihabatın bilâvasıta rey-i âm ve nisbi usul üzere icrası,

* Kaynak Söz, 10 Mart 1335. — Türkiya Sosyalist Fırkası'nın Program ve Nizamname-i Dahilisidir (İstanbul, 1919 ve 1920). (Belge bize Sayın **Lütfü Erişçi** ve **Erol Şadi Erdinç** tarafından sağlanmıştır).

Tevetoğlu'nun **İdrak**'ın 28 Nisan 1335 tarihli ilk sayısından aktardığı metinle (**Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, s. 74-75) bu metin arasında bazı farklar vardır:

1. **İdrak**'teki haliyle Giriş bölümü iki değil üç madde olup, 1. madde "Hakimiyet-i avamın tesisi"dir; yukarıda 1. maddede 2., 2. maddede de 3'dür.

2. Yukarıdaki Giriş madde 2'de geçen "millî" **İdrak**'te "içtimaî" dir.

3. **İdrak**'teki Girişin son cümlesinde, "ıslahat-ı umumiye"den önce "âtideki" sözcüğü vardır.

4. **İdrak**'te Siyasi madde 4 "Mecburiyet-i askeriyenin lâğvıyla milis usulünün kabulü"dür ve bundan sonraki madde numaraları yürütülmektedir.

5. **İdrak**'te üçüncü bölüm başlığında "Himayesi" değil, "İdaresi" denilmektedir.

6. Yukarıdaki son fıkra **İdrak**'te yoktur.

Ancak, en azından elimizdeki iki ayrı Nizamname'yle birlikte üç kere basılan program, bütün bu noktalarda **İdrak** metnine değil, **Söz** metnine uygundur. Yalnızca 14'ten itibaren maddeler (fıkralar) değişik numaralanmıştır.

2 — Müddet-i intihabiyenin iki seneye tenzilile meb'us adetlerinin tenkisi,

3 — Hürriyet-i matbuat ve hürriyet-i içtimâın temini,

4 — Beynelmilel münaziünfih mesailin hakem vasıtasile rüyet ve tesviyesi,

5 — Din ve mezhebin bir mesele-i hususiye olarak telâkkisi,

6 — Bütün derecat-ı tahsilin meccanen ve cismani olması,

7 — İdam cezasının lâğvile muhakimatın meccanen olması.

İKTİSADÎ

8 — İnsanların ihtiyacat-ı tabiiyesinden olan mevaddan alınan vergilerin lâğvile (resm-i müterakkinin) bilhassa verasette kabulü,

9 — İhtiyacat-ı mübremenin istihsal ve istihzarile uğraşan çiftçi, ve sair erbab-ı sây ve amelden alınacak vergilerin ref'i,

10 — Sefahat ve mükeyyifat ile gayr-ı kabili istifade servet-i müdahharelerden alınan vergilerin tezyidi,

11 — Şimendifer, maden ocakları, bankalar, şirketler ve sair buna mümasil müessesat-ı iktisadiye ile bilûmum vesait-i istihsaliye ve imaliyenin içtimaî bir hale ifrağı, yani Devlet tarafından idaresi,

SERMAYESİZ SINIFIN HİMAYESİ

12 — Sermayedar sınıfının zulmü altında ezilen küçük tacir, çiftçi, amele gibi fakir ve işçi sınıfının himayesini temin ve bu hususta lâzım gelen müessesatın teşkilile icap eden teşebbüsata tevessül edilmesi,

13 — Sanayide, ticarette, ziraatte sâyü ameli, kanunun himayesi tahtında intizama almak:

1 — Haftada bir gün istirahat, tâbir-i aherle amele istimâl [istihdam] edenler tarafından yedi gün zarfında altı günden fazla çalıştırılmamak,

2 — Sâyü amel müddetinin günde sekiz saate tahdid ve tenzili,

3 — On dört yaşından aşağı olan erkek ve on altı yaşından ufak kız çocuklarını çalıştırmaktan menetmek, rüşde baliğ olanları yarım gün terbiye ve tahsillerile mütenasip olacak surette çalıştırmak.

4 — Gece çalıştırılmasının kadın ve çocuklar için men'i, gece sâyü amelinin sureti mutlakada lüzumuna ihtiyaç olmıyan bütün sanayide gece çalıştırılmasının men'i,

5 — Sınaat, ticaret ve ziraat amele esnafı ve belediyelerin iştirak ve ittihadile hadd-i asgari yevmiyeyi teşkil eden birçok fiyatların tesbiti,

6 — Her ustaya gerek suret-i aherede amelenin yevmiyesinden bir şey tenzil etmek hakkının men'i ve ameliyathane ile Darüssınaaların nizamname-i hususilerine amelelerin müdahalesi.

7 — Ameliyathaneler, fabrikalar, tezgâhlar, maden ocakları ilâh gibi yerlerin hıfzıssıhha nokta-i nazarından şerait-i fizyolojiyeyi tahrif etmiyecek surette muhafazası ve Devletle amele sendikaları tarafından müntehap müfettişlerin taht-ı nezaretinde bulunması,

8 — Her nevi ticaret, ziraat ve sınaatta çalışan bütün yevmiyeciler için (prodomi) denilen usta ile amelelerden müntehap ve müteşekkil sulh mahkemelerinin tesisi ve bir amele nezareti teşkili, bu da olamadığı takdirde (**Meşagil ve Mesalih-i Amele**) kalemi namile Nafıa Nezaretine merbut bir kalem ihdası.

9 — Mahpusinin sâyü amellerinin reji haline vaz'ı.

10 — Fiyat-ı sâyü ameli mahpusînin sendikaya dahil amelelere tediye edilen fiyat ve sâyü amele müsavi olmak üzere tesviyesi,

11 — Amelelerin tatil-i eşgal hak ve hürriyetinin muhafazası,

12 — Tabiî ve iktisadî tehlikelere karşı teminat sigortaları yani içtimaî şirketler tesis etmek:

1 — Tatil-i eşgal, ihtiyarlık, malûliyet, kaza, hastalık zamanlarında bu gibi icabet-i hayatiye neticesi olan kazalara karşı ticaret, ziraat, sınaat erbab-ı sâyü amelin heyet-i mecmuasına tatbik edilmek üzere millet tarafından bir şirket-i içtimaiye-i teavüniye teşkil ve tesisi.

2 — Amelelerin yevmiyelerinden hiçbir akçe ahzolunmamak şartile iki misli sermayedaran ve ustalar, patronlar tarafından, bir sülüsü de Devlet tarafından ita edilmek üzere tekaüdiye sandıkları şirket-i içtimaiyesinin tesisi.

3 — Sâyü amel kavanininin teşkil ve ihdasile bu kavaninin bilâ tefrik bütün ameleye tatbiki.

4 — Şirket-i içtimaiye idaresinin işlerinde amelelerin iştirakile kontrol hakkına mâlik olmaları.

BELGE 2

Fırkanın Beyannamesi*

Bugün her yerde, veya hususiyle memleketimizde sefalet ve felâ-

* Kaynak: F. Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, s. 73-74 (**İdrak**'in 28 Nisan 1335 tarihli ilk sayısından aktarılmıştır).

ket-i beşeriye o kadar tezayüd etmiştir ki, buna kat'i ve seri' bir çare bulmak lâzım geliyor.

Bu felâket-i içtimaiye, herşeyden evvel, cemiyet-i hazirenin kabûl ve tatbik ettiği usûl-ü mülkiyet ve şekl-i iktisadî'den mütevellittir. Biz bu kanaatle hareket ederek, adalet ve insaniyete mugayyir olan hal-i hazır-ı iktisadîyi tashih tebdil etmek, ve ancak vesait-i imâl ve istihsali içtimâi bir hale irca suretiyle hayat-ı beşeri kabil-i tahammül bir hale ifrağ eylemek istiyoruz.

İnsanlar arasında müsavat-ı hakikiye tesis etmek, ve fukara-yı ahaliyi refah ve saadete iysal eylemek gibi bir fikr-i ulviyi ihtiva eden mesleğimiz aynı zamanda bir akide-i ahlâkiye ve siyasiyedir.

Din-î mübin-i İslâm da, sosyalizm esasatını sarahatan tesbit etmiş, Türk an'anâtı da bir çok sosyalist fikirleri muhtevi bulunmuştur.

Şimdiye kadar memleketimizde ihmal edilen bu meslek-i ulviyi ilâ etmek maksadıyla "Türkiye Sosyalist Fırkası" teşekkül etmiştir.

Faaliyetimizi, memleketin vaziyetini, muhitin icabatını, halkın zihniyet ve şahsiyetini kaale alarak tanzim ve tesbit ettik.

Programımızda mezkûr olan ıslâhat-ı umûmiyenin tahakkukuna şiddetle çalışarak, bilhassa, "Amele ve Mesalih Nezareti" ihdasiyle "işsizlere iş bulmak" vazifesinin Hükümetçe kabûlüne gayret edeceğiz.

Fakat her şeyden evvel, memlekette, idare-i sâbıka'nın tesis ettiği ihtikâr ve irtişâyı ortadan kaldırmak, idare-i devletin her sahasına adalet ve istikamet esaslarını yerleştirmek, saniyen hakikî bir devre-i adalet küşad ederek kahr-i tedmir politikası neticesi olarak icra edilen bilcümle seyyiâtı itinâ ile tedkik; mes'ullerini şiddetle tecziye etmek lâzımdır.

Hususiyle Harb-i Umumi esnasında ihtiyâcât-ı mübremeden olan eşya fiyatlarını en denaatkârâne tedbirlerle yükselterek zavallı milletin servetini gasbeden ve bugün milyonlara mâlik olan muhtekirlerden emvâl-i milletin istirdâdı ve muhtaceyne tevzi iktiza eder.

Hulâsa, Fırkamız, işçi ve fakir halkın menafiini düşünerek pek vahim bir şekil alan iâşe ve iskân hususlarının en âcil ve en muvafık tedbirlerle teminine, işçilerin ücret-i yevmiyelerinin tezyidiyle vesâit-i ma'işetlerinin tehvinine çalışacak, ve bundan böyle her zulme, her gazâba, her irtişâya olanca mevcudiyetiyle mâni olacaktır.

BELGE 3

Türkiye Sosyalist Fırkası Nizamname-i Dahilîsi

Madde 1 — Vesait-i istihsal ve mübadeleyi umumileştirmek, yani cemiyet-i sermayedaranı bir cemiyet-i iştirakiyeye tebdil etmek gayesiyle teşekkül etmiş ve amele sınıfının vaziyet-i iktisadiye ve siya-

siyesini tanzim vazifesiyle mükellef bulunmuştur. Gerek gaye, gerek nokta-i nazar ve gerek istimal edeceği vesait cihetiyle Sosyalist Fırkası katî ve serî ıslahat icrasına taraftardır.

Madde 2 — Sosyalist Fırkasının Meclis-i Mebusandaki meb'usları diğer fırkalar mebuslarına karşı bir heyet-i müttehide halinde bulunacaklardır. Bu heyet-i müttehide (sermayedaran) sınıfının her türlü tahakkümünü hükümete karşı protesto ve bütçenin bilcümle tahsisat-ı mesturesini red edecektir. Sosyalist meb'uslar, fırkanın izni olmadan müstakilen birgûna teşebbüsat-ı siyasiye ve hususiyede bulunamazlar. Meclis-i Mebusan'da hey'et-i müttehide, işçilerin hukuk ve hürriyet-i siyasiyelerini ve amele hayatını bir hâl-i müreffehiyete isâl edecek ve aynı zamanda mücadelet-ı sunufu teshil eyleyecek olan ıslahatın mevki-i fiile çıkmasına hasr-ı mesâi edeceklerdir. Her meb'us gerek memleket dahilindeki efâlinde, gerek propaganda icrasında, hasılı sosyalizme ait her türlü harekâtında fırkanın kararlarına tâbi olacaklardır.

Madde 3 — Esas ve nazariyata ait münakaşat-ı matbuat her zaman hürriyet-i tamme halinde cereyan eder. Fakat bilcümle sosyalist mürevvic-i efkârı olan gazeteler fırkanın mukarreratına katiyen tâbi olacaklardır.

Teşkilât

Madde 5 — Türkiye Sosyalist Fırkası bercevh-i âti kavaid-i esasiye üzerine teşekkül etmiştir. Memalik-i istihsaliye ve mübadelenin iştiraki, fakir ve bizzat çalışarak geçinen bilcümle ahalinin muhafaza-i hukuku için teşkilât-ı siyasiye ve iktisadiye vücuda getirmek, hasılı sermaye-i hususiye ve münferide yerine sermaye-i umumiye ve müştereke tesis etmek.

Madde 6 — Fırkanın unvanı Türkiye Sosyalist Fırkası olup, Beynelmilel Sosyalist Fırkası'nın bir cüzüdür.

Madde 7 — Fırkanın bütün azaları fırkanın kavaid-i esasiyesini, programını, vaziyet-i siyasiyesini kabule mecburdurlar.

Merkez-i Umumi

Madde 8 — Merkez-i Umumî bir sene müddetle ifa-yı vazife etmek üzere iki murahhas, bir kâtib-i umumî, bir veznedar ve üç azayı daime ki, yedi azadan ibaret olup bunlar her sene içtimâ edecek umumi kongre tarafından intihap olunur. Merkez-i umumi evvelâ müessislerden ibaret olacak ve ilk Kongreye kadar mevkiini muhafaza edecektir.

Madde 9 — Hey'et-i İdare azaları diğer intihabatta da hey'et-i idareye dahil olabilirler.

Merkez-i Umuminin Vazifesi

1 — Merkezin umurunu idare

2 — Taşralardaki şubelerin hatt-ı hareketlerini irae

3 — Azaları intihaba davet
4 — Amele Cemiyetlerinin grevlerini idare ve tanzim
5 — Merkeze yeni azalar kayd ve bazılarını tard
6 — Merkezin veznedarlık vazifesini deruhte edecek azanın kefalet-i kaviyeye raptı.
7 — Bilumum hey'et-i merkeziyeler ve şubeler beyninde intizam ve münasebet-i haseneyi idame, muamelât-ı umumiyelerini teftiş velhasıl kâffe-i muameât-ı vâkıanın hüsn-ü intizamını temin ve varidat ve masarihat-ı umumiyeyi tanzim.
8 — Beynelmilel Sosyalist Merkeziyle ve Ecnebi Sosyalist Fırkalariyle tesis ve idame-i münasebet ve hareket
9 — Meclis-i Mebusan'daki sosyalist meb'uslarla münasebat-ı daimede bulunarak fırkanın makasıt ve metalibatını telkin etmek

Madde 10 — Merkez-i Umumî murahhasları vasıtasıyla bilcümle merakiz ve furuk-u siyasiye ile müzakere etmek ve kongre akdinde muamelât-ı umumiyeden dolayı kongreye karşı mesul olmak mecburiyetindedir.

Madde 11 — Veznedar ve kâtip, hey'et-i idarenin kararı olmaksızın hiçbir akçe sarf ve mahale tahrirat yazmağa, yani muhabereye mezun değildirler. Sosyalizm reis kabul etmeyeceğinden azadan herbiri aynı reye maliktirler.

Fırkanın parası, fırka namına bankaya tevdi edilip veznedar, kâtip ve hey'et-i idareden diğer bir azanın imzası olmadan bankadan hiçbir para alamayacaktır.

Madde 12 — Hey'et-i idare haftada bir gün, muayyen günlerde toplanacaktır. Fevkalâde içtimâlar evvelden takarrür eder. Meşru mazeretlerin olmadığı halde, üç ayda beş defa gelmeyenler hey'et-i idareden müstafi addedilirler.

Madde 13 — Fırka, efkâr ve mesleğini neşretmek üzere bir, veya birkaç gazete neşredecektir.

Madde 14 — Bilcümle merakiz ve şuabatta istimal edilecek duhuliye varakaları ve muavenet pulları merkez-i umumî tarafından ita edilecektir.

Hey'et-i Merkeziyeler

Madde 15 — Beş şubenin içtimâıyla bir hey'et-i merkeziye teşekkül edebilir. Her hey'et-i merkeziye bir kâtip, ikisi murahhas ve biri veznedar olmak üzere yedi azadan teşekkül eder. Hey'et-i merkeziyeler haftada lâakâl bir defa içtimâ ve şubelerine ait vezaif-i nizamiyeyi ifaya ve iktiza-yı hâlde içtimâ-ı umumî akdine ve sosyalizmin terakkisine gayret ve şubelerinin faaliyetine nezaret edecektir. Hey' et-i Merkeziye vezaifinden Merkez-i Umumîye karşı mesuldür.

Madde 16 — Hey'et-i Merkeziyeler Merkez-i Umumîden vuku bulacak tebligat ahkâmına tevfik-i hareket etmeğe ve ihtiva ettiği şubeleri hiç olmazsa senede iki defa teftişe ve raporuna[nu] Mer-

kez-i Umumiye irsale ve şubeleri arasında muhabereye vesatet ve Merkez-i Umumiye irsali icap edecek hisse-i nakdiyenin muntazaman irsaline velhasıl sosyalist fikrinin takviye ve idamesine ve sosyalistler beyninde idame-i ciddiyete ve nizamname ahkâmının harfiyen tatbikine gayret eylemek vazifesiyle mükelleftirler.

Şube Teşkilâtı

Madde 17 — Şube olmayan bir yerde beş kişi, Merkez-i Umumîden istihsal edecekleri müsaade üzerine o mahalde bir şube teşkil edebilecek ve şubenin biri kâtip biri veznedar olmak üzere beş kişiden ibaret bir hey'et-i idaresi olacaktır. Yeni teşekkül eden her şube mühür-ü resmîsini Merkez-i Umumîden talep edecektir. Şubeler mensup oldukları Hey'et-i Merkeziyeye tâbidirler. Her mesele için Hey'et-i Merkeziye ile muhabere edip ancak hâl edilemeyen meseleler için Merkez-i Umumîye müracaat edebileceklerdir.

Madde 18 — Şubeler vakit vakit konferanslar tertibiyle amelenin tenvir-i efkârına, terakkıyat-ı ziraiyeye, hıfzüssıhha, tehzib-i ahlâk-ı umumiyeye, belediye ve mebusan intihabatında hakkıyla ifayı hizmet ve nizamnamemiz veçhile harekete mecburdurlar.

Madde 19 — Hey'et-i idare haftada lâakal bir defa içtimâ ve şubelerine ait vezaif-i nizamiyeyi ifaya ve iktiza-yı hâlde içtimâ-ı umumî akdine ve sosyalizmin terakkisine çalışacaklar ve sosyalizm fikrine dair telkinat ve irşadatta bulunmak üzere köylere mürşitler göndereceklerdir.

Madde 20 — Merakiz ve şuabat cem ve hıfz eyledikleri mebaliği içtimâ-ı umumîde verilecek kararlarla sosyalizm fikrine ait menafi ve makasıda sarf edeceklerdir. Ancak varidat ve masarifatın mevzu lehine sarf olunup olunmadığı nazar-ı dikkate alınacak ve suistimalâta asla meydan verilmeyecektir.

Madde 21 — Merkez-i Umumî dahil olduğu halde bilcümle merakiz ve şubeler şahıs namına akçe ikraz edemeyeceklerdir.

Madde 22 — Merakiz ve şubelerde, odacı, kahveci vesaire mutlaka fırka arkadaşlarından olmalıdır.

Madde 23 — Merakiz ve şubelerde kumar oynamak, sarhoş gelmek, vesair adab-ı umumiyeye mugayır efâl katiyen memnudur.

Madde 24 — Merakiz veya şube arkadaşlarından biri, başka bir merkez veya şubeye nakil arzu eylediği halde hesabı görülerek hey'et-i idarenin vereceği memhur ilmühaberle başka bir merkez veya şubeye nakledebilir.

Madde 25 — Hey'et-i Merkeziye ile şubelere dahil olacakların ihtikâr ve sahtekârlık, emniyeti suistimal, sirkat, rüşvet, hiyanet gibi ahvâl ve efâl sahibi olmamalarına ve menafi-i şahsiyesine gayret fikrinde bulunmamalarına dikkat lâzımdır.

Madde 26 — Fırkaya dahil olacakların evvelâ fırkadaki sosyalistlerden birinin kefaletine ve hüsn-ü hâl şehadetnamesinin ahzıyla defter-i mahsusuna kaydına ve kendisine numaralı bir defter itasına menuttur.

Madde 27 — Arkadaşların vücudu fırkaca muhterem ve kıymettar bulunduğundan her fert şahsen bir felâket ve mağduriyete maruz bulunduğu halde şube veya merkezden taleb-i muavenet etmek hakkını haizdir.

Şubeler ve merakiz de teshil-i umuruna mecburdur.

Madde 28 — Arkadaşlardan herbiri sosyalizm fikrine ait kendisine tevdi olunacak vazifeyi mazeret-i makbulesi sabit olmadıkça ifaya mecburdur. Vezaiften maada her hususta arkadaşlar arasında fark ve imtiyaz yoktur. Arkadaşlardan vefat edenlere muvenet etmek, bedelvefat defter-i mahsusuna kayd etmek ve ailesine de her türlü muavenet-i mahsusada bulunmak fırkanın vazife-i evveliyesidir.

Madde 29 — Merakiz ve şubelerde mukayyet olup tatil-i eşgal esnasında vâki olacak ihanetten dolayı veya sendikaya eylediği zarardan nâşi tard edilen şahıs, merakiz ve şuabat-ı saireye katiyen intisap edemez; ancak beraat edenler fırkanın Merkez-i Umumisi kararıyla tekrar alınabilirler.

Madde 30 — Fırkanın varidatı iki kısımdır: varidat-ı muntazama, varidat-ı gayrı muntazama. Varidat-ı muntazama: duhuliyelerle, şehri tekasit ve ücürat.

Varidat-ı gayr-i muntazama: teşebbüsat-ı iktisadiye ve ticariyeden hasıl olan mebaliğ.

Madde 31 — Fırkanın meslek ve programını red veya varidatını suistimal ve nizamname-i dahiliye tecavüz edenler fırkadan tard edilirler.

Madde 32 — Her aza hisse-i iştirakini tediye ettikten sonra merkez veya şubeden çekilmekte serbesttir.

Madde 33 — Âza-yı müntehabe fırkaya hin-i kabulünde duhuliye namıyla arzu-yu vicdanîsiyle fırka sandığına bir defalık olmak üzere en aşağı bir lira ve vakt-i hâline göre şehrî (10) kuruştan aşağı olmamak üzere arzu ettikleri tahsisatı muntazaman tediye eyleyeceklerdir.

Madde 34 — Merakiz ve şubeler icraatını merkez'in programına ve nizamname-i dahilisine tatbik ederler.

Madde 35 — Her merkez varidatının üçte birini Merkez-i Umumiye göndermeye mecbur olduğu gibi her şube de varidatının üçte birini kendi merkezlerine göndereceklerdir. Mütebakisini ihtiyaçları için alakorlar. Yalnız ahval-i fevkalâde tahaddüsünde Merkez-i Umumîden muavenet-i nakdiye talebinde bulunabilirler.

Kongre

Madde 36 — Fırka Kongresi fırka merkezinde ve Merkez-i Umuminin üç ay evvel alelekser Eylül bidayetinde vuku bulacak daveti üzerine şubelerin iştirakiyle, her merkezden gönderilecek bir vekil-i murahhas fırka merkezi aza-yı daimesiyle müçtemian teşekkül eder. Ve bir mah zarfında ve icabında daha evvel fırkaya ait mukarre-

rat-ı mühimme ittihaz olunur. Bir vekil ancak bir merkezin vekili olabilir. Vekil gönderemeyen merakize fırka Merkez-i Umumisinden müntehip vekil tayin kılınır. Merakiz, kendi vekil-i murahhaslarının mesarifini sendikalarından tesviye edilmek üzere takdir ve yedine de bir itimatname ve oranın ahval-i umumiyesine dair bir muntazam rapor ve bir sene zarfında Merkez-i Umumiye vaki olan irsalât-ı nakdiyesini meşur bir irsaliye varakası itâ eder.

Madde 37 — Kongrenin hin-i müzakeresinde sosyalist meb'uslardan rey-i hafi ile müntehap iki aza hazır bulunacaktır. Kongre azası yirmi yaşından dûn olmayacaktır. Kongre fırka Merkez-i Umumisinden müntehap bir arkadaşla idare olunur. Bu arkadaşa baş murahhas namı verilir. Kongre kitabeti rey-i hafi ile bilintihap kongre azasından iki arkadaşa havale olunur.

Madde 38 — Her içtimâın nihayetinde, gelecek içtimâda müzakere olunacak mevad kararlaştırılarak ruzname-i müzakerat tertip olunur. Kongrede evvelâ fırka merkezinin muamelât-ı umumiyesi raporu, ve hesabat-ı umumiyenin bütçesi tetkik olunur.

Sâniyen sene-yi âtiyyeye ait muamelât ve terakkiyat ve sendikaların ahvali tahkik kılınır. Sâlisen nizamname ihtiyaca göre tadil veya ilâve edilir. Rabian azadan her birinin getireceği lâyihalar, raporlar ve hesabat mevki-i müzakereye konulur. Ve icabına göre mukarrerat-ı âdilâne ittihaz edilir. Hâmisen fırkanın takip edeceği bir program tanzim ve tadil olunur. Sâdisen son içtimâda Merkez-i Umumisi azası bermucib-i nizam rey-i hafi ile tecdit ve intihap olunur. Ve mukarrerat-ı vâkıa defter-i mahsusuna kaydolunarak Merkez-i Umumide hıfz olunur ve cümle aza tarafından imza olunur.

Madde 39 — Her şube merakiz kongrelerine rey-i hafi ve ekseriyet-i ârâ ile bir murahhas gönderecektir. Merkezlerin beş murahhası o merkezin rey-i hafi ile tayin edeceği üç murahhas ile akd-i kongre ederek şuabatın rapor ve irsaliye varakalarını tetkik ettikten sonra o merkezin rapor ve irsaliye varakalarını tahkik ederek binnetice hazırlayacağı rapor ve irsaliye varakasını rey-i kafi ile müntehap bir murahhas vasıtasıyla Merkez-i Umumiye Eylül bidayetinde gönderir.

Madde 40 — Her şube kendi merkezine ancak bir murahhas gönderir. Merkez-i Umumiye de her merkeze ancak bir murahhas izâm eder.

Madde 41 — Sosyalist meb'uslar kendilerinden iki meb'usu fırkanın Merkez-i Umumisi müzakeratında bulundurmağa mecburdurlar. Ledeliktiza bilcümle sosyalist mebuslar fırka Merkez-i Umumisinde müzakeratta bulunmağa mecburdurlar.

Madde 42 — Bilcümle sosyalist merakiz ve şubeleri nizamnamenin hiçbir noktasını tagyir ve tahrif edemeyecekleri gibi ledelicap ikmal-i nevakısını Merkez-i Umumi [ye] kongre yerine bırakmak mecburiyetindedirler.

Madde 43 — Fırka Merkez-i Umumisinin muvazzaf üç müfettişi olacaktır. Bu müfettişler fırka Merkez-i Umumisinin aza-yı mev-

cudesi meyanında rey-i hafi ile intibap kılınır. Müfettişlerin tayin ve izamları Merkez-i Umuminin vazifesidir. İktiza-yı hale göre Merkez-i Umumî arzu ettiği arkadaşa vazife-i teftişiyesini tevdi eder. Merkezler de, icabında hey'et-i idaresinden birini müfettiş tayin ederek şubelere gönderecektir.

Madde 44 — Arkadaşlardan nizamnameye muhalif, sosyalizm efkârına mugayir hareket edenlere, tenbih, takbih, terkin-i kayd gibi mücazaat icrasına fırka mecburdur.

Madde 45 — Arkadaşlardan biri diğeri hakkındaki şikâyetini şubede ise hey'et-i idareye merakizde ise yine hey'et-i idareye beyan eder. Hey'et-i idare bunu tetkik ederek tenbih, tahkik gibi mücazaatı eda eder. Terkin-i kayd ise fırka Merkez-i Umumisinin tetkikatına menuttur.

Madde 46 — Hey'et-i idarelerden birinin mugayir-i kanun hareketi fırka Merkez-i Umumisine ihbar olundukta Merkez-i Umumi derhal müfettişlerden birini izâmla tahkikat-ı amikada bulunduktan sonra hareket-i vâkıasına göre icabı icra eder.

Madde 47 — Mayısın birinci günü amele ve çiftçi bayramı olarak tanınmış olduğundan her sene umum aza-yı fırka bulundukları mahal ve beldelerde istirahatla tezahüratta bulunurlar.

Belediye İntibahatı

Madde 48 — Şubelerin, daire-i intihabiyelerinde namzet tayini ve namzedin fırkadan olması mecburidir. Namzedin her halükârda hüsn-ü hizmet ve derece-i liyakatı ve istikamet-i tabbı nazar-ı dikkate alınarak elyak kim ise onun bilâ tefrik-i cins ve mezhep intihap kılınması şarttır.

Belediye intihabatında her namzet fırkanın programını ilân edecek ve sosyalizm programı bulunduğu mahalde tatbike gayret edeceğini alenen beyan edecektir.

BELGE 4

Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Muaddel Nizamnamesidir

İşbu nizamname, 1335 senesi Temmuzunun yirminci günü İstanbul'da inikat eden kongrede tanzim ve kabul edilen nizamname-i dahilinin 1336 senesi Teşrin-i evvelinin 31'inci günü inikat eden kongre tarafından tâdil edilen suretidir.

Sosyalist Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'daki mebusları diğer fırkalar mebuslarına karşı bir heyet-i müttehide halinde bulunacaktır. Bu heyet-i müttehide sermayedaran sınıfının her türlü tahakkümünü hükümete karşı protesto ve bütçenin bilcümle tahsisat-ı mesturesini red edeceklerdir. Sosyalist mebuslar fırkanın izni olmaksızın

müstakilen birgüna teşebbüsat-ı siyasiye ve hususiyede bulunamazlar. Meclis-i Mebusan'da hey'et-i müttehide işçilerin hukuk ve hürriyet-i siyasilerini ve amele hayatını bir hal-i müreffehiyete isâl edecek ve aynı zamanda mücadelât-ı sunufu teshil eyleyecek olan ıslahatın mevki-i fiile çıkmasına hasr-ı mesâi edeceklerdir. Her mebus gerek memleket dahilindeki efâlinde ve gerek propaganda icrasında, hasılı sosyalizm ait her türlü harekâtında fırkanın kararlarına tâbi olacaklardır.

Madde 1 — Fırkanın unvanı "Türkiye Sosyalist Fırkası" olup müessis-i evveli Hüseyin Hilmi arkadaş fırkanın lâyenazil ve daimi reisidir.

Madde 2 — Fırkanın siyaset ve muamelât-ı umumiyesinin tanzim ve tedviri hususu ve bundan mütevellit mesuliyet beş sene müddet için doğrudan doğruya fırka müessislerine aittir. İşbu esas ile şube teşkilâtına ait mebhasın 14'üncü maddesi ve şube vezaifine ait mebhasın 23'üncü maddesi ve merkez-i umumi mebhasın [ın] 33'üncü maddesi dahi beş sene müddet için kabul edilmiştir. Ve bu müddet zarfında inikat edecek olan kongrelerin daire-i tetkik ve tâdilinden hariçtir.

Madde 3— Bundan gayri hususatın tebdil ve tâdili selâhiyeti yalnız kongreye ait ve râcidir.

2
"Umumi Esaslar"

Madde 4 — Fırkaya dahil olacak arkadaşların fırkanın program ve nizamname-i dahilisini kabul ve ahkâmına katiyen riayeti tahriren temin ve taahhüt etmeleri ve diğer bir fırka veya cemiyetle olan alâkalarını kat etmeleri lâzımdır.

Madde 5 — Bundan maada ihtikâr, sahtekârlık, emniyeti suistimal, sirkat, rüşvet, harp müşevvikliği ve cinayet gibi ahvâl ve efâl sahibi olmayıp hüsnühâl ve fazilet erbabından olduğuna dair fırka azalarından birinin kefaleti haiz olmak, 3x5 kıtasında üç adet fotoğrafı takdim etmek şarttır.

Madde 6 — Bütün fırka azalarına asıl hüviyet varakaları yalnız merkez-i umumi tarafından ita edilir. Merkez-i umuminin mühr-ü resmisini ve reis-i umumisinin imzasını hâvi olmayan hüviyet varakaları sahtedir.

Madde 7 — Her aza arzu-yu vicdanisiyle ve istitaat-ı maliyesiyle mütenasip olmak üzere ve bir liradan dûn olmamak üzere fırkaya hin-i kabulünde bir duhuliye ita eder. Ve yirmi kuruştan aşağı olmamak üzere bir mâhiye itasını taahhüt etmek mecburiyetindedir Tekasıd-ı şehriyesini üç ay mütemadiyen tediye etmeyenler fırkadan tard olunurlar.

Madde 8 — Fırkanın meslek ve programı ve nizamname-i dahilisi aleyhinde bulunanlar, varidatını suistimal edenler hemen fırkadan ihraç ve haklarında takibat-ı kanuniye icra olunur.

Madde 9 — Hey'et-i merkeziye ve şubelerde kumar oynamak, adab-ı umumiyeye mugayir efâlde bulunmak katiyen memnu olduğu gibi odacı, kahveci vesairenin de fırka arkadaşlarından olmaları meşruttur.

Madde 10 — Arkadaşların vücudu fırkaca muhterem ve kıymettar bulunduğundan her arkadaş bir felâket veya mağduriyete maruz bulunduğu takdirde mensup olduğu şubeden taleb-i muavenet hakkını haiz olduğu gibi bilmukabele şube veya hey'et-i merkeziyeler de böyle bir hâl vukuunda arkadaşların muavenetlerine şitap ve umurunu teshil etmek mecburiyetiyle mükelleftirler.

Madde 11 — Her arkadaş fırkaca kendisine tevdi edilen vazifeyi bitamamiha ifa etmekle mükelleftir. Fırkaya ve mesleğe hizmet-i bergüzidesi dokunmuş olan arkadaşlardan vefat edenlerin ailelerine, fırka maddî ve manevî muavenet ve himayesini katiyen esirgemeyecektir.

Madde 12 — Mayısın birinci günü amele ve çiftçi bayramı olarak tanınmış olduğundan her sene umum aza bulundukları mahalde tezahüratta bulunurlar.

3

"Şube Teşkilâtı"

Madde 13 — Şube olmayan bir yerde hadd-i asgari beş kişi merkez-i umuminin müsaade ve muvaffakatıyla o mahalde bir şube teşkil ve küşat edebilir. Her şube mühr-ü resmisini merkez-i umumiden istihsal etmeğe mecburdur.

Madde 14 — Şube hey'et-i idaresi iki aza ile merkez-i umumî tarafından intihap veya tayin edilen bir reis, bir kâtip ve bir veznedardan mürekkeptir.

Madde 15 — Her şube ve hey'et-i merkeziyede hey'et-i faale talimatnamesiyle vazifeleri tayin ve tasrih edilen birer hey'et-i faale vardır.

Madde 16 — Şube veznedarlarının kefalet-i kaviyeye rabtı ve mezkûr kefaletnamelerin serian merkez-i umumiye irsali icap eder

Madde 17 — Şube ve hey'et-i merkeziyelerin kasa mevcudu miktarı elli lirayı tecavüz ettiği takdirde işbu fazla meblâğ şeriat-i âtiye tahtında bankaya tevdi edilir.

a) Şube veya hey'et-i merkeziye merkez-i umumiye karip bir mahalde vâki ise elli lirayı mütecaviz meblâğ merkez-i umumî mühr-ü resmisi ve reis-i umumi Hüseyin Hilmi arkadaşın imzası ve mezkûr şube mühr-ü resmisi ve veznedarının imzasıyla bankaya tevdi ve icab-ı halde aynı mühür ve imzalarla ahz olunur. Şuabat veznedarlarından birisinin herhangi bir suretle vuku-u infisalinde işbu mebhasın ikinci, yani ondördüncü madde mucibinde reis, kâtip ve veznedarların tayini hakkı merkez-i umumî vezaifinden madut olmakla, tayin edilecek yeni veznedarın imzası merkez-i umumî tarafın-

dan bankaya takdim ve bu takdim edilen yeni imza bankaca muteber olur.

b) Şube merkez-i umumiye baid bir mahalde vâki ise meblâğın bankaya tevdii muamelesi o şube reis, kâtip ve veznedarının imzaları ve mezkûr şube mühür-ü resmisi ile icra edilir. Ve aynı mühür ve imzalarla ve merkez-i umuminin muvaffakatıyla bankadan ahz olunur. O şube reis, kâtip ve veznedarından herhangi birinin veya üçünün hin-i tebdil ve infisallerinde yine işbu mebhasın ikinci, yani ondördüncü madde mucibince merkez-i umumî tarafından tayin olunacak yeni reis, kâtip ve veznedarın imzaları bankaya takdim ve işbu takdim edilen yeni imzalar bankaca muteber olur.

Madde 18 — Veznedar ve kâtip hey'et-i idarenin kararı olmaksızın hiçbir akçe sarf etmeye ve hiçbir mahale tahrirat yazmaya veya muhabereye mezun değildirler.

4
"Şube Vezaifi"

Madde 19 — Şubenin azalarının tenvir-i efkârına, terfih-i ahvaline, müdafaa-i hukukuna çalışacak, vakit vakit konferanslar tertibiyle mesleğin inkişaf ve tevsiine sâi olacaktır.

Madde 20 — Şubeler daire-i intihabiyeleri dahilinde meb'us ve belediye intihabatında fırkanın tayin edeceği bir namzedin muvaffakiyetine gayret edeceklerdir.

Madde 21 — Şube hey'et-i idareleri lâakal haftada bir defa içtimâ eder ve ittihaz edilen mukarreratı defter-i mahsusuna kaydeder. Bu mukarrerat heyet-i idare azaları tarafından muntazam imza edilir. Şubeler her ay hülâsaten muamelât ve faaliyetlerini merkez-i umumiye barapor arzederler.

Madde 22 — Şubeler fırkaya girmek isteyen ve umumî esaslar bahsinin dördüncü ve beşinci maddelerindeki evsafı haiz olan arkadaşları namzet telâkki ederek evvelâ muvakkat ve bir aylık bir hüviyet varakası ita eder ve namzedin 3 - 5 kıtasında iki fotoğrafını ve muvazzah künyesini merkez-i umumiye irsal eder. Merkez-i umumî mezkûr namzedin fırkaya kabulünü tasvip edip asıl hüviyet varakasını gönderdiği takdirde muvakkat hüviyet varakası namzetten istirdat edilir ve mezkûr arkadaşın üçüncü resmi şube azalarına mahsus deftere ilsak edilir.

Madde 23 — Vazifelerini hüsn-ü surette ifa edemeyen veya merkez-i umumî tarafından gönderilen müfettişlerin tetkikat ve teftişatı bu hususu müeyyit olan hey'et-i idareler dehal tebdil edilirler.

Madde 24 — Merkez-i umuminin siyaset ve muamelât-ı umumiyesine muhalif harekette bulunan şubeler merkez-i umumî kararıyla derhal sed ve emval-i menkule ve gayrimenkulesiyle kasa mevcudu merkez-i umumî tarafından müsadere edilir.

Madde 25 — Şubeler varidatlarının üçte birini mensup oldukları hey'et-i merkeziyeye ve hey'et-i merkeziyeler de merkez-i umu-

miye irsale mecbur olup artan mütebaki miktarın sülsûsunu sarfa mezundurlar. Mütebaki meblâğı ihtiyaç akçesi olarak hıfz edeceklerdir.

Madde 26 — Merakiz ve şuabat arkadaşlarından biri başka bir şube veya merkeze naklini arzu eylediği halde, hesabı görülerek, hey'et-i idarenin vereceği memhur bir vesika ile o şube veya merkeze nakleder.

Madd 27 — Şubeler, mesleğin terakki ve tealisi hususunda icrayı harekette serbesttirler.

Madde 28 — Her şube hasta komisyonu talimatnamesi mucibince ve hastalık dolayısıyla çalışamayan azalarına muavenet-i lâzıme ve nakdiyede bulunmak mecburiyetindedir.

5
Hey'et-i Merkeziye Tafsilâtı

Madde 29 — Beş şube, merkez-i umuminin inha ve tayiniyle, aralarında bir şubeyi hey'et-i merkeziye olarak telâkki ederler.

Madde 30 — Hey'et-i merkeziye olan şubenin hey'et-i idaresi merkez-i umumî tarafından intihap veya tayin edilen bir reis, bir kâtip, bir veznedar ile bunların intihap edecekleri dört azadan mürekkeptir.

Madde 31 — Hey'et-i merkeziyeler bundan gayri hususatta şubelerin evsaf, selâhiyet ve vezaifini haizdirler.

Madde 32 — Hey'et-i merkeziyeler kendilerine tâbi olan şubelerin faaliyetlerini tanzim ve teftiş ve bu hususta vürut eden veya tanzim edilen aylık raporları merkeze takdim ederler.

6
Merkez-i Umumî

Madde 33 — Merkez-i umuminin bir reis-i umumi, bir kâtip, bir kasadarla dört azadan müteşekkil olmak ve beş sene müddetle müessis Hüseyin Hilmi ve Namık arkadaşlar tarafından tayin ve tebdil edilmek ve ameleden olmak şartiyle yedi kişiden mürekkep bir hey'et-i idaresi ve hey'et-i idare tarafından tayin edilen oniki kişilik bir hey'et-i faalesi vardır.

Madde 34 — Bunlardan maada onbeş kişiden mürekkep bir hey' et-i ilmiye ile bir reis, bir kâtip ve bir kasadarla iki azadan mürekkep olmak üzere (hasta ameleye ve ailelerine muavenet heyeti) namıyla diğer bir heyet vardır. Hey'et-i ilmiyenin vazifesi gazete ve risaleler neşri, konferanslar tertibi, elhasıl çalışan halk arasında sosyalizm fikrinin tamimi için icap eden vezaifi ifadan ibarettir. Hasta ameleye ve ailelerine muavenet hey'etinin vazifesi hasta komisyonu talimatnamesinde musarrahtır. Hey'et-i ilmiye ve hasta komisyonu azaları hey'et-i idare tarafından tayin ve tebdil edilirler.

Madde 35 — İşbu dört heyet bir araya gelerek istişari bir mahiyeti haiz olan hey'et-i umumiyeyi teşkil ederler. Hey'et-i umumiyeyi içtimâa davet hey'et-i idarenin vazifesidir.

Madde 36 — Merkez-i umumî kasadarı hey'et-i idare azaları arasından hey'et-i idarenin ittifak-ı ârasıyla intihap ve tayin olunur.

Madde 37 — Fırkaya yeni azalar kayd ve bazılarını ihraç, şube ve hey'et-i merkeziyeler teşkil ve ihdas, şube ve hey'et-i merkeziyelerin hatt-ı hareketlerini irae ve idame, kongreyi içtimâa davet ve mebus namzetleri irae vesaire gibi hususat ile tatil-i eşgale karar vermek hakkı ve bunun tanzim ve idaresi merkez-i umumî vezaifinden maduttur.

Madde 38 — Merkez-i umumî şuabat ve hey'at-ı merkeziye nezdinde muvakkat veya daimi birer murahhas bulundurabilir. Murahhasların vazifesi şube veya hey'et-i merkeziyelerin muamelât ve harekâtını hüsnü suretle idare ve nizamname-i dahilî ahkâmının harfiyen tatbikini temin ve merkez-i umumi evamir ve tebligatının sürat-i ifa ve infazına nezaret ve sairedir.

7

Kongre

Madde 39 — Kongre senede bir defa ve alelekser Eylül bidayetinde, ancak merkez-i umumî tarafından vuku bulacak davet üzerine her şubenin merkez-i umumiye göndereceği birer murahhasın içtimâıyla inikat eder.

Madde 40 — Bir murahhas ancak bir şubenin murahhası olabilir. Murahhas göndermeyen şubeler için merkez-i umumî bir vekil murahhas tayin edebilir.

Madde 41 — Şube murahhaslarının masarif-i zaruriyeleri şube sandıkları tarafından tesviye edilerek, yedlerine birer itimatname ve oranın ahval-i umumiyesine dair muntazam bir rapor ve bir sene zarfında merkez-i umumiye vâki olan irsalâtı mübeyyin bir irsaliye varakası ita eder.

Madde 42 — Kongre içtimâatına fırka reis-i umumisi riyaset ederek vazife-yi kitabati de mevcut aza ve murahhaslar arasından rey-i hafî ile intihap edilecek birisi ifa eder.

BELGE 5

Meclis-i Vükelâ Müzâkeratına Mahsus Zabıtnâme*

Sıra Numerosu: 209
Zabıtnâme Tarihi:
21 Şevval 1340
18 Haziran 1338
Tebliğ Olunacağı Devair:
Nafıa, Dahiliye, Ticaret ve Zıraat.
Tebliğ Tarihi: 20 Haziran 1338

* Kaynak: **BBA-Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, No. 224, 19 Haziran 1338.

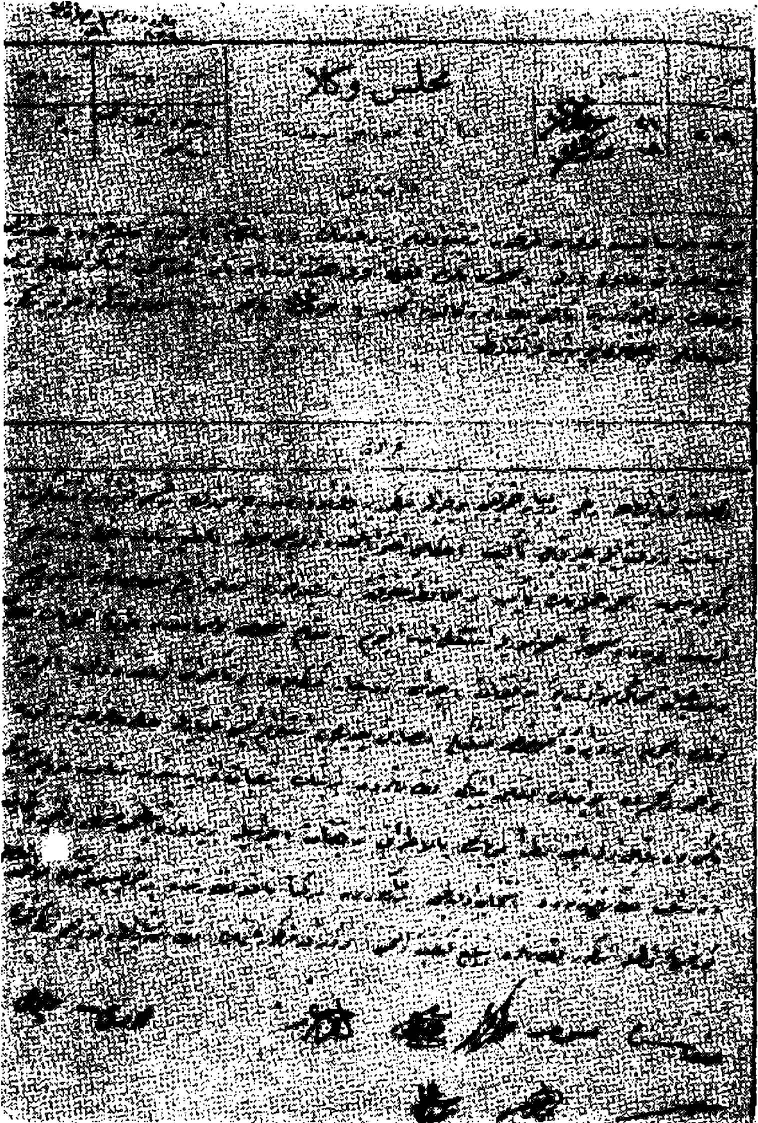
Hülâsa-i Meâli

Türkiye Sosyalist Fırkası tarafından tertib olunan programın ve 1 Mayıs 338 tarihinde Kâğıdhâne'de akd edilen miting mukarreratını havi varaka ve muhtıranın leffiyle fırka hey'et-i idaresi nâmına reis-i müntehab Şâkir imzasıyla verilen arzuhalin tevdi'i üzerine Nafıa Nezareti Vekâletine gelen 6 Haziran 338 tarihli ve 10 numerolu tezkire-i cevabiye mezkûr isti'danâme ve melfunları ile beraber kıraat olundu.

Kararı

Vekâlet-i müşairileyhce dahi dermeyân kılındığı vechile mezkûr programda münderic mevadın bir kısmı kavanin ve teşkilât-ı esasiye-i devlet- ile gayr-i kabil-i telif ahkâmı ihtiva eylemekde olduğu cihetle bitabi şâyân-ı kabul ve tervic görülemeyüb ancak amelenin te'min ve muhafaza-i hukukuna ve terfih ve ikdarına taallûk eden hususatın takdir ve tensibini lüzumuna ve bir de münhasıran amele umuruyla iştigâl eder elyevm bir makam-ı mahsus bulunmamasından dolayı amelenin metalib ve müstediyatı mümâsilesi üzerine tedkikat icrası düçâr-ı müşkilât ve teehhürât olmakda olub eğerçi bunun içün bir daire-i mahsusa teşkili mesarif-i cedideyi istilzam etmesi itibarıyla hâl-i hâzır hazineye göre muvafık değilse de bu işin taallûk etdiği nezaretlerden birinin şuabât-ı idariyesinden münâsibine tevdi'i suretiyle te'mini de kabil olacağına nazaran bu babda biletraf tedkikat icrasıyla bir proje tanzimi zımnında Dahiliye ve Ticaret ve Ziraat Nezaretlerinden de intihab olunacak birer memurdan mürekkeben Nafıa Nezaretinde bir komisyon teşkili muvafık-ı maslahat görünmüş olmağla mezkûr nezaretlere tebliğ-i keyfiyet olunması ve evrak-ı müzekkerenin nezaret-i müşarileyhaya tebliği tezekkür kılındı.

(Hey'et-i Vükelâ imzaları)

BELGE 6

Meclis-i Vükelâ Müzâkeratına Mahsus Zabıtnâme*

Sıra Numerosu:
285
Zabıtnâme Tarihi:
19 Zilhicce 1340
13 Ağustos 1338
Tebliğ Olunduğu Devair:
Bahriye, Dahiliye, Ticaret
Tebliğ Tarihi:
15 Ağustos 1338

Hülâsa-i Meâli

Seyr-i sefain idaresi amele ve mürettebâtından ma'ada memurin idaresinin de Türkiye Sosyalist Fırkası Seyr-i Sefain şubesine kaydedilmekde oldukları beyânıyla bu babda ne yolda muamele ifası lâzım geleceği istifsarını havi Bahriye Nezaretinin 29 Mayıs 1337 tarifli tezkeresinin beyân-ı mütalâa olunmak üzere Ticaret ve Maarif dairesinden tanzim olunan mazbata ve Hey'et-i Umumiye'den yazılan zeyller kıraat olundu.

Kararı

Hey'et-i Umumiyenin zeyl-i âhirinde beyân olunduğu vechile Seyr-ü Sefain idaresi memurini memurin-i devletden oldukları cihetle mümaileyhümün Türkiye Sosyalist Fırkası Seyr-i Sefain şubesine kaydedilmeleri caiz olmadığı gibi idare-i mezkûre tatil-i eşgâl kanununun birinci maddesinde beyân olunan ruhsatlı veya imtiyazlı şirketlerden dahi olmayub idare-i resmiye-i devletden madud olmasına binaen mensubininin esasen tatil-i eşgâl hakkını haiz olmadıklarının nezaret-i müşarileyhaya ve Dahiliye Nezareti vekâletine tebliği tezekkür kılındı.

(Hey'et-i Vükelâ imzaları)

* Kaynak: BBA-Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 224, 13 Ağustos 1338.

مجلس وكلا

خلاصۀ مآل

قرارى

BELGE 7

Meclis-i Vükelâ Müzâkeratına Mahsus Zabıt Varakasıdır*

Zabıtnâme Rakkamı: 520
Tarih:
Arabî: 16 Şevval 339
Rumî: 26 Eylül 337

Hülâsa-i Meâli

Dahiliye Nezaretinin 15 Eylül 337 tarihli ve 1655 numerolu tezkeresi okundu.

Kararı

Mezkûr tezkerede beyân olunduğu üzere Sosyalist Fırkasının mürevvic-i efkârı olarak Paris'de neşr ve Suriye Vilâyetine irsâl olunmakda bulunan "Beşeriyet" ünvanlı gazetenin münderecat-ı muzirrasına binaen memalik-i Osmaniyeye men'-i duhûlü muktazi görünmüşdür. Dahiliye Nezaretine tebligat icrası tezekkür kılındı.

(Hey'et-i Vükelâ imzaları)

* Kaynak: **BBA-Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, No. 157, 15 Eylül 1337.

BELGE 8

Protestoname*

Bizler zirde vâzıülimza İstanbul amele teşkilâtı fırka ve cemiyetleri ve umum amele murahhasları işbu Haziranın 14'üncü Çarşamba günü saat yedide Galata'da Mumhane Caddesinde Beynelmilel Amele İttihadı Cemiyeti merkez-i idaresinde içtimâ ve âtideki kararları ittihaz ettik.

1 — Memleketimizde elân tatbik edilen ve yirminci asır medeniyetinin ahkâmına muvafık olmayan kavanini protesto ediyoruz.

2 — Garptaki emsali misüllü bu asr-ı medeniyetin ahkâmına muvafık ve ameleye kendi menfaatlerini müdafaaya müsait teşkilât yapabilmelerini mümkün kılacak kavanin tedvinini talep ediyoruz.

3 — Türkiye Sosyalist Fırkası'na mensup olan amelenin serbesti-i tam ile intihap ettikleri delegelerin teşkil ettiği kongrenin kanuniyetini tasdik ve Hükûmetin lâyenazil ve daimi sıfatıyla Sosyalist Fırkası'na umum amelenin arzularına rağmen Hüseyin Hilmi Efendi nâm bir serseri mütereddiyi reis tayin etmek istemesindeki karar-ı gayrikanunî ve gayriâdilânesini kemal-i şiddetle protesto ederiz.

4 — Bu metalibat ve protestolarımızın muvaffakiyetle tetevvüç etmesi için umum dünya işçilerinin muavenetine müracaat eylemeğe karar verdik.

5 — İşbu içtımâa saat 9'da hitam verdik.

Türkiye Sosyalist Fırkası müntehibi (imza) (fırka mühürü) İhsan[1]	Mehmet Nuri[2] Türkiye Sosyalist Fırkası müntehip veznedarı ve kongre reisi (imza)	Beynelmilel Amele İttihadı kâtib-i umumisi (imza okunamıyor)
Beynelmilel Amele İttihadı hey'et-i idaresinden (imza) Kâzım[3]	Beynelmilel Amele İttihadı hey'et-i idare azasından (imza) Asımakopulos[4]	

Bâlâda imzaları olan çok arkadaş ["bu arkadaşlar" olmalı] murahhas tayin edilmişlerdir.

* Prof. A. Benningsen'in Dr. İhsan Özgen dosyasından alınmıştır. (Sayın Mete Tunçay tarafından sağlanmıştır).

[1] Dr. İhsan Özgen (Mete Tunçay, A.g.e., s. 518).

[2] 1925 Mayısındaki Aydınlık tevkifatında tutuklananlar arasındadır. bk. Cumhuriyet, 4 Haziran 1925.

[3] Vanlı Kâzım: Mustafa Kâzım Kip (1884 - 1971).

[4] Büyük Niko. (Nikolaos Asımakopulos). Gizli TKP ileri gelenlerinden biri olarak Moskova'ya yerleşmiş ve orada ölmüştür.

BELGE 9

Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Beyannamesi*

Zeytinburnu Fabrikası ustabaşılarından Numan Efendi'nin, herkesin hayretini mucip olacak bir surette sosyalist sıfatıyla İstanbul mebusluğuna intihabı üzerine, Türkiye Sosyalist Fırkası Hey'et-i Merkeziye'si fevkalâde olarak içtima etmiş ve bu gayr-ı muntazır hâdise hakkında nokta-i nazarını bildirmek için âtideki beyannameyi neşre karar vermiştir:

1 — Mebusan intihabı gününe kadar Türkiye'de resmen teessüs etmiş ve muayyen bir programa malik iki fırka vardı ki bunlar da (Türkiye Sosyalist Fırkası) ve (Sosyal Demokrat) fırkaları idi: Türkiye Sosyalist Fırkası'nın İstanbul namzetleri ise isimleri gazetelerle ilân edilen **Refik Nevzat** ve **Sadrettin Celâl** arkadaşlar idi. Binaenaleyh ne Türkiye Sosyalist Fırkası'na ve ne de Sosyal Demokrat Fırkası'na dahil olmayan ustabaşı Numan Efendi'nin İstanbul meb'usu olarak intihabı bu fırkalar için bir muvaffakıyet teşkil edemez.

2 — Numan Efendi'nin İstanbul meb'usu olması memlekette sosyalizm cereyanı ve sunuf-u amele menafii nokta-i nazarından da bir muvaffakiyet teşkil edemez. Müntehib-i sânilerin kısm-ı azamının reylerini attıktan sonra son saatte telgrafla namzetliğini vaz'eden Numan Efendi gibi memleketçe hiç tanınmamış bir zâtın bir çok zevattan fazla rey alması insanı hayretlerde bırakacak garibelerdendir. Müntehib-i sânilerden yalnız onüç tanesinin amele ustası olmasına nazaran Numan Efendi'nin tabii ve hakiki müzahiri bu onüç müntehib-i sâni bulunmak icabederdi. Halbuki kendisi 135 rey almıştır. Binaenaleyh hiçbir siyasi fırkaya mensup olmadığını bizzat beyan eden Numan Usta'yı Meclis-i Mebusan'a gönderen kuvvet amele kuvveti ve sosyalizm teşkilâtı değildir. Öyle ise bu kuvvet nedir?

Müntehib-i sâniler ya bir program veyahut şahıs üzerine reylerini vermişlerdir. Siyasi programı nazar-ı dikkate almışlarsa her fırka şüphesiz, bizzat namzetliğini vaz'ettiği zevatın meb'us çıkmalarına çalışmıştır. Şu takdirde çıkan her sosyalist meb'usun tabiatıyla binlerce ameleyi temsil eden Türkiye Sosyalist Fırkası'nın veyahut Sosyal Demokrat Fırkası'nın namzedi olması lâzımgelirdi. Halbuki Numan Efendi hiçbir fırkanın namzedi değildi. Eğer müntehib-i sâniler; gazetelerin istedikleri gibi, siyasi programlardan sarf-ı nazar memleketçe muhterem ve kıymetli tanınmış simalara rey vermeyi düşünmüşler ve mebuslar arasında bir de amele mümessili bulunmasına münasip görmüşlerse, Refik Nevzat gibi memleketçe ve Avrupaca namus ve irfani ile ve İttihat çetesine muhalefeti ile meşhur bir zâtı şahsı ve programını hiç tanımadıkları Numan Efendi'ye tercih eylemeleri icabederdi.

* **Alemdar**, 26 Kânun-ı evvel 1335, s. 3.

Her halde gayet açık bir surette şu hakikat anlaşılmalıdır ki memleketçe hiç tanınmayan, bilinmez hangi, makul sebebe mebni son saate kadar namzetliğini vaz'etmeyen ve hiçbir sosyalist fırkasına mensub olmayan zatı mebus yapan amele kuvveti, sosyalizm değildir. Belki diğer meb'usları çıkaran İttihat ve Terakki kuvvetidir. Mumaileyhin, bilinmez ne gibi fedakârlıklar mukabilinde kazandığı bu şahsi muvaffakıyeti memlekette amele sınıfının, sosyalist teşkilâtın bir muvaffakiyeti olarak göstermek alenen yalan söylemektir. Diğer cihetten şu mühim nokta asla nazar-ı dikkatten kaçırılmamalıdır ki bir mebusun amele ustabaşısından olmasıyla mutlaka sosyalist olması, amele hukukunu müdafaa etmesi lâzımgelmez. Fakat amele sınıfına mensup olmayan Karl Marks, Tolstoy, Jaurès, Liebnecht gibi âlicenap şahsiyetler rahat ve saadetlerini, hayatlarını fakirlerin kurtulması, sosyalizmin tesisi içün feda ederlerken diğer cihetten bizzat amele içinden çıkmış insanların yine amelenin zararına ve zenginlerin hesabına hareket ettikleri görülmüştür. Yani bir meb'usun ameleden olmasıyla mutlaka amele hukukunu müdafaa etmesi icabetmez. İşte bu nokta-i nazardan, bir sosyalist fırkasına mensup olmayan ve müntehib-i sânilere programını tanıtmak zahmetine katlanmıyan Numan Efendi'nin meb'usluğu sosyalizm cereyanı ve amele sınıfının menafii nokta-i nazarından bir muvaffakıyet teşkil etmez. Gazetelerin kısm-ı âzamının kasdî bir surette hâsıl etmek istedikleri bu kanaati düzeltmek ve hakikatı meydana çıkartmak Türkiye Sosyalist Fırkası'nın borcudur. Sosyalist fırkalarının namzedi olmayan Numan Efendi'nin kim bilir nasıl fedakârlıklar mukabilinde sosyalist olmayan 135 müntehib-i sâninin müzaharetini kazanması her hakikî sosyalisti memnun değil, belki müteessir eder. Biz Numan Efendi'nin tanımadığımız şahsını ve mazi-i siyasisini mevzu-u bahsetmek istemiyoruz. Eğer hakikaten sosyalizm prensiplerine sâdık bir arkadaşımız ise kendisine düşen en birinci vazife istifasını vermek suretiyle hatasını tamir etmesidir. Aksi takdirde müdafaa etmekle mükellef olduğu sosyalizmin en esaslı kanununu bizzat ayaklar altına almış olacaktır. Çünkü Fransa ve İnngiltere'de olduğu kadar İtalya ve Japonya'da da sosyalistler intihabatta sermayedar fırkaların müzaharetini kabul etmeksizin yalnız kendi kuvvetlerine istinaden mevki-i mücadeleye atılırlar. Halbuki Numan Efendi'yi meb'us çıkaran kuvvet; vesika ekmekleri ile yüzlerce insanları öldürürken harp zenginleri, mirasyediler ve hırsız Nâzırlar için pastacı, şekerleme dükkânları açtıran, on senedir memleketi felâketten felâkete sürükleyen, sosyalizmin hasm-ı cânı mel'un bir çete teşkilâtıdır.

Sosyalist arkadaşlar!... Siz menhus İttihat ve Terakki'nin müdafaa vekilleri olan gazetelerin yalan sözlerine inanmayınız. Kuvvetlerini diğer partilerin zaaf ve infiradından İttihat ve Terakki bloku mevki-i iktidara tekrar gelmek için her şekil ve kıyafete girmekten çekinmiyor. On bir sene evvel İstanbul'da teşekkül Sosyalist Fırkası'nı kapatan ve müessislerini menfalara gönderen İttihat ve Terakki

bugün amele sınıfının menafiini müdafaa eder gibi görünüyor. Fakat yalan...

Mevki-i iktidara tekrar geçtiği zaman ilk yapacağı iş, hiç şüphe etmeyiniz, amele sınıfının, işçilerin kafasını ezmek, tıpkı eskiden olduğu gibi, bir avuç esafili servetlere garketmek için bütün milleti soymak olacaktır.

Türkiye Sosyalist Fırkası ve sosyalist esaslarına sadık hiçbir vatandaş İttihat çetesinin müzahiri olamaz. Çünkü bir insan hak ile bâtılı, hürriyetle esareti, soyulanlarla soyanları aynı zamanda müdafaa edemez.

XXIII
VAHDET-İ MİLLİYE HEYETİ
(Ahmet Rıza ve Girişimleri)

KURULUŞ YILI: *6 Mart 1919*[1].

KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul, Binbirdirek*[2].

KURUCU ve YÖNETİCİLERİ[3]: Birinci Reis: *Ahmet Rıza Bey*, İkinci Reis: *Çürüksulu Mahmut Paşa (Eski Bahriye Nâzırı ve Âyan azası)*. Öteki üyeler: *Cevat Paşa (Sâbık Harbiye Nâzırı), Nâbi Bey (Sâbık Hariciye Nâzırı), Reşit Sadi Bey, Celâlettin Arif Bey (İstanbul Barosu Reisi), Abdurrahman Şeref Bey (Sâbık Maarif Nâzırı)*.

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Ahmet Rıza Bey'in Karizmatik Kişiliği

KUŞKULU, intikamcı ve bölücü Mütareke kadrosu içinde, kişisel otoritelerine güvenerek birleştirici girişimlere yönelen aydın kesim insanları az olmamıştır. *Esat Paşa*'dan sonra Ahmet Rıza Bey de bu tür bir eylemin yürütücülüğünü üstlenecektir. Şu farkla ki, Ahmet Rıza Bey ünlü bir Jön Türktür ve 1908 kapısından İstanbul'a döner dönmez, vatan kurtarıcılarına özgü gösterilerle karşılanmıştır. İttihat ve Terakki'nin liderler katına alınmıştır.

İttihatçılar "şerefli mazisi" ile bütünleştirdikleri Ahmet Rıza Bey'i İstanbul mebusluğuna aday göstermişler, ve Meclis-i Mebusan Reisliğine getirmişlerdir. O da üç yıl bu yüksek mevkide

[1] Nizamname-i Esasideki tarihtir. Bk. s. 446, Belge 3. — **Ahmet Rıza Beyin Hâtıraları (Cumhuriyet, 17 Şubat 1950).**

[2] Ahmet Rıza Beyin hatıralarına göre, üyeler Âyan Meclisinde toplanmaktaydı. Yapılan baskılar ve Ahmet Rıza Beyin reislikten uzaklaştırılması sonucu, Binbirdirek'te bir yer tutulmuştur. Ahmet Rıza Bey, kesin bir adres vermiyor (**Cumhuriyet, 7 Şubat 1950**) — Ayrıca, sunuş dilekçesinde de adres görülmemektedir.

[3] Bu adlar da Nizamname-i Esasi'yi sunucu belgeden alınmıştır. Bu isimlere **Abdurrahman Şeref Beyi** de katmak gerekir.

bugün amele sınıfının menafiini müdafaa eder gibi görünüyor. Fakat yalan...

Mevki-i iktidara tekrar geçtiği zaman ilk yapacağı iş, hiç şüphe etmeyiniz, amele sınıfının, işçilerin kafasını ezmek, tıpkı eskiden olduğu gibi, bir avuç esaflli servetlere garketmek için bütün milleti soymak olacaktır.

Türkiye Sosyalist Fırkası ve sosyalist esaslarına sadık hiçbir vatandaş İttihat çetesinin müzahiri olamaz. Çünkü bir insan hak ile bâtılı, hürriyetle esareti, soyulanlarla soyanları aynı zamanda müdafaa edemez.

İttihatçıları kollamıştır. 1912 yılında hakkında açılması istenen "tahkikat" önergesinde İttihatçılar gerekli yardımı göstermemişlerdir.

Ahmet Rıza Bey, İttihatçılarla sık sık anlaşmazlığa düşmüş, sonunda onlardan ayrılmıştır.

Ahmet Rıza Bey, 1911 yılı başında, Âyan, azalığına atanmıştır[4]. Bu tarihten, *Harb-i Umumi*'nin sonuna değin —özellikle savaş yıllarında— tek kişi olarak, güçlü bir muhalefet partisi gibi, İttihat ve Terakki'ye şiddetle karşı koymuştur.

Bu rolünü yakından izlemiş olan Vahidettin, Onu, Âyan Meclisi reisliğine atamıştır[5]. O da, yeni görevine, Vahdettin'le adalet çağının açıldığını belirten söyleviyle başlamıştır[6]. Görevini ilk kutlayan da Damat Ferit Paşa olmuştur.

Ne var ki, çok geçmeden, Ahmet Rıza Bey'in bükülmez tutumu, Saray'la arasını açmıştır. Ve Âyan reisliğinden alınmasında ısrar eden de, yine Damat Ferit Paşa olmuştur. Buna, Ahmet Rıza Bey'in sadr-ı azamlıkta, Damat Paşa'nın en ciddi rakibi sayılması da temel neden olmuştur[7].

İlk Toplantılar

Ahmet Rıza Bey, Âyan reisliği statüsünden de yararlanarak ilk adımı 1919 yılı başında atmıştır (28 Ocak) ve çeşitli fırka ve dernek temsilcilerini toplantıya çağırmıştır. Toplantı Âyan Meclisi binasında yapılmıştır. Amaç, hem organik, hem de ideolo-

[4] Tâyin (atama) İrade-i Seniyyesi (Padişahın atama belgesi) 10 Kânun-ı sani 1327 (23 Ocak 1912) tarihlidir (MAZC, 1327 - 1328, D I, Si 3, 1. içt., s. 2).

[5] Tayin İrade-i Seniyyesi için bk. MAZC 1334 - 1919, D. III, Si 1, 5. içt., s. 2.

[6] Ahmet Rıza Beyin, açış ve teşekkür söylevinden: "...... Ve bir de zât-ı şahaneleri bu memlekette meşrutiyetin cidden tesisini, ahkâm-ı şeriyenin ve Kânun-ı esasi'nin yalanla, lâfla değil, fiilen ve tamamen icra-yı tatbikini ferman buyurduklarından bu uğurda hayli uğraşmış bir emekdarı lûtfen tahattür ve taltif etmekle de (hatırlayıp mükâfatlandırmakla da) meşrutiyete ve hürriyete muhabbetlerini izhar buyurmuş oluyorlar. Cülus-u hümayunlarıyla memleketimizde kanun ve adalet devri başladığına ben de tamamiyle kaniim. Kani olmasaydım, bu makamın bana vermiş olduğu hukuk ve salâhiyeti vatanımın hayrına istimal edebileceğimden emin olmasaydım, böyle müşkül zamanda Âyan reisliğini kabul eylemezdim. Pâdişahımızın âmal-i mülûkânelerine vâkıfım. Lâkab-ı şâhaneleri "El Gazi" olmıyacaktır. Unvan-ı hümayunları: "Sultan Mehmet Vahidettin Han-ı âdil" olacaktır (MAZC, aynı tarihli içtima, s. 5).

[7] Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, s. 199 - 202.

jikti. Organik alanda partiler *arası* ya da *üstü* ve sürekli bir topluluk kurulması isteniyordu. İdeolojik alanda ise, barış davası ve dış politika sorunlarında milli bir programa sahip olmak, savunma tezlerine katkıda bulunmak, "siyasal hayat hakkımızı muhafaza için" önlemler araştırılacaktı[8].

Toplantıya, Hürriyet ve İtilâf dışında, çağırılan partilerin tümü katılmışlardır ve bazı kararlar da alınmıştır.

Önce, görüşmelerin sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Sonra da, organik bağlar araştırılmıştır. Her partiden bir delege olmak üzere, bir "encümen" (komisyon) kurulacak, "Mahkeme-i Kübra"y-ı adalete (Yüce Tanrı Mahkemesi) karşı memleketi savunacak kişilere gerekli belgeler sağlanacaktır. Savunma ilkeleri, "eski devletler hukuku esaslarına göre değil, gelişen demokratik icaplara uygun olarak" hazırlanacaktır[9].

Ahmet Rıza Bey'in Âyan Meclisindeki dairesinde kişiliğinin damgasını taşıyarak oluşan bu gruplaşma, önce de belirtildiği gibi, Mütareke'nin tek girişimi değildi. *Milli Kongre*, Müdafaa-i Hukuk'la diyalog kurarak gelişmekteydi. Bir yandan da, *Hürriyetperver Avam Fırkası*, aynı nitelikte bir çağrıda bulunmuştu (Bk. s. 73).

Ahmet Rıza Beyin, sürekli olarak, tartışma yaratıcı sorunlar içinde bulunması, yalnızca kişiliğine bağlı bu girişimin güven uyandırmasını önlemiştir[10].

2. *Vahdet-i Milliye Heyeti*

Kendisine yapılan uyarıları da gözönüne alan Ahmet Rıza Bey, kişisellikten çıkarılmış bir girişime yönelerek, *Vahdet-i Milliye (Milli birlik* anlamına) *Heyeti*'ni kurmuştur. *Heyet (kurul-* anlamına) tüzel kişiliğe sahip olması istenmeyen bir kuruluştur. Kendisini siyasal parti ve dernek saymadığını kamuoyuna bildirirken, barış yapılır yapılmaz işlevinin de sona ereceğini belirtmiştir. Bu husus Nizamname-i Esasi'de açıkça göze çarpmaktadır (Bk. s. 449, Belge 3).

Ünlü Osmanlı bürokratlarının isimlerini içeren Hey'etin kuruluşu, saygı ve sevgi uyandırmıştır[11]. Üyelerin ideolojik tutumlarına gelince, Ahmet Rıza Bey, durumu açıklamıştır: Hangi par-

[9] Mütevakkıt, 29 Kânun-ı sani 1335.

[10] Örneğin Vahidettin'e yaklaşarak Âyan Meclisi reisliğine atanması teşekkür söylevi, Sadr-ı azamlığı söylentileri, Prens Sabahattin'le işbirliği yapabileceğini bildirmesi, Fransız işgal komutanı ile ilişkileri hatırlanabilir.

[11] İkdam, 17 Mart 1919.

tiden olursa olsun, namuslu olmak ve İttihatçıların kötülüklerine bulaşmamış olmak üyelik için yeterliydi[12]. Ahmet Rıza Bey, İttihatçıları, genel akıma uyarak, "namussuz" olmakla suçlamıyordu. Yargılamaların sonucunu bekliyordu.

Hey'etin otuzüç üyesi olmuştur ve bunlardan yalnız dördü eski İttihatçılardandır[13].

Çalışma Sorunları

Kendisine örgütsel bir nitelik tanımadığı için, ülkede şubeler açma uğraşıları yapmıyan Hey'et'in, özel bir yayın organı da olmamıştır. 1919 seçimine de, bu nedenle katılmamıştır. Yine aynı nedenle Millî Kongre içinde sürekli olarak yer almamıştır. Bu durumu *Beyanname*'sinde açıklamıştır (Bk. s. 446, Belge 2).

Bununla beraber, altı ayı aşkın kısa ömrü boyunca, *Vahdet-i Milliye Heyeti*, kendisinden sözettiren ve fikrine başvurulan aktif bir siyasal rol oynayabilmiştir. Hemen eklemek gerekir ki, Heyet, yine de Ahmet Rıza Bey'le bütünleşmiş durumundan kurtulamamış, Âyan Reisi'nin atılganlığında, eylemsel gücünü bulmuştur.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra, İstanbul'daki yabancı devletlerin sorumlularına (ABD dahil), bir muhtıra vermiştir. Ahmet Rıza Bey'in imzasını taşıyan bu belgede, Wilson Prensiplerinin Osmanlı ülkesine, adaletli ve insaflı olarak, uygulanması istenmiştir. Araplar için geniş bir "muhtariyet" önerilmiştir. Ayrıca, milletlerarası bir anket yapılması istenmiştir[14].

Mr. *Crane* (Kreyn) başkanlığındaki Amerika hey'eti tarafından "Amerikan mandasını isteyip istemediği" konusundaki görüşü alınmak üzere çağırılan Heyet, mandaya taraftar olma-

[12] Ahmet Rıza Beyin hatıralarını notlayarak yayınlayan **Halûk N. Şehsuvaroğlu**, Heyet'in kurucu ve yöneticileri dışında, şu kişilerin de üye olduklarını belirtmiştir: Ahmet İzzet Paşa, Topçu Feriki Rıza Paşa, Birinci Ferik Hurşit Paşa, Celâlettin Muhtar Bey, Çürüksulu Ahmet Paşa, Rasathane Müdürü Fatin Efendi, Mabeyn eski Başkâtibi Cevat Bey, Matbuat Cemiyet-i Reisi Mahmut Sadık Bey, eski Konya Valisi Celâl Bey, eski Divaniye meb'usu Ali Haydar Mithat Bey, eski büyükelçilerden Osman Nizami Paşa, eski Maarif Nâzırı Sait Bey, eski Dahiliye Nâzırı Mustafa Arif Bey, eski Nafia Nâzırı Ziya Paşa, eski Dâhiliye Müsteşarı Fuat Bey, eski Şeyhülislâm Hulusi Efendi, damat Hamdi Bey, Âyandan Halim Bey, eski Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey (**Cumhuriyet**, 17 Şubat 1950). — Yine bk. **İkdam**, 17 Mart 1919.

[13] **Ahmet Rıza Beyin Hatıraları** (No. 23, **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1950)

[14] **Vakit**, 7 Ağustos 1919.

dığını, reisinin ağzından bildirmiştir[15]. Amerika heyetine iki de muhtıra vermiştir[16]. İzmir'in işgali üzerine, Başkan Wilson'a protesto telgrafı çekilmiştir[17].

Ahmet Rıza Bey, özellikle, işgal kuvvetleri komutanı Fransız General *Franchet d'Esperay* ile ilişki kurmuştur[18].

Heyet, 1. Şura-yı Saltanat'a da katılmıştır. Ahmet Rıza Bey, Şura'nın sürekli olmasını ve meclise dönüştürülmesini, Wilson ilkelerinin uygulanmasını önermiştir[19]. İstanbul'daki yabancı devletler komiserlerine bir muhtıra da vermiştir[20].

3. *İki "Taraf"la Diyaloglar*

Damat Ferit Grubu ile İlişki

Ahmet Rıza Beyin, bütün gayretlerine karşın, Damat Ferit Paşa, *Vahdet-i Milliye Heyeti*'nin İttihatçı cephede olmadığına inanmamıştır.

Bu bakımdan, Anadolu hareketine muhalif dernekler ve partiler, Vahdet-i Milliye Heyeti'ni tutmamışlardır. Özellikle İngiliz Muhipler Cemiyeti Reisi Sait Molla'ya ve papas Frew (Fru)' ya, Kürdistan Teâli yöneticilerine göre, Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarını şüpheli ve izlenmesi gerekli kişiler olarak nitelenmişlerdir[21].

[15] Ahmet Rıza Beyin hatıralarına göre, Amerika heyetine Vahdet-i Milliye'yi temsil ederek giden üyeler: Çürüksulu Mahmut Paşa, Nâbi Bey, Reşit Bey ve Ahmet Rıza Bey (**Cumhuriyet**, 18 Şubat 1950).

[16] **Ahmet Rıza Beyin Hatıraları** (**Cumhuriyet**, aynı sayı) — **Vakit** 7 Ağustos 1919.

[17] **Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları**, (**Cumhuriyet**, 18 Şubat 1950).

[18] Nitekim kumandanı ziyaret etmiştir (**İkdam**, 2 Nisan 1919).

[19] Ahmet Rıza Bey hatıralarında, Vahdettin'e sürekli bir Şura-yı Saltanat yanlısı olduğunu ve bu öneride bulunduğunu anlatır (**Cumhuriyet**, 19 Şubat 1950) — Ayrıca bk. Ali Fuat Türkgeldi. **A.g.e.**, s. 168 — Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, s. 95, 96 - 97 (Bu belgenin metni için bk. s. 250, Belge 4).

[20] Muhtıra'nın Fransızca metni; Ahmet Rıza Bey'in şu kitabındadır: **Echos de Turquie**, s. 23 - 26.

[21] Bu durum, Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından **Nutuk**'ta belirtilmiştir. Burada verilecek olan belgeler, bu eserden alınmıştır: Sait Molla'nın papaz Frew'ya gönderdiği 12 sayılı, 5.11.1919 tarihli mektuptan: "... Ahmet Rıza gibi, **Klemanso** ve **Pişon**'un, muhtelif rical-i siyasiyenin en samimi ve kadîm dostluklarına mazhar olmuş zevatın, Fransa'da mühim rol çevireceğinden ve efkârı (kamuoyunu), mâna-yı tamiyle (tam anlamıyla) celp ve cezbedeceğinden emin olunuz." — 6 sayılı ve 23/24.10.1919 tarihli mektuptan: "... Kendisinin (A. Rıza Bey'in) Fransa'ya geçmesi, bizce tehlikeli olup, bunu temin ediniz". (1934 baskısı, C. I, s. 212, 214).

Damat Ferit Paşa'nın, bu tutumu giderek sertleşmiştir[22]. Vahdet-i Milliye Heyeti toplantılarının, Âyan Meclisi salonunda toplanması kuşkuları arttırıcı olmuştur ve İngilizler her iki meclis salonlarını işgal etmek istemişlerdir[23]. Zaten hükümet, Âyan Meclisi'nde yapılan toplantılardan haber almak için özel adamlar görevlendirmiştir.

Sonunda, Ahmet Rıza Bey tutuklanmıştır. Fakat, bir kaç saat sonra serbest bırakılmıştır. Olay sansürden ötürü basında yayınlanmamıştır[24]. Vahidettin ve Damat Ferit Paşa, Vahdet-i Milliye'cilerin, tarafsız (İttihatçılara ve Müdafaa-i Hukukçulara düşman olma anlamına) olduklarını hiçbir suretle kabul etmemişlerdir.

Müdafaa-i Hukuk'la İlişki

Vahdet-i Milliye'ciler, Anadolu'da gelişen Kurtuluş hareketine karşı kayıtsız ve duygusuz kalmamışlardır. Ahmet Rıza Bey' in bu konuda, yerli ve yabancı gazetelere vermiş olduğu demeçlerde durum açıktır[25]. Ayrıca, Çürüksulu Mahmut Paşa, Müdafaa-i Hukukçu sayılarak, tutuklanan Âyan üyeleri arasında olmuştur[26].

Heyet-i Temsiliye döneminde, hatta Sıvas Kongresi öncesinde, *Ahmet Rıza Bey*'le ilişki kurulmuştur. *Mustafa Kemal Paşa*, bazı ünlü kişilere, bu arada *Ahmet Rıza Bey*'e, kongrenin gerekliliğini ve büyük isimlerin sorumluluklarını bildirmiştir[27]. Ne var ki, Heyet-i Temsiliye, "sulh" konferansına gönderilecek kişiler

22 Nitekim, Abdurrahman Şeref Bey, Heyet üyesi olduğu için, vak'anüvislik (resmî belgelere dayanarak olayları yazmak görevlisi) görevine son verilmiştir (Lûtfi Simavi, **Sultan Reşat ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, s. 244).

23 Ali Fuat Türkgeldi, **A.g.e.**, s. 199 - 202.

24 Ahmet Rıza Bey, hatıralarında tutuklamanın Damat Ferit Paşa ve Mustafa Sabri Efendi'nin isteği üzerine yapıldığını fakat korkudan iki saat sonra serbest bırakıldığını yazmıştır. (**Cumhuriyet**, 19 Şubat 1950).

25 Örneğin, Fransız **Matin** (Maten) gazetesine verdiği demecin sonu sansür edilmiştir. Gazetecinin sorusuna verdiği cevapta, "... Milletin çoğunluğu ile hükümetin Mustafa Kemal Paşa'nın hareket tarzını kabul ettiğini söylemek bile fazladır" (**İkdam**, 10 Teşrin-i sani 1335) — Yine Fransız **L'Oeuvre** (Lövr) gazetesine demeci için bk. **İkdam**, 22 Mart 1920). — **Temps** (Tan) gazetesine verdiği demeçten Mustafa Kemal Paşa sözetmiştir (**Nutuk**, 1934 baskısı, C. I, s. 214).

26 **İkdam**, 17 Mart 1335.

27 Gazi M. Kemal, **A.g.e.**, s. 25.

arasında Ahmet Rıza Beyin bulunmasını istememiştir. Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'dan, Matbuat Cemiyeti Reisi *(Ebuzziya) Velit Beyce* verilen bu haberin doğru olup olmadığını sorarak, eğer böyleyse engellenmesini, aralarında Ahmet Rıza Beyin de bulunduğu bu kişilerin nitelik ve ün bakımından gereksiz olduklarını belirtmiştir[28].

Hey'et-i Temsiliye, İtalya'da bulunan Ahmet Rıza Beyi, milli hareketin amacını, yalnız Hey'et-i Temsiliye'nin bildirebileceğini başka bir "merci" (otorite) tanınmadığı konusunda uyarmıştır[29]. Ahmet Rıza Bey Paris'te iken de, Hey'et-i Temsiliye, kendisiyle ilişki kurmuştur[30]. Londra Konferansı hazırlıklarına da katıldığı bildirilmiştir[31].

Fakat, Vahdet-i Milliye Heyeti'nin baş yöneticileriyle, Müdafaa-i Hukuk'çular arasında, milli kurtuluş felsefesi bakımından önemli farklar vardı. Çünkü, Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları, Damat Ferit'çi olmamalarına rağmen, tam bağımsızlık amacını da benimsemiş değillerdi. Bu ayrılık, Ermenistan sorununda daha da derinleşiyordu.

Ahmet Rıza Bey'in imzasını taşıyan muhtıra açıkça bu durumu göstermiştir. Bu arada yine, Ahmet Rıza Beyin, Fransızca "Mavoix s'élève vers la France" (Sesim Fransa'ya Doğru Yükseliyor) başlıklı yazısı, *Wilson Prensipleri Cemiyeti* ile aynı doğrultuda —onlardan biraz daha yumuşak— bir yabancı eğiticiliği ve koruyuculuğu istemiştir. Şu farkla ki, *Ahmet Rıza Bey*, bu rolün, Amerika yerine, "Büyük Fransız Devriminin Fransa' sı" tarafından üstlenilmesini önermiştir[32]. Bu tür bir yaklaşım, *Ahmet Rıza Beyi*, Gazi Mustafa Kemal ekibinden hayli uzaklaştırıcı olmuştur[33].

[28] Hey'et-i Temsiliye Kararları, s. 20.
[29] Aynı Eser, s. 52.
[30] Gazi M. Kemal: **A.g.e.**, 215.
[31] Aynı Eser, C. I, s. 214 - 215.
[32] "Ma voix s'élève vers la France" (Sesim Fransa'yta Doğru Yükseliyor) başlıklı yazısında, Ahmet Rıza Bey'in, Büyük Devrim'in Fransa'sından bekledikleri: "... Böylece Fransa, Türkiye'deki eğitici rolüne devam edecektir. Fransa'nın Doğu'daki gerçek yüceliği, savaşta değil, hürriyetçi fikirleri eken barışçı rolünde olmuştur... İşin esası, Osmanlı İmparatorluğunun bağımsızlığını tanımaktır" (**Echos de Turquie**, s. 31, 32) — Durum, İngilizlerin de dikkatini çekmiştir (Bilâl N. Şimşir: **İngiliz Belgeleriyle Atatürk**, C. 1, 298). Yine İngiliz kaynaklarına göre, Çürüksulu Mahmut Paşa'ya yazdığı bir mektupta, Ahmet Rıza Bey, Fransa'nın Türkiye'ye karşı değişen tutumundan yakınmıştır (**Aynı Eser**, 333).
[33] Durum Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin sunduğu Amerikan yanlısı tez için de aynı olmuştur (Bk. s. 245).

Aynı şekilde, Cemiyet'in üyelerinden Çürüksulu Mahmut Paşa'nın, Ermenistan konusundaki ödüncülüğü de, Müdafaa-i Hukukçuların protestosuyla karşılanmıştır[34].

Kuşkusuz, *Vahdet-i Milliye*'cilerin tümü de Müdafaa-i Hukukçular tarafından eleştirilmiş değildir. Ne var ki, Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarının görüşleri, savaş sonrası koşullarına uymamışlardır. Millî Kurtuluş hareketinin ideolojisi vaktiyle Abdülhamit istibdadına karşı oluşan, soyut ve sistemsiz Jön Türk görüşlerinden çok farklı görünüyordu.

4. *Heyet'in Sonu*

İstanbul - Anadolu arasında, klâsik Osmanlı bürokratlarının çabaları, değişen dünya ve ülke koşulları içinde verimli olmamıştır. Hükümetçi cephenin baskısı, İttihatçılıkla damgalanmanın kuşkusu altında Heyet'in toplantılarına gelmez olmuşlardır[35].

"Hiçbir yumruk altında ezilmeyen adam" olarak nitelenen[36] Ahmet Rıza Bey Avrupa'ya hareket ederek orada çalışmaya karar verince (19 Eylül 1919) Heyet'in de sonu gelmiştir. Buna rağmen kendisinin zaman zaman girişimlerini Heyet'e ilettiği gazete, haberleri arasındadır[37].

Ahmet Rıza Bey İtalya ve İsviçre yoluyla Paris'e yerleşmiştir. Buradaki çalışmalarını Heyet'e mal etmeye olanak yoktur[38].

[34] Mahmut Paşa'nın İstanbul'da Fransızca çıkan **Bosphore** (Bosfor) gazetesine verdiği demeçte "Ermenilere, sınırlarda düzeltmeler yapılmasına razı oluruz" demesi üzerine Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa kendisine eleştirici bir mektup yazmıştır (**Nutuk**, aynı baskı, s. 220).

[35] Hatıralarında Ahmet Rıza Bey bu durumu belirtir ve dağılma nedeni olarak vurgular (Cumhuriyet, 1 Şubat 1950).

[36] Halit Ziya Uşaklıgil, **Kırk Yıl**, s. 629.

[37] **İkdam**'ın bir haberi: "Etnos gazetesinin istihbaratına nazaran elyevm Paris'te bulunan Meclis-i Âyan reis-i esbakı Ahmet Rıza Bey İstanbul'daki (Vahdet-i Milliye) heyetine Paris'te yaptığı teşebbüsat hakkında uzun bir rapor göndermiştir. Ahmet Rıza Bey'in bu raporu, netice-i teşebbüsatı hakkında pek nikbinâne bir mahiyeti haizdir" (11 Kânun-ı sani 1921).

[38] Heyet'in başarısızlığını Ahmet Rıza Bey'in siyasal tutumuna bağlayanlar da olmuştur. Örneğin "Sâbık Paris Başşehbenderi Lûtfi Bey"e göre, üzerinden atamadığı İttihatçılık en esaslı nedendir: "... Çünkü Ahmet Rıza Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın riyasetinde bulunamadığından kendi başına (İttihad-ı Milli) namıyla bir fırka tesis etmiştir. Bu fırkada ise mutedil İttihatçıların bir ço- →

Ahmet Rıza Bey Paris'te çok hareketlidir. İlişki ağını genişletmiştir. Roma toplantısına katılır[39]. Bildiriler, demeçler, yayınlar. Avrupa ve Amerika'nın ünlü kişilerine mektuplar yazar, Mondros ve Sevr'den şikâyetçidir. Bunlarda değişiklik yapılmasını ister[40]. Yeni ve ulusal bir devletin kuruluşu konusuna yabancıdır. Müdafaa-i Hukuk hareketini kuru sözcüklerle selâmlar[41]. Ve tarihsel rolü tamamlanmış bir emekli olarak[42] Cumhuriyet rejiminin ön yıllarında hayata gözlerini kapar (1859 - 1930).

ğu mevcuttur. Demek ki fırkası eski İttihat ve Terakki'nin devamı demektir. Hükümeti en fazla iğzabeden şey Ahmet Rıza Bey'in Âyan'daki vazifesini su-i istimal ederek hususi meclisler akdetmesi, müzakeratta bulunmasıdır. Zaten Talât ile aralarında geçen bir hâdiseden sarf-ı nazar kendisi daima Enver, Nâzım ve Bahattin Şakir'le pek iyi geçinmekteydi." (**Alemdar**, 5 Nisan 1335).

39 Kongre, 1921 yılında Avrupa'da bulunan Osmanlı "ricali" tarafından, merkezi Cenevre'de olduğu belirtilen **Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti**'nce düzenlenmiştir. 1921 Ocak ayı başında Roma'da toplanmıştır. Katılanlar arasında bulunanlar: Talât Paşa (Cemiyet reisi), Cavit Bey, Çürüksulu Mahmut Paşa, Mahmut Muhtar Paşa, Vehip Paşa, Rüstem Bey, Câmi Bey, Hüseyin Hilmi Paşa. Amaç Sevr'de değişikliktir. İstanbul basınında kısa haberler çıkmıştır. Örneğin **Peyam-ı Sabah** ve **Alemdar** haberi **Roma'da Müdafaa-i Hukuk-ı Osmani Kongresi** olarak yayınlamışlardır. — Ayrıca bk. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, **Birinci Dünya Harbinden sonra Roma'da Toplanan Türk Kongresi** (**Akşam**, 25 Şubat 1950).

40 Klemanso'ya mektubu (**Alemdar**, 30 Temmuz 1919). **Oeuvre** gazetesine demeci (**İkdam**, 22 Mart 1920), Fransa Başbakanı Leyg'le görüşmesi (**Alemdar**, 5 Kânun-ı sani 1921), **Le Temps** gazetesine demeci (**Nutuk**, C. 1, s. 214) — **Ahmet Rıza Bey**'in Mütareke döneminde yayınladığı Fransızca iki eseri vardır: **Echos de Turquie** (Türkiye'den Yankılar) 1920'de çıkmıştır. Bu kitapta mektup, bildiri, makale olarak yazıları toplanmıştır. **La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient** (Batı Politikasının Doğu'da Manevî İflası) başlıklı ikinci kitabı, 1922 yılında basılmıştır, tarihsel ve sosyolojik bir incelemedir.

41 Paris'te **Matin** gazetesine demecinden: "... Milletin ekseriyeti ile Mustafa Kemal Paşa'nın tarz-ı hareketini tasvibettiğini söylemek zaittir.

Gazetecinin sorusu — M. Kemal Paşa ne istiyor?

— Harici nokta-i nazardan ekseriyet teşkil ettiğimiz havalide, Türk hâkimiyeti. Dahilî nokta-i nazardan da hissiyat-ı milliyeye mutabık bir hükümet. Buna elyevm (bugün) malikiz. Derhal intihap icrası ki buna da himmet ediliyor. Bu muavin (yardımcı) programa İtilâf da...". Haber burada sansür tarafından kesilmiştir (**İkdam**, 10 Teşrin-i sâni 1335).

42 **İkdam**'ın haberi: "Kendisine maaş tahsisi için Defterdarlığa müracaat etmiştir. Mebusan ve Âyan'a tarih-i intisabı tetkik edilmektedir" (18 Teşrin-i sâni 1923).

B. VAHDET-İ MİLLİYE HEYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Vahdet-i Milliye Heyet-i İdaresi*

Reis: Ahmet Rıza Bey (Meclis-i Ayan Reisi) Çengelköyü'nde köşkünde.

Kâtib-i Umumi: Mahmut Paşa (Meclis-i Ayan birinci Reisvekili) Kabataş'da Karayalı sokağında hanesinde.

Aza: Cevat Paşa (Esbak Harbiye Nazırı) Nişantaşı'nda Teşvikiye mahallesinde.

Aza: Nabi Bey (Hariciye nazır esbakı) Beyoğlu'nda Sağ sokak No. 3.

Aza: Celâlettin Arif Bey (Baro Reisi) Beyoğlu'nda Suriye Çarşısında 14 No.lu apartman.

Aza: Cemil Paşazade, Hamit Bey Gümüşsuyu Caddesinde 21 No.lu hane.

Aza: Reşit Sadi Bey, Nişantaş'ında Teşvikiye mahallesinde Ser Kâtip hazreti şehriyari ikametgâhı.

Vahdet-i Milliye Heyeti
Hey'et-i idaresi
Kâtib-i umumî
Mahmut
1335

Aslına mutabıktır. 13/Mart/335

BELGE 2

Vahdet-i Milliye Heyeti Beyannamesi**

BEYANNAME

Hukuk-ı Beşer Beyannamesi'nin müvellidi olan Fransa İnkılâb-ı Kebiri, ferdlerin hürriyetini istihsale matuf idi. Harb-i umuminin vü-

* Kaynak: **İçişleri Bakanlığı Arşivi** - (Ayrıca bk. **Alemdar**, 7 Mart 1335, s. 1).

** Bu belge ayrı olarak yayımlandığı gibi **Hâdisat** gazetesinde de yayımlanmıştır (Sayı 72, 7 Mart 1335, s. 1).

cude getirdiği inkılâb ise, Wilson Prensiplerini tevlid ederek milletlerin hukuk-ı hâkimiyetini istihdaf ediyor. Bundan böyle her millet kendi mukadderatını kendisi tayin edecek, tarik-i terakki ve temeddünde kabiliyetine göre serbestçe inkişaf hakkını haiz olacaktır. Milletimizde olan şerefli bir mazinin bahşettiği hukuk-ı müktesebe ve tabiiyyeye, saniyen bütün kuvvay-ı milliyyeyi temsil ve milletin bilcümle hukukunu müdafaa ve menafi-i âliyesini muhafaza edecek bir teşkilât-ı milliyyeye istinaden her halde mukadderatını bizatihi ve müstakillen tanzim etmek, serbesti-i feyiz ve inkişafını bu esasata göre temin eylemek hakkına maliktir. Binaenaleyh böyle bir devr-i tarihîde hükümetin, ruh-u milletten ahzıkuvvet ederek, efkâr-ı umumiyyede mazhar-ı itimat olması, vatanın hal ve istikbaline ve nefi' ve zararına müteallik mesail-i mühimmede milletten istinare etmesi, milletin de bütün işleri hükümetten intizar ediyormuş gibi, görünerek hadd-i ma'rufu mütecaviz bir vaz-ı mütevekkilâne almaması, elhasıl haysiyet ve izzet-i nefsini ve hukukunu kemal-i azm-ü rezm ile müdafaa etmesi lâzım, bunun için de mülk-ü milletin menafiini sıyanet edebilecek ve mukadderat-ı umumiyyemizi bizzat tanzim ve sevke kabiliyetli olduğumuzu gösterecek surette mücehhez bir teşkilât-ı milliyyeye ihtiyacımız kat'idir. Bu sayede hükümet bütün kuvvet ve selâhiyetini menabi-i meşruasından alan ve makam-ı celil-i hilafet ve saltanatın itimadiyle beraber milletin azmine ve efkâr ve âmâl-i umumiyyeye istinad eden bir hey'et şeklinde tecessüm eder. Ancak böyle bir hükümet dahile ve harice karşı ilka-i emniyet edebilir. Bu yapılmazsa vahdet-i milliyye inkisama, bünye-i umumiyye zaafa uğramak tehlikesine maruzdur.

Bu teşkilâttan millet ve memleket namına faide hâsıl olabilmek için, şu dört senelik fecayi yüzünden millete sürülmek istenilen lekeyi temizlemek, bunlarda umum milletin medhaldar olmadığını, uğradığımız felâketler gibi yapılan fenalıkların da mes'uliyeti mütehakkim ve mütegallib bir zümre-i kalileye ait bulunduğunu ıspat etmek lâzımdır. Bu ise mücrimlerin bittefrik mes'uliyet ve mücazatları tayin ve milletin beraat ve masumiyeti izhar edilmekle kaabil olur.

Umum efrad-ı millete şâmil olan tehlike, makam-ı saltanatın hukuk-ı âliye ve mukaddesesiyle beraber devletin hakk-ı beka ve istiklâlini de tehdid etmekte olduğundan devletimizin tamami-i mevcudiyyeti ile kaim olan bu hukuku muhafaza zımnında vücude getirilmesine teşebbüs edilen (Vahdet-i Milliye Heyeti) vatanın bütün zinde, faal, pâk ve nâfi evlâdını kendi etrafında müctemi göreceğine kaviyyen ümitvardır.

(Vahdet-i Milliye Heyeti) esasen memleketi bugün düşmüş olduğu vartadan kurtararak beka ve istiklâlimizi ve menafi-i âliyyemizi temin ve tatmin edecek bir sulh akdine çalışmak maksadiyle teessüs etmiş olduğundan sulhün akd ve tekarrürünü müteakib vazifesi hitam bulmuş olacaktır.

Şüphe yoktur ki, milletin masumiyeti adalete, fikr-i vazife ve mes'uliyete derece-i irtibat ve riayeti ile bir kat daha tezahür eder;

adaleti kendisi için bir namus ve haysiyet meselesi olarak tanıyan bir millet de cemiyet-i beşeriye içinde şerefli bir mevki istemeğe hak kazanır. Binaenaleyh gerek devlet ve milleti şu harb-i meş'uma sürükleyenlerin gerek tehcir ve taktil meselelerinin tenviri ile bunlarda mucib-i mes'uliyet ahvale cür'et edenlerin, bu myanda da sıfat-ı memuriyetlerini ve mevkilerinin nüfuzunu menafi-i hususîyye namına sui istimal ve ihtikâr muamelatına ictisar etmiş olanların en seri vesait-i kanuniyye ile cezalandırılmaları elzemdir.

(Vahdet-i Milliye Heyeti) bu maksada vüsul için, muhakematın daha seri surette icrasını ve divan-ı harb-i örfilerin en vâsi selâhiyetle ifa-i vazife etmelerini iltizam ve bu tetkikat ve takibatın sırf endişe-i adaletten doğmuş olmasına ve her gûna fikr-i kin ve ihtirastan masun bulunmasına itina edecektir.

Milletimiz cemiyet-i beşeriyede müterakki milletlerin mazhar olduğu muamele-i mütesaviyeden istifade edebilmek için ıslahat-ı müceddidâne esaslarının şimdiden tehiesi ve talebimiz üzerine celp ve selâhiyet-i vâsıa ile techiz edilecek ecnebi mutahassısların inzimam-ı muavenetiyle ihtiyacat-ı memlekete ve icabat-ı asra muvafık teşkilâtın bir an evvel kabul ve tatbiki lâzım geleceği kanaat-i kaviyyesindedir.

Mesaib-i hâzireyi bâdi olan şey, bir zümre-i kalile ve mütegallibenin tecebbür ve tahakkümüdür. Milleti kahren ve kerhen harbe sürükleyen de bu zümre oldu. Her fırka-i mütegallibe-i vahide hakkında mevcut olan bu ihtimal murakabe-i milliyyeye tâbi bulunmayan her hükümet hakkında da vârid ve mürakabeden âzaâde kalmış hükümetlerin ellerindeki kuvveti sui istimal edegeldiklerine tarih-i âlem şahittir. Millet namına vazife-i murakabeyi ifa edecek bir hey'et mevcut olmadığı şu sırada fırka ihtilâfatı ve matbuat münazaatı, vaziyet-i umumiyyeyi bir kat daha teşviş ederek hükümetin kuvveti ve milletin azim ve kaabiliyeti hakkında hariçte pek fena fikirler husule gelmesine sebep olabileceğinden (Vahdet-i Milliye Heyeti) memleket düşüncesinden başka bir düşünce, vatan gayesinden başka gaye tanımayan ve ilk ve son emeli selâmet-i memleket olan efrad-ı vatanın hissiyat-ı vatanperveranesine istinad ederek milletin hayatı fırka hayatından daha mühim ve mukaddes tutulmasına, fırka ihtilâfatının ve matbuat münakaşalarının bir fikir mücadelesi halinde kalmasına, millî kuvvetlerin yekdiğerinin tesirini ref' ve izaleye değil, bil'akis yekdiğerine müzaherete sarf olunmasına vesatet ve bu gayenin husulüne hasr-ı dikkat edecektir.

(Vahdet-i Milliye Heyeti) kanidir ki, fevkalâde olan şerait-i hâzire dairesinde idame-i mevcudiyet mecburiyetinde bulunan zayif bir bünye-i siyasîyye her nevi tesirat-ı maraziyyeyi ahz-ü kabule müstaittir. Zaafımız ise memleket ve millet için büyük bir tehlikedir. Zaaftan ve nüfuz-u manevî noksanından husule gelen bu tehlikeyi izale ve menabi-i millîyyeye müstenid hakikî bir inzibat tesis ve idame edecek kuvvet bir milletin bünyesinden ve azim ve iradesinden çıkmalıdır. Milletin bu azim ve iradesini telkin edeceği hükümet, halin ve

istikbalin icabettiği icraat ve tedabire, istihzarata hemen tevessül ile tesirat-ı maraziyyeyi akim bırakmağa muktedir olur. İşte bu kanaatla (Vahdet-i Milliyye Heyeti) mülk-ü milletin hukuk ve menafi-i âliyesinin müdafaa ve muhafaza olunmasını ve bir seyyiat-i maziyyenin hesapları haysiyet-i milliyyeye muvafık surette temizlenmesini ve diğer taraftan iaşe buhranından, emniyet ve irzibatın noksanından, ahval-i maliye ve iktisadiyyeden mütevellid vaziyet-i elimeye çaresaz olacak ve idhalât ve ihracatı tanzim edecek tedabirin tesri' olunmasını, aynı zamanda umumiyyetle millî işlerin ve istikbal hazırlıklarının hüsn-ü idare edilmesini ahz-ü âmâl addeder.

(Vahdet-i Milliye Heyeti) ictihad-ı siyasileri ne olursa olsun bu ulvî ve vatanî emeller etrafında toplanacak olan vatandaşların iştirak ve himmetiyle şu müşkil zamanda vatan-ı mukaddese en nâfi ve zarurî hizmetlerin ifa edilebileceğine ümitvardır.

Milyonlarca efrada malik ve parlak bir tarihe sahip olan ve mütevali bir çok felâketlere rağmen daima ibraz-ı âsâr-ı hayat eden bir milletin hakkı hâkimiyeti imha edilemez.

Şerait-i Dühul

On altıncı Madde — (Vahdet-i Milliye Heyeti)ne dahil olmak için, aza-i hey'etden iki zat tarafından teklif ve Hey'et-i İdare tarafından kabul olunmak şarttır.

On yedinci Madde — Hey'et-i faaleye dahil olan zat şehri lâakal iki lira ita eder ve hariçten vuku bulacak muavenet-i nakdiyye kabul olunur.

(Bu iki madde nizamname-i dahilîden müstahreçtir.)

BELGE 3

"Vahdet-i Milliye Heyeti" Nizamname-i Esasisi Suretidir

Madde 1 — Mülk ve milletin hukuk ve menafi-i âliyesini muhafaza ve müdafaa ve memleketi düşmüş olduğu vartadan sahil-i selâmete isâl çarelerini taharri ve ihzar etmek üzere (Vahdet-i Milliye Heyeti) unvanile bir Hey'et-i Milliye teşkil olunmuştur.

Madde 2 — (Vahdet-i Milliye Hey'eti) maksadına vusul için Wilson prensiplerinin adalete tatbikine istinat ederek kabiliyet-i milliyeyi izhara çalışarak ve kuvva-yı Milliyeyi cem' ve tevhit etmek üzere lâzımgelen ihzarat ve teşebbüsata bulunacaktır.

Madde 3 — Milletin cihan-ı medeniyet nazarında berat ve masumiyetini ve memlekette adaletin ve fikir vazife ve mesuliyetin teessüsünü göstermek üzere Devlet ve milleti şu harb-i meş'uma sürükle-

miş olanların ve tehcir ve taktil meselelerinin safahat-ı hakikiyesini tenvir ile bu babta mucib-i mesuliyet ve mücazatı mucib ahvalde bulundukları tebeyyün edeceklerin ve sıfat-ı memuriyetlerini ve mevkilerinin nüfûzunu menafi-i hususiye nâmına suiistimale ve ihtikâr işlerine cür'et etmiş bulunanların en seri vesait-i kanuniye ile cezalandırılmaları ve divan-ı harb-i örfilerin en vasi' selâhiyetle ifa-yi faaliyete ikdar edilmeleri heyetin cümle-i âmalindendir.

Madde 4 — (Vahdet-i Milliye Heyeti) Avrupa'lı ve Amerika'lı zevattan mürekkep ve muhtelit bir heyetin Anadolu dahilinde dolaşarak cihan efkâr-i umumiyesini tenvîr etmek üzere tetkikat ve tahkikatta bulunmasını iltimas edecektir.

Madde 5 — İaşe buhranından, emniyet ve inzibatın noksanından, emval-i maliye ve iktisadiyeden mütevellit vaziyet-i elimeye bir çaresâz olacak ve ithalat ve ihracatı tanzim edecek tedabirin tesrii heyetin cümle-i amalindendir.

Madde 6 — Memleketimizin muhtaç olduğu islahat-ı müteceddidâne esaslarının ve bu meyanda kendi talebimiz üzerine celp ve selâhiyet-i vasıta ile teçhiz edilecek ecnebi mütehassısların inzimam-ı muavenetile ihtiyacat-ı hakikat ve icabat-ı asriyyeye muvafık teşkilâtın bir an evvel kabul ve tatbiki heyetin akdem makasıdındandır.

3/Cemaziy'ülevvel/1337 6/Mart/335
Vahdet-i Milliye Heyeti Hey'et-i İdaresi
Kâtib-i Umumi
Mehmet

6/Mart/1335

BELGE 4

Ahmet Rıza Bey'in Şura-yı Saltanat'taki Konuşması (26 Mayıs 1919)*

"Bu yüksek mecliste ilk sözüm bu Şura-yı Saltanat'ın daha büyük bir milli meclis şeklinde devamına müsaade buyurmalarını Pâdişahımızdan istirham ederim. Bugünkü ahval hakkında düşüncelerimi arzetmek için bâzı noktalara dair bilgi vermeye lüzum görüyorum. Sadr-ı azam Paşa üç dört devlet ile münasebetlerimiz hakkında mütalâa beyan buyurdular. Fakat ne dereceye kadar fikir teatisinde bulunulmuştur ve müzakerelerin neticesi nedir? Sulh Konferansına telsiz telgrafla da müracaat buyurduklarını bildiriyorlardı. Oradan alınan cevap nedir? Wilson Prensiplerinin 12. maddesi Türk ahalinin çoğunlukla meskûn oldukları yerlerde Türk hâkimiyetinin tanınacağı hakkında idi. Bu prensip bugün müzakerelerin

* Kaynak: M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, C. I. s. 96 - 97 (Kısmen yazar tarafından sadeleştirilmiştir).

esasını teşkil ediyor mu? Yoksa bu prensipten vazgeçildi mi? Bizim hâkimiyetimizi tasdik eden ve müzakereye esas ittihaz edilmiş olan bu 12. maddenin hükmü kalmadı ise maalesef bu Şura-yı Saltanatın da diğer milli meclislerin de vereceği karar başka türlü olur. Bu hususta Hükümetin malûmatı var mıdır? Bir de ahalinin bazı yerlerde filân filân devletlerin yardımına müzaharetine başvurdukları işitiliyor. Milletin aslî haklarına taallük eden ve millet arasında fikirlerin dağılmasına sebep olan bu teşebbüslere karşı Hükümetin aldığı tedbirler nedir? Milletin yardımı isteniyor. Millet bugün, görüyor ve anlıyorsunuz ki, açık ve icrası kabil bir gayeye doğru ayrı ayrı değil birlik ve yekvücut olarak yürümek lüzumunu hissediyor. Bütün milletin emellerinin husul bulması ancak bu suretle kabildir. Padişahımız Hatt-ı Hümayunlarında kendileri için her türlü fedakârlığa amâde olduklarını beyan ve yeni kabineye son derece fedakârlıkla ve azimle hareket etmesini emir buyuruyorlar. Bu vaad ve tebşir buyurulan fedakârlıklar millet için büyük bir kuvvet ve büyük bir zahirdir. Ancak bunların derecesi acaba ne olacaktır?

"Yüksek Meclisin malûmudur ki, fedakârlık bir gaye değildir. Belli ve malûm olan bu gayeye ulaşmak üzere yapılacak şeylerin kilididir. Evvelâ gaye bilinmeli, sonra istihsal için elimizdeki malî, iktisadî ve diğer, imkânların derecesi bilinmelidir. Bir takım ham hayaller uğrunda, Mısır'ın ve Kafkasya'nın fethi uğrunda verdiğimiz kurbanlar kâfidir. Hakkını müdafaa ve istihsal arzusunda bulunan milletin herşeyden kuvvetli olması lâzımgelir. Hükümetin elinde silâhı olduğunu biliyoruz. O halde milletin bugünkü kuvveti birlik halinde, itifak halinde bulunmasındadır. Kuvvetini milletin ruhundan almayan, umumun zarar ve faydasına taallük eden işlerde, milletle müşavere ihtiyacını hissetmeyen bir hükümet zaaf ve âcizlikten kurtulamaz. Biz umumi bir kalp huzurunun temin olunmasını istiyoruz. Hükûmet bu yolda çalışırsa gerek Pâdişahımızın gerek bütün milletin yaptığı fedakârlık bir dereceye kadar mahalline sarfedilmiş olur. Memleketlerimizi tamamen kurtarmak isteriz. Fakat, bu kabil değilse, hiç olmazsa, oradaki ahalinin haklarını korumak, onun iktisadî ve tasarrufî haklarını müdafaa eylemek çarelerini düşünmek lâzımgelir. Bu da Hükümetin düşüneceği mühim vazifelerdendir. Hükûmet bu millî meclisi kendisine yardımcı görmezse ve bu vazifeler ihmal edilirse o halde herkes hicrete mecbur olur. Elim bir şekilde gördüğümüz tehcir ve kıtaller —eskisini söylemiyorum— bugün yeni gördüklerimiz bu defa başka yerlerde de meydana çıkar. Buna mani olmak için şimdiden teşebbüslerde bulunmak lâzımgelir. Bu gibi şeyler hakkında şimdiki vaziyet anlaşılmadıkça burada kat'i bir söz söylemek kabil olmaz. Maruzatım bundan ibarettir. Eğer Sadr-ı azam Paşa lütuf buyururlar da birkaç nokta hakkında bizi daha ziyade tenvir ederlerse verilecek reyler zannederim, daha ziyade bir esasa dayanmış olur."

XXIV
TÜRKİYE'DE ARNAVUT TEAVÜN CEMİYETİ
(Komitet İkolon -- Ne Turqi) [1]

KURULUŞ YILI: *15 Mart 1335 (1919)*[2]

KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul, Yeni Postahane arkası Türkiye hanı.*

KURUCU ve YÖNETİCİLER: (Müessis Merkez-i Umumi Azaları): (Reis) *Nezir Bey*[3], *Kalkandelenli Hasan Hüseyin Bey, Selman Ulvi Bey, Mustafa Bey, Fatih ders-iâmlarından Cemalettin Efendi, Dr. İhsan Fevzi Bey, Hasan Haydar Bey, Piriştineli Hüseyin Fuat Bey.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

BALKAN savaşından ve Arnavutluğun bağımsızlığından altı yıl sonra böyle bir semiyetin kuruluşuna rastlanması ilginçtir. Kuruluş dilekçesinde, (Bk. s. 454, Belge 1) Londra Konferansında Arnavutluk dışında bırakılan ülke kısımlarının Arnavutluğa katılması için gerekli girişimlerde bulunmak ve muhtaçlara yardım etmek için vücut bulduğu bildirildiğine göre (Bk. s. 455, Belge 2) İstanbul'un bunalımlı havasında neler yapabileceği düşünülmeye değer.

Bu konuda az bilgilere sahip olmakla beraber bazı noktalar üzerinde durulabilir. Önce Cemiyet'in Arnavutların yoğun olarak bulundukları Hüdavendigâr (Bursa ve yöresi), Aydın, Edirne, Konya vilâyetleriyle yörelerinde ve İzmit, Eskişehir, Karesi sancaklarında şubeler açmak istediği fakat kendisine memurlar tarafından zorluk çıkarıldığı, bir şikâyette bulunduğu anlaşılıyor[4].

Ayrıca, İzmit mutasarrıfı, Talât Paşa'nın İzmit'teki Arnavut-

[1] Cemiyet'in resmi bir başvurusundaki Arnavutça ismidir.
[2] Dahiliye Nezareti'ne verilen dilekçedeki tarihtir.
[3] Verdiği bir demeçte reis olduğu bildirilmiştir. (Bk. not. 6)
[4] BBA, Cemiyetler Dosyası'ndaki şikâyet dilekçesinde (Tarihi okunamamıştır).

lardan bir çete kurdurduğunu da, Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir[5].

Cemiyet'in (ya da Kulüb'ün) Müdafaa-i Hukuk hareketine karşı olduğu ve "Ankara'nın dolaplarına âlet olmıyacağını" bildirmesiyle de anlaşılmaktadır[6].

[5] **BBA, Cemiyetler Dosyası'ndaki** 24 Mayıs 1335 tarihli yazıya göre, Talât Paşa bu işi Reji memurlarından, açıktan maaş verdiği Galip isimli biri aracılığı ile yaptırmıştır.

[6] Alemdar Arnavut Kulübü Reisi Nezir Bey'in Rumca Etnos gazetesine verdiği şu kısa demeci yayınlamıştır: "Ankara'nın Yunanistan'a her türlü müşkülâtı ika etmek istemesi tabiidir. Fakat Arnavutluk hiçbir zaman Ankara dolaplarına âlet olmayacaktır" (17 Mayıs 1921).

B. ARNAVUT KULÜBÜNE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

*Cemiyet'in Kuruluş Dilekçesi**

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Londra Konferansında Arnavutluk haricinde bırakılan aksam-ı memleketin Anavatan olan Arnavutluğa ilhakı için teşebbüsat-ı lazımede bulunmak ve muhtaceyne ifa-yı muavenet eylemek üzere "Türkiye'de Arnavut Teavün Cemiyeti" unvanı ile bir cemiyet tesis edilerek İstanbul'da Yeni Postahane arkasında Türkiye Hanında 35, 36,37 numaralı odalar merkez ittihaz olunmuştur. Nizamnamenin iki nüshası cemiyet mührü ile bittamim rapten takdim kılınmış olmakla usulen bir kıt'a ilmühaber itası istirham olunur efendim.

15 Mart 335

Pul Pul Pul

Müessis merkez-i umumi
Azaları

Mühür
(Dersaadette Arnavut
Teavün Cemiyeti)

Beşiktaş'ta Orta Bahçede Bakkal Sokağında 12 No.lu hanede Kalkandelenli
Hasan Hüseyin

Hüseyin Hüsnü Cerrhanesinde Emrazı Asabiye ve Akliye Mütehassısı Dr. (Okunamadı)

Beylerbey'inde Debre Meb'usu İsmail Paşa Yalısında
Selman Ulvi

Kadırga'da Silahtar Ağa Sokağında 50 No. Hanede Mustafa

Küçükpazarda mukim ve Dersaadetli Neş'et

Türkiye Hanında 42 No.da Hüseyin

Fatih Ders-iamlarından
Cemalettin

Musul Hanında Dr. İhsan Fevzi

Beşiktaş Akaretlerde 99 No.da
Hasan Haydar

Ayazpaşa'da Hacı Beşir Sokakta 5 No'da Ferit

Kalkandelenli Tophanede sakin
Hasan Hüseyin

Piriştineli Hüseyin Fuat

* Kaynak: İçişleri Bakanlığı Arşivi

BELGE 2

Türkiye'de Arnavut Teavün Cemiyeti'nin Nizamnamesidir*

Madde 1 — Cemiyetin Merkezi Dersaadettedir. Cemiyetin gerek Dersaadette gerek Vilâyatta lüzum-u mikdar şubesi olacaktır.

Madde 2 — Cemiyetin azasından olmak için evvelemirde bir miktar iane vermek ve şehri muntazaman bir meblağ itasının taahhüt etmek lâzımdır.

Madde 3 — Merkez-i Umumi azası Dersaadet azası ve şubeler hey' et-i idare azası şubelerin bulunduğu mahallelerin azası tarafından rey-i hafi ile intihap olunur. Merkez-i Umumi 15 ve taşra heyet-i idareleri lâakal 5 azadan teşekkül eder.

Madde 4 — Şubeler Merkez-i Umumi ile daimi surette münasebât ve muhaberatta bulunacaklar ve Merkez-i Umuminin mukarreratını icra edeceklerdir.

Madde 5 — Cemiyetin şimdiki halde vazife-i asliyesi Londra Konferansında Arnavutluk haricinde bırakılan aksam-ı memleketin Anavatana ilhakı için kâffe-i teşebbüsatı ifa etmektir.

Madde 6 — Cemiyet her nerede olursa olsun Arnavutlar arasındaki rabıta-ı ırkıye ve milliyeyi idame etmek ve muhtaceye her suretle ifa-yı muavenet eylemek vazife-i mühimmesi ile de mükelleftir.

Madde 7 — Cemiyet, Arnavutluğun menafi' ve hukukunu bihakkın müdafaa etmek için propaganda yapmak lâzım geldiğini ve memalik-i ecnebiyede propaganda yapmak ise paraya mütevakkıf olduğunu vatandaşlara izah ve hamiyet-i vatanperveraneyi tahrik ederek her vatandaştan azami derecede muaveneti-i nakdiye istihsal eylemeye fevkalâde bezl-i mesaî edecektir.

15 Mart 335
Pul
Mühür
(Dersaadet Arnavut Teavün Cemiyeti)

* Kaynak: **İçişleri Bakanlığı Arşivi** (Bazı maddeler eksiktir).

XXV
LÂZ TEKÂMÜL-İ MİLLÎ CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *30 Mart 1919*
KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul*
KURUCU ve YÖNETİCİLER: *Büyük Hasan Paşazade Ahmet Bey, Hasan Fikri Bey, Mehmet Kadri Bey, Hüsnü Efendi, Fahri Efendi*[1].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

BÖLGECİ bir görüş olarak "Lâz"lık, Meşrutiyet yıllarında da vardır. Örneğin, 1914 (1330) yılında "Lâz Talebe Cemiyeti" kurulmuştur[2]. Fakat, "Lâz"lık, bölgeci olmakla beraber bölücü ve ayrılıkçı bir amaç olarak ortaya çıkarılmamıştır.

Durumu kanıtlayacak bir kuruluş "Lâz Tekâmül-ü Millî Cemiyeti"dir. Hayli uzun ve ayrıntılı "Nizamname-i Esasî"sinde, (Bk. s. 457, Belge 1). Cemiyet yalnızca bir hayır ve yardımlaşma kurumu olduğunu belirtmiştir (Örneğin Madde-i Esasi, madde 10). Merkezinin "şimdilik" Dersaadette (İstanbul'da) olduğunu da belirlemiştir (Madde 1).

Ne var ki, "saltanat-ı mübeccele-i İslâmiyenin bir İsviçre'si haline getirebilmek" amacı soyut kalmıştır (Madde-i Esasî, son satırlar). Bu bölgenin sınırları saptanmış değildir.

Cemiyet'in, örneğin "Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" gibi (bk. s. 359-360), bir çeşit muhtariyet isteyen ve Anadolu hareketine —Hürriyet ve İtilâf uydusu olarak— muhalif bir amaç gütmeyen bir örgüt olduğu açıktır. Amacını, Osmanlı ülkesi içinde gerçekleştirmek istemiştir.

Lâz Tekâmül-ü Millî Cemiyeti'nin Mütarekenin dağdağalı ortamında etkin bir rol oynadığına tanık olmuyoruz.

[1] Bu kişilerin meslekleriyle ilgili bilgilerden yoksunuz.
[2] Cemiyetin kuruluşunu bildiren "ilmühaber" (dilekçe) 2 Nisan 1330 (1914)te verilmiştir. İstanbul Vilâyeti Tahribat Müdüriyeti'nin, tasdiki 10 Nisan 1330 tarihlidir (**BBA, Cemiyetler Dosyası**).

B. LÂZ TEKÂMÜL-İ MİLLÎ CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGE

Lâz Tekamül-i Millî Cemiyet-i Hayriyesi Nizamnâme-i Esasisi*

Madde 1 — Şimdilik merkezi Dersaadet'de olmak üzere bu kerre "Lâz Tekâmül-ü Millî Cemiyet-i Hayriyesi" nâmıyla bir cemiyet teşkîl olunmuştur.

Madde 2 — Cemiyet-i hayriyenin maksad-ı teşekkülü ile gâye-i âmâli bervech-i zir madde-i esasisinde münderiçdir.

Madde-i Esasî — Ale-l-umum semeresiz kalan münferid mesai ve gayret ve himmetlere taraf taraf umumi ve ictimaî bir şekl ve kuvvetli bir cereyan verilmedikce vadi-i temeddün ve tekâmülde terakkiyatın mümkün olamıyacağı kanaati bütün vuzuhuyla bir kat'iyet-i riyaziye şeklinde tebarüz etmesine binaen teşebbüsât-ı nafıa ve gayret-i hususiye-i tekâmülperverânesiyle ihtiyacat-ı hazıra ve müstakbele-i asriye ve medeniyeye tevfikan kemalât-ı zatiye ve ictimaiye ile tekâmüle saî, hadim-i insaniyet bir cemiyet-i hayriyedir. Adüvv-i ekber-i beşeriyet olan cehaletle daimî mücadele ve bu düşman-ı biaman-ı insaniyete galebe-i tammeyi te'min içün esasat-ı ulviye ve fezail ve kemâlât-ı âliyye-i İslâmiyenin temami-i inkişâf ve ibrazı, ve müsmir ve nafi ve ciddî bir tahsil ve terbiye ile maarifin en küçük kariyelere kadar neşr ü teşmîli hüner ve marifetin tergib ve teşviki, ümran ve terakkiyatın husûlü esbabının teshil ve tesri', Cenab-ı Hakkın mebzulenlütf ve ihsan buyurduğu ormanlar ve madenlerimizden ve beyhude yere akıp gitmekde olan lâtif ve dilrûba derelerimizin bipâyân kuvvetlerinden istifade ile memleketimizin ziya-ı elektrik ve nûr-u medeniyetle tenviri, ihtiyacât-ı asriyeye göre zükûr ve inâsa mahsus mükemmel ana mektepleriyle, ibtidaî, rüşdî, sultanî mektebler, darüleytamlar ve kabiliyet-i mahalliyeye göre muhtelif darülsına'alar, kütübhaneler, eczahaneler, hastahaneler, sanatoryumlar, oteller, sinemalar, fabrikalar, küşâdı; cevami ve mesacid-i şerifelerimizle kabristanlarımızın şân ve şeref-i islâmiyete lâyık bir suretde ta'mir ve termim ve tertibiyle yâr ü ağyâra karşı daima hüsn-i muhafazası, mütehassıs, muktedir ve kıymetdâr muallimler, mürebbiler celbi, anonim kooperatif şirketler, ticarethâneler, bahri kumpanyalar, aile, iktisad, teavün, tasarruf sandıkları ve ale-l-tedric bankalar tesis; ticaret ve sanayiin tevsi'i, menabi-i servet-i tabiiye-i mahalliyenin keşf ü taharrisiyle anlardan âzâmi istifadenin temini, mey-

* Kaynak: Hoover Institute Arşivi (California, ABD). (Çok uzun olan Nizamname'nin bazı maddeleri verilmiştir).

valarımızın ıslâh-ı cins ve teksiriyle sanayi'-i ziraiyenin ihyası, ihtiyacata göre evlâd-ı vatandan şu'abat-ı muhtelife-i fenniyede mütehassıs muallimler, mürebbiler, doktorlar, eczacılar hastabakıcılar, mühendisler, sanatkârlar yetişdirilmesi, tahsil-i ibtidaî mecburiyetinin temam-i tatbiki, kesb-i ihtisas etmek üzere talebelerimiz meyanında en güzide ve müstaidlerinden Avrupa'nın muhtelif mahallerine i'zamı, gerek haricde ve gerek dahilde tahsilde olanların daimi nezaret ve murakabe altında bulundurulması talebelerimizin daimi bir sıyanet ve sahabet altına alınması ve bilhassa muhit-i ailevi haricinde tahsîl mecburiyetinde kalmış bulunanların toplu bir halde ve hususî bir mektebde müctemian muntazam ve medenî bir hayat geçirebilmeleri esbabının istikmâli, terbiye-i diniye, milliye, fikriye ve medeniyenin menşe' ve masdarı olan kadınlık ve valdeliği ihtiyacat-ı asriyeye nazaran ilâ maksadıyla hassaten kız çocuklarımızın tahsil ve terbiyelerine fevkalâde itina ile diyanet hasebiyle ve zaruriyet-i medeniyet-i hazıra ve müstakbeleye göre yetişdirilmesi, ale-l-ıtlâk kadınlığın her türlü sefalet ve âfât-ı ictimaiyeden vikayesi, vefiyat ve telefat esbabının tedkikiyle ilel ve emraz-ı mahalliye ve sariye ile fakr ü zaruretten bilumum fukara-yı ahali, etfal ve nisvanın evvel-be-evvel tercihan yetim çocukların dul ve bikes kadınların himaye ve sahabetiyle nesl ve ırkın ıslahı, tezayld-i nüfûs esbabının ilmî ve fennî bir suretde istikmâli, izdivaclar içün tabiî ve sıhhî bir sinn ü hadd tayin ve kabûlü on sekiz yaşından dûn olan genc delikanlıların amele ve işçilik etmek üzere memalik-i ecnebiyeye adem-i azimetleri hakkında tedabir-i mani'a-i mahalliye ittihazı ve bu tarik ile haricden sirayet etmekde olan bir takım emraz-ı ahlâkiye ve ictimaiye ile ilel ve eskamın men' ve tedavisiyle gençliğin muhafazası ve ahlâk-ı umumiyenin tasfiye ve ilâsı, saika-i cehaletin bazı şahsî ve hususi bürudet, husumet, münâferet, agraz, münakesat, şikak, nifak, intikam ve müfsid-i ahlâk ve ictimaiyat olan atalet, betaat, ibtilâ-yı işret ve bilumum vatandaşlarımız arasında ve muhit-i memleketimizden külliyen def' ve izalesiyle uhuvvet-i mütekâmile-i diniye ve vahdet-i münciye-i milliyenin yekdil ve yekvücûd olarak temami-i istikmâli çârelerinin taharri ve tatbiki ve cümle vatandaşlarımız arasında ailevî bir samimiyet temini ve umumî bir hürmet ve muhabbet-i mütekabile kalbiye ihyası, cihan-ı medeniyete karşı izzet ve vekar-ı millinin ilm ü irfan ve fazilet ve kemâlât ile tekviye ve ilâsı misillû umumun hayr ve menfaat ve saadet ve selâmetini zâmin ve kâfil olacak hususat-ı aile-i ictimaiyeyi istihdaf ve iştigâl ile bir şah-ı râh-ı teavün ve itilâ küşâdı ve tarik-i tekâmül ve temeddünde her manâsıyla müstaidd olan memleketimizin tevfikat-ı celile-i subhaniyeye istinaden ulüvv-i azm ü gayret ve himmetlerle müstakilen âlem-i medeniyet ve şarkın bir gülzâr-ı marifeti ve saltanat-ı mübeccele-i İslâmiyenin bir İsviçresi haline getirebilmek gâye ve mefkûresini ta'mim ve bu esas kemâl-i ciddiyet ve samimiyetle vaz' ve takib ile manzume-i ve mütekâmiyele-i medeniye saflarında manâ-yı medenisiyle insanca ve mesudâne yaşamak hakkını temin ve istikmâle daima gayretten ibarettir.

Madde 3 — Madde-i esaside teşrih olunan esasat dairesinde tekâmül ve inkişâf ve itilâ arzularımıza mani' ve hail olabilecek ve hukuk-ı meşrua-i milliye ve vataniyemizle menafi'-i mübeccele-i umumiye ve hususiyemizi ızrar ve haleldâr edebilecek ve bizi tarik-i itilâ ve medeniyetde geri bırakabilecek esbab ve mani' ve avamil ve müesserât ve mehalikden bilvücûh mevcudiyetimizin temami-i sıyanetiyle hürriyet-i muazzeze-i ictimaiye ve insaniyemizi istikmâl ve muhafazası bütün varlığı ile cemiyetin daima ehemm ve akdes vazifesidir.

Madde 4 — İlâ-yı seviye-i irfan-ı millete hadim olmak üzere asâr-ı nafıa telif ve elsine-i muhtelife-i ecnebiyeden asâr-ı müfide tercümesiyle tab' ve tevzi'i ve meslek-i ulvisini istihdafen gazeteler, risail-i mevkuteler neşri azâ-yı mütehassısa tarafından ahad ve avam-ı nasın anlayabileceği lisanlarla taraf taraf en ücra köylere varıncaya kadar sıhhî, ahlâkî, ictimaî, ilmi, fenni sınaî, zıraî mevizeler itası ve ve umur-u nafia-i saire ile berri ve bahri ticaretlere aid malûmatlar hakkında konferanslar tertibi suretiyle efkâr ve ezhan-ı umumiyenin irşad ve tenviri, müfid, fennî ve sınai sinemalarla terbiye ve malûmat-ı fikriyenin tenmiye ve inkişâfı gibi esaslar üzerinde çalışılacaktır.

Madde 5 — Cemiyet, âtiyen lüzûm gördüğü yerlerde merakiz, şuabat küşâdıyla bu meyanda bir merkez-i umumî noktası intihab edecekdir.

Madde 6 — Cemiyet, maksad-ı teşekkül ve gâyesini mu'lin olan madde-i esasisinde izah ve ta'dad etdiği hususatın her biri içün icabında mütehassıslardan komisyonlar teşkil ile ayrıca bir talimatnâme yapacakdır. Ve bir de nizamnâme-i dahili vücûda getirecekdir.

XXVI
MİLLÎ AHRAR FIRKASI

KURULUŞ YILI: *4 Mayıs 1919*[1].
KURULUŞ YER VE MERKEZİ: *İstanbul*.
KURUCULARI VE "HEY'ET-İ SİYASİYE" ÜYELERİ: *Câmi Bey (Esbak Fizan Mebusu)*[2] *(Kâtib-i Umumi)*[3], *Asaf Muammer Bey (Kütayis) (Söz gazetesi sermuharriri), Agâh Mazlum Bey (Dava vekillerinden), İsmail Suphi Bey (Soysallıoğlu) (Söz gazetesi sahibi), Bekir Sami Bey (Sabık valilerden), Tevfik Hamdi Bey (mütekaidin-i askeriyeden), Refik İsmail Bey (Dava vekillerinden), Süleyman Nüzhet Bey (Eshab-ı emlâkten), Şakir Bey (Sarıca) (Tüccardan), Abdülhak Şinasi Bey (Hisar) (Eshab-ı emlâkten), Mahir Sait Bey (Eski Ankara Meb'usu), Mehmet Refik Bey (Mühendis ve muallim)*[4].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. *Kuruluş ve Örgütlenme*

MİLLÎ Ahrar Fırkası sınırlı bir entellektüel grubu tarafından kurulmuş olan küçük bir kadro partisidir. Kuruluş tarihine göre, parlâmento dışında oluşmuştur ve seçimlere katılmayı amaçlamıştır.

[1] Fırka Beyanname ve Programının altında bu tarih vardır. (Bk. Belge 1, 2, s. 464, 465). Emniyet Genel Müdürlüğü arşivinde Fırka ile ilgili belgedeyse, bu tarih 21 Mayıs olarak gözüküyor.

[2] Câmi (Baykurt) Bey (1873 - 1949) 1896'da Erkân-ı harp (kurmay) subayıdır. 1908 Mebusan'ında Fizan Meb'usudur. 1918 - 1919'da İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesidir. T.B.M.M.'de Aydın meb' usudur. 1921'de Ankara'nın Roma temsilcisidir. Emeklilik döneminde gazetecilik ve çevirmenlik yapmıştır. **Halide Edip Hanım**, Câmi Bey'in biyografisine ilişkin bilgiler vermiştir (**Türk'ün Ateşle İmtihanı**, s. 63 not 1, 64, 65, 72 vd.).

[3] Program altındaki isimlerdir (Bk. s. 471, Belge 5). "Nizamname-i Dahili" 'nin 4. maddesine göre, Fırka'nın İstanbul'da bir "Hey'et-i Siyasiye"si kurulacaktır. 5. maddeye göre de, bu heyet, kongrenin toplanmasına değin, kuruculardan oluşacaktır. Fırka'nın reisi yoktur. Başkanlık görevi, alfabetik sıraya göre yerine getirilir (madde 10). Bu belge de verilmiştir, (bk. s. 468, Belge 3).

[4] Bu zâtın Darülfünun öğretim üyesi olduğu da belirtilmiştir.

Kurucuları, Meşrutiyet siyasal hayatının karşıt akımlarını temsil etmekteydiler. Bu grup içinde "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" kurucularından (Mahir Sait Bey gibi), "Sulh ve Selâmet-i Osmaniye" ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nden istifa edenler vardır.

Adına göre, her ne kadar, eski Ahrar Fırkası'nın yeniden canlandırılması sayılmışsa da[5] ve kurucuları arasında ilk Ahrarcı'lardan birinin (Mahir Sait Bey) bulunmasına rağmen —organik bir ilişkiden— Mütareke koşulları içinde, sözetmeye olanak yoktur. Bununla beraber, programında, "adem-i merkeziyet ve meslek-i içtimai" görüşünü savunmuş olması, ideolojik bir bağlantı sayılabilir[6].

Nizamnamesine göre de, küçük fırka, büyük bir istek peşindedir. Taşrada "muhabirlikler" kurulmasını öngörmüştür[7]. Bu örgütlenme gerçekleştirilememiştir. İzmir'de bir şubesi bulunduğu havadisi doğru çıkmamıştır[8].

"Söz" ve "Tarik" gazeteleri, kendisine öz yayın organları derecesinde yakınlık göstermişlerdir. Fırka'nın kuruluşu ve çalışmaları, bir kısım basında olumlu bir ilgi ile karşılanmıştır[9].

2. *Fırka'nın Çalışmaları*

Büyük bir siyasal parti imişçesine hareket eden Millî Ahrar Fırkası'nın tutumundaki ilk belirli görüntü, İttihat ve Terakki'ye karşı olmaktır.

Fırka, Millî Kongre ve partilerarası öteki girişimlere ilgi göstermiştir.

Fırka'nın, siyasal tutumu, Kâtib-i Umumi'si Câmi Bey tarafından, Amerika heyetine açıklanmıştır: Fırka, minimalist "nasyonalist" olduğunu ilân etmiştir. Wilson Prensipleri, Türkler hakkında da uygulanmalı ve Türkler kendi sınırları içinde bırakılmalıdır. Cemiyet-i Akvam'a dayanan milletlerarası kuruluşlar, "Habsburg ve Romanof entrikalarına" son vermelidirler. Türkiye'de "ecnebi ve gayrı müslimlere karşı" bir düşmanlık yoktur "Türk meselesi *asıl*" (temel), Ermeni meselesi *"fer'idir"* (ikincil). Kendi sınırları içinde, çoğunluğa sahip oldukları yer-

[5] **Tarik,** 13 Eylül 1335 — **Alemdar** 1334 No: 8/1318, 174/1574
[6] Program, madde 2, 4. (Zâten, tümü dört maddeden oluşan programın, dokuz fıkralık 4. maddesi bu konuyu içermiştir).
[7] Nizamname-i Dahilî, madde 4.
[8] **Söz,** haberi İzmir gazetelerinden aktarmıştır (15 Eylül 1335).
[9] **Millî Ahrar Fırkası** (İmzasız yazı) (**Yeni gazete,** Sayı 85 - 131, s. 1) — M.S., **Fırkalar Hakkında** (başyazı) (**Yeni Gazete,** sayı 218 - 1782) — **Millî Ahrar Fırkası** (İmzasız başyazı) (**İkdam,** 11 Temmuz 1335).

lerde ,Ermenilere bağımsızlık tanınabilir. Ayrıca, ülkeye, Anglo Sakson yönetim ve eğitim usulleri "ithal" edilmelidir[10]. Fırka Şura-yı Saltanat'a çağrılmış ve fikrini bildirmiştir. (Bk. s. Belge 4)[11].

Fırka, sınırlı milliyetçilik ilkesinin, gereği, Anadolu'da gelişen Müdafaa-i Hukuk hareketine yakınlık göstermiştir[12]. İstanbul'daki gizli cemiyetlerle ilişki kurmamıştır. Fakat, Câmi Bey İzmir'e giderek, Vali Nurettin Paşa ile, şehrin savunmasını görüşmüştür. Bu yoldan, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti"nin kuruluşuna yardımcı olduğu belirtilmiştir[13]. Bununla beraber Anadolu hareketi Fırka'ya yakınlık göstermemiştir[14].

Fırka, 1919 seçimine, Ahali İktisat Fırkası ile anlaşarak katılmıştır ve yalnız İstanbul'dan aday listesi düzenlemiştir[15]. Fakat, bu liste kazanamamıştır. Lütfi Fikri Bey'in İstanbul meb'usu seçilmesi Fırka'nın başarısı olmamıştır. Çünkü bu isim başka listelerde de yer almıştır.

Fırka listesinde görülen adaylardan kimileri, daha sonra —1920 seçiminde— T.B.M.M.'ne seçileceklerdir (Câmi, İsmail Suphi, Bekir Sami, Celâlettin Arif Beyler gibi). Bu seçim de Milli Ahrar'ın başarısı sayılamaz.

Mütareke'nin dedikodu dumanları arasında, Ankara'nın İstanbul'daki yandaşları Fırka'yı Milli Türk Fırkasıyla birleştirmek istemişler ve ele geçirdiklerini bildirmişlerdir[16].

10 Câmi Bey'in, Kemal Mithat Bey'le davet edildiği Amerika Elçiliğindeki konuşması için bk. **İkdam ve Tanin**, 1 Ağustos 1335).

11 Konuşma kısadır ve Refik Bey tarafından yapılmıştır (M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, s. 117 - 118).

12 **Mahir Salt Bey, İkdam** yazarına verdiği demeçte durumu doğrulamış, örnek olarak **Bekir Sami Bey'i** göstermiştir (11 Teşrin-i evvel 1335).

13 Sayın **Asaf Muammer Kütayis**'le yaptığımız konuşmadan.

14 Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'nın, Sıvas'ta K.O. 3 Komutanlığına telgrafından: "... Milli Türk kezza bizim. Milli Ahrar'ı yıkıyoruz. Milli Kongre de yola gelecek" (Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Vesika 183).

15 Ortak aday listesi'ndeki **Milli Ahrar'cılar**: Kemal Midhat, Asaf Muammer, Câmi, Reşat Hikmet Beyler. **Ahali İktisat'çı** aday Faik Nüzhet Bey, **Sosyalist** aday: Dr. Refik Nevzat Bey. **Bağımsız adaylar**: Prens Sabahattin, Lûtfi Fikri, Celâlettin Arif, Rauf Ahmet, Ahmet Selâhattin Beyler.

16 **İkdam**, 25 Eylül 1335 Ayrıca 14 sayılı not.

3. *Fırka'nın Sonu*

Millî Ahrar'cılar arasında ayrılıklar başgöstermiştir[17]. Kimi üyelerin Fırka'nın dağılmasını istemelerine karşılık, kimileri de Mütareke iklimi içinde devam etmekten yana olmuşlardır. Bu nedenle 1919 seçiminin İttihatçı bir meclis yarattığını vurgulayıcı bildiri yazılamamıştır[18].

Sonunda, bildiri yazılmış, Meclis'in hemen feshi ile memlekete daha hayırlı bir Meclis'i oluşturacak yeni seçimlere geçilmesi savunulmuştur[19].

Fırka da dağılmıştır.

[17] **Asaf Muammer** Bey, yaptığımız konuşmada bu durumu vurgulamıştır.

[18] **Alemdar**, 3 Kânun-ı sani 1336.

[19] **Alemdar**, 5 Kânun-ı sani 1336.

B. MİLLÎ AHRAR FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Millî Ahrar Fırkası Programı*

1 — (Millî Ahrar Fırkası) saltanat-ı Meşruta-i Osmaniyyenin müdafiidir.

2 — Fırka, kuvva-i milliyemizi dahilde teksif, israftan muhafaza, refah ve tekâmül-ü içtimaimizi teshil, devamlı bir sulh devri temin maksadına matuf hayat-ı umumîye ve hususîyye ıslahatına, medeniyet-i hâzireyi bilâ tereddüt kabul ve tatbike çalışacaktır. Avâmil-i tanzimiyye Anglo-Sakson menabiinden ahz edilecektir.

3 — Fırka, siyaset-i hariciyyede devlet-i Osmaniyeyi fütühat emellerinden uzak bir unsur-u sulh ve müsalemet olarak idareyi dustur edinmiştir.

4 — Fırkanın siyaset-i dahiliyyede başlıca umdeleri şunlardır:

a — İdare-i mülkiyyede merkezî bir idare yerine mahalli idarelerin tesisi ve merkezî ve mahallî selâhiyetlerin tefrik ve tahdidi,

b — Belediyelerin temami-i istiklâli, merkezde ve vilâyatta ekalliyetlerin hukukunu temsil-i nisbi usulüyle muhafaza,

c — Şimdiye kadar memlekete memur ve müstehlik yetiştiren usulü terbiye ve ta'limin terkiyle teşebbüs-ü şahsiyyi inkişaf ettiren terbiye usulünün ikamesi, mekâtib-i iptidaîyyeden başlayarak bilcümle müessesat-ı terbiye ve ta'limin bu gayeye göre tedricen islahına ve Darülfünunun istiklâl-i ilmisinin teminine çalışılması,

d — Büdçede gayri müsmir masariften tevakki ve tasarruf ve bilhassa köylüyü ezen ağır vergilerin tahfifi, aşar ve ağnam vergilerinin mahallerine göre, alettedriç tebdil ve tadili ve usul-ü cibayetin ıslahı,

h — Adliyede usul ve kavaninin ihtiyacat-ı memleket dairesinde tadil ve ikmali, refah ve istiklâli temin edilmiş hükkâm sınıfı ihdası,

v — Zabıtanın tes'rien tensiki, asayiş-i umumiyyeye müteallik mesailin merkeze ve asayiş-i mahalliye müteallik mesailin mahallî idarelere tevdii,

z — Araziye sahip ve kuvva-i kâfiye-i teşebbüsiyye ile mücehhez zürra' sınıfının tekâmülüne hizmetle beraber bu gayenin teminine kadar zürraa ve sınayii ziraiyyeye muavenet, arazi-i emiriyye üzerindeki şahsî hukuk-ı tasarrufiyeyi tevsi edecek surette kavaninin tadili ve zürra' bankalarının arazi üzerindeki hukuk-ı millîye-i ta-

* Kaynak: **Millî Ahrar Fırkası, Beyanname, Program, Nizamname-i Dahilî**, İstanbul 1335.

sarrufiyeyi yedd-i ahire geçirebilmelerine mani-i kuyuda raptı,

h — Hizmet-i askeriyyenin gençliğe en az zaman kaybettirecek, hazine-i devlete en az tesir edecek bir surette ve milel-i mücaverenin alacağı vaz, ve tertibe nazaran kaabil olduğu kadar şeklen ve miktaren asgarî bir hale ircaı,

ı — Evkafın cemaat-ı İslâmiyenin menafi-i maddiyye ve maneviyyesine bihakkın hâdim olacak müstakil bir şekle irca ve islâhı.

4 Mayıs 1919

(Kurucular listesi için bk. s. 571)

BELGE 2

Millî Ahrar Fırkası Beyannamesi

Cümlenin malumudur ki dört senedir cihan-ı medeniyeti sarsan demir ve ateş fırtınası milletler mücadelesi şekline müncer oldu. Bütün milletler varlık haklarını, millî hudutlarını bâriz hutut ile tevsik ve tersim etmektedirler. İmparatorluğumuz dahilindeki muhtelif anasır-ı milliyeyi tazyik altında ittihad veya mukabil tavizlerle bir fırka içinde itilâf ettirmek siyasetlerinin ba'dettecrübe iflâs ettiği bu milliyet devrinde bizim de ancak ictihad-ı esasî siyasetine müstenit millî bir fırka teşkil eylemekliğimiz tabiî ve zamanın da icabıdır. Fırkamız Türkiye dahilindeki millî ekalliyetlerin de minelkadîm cemaat hayatına müstenid bulunan mümasil teşkilât siyasîyelerini bir hak olarak kabul ve bu hakkı imhaya matuf siyaseti şiddetle red eder.

(İttihat ve Terakki) milliyet ve ittihad-ı İslâm harekâtını meczederek mekasid-i mahsusa takip etti. Yekdiğerine zıd olan bu iki siyaseti hudud-u Osmanî haricinde fütuhatcüyane aletler olarak kullanmak istedi. Bu suretle on dokuzuncu asrın tevlid etmiş olduğu milliyet ceryanının Osmanlı İmparatorluğuna hülulü ile başlayan hareket-i fikriyyeyi müfrit ve muzir bir şekle koydu. Milletimiz fazla nüfusu iskân edecek yeni arazi veya masnuatını sevkedecek mahreçler tedariki ihtiyacında değildi. Fütuhatcuyâne siyaset son asırlarda mukadderat-ı devlete hâkim olan ve on seneden beri (İttihat ve Terakki) Cemiyeti'nin de rükn-ü aslisini teşkil eden sınıf-ı memurinin ve hususen seyfiyye ve kalemiyye aksamının zade-i emelleri idi. (Millî Ahrar) Fırkası hariçte ve dahilde kuvva-i milliyenin israfını mucip sergüzeştcüyâne ve tegallüphârâne siyasete mani, içtimaî, iktisadî, fikrî sahalarda milletimizin i'tilâsını teshile matuf müsalemetkârâne ve hududumuz dahiline münhasır millî siyaset taraftarıdır.

Fırkamız, umumî sulh kongresinin in'ikadına tekaddüm eden şu an-ı mühimmede sekenesinin ekseriyet-i azimesi Türklerden mürekkep Asya'daki memalik-i Osmaniye'yi ve beş asırdan beri mukadderat-ı milliyemize hâkim pay-i taht-ı saltanat olan İstanbul ile Rumeli'ndeki aksam-ı mütemmimeyi muhtevi vatanımızın bir küll-ü gayri menfek bulunduğunu esas olarak enzar-ı âleme vaz eder ve

memleketimizin taksimi müsalemet-i umumiyye için en tehlikeli bir hata-yı siyasî olacağını cihan-ı medeniyyete ilân eyler.

Büyük bir inkişaf-ı sınaiye mazhar olarak azim müstemlekât-ı sulh ve sükûn içinde idame endişesinde bulunan ve bilmukabele müstemlekât edinmek ihtiyacında olan büyük milletlerin dev endam müsaraaları esnasında Türkiye'nin Cermen siyasetinde reha vü necat ümit edilerek Kayzer'in ordularına nev'ima pişdâr yapılması fâhiş bir hata-yi siyasî idi. Memleketimizde menafi-i azime sahibi düvel-i muazzama-i garbiyyenin yirminci asrın bidayetinden beri ihmal ve Rusya'ya feda ettikleri fikir ve hissinin yerleşmesi de Türkiye'yi hatalı yola sevk eden esbabındandır. Esasen zürra' ve kâfi toprağa malik olan milletimiz kuvvasını memleket içinde teksif ederek medit bir sulh ve mesai devri teminine çalışabilmesi için, hatt-ı üstüvaâ denizlerine çıkmak üzere Osmanlı topraklarından geçmek isteyen şimaldeki fütuhatçı milletlere karşı düvel-i garbiyye ile menafi-i mütekabile esasına müstenit hulus ve samimiyet dairesinde muhadenet idame eylemesi icab ederdi. Çok teessüf olunur ki bu hakikati anlamış Türk münevverlerinin Avrupa'yı kanlı müsaraaya sevkeden ihtilâf-ı beynelmilel esnasında reiskârda bulunmamaları esbab-ı ânifenin de inzimamiyle memleketi feci bir yola sevk etmiş, mamafih istikbalen de şimalden gelecek tehlikelere karşı siyaset-i hariciyyemizde bu muhadenetin yegâne umde olduğuna elyevm herkesçe kanaat hasıl olmuştur.

Müsalih-i dahiliyyeye gelince: (İttihat ve Terakki) rüesasının on senelik devre-i Meşrutiyette mecalis-i teşri'iyyeyi de alet edinerek makam-ı saltanat-ı uzmanın kuvvetinden keyfî istifadeye müsait bir fırsat bulmaları devlet için ne derece vahim neticeler vermişse bundan mütevellid aksülamelin memleket dahilinde cidale sebep olacak şekle ifraı da istikbal-i millîmiz için o kadar meş'um olabilir. Demokrat milletlerin galebesiyle nihayet bulan harb-i umumînin milel-i mütemeddine hayat-ı fikriyyesinde yeni bir devrenin mebdei olması ve garbi Avrupa ile temasımız daha sıkı bir şekil almakla ceryan-ı fikriyi hudutlarda tevkif imkânı olamaması da derpiş edilerek memleketimizi elim sarsıntılara maruz bırakmayacak ve bütün kuvva-i milliyeyi mütevazinen makam-ı saltanat-ı uzma etrafında cemmedecek bir tarz-ı siyasete tevessül icabeder.

Şimdiye kadar çok kereler Türkiye idare-i dahiliyye mekanizmasına hükümet eliyle tatbik edilen zahirî ve şeklî ıslahata rağmen memlekette asırlardan beri devam eden müzmin buhranın izalesine muvaffakiyyet hasıl olamamıştır. Tanzimat devrinden beri birtakım makasid-i siyasiyye ile memlekete idhal edilmek istenilen ıslahat da maatteessüf hep merkeziyyet-i idareyi takviyye, bürokrasiyi tevsi, kuvva-i milliyeyi mefluç etmekten başka bir netice veremedi. Buhranı takviyye ve teşdid etti. Buhrana nihayet vermek, ferdin müstakillen cidâl-i hayata müstaid olacak bir dereceye ilâsına matuf tedrici bir usul-ü merkeziyyet aleyhinde kuvva-i mahalliyyeyi tenmiye gayesine müteveccih idârî bir tebeddül icrasiyle kaabil olacak-

tı. Şimdiye kadar teminine çalışılamayan bu gayeye sür'atle vüsul için halen avamil-i tanzimiye-i hariciyyeye müracaat ihtiyacı tahakkuk etmiştir. Bu mülâhazat derpiş ve muhtelif içtimai teşekküllerin vücude getirdiği medenî millet enmuzeçleri dûr-ü diraz tetkik olunduktan sonra Türkiye'de bilcümle idare, talim-ü terbiyye müessasatımıza Anglo-Sakson usullerini selâhiyettar ellerle idhal edecek vesaite tevessül edilmekle ve ihtiyaç tatmin edilebileceğine fırkamızca iman-ı kâmil hasıl olmuştur. Binaenaleyh Fırka cemiyetin infiradı tekâmülünün neticesi olan ferdî siyasî hürriyetin husulüne kadar bilcümle kavaninin bu gayeden mülhem olmasını talep eder.

Fırkamız balâdaki ıslahat-ı esasîyye hutut-u umumîyyesinden sonra mesail-i müs'taceleyi nazar-ı dikkate arz eder:

Harb-i umumîyeye iştirak eden milletlerin hayat-ı iktisadiyye ve içtimaîyyelerinde hükümferma olan buhranlar mağlup milletlerde anif bir şekil ve suret almış, hayat-ı siyasîyyelerini sarsmıştır. Bu meyanda Osmanlı İmparatorluğu asırlardan beri sahne-i fecayii olduğu buhranların en elîmini yaşıyor. Bu acıklı halde memleketimizi tehdit eden mesaib de kapımızda beklemektedir. Bir taraftan küçük emlâk sahibi zürra-ı anasırdan mürekkep milletimizi milel-i mücavereyi sarsan içtimaî ve iktisadî sârsâr-ı ihtilâlin her ne şekilde olursa olsun sirayetine karşı muhafazaya mecburuz. Diğer taraftan milel-i galibe ile aramızda muhaddes davanın esna-yı hallinde istikbalen zürra' sınıfını tarlası üzerindeki amele haline getirebilecek surette sermaye istilâlarına mani olmak, bu suretle istikbalen milletimizi anarşiye düşmekten muhafaza eylemek en mühim bir vazifemizdir.

Milletimizin ihtilâf-ı beynelmilelden en az zararla çıkabilmesi için hariçte hukukumuzu müdafaaya kadir ve dahilde umumun itimadına lâyik kuvvetli bir hükümetin vücudü ve idare makinesinin her türlü şahsî ve siyasî mülâhazat bertaraf edilerek en namuslu ve ehliyetli ellerde bulunması icabeder. İttihat hükümetinin memurin-i devleti komiteciliğe idhal etmesiyle başlayan bu an-ı hâtirnâkte hükümeti kabiliyetli dirayetli memurlarının bir kısmından mahrum bırakmış olması kadar şayan-ı tessüf bir hal olamaz. Fırkamız hükümet makinesinin âcilen tanzimi lüzumuna her şeyden ziyade ehemmiyet vermekte ve memur intihabında mensubiyet-i siyasiyye vâhimesini bertaraf ederek ancak şahsî kaabiliyet ihtisas ve istikameti nazar-ı dikkate almaktadır.

(Millî Ahrar) fırkası akaid-i siyasiyesini bir kaç madde ile hülâsa ve gayet mütekâsif bir program neşrediyor. Fırka bilitercih bugünün âcil ihtiyacatiyle yani hariçte en müsait bir sulh ihzar, dahilde ammenin itimadını celp ve sükûn-u dahiliyyi temin eyleyecek ve harb-i umumide Türkiye'yi yanlış yola sevk, kuvvasını yabancıların kârına israf, katl-i nüfus ve nehb ve gâret cinayetlerini irtikâp edenleri takip meseleleriyle müsta'celen meşgul olacak kuvvetli bir hükümete müzaharet ve umumî mufassal programını ferda-yi sulhte neşredecektir. Ancak siyasî ve idarî hataları, cinayetleri ve aletderecat

mes'uliyetleri takipte her türlü intikam fikirlerinden, komitecilik gayretlerinden tebrie edilerek şahsî mes'uliyyet esasını kabul ve kimsenin hasebiyet ve mensubiyetten dolayı rencide edilmemesini lâzime-i adalet olarak ilân eder.

Beyannameye va'z-ı imza eden fırka müessisleri efkâr ve nazariyat-ı siyasiyelerine iştirak eden bilcümle vatandaşları tevhid-i mesaiye davet ederler, ancak memuriyetçilik için hazırlanmış bulunanlarımızın fırkaları mansıb ve maişet temininc alet ve vasıta ittihaz eylemeleri, her şeyin şimdiye kadar hükümet kuvvetiyle başarıldığı bu memlekette fırkacıların da memurları kendilerine mal edinmeğe çalışmaları, bu hallerin idare-i dahiliyyede husule getirdiği tezebzüb ve teşevvüş sınıf-ı memurinin bu sebeple ferdaya adem-i itimatları hususatını derpiş ederek Milli Ahrar Fırkası'nın müntesiplerine memuriyet vaad etmeyeceğini ve memurini azası meyanına kabul edemeyeceğini ilân ederler.

On seneden beri sureten fırka-i siyasiyye ve hakikatte bir cemiyet, bir cemiyet-i hafiye-i ihtilâliyye halinde kalarak merkez-i umumî azaları, kulüpleri, murahhas-ı mes'ulleri vasıtasiyle merkezde ve vilâyatta âmmeyi iz'aç, her an hükümete müdahale, memleketi felâkete sevk etmiş ve edecek olan tarz-ı siyaset ve faaliyeti fırkamız şiddetle takbih eyler ve hükümet-i sâbıka zamanında bu kabil faaliyetlere iştirak etmiş olanlarla teşrik-i mesai edemez. Fırka gayri mes'ul eller vasıtasiyle hükümete müdahaleden tevakkiyi esas ittihaz etmiş ve ancak kavaninin tanzim ve tamami-i tatbikinin mürakabesini meclis-i millîdeki mümessilleri vasıtasiyle ifa etmeği gaye edinmiştir.

4 Mayıs 1919

BELGE 3

Nizamname-i Dahilî

Aza

1 — Hukuk-ı medeniyyesine sahip, fırkanın programını kabul eden her millettaş fırkaya aza olabilir. Kayıt muamelesi İstanbul'da Hey'et-i idarece taşrada muhabirlerce ifa olunur.

2 — Azanın vazifesi, memleketin halâs ve itilâsı için programda münderiç harekât-ı içtimaiyye ve iktisadiyyeyi teşçi ve idare, intihabatta fırka namzetlerinin ihraz-ı ekseriyyet etmesine gayret ve hayrihâh zevatı teberruata teşviktir. Kendileri münasip miktarda dühuliyye ve âidat-ı seneviyye vermekle mükelleftir.

3 — Fırka azası selâhiyetleri haricinde fırka namına hod-serane ef'al ve harekâtta bulunur ve hükümete müdahale ederlerse hey'et-i idaremiz kararıyle fırkadan ihraç olunurlar.

Teşkilât

4 — Millî Ahrar Fırkası, İstanbul'da bir hey'et-i siyasiyye ile heyeti idare ve taşrada muhabirlerle intihabat encümenleri bulunduracak, nazariyyat ve efkâr-ı siyasiyyesini bunlarla neşir ve tamim edecektir.

Hey'et-i Siyasiyye

5 — Hey'et-i Siyasîyye kongrenin içtimaına kadar müesseselerden ibarettir. Kongrenin içtimaından sonra fırkanın mecalis-i teşriiyye azası ile müesseseler hey'et-i mezkûreyi teşkil edecektir.

6 — Hey'et-i siyasîyyenin vazifesi, programın müdafaası, fırka azasının hükümete iştiraki ve intihabatta namzedler iraesi, mesail-i mühimme-i siyasiyye zuhurunda karar ittihazıdır.

7 — Hey'et-i siyasîyye, evkat-ı muayyenede içtima edeceği gibi, gerek hey'et-i idare tarafından vâki olacak davet ve gerek azasından beş zatın talebi üzerine fevkalâde olarak da içtima edebilecektir.

8 — Hey'et-i siyasiyye, aza-i mürettebesinin ekseriyetiyle müzakereye ibtidar ve ekseriyet-i ârâ ile ita-i karar eder. Hey'et-i idarenin tebdili lüzumuna kaani olursa, bu babtaki kararını aza-i mürettebenin sülüsan ekseriyet-i ârâsiyle verecektir.

Hey'et-i İdare

9 — Hey'et-i idare, biri kâtib-i umumi unvanını haiz olmak üzere beş zattan mürekkeptir. Evkat-ı muayyenede ictima ve ekseriyet-i ârâ ile ita-i karar eder.

10 — Hey'etlerin ictimaında vazife-i riyaset hüruf-u hecâ sırasiyle ifa edilir.

11 — Hey'et-i idarenin vazifesi, fırka nazariyat ve efkâr-ı siyasîyyenin neşri, muhabirler tedariki, memlekette ıslahat-ı ictimaîyye ve iktisadiyyeye pişeva olacak şirketler ve cemiyetler teşekkülü teşci, mevcut mümasil teşkilât ile temas temin ve idamesi zamanında intihabat encümenleri teşkili, fırka masarif-i zaruriyesi için azadan ve hayrihahlardan dühuliyye, âidât ve teberruat namiyle alınacak mebaliğin kabulü ve hüsn-ü istimalinin temini, hasılı fırkanın bilcümle umur-ü muamelâtiyle iştigaldir.

12 — Fırkanın hariçle münasebeti hey'et-i idare kararlarına istinaden kâtib-i umumî tarafından idare olunacaktır. Diğer aza fırkanın mühürü ve kâtib-i umumînin imzasını hâvi bir vekâletnameyi haiz olmadıkça fırka namına beyannatta ve temaslarda bulunamayacaklardır. Aksi takdirde vuku bulacak faaliyet azanın şahıslarına âit ve racidir.

Muhabirler

13 — Muhabirler, fırkanın taşradaki yegâne selâhiyettar azasıdır. Vazifeleri fırka nazariyyat ve efkâr-ı siyasîyesinin mahallerin-

de neşir ve tamimi fırkaya taraftarlar kazanılması, bunlarla ahval-i mahalliyye hakkında ve fırkanın içtimaî programına tevfikan vücude getirilecek harekât-ı içtimaîyye ve iktisadiyyeye dair hey'et-i idareye muntazaman malumat itası ve zamanında teşekkül edecek intihabat encümenlerinin faaliyetine iştiraktir.

İntihabât Encümenleri

14 — İntihabat encümenleri merkezde ve taşrada hey'et-i idarenin ve muhabirlerin iştirakiyle intihabat esnasında teşkil olunacak ve hey'et-i siyasiyyenin mahallî zümrelerle bilâistişare irae edeceği fırka namzedlerinin intihab edilmeleri için çalışacak ve intihabın hitamında tatil-i faaliyet eyleyeceklerdir.

Kongre

15 — Kongre, hey'et-i siyasiyye ile intihabat encümenlerinin bulundukları mahallerden gönderilecek mümessillerden teşekkül eder. Mümessiller intihabat encümenlerinin havze-i faaliyetleri dahilindeki fırka azasının addi nisbetinde intihap ve izam olunur. Azası miktarı yüz kişiye kadar olan mahallerden bir mümessil, yüzden ziyade azaya malik olan mahallerden her yüz aza ve küsüratı için birer mümessil olmak üzere aza nisbetinde mümessil gönderilir.

16 — Kongre mecalis-i teşri'iyyenin küşadından evvel hey'et-i idarenin daveti üzerine in'ikad eder. Hutut-u esasiyesine halel gelmemek üzere programın tatbikatına müteferri mevaddın müzakere ve tesbiti, mesail-i umumiyye hakkında kararlar ittihazı ve nizamname-i dahilînin tadili Kongre'nin vazifesidir.

BELGE 4

Şura-yı Saltanat'ta Millî Ahrar adına Refik Bey tarafından yapılan konuşma*

"Refik Bey — Mütareke'yi müteakip yapılan işgallere ilâve olarak Anadolu'nun bir çok kısmı son haftalar zarfında İtalyan ve Yunan kıtaları tarafından işgal edildi. Bâbıâli'ye verilen notalarda mütareke mukavelenamesinin yedinci maddesi hükümlerine tevfikan vaki olacakmış gibi gösterilen ve gün geçtikçe, genişlik, şiddet ve açıklık peyda eden bu işgallerin hakikî mahiyeti ilhaktan başka birşey değildir. Damat Ferit Paşa kabinesinin istifasını mucip olan ve kısmen de kendi kusurundan doğan bu elim ve facialarla dolu hali ikinci

* Kaynak: M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, C. II, s. 117 - 118 (yazar tarafından kısmen sadeleştirilmiştir).

Damat Ferit Paşa kabinesinin, 19 Mayıs tarihli Hatt-ı Hümayun'da ferman buyurulduğu üzere, "Hukuk-ı devlet ve milletin mahfuziyetinin tamamlığı" şekline getirilebileceğine kaani değiliz... Edirne'yi de içine alan Trakya'nın ve Arabistan hududundan Karadeniz'e kadar uzanan bütün Anadolu'nun, Hükümetin notasından maada bir yerde vücudu olmayan, Ermenistan değil yalnız Ermenilerin çoğunluk teşkil ettiği mahallere geniş idari muhtariyet bahşolunmak şartiyle doğrudan doğruya padişahın hakimiyetleri altında kalmak şekli, galip İtilâf devletlerinin kabul ve ilân eylediği Wilson prensiplerinin metni ve ruhu dairesinde, mülkî ve millî birliği sağlamaya çalışan yeni Türkiye için, bir ve tek idari vekâlet teminine hemen girişmek, yeni hükümet için bir umde, bir farize olmalıdır. Binaenaleyh evvel-i emirde kanunun asli heyeti yerine ahvalin ağırlığı icaplarına uygun ve umumun güvenini haiz bir hükümetin vakit geçirmeksizin vazife ifasına davet buyurulmasını Padişahımızdan talep ve istida ederiz."

BELGE 5

Kurucular Listesi

Program altında yazılı isimler:

Câmi Bey (Baykurt, Esbak Fizan Meb'usu) (Kâtib-i Umumî), Asaf Muammer (Kütayis) (Söz gazetesi muharriri), Agâh Mazlum Bey (Dava vekili), İsmail Suphi Bey (Soysallıoğlu, Söz gazetesi sahibi), Bekir Sami Bey (Sabık Valilerden), Tevfik Hamdi Bey (mütekaidin-i Askeriyeden), Refik İsmail Bey (Dava vekili), Süleyman Nüzhet Bey (Eshab-ı emlâkten), Şakir Bey (Sarıca, tüccardan), Abdülhak Şinasi Bey (Hisar, eshab-ı emlâkten), Mahir Sait Bey (eski Ankara meb'usu), Mehmet Refik Bey (mühendis ve muallim).

XXVII
İNGİLİZ MUHİPLER CEMİYETİ
(The Friends of England Association)

KURULUŞ YILI: *20 Mayıs 1919*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Beyoğlu, Mis Sokağı, Romanya Sefarethanesi karşısı*[2] 1920'deki adres: *Cağaloğlu'nda Hasan Fehmi Paşa konağı.*

İLK KURUCU VE YÖNETİCİLER[3] Fahri Reisler: *Eski vezirlerden Memduh Paşa, Şehremini Cemil Paşa, Damad-ı hazret-i şehriyâri Ahmet Zülkefil Paşa, Mahkeme-i Temyiz reisi Ali Rüşdi Efendi, Kâmil Paşazâde Abdullah Efendi, 5. Kolordu Kumandanı (Kiraz) Hamdi Paşa.* Daimi Reis: *Kâmil Paşazâde Şevket Bey.* Reis-i Sâni: *Sâbık Şura-yı Devlet azası Sait Molla Bey.* Reis Vekili: *Enver Bey (Erkânıharbiye Miralaylığından mütekait).* Daimî azalar: *Sadrettin Bey (Sabık Tahran Sefiri), Safiyettin Bey (Milli İktisat Bankası Müdürü)*[4] *Ressam Ahmet Paşa (Bahriye Feriklerinden), Abdullah Zühtü Bey (muharrir), Nebil Ziya Bey (Umum Şirketler Komiseri), Nazif Sürurî Efendi (Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi sabık reisi), Mahrukizâde Cafer Bey (Sabık Bombay Başşehbenderi), Emin Bey (Kurena-yı sabıkadan), Ahmet Rıfat Bey (Sadr-ı azam Halil Paşazâde), Nüzhet Paşa (Mersin Mutasarrıflığından mütekait), Halit Bey (Ma-*

[1] Bu tarih, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivinden alınmıştır.

[2] İlk merkez adresi, "İstanbul, Sıhhiye Müdüriyeti karşısı"dır. Daha sonra, 1919 Eylül ayı sonunda, **İkdam**'ın verdiği habere göre, Merkez-i Umumî bu adrese taşınmıştır (25 Eylül 1335). Adres 1920 kongresinde değişmiştir.

[3] 1919 yılı yönetim kurulunu oluşturan bu isimleri, kitabımızın ilk baskısında **Sabah** gazetesinden almıştık (28 Eylül 1335). Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivinde, Cemiyet'le ilgili resmi fişte de aynı isimler vardır. 1920 ve 1921 yılları yöneticilerinin adları ayrıca gösterilmiştir. (Bk. s. 478, not. 27).

[4] Kurucular arasında, yüksek memur ve ekonomik alanda görevliler bulunması ilginçtir. Cemiyetin kurucular grubu yalnızca, entellektüellerden oluşmuş değildir. Örneğin, Millî İktisat Bankası, İngilizlerin ilgilendikleri bir kurumdur. Netekim senetlerinin çok büyük bir kısmı **British Trade Corporation** tarafından satın alınmıştır. (**İkdam**, 26 Şubat 1335, s. 2). Bu arada, yönetici kadronun başında **Sait Molla** gibi, bir din adamının bulunduğu da unutulmamalıdır.

liye Nezareti sabık veznedarı)[5] Muhasip aza: *Vahi Bey (Maarif Nezareti sabık Muhasebe Müdürü)*[6].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

OSMANLI İmparatorluğu üzerinde uzun süre vesayet kurmuş olan İngiltere, Mütareke döneminde de, İstanbul'da her bakımdan faaldir. Bir yandan İttihatçı avına çıkmıştır. Öte yandan Yunan ordularını Anadolu içlerine sürmektedir. Bu arada, kamuoyu oluşturmak amacıyle Türk yandaşlar aramaktadır.

Türklerle daha 1876'da ortak dernek kurma girişimlerine geçmiş olan İngilizler "Mesail-i Şarkiye Cemiyeti"ni (Eastern Question Association) kurmuşlardır[7].

1919 yılında "İngiliz Muhipler (ya da Muhipleri) Cemiyeti" kurulmuştur. Mütareke'nin hükümetçi kadrosundaki isimler bu cemiyette de vardır.

1922 yılının Şubat'ında devletin resmi gazetesinde "Muhacirin-i İslamiye için İngiliz Muavenet (yardım) Cemiyeti'nin bir ilânına rastlanır[8].

Bu bir kaç örnek içinde en önemlisi İngiliz Muhipler Cemiyeti'dir.

1. *Kuruluş ve İdeoloji Sorunları*

"İngiliz Muhipler (dostlar) Cemiyeti", (ya da kısaca Muhipler'i), Mütareke döneminde İngiliz çıkarlarına araç olarak planlanmıştır. Ne bir kültür, ne de bir hayır derneğidir. Osmanlı devletinin can çekişme sürecinde tamamen özel bir yeri vardır. İngiliz parasıyla, İngiliz kontrolu altında İngiliz politikasının

[6] Sabah'ın listesindeki bu isim, E.G.M.A.'de, **Vehbi** olarak görülüyor.

[5] Bu isim, **Sabah** gazetesinin verdiği listede vardır. Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivindeki listedeyse görülmemektedir.

[7] Cemiyet'in adı yanlış çevrilmiştir. "Mesele-i Şarkıyye" (Şark Meselesi) olarak çevrilmesi daha doğru olurdu. Cemiyet'in İstanbul'da ve Londra'da olmak üzere çift adresi vardır. İki maddelik kısa programı ilginçtir. Cemiyetin çalışmaları hakkında bilgilerimiz yoktur. 1876'da kurulduğuna göre, Yeni Osmanlılar döneminin son kısmında yer alır. Başkanı **Frederic Harrison**, **Auguste Comte**'cu ve Ahmet Rıza Bey'in dostudur. (Ernest Edmondson Ramsaur, **The Young Turks**, s. 90). İngiliz - Türk cemiyetçiliğinin bir örneği olarak Cemiyet'in programı fotokopisiyle beraber verilmiştir (Bk. s. 484, Belge 1).

[8] TV, Sayı 4396, 21 Şubat 1338, s. 3.

savunuculuğunu üstlenmiş Türkler tarafından kurulmuştur.

Cemiyet'in görüntüdeki amacı, Osmanlı İmparatorluğu ve halifeliği ile Büyük Britanya İmparatorluğu (Commonwealth) arasındaki geleneksel dostluğun sürdürülmesidir. İngiliz "kavm-i necibinin" (yüce milletinin) dostluğunun *hayatî* önemini hiçe sayarak hükümeti ele geçiren "serseriler" (İttihat ve Terakki kastediliyor), "Harb-i Umumî"ye girerek bu dostluğa dört yıllık kanlı bir ara vermişlerdi. Cemiyet bu açığı kapatacaktır (Program giriş bölümü, Bk. s. 486, Belge 2). Ayrıca, Büyük Britanya egemenliği altında yaşayan milyonlarca müslümanla Halife arasındaki zayıflamış bağlar da güçlendirilecektir. Ne var ki, özellikle Hintli seçkinlerin, Türkleri öven ve İngiliz politikasını yeren tutumları Cemiyet'in kuruluşuna etkin durumdadır. Hele "sabah namazında İstanbul'daki Halife için dua edip, öğleyin de onun askerleriyle savaşmak" çelişkisi bu etkinliği arttırıcı niteliktedir[9].

Cemiyet, ayrıca Türkleri İngilizlere ve öteki uygar devletlere, onları da Türklere tanıtma görevini de yüklenmiştir.

Bu nedenle Cemiyet'in örgütlenmesine özel bir titizlik gösterilmiştir. Önce biri Osmanlı ve müslüman *(Sait Molla)*, öteki İngiliz ve hıristiyan *(Rahip Frew = Fru)* iki din adamına kuruculuk ve yöneticilik görevi verilmiştir.

Papaz Frew, İngiliz haberalma örgütünün (Intelligence Service) İstanbul örgütü başındadır. Kendisine Padişah tarafından nişan verilmiştir. İngilizlerin direktiflerini, parasal yardımları onun kanalıyla Cemiyet'e aktarılmıştır.

Sait Molla'ya gelince, adı Cemiyet'le bütünleşen bu kişi, İstanbul Hükümeti kadrosu içindedir. Şura-yı Devlet azalığından Adalet müsteşarlığına getirilmiştir[10]. Yine Divan-ı harplerde

[9] Örneğin Paris Barış Konseyi'nin (On'lar Konseyi) Osmanlı temsilcilerine verdiği ağır ve suçlayıcı memorandum'u eleştiren şu kitaba bk. Şeyh Müsir Hüseyin Kıydavi, **İslâma Çekilen Kılıç yahut Alemdâran-ı İslâmın Müdafaası** (Tüm kitap bu konuya ayrılmıştır).

[10] Sait Molla'nın biyografisi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Adliye müsteşarlığına atanması 8 Nisan 1920 tarihindedir (**Peyam-ı Sabah**, 9 Nisan 1920). Bu görevde sekiz ay kadar kaldıktan sonra istifa ettiği bildirilmiştir. **Alemdar** "affedildiği" (görev dışı bırakıldığı) haberini verir (1 Teşrin-i sâni 1920). Bir gün sonra Adliye Nezareti açıklama yaparak, Sait Molla'nın istifaname vermeden kendi isteğiyle ayrıldığını ve "hasbelvacip" (gerekli görüldüğü için) görevinden ayrıldığı bildirilir (**Alemdar**, 3 Teşrin-i sâni 1920). Biyografisi bakımından ilginç bir haber de, 2250 İngiliz lirasına sigortalı olan evinin, ayrıca 12000 İngiliz lirasına sigortalı

—›

"müstantik hâkim"liğine (sorgu yargıçlığına) tayin edilmiştir[11]. Cemiyet'in ideolojisi birbiriyle çok sıkı ilişkiler içinde olan bu iki din adamının işbirliği ile geliştirilmektedir.

Sait Molla'nın, Anadolu'daki belediye reislerine tek tek çektiği telgraflarda, açıkça ilân ettiği biricik kurtuluş yolu İngiliz mandası (mandat) ve koruyuculuğudur[12].

Bu görüş İngiliz Muhipleri'ni Hürriyet ve İtilâf'la kader ortaklığına götürmüştür ve Muhipler'le İtilâfçı'lar arasında bir çeşit bütünleşme yaratmıştır. (Bk. s. 293). Osmanlı devletinin de alınyazısını saptayıcı bu ortaklığın belirlediği üçüncü bir ana çizgi de doğal olarak yoğun bir İttihat ve Terakki — Müdafaa-i Hukuk düşmanlığıdır[13].

İttihatçıların Cemiyet'i ezmek istediklerine ilişkin suçlamalar resmi İngiliz belgelerinde yaygındır[14]. Ayrıca Sait Molla ekibi Mahmut Şevket Paşa'nın katillerinden *Çerkes Hikmet*'le, Adapazarı'nda ilişki kurmuş ve onu Anadolu hareketine karşı silâhlı eyleme geçirmiştir[15]. Müdafaa-i Hukuk'a karşı asıl eylemciliği, İstanbul Hükümeti Hürriyet ve İtilâf'la birlikte üstlendiği için, Muhipler de bu tutumdan hisselerine düşeni almışlardır.

Cemiyet ve Basın

İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin gazetesi *İstanbul*'dur. (Önce-

eşyalarıyla beraber yandığı (**Tevhid-i Efkâr**, 22 Temmuz 1922), daha sonra da evin kardeşi Şura-yı Devlet eski azası tarafından yakıldığının saptanışıdır. Mesut Beyin ömür boyu kürek, Sait Molla'nın da on yıl kürek cezalarına çarptırıldığı ve sigorta parasını alarak kaçtığı haberi de verilmiştir (**İkdam**, 4 Eylül 1923).

[11] Sait Molla'nın bu görevine tâyin iradesi 23 Mart 1335 tarihlidir (**TV**, Sayı 3509, 30 Mart 1335).

[12] Sait Molla'nın İngiliz koruyuculuğunu öven bir yazısı için bk. **İstanbul** 15 Eylül 1920 — Ayrıca İngiliz (İşgal) Yüksek Komiserliğine verdiği bir yazıda da bu görüşünü belirtmiştir. (Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C. III, Belge 266, s. 610-613).

[13] 12 sayılı notta verilmiş olan ikinci belgede, Sait Molla Damat Ferit Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya gönderdiğini bildirir ve İzzet, Tevfik, Ali Rıza, Salih Paşalar aleyhinde bulunur. Bu açıklamalarına kendi ideolojik görüşlerini (kurtuluş çarelerini) de ekler. Kendisinin ve "dostlarının" Türkiye'de uygulamayı kararlaştırdıkları politikanın üç ana çizgisini de bildirir: "1 — **Memleketin gerçek eğitim ve bilgisine uygun bir hükümet şekline sahip olması; 2 — Memlekete zarar getirmekten başka bir işe yaramıyan panislamcı ve panturancı akımları yok etmek; 3 — Her hal ve kârda İngiliz uygarlığından yararlanmak**" (Bilâl N. Şimşir, **Aynı cilt**, s. 613).

[14] Bilâl N. Şimşir, **A.g.e.**, C. I, (İngiliz Haftalık İstihbarat raporu), s. 284.

[15] Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Vesika 174 (1927 baskısı).

leri *Yeni İstanbul*, sonra da *Türkçe İstanbul* adıyla çıkmıştır). Başlığının altında Cemiyetin İngilizce adı vardır *(The Friends of England Association)*. İttihatçı grubun gazeteleri de *(Mes'uliyet, Sabah, Peyam-ı Sabah)* Muhipler'e sürekli dostluk göstermişlerdir. Ankara'da çıkan *Mefkûre* gazetesi, Cemiyet şubesinin açılacağını müjde olarak vermiştir[16].

Türkçe İstanbul'un başyazarı Sait Molla Fransız gizli haberalma örgütünün dikkatini çekecek derecede özelliklere sahip görünmüştür[17]. Sait Molla, Damat Ferit Paşa'nın zayıf durumundan yararlanarak bir kaç sayılık *Dersaadet* gazetesini[18]. çıkarmıştır. Sansür, bu alanda kurtarıcı rol oynamıştır. Bu arada beraberliği bozacak kadar olmasa da, Sait Molla - Ali Kemal Bey arasındaki polemik dikkati çekicidir[19]. Yine *Türkçe İstanbul*'un Sosyalist Fırkası'nın organı *İdrak*'in bildirisini bastığı için kapatılmış olması da ilginçtir.

İç yapı sorunları

İngiliz Muhipler Cemiyeti, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın uza-

[16] Ankara'da çıkan **Mefkûre** gazetesi başyazısını Cemiyet'e ayırmıştır ve kuruluşunu "müjde" olarak vermiştir (11 Ağustos 1335 sayısı). Selim Sarıbey, Kiraz Hamdi Paşa'nın Bandırma ve yöresinde Cemiyeti örgütlendirme girişimlerinden sözetmektedir (**İstiklâl Harbinde Mudurnu - Bolu - Düzce**, s. 21).

[17] Fransız istihbaratınca hazırlanan raporda (5 Şubat 1919, sayı 144) **İstanbul** gazetesi için "İngilizci" (anglophile) eğilimleri çok açık (affiché) denmektedir. Gazete boyutlarının meslekdaşlarına oranla iki kat büyük olduğu ve 11 Ocak sayısında İngiltere Kraliçesinin portresinin yayınlandığı, kendilerini İstanbul'da karşılayamamış olmanın üzüntüsü belirtildiği yazılıdır. Sait Molla, İngilizler Türkçe gazetelere yardım ederlerse bunun memleketin hayrına olacağını, fakat kendisine hiçbir yardım yapılmadığını belirtmiştir (Bk. s. 492, Belge 5).

[18] Tarık Mümtaz Göztepe, **Vahidettin Mütareke Gayyasında**, s. 362 - 363.

[19] **Ali Kemal** Bey'in, Muhipler Cemiyeti'ni Alman dostluk yurdu'na benzetmesi, **Sait Molla**'yı kızdırmıştır. **Alemdar** gazetesiyle verdiği cevaptan: "... Cemiyetimizin bugüne kadar ne kabine teşkilâtında ve ne de resmi ve siyasi hususlarda asla reyi ve karışması olmayarak, siyasetten uzak ve programına sâdık kaldığını, şu halde özel çıkar sağlanmasını, görevleri dışında bu gibi işlere karışanlarda ve ötedenberi özel çıkar sağlamanın yolunu bilenlerde aramak gerekeceğini Ali Kemal Bey'le matbaacı Boyacıoğlu Mihran Efendi'ye bildirmeyi öncelikle gerekli görürüm. İngiliz Muhipler Cemiyeti Reisi Sait (25 Eylül 1920). (Bu tarihte Sait Molla, henüz Adliye Müsteşarı değildir."

nabildiği yerlerde şube açma yoluna gitmiştir. Cemiyet'in İstanbul "kulübü" merasimle açılmıştır[20]. "Mim Mim grubu" raporlarına göre, yalnız İstanbul'da Cemiyet'in yirmiden fazla şubesi vardır[21]. İstanbul dışında, örneğin Tortum şubesinin açılışını bildiren haber ilginçtir. Yine, özellikle Anadolu'daki şubelerinin sayısı az olmamıştır[22]. Cemiyet'in 50.000 üyesi olduğu belirtilmiştir.

Cemiyet örgütünün ilginç bir yönü, üyeler arasında kadınların da bulunabileceğinin öngörülmüş olmasıdır. Dönemin başka derneklerinde rastlanmayan bu durum, uygulama planına çıkarılmış ve Cemiyet'in kadın üyeler kolu kurulmuştur[23].

Sait Molla, *Times* gazetesinde, Türkler lehinde yazılarıyla tanınmış *Theodor Morrison*'dan da, Cemiyet'e üye olmasını istemiştir, yazar. Molla ile işbirliği yapmayı, barışın imzalanmasından sonraya ertelemiştir. Bununla beraber bazı İngiliz yazarlarının dostluğu sağlanmıştır[24].

[20] 18 Ağustos 1920'de, Cağaloğlu'nda Hasan Fehmi Paşa konağında açılmıştır.. Açılış söylevinde, İngiliz dostluğu övülmüş, Türk-İngiliz ticaretinin geliştirilmesine çalışılacağı belirtilmiştir (19 Ağustos 1920, s. 3).

[21] TİTE arşivi, 39 sayılı dosya içinde incelediğimiz çeşitli belgelere ve özellikle **Mim Mim grubu** istihbarat raporlarına göre bu şubelerin adları; Fatih, Beylerbeyi, Üsküdar, Kızıltoprak (Feneryolu), Paşabahçe, Büyükdere, Ortaköy, Beşiktaş, Unkapanı, Eyüpsultan, Şehremini, Pangaltı, Kocamustafapaşa, Kadıköy, Tophane, Kumkapı, Haydarpaşa — Ayrıca, Cağaloğlu şubesinin açılış merasimi için bk. **Alemdar** (1335, No: 605 - 2905).

[22] Gottard Jaeschke 18 Eylül 1919 gününün haberleri arasında 50.000 üye notunu verir (**Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, 1970**, s. 65) — Örgütlenme konusunda yeterli bilgiden yoksunuz. Ancak bazı gazete haberleri yararlı olmaktadır. Örneğin Ankara'da çıkan **Mefküre** gazetesinin, başyazısını Cemiyet'in açılacak şubesine ayırdığını belirtmiştik. (Bk. s. 476, not 16). Aynı gazete Cemiyetin resmen açıldığını ve İstanbul'daki Cemiyetin şubesi olduğunu bildirmiştir. Kurucu olarak da şu isimleri vermiştir: **Dr. Ömer Vasfi** (Reis), **Dr. Muhittin Celâl** (Kâtib-i Umumî), Tüccardan **Arapzade Ziya, Dr. Âdil, Dr. Osman Yaşar,** Matbaa Müdürü **Nihat** (25 Ağustos 1335 sayısı) — Tortum'da ahalinin "Kemal-i hararetle Cemiyet'e dehâlet ve iştiraki" haberi verilmiştir (**İkdam**, 29 Mayıs 1919) — **Ali Fuat Paşa'nın İsmail Hâmi Bey'e** anlattığına göre Eskişehir Valisi Muhittin Paşa'nın İstanbul'a giderek **Sait Molla** ile teması sonucu, bu kentte bir şube açma girişimi olmuştur (**Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 69).

[23] İsimleri saptanabilen kadın üyeler: Belkıs Ömer, Seher Nüzhet, Ayşe Celile, Fatma Cevdet, Melek, Nadire Cemal, Nesibe Ziya, Naime Cemal (**TİTE** arşivi, dosya 39).

[24] İkdam, 28 Temmuz 1919 — Sait Molla **Alemdar** yazarına verdiği

Cemiyet'in örgütlenmesinde, giderek değişiklikler yapılmıştır. Önce mühür değiştirilerek, Cemiyet'in hem Türkçe, hem İngilizce adını belirtici biçime sokulmuştur[25]. "Hüviyet varakaları" (kimlik kartları) da değiştirilmiş ve yeni mühürle donatılan yeni kartlar verilmiştir. Eski varakaların kullanılmaması bildirilmiştir[26].

1921 yılında, "Nizamname"de değişiklik yapılması kararlaştırılmıştır. Buna göre, tüm İstanbul şubeleri kapatılacak, üyelerin tümü İstanbul merkez kuruluna bağlanarak, kendilerine fotoğraflı kimlik kartları verilecektir[27].

Kongreler

Mütarekenin siyasal dernekleri arasında, İngiliz Muhipler Cemiyeti, hem en fazla kongre yapan, hem de en uzun ömürlü olanlarındandır.

İlk kongre, 1920 Temmuzunda yapılmıştır. İstanbul ve yöresindeki şubeler temsilcileri, oybirliği ile idare heyeti'ni yenilemişlerdir. Eski üyelerden bir kısmı değiştirilmiştir[28]. Daha sonra

bir demeçte **Theodor Morrison'a** bağlanan bu şarttan söz etmemiştir. Ayrıca Londra Cemiyet-i İslâmiye Reisi "arkadaşımız" dediği **Marmadock Picthall, Ağa Han, Emir Ali, Yakub Hasan,** Amiral Sir **Edmond,** Kapiten **Bennet** gibi kişilerin lehimizdeki eğilimleri ve destekleri sağlayıcı olduklarını bildirmiştir. Yine **Lord Balfour'un** "teveccühkâr" tutumunu da belirtmiştir. **Lloyd George'a** gelince, bu kişinin tutumunu tarafsız kalma zorunluluğuna bağlamıştır. Ve yine Cemiyet'in İngiltere'den "muavenet" (yardım) görmediğini sözlerine eklemiştir (**Alemdar,** 17 Kânun-ı sâni 1336, s. 3).

25 İstanbul Kulübünün 23 Ağustos 1920 toplantısında alınan karar (Alemdar, 25 Ağustos 1920).

26 Alemdar, 5 Nisan 1921, s. 4.

27 Alemdar, 19 Ağustos 1920.

28 Bu kurula seçilenler: Fahrî (Onursal) Reis: Kâmil Paşazade Şevket (Ziraat Bankası Umum Müdürü), Reis-i evvel. (1. Reis): Adliye Müsteşarı Sait Molla Bey, Fahri reis-i sâni (2. Reis): Erkân-ı harb-ı Bahriye Reisi Enver Bey, Fahri azalar: Şerif Sadettin Paşa, Rüştü Efendi (Adliye Nazırı), Aristidi Paşa (Âyan reis-i sânisi), Azaryan Efendi (Âyandan), Ali Kemal Bey (sâbık Dahiliye Nazırı), Mehmet Ali Bey (eski Dahiliye Nazırı), (Kiraz) Hamdi Paşa, Arifî Bey (Mahkeme-i Cinayet Reisi), Abdullah Bey (İstanbul Valisi), Faik Bey (Sabık Kurenadan), Cevat Bey (İstinaf Müddeiumumisi), Hoca Ahmet Rasim Avni Efendi (Darülhikme azası). **Daimî azalar:** Rıza Tevfik Bey (Âyandan, Şura-yı Devlet sabık reisi), Vasfi Efendi (Âyan Reis Vekili), Refik Halit Bey (Posta Telg-

→

yapılan bir ara toplantısında (23 Ağustos 1920), İngilizci eğilim yeni kararlara bağlanmıştır[29].

Hürriyet ve İtilâf içindeki hizipleşme, *Muhipler*'i de parçalamıştır. Sait Molla'ya karşı harekete geçen *Miralay Sâdık — İsmail Bey* (Gümülcineli) grubu, 9 Eylül 1337 (1921) tarihinde Şehzadebaşı'nda topladığı bir kongrede, "idare heyetini" düşürerek, yeni bir kurul seçmişlerdir[30].

Mutedil Hürriyet ve İtilâf grubuna dayanan *Mustafa Sabri — Sait Molla* takımı da, 6 Ekim 1921'de yaptıkları bir kongrede, Şehzadebaşı kongresi "fâsit" (hileli) sayılmıştır. Son toplantı, Pera Palas Oteli salonlarında ve noter huzurunda yapılarak, yeni bir yönetim kurulu seçilmiştir[31].

raf Umum Müdürü), Nâzım Paşa (sabık Selânik Valisi), Reşit Bey (sabık Kurenadan), Safiyettin Bey (sabık İşkodra Valisi), Salim Paşa (Şehremini vekili), Hafız İsmail Efendi (Darülhikme azası, Leon Bey (eski Cemiyet-i Rüsumiye azasından), Nebil Bey (Şirketler Komiseri), Ahmet Rıfat Bey, Hoca Münir Efendi (Medresetülkuzzat Müdürü), Sermet Bey (Bahriye Miralaylığından mütekait), **Müfettiş**: Abdi Bey (Beykoz ve Paşabahçe şubesi reisi) (**Alemdar**, 17 Temmuz 1920).

29 Alınan kararlar: 1 — İngilizce öğretiminin mekteplerde kabulü ve Galatasaray Sultanisi (lisesi) derecesinde bir mektebi sultanî teşkili ile İngilizce öğretim yapması ve mekteplerde okutulup din kurallarımıza aykırı olan kitaplarla İttihat ve Terakki'yi öven ve İngiliz düşmanlığını içeren kitapların değiştirilmesi hususlarının hükümete bildirilmesi; 2 — Cemiyetin bir kaç aydan beri kullanılmayan Türkçe yazılı mührü değiştirilerek, Türkçe ve İngilizce olarak kazılan mührün kullanılması; 3 — Bu ana kadar verilen kimlik kartlarının biçim ve içeriği düzeltilip değiştirilerek, eski kimlik kartlarının tamamen değiştirilmesi ve Heyet-i İdare kararı ile yeni mühürle mühürlenmiş sertifikaların verilmesi (**Alemdar**, 25 Ağustos 1920, s. 3).

30 Yeni Yönetim Kurulu üyelerinden belli başlıları: Miralay Sadık, Gümülcineli İsmail, Hoca Vasfi Efendi, Hoca Râsim Avni Efendi, Mısırlı Kaptan Lûtfi (Londra Cemiyet-i İslâmiye azasından), Şebinkarahisar meb'usu Feyzi Bey, Evranoszade Sami Bey, Beyoğlu eski mutasarrıfı Sadullah Bey (**TİTE, Saffet** imzalı ve 10.9.1337 tarihli Mim Mim Grubu tezkeresi).

31 Reis-i fahri: Sabık Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi (36), Reis-i sânii fahri: Kâmil Paşazade Şevket Bey (36), Reis-i daimi: Sait Molla Bey (39), **Meclis-i İdare azaları**: Rıza Tevfik Bey (38), Ali Rüştü Efendi (36), Hâfız İsmail Efendi (Darülhikme azası) (32), Salim Paşa (30), Miralay Sermet Bey (28), Ahmet Rıfat Bey (26), Safiyettin Bey (26), Cemal Bey (eski Dahiliye Nazırı) (25), Emin Paşa (Sabık Merkez Kumandanı), (24), Nemlizade Besim Bey (tüccardan) (20), İbrahim Paşa, Etfal Hastahanesi Sertabibi) (17). **Hey'et-i adule azaları**: Hasan Fehmi Efendi (sabık Mahkeme-i

—›

3. *Cemiyet'in Eylemleri*

1919 Seçimi

Cemiyet, yine İtilâfçıların ve özellikle Damat Ferit Paşa'nın izinde olarak, 1919 seçimlerini boykot etmiştir. Bir siyasal parti olmadığı halde, "serbest bir intihap olamıyacağı için", şimdilik intihabata iştirakı muvafık-ı hal" görmemiş ve şubelerine bu yolda tebligatta" bulunduğunu basında ilân etmiştir[32]. Yine Kadıköy şubesi, 1919 seçimi hakkında hazırladığı protestoyu "şehremanetine" vermiştir[33].

"Himaye-i Vatan Cemiyeti"

Muhipler'le *İtilâfçı*'ların işbirliği, ortak dernekler kurulmasında da görülmüştür. Bu dernek, İstanbul'da, her iki tarafın Şehremini şubelerince girişilmiş bir eylem birliğinin sonucudur. Kurucuların başında Şehremini Hürriyet ve İtilâf Şubesi reisi imam Hâfız *Halit Efendi* ile, aynı semtin İngiliz Muhipleri Şubesi reisi *Halis Efendi* vardır. Toplantılar, imam efendinin görevli bulunduğu İbrahim Çavuş camiindeki "heyet-i ihtiyariye" odasında yapılmaktadır. Cemiyetin çalışmaları hakkında hemen hiç bilgimiz yoktur[34].

Bu türde kurulan başka bir siyasal cemiyet te, *İlâ-yı Vatan Cemiyeti* olmuştur.

Ayrıca *Tarikat-ı Selâhiye* gibi derneklerin kurulmasında da Hürriyet ve İtilâf'ın rolü olduğu açıktır.

Hemen belirtilmesi gereken bir olgu şudur ki, İstanbul Hükümeti doğrultusunda —ve Anadolu aleyhinde— kurulmuş olan "cemiyet"ler ve "fırkalar"ın hemen tümünün yönetim kurullarında, aynı kişilere rastlanmaktadır. Örneğin *Sait Molla*, İngi-

Temyiz azası), Cevdet Molla Bey (sabık Meşihat Müsteşarı), Avukat Reşit Bey (sabık İstinaf Cünha Mahkemesi reisi), Avukat Ekrem Bey (sabık Beyoğlu Sulh hakimi), Avukat İsmail Efendi (sabık Beykoz hakimi), Avukat Kâmuran Bey, Abdi Bey (sabık merkez memurlarından), Avukat Hoca Emin Efendi, Avukat Hafız Sami Bey (**TİTE** Arşivi, dosya 39).

32 Seçime katılmama nedenleri, Cemiyet'in siyasal nitelikte olmadığına dayandırılmış, sonra da seçim güvenliği ve özgürlüğünün sağlanamayacağı olarak gösterilmiştir (**Alemdar**, 9 Teşrin-i sani 1335, s. 2).

33 **Alemdar**, 18 Teşrin-i sani 1335, s. 1.

34 Bu bilgiler de, İstanbul'daki Mim Mim grubu ajanlarının raporlarından alınmıştır (**TİTE**, dosya 39).

liz Muhipleri, İla-yı Vatan cemiyetlerinin ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucularındandır.

4. *Muhipler ve Müdafaa-i Hukuk*

İngiliz Muhipler Cemiyeti Anadolu hareketinin doğarken boğulmasını amaçladığı için, Müdafaa-i Hukukçular tarafından daha Sıvas Kongresinden itibaren yakından izlenmiştir.

Kongrede, Amerikan mandası yandaşlarından olan *İsmail Hâmi Bey*, manda isteğinin açıkça ilân edilmemesini önermiştir. Neden olarak da İngilizlerce haber alınarak engelleme yoluna gidebileceğini göstermiştir.

Hâmi Bey'in ilginç bir açıklaması da, İngilizlerin haber alma kanallarından birinin Muhipler Cemiyeti olduğunu ortaya koymuş olmasıdır. Hâmi Bey'e göre, Dahiliye Nazırı Âdil Bey'in koruyuculuğunda bulunan Cemiyet "resmî bir teşekkül gibi hareket etmekte" ve bol para harcamaktadır[35]. Âdil Bey'in bu tür hareketi Müdafaa-i Hukuk cephesinde de bilinmektedir[36].

Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamaları da aydınlatıcıdır: İngilizler Âdil Bey'e 150.000, Konya Valisi Cemal Bey'e 200.000 lira vermişlerdir. Ankara Valisine belki daha fazla para vermişlerdir[37]. Sait Molla para aldığını kabul etmemektedir.

Mustafa Kemal Paşa İngiliz Muhipler Cemiyeti'ni özellikle izlemiştir. "Kadınlarımızın bile bu cemiyete alınmalarının, meb'uslarımızı etkileyeceği" bildirilmiştir[38]. Bu konuda "tamim"i, Cemiyeti nasıl izlediğinin bir kanıtıdır[39]. Ayrıca, Sait Molla'nın, Mahmut Şevket Paşa'nın katillerinden Çerkez Hikmet'in nasıl yararlanmaya kalkıştığını belirten de o olmuştur.

Heyet-i Temsiliye, özellikle, İstanbul'daki *M.M. (Mim Mim)* grubu aracılığıyla, İngiliz Muhipleri'ni kontrol altına alma olanağına sahip olmuştur. Sait Molla'nın *Papas Frew*'ya yazdığı mektuplar ele geçirilmiştir. (Belge olarak verilmiştir, Bk. s. 492). Bu yoldan, Ankara yakınlarında, Türkçeyi iyi bilen bir yabancının bulunduğu saptanmıştır ve 20. Kolordu Kumandanı vekili Mahmut Bey'e, gerekli önlemleri alması bildirilmiştir[40].

[35] Sıvas **Kongresi Tutanakları**, s. 68, 69.
[36] Kâzım Özalp, **Millî Mücadele**, C. I, s. 50 — Halide Edip (Adıvar), **Türkün Ateşle İmtihanı**, s. 55 - 56.
[37] Bilâl N. Şimşir, **A.g.e.**, C. 1, s. 171.
[38] Gazi Mustafa Kemal, **A.g.e.**, Vesika 156 (16/17.10.1335) (1927 baskısı).
[39] **Aynı Eser**, Aynı Vesika 156.
[40] **Hey'et-i Temsiliye Kararları**, s. 46.

Heyet-i Temsiliye, Sait Molla'nın yazdığı mektupların yayınlanarak kamuoyunda sergilenmesini, buna karşılık Mustafa Kemal Paşa'nın Papas Frew'ya yazdığı mektubun, teşkilâtçıların ele geçmemeleri amacıyla yayınlanmamasını karara bağlamıştır[41].

Heyet-i Temsiliye, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin eylemlerini önlemeyi çok önemli saymıştır. Bu tutumun en ilginç kanıtı Muhipler Cemiyeti'nin "kapu kapu dolaşarak ahaliye kâğıt mühürletmesine mani olunması"nın, Amasya Protokollerine bir madde olarak konulmasıdır[42].

Miralay İsmet (İnönü) Bey, Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı bir mektupta, *Muhipler*'in "İngiliz mandasını isteriz" diye halktan imza toplattığını bildirmişti[43].

Bu cemiyetin ne denli zararlı olduğunu Mustafa Kemal Paşa, henüz Meclis reisi bile seçilmeden, T.B.M.M.'de verdiği ilk söylevde vurgulamıştır[44]. Ve daha sonra, *Nutuk*'ta, Sait Molla ile Frew'un nasıl çalıştıklarını, ayrıntılarıyla anlatmıştır[45].

Yine, Papas Frew'un, İstanbul'da İngiliz gizli haberalma örgütünün yöneticisi olduğu Dr. Nihat Reşat Bey'e bildirilmiştir. Papas Frew'nun, aynı yıl Türkiye barışıyla ilgilendiği de Ankara'nın gözünden kaçmamıştır. (Bk. s. 490, Belge 4).

Cemiyet'in Sonu

İngiliz Muhipler Cemiyeti, İngilizlerin, Türk bağımsızlık hareketiyle kurdukları diyaloğun gerilimlerine bağımlı olarak var-

41 Aynı Eser, s. 58.

42 Gazi Mustafa Kemal, A.g.e., s. 177 (1938 baskısı) — Gottard Jaesche, A.g.e., 36, (23 Mayıs bölümü).

43 İstiklâl Harbi Gazetesi (Ömer Sami Coşar) (13 Ağustos 1919, s. 2).

44 T.B.M.M.'ni açış söylevinden: "Bu sıralarda idi ki, umum belediye reislerine Dersaadet'te İngiliz Muhipleri Cemiyeti teşekkül ettiği ve her tarafta bu cemiyete iştirak ile İngiltere müzaheretinin talebedilmesi lüzumu hakkında **Sait Molla** imzasıyla bir telgraf geldi. Bu meselede Hükümetin alâkasının derecesini anlamak için Sadrazam olan Ferid Paşa'dan keyfiyeti isti'lâm ettim, hiçbir cevap alamadım. Kendisinin eşhas-ı meçhule tarafından böyle gayr-ı muttarit ve muhtelif siyasî maceralara teveccühündeki teşebbüsatın azîm felâketlere sebep olacağını takdir eden millet, **Said Molla'**nın tebliğine sem'i itibar etmedi" (T.B.M.M.Z.Ç., C. 1, s. 9) — Gottard *Jaeschke*, A.g.e., s. 38 — İsmet Paşa'nın (İnönü) Cemiyet hakkındaki fikri için bk. Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 59 - 60.

45 **Nutuk**'ta Sait Molla ve eylemleriyle ilgili pasajlar için bk. s. 216, 235, 278. Papas Frew'ya ilişkin pasajlar için bk. s. 5, 27, 181, 205, 209, 216, 267. İngiliz Muhipler Cemiyeti ile ilgili noktalar için bk. s. 5, 19, 27, 181, 185, 189, 205 — 206, 209 — 211 (1938 baskısı).

olabilmiştir. Gittikçe gelişen zaferler karşısında ve tarihsel yerini bulan bir İstanbul içinde Cemiyet, İngiliz desteği sürebildiği kadar yaşayabilmiştir. 1922'de, Müdafaa-i Hukuk muhaliflerinin kaçış kargaşasında, *Muhipler* de kurtuluş çaresi aramışlardır. *Sait Molla*, Romanya'ya kaçmış ve yurt dışında ölmüştür. Üyelerden bir kısmı, Ankara İstiklâl Mahkemesince çeşitli cezalara mahkûm edilmiştir. Bir kısmı da yüzellilikler listesinde yer almışlardır.

B. İNGİLİZ MUHİPLER CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Mesail-i Şarkiye Cemiyeti

(Eastern Question Association)
Tarih-i Te'sisi: 1876

Reisi: Mister Frederic Harris

Reis-i Sâniler: Damad Ferid Paşa Hazretleri, Earl of Carlyle, Bishop of Birmingham, Lord Havrisham, Amiral Frementel, Mister Johnny Luin Heyl, Luleyn Davis, Hasan Sabri Beyefendi hazretleri, Said Beyefendi hazretleri, Lord Avbury, Seyyid Emir Ali, Profesör Vambéry.

İngilizce Kâtip ve mukayyidi: A. Robinson, 3 Plowden Buildings, LONDON, E.C.

Türkçe Fahri Kâtibi: Tal'at Bey - Bahriye Mektebi - Büyükada - Dersaadet.

Cemiyetin Mekasıdı

1 — Hükûmetin umur-u dahiliyesine müdahale etmeksizin Osmanlı meşrutiyet tarafdarânının izdiyad-ı kuvvet ve nüfûzuna çalışmak

2 — Serbestî-i edyan ile kanun karşısında insanlar arasında meşru olan müsâvat, beşeriyet-i müctemianın en mühim esaslarını teşkil etdiğinden şehrâh-ı terakkide Osmanlı milletine zâhir olmaları içün bilcümle hürriyetperver hükûmatın samumiyet, hüsn-i niyet ve muhadenetini celb ve temine Türkiye'nin şerait-i ictimaiyesini ta'dil ve ıslâha ve servetini teksire çalışan efkâr-ı terakki ve teâliye muin olmakdır.

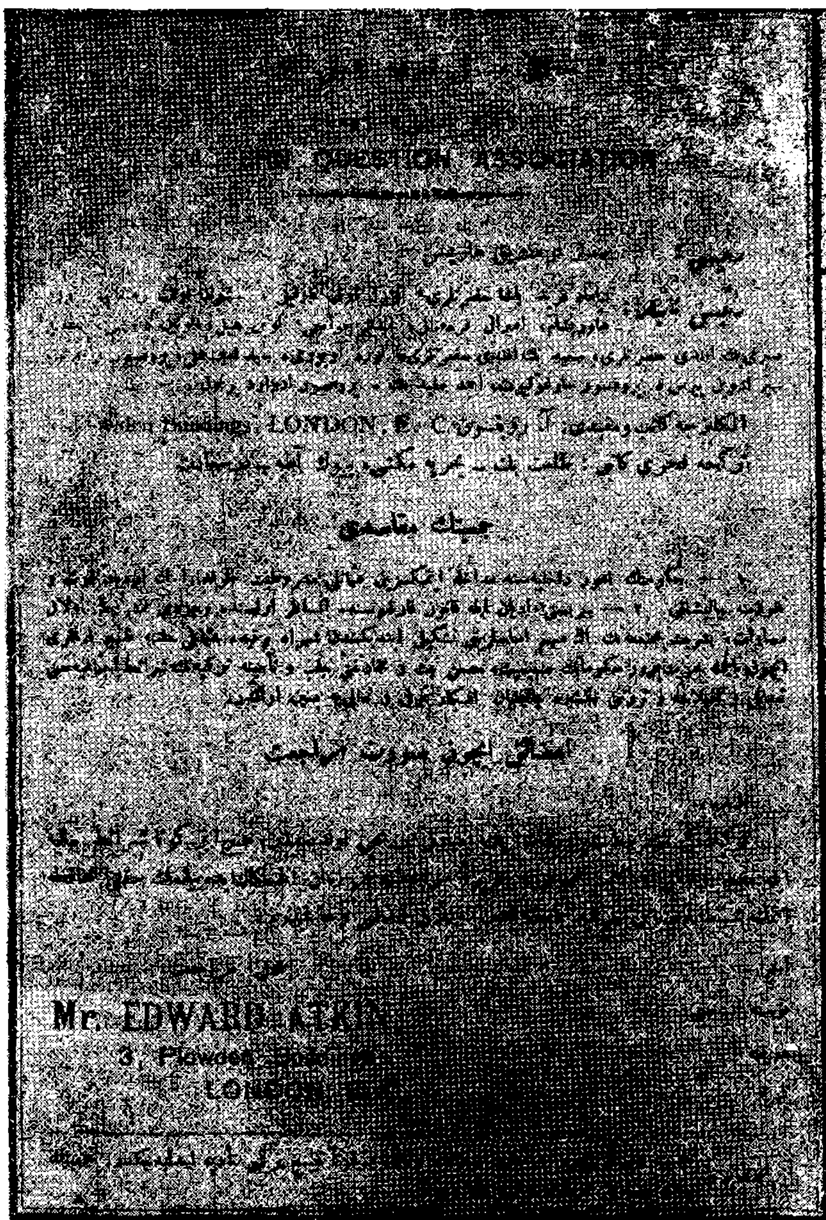
Azalık İçün Müracaat

Efendim,

Türkiye'de meşrutiyetperverânın pek sadık bir muhibbi olduğumdan, hiçbir güna şerait-i maliye ile mukayyed olmamak ve katib-i umumiye tahriren müracaatlü her zaman infikâk edebilmek hakkını muhafaza etmek şartıyla Mesail-i Şarkiye Cemiyeti'ne aza olarak kaydımı rica ederim.

İsim .... Mahall-i Müracaat
Posta Adresi .... Mr. EDWARD ATKIN
Hüvviyet .... 3 Plowden Buildings
Tarih .... London, E.C.

İhtar — Cemiyete duhûl içün ne esna-yı duhûlde ve ne de mevkuten hiçbir şey te'diye edilmiyecekdir. Cemiyetin bilcümle mesarifatı teberruat ile tesviye olunur.

LONDON

BELGE 2

İngiliz Muhipler Cemiyeti'nin Beyanname ve Programı*

İngiliz Muhipleri Cemiyetinin maksad-ı teşekkülünü izah eden beyannamesiyle programı berveçh-i âti aynen neşrolunur.

Zeyr-i idaresinde milyonlarca ehl-i İslâm bulunan İngiltere Devleti muazzamasıyla Hilâfet ve Saltanat-ı Seniye beyninde asırlardanberi berdevam olan muhadenet-i samimiyenin idame ve takviyesi, menafi-i İslâmiyenin ehemmi olduğu halde hükûmeti yedd-i gaspına geçiren serseriler tarafından bu anane-yi kadimeye ve menafi-i İslâmiyeye mugayir bir siyaseti sakime takip olunarak İngiltere Devlet-i Fahimesiyle ve kezalik dost-u kadimimiz olan Fransa ve Amerikan ve İtalya hükûmat-ı muazzaması aleyhine Hükümet-i Osmaniyenin harbe sürüklenmesi hasebiyle bürudet husulüne sebebiyet verilmesine ve arzusu hilâfında cebren harbe sevkolunan millet-i İslâmiyenin kadim dostları hususen İngiliz kavm-i necibi hakkındaki muhalasat ve muhadeneti kat'iyyen tagyir etmeyip hissiyat-ı İslâmiye kemafissabık berdevam bulunmasına binaen iki millet beynindeki meveddet ve muhadenet-i kadimenin teyit ve takviyesi ve İngiltere Devleti fahimesinin muaveneti hayırhahanesiyle Memalik-i Osmaniyenin temin ve vahdet-i hukuku için "İngiliz Muhipler Cemiyeti" namiyle bir cemiyet teşekkül etmiştir. Cemiyet-i mezkûre münhasıran ihtisasat-ı milliyeyi temsile sâidir.

İngiliz kavm-i necibi hakkındaki muhabbetini izhar ve cemiyetin maksadına iştirak etmek arzusunda bulunanlar cemiyete dahil olabilirler. Yalnız harb-i meşuma ve esna-yı harpta irtikâp olunan fecayie sebep olanlar kabul olunmaz.

Program

1 — Zeyr-i idaresinde milyonlarca nüfus-u İslâmiye bulunan İngiltere Devlet-i fahmiyesiyle Hilâfet ve Saltanatı câmi' Devlet-i Osmaniye beyninde minelkadim mevcut olan revabıt ve muhadenetin teyit ve takviyesi ve sailinin istihsali için merkezi İstanbul'da olmak üzere "İngiliz Muhipleri Cemiyeti" teşekkül etmiştir.

2 — Bu gayeye vusul için cemiyet, iki milletin menafi-i mütekabilesini telif ve tanzim edecek esbaba tevessül edecektir.

3 — Milel-i mütemeddinenin, alelhusus İngiliz kavm-i necibinin ilmi, edebi, içtimai, iktisadi terakkiyatından Osmanlıları müstefit edecek ve Osmanlıları da İngilizlere vesair milel-i mütemeddineye tanıtacak neşriyat ve tesisata hizmet eyliyecektir.

4 — Beşeriyetin muhibb-i şefiki, medeniyet-i hakikiyenin samimi

* Bu vesikanın kurucular tarafından hazırlanan ilk taslağı için bk. **M. Şükrü Hanioğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, 1981, s. 303-4.**

hâdimi ve Osmanlıların hayrıhahı olan bilcümle akvamın Osmanlılar hakkındaki malûmatını tevsi' ve Osmanlıları yakından tanımamaktan yahut ilkaat-ı garazkâraneden tahaddüs eden zehapları izahat ve delâil ile tashih için icabeden teşebbüsatta bulunulacaktır.

5 — Cemiyetin maksadını tasvip edenler cemiyete dahil olabilirler. Harp ve harp facialarına sebep olanlar kabul olunmaz.

BELGE 3

İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin Nizamname-i Dahilisi*

Madde 1 — İngiliz Muhipleri Cemiyeti programında muharrer makasada iştirak ve cemiyete duhul edenlerden müteşekkildir.

Madde 2 — Cemiyetin merkezi İstanbuldur.

Madde 3 — İstanbul'da ve vilayatta cemiyetin şubeleri bulunacaktır.

Madde 4 — Müessisler ilk meclis-i idarenin azası tabiiyesindendir.

Hey'et-i İdare

Madde 5 — Hey'et-i idare ilk seneye mahsus olmak üzere cemiyetin müessisleri tarafından intihap olunan bir reis ile 12 azadan mürekkeptir. Şu kadar ki reylerinden istifade olunacak zevat-ı mümtaze ve muhteremenin hey'et-i idare kararıyle fahri reis ve azalıklar intihabı caizdir.

Madde 6 — Reis ve azalıklara intihap olunacak zevatın memleketce maruf ve vatanla alakaları olmaları meşruttur.

Madde 7 — Hey'et-i idare rüesa ve azasının nısfı her sene berveçh-i ati tebdil olunur:

İstanbul ve vilayat şubelerinden intihap olunacak ikişer zat her sene Haziranın birinci günü İstanbul'da biliçtima rüesa ve azanın nısfı kıra ile ihraç ve yerlerine münasiplerini intihap ederler. Bu suretle ihraç olunan zevatın yeniden intihabı caizdir.

Şubelerde tayin olunacak ikişer zatın mahallerinde yahut İstanbul'da bulunan ve cemiyete kayıt edilmiş olan zevattan intihabı mücazdır. İntihabatın icrasına kadar inhilal edecek reis ve azalıklara hey'et-i idarece münasipleri intihap olunur.

Madde 8 — Cemiyete müteallik her türlü mukarrerat hey'et-i idarece ittihaz olunur. Gerek müessislerin gerek zevat-ı sairenin mukarrerat ve muamelata hiç bir suretle müdahaleye selahiyetleri yoktur.

Madde 9 — Hey'et-i idarenin mukarreratı ekseriyet-i mutlaka ile ittihaz olunur. Tesavi-i ârâ halinde reisin bulunduğu tarafın reyi tercih edilir. Gerek rüesa gerek aza hey'et-i idarenin kararına iktiran etmedikçe bir güna teşebbüsat ve icraatta bulunamazlar.

* Kaynak: İngiliz Muhibleri Cemiyeti, Dersaadet, Hilal Matbaası, 1335.

Hey'et-i Faale

Madde 10 — Hey'et-i faale bir reis ve reis-i sani ile lüzumu kadar azadan mürekkeptir.

Madde 11 — Hey'et-i faale rüesasıyle azasının intihap ve tayini ve ledel iktiza tebdili ve adetlerinin icabı maslahata göre tezit yahut tenkisi hey'et-i idareye aittir.

Madde 12 — Hey'et-i faale hey'et-i idarece havale olunacak husus hakkında tetkikat-ı lazıme icrasıyle vaki olacak mülahazatı havi raporlar tanzim ve hey'et-i idarenin mukarreratını icra ederler.

Madde 13 — Gerek tetkikat gerek icraatın istilzam ettiği ihtisaslara göre hey'et-i faale azası beyinlerinde vaki olacak intihabat ile lüzumu kadar şubeye ayrılırlar.

Madde 14 — Her şubeye tefrik olunan aza içlerinden birini ekseriyet-i ârâ ile reis intihap ederler.

Hanımlara Mahsus Hey'et-i Faale

Madde 15 — Hanımlara mahsus diğer bir hey'et-i faale vardır.

Madde 16 — Hanımlar hey'et-i faalesi hey'et-i idarece intihap olunacak bir reise ve bir reis-i saniye ile 15 azadan mürekkeptir. Şu kadar ki bu hey'et tarafından ekseriyet-i mutlaka ile intihap olunacak hanımefendilerin fahri reis ve aza sıfatiyle hey'ete duhulleri caizdir.

Madde 17 — Hanımlar hey'et-i faalesinin nısfı her sene haziranın birinde beynlerin de çekilecek kura ile ihraç olunur. Azayı mütebakiye çıkanların yerlerine münasiplerini ekseriyet-i ârâ ile intihap ederler. Kura ile çıkanların tekrar intihabı caizdir.

Madde 18 — Hanımlar hey'et-i faalesi 12'nci, 13'ncü, 14'üncü maddeler ahkamına tevfikat ifa-yı vazife ederler.

Hey'et-i Muavene

Madde 19 — Bir müdür bir başkatip bir muhasebeci bir veznedar ile lüzumu kadar katipten ibarettir.

Madde 20 — Hey'et-i muavenenin intihabı ve ledel icap tebdil-i hey'et-i idareye aittir.

Madde 21 — Hey'et-i muavene umur-u tahririye ve hesabiye ve idariye ile meşgul olacak ve vezaifin suret-i ifası hey'et-i idarece tayin olunacaktır.

İstanbul ve Vilâyat Şubeleri

Madde 22 — İstanbul'da icabeden mahallerde ve taşralarda vilayet ve liva ve kaza ve nahiye merkezlerinde cemiyetin şubeleri bulunabilir.

Madde 23 — Her şube bir reis ile 5 azadan mürekkeptir.

Madde 24 — Reis ile aza cemiyete kayıt olunanların ekseriyeti tarafından intihap edilir. 70 zatın intihaba iştiraki kafidir.

Madde 25 — Şube reisi ile azasının nısfı şube mıntakası dahilinde

mukim ve cemiyete dahil zevat tarafından 7'nci madde ahkamına tevfikan her sene kura ile tadil olunur.

Madde 26 — Şubelerin vezaifi İstanbul'daki hey'et-i idarenin mukarreratını tatbik ve cemiyete dahil olacak zevatı kayıt ve vaki olacak metalebatı tahriren işar etmekten ibarettir.

Madde 27 — İstanbul'daki hey'et-i idarenin mukarreratı vilayât şubelerine tebliğ olunur. Bunlar liva şubelerine anlar da kazalara kazadakiler de nahiye şubelerine tebliğ ederler.

Şubelerin mülâhazatı nahiyelerden kazalara, kazalardan livalara, livalardan velayat şubesine ve bunlar tarafından İstanbul'daki hey'et-i idareye iş'ar olunur. Mutavassıt şubece tasvip olunmıyan mülahazat fevkindeki şubeye yazılmaz.

Madde 28 — İstanbul'daki şubeler doğrudan doğruya hey'et-i idare ile muhabere ederler.

Madde 29 — Her mahalde hanımlara mahsus başkaca birer şube tesis olunabilir.

Cemiyetin Varidatı

Madde 30 — Cemiyetin varidatı kayıt olunacak zevat tarafından zaruri el-ihtiyar olan masarife karşılık ve bir defaya mahsus olmak üzere matbu makbuz mukabilinde verilecek 5'er kuruştan ve kezalik makbuz mukabilinde vaki olacak ianat ve teberruattan neşredilecek gazete ve kitap ve resail ve tertip olunacak eğlenceler hasılatından ibarettir. Vakitleri müsait olmayanlardan para alınmaz.

Madde 31 — Makbuzat sarfiyat hey'et-i idarece ittihaz olunacak usule tevfikan icra ve muhasebeci ve veznedar taraflarından müştereken tutulacak defatire günü gününe muntazaman kayıt olunur.

Madde 32 — Mehuzat mukabilinde muhasebeci ve veznedar mühür ve imzaları ile cemiyetin mühürü resmisini havi matbu birer makbuz itası sarfiyat için de bayilerden senedat-ı muntazama ahzı mecburidir.

Madde 33 — Makbuzat ve sarfiyat hey'et-i idarece tayin edilen müfettişler marifetiyle her ay tetkik ve tasdik olunur.

Madde 34 — Yedinci maddede muharrer olduğu veçhile her sene haziranda intihabat için İstanbul'da içtima edecek zevat tarafından intihap edilecek 5 müfettiş şubat nihayetine kadar olan bir sene evvelki hesabatı tetkik ve tasdik ederler.

Madde 35 — 34'üncü maddede bahsolunan müfettişler tarafından tasdik edilecek bir senelik hesabatın hülasası tarih-i tasdikten itibaren nihayet bir ay zarfında İstanbul'da gazetelerle neşredilecektir.

Madde 36 — Kendilerine cemiyet nam ve hesabına bir vazife tevdi olunacaklara kısım ve şöhret ve sıfat ve sanatlarını tevdi edilecek vazifenin mahiyetini ve müddeti devamını mübeyyin ve cemiyetin damgasıyla hey'et-i idarenin mühür-ü resmisi ve hey'et-i idare reisinin imzasını havi bir vesika-i mahsus verilecektir.

Böyle bir vesikayı hamil olmıyanların cemiyet nam ve hesabına hiç bir ifade ve müracaatta bulunmağa ve ianat ve teberrüatı kabza selahiyetleri yoktur.

BELGE 4

Ankara'nın Paris Temsilciliğinden Rahip Frew Hakkında Londra'ya Gönderilen Yazı*

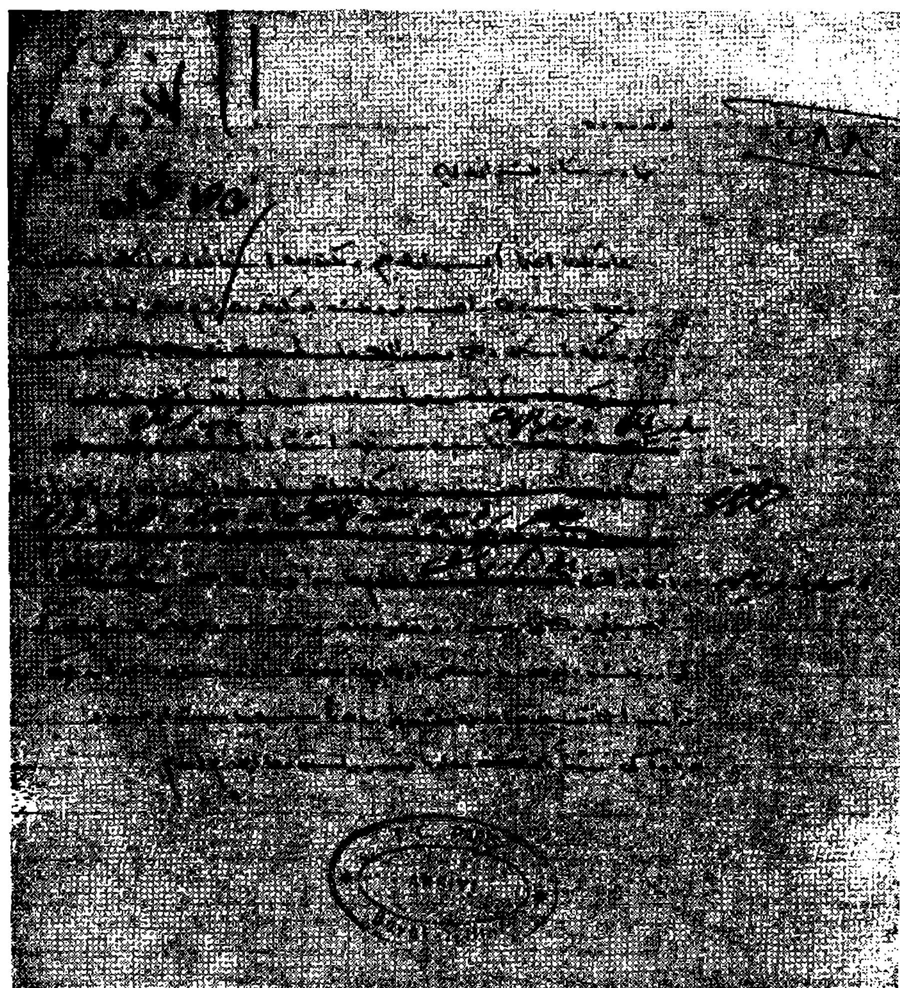
488

Nihad Reşad Beyle
Muhabere

Londra'da
Nihad Reşad Beyefendi'ye

Hamid Bey'den âhiren almış olduğum bir mektubda İstanbul'da İngiliz teşkilât-ı hafiyesi müdiri Rahib Fru'nun bu tarihde bizim sulhumüzle alakadar görünmeğe başladığı bildirilmekde ve mümaileyhin münâsib suretle eşkâli münâsib görülmekde olduğunun İngiltere'de propagandamızın tevsi'i maksad-ı zahirisi ile mümaileyh Rahib Fru tarafından isimleri verilen iki zât ile görüşülmesi muvafık olacağını dermeyan eylemekdedir. Rahib Fru'ya karşu, bu hususda tavsiyesi vechile hareket ediyor gibi görünmek mucib-i menfaatimiz olabileceğinden adresleri melfuf iki zât ile tensib edilecek tarzda te'sis-i münâsib olunmasını ve bu babdaki teşebbüsâtımızdan malûmat verilmesini rica ederim efendim.

* Kaynak: **Paris Büyükelçiliği Arşivi. D. 370.**

BELGE 5

İngiliz Muhipler Cemiyeti ile İlgili Bir Fransız İstihbarat Yazısı*

ETAT MAJOR GENERAL

1ère Section
----

le 5 Février 1919

144

SECRET

I N F O R M A T I O N

- Constantinople du 14 Janvier -

PRESSE - "TURKDJI".

Le journal turc "ISTAMBOL" aux tendances anglophiles ostensiblement affichées, par sa manchette en anglais et qui paraît en un format deux fois plus grand que ses confrères, a publié, le 11 courant, un portrait de la famille royale Britannique, avec un regret de ne pouvoir la saluer à Constantinople, ainsi qu'un acte, aveu de ses sympathies et de ses désirs, ainsi conçu:

"On dit que les tendances anglophiles de mes articles sont "la contre partie de certains intérêts. Mes confrères doivent être sûrs que si les Anglais viennent en aide à des journaux "turcs, il est indubitable que c'est pour le salut de notre pays. "Malheureusement, moi, je n'ai obtenu aucun secours de ce genre. "Si quelqu'un de mes collègues en a été favorisé, j'en suis fort "aise. Quant à mes sympathies anglophiles, c'est une tradition "politique. Je suis persuadé que notre patrie ne peut assurer son "existence qu'avec le concours britannique. Cette persuasion et "cette anglophilie sont si fortes que, malgré la mode des études "allemandes durant la guerre, je n'ai fait apprendre à mes enfants "que la religion et l'Anglais.

" La femme d'un homme haut placé venue à mon bureau pour me " confier le soutien d'un procès de 40.000 Ltqs a vu qu'en ce grave temps de guerre et alors que les Allemands couraient de victoire en victoire, je n'ai pas failli un instant à mes sympathies pour l'Angleterre.

" Est-ce que j'avais alors intérêt à agir ainsi ?

"Mais je ne critique pas; car dans ce pays, le temps de parler et "d'écrire sans cupidité est oublié. La preuve en est dans les "listes de fonds secrets."

Signé: SAÏD MOLLA.

-:-:-:-:-:-:-:-:-

XXVIII
TÜRKİYE İŞÇİ VE ÇİFTÇİ SOSYALİST FIRKASI

KURULUŞ YILI: 22 *Eylül 1335 (1919)*[1]
KURULUŞ YERİ ve MERKEZİ: *İstanbul, Babıâli Caddesi Çiftçi* Kütüphanesi.
KURUCU ve YÖNETİCİLERİ: Almanya'daki Kurucular[2]: *Mehmet Vehbi (Sarıdal), Vedat Nedim (Tör), Ali Nizami (Nizamettin Âli Sav), Ethem Nejat, Mustafa Nermi, (Arap) İsmail Hakkı, Sadık Âhi (Mehmet Eti), İlhami Nafiz (Pamir), Mümtaz Fazlı (Taylan), Nurullah Esat (Sümer), Namık İsmail (Yeğenoğlu), Lemi Nihat Beyler.* İstanbul'daki Kurucular[3]: *Ahmet Akif*[4], *Dr. Şefik Hüsnü (Deymer) ve Berlin'deki kurucu grup. Namık İsmail Bey reis, Dr. Şefik Hüsnü Bey de kâtib-i umumi olmuştur.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. *Kuruluş Sorunları*

Almanya Dosyası

TÜRKİYE İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (T.İ.Ç.S.F.) kurucularını, Mütareke İstanbulu'nun ötesinde, Dünya Savaşı'nın yenilgi ağrılarını çeken Berlin'de aramak gerekir.

[1] Bu tarih, "Yoldaş Defteri" içinde partinin nizamnamesi altındaki tarihtir (Bk. s. 500, Belge 1). 1919 seçimi, 18 Aralık'ta yapılmıştır. Fırka Kâtib-i Umumisi Dr. Şefik Hüsnü, seçimden onbeş gün sonra verdiği demeçte "kuruluş ilmühaberinin seçimden bir gün önce verildiğini" söylemiştir (**İkdam**, 29 Kânun-ı evvel 1335) — Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar** (3. baskı, s. 298), (Doç. Dr. Mete Tunçay'ın eseri geniş bir kaynakçaya dayandığı için daha fazla kaynak göstermek gereksiz kalmaktadır. Bunlar genel kaynakçada görülecektir).
[2] Bu isimler için bk. **Tarik** (20 Teşrin-i sani ve 20 Temmuz 1335) — Mete Tunçay, **A.g.e.**, 2. baskı, s. 294 ve not 2 — Vedat Nedim Tör. **Yıllar Böyle Geçti**, s. 9 — Ayrıca **TİTE** arşivinde, 24 Ağustos 1338 tarihli, el yazısı bir raporda, aynı durum belirtilmiştir.
[3] Mete Tunçay, **A.g.e.**, s. 294.
[4] Mete Tunçay'a göre, **Ahmet Akif** Bey'in kütüphanesini Fırka'ya merkez adresi olarak vermekten gayrı hiçbir ilişkisi olmamıştır (**Aynı Eser**, s. 306, not 17).

İttihatçı liderlerin de gurbet yaşamını sürdürdükleri Berlin, ihtilâl çalkantılarıyla sarsılmaktadır. *Spartakist*'lerin bu bunalımlar içinde etkileri büyük olmuştur.

Berlin'de, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in başkanlığında bir Türk Kulübü vardır. Almanya'da öğretimde olan gençler burada tanışarak gruplaşmaktadırlar.

Bunlardan yedi sekiz genç, "Mustafa Kemal'e yardım elini uzatan tek devlet olarak gördükleri Sovyetler Birliği"nin dayandığı ideolojinin etkisi altında "Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası"nı kurmuşlardır[5]. Türk Klübünde heyecanlı tartışmalar yapmakta, konferanslar düzenlemektedirler.

İstanbul Uygulamaları

Böylece, dışardan içeri, bir örgütlenme plânına sahip bu gençleri, Atatürk'ün Samsun'a çıktığı gün, Akdeniz vapuru da Haydarpaşa'ya çıkarmıştır.

Alman kültürüyle dolu, genç yaşta bir dünya savaşının bunalımlarını ve kaynayan bir Avrupa'yı tanımış olan bu grup, Berlin plânını, Mütareke ikliminin boğucu havası içinde uygulama düzeyine geçirmişlerdir.

İlk kuruluş başvurusu 1919 Temmuzuna rastlar. Dâhiliye Nâzırı (Âdil Bey) bu "müracaatı" hoş karşılamamıştır. İkinci başvuru, Dâhiliye Nâzırı Şerif Paşa tarafından incelenmekte olduğu cevabını almıştır.

Fırka kendisini kurulmuş sayarak, 1919 Eylül'ünün son haftasında, çalışmaya başlamıştır[6].

Türkiye "İşçi ve Çiftçi Fırkası", bir sözcük eklenmesiyle "Türkiye İşçi ve Çiftçi *Sosyalist* Fırkası" olarak siyasal yaşamında ilk adımı atmıştır.

2. *Kuruluş ve İdeoloji Sorunları*

Yol Ayrımları

TİÇSF'nin siyasal yaşamı 1919 Eylül'ü ile, İstanbul'un işgal günü olan 16 Mart 1920 arasında gelişmiştir.

[5] Partinin adında "Sosyalist" sözcüğünün bulunmayışı ilginçtir.

[6] Bu bakımdan, partinin kuruluş tarihi olarak verdiğimiz tarih (22 Eylül 1919) fiilî bir nitelik taşıyor. **Dr. Şefik Hüsnü'nün** demecinde belirttiği gibi, Fırka 17 Aralık'ta yasallık kazanmıştır (bk. not 1).

Bu son tarihte, Parlâmento da basıldığı için, üyeler ilk yol ayırımıyla karşılamışlardır. Bir kısmı Anadolu'ya geçmiştir. Bir kısmı da İstanbul'da çalışmalarını sürdürmeye karar vermiştir.

İkinci yol ayrımı ideolojiktir. İstanbul'da kalanlar, 3. Enternasyonal'e bağlı gizli Türkiye Komünist Partisiyle bütünleşmişler ve bu partinin "yer altı teşkilâtının yer üstündeki bir uzantısı" olarak TİÇSF'ni çalıştırmışlardır[7]. Bazı üyeler, bu tutuma karşı koymak için direnmişlerdir. Vedat Nedim (Tör), Şevket Süreyya (Aydemir), İsmail Hüsrev (Tökin), Burhan Asaf (Belge), Moskova'nın kayıtsız şartsız emrinde olmayı reddetmişlerdir. Komintern temsilcisi Dr. Şefik Hüsnü ile çatışmışlardır. Ve partiden çekilmişlerdir[8]. Durum, yargılama sırasında açıklanmıştır[9]

Bu kadar kısa bir zamanda, böylesine çekişmeli bir gelişimin Fırka'nın örgütlendirmesini engellediği kabul edilebilir

TİÇSF Mütarekenin iki etkin sosyalist partisinden birisidir. Kendisini T.S.F.'dan ayıran ilk fark, bir aydınlar partisi oluşu ve Marksist - Leninist, 3. Enternasyonal'e bağlanmış olmasıdır. Ya da bağlanmak istemesidir. Oysa, T.S.F. 2. Enternasyonal'e bağlı olduğunu resmen Nizamnamesine koymuştur (Bk. s. 502, Belge 2)

TİÇSF, Meşrutiyet yılları boyunca işlenmiş Osmanlı Sosyalizminden farklı bir ideoloji getirmek istemiştir. Farklılık nedenlerinin başında, Osmanlı sosyalizminin, 2. Enternasyonal döneminde, demokratik ve parlamanter bir rejim içinde oluşması gelir. Gerçi 1917 Rus devriminin, Osmanlı parlâmentosunda ve bazı İttihatçı meb'uslar üzerinde etkisi olmuştur fakat etkilenme, bu alan dışına yayılmamıştır. Savaş bitip, Osmanlı bozgunu başlayınca, TİÇSF'li gençler, yalnızca Markscı değil, aynı zamanda Leninci bir gözle kurtuluş reçetesi arama çabasına girişmişlerdir. Böylece, yeni bir sosyalizm (ve de devrim) anlayışı ortaya çıkmıştır. Yeni ideolojik anlayış, eskiye oranla değişik yöntem ve eylem ilkelerini de, doğal olarak, beraber getirmiştir.

3. *Eylem sorunları*

TİÇSF, Mütareke döneminde, çeşitli alanlarda kendisini göstermiş olan, bir partidir ve bu dönemin özelliklerini taşıyan bir kuruluş sayılmalıdır.

[7] Mete Tunçay: A.g.e., s. 308.
[8] Vedat Nedim Tör, A.g.e., s. 10 - 11.
[9] Aynı Eser, s. 10.

Yayın ve Propaganda

Fırkanın varlığı, yayın çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. İlk bakışta, TİÇSF'nın kurucuları "Kurtuluş" dergisinde toplanmış bir yazı ailesi olarak görünürler. "Kurtuluş" İstanbul'da da yayına devam etmiştir, parlâmentonun dağıtılmasından sonra, o da kapatılmıştır[10].

TİÇSF'lılar, Anadolu ve İstanbul'a bölününce, İstanbul'dakiler "Aydınlık" dergisinde toplanmışlardır. Bu yazı ailesine T.S.F.'ndan Sadrettin Celâl Bey gibi yeni elemanlar da katılmışlardır. "Aydınlık" bir bakıma da, gizli Türkiye Komünist Partisi'nin "legal organı" sayılmıştır[11]. Anadoludaysa, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkasının kurucuları "Yeni Hayat" dergisinin kadrosunu oluşturmaktaydılar[12]. Fırka, genel sekreteri en önemli işçi ve çiftçi merkezi olan Eskişehir'de "İşçi" gazetesinin yayınlanmakta olduğunu da belirtmiştir[13].

Komünist Enternasyolce ağır eleştirilere hedef olan "Aydınlık" çılar, daha sonra, halka ve köylüye hitap etmeyi amaçlayan "Orak Çekiç" dergisini 1924 yılında çıkarmıştır[14].

Birleştirici Girişimler

T.S.F.'nın aksine, Fırka sosyal nitelikli ve sosyalist kuruluşları birleştirme girişimlerinde bulunmuştur. Bunların hayli kabarık sayıda olduğunu kamuoyuna açıklamıştır[15]. Fakat 1919 genel seçimi öncesinde amaçladığı ortak cepheyi kuramamıştır.

[10] Rasih Nuri İleri, **Kurtuluş** (yazar Fırka'nın basın ve yayın alanını önsözünde ayrıntılı olarak ele almıştır) — Mete Tunçay, Kurtuluş'un Berlin ve İstanbul'daki gelişmelerini izlemiştir (**A.g.e.**, 194 - 198).

[11] Mete Tunçay, **A.g.e.**, s. 308.

[12] **Aynı Eser**, s. 311.

[13] **Dr. Şefik Hüsnü Bey**'in demecinden (**İkdam**, 29 Kânun-ı evvel 1335).

[14] Aynı demeç.

[15] **Dr. Şefik Hüsnü**, demecinde İstanbul'daki işçi örgütlerini, ikiye ayırmıştır ve örnekler vermiştir: "**Mesleki ve gayrı siyasi olanlar**: Osmanlı San'atkâran Cemiyeti, Temin-i İstikbal Sandığı, Mürettibin-i Osmanî Cemiyeti, Şimendifer Amele Cemiyeti, Ekmekçiler Amele Cemiyeti, Kayıkçılar - Salapuryacılar - Mavunacılar, Arabacılar, Hamallar Cemiyeti, Türkiye İşçi Derneği (Dr'a göre en yeni ve en şuurlu örgüt) — "**Siyasi**" **olanlar**: Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Demokrat Sosyalistler (Sosyal Demokratlar olacak), Türkiye Sosyalist Fırkası (**İkdam**, aynı sayı).

Bu başarısızlık üzerine "Türkiye İşçi (ya da İşçiler) Derneği" ni kurmuştur[16]. Seçimlerde bu kuruluştan yarar ummuştur.

Fırka, Türkiye İşçiler Derneği'nin 1922'de, İstanbul'daki sosyalist kuruluşları bir cephede birleştirme girişimini yinelemiştir. Başarılı olamamıştır[17]. Fırka, Dernek'le "sıkı ve samimi" ilişki kurmuştur. Ayrıca "Çiftçi Alım Satım Dernekleri" de kurmak isteğindedir[18].

1919 Seçimleri

Fırka, 1919 seçimlerinde de hareketli olmuştur. İlginç olan, Fırkanın genel seçimlere katılma gerekçesidir. "Kâtib-i Umumî" Dr. Şefik Hüsnü Bey'e göre, Fırka için seçim ve seçim kampanyası bir propaganda idi. Çünkü, Fırka kuruluş ilmühaberini İstanbul seçiminden bir gün önce almıştı.[19].

Fırkanın seçim öncesi ilk eylemi, kuşkusuz, 23 Ekim 1919 tarihinde düzenlemiş olduğu "amele" toplantısıdır. Toplantının basındaki yankısı hayli büyük olmuştur. Çünkü, "İkdam"a göre, bu toplantıda "amele, amele lisanıyla söylenen sözleri dinlemiş ve kendi hayatıyla alakadar olunduğunu duymuştur. Buna da içtimaa iştirak edenlerde görülen heyecan en büyük şahittir"[20]. Toplantıda işçi temsilcileri ateşli söylevler vermişlerdir[21]. Savaş

[16] Dernek ve yasal kurucularıyla ilgili bilgilerimiz yetersiz. Yönetim merkezi olarak "Kasımpaşa Tomruk'taki idarehane"den sözedilmiştir (**İkdam**, 12 Kânun-ı evvel 1335, s. 4).

[17] Mete Tunçay: **A.g.e.**, s. 311 - 312.

[18] **Dr. Şefik Hüsnü Bey**'in demecinden (**İkdam**, aynı sayı).

[19] Mete Tunçay: **A.g.e.**, s. 299.

[20] **İkdam**, 25 Teşrin-i evvel 1335, s. 3.

[21] Tophane fabrikası ustabaşılarından **Süleyman Efendi**'nin konuşmasından: "... İmalât-ı Harbiye'de binlerce amelenin erken para istediniz diye döve döve kemiklerini kırdılar. Ya meb'us intihap etmek isteseydik neler yapmazlardı. Öldürürlerdi. Biliniz ki, biz bu memlekette çalışıyoruz" — Ahırkapı fabrikası ustalarından **Osman Efendi**'nin konuşmasından: "... Dünyada görülmemiş bir harp hendekleri insan leşleriyle doldurdu. Fakat sermayedarlar evlerinde rahat oturdu... Harp kazanılsaydı, sen ne kazanacaktın, onların cebi dolacaktı... Bunların hepsine tahammül ettiniz, ister misiniz bundan sonra kadınlarınız fahişe olsun, çocuklarınız sokakta kalsın (istemeyiz sadaları). Birleşiniz" (**İkdam**, 24 Teşrin-i evvel 1335).

aleyhinde konuşmalar yapılmıştır[22]. Toplantıda önemli kararlar alınmıştır[23].

Fırka, seçimlerden önce, bu tür bir hava yaratmaya çalışırken, bir yandan da adaylarını seçme yoluna gitmiştir. Basına gönderdiği bir yazıda, seçim kampanyasına katılma nedenini, başka fırkaların adayları arasında "işçi ve çiftçi haklarını savunacak kimseleri görmediklerine" bağlamıştır[24]. Ve, İstanbul'daki 300.000'ni aşkın işçinin üç meb'us çıkarmasını istemiştir[25].

Fırka, eldeki bilgiye göre, dört aday göstermiştir[26]. Ve kazanamamıştır[27]. Daha geç bir tarihte, Lütfi Fikri Beyin, İstanbul mebusluğundan istifasından ötürü 1920 yılında yapılmış olan ara seçim oyları ele geçmiş "Kurtuluş" gazetesi sahibi Mehmet Vehbi Beyin kazandığı çok sonra anlaşılmıştır[28].

22 Berlin Darülfünun talebesinden **İhsan Raif Bey'in** konuşmasından: "... Türk milleti harp istiyor dediler. Irak'ın kumlarında, Çanakkale'de, Kafkas'ın dağ tepelerinde ameleyi öldürdüler. Niçün? Elimize bir silâh verdiler. İşte düşmanın dediler. Amele sen düşmanını tanı. Senin düşmanın Rum, İngiliz, Fransız değildir. Dünyada senin düşmanın sermaye sahipleridir. Dünyada iki sınıf halk vardır. Biri amele, biri onun kanlı gömleklerini zenginliği için satan kimsedir" (İkdam, aynı sayı).

23 **İkdam**, 25 Teşrin-i evvel 1335, s. 3.

24 **İkdam**, 21 Teşrin-i evvel 1335.

25 **İkdam**, 29 Teşrin-i evvel 1335.

26 **Edhem Nejat, Mehmet Vehbi Beyler** ve Tophane fabrikasından **Süleyman Usta** (**Alemdar**, 5 Kânun-ı evvel 1335). Bu isimlerden **Vehbi Bey'in**, İstanbul adayı olduğu açıktır (İstanbul Namzedi **Mehmet Vehbi** Hakkında, **Vakit** 10 Kanun-ı sani 1919). **Dr. Mete Tunçay, Ethem Nejad'ın** Eskişehir, Süleyman Usta'nın da Niğde adayı olduklarını belirtiyor (**A.g.e.**, s. 305) — Üç aday dışında, **Alaybeyizade Sait Abdulbaki Bey'in** Çorum'dan adaylığını koyduğunu **İkdam** haber vermiştir (27 Teşrin-i evvel 1335, s. 3).

27 Kazanmama nedenlerini, **Dr. Şefik Hüsnü**, kuruluş izninin geç alınmasına dayandırmış, seçimin fırka için bir propaganda olduğunu belirtmiştir (**İkdam**, 29 Kânun-ı evvel 1335) — **İkdam'da** çıkan başka bir yazıda (26 Teşrin-i evvel 1335, s. 3), durumun nedeni Fırka'nın seçim için geç kaldığı ve örgütlenemediği gösterilmiştir.

28 Reşat Hikmet Beyin ölümü, Fuat Selim Beyin de istifası üzerine, ara seçim yapılmıştır. Meclisin basılıp sonra da dağıtılması üzerine, kullanılan oylar sandık içinde kalmış ve sayılmamıştır. 1923 yılında yapılan T.B.M.M. genel seçimi dolayısıyla, üç yıl sonra ele alınan sandık açılarak, oylar sayılmıştır. İkinci seçmen tam sayısı üzerinden (468), 313'ünün oylamaya katıldığı saptanmıştır. Sonuçlara gelince: Sâbık Evkaf Müsteşarı Münir Bey (175), Kurtuluş gazetesi müdürü Mehmet Vehbi Bey (160), Mabeyn Başkâtibi Cevat Bey (61), Aynizade Hasan Tahsin Bey (53) oy almışlardır. (**İkdam**,

→

Anadolu ile ilişki

T.S.F.'nın tamamen aksine, TİÇSF, Damat Ferit politikasına karşıdır ve emperyalizmle savaştığı için T.B.M.M. Hükümetinden yana olmuştur. Bu tutumunu, 1 Mayıs 1922 gösterilerinde, Dr. Şefik Hüsnü imzalı telgrafında açıkça belirtmiştir[29].

Fırkanın Sonu

TİÇSF'nin gizli Komünist Partisiyle hareket etmesi, 1922'den 1927 yılına kadarki sert gelişmeler içinde yazgısını saptamıştır.

1923 yılında yapılan ilk tutuklamada, aralarında Fırka üyeleri de bulunan yirmi kişi yargılanmış[30], fakat Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun İstanbul'da uygulanıp uygulanmıyacağı kararsızlığı dolayısıyle beraat etmişlerdir[31].

Aynı yıl *Nâzım Hikmet* ve *Şevket Süreyya Beyler*, "Aydınlık" dergisi ailesine katılmışlardır[32].

Fırka 1924 yılında feshedilmiştir[33].

TİÇSF'liler, bir süre daha "Aydınlık" ve "Orak Çekiç" dergilerinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

1925 yılı, Şeyh Sait isyanıyla beraber Takrir-i Sükûn kanunu da getirilmiş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasıyla muhalefet susturulmuş, çok partili rejim de kapanmıştır.

"Aydınlık" ve "Orak Çekiç" dergileri 1925 yılında kapatılmıştır[34].

Ankara İstiklâl Mahkemesi, 38 kişiyi çeşitli cezalara çarptırmıştır.[35]. Dr. Şefik Hüsnü, Nâzım Hikmet, Hasan Âli Beyler, 1925'te yurt dışına kaçmışlardır[36]

TİÇSF Kurucularının büyük bir bölümü tek parti bürokrasisi ile kaynaşmışlardır.

1 Temmuz 1923, s. 2) — Dr. Mete Tunçay, A.g.e., s. 305, Bu sonuca göre, eğer son Osmanlı parlâmentosu devam etseydi, TİÇSF adayı Mehmet Vehbi Bey, İstanbul mebusu olarak parlâmentoya girmiş olacaktı.

29 Ahmet Seren, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Tarihte 1 Mayıslar (1906 - 1925)**, s. 400 - 401.

30 Tutuklananların isimleri için bk. Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, s. 94 - 95 — Dr. Mete Tunçay, A.g.e., s. 326 not 42.

31 **İkdam**, 9, 13, 23, 31 Ağustos 1923.

32 Mete Tunçay, A.g.e., s. 355 - 356.

33 Fethi Tevetoğlu, A.g.e., s. 113.

34 Mete Tunçay, A.g.e., s. 358 not 69, 366.

35 **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1925 — Mete Tunçay, A.g.e., s. 372.

36 **Cumhuriyet**, Nâzım Hikmet Beyin taka ile Rusya'ya kaçtığını, babası Hikmet Beyin serbest bırakıldığını yazmıştır (22 Temmuz 1925) →

B. TÜRKİYE İŞÇİ VE ÇİFTÇİ SOSYALİST FIRKASINA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

TÜRKİYE İŞÇİ VE ÇİFTÇİ SOSYALİST PARTİSİ*

Yoldaş Defteri

Şubesi:
Sayı:

* Kaynak: İçişleri Bakanlığı Arşivi.

Fotoğraf
yeri

Adı ve şöhret :

Meslek ve Sanat :

Doğduğu yıl, ay ve gün :

Partiye girdiği Ta. :

Duhuliyesi alınmıştı

BELGE 2

Merkezi Dersaadette Olmak Üzere Teşekkül Eden Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'nin Teşkilâtına Dair Nizamname*

Madde 1 — İlmi Sosyalizm esaslarına göre Türkiye işçi ve çiftçilerinin siyasî, iktisadî hukuk ve menfaatlerini sıyanet ve müdafaa için "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi" unvanile bir siyasî parti teşkil edilmiştir.

2 — Parti nizamatını kabul eden herkes şubelerden birine kayıt olunarak aza olur.

3 — Parti şubelerine dahil olan her azaya bir aza defteri verilir ve şubedeki aza defterine kayıt olunur.

4 — Parti şubelerine dahil olan her aza nizamname ile muayyen olan duhuliye ve taksitlerini muntazaman tediye eder ve partinin bütün teşkilât ve müessesatında nizamnameler ile muayyen olan hukuku ihraz eyler.

5 — Parti azasından hiç biri parti kongresinin müsaade-i mahsusası olmaksızın umum parti idare heyetinin parti merkez murakabe komisyonunun ve partinin defterlerini, evrakını görmek, suretlerini veya hulâsalarını almak veya parti nukut ve emvâlinin hâl ve miktarlarına dair malûmat istemek hakkına malik değildir. Ancak parti kongresinde murahhaslar parti defterlerini tetkik edebilirler.

Partinin Teşkilâtı

Madde 6 — Parti Şubeleri:

Her intihap dairesinde bir parti şubesi teşkil edilir. Bu intihap dairesinde mukim olanlar mezkûr şubeye dahil olurlar. Bir mahâl, müteaddit intihap dairelerini ihtiva ederse veyahut bir intihap dairesinde müteaddit mahâller bulunursa parti şubeleri teaddüt edebilir.

7 — Parti şubelerinin kendi hususî dahilî nizamnameleri olacaktır. Fakat bu hususî nizamnameler partinin nizamname-i esasisine ve esas prensiplerine muhalif ahkâmı ihtiva edemez. İdare heyetinden alınacak bir vesika ile bir şubeden diğer şubeye nakil kayıt ettirmek kabildir.

8 — Yeni teşkil edilen her şube tarih-i teşekkülünden itibaren bir hafta zarfında kendi nizamnamesini ve teşkil olunan şube idare heyetini Umum parti idare heyetine bildirecektir.

9 — Parti şubelerince azadan alınacak duhuliye ve taksitlerin miktarını tâyin hakkı o şubelerin merbut olduğu şubeler birliği idare heyetine aittir. Her hâlde alınacak aylık taksitler erkekler için beş kuruştan ve kadınlar için de yüz paradan az olmıyacaktır.

10 — Partinin siyaset ve tarz-ı faaliyeti ve parti nizamatı hakkında şubelerin kendiliğinden mukarrerat ittihazına ve bu babda be-

* Kaynak: İçişleri Bakanlığı Arşivi

yannameler neşrine selâhiyetleri yoktur. Yalnız her şube parti kongresine gönderdiği murahhasları vasıtasile ve her aza da bizzat verecekleri takrirler ile bu babdaki fikir ve mütalâalarını izhar ederler.

11 — Parti şubelerinin varidatından yüzde yirmisi Umum parti idare hey'eti merkez kasasına gönderilecektir. Umum parti idare hey'eti bu yüzde yirmiyi şubeler birliği idare hey'etinin muvafakatile daha aşağı bir nisbete tenzil edebilir.

Madde 12 — Şubeler Birliği:

Bir intihap dairesindeki müteaddit şubeler bir birlik vücuda getigetirirler. Şubeler birliğinin ayrıca nizamnamesi olacaktır.

13 — Şubeler birliği idare hey'eti şubeler veyahut şubelerle Umum parti idare hey'eti arasındaki muhaberata tavassut eder, şubelerin faaliyet ve muâmelâtını murakabe, hesabatını teftiş ve bu babda umum parti idare hey'etine raporlar gönderir ve şubeler birliği umumî içtimalarını idare eder.

Umum Parti İdare Hey'eti

14 — Umum parti idare hey'eti iki reis, bir kâtip, bir kasadar ve üç azadan mürekkeptir. Bir sene müddetle ifa-yi vazife eylemek üzere parti kongresinde ifa olunur. (İlk kongrenin in'ikadına kadar bu vazife müessisler tarafından intihap olunur). Eski idare hey'eti azasının yeniden intihabı caizdir. İntihap rey-i hafi ile olur. İntihap olunmak için içtimada mevcut azanın âdî ekseriyetini ihraz lâzımdır. Bir aza için bu âdî ekseriyet hasıl olamaz en ziyade rey alan iki kişi arasında yeniden intihap yapılır. Tesavi-i ârâ halinde kur'a çekilir. Umum parti idare hey'eti intihap olunduktan sonra teşekkülü ve tarz-ı faaliyeti hakkında partinin vesait-i neşriyesile beyanatta bulunacaktır.

15 — Umum parti idare hey'eti azasından biri hitam-ı müddetten evvel çekilirse yerine parti merkez murakabe komisyonu tarafından diğer bir aza intihap olunur.

16 — Umum parti idare hey'eti azasına tahsisat verilebilir. Bunun miktarı parti kongresinde tâyin olunur.

17 — Partinin mevcut mebaliğini Umum parti idare hey'eti tasarruf eder. Ve bu hususta parti kongresine hesap verir.

18 — Umum parti idare hey'etinin başlıca vazifeleri şunlardır:

1) Parti kongresinde tâyin olunacak esaslar dairesinde parti siyasetini tanzim ve sevketmek.

2) Umum parti muamelâtını idare etmek.

3) Âdî veya fevkalâde parti kongresine murahhasları davet etmek diğer bütün siyasi fırkalar ve müesseseler ile münasebetini tâyin ve idare etmek.

5) Bütün şubelerin faaliyet ve muamelâtını murakabe etmek ve onlar arasında âhenk ve insicam teessüsünü temin eylemek.

6) İşçi ve çiftçi yardım dernekleri gibi iktisadi teşkilâtla partinin münasebetini tâyin ve idare etmek.

7) Partinin vesait-i neşriyesini murakabe altında bulundurmak.

8) Beynelmilel sosyalist teşkilâtına iştirâk ve diğer milletlerin Sosyalist partilerile tesis-i münasebet eylemek.

Umum parti idare hey'eti partiye taalluk eden mühim mesail-i hâl ve bir karara raptetmeden evvel bu babda parti şubeleri ve şubeler birliği idare hey'etlerini veya onların gönderecekleri murahhasları istima eder.

19 — Millet Meclisi, Belediye, Vilâyet ve Nahiye meclisleri intihaplarında namzetler tâyin olunurken parti şubeleri arasında vukua gelecek ihtilâfları hâl ve bu babda kat'i bir karar ittihazı selâhiyeti Umum parti idare hey'etine aittir.

Merkez Parti Murakabe Komisyonu

20 — Merkez parti murakabe komisyonu rey-i hafi ve ekseriyet-ı adiye ile parti kongresinde intihap olunur. Dokuz azadan mürekkeptir. Müddet-i vazifesi bir senedir. Senede lâakal dört defa murakabe vazifesini ifa edecektir.

21 — Parti merkez murakabe komisyonunun vazaif-i esasiyesi şunlardır:

1) Umum parti idare hey'etini murakabe etmek.

2) Umum parti idare hey'eti aleyhindeki şikâyatı istima ve telâkki etmek.

3) Parti kongresine takrir ve rapor vermek.

Merkez murakabe komisyonuna vaki olacak müracaatlar tahriren merkez murakabe komisyonu reisine tevdi olunur.

22 — Umum parti idare hey'etinin veyahut parti merkez murakabe komisyonunun teklifleri üzerine bunların müştereken içtimaları da caizdir.

23 — Umum parti idare hey'eti veyahut parti merkez murakabe komisyonu azası partiyi ve parti azasını taahhüt altına alacak muamelât ve ukudat-ı hukukiyede bulunamazlar. Kezalik parti azasından hiç biri umum parti idare hey'et-i veyahut parti merkez murakabe komisyonu ile vaki olan mikavelâta istinaden parti veya parti azası üzerinde bir hak sahibi olamaz.

Parti Kongresi

24 — Parti kongresi Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisinin en büyük mümessilidir.

25 — Parti kongresine dahil olan şunlardır:

1) Parti şubesinden gönderilen murahhaslar.

(Şube azalarının miktarı hakkında Umum parti idare hey'etine gönderilmiş olan senelik raporlarda muharrer adet-i aza şubece gönderilecek murahhasların miktarını tâyin hususunda esas ittihaz olunur ve umum parti idare hey'eti tarafından şubelere bildirilir.)

100'e kadar azası olan şubeler için bir murahhas
1000'e » » » » » iki »
3000'e » » » » » üç »

3000'den fazla » » » » dört »

(Müteaddit murahhas gönderecek şubeler için en az bir kadın murahhas gönderilecektir).

2) Millet Meclisine dahil aza için iki murahhas.

3) Millet Meclisine dahil diğer aza yalnız rey-i istişariye sahip olarak bulunurlar.

4) Umum parti idare hey'eti azası.

5) Parti merkez murakabe komisyonu azası.

6) Umum parti idare hey'eti tarafından bilhassa davet olunarak mesail-i mahsusa ve mühimme için izahat verecek olan aza rey-i istişariye maliktir.

7) Parti müesseseleri namına Umum parti idare hey'eti tarafından davet olunan aza rey-i istişariye maliktir.

26 — Parti kongresinin evvelemirde murahhasların intihap mazbataları tetkik ve kabul olunur. Kongre kendi reis ve kâtiplerini intihap ve kat'i ruznamesini taayyün ve tanzim eder. Kongrece verilecek mukarreratta içtimalarda hazır bulunan ve rey hakkına malik olan azanın âdi ekseriyeti kâfidir.

27 — Senede bir defa parti kongresi inikad eder. Bir Mayıstan otuzbir Nisan'a kadar bir sene parti senesidir. Bir sene evvelki parti kongresinde gelecek kongrenin zaman ve mahall-i içtimaı taayyün olunmamış olursa veya muayyen olan zaman ve mahâlde içtima gayrimümkün bulunursa umum parti idare hey'eti parti merkez murakabe komisyonu ile beraber kongrenin zaman ve mahall-i içtimaını tâyin eder.

28 — Kongre Umum parti idare heyeti tarafından davet edilir. İçtima günü lâakal dört hafta evvel muvakkat ruzname ile birlikte parti gazetelerinde münasip fasılalarla üç defa ilân edilir.

29 — Kongrede okunacak takrirler umum parti heyetine irsâl edilir. Parti şubeleri her sene 15 Nisana kadar umum parti idare heyetine bir rapor göndereceklerdir. Bu rapor umum parti idare heyetinin bir sual varakası üzerine verilecek; parti için yapılan propagandanın tarzı ve netayici, parti şubesine dahil olan azanın miktarı ve hasıl olan varidatın yekûnu ve şubeye terkolunan hasılatın sureti sarfı dercedilecektir.

Kongrenin Başlıca Vazifeleri

30 — Kongrenin başlıca vazifeleri şunlardır:

1) Umum parti idare heyetile parti merkez murakabe komisyonunun ve Millet Meclisine dahil parti azasının faaliyetleri hakkında verilecek takrirleri kabul etmek.

2) Umum parti idare heyeti ve parti merkez murakabe komisyonunu yeniden intihap etmek.

3) Umum parti idare heyetine bir mahal tayin etmek.

4) Vesait-i neşriye komisyonunu intihap etmek.

5) Parti nizamat ve teşkilâtına ve bütün parti mesailine dair kararlar vermek.

6) Kongreye verilen takrirler hakkında kararlar vermek.
7) Partinin siyaset ve vaziyetini tayin edecek esasları kararlaştırmak.

Fevkalâde Kongre

31 — Fevkalade kongre ahval-i âtiyede toplanır:
1) Umum parti idare heyetinin ittifakla verdiği kararla.
2) Parti merkez murakabe komisyonunun ittifakla verdiği kararla.
3) Lâakal 10 şube idare heyetlerinin birlikte verdikleri takrir üzerine.
Eğer umum parti idare heyeti fevkalade kongre talebini kabul ve is'aftan imtina ederse takrir verenler tarafından kongre bizzat davet olunur.
32 — Fevkalade kongrenin mahal ve yevmi içtimaı ve muvakkat ruznamesi lâakal 14 gün evvel parti vesait-i neşriyesinden münasip vasıtalarla üç defa ilân olunacaktır. Partiye dahil olan azanın bu hususta verecekleri takrirler lâakal beş gün evvel parti vesait-i neşriyesile ilân edilir. Adi kongreye müteallik ahkâm, fevkalâde kongre hakkında da muteberdir.

Parti Vesait-i Neşriyesi

33 — Partinin vesaiti neşriyesi olmak üzere gazete risaili mevkute, eserler neşrolunacaktır.
34 — Parti vesait-i neşriyesinin mesleği, vaziyet ve idareleri için yedi kişilik bir vesait-i neşrye komsyonu teşkil olunacaktır. Bu komisyon kongrede intihap olunur.
35 — Vesait-i neşriye komisyonu umum parti idare heyetinin nezaret ve murakabesi altında çalışır. Vesait-i neşriye komisyonu ile Umum parti idare heyeti arasında zuhur eden ihtilâf umum parti idare heyeti vesait-i neşriye komisyonu ve parti merkez murakabe komisyonu taraflarından intihap olunan birer kişiden mürekkep encümen-i mahsusta hâl olunur.

Partiden Çıkış

36 — Partiye dahil olan aza aylık taksitlerini tamamen tediye ile partiden ayrılabilir.
37 — Partinin umumi esaslarına muhalefet eden, kongreden verilen kararlara, parti umum idare heyetinin ve şube idare heyetlerinin mukarreratına muhalefetle partiyi izrar eden ve ahlak ve namusa muğayir ef'âl ve harekâtta bulunan aza partiden ihraç olunur.
38 — Bir azanın ihracına karar itası parti şubeleri idare heyetlerine aittir. İhraç kararı idare heyetlerinin ekseriyet sülüsan azasiy-

le verilir. İhraç kararı aleyhinde dört hafta zarfında umum parti idare heyeti nezdinde şikâyet edilebilir. Bu takdirde bir hakem heyeti teşkil olunur. Hakem heyeti yedi kişiden mürekkeptir. Üç aza ihracına karar verilen aza tarafından tayin olunur. Hakem heyeti reisini umum parti idare heyeti intihap eder. Dört hafta geçtiği halde şikâyet edilmemiş olursa bir daha şikâyet iddiası mesmu olmaz.

39 — Hakem heyeti kararı parti vesait-i neşriyesinde ilân olunur. Bu karar aleyhinde de parti kongresinde itiraz olunabilir.

40 — Şube idare heyetleri tarafından muvakkat ihraç, tekdir ve ihtar ve tembih kararları da verilebilir. Ve bir aza aleyhinde kararlar verilmeden bir tahkik komisyonu da teşkil olunabilir.

41 — Vefat, istifa, ihraç hallerinden çıkan aza partiye, umum parti idare heyetine, parti merkez murakabe komisyonuna, parti şube heyetlerine karşı haiz olduğu azalık sıfat ve hukukunu izaa eder.

Tekrar Kabul

42 — İhraç edilmiş olan bir azanın tekrar kabulünü talep ve teklif şube idare heyetlerine vâkî olabilir. Bu hususta bir karar verilmeden evvel evvelce ihraç kararını vermiş olan şube idare heyeti istima olunur. Tekrar kabul edildiği halde ihraç kararını veren idare heyetinin veya yeniden kabul ve talep teklifinin reddi halinde talep ve teklif edenin kongrede itiraza hakkı vardır. Bu babdaki itirazname umum parti idare heyetine verilir. Ve parti vesait-i neşriyesile ilân olunur.

Nizamat Ve Teşkilâtın Tadili, Tebdili Veya Feshi

43 — Parti nizamnamelerile teşkilâtında ve parti programında yapılacak tadilât ancak kongre tarafından vaki olabilir. Ve bu babda verilen bir karar kongreye dahil olan murahhasların sülüsan-ı ekseriyeti ârâsı olmadıkça muteber olamaz. Tâdil ve tebdili müteallik takrirler kongrenin içtimaından dört hafta evvel ve fevkalâde kongrede iki hafta evvel umum parti idare heyetine tevdi ve irsâl olunur.

44 — Kongrede verilen kararın yine o kongrede tâdil ve tebdil veya feshi için kongreye dahil azanın muvafakat-ı ârâsı lâzımdır.

Millet Meclisinde Parti Birliği

45 — Millet Meclisine dahil olan parti azaları bir birlik teşkil ederler. Millet Meclisi'nde parti birliğinin ayrıca dahilî nizamnamesi olacaktır. Her hâlde Millet Meclisi'ne dahil olan parti azaları parti kongresinin mukarreratını ve umum parti idare heyetinin bu mukarrerat ve parti esasat ve nizamatı dairesindeki icraatına muhalefet edemez.

22/Eylül/1335 — 1919

BELGE 3

Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi'nin Beyannamesi

Türkiye İşçi ve Köylü ve Orta Halli Halk Kitlelerine

Arkadaşlar!

(Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi) ilk defa 1335 intibahatından evvel. sizin hukukunuzu müdafaa etmek üzere meydan-ı mücadeleye atılmıştı. O zamana kadar memleketimizde orta halli ve fakirlerin, bir kelime ile ezilenlerin, ayaklar altında çiğnenen menfaatlerini himaye vazifesini deruhte eden hiç bir siyasî teşkilât vücut bulmamıştı. Pek ulvî ve insanî gayeler takip eden partimiz, bir mevcudiyet-i resmîyye ihraz etmeden evvel, bin türlü müşkilâta maruz kalmıştı, ferdî saltanat makamını işgal eden kara Sultan'ın vezirleri, hakikî hâkimiyet-i milliyyeyi istihdaf eden siyasi akaidimizden kuşkulanarak teşekkülümüze mani olmak istemişlerdi. Nihayet azmimiz galip gelerek ruhsat-ı resmiyyeyi istihsal ile intihap faaliyetlerine atılabilmiştik. Zayıfların haklarını tanımak hususundaki gayret ve faaliyetlerimiz, aranızdan bir çoklarını partiye rapt etmişti. Bu teveccühünüzü intihabatta reylerinizi namzetlerimize vermek suretiyle izhar etmiştiniz.

Fakat sizin mukadderatınızla oynayanlar, bunca senelerden beri sizi menfaatlerine ve ihtiraslarına âlet gibi kullananlar. millet ve memleketi karanlık ve feci bir vaziyete düşürmüşlerdi. Bu keşmekeş içinde. bir taraftan ölüm ihtilâçlariyle kıvranan Osmanlı İmparatorluğunun yıkılma uğultuları ortalığı sararken. ötede akur bir düşmanın tasalluduna uğrayan Anadolu'da. milletin en zinde unsurları derin bir iman ve sebatkâr bir azim ile millî varlığımızın temellerini kurmaya çabalıyorlardı.

Bu şerait altında. on altı Mart 336 tarihinde, millî davayı boğmak için, can çekişen hânedân hükümetiyle anlaşan İngiliz ordusu İstanbul'umuzu bilfiil işgal ve Meclis-i Millî'yi seddetmişti. Bu matemengiz hadise ile başlayan meş'um devrede, milletin en pâk ve en mümtaz efradiyle beraber size rehberlik etmekle iftihar eden partimiz azaları da, Ferid hükümetinin takibat ve tazyikatına maruz kalmıştı. Parti Hey'et-i İdaresi, milletimizin mevcudiyetine suikast edenlerin dahilî ve haricî bir hiyanet çenberi içine aldıkları İstanbul'da, mücadeleye devam ile kuvvetlerimizi israf etmekten ise tahdid-i faaliyet etmeyi, selâmet-i milliyye namına daha müreccah bulmuştu. Bu sayede birçok şuurlu arkadaşlarınızın Anadolu'da istiklâl millî mücadelesine iştirak etmeleri imkânı hazırlanmış oluyordu. Nitekim ameleden ve münevverlerden, sizin teşkil ettiğiniz mazlum sı-

nıfların müdafaasıyle iştihar etmiş müteaddit parti azaları millî mücadele cephesinde ahz-ı mevki edebilmişlerdi.

Arkadaşlar! Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi'nin size karşı deruhte etmiş olduğu vazifeleri ne suretle ifa ettiğini kısaca hatırlatmayı faideden hali görmedik. Bugün göğsümüzü gere gere kaydettiğimiz bu mazi, ne gibi emeller beslediğimizi, millî kurtuluşumuzu ne şekilde idrak ettiğimizi göstermek ve bundan sonraki hatt-ı hareketimizi tenvir etmek itibariyle pek büyük bir ehemmiyeti haizdir. Kazanılan istiklâl ve millî mevcudiyet haklarımızdan azamî istifadenin teminî ve siyasi inkılâbımızın irtica kuvvetlerine karşı şiddetle müdafaası ve siyasî inkılâbımızın irtica kuvvetlerine karşı şiddetle müdafaası ve derinleştirilmesi mevzu-u bahis olduğu halde önümüzde açılan imar ve icraat devresinde de üzerimize pek güç vazifeler terettüp ettiğini şiddetle his etmekteyiz. Bundan evvel olduğu gibi sizin yine kat'i müzaharetinize mazhar olursak ve kesif kitleler halinde bize iltihak ederseniz, iktisadî inkişafımız nisbetinde münferiden müdafaası kesb-i müşkilât edecek hukuk ve menafiimizi teşkilâtımızın kuvvetiyle korumamız mümkün olacaktır.

Arkadaşlar, ciddi bir tarzda faaliyete başlamak zamanının hulûl ettiğini takdir eden partimizin İstanbul'da mevcut azaları, 15 Nisan 339 tarihinde akdettikleri içtimada, menfaatleri müşterek olan işçi ve çiftçilerin ve bütün yoksul ve orta hallilerin siyasî hakları, ancak siyasi kuvvetli bir parti tarafından edilebileceğini takdir ederek muvakkat bir hey'et-i idare intihap etmiş ve sizi tesanüt ve teşrik-i mesaiye davet etmeğe karar vermişlerdir. Muvakkat hey'et-i idare, bütün parti işlerini tanzim ederek yakın bir vadede umumî ve resmî kongreyi davet etmekle tavzif edilmiştir.

Şimdiden hey'etimiz, İşçi ve Çiftçi Partisi'nin hal-i hâzır için asgarî program olarak kabul ettiği esasat ve şiarları hülâsaten tesbit ve size arz etmeği muvafık bulmuştur.

1 — 1 Teşrin-i sani 338 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin, müttefikan verdiği karariyle tahakkuk eden siyasi inkılâp esasatı, ferdî saltanatın ilgası, hâkimiyetin bilâ kayd-ü şart millete âidiyeti hukuk-ı hâkimiyet ve hükümraninin hakiki millet mümessillerinden mürekkep Meclis-i Millî'nin şahsiyet-i maneviyesinde mündemiç bulunması esas umdemizdir, ve partimiz bu esasatı her türlü münakaşanın fevkinde tutulması icabeden lâyetegayyer düsturlar gibi telâkki ettiğini ve tebdil ve tağyir teşebbüslerine karşı hiçbir fedakârlıktan çekinmeyerek mücadele edeceğini efkâr-ı umumiyyeye ilân eder.

2 — Meclis-i millî azalarının on sekiz yaşını mütecaviz kadın ve erkek bütün efrad-ı millet tarafından doğrudan doğruya rey-i hafi ile intihap edilmesine ve temsil-i nisbi usulünün tatbikine taraftarız.

3 — Âşârın ve işçi ve köylüyü ve orta halli halkı ezen mevcut temettu vergilerinin ilgasiyle, men'baı ne olursa olsun tekmil irad yekûnüyle mebsuten mütenasib ve mütezayit bir tek irad vergisi isti-

fasını ve senevî beş yüz liraya kadar olan iradın bu vergiden istisnasını arzu ederiz.

4 — Reji ve alelumum inhisarların ilgasiyle, yalnız devletin bizzat inhisar vaz'ına hakkı olmasını ve şimdiden ticaret-i hariciyenin devlet inhisarı usulü ile idare olunmasını muvafık buluyoruz.

5 — İktisat Vekâletinin, devletin idare edeceği sanayi, ticaret vesait-i nakliyeyi bir fabrikacı zihniyetiyle idare eden bir iktisadî müessese haline ifraı lâzımdır.

6 — Ziraatta, ticarette ve sanayide kooperatiflerin teşekkülüne devletin yardım etmesini iktisadî inkişafımızın en mühim şartlarından biri telâkki ederiz.

7 — Amele ve köylü derneklerinin ve dernek birliklerinin bilâ kayd-ü şart teşekkül ve inkişaf imkânına mazhar olması ve grev hakkının mahfuziyeti müstacelen hailedilmesi icabeden mesaildendir.

8 — İş gününün sekiz saat olarak tahdidi, gece işinin iki misli addi, kadın ve çocuk işçinin ciddi bir tarzda himayesi ve on dört yaşından dûn olup hafif işlerde istihdam edilen çocukların işleticiler tarafından günün muayyen saatlarında tahsil ettirilmesi ve bu saatların iş saatları misillû ücrete tabi olması, eyyam-ı resmîyyenin ücret verilmek suretiyle tatili gibi işçi grubunun İktisat Kongresinde müdafaa ettiği hayatî noktaların mesai kanununa ithal olunmasına gayret edeceğiz.

9 — İşçi nümayişlerinin ve halk tezahüratının ihlâli hâkimiyet-i milliyye ile gayrı kaabili tevfik olduğundan, bunların serbest-i tam halinde cereyanlarının teminini isteriz.

10 — Memur ve muallimlere dernek teşkili hakkının tanınması bir zarurettir.

11 — İptidai tahsilinin meccaniyet ve mecburiyeti usulünün bilfiil tatbiki icabeder.

12 — Muvazzafiyet-i askeriyye devresi tenkis ve mühim bir kısmı, genç işçi ve köylülerin tahsil ve terbiye-i içtimaiyyesine hasrolunmalı, ve ordu, tahsilden mahrum kalmış olanlar için bir mektep yerine geçmelidir.

13 — Eytam ve eramil ve malûlin maaşları maişet bahasiyle mütenasip miktarlara iblâğ olunmalı, ve Darülacezelerin ve hastahanelerin teksiri suretiyle fıkaranın meccanen tedavi ve takviyesi temin olunmalıdır.

14 — Bilcümle memurların azil ve nasbı mesaili ve hukuk-ı siyasiyelerinden istifadeleri hususu salim bir usul dahilinde hal ve tesviye edilmelidir.

15 — Derebeylik bakayası olan ve köyleri feci bir tarzda yağma ve garet eden mütegallibenin ferdî teşebbüslerle memleket aşayişini ihlâl etmelerine meydan bırakmayacak bir şekilde, usul-ü inzibat islâh edilmelidir.

16 — Milletin hakikî mümessilleri doğrudan doğruya halkın intihap ettikleri vekiller olduğuna nazaran, Millet Meclisi intihabatı-

nın her türlü tesirattan ve resmi müdahalelerden azade olarak icra edilmesi icabeder.

Arkadaşlar! Bu esasat dahilinde çalışmayı kabul ediyorsanız hemen partiye dahil olunuz ve tanıdıklarınızı da irşad ve tenvir ile beraber getiriniz.

TÜRKİYE İŞÇİ VE ÇİFTÇİ
SOSYALİST PARTİSİ
Muvakkat Hey'et-i İdaresi

XXIX
TÜRK TEÂLÎ CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *Teşrin-i evvel (Ekim) 1335 (1919)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ[3] *Kuleli Mekteb-i Askerisi eski riyaziye muallimi Binbaşı Mustafa, Mühendishanei Berr-i hümayun muallimlerinden Binbaşı Ali, İşkodra Merkebi Askerisi eski muallimlerinden yüzbaşı Ahmet Şadi.*
YÖNETİCİLER:[4] Fahri reis *Rasih Efendi (İlâ-yı Vatan Cemiyeti ikinci reisi) Ermenaklı Saffet Hoca* (Reis Vekili)[5], *Gazi Osman Paşazade Kemal Paşa*[6], *Sait Bey.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

OSMANLI İmparatorluğundaki etnik kitleler adına kurulan "teâli" ve "teavün" (yücelme ve yardımlaşma) isimli örgütlere paralel olarak kurulmuş olan bu cemiyetle ilgili çok az şey biliyoruz. Basında ara sıra sözü edilen cemiyetin[7], gelişmeleri, bu bakımdan izlenememiştir[8].

[1] **İkdam**, 26 Teşrin-i evvel 1335 (1919), s. 3.
[2] Tam adresi bulamadık.
[3] **İkdam**, aynı sayı.
[4] İlâ-yı Vatan reisi Yahya Adnan Paşa'nın, Azerbaycan İstanbul Başkonsolosuna 10 Eylül 1337 (1921) tarihli yazısından (**TİTE** arşivi, Dosya 39, belge No: 14337).
[5] Alemdar yazarı Ermanaklı Saffet Efendi'nin demecini bildirirken, yöneticiler kurulu içindeki bu görevini belirtmektedir (**Alemdar**, 19 Temmuz 1336, s. 2).
[6] Rasih Efendi'den sonra reis olmuştur (**TİTE**, aynı belge).
[7] **Alemdar**, 26 Eylül 1920, s. 3.
[8] **Ermenaklı Saffet Efendi**'ye göre Cemiyet içinde bulunduğu ortamda düzenli toplantı yapamamaktadır (**Alemdar**, 19 Temmuz 1336, s. 2).

B. TÜRK TEÂLÎ CEMYETİ'NE İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

Türk Teâli Cemiyeti'nin Umum Şubeleriyle Bütün Türk Kardeşlerine Beyannamesi*

Top ve tüfek sustuktan ve yüce vatanımızda, yurdumuzda, barışıklık borusu çalmaya başladıktan sonra her Türk ve Müslüman kendi iş ve gücüyle ve Türklüğün yükselmesi ile uğraşması gerektir.

Şimdiye kadar Türk olmadıkları halde Türk milletinin başına geçerek kendilerini öz türk gösteren ve Türk'ün malını, ırzını, canını yokeden, çocukları öksüz, kadınları dul, evleri yoksul bırakan ve bunu kendisine iş güç edinerek çeşit çeşit ad ve lâkaplar takınarak ortaya çıkan ve her gün Türkleri aldatan hainlere aldanmayınız. Türk milleti böyle çok kara günler görmüş geçirmiştir. Böyle günlerde Peygamber postunda oturan ulu padişahlarının taç ve tahtı etrafında güçlü ve kuvvetli olarak toplanmış ve kendilerini selâmete çıkarmıştır. Şu zamanda tarihten ibret alalım. Süslü ve yaldızlı lâflarla ortalığı velveleye veren, Arnavudu Türk'ten, Arabı Türk'ten, Kürdü Türk'ten ve arada kalan Çerkesi bu defa Türk'ten ayırmaya çalışan ve bugünkü ahvalin zuhuruna sebebiyet veren (Kuva-yı Milliye) adından istifade eden ve Moskof ilindeki Bolşeviğin kafasını taşıyanlar gibi yersiz yurtsuz serserileri eski zamanlarda pâdişahlarımız birer birer tepelediler ve milletin gayretine güvenerek milleti kurtardılar. Analarımızın evlâtları olduğumuzu unutmayalım. Hükümet gemisini kayalara çarptırtmayalım. Aslı nesli belirsiz kimselere ecdadımızın yadigârı olan bağrı deşik vatanımızı batırtmayalım. Ey Türk ve Müslüman kardeş, seni aldatmak isteyene, hamiyetten, dinden, milliyetten bahsedene sor. Sen necisin? Çiftin, çubuğun, öküzün, tarlan var mı? Nerelisin? Hangi köydensin? Anlasın ki bunlar şeytan gibi koğulmuş ve seni de memleketinden koğdurtmaya, öldürtmeye ve en nihayet malını, paranı soymaya gelmiş yersiz yurtsuz Türk olmayan yabancılardır. Bunlara kanma ve aldanma, iğfalata kapılma, fakat hiçbir zaman âtıl ve bâtıl dahi kalma. Fikrinde daima bir nokta bulunsun, yerin yurdun, ocağın bucağın hep Türktür. Ve bunlar ancak Türk neslinin elinde yükselecek ve kurtulacaktır. Bilmiyerek şu toprağa ihanet etme. Hilâfet ve saltanata bağlanmaktan ayrılma. Ağır başlı ol. Ağır başlı olarak hakkını istemekten çekinme.

* Kaynak: **Alemdar**, 1 Nisan 1336, s. 4.

XXX
OSMANLI MUSEVİLERİ İNTİHAP CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *Teşrin-i evvel (Ekim) 1919*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul*[2].

KURUCU VE YÖNETİCİLER[3]: *Buhur Ebu İshak, Selim Gürcü, Jozef Pardo, Aron Kafe, Samuel Lui, Dr. Jak Amon, Refik Habib Beyler.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

MUSEVİLER daha 1876 yılında Osmanlı seçimleri içindeki haklarının yitirilmemesini istemişlerdir. İkinci Meşrutiyet dönemi içinde siyonizm hareketini parlamentoda reddetmişler ve muhalefet saflarına geçmemişlerdir. Filistin sorunu daha çok dış baskılar ortamı içinde geliştirilmiştir.

Mütareke döneminde ilk kez Museviler arasında siyonizm konusunda bir ayrılık ortaya çıkmıştır. Siyonist grubun başını *Nesim Ruso* ekibi çekmiştir ve Hahambaşı *Hayim Naum* Efendi'ye cephe almıştır[4].

İlk sürtüşme 1919 seçimi dolayısıyla çıkmıştır. Balat Musevileri seçime katılmak istemişler, Balat'taki *Miyanbol* sinagoguna bu konuda bir konferans verilmesi için başvurmuşlardır. Konferans öncesinde *El Judio* gazetesi sahibi David Elnekave Efendi'nin kürsüye çıkarak yapmaya başladığı katılma aleyhinde konuşması hazır bulunanlarca kesilir ve kürsüden indirilir[5].

Bazı gazeteler musevilerin seçime katılmadıklarını ileri sürmüşlerdir (örneğin *Alemdar*). Buna karşılık bazı gazeteler de *Mişon Ventura Efendi*'nin seçilmesiyle, katılmanın varolduğunu ileri sürmüşlerdir[6].

Seçim sonrasında Hahamhane ile Hükümet arasında sürtüş-

[1] [2] [3] Bu bilgiler, EGM arşivinde, cemiyete ait fişten alınmıştır.

[4] Bu konuda C. 1 de daha ayrıntılı açıklama vardır, bk. s. 561.

[5] Haberi Alemdar vermiştir (17 Teşrin-i sâni 1335, s. 1).

[6] Alemdar, 22 Kânun-ı evvel 1335, s. 2.

meler olmuştur[7], Hahambaşının istifasını bu durumla ilişkili saymak mümkündür[8].

Cemiyet, geçiciliğinden ötürü fazla devam etmemiştir[9].

[7] Hahambaşı, dağıttığı "Musevi Meclis-i Millisi"ni yeniden oluşturma ve seçim kararı alınca, seçime yabancı uyruklu Musevilerin katılması da istenmiştir. Hükümet bu kararın geçersiz olduğunu ve hiçbir "emsale" (daha önceki bir uygulamaya) dayandırılamayacağını bildirmiştir. Hahambaşının ısrar ve istifa edeceği söylenmiştir. (**Alemdar**, 21 ve 24 Mart 1336).

[8] Hahambaşı **Hayim Naum Efendi**'nin istifası hükümetçe kabul edilmiş ve Hahambaşı vekâletine Edirne Hahambaşısı **Becerano Efendi** ruhanî ve cismanî meclisler tarafından seçilmiştir (**Alemdar**, 29 Nisan 1336).

[9] EGM arşivi, Cemiyet'le ilgili fişte şu bilgi de vardır: "335 yılında faaliyete geçmesini isteyen bu Cemiyet tesçil edilmiştir. Hiçbir faaliyeti yoktur."

B. OSMANLI MUSEVİLERİ İNTİHAP CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

Osmanlı Musevileri İntihap Cemiyeti Nizamnamesidir*

Madde 1 — Dersaadet ve taşralarda Meclis-i Mebusan intihabına iştirak taraftarı olan Musevilerin işbu intihabatta ârâsını tevhit ederek menafi-i milliyeyi muhafaza ve müdafaa edecek zevatın mebusluğa intihabını temin için kavanin-i mevzua dairesinde sarf-ı mesai eylemek ve bu hususta fırka-i siyasiye mümessilleriyle münasebatta bulunmak üzere **Osmanlı Musevileri İntihap Cemiyeti** namiyle bir cemiyet teşkil olunmuştur.

Madde 2 — Cemiyetin merkezi Dersaadettedir. Taşralarda Musevilerin kesretli bulunduğu mahallerde dahi şubeleri bulunacaktır.

Madde 3 — Cemiyetin azası iki sınıf olup, birisi aza-yı tabiiye diğeri aza-yı ammedir. İntihaba iştirak etmek taraftarı olan bilcümle Museviler cemiyetin aza-yı tabiiyesindendir.

Madde 4 — Aza-yı amme cemiyetin nizam ve programını kabul ile beraber tatbikine bilfiil sarf-ı mesai edecek olan azadır.

Madde 5 — Merkez-i umumi İstanbul müntehib-i sani ve meb'us namzetlerini tayin ve ilân ve intihabatı icabeden mahallerde müteşekkil şubeler vasıtasıyla bilfiil idare edeceği gibi taşra şubelerinden ve hatta namzetlerini sual ve gönderilecek namzet listelerini tetkik ve tasdik edecektir.

Madde 6 — Mevcut siyasi fırkalarla müzakereye girişmek ve itilâf akteylemek Merkez-i Umumiye aittir.

Madde 7 — Merkez-i Umumi intihabat işlerinde maksad-ı milliyi temin için her türlü teşebbüsata iptidar ve alelicap fırka-i siyasiye ile itilâf ederek netayicine dair şuabata tebligat icra ve ahkâm-ı mukarreratı takip ve intac ile mükelleftir.

Madde 8 — Şuabat hey'et-i idaresi marifetiyle idare olunacak ve Merkez-i Umumiden verilecek talimat dairesinde müntehib-i sani ve meb'us intihabı hususunda sarfı mesai eyliyecektir.

* Kaynak: **EGM** arşivi.

Madde 9 — Merkez-i Umumi Dersaadette Cemiyete dahil bulunan azanın içtimaiyle aralarında rey-i hafi ve ekseriyetle intihap edecekleri zevattan teşekkül eder. Ve heyetçe biri reis olup, diğeri reis-i sani ve bir kâtib-i umumi tayin olunur.

Madde 10 — Şuabat heyeti idareleri 3 kişiden mürekkep olacak ve her şubede bulunan ve cemiyete mukayyet olan aza-yı ammenin içtimai ile aralarında reyi hafi ve ekseriyetle intihap tayin edilecektir.

İdare Heyeti:
Buhur Ebu İsak Bey
Selim Gürcü Bey
Jozef Pardo
Aron Kafe
Samuel Lui
Dr. Jak Amon
Refik Habib

XXXI
OSMANLI İLÂ-Yİ VATAN CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *19 Teşrin-i sâni 1335 (19 Kasım 1919)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Taşkasap Selçuk Sultan Mahallesi No: 190*[2].

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ[3]: Reis-i evvel: *Mekke-i Mükerreme esbak emiri Şerif Abdülmuttalip hafidi (torunu) Yahya Adnan Paşa*, Reis-i sâni: *Mülga Meclis-i Kebir-i Maarif azalarından Rasih Efendi*. Umumi ve Mes'ul Kâtip: *Şeyhülislâm merhum Hüseyin Efendizade İbrahim Rüştü Molla*, Muhasip aza: *Bebek karyesi eşrafından Mehmet Sait Efendi*. Öteki üyeler: *Tahir Bey (Şura-yı Devlet sabık azalarından), Halil Refik Efendi (sabık kadı), Sâmi Bey (Ticaret ve Ziraat Nezareti Mümeyyiz-i evvellerinden), Ahmet Muhtar Efendi (Şair Ziya Paşa torunu), Vâmık Fâsih Bey (Cezair-i Bahrisefit sabık mektupçusu, İleri gazetesi yazarı), İsmail Efendi (Cidde sabık kadısı), Yusuf Ziya Efendi (Ulemadan)*.

HEYET-İ FAALE (AKTİF YÖNETİCİLER)[4]: *Bekir Fahri Bey* (Reis), *Topçu Binbaşı Çopur Hakkı Bey* (Başmuavin), *Suvari binbaşı Âsım Bey* (Muavin), *Şerif Hüseyin Bey* (Kâtip), *Muhittin Efendi* (Muavin), *Damat Kemalettin Paşa, Binbaşı Mustafa Bey, Serkomser Zeynel Bey, Refik, Hasan, Otelci İsmail Efendiler, Rüştü Molla*[5].

[1] Bu tarih, Dahiliye Nezâretine sunulan 18 Teşrin-i sâni (Kasım) 1919 tarihli bildiriden alınmıştır. (Belge sayın avukat **Metin Önol**'un yardımıyla sağlanmıştır).

[2] Resmî belgelerde bu adres görülmektedir. Fakat, **Tarık Mümtaz Göztepe**'ye göre, gerçek adres İstanbul, Sehzadebası'ndaki Letafet apartmanının üst katıdır (**Vahidettin, Mütareke Gayyasında**, s. 368).

[3] 1 Sayılı notta sunulan bildiri ve programın altında bu isimler vardır. Fırkanın Talimat-ı Esasiyesi için (Bk. s. 524, Belge 1).

[4] 2.17.1337 (1921) tarihli tutanağa göre (Belge, **TİTE**, a.g. dosyası).

[5] İbrahim Rüştü Molla, 1925'te tutuklanmış ve İstiklâl Mahkemesinde yargılanmıştır (**Hilâliahmer, 3 Temmuz 1925**).

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

İLÂ-YI Vatan ("Yurdu yüceltme" anlamına) Cemiyeti, İstanbul Hükümeti'ni destekleyici bir dernektir. Gizli bir dernek değildir. Mebusan'ın kapatılmasından ve partilerin siyaset sahnesinden çekilmelerinden sonra aktif bir siyasî kuvvet olarak ortaya çıkmış olması ilginçtir. 1919 Kasımında kurulmuş olmakla beraber, ikinci başkanı Rasih Efendi'ye, resmî makamlarca hemen eyleme geçmemesi ve sabretmesi öğütlenmişti. İlâ-yı Vatan'cılar, 1921 yılının ikinci yarısında eylemlerini arttırmışlardır.

İdeolojisini açıklama bakımından Cemiyet'in çeşitli belgeleri vardır. "Talimat-ı Esasiyesi" ve başlangıcındaki bildirisi, "Nizamnâme-i Dahilî"si bunların başında gelir. Ayrıca, Ankara'nın İstanbul'daki ajanlarının, bu arada Azerbaycan İstanbul Başkonsolosu Mehmet Hâşim Bey'in, T.B.M.M. Hükümeti'ni Cemiyet'in çalışmalarından "haberdar eden" raporları da, İlâ-yı Vatan'cıların eğilimlerini ve eylemlerini anlamamıza yardımcı olmuşlardır[6].

İlâ-yı Vatan Cemiyeti, Hürriyet ve İtilâf Fırkası içindeki karışıklıktan yararlanarak kurulmuştur. Zamanın yazarlarına göre, dernek olmaktan çok, "yeni bir fırka"dır. Başında, resmi başkan olarak görünen *Yahya Adnan Paşa*, ikinci plânda kalmıştır. İpleri elinde tutan asıl girişimci *Kiraz Hamdi Paşa*'dır[7].

Vahidettin ve Damat Ferit, İttifakçıların iç çekişmelerinden tedirgin oldukları için, *Nigehbancılara* benzer bir derneğin kurulmasını olumlu karşılamışlardır. Padişahın emriyle, saray hazinesine ait Letafet apartımanının üst katı Cemiyete ayrılmıştır[8]. Cemiyet ileri gelenlerine Vahideddin, kendi parasından yüz, yüzellişer liraaylık vermiştir. Padişahın bu cömert ilgisine karşılık olmak üzere, Kiraz Hamdi Paşa, kabarık bir üye sayı-

---

[6] Bu belgelerin tümü **TİTE**, a.g. dosyadadır.

[7] "... Alabildiğine lâubali ve sefahata meyyal olan bu zata Sultan Vahideddin para yetiştirmekten usanmış...", "... Kiraz Hamdi Paşa, padişahın kendisinden yüz çevirdiğini ve kesenin ağzını kapadığını görünce işte böyle bir sihirbaz kılığına girmiş, bir taraftan başına Şerif Yahya Adnan Paşa'yı geçirdiği **İlâ-yı Vatan Fırkası** ile Saray'ı avlamağa muvaffak olduğu gibi, bir taraftan da eline koca bir defter alarak uzaktan yakından tanıdığı ne kadar kalburüstü ahbapları varsa bu deftere isimlerini yazmağa ve sahiplerinin haberi olmadan **Tarikat-ı Salâhiyye** isimli gizli ihtilâl ve din komitesine aza yazmağa başlamıştı" (Tarık Mümtaz Göztepe, **A.g.e.**, s. 369 - 370).

[8] 2 sayılı nottaki durumu, **Mim Mim Grubu** ajanlarının Ankara'ya gönderdikleri gizli raporları da, doğrulamaktadır (**TİTE**, A.g. dosya, örneğin, 9.9.1337 (1921) tarihli mektup).

sı göstermek için, kayıt defterini ünlü isimlerle doldurmuştur[9].

Her ne kadar, Yahya Adnan Paşa, ikinci plânda kalmışsa da, İngilizlerden, Mekke emirliğine atanmasını beklediği belirtilmiştir. Bu "tayin", Şerif Hüseyin'le İngilizlerin bozulan ilişkilerine karşılık olarak düşünülmüştür[10].

Örgütlenme ve Eylem Sorunları

Cemiyet'e hükümet tarafından verilen ilmuhaberde "şubesi yoktur" kaydı vardır. Özel bir yayın organına da sahip olmamıştır.

İlâ-yı Vatan Cemiyeti'nin, Padişahçı cephede ve Müdafaa-i Hukuk'un tamamen karşısında yerini aldığı çok açıktır. Cemiyet, haklı olarak belirtildiği gibi, bir siyasal parti ağırlığı ile çalışmıştır.

Cemiyet'in asıl özelliği, gizli olarak örgütlediği Tarik-i Salâh (ya da Tarikat-ı Salâhiye) Cemiyeti ile beraber çalışmış olmasıdır.

İlâ-yı Vatancılar, 1921 yılının tek yönlü siyasal hayatı içinde, partileri birleştirici bir rol oynamak isteğindeydiler. "Fırka"ların "rüesası" (liderleri) daha sonra, Tarikat-ı Salâhiye'ye alınacaklar, muhalif muvafık, "büyük bir kitle-i inkılâp" (bir devrimci kütle) hazırlanacaktı. İlâ-yı Vatan, böylesine bir ödevi gerçekleştirmek istemiştir. Yahya Adnan Paşa, Azerbaycan başkonsolosuna gönderdiği bir yazıda, İstanbul'da, adlarından pek az söz edilen dernekleri belirtmiştir. Ve bunları değerlendirmiştir[12]. Bunlar arasında "ruhsat elde edememiş olan" "Anadolu Cemiyeti" de vardır[13].

[9] Daha sonra, İstiklâl Mahkemesinde yargılanan kişiler, örneğin tarihçi Ahmet Refik Bey, bu durumu ifadelerinde belirtmiştir. — Bk. Tarık Mümtaz Göztepe, A.g.e., s. 369 - 370.

[10] TİTE, aynı dosya, 14284 sayılı Mim Mim Grubu ajanı raporuna göre.

[11] Cemiyet'in Talimat-ı Esasiye'sinde ideolojik tutumu ayrıntılı olarak açıklanmıştır (Bk. s. 524).

[12] Cemiyetin 28 Teşrin-i sâni 1337 tarihli bildirisine ilişkin bilgiler veren gizli rapordan (TİTE, A.g. dosya, 14277 sayılı belge).

[13] Cemiyetin adı "Anadolulular Cemiyeti" de olabilir. Yahya Adnan Paşa'nın "ruhsat elde edemediği"ni belirtmesine uymakla beraber, kurucusu olarak bildirdiği "Bolu eşrafından Rıfat Bey" bu açıklamaya uymamaktadır. 1337 (1921) yılında hükümete başvuru dilekçesi hakkında Tevfik Paşa hükümetinin açıklaması ve kararı: "Anadolulular Cemiyeti unvanı ile bir cemiyet teşkili istid'asını havi Sıvas eşrafından Halit ve refiki (arkadaşı) imzalarıyla Dahiliye Nezaretine verilen arz-ı hal ve merbutu nizamname-i dahilî Nezareti müşare- →

Bu birleşme, doğal olarak, Ankara'ya karşı oluşturulacaktı. Amaç da "Anadolu bâğilerine (eşkıyalarına) karşı galebe (yengi)" sağlanmasıydı[14].

Bir Mütareke örgütü niteliği ile, İlâ-yı Vatancılar, yabancı devletlere karşı olan tutumlarını sık sık kamuoyuna duyurmak olasılığını bulmuşlardır. Cemiyet, en yetkili yöneticilerinin açıklamalarına göre ve kesin olarak "İngilizcidir". O kadar ki, kendi lokalinde yapılan Sait Molla'yı düşürme toplantısında, İngiliz bayrağı ayakta selâmlanmıştır. Ve amaca da erişilerek, İngiliz Muhipler Cemiyeti'ne "Mollasız" yeni bir yönetim kurulu seçilmiştir[15].

Cemiyet, barışın, ancak İngilizler aracılığı ile yapılabileceği kanısında olmuştur. "Kemalist hükümete yaklaştıkları için" de, Fransa ve İtalya kınanmıştır[16]. Bazı üyeler, örneğin Gözlüklü Sait Bey, "İngiliz Farmasonları Cemiyeti" İstanbul şubesi ikinci reisliğine seçilmiştir[17].

İngiliz politikasının bir sonucu olarak, Cemiyet, Yunanlılarla işbirliğine de girişmiştir. Yunanlıların, T.B.M.M.'ne karşı, Anadolu'da kurmak istedikleri kukla bir meclisin hazırlık konuşmalarına katılmışlardır. Amaç, "Kuva-yi Milliyeyi sukut ettirmek" (düşürmek) ti[18].

Cemiyetin Araplarla da ilişkisi olmuştur. Şerif Yahya Adnan Paşa, Hicaz Kralı Hüseyin'in Vahideddin'in halifeliğini tanıya-

yülhanın bu baptaki mütalâasıyla beraber okundu." Cemiyet'in "ecza-i memalik-i Osmaniye'den bir kıt'a-i mühimme ahalisinin aksam-ı saireden tefrikini mutazammın" olması, ve 2. ve 3. maddeleriyle "vezaif-i ve muamelât-ı hükümete müdahaleye salâhiyet bahşeden bir takım ahkâm-ı hâvi olması" mahzurlu bulunduğu için başvuru kabul edilmemiştir (Belgenin fotokopisi için bk. s. 530. Bu konuda bilgi için Belge 2'ye de bakılmalıdır) (**BBA, BEO, Siyasî Kısım,** Dosya, 27).

[14] Ankara ajanı olarak çalışan Azerbaycan başkonsolosu **Mehmet Hâşim Bey, Yahya Adnan Paşa**'ya, ortada var olan bazı fırka ve cemiyetlerin adlarını, çalışmalarını güçlerini ve bunları ele geçirme olanağını sormuştur. **Yahya Adnan Paşa**, 1337 (1921) yılı Eylül'ündeki cemiyetleri şöyle sıralamıştır 1 — **Anadolu Cemiyeti:** resmi ruhsat elde edememişti, kurucularından, "Bolu eşrafından" Rıfat Bey, İlâ-yi Vatan üyesidir, 2 — **Hâkimiyet-i Fikriye Cemiyeti:** Yüksekokul mezunlarınca kurulmuştur, uyarmada bulunulmuştur. 3 — **Zabıtan Cemiyeti, 4 — İstanbul Cemiyeti, 5 — Türk Teâli Cemiyeti (TİTE,** A.g. dosya, 14327 sayılı belge).

[15] TITE, A.g. dosya, 14325 ve 14326 sayılı belgeler.

[16] TITE, A.g. dosya, 14277 sayılı belge.

[17] TITE, Aynı belge.

[18] TITE, A.g. dosya, 14327 sayılı belge.

cağını, oğlu Emir Faysal'ın da, babasının bu kararına katılacağını belirtmiştir[19].

Arnavutlara gelince, Cemiyet, Bektaşi babalarıyla da ilişki kurmuş ve Cemiyet'e katılmalarını kısmen sağlamıştır[20].

İlâ-yı Vatancıların bir özellikleri de, İstanbul'daki Azerbaycan başkonsolosu ile kurdukları bağlantıdır. Başkonsolos *Mehmet Hâşim Bey*'le yazışmalarında, onu da Cemiyete almak istedikleri açıktır. Ne var ki, Başkonsolos, T.B.M.M. Hükümeti'nin ajanı olarak çalışmayı, Cemiyetin eğilim ve eylemlerini Ankara'ya bildirmeyi yeğ tutmuştur[21].

İlâ-yı Vatancıların, siyasal olayların da tamamen içinde oldukları açıktır. Hürriyet ve İtilâf'la ilişkileri pek sıcak olmamıştır. İkiye ayrılan Fırka karşısında üstün bir görünüm verilmeye çalışan Cemiyet, Mustafa Sabri ve Zeynelâbidin Efendileri tutmamıştır. Bununla beraber, İtilâfçılarla birlikte hareket etme zorunluğu vardır: Ali Kemal Beyle ilişki bu açıdan ele alınabilir[22].

Ayrıca, kabinenin kendileriyle birleşmesini[23] isteyen İlâ-yı Vatancılar, İstanbul'daki "dört bin İttihatçının" Cemiyet'in atılımlarıyla "temizleneceğini", bazı şartlarla hükümete katılabileceklerini belirtmişlerdir[24].

İlâ-yı Vatan Cemiyeti, belirttiğimiz gibi, kendi doğrultusunda aktif bir rol oynamıştır. Bu bakımdan, ünlü isimlerin oluşturduğu "heyet-i idare"si yanında, daha dinamik üyelerden kurulu "heyet-i faale"si vardır. Reisi de *Bekir Fahri* Bey'dir[25].

Çeşitli toplantılarına önemli kişiler çağırılmışlardır.

Bu toplantılarda, üye ödentilerinin (aidat) toplanması ve gelir sağlanması gibi kararlar da alınmıştır[26]. İngilizlerin böyle bir kararı nasıl karşıladıkları bilinmemektedir.

Yahya Adnan Paşa'ya göre, İlâ-yı Vatan Cemiyeti, iki kısıma ayrılmıştır: Siyasî ve hayrî kısımlar. Hayrî (hayır işleri) kısmında emekliler, sivil asker yüksek dereceli memurlar bulunmuştur[27].

19 **TITE**, A.g. dosya, 14284 sayılı belge.
20 **TITE**, A.g. dosya, 14272 sayılı belge.
21 **TITE**, Aynı belge.
22 **TITE**, A.g. dosya, 14294 sayılı belge. (Bu dosyada başkonsolosun, İstanbul İstihbarat Zabiti ile beraber imzaladığı bir hayli rapor vardır).
23 **TITE**, A.g. dosya, 14277 sayılı belge.
24 **TITE**, A.g. dosya, 14284 sayılı belge.
25 **TITE**, A.g. dosya, 14331 sayılı belge.
26 **TITE**, A.g. dosya, 14277 sayılı belge.
27 **TITE**, Aynı belge.

Bütün bu iç ve dış politika tutumları arasında, İlâ-yı Vatan'cıların nasıl bir Osmanlı devleti düşündüklerini saptamak da ilginçtir. İlâ-yı Vatancılar, "meşrutiyetçi" bir saltanattan yana değildirler. Çünkü, meşrutiyet rejimi "din ve şeriata mugayir bulunduğundan, hilâfet makamını yüceltmek ve güçlendirmek gerekir"[28]. Zaten, Cemiyetin "Talimat-ı Esasiye"sinde de, meşrutiyetten bahis de yoktur[29]. (Bk. s. 525, madde 11, Belge 1).

Cemiyetin Sonu

Saray, Cemiyet'te istediğini bulamayınca, İlâ-yı Vatan'cılar desteksiz kalmışlardır. Fakat, gizli *Tarik-i Salâh Cemiyeti*'ni bir uzantısı ve yan kuruluşu olarak devam ettirmişlerdir. Daha sonra ve Cumhuriyet rejimi içinde, Tarik-i Salâh'çılar İstiklâl Mahkemesinde yargılanınca, İlâ-yı Vatan'cıların bir kısmı da sorguya çekilmişlerdir, bazıları da çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Yöneticilerden bazıları yurtdışına kaçmıştır.

[28] TITE, A.g. dosya, 14327 sayılı belge.
[29] TITE, A.g. dosya, 14331 sayılı belge.

B. İLÂ-YI VATAN CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Osmanlı İlâ-yi Vatan Cemiyeti Talimatı Esasiyesidir*

Madde 1 — Hukuk-ı Mukaddese-i Hazret-i Hilâfetpenahiye riayet ve hilâfet-i İslamiyenin tezyid-i şan ve şerefine gayret olunacağı gibi Hükümet-i Seniyenin icraat-ı âdilanesine herbâr-ı müzaheret edilecektir;

Madde 2 — Bilumum edyana, mukaddesata, mutekedâta, teamül ve âdata bervech-i şer'i şerif riayetkâr olmak ve hiç bir milletin, bir unsurun, bir kavmin, bir şahsın milliyetine, kavmiyetine, şahsiyetine halel ve nakayis iras edecek bilcümle ahval ve akval ve harekâta katiyyen meydan vermemek ve her an ve her zaman menafi-i devlet ve milletin vaziyetini müstelzim tedabir-i makule-i cedidiye kemal-i ihtimam ve fart-i ittiba ile tevessül ve ibtidar edilmek Cemiyetimizin âmâlinden bulunmaktadır;

Madde 3 — Cemiyetimiz, dinî, ilmî, idarî, siyasi ve içtimaî her türlü tedabire, müessir avamla evvel Allah mütenebbih-i muvaffakiyet olacak esbab-ı maddiye ve maneviyeye dikkat ve itina ve ihtimam ile tevessüllerde bulunacak ve memleketin felâket-i hazıradan tahliyesine veya giriftar olduğu mesaib-i alalkaderül imkân tehvine geceli ve gündüzlü çalışmayı akdem-i vezaif bilecek ve Cenab-ı Haktan veçhen mi-nel vücuh kat'ı ümidi lâyık ve caiz görmiyecek varı ümidin sevk ve tesiri ile ve muhabbet ve icbarı ile meydan-ı mesaiye atılacak ve kendisine meslekdaş, şerik-i mesai bulabilmek arzusu ile hemişe çalışacak, uğraşacak dindaşlarına ve evlad-ı memleketi mütemadiyen irşada, ikaza, intibaha, mekârim-i ahlâka celp ve davet edecektir.

Madde 4 — Efkâr-ı Cihanda ve alelhusus memalik-i Osmaniyede mutavattın ve mevcut bulunan dindaş ve bilumum vatandaşlarla hüsn-ü imtizaç ve muaşeretin teminine alelkaderül imkân istitaate çalışacaktır.

Madde 5 — Mağdur ve muhtaç, fakir, bikes eşhasa bilatefrik-i cins-ü mezhep muavenet-i lâzime-i insaniyetkâranede bulunmak ta-

* Kaynak: **İçişleri Bakanlığı Arşivi.**

biî olmakla beraber zükur ve inâs, eytam ve eramil ve muhtacının refah ve saadetlerini intaç edecek sırf sanayi ve ticaret ve ziraat gibi hidebatın dahi bittaharri tehiyye edilerek bunlara itası zımnında ayrıca bir encümen-i daimi teşkil kılınacaktır.

Madde 6 — Cem' ve idhar edilecek ve eshâb-ı seniyye taraflarından teberru olunacak nukut ve servet hasren menafi-i mülk ve millete sarfedilmek suretiyle şirketler, fabrikalar, mektepler, darüssınaalar, dokumahaneler ve sair inşaat ve ıhtıraat-ı nafia meydana getirilmekle ihtiyacat-ı vataniyenin ne suretle def ve tehvin edildiği efkâr-ı nâsa vaz ve indelhace mudilere irae ve ispat edilecektir;

Madde 7 — Mezruatın, ticaretin, maarifin, her türlü mahsulât-ı dahiliyenin islah ve tevsiine ve terakki ve tezyidine ve malzeme-i fenniyenin bilihzar tamimi menafie mütemadiyen himmet ve gayret edilecektir;

Madde 8 — Ticaret, teali-i irfan, mekârim-i ahlâk, tahsil, teshil-i izdivaç, tekâsür-i nesfil ve islâh-ı cins ve tezyid-ü müvessi-i usul ve adab-ı muaşeret usul ve adab-ı musahabe ve bunlara mümasil levazımat-ı medeniye ve fezail-i beşeriyenin kemalini ihzar ve ikmal-i cedidemiz vasıtasıyle ve vesait-i münasebe-i saire ile hemişe bezl-i mukadderat olunacaktır.

Madde 9 — Hıfzısıhha-i umumiye enzar-ı dikkatten dûr ve mehçur edilmemek şartiyle taklil-i nesil ve nüfus-u müstelzim ilel-ü esbabının deff-ü ref' ve tehvinine çalışılacağı gibi fuhşiyat ve muzur-i sıhha mevaddın terk ve taklilíne de sarf-ı himmet olunacak ve cemiyetimiz vaızları ve ceraid vesatetiyle şu makasıd-ı mühimmenin temini uğrunda halkı irşat ve ikazdan hiç bir zaman hâli kalmıyacaklardır.

Madde 10 — Maksadımız beşeriyete ve selamet-i memlekete hizmet olduğu cihetle mesleğimize sadakat ve iştirak azminde ve sevaik-i ahval-i şevaib ve ârazdan musarra bulunan her zat cemiyetimize kayıt ve kabul olunabilecektir.

Şekl-i Hükümet

Madde 11 — Cemiyetimizin mesleği ikinci maddede tasrih kılındığı veçhile bilumum edyanın teâmül ve âdâtına bir nehih-i şer'i şerif riayet olunduğu ve anasır-ı muhtelifeden mürekkep milletimizin seviyesi dahi nazar-ı dikkat ve itibara alınarak eşkâl-i hükümetten muhafazakârlık tarz-ı idaresini bütün maneviyat ve meşhudat ile amik tetkikatımız neticesi kabul eylediğimizden zât-ı akdes-i hilâfetpenahî etrafında toplanmak ve bu esasta meşrutiyet-i meşruayı tarsin eylemektir.

Suret-i İdare-i Evkaf

Madde 12 — Nezâret-i Evkaf'a ait umurun ahkam-ı şer'iye veçhile temin-i idaresi zımnında iktiza eden tedabir-i âliye Hükümet-i Seniyenin ınzar-ı isafına arzedilecektir.

İdare-i Maarif

Madde 13 — Maarifin teali ve millet-i Osmaninin tenevvürü için Cemiyetimiz derece-i taliye ve âliyeye takdimen tahsil-i iptidainin tamimini esas olarak kabul eylemiş ve evlâd-ı memleketin tahsil-i iptidaiyi ikmal edecekleri müddet zarfında ahkâm-ı esasiye-i diniyeleri mehma imkân ihata edebilmeleri esasına hassaten itina edecektir.

Siyaset-i İktisadiye

Madde 14 — Memleketin servet-i tabiiye ve umranının tezyidini icap ettirecek bilcümle esbaba tevessül ve milleti teşebbüsat-ı şahsiyeye teşvik ve maadin ve ormanların işletilmesi, fabrika ve imalathaneler küşadı, zürranın gayretinden mütevellit gayeden fazla nasibedarı menfaat olması için nümune mükâtip ve tarlalarının tezyidi, alât-i ziraiye celp ve tevzii ve bu hususa alâkadar ziraat bank ve odalarından mütevellit fevaidin teksiri zımnında bezl-i mukadderet eylemek ve muamelât-ı ticariyeden tabiatiyle husule gelecek rekabetten Osmanlı Tacirlerini mutazarrır eyliyecek ahvale mümanaat etmek ve ihtikârın deff-ü ref'i esbabını ihzar ve ikmal ve ipka için gayret-i tamme-i fiiliye gösterilecektir.

Siyaset-i Maliye

Madde 15 — Siyaset-i Maliyede Cemiyetimizin mesleği siyaset-i hariciyemize merbut olup ona memleketimiz hudud-u tabiiyesi tayin; ol suretle bütçe ve ihtiyacatımız tahakkuk eylemeksizin ita-yı fikir-i âtiye-i garibe muallaktır.

Siyaset-i Dahiliye

Madde 16 — Bu talimat-ı esasiyede münderiç mevad siyaset-i dahiliyemiz esasatını teşkil eylemektedir.

Siyaset-i Hariciye

Madde 17 — Umur-ı hariciye hususat-ı mühimmesinde Hükümet-i Osmaniyemizce her devletle hoş geçinmek kaziye-i mutena behasını cemiyetimiz esasülesas makasıt ittihaz ederek makam-ı hilafet-i kübra-yı İslâmiye ve saltanat-ı azime-i Osmaniyemize inba olacak hükümet veya hükümetlerle temin-i hüsn-i rabıta ve münasebete hükümetimizi muvaffak edinceye değin bi-izn-illah-i tealâ çalışılacaktır.

İntihab-ı Mebusan

Madde 18 — Devlet-i ebeddmüddet-i Osmaniyemizin mevki-i coğrafî ve vaziyet-i siyasiyesi harb-i mazaiki dolayısiyle henüz tayin ve tavzih eylemediğine binaen cemiyetimiz eşkal-i intihabattan birini tayin ve tevcihte zaman-ı müsait hulülüne değin talik-i keyfiyete

mecbur kalmış ve ol sebepten dolayı programımızı kabul ve ahkâmını infaz eyliyecek bir hükümetin makam-ı iktidara geleceği zamana kadar hükümet-i hâzıra canibinden ilâm ve ilân olunacak şekil-ü intihabın kabulü tabii bulunmuştur.

Cemiyetimiz Teşkilâtı

Madde 19 — Merkez-i umumisi İstanbul'da olacak müesseseyn ve hey'et-i idareleri 7 kişiye baliğ olmak şartıyle her mahalde cemiyetler kanunu ahkâmına tevfikan şuabat teşkil kılınabilecektir.

Cemiyetimize duhul her mucib-i şer'i şerif ve kanun-ı münif reşit olmak esas olduğu gibi mevadd-ı sâlifede beyan kılındığı veçhile ahlâk-ı halide sahibi bulunduğunu ve mutlaka bir gayesi olmayıp selâmet ve saadet-i evlad-i memleket emrinde içtihadat-ı programa muvafık olduğu hey'et-i idare ve faalenin tedkik ve tahkiki neticesi ekseriyetin tasdikine iktiran eylemek suretiyle mümkün olabileceği şayan-ı kayıttır.

Madde 20 — Merkez-i Umumî hey'et-i idaresi aza-yı tabiisi 5 müessis dahi dahil olduğu halde bir reis, bir reis-i sâni, bir kâtib-i mesul ve bir muavini, bir veznedar ve 6 aza olmak üzere 11 kişiden ibaret bulunacağı ve her mesele için karar hey'et-i idarenin ekseriyetiyle tevakki kılınabilecektir.

Taşra ve Dersaadet şuabatına gelince: Efradın kesretine göre bir reis, bir kâtip, bir veznedar ve 4 aza olmak üzere 7 zata ve nihayet aded-i aza 8'e iblağ kılınmak şartıyle 11 kişiye kadar terfi edebilir.

Madde 21 — Her sene-i arabiye ibtidası merkezî bir kongre inikat edecek ve o kongreye bütün şuabattan sülüsan-ı ekseriyetle müntehap 2 ve efradı 100 kişiyi mütecaviz şuabattan 5'e kadar murahhas gönderilebilecektir.

Madde 22 — Cemiyetimiz müessisi madde-i sabıkada beyan kılındığı veçhile hey'et-i idareye suret-i daimede dahil bulunup andan mütebaki aza her sene-i arabiye iptidasında merkez-i umumice icraatını tetkik ve hesabatını tasdik zımnında davet ve içtima-i tabii olan kongre hey'et-i umumiyesince müceddeden intihab ve şuabat dahi hey'et-i umumiyelerinden istihsal eyliyecekleri karar-ı ekseriyetle intihap ve neticesini merkeze izbar edeceklerdir.

Madde 23 — Hey'et-i idare rey-i hafi ile intihap kılınır. Gaye ve vazifeleri program ahkâmını tamimde muvaffakiyetleridir.

Madde 24 — Cemiyetimizin maksad-ı hayrı mirsad-ı tehzib-i ahlâk, teali-i irfan ve bunları temine kâfi fevaid-i maddiye ve maneviyenin neşr-i tamimi olup husul-ü maksad-ı feyzieyi ehemmiyette hakkile irşadatta bulunacak ve bu maksadın husulü için merkez-i umumî rüesa veya mutemetleri şuabat ile temasta ve teftişatta bulunacak ve memleket muhtac-ül hizmetimizi felâketten tahlis ve refahı esbabının istikmaline bezl-i mesâi eyliyeceklerdir.

Madde 25 — Hey'et-i idarede rüesa ruznameyi tanzim ve müzakeratın hüsn-ü suretle cereyanını temin ve katip dahi müzakeratı zapt ve muta kararları defter-i mahsusuna kayıt eyler. Veznedara ge-

lince varidat ve masarifatın tanzim ve tesçili ile meşgul olup her hafta nihayetinde o hafta için cetvel hesabı bittanzim hey'et-i idareye tevdie mecbur ve hey'et-i idare de bittetkik kabul eyler.

Madde 26 — Hey'et-i idarenin haftada akalen bir defa içtima eylemesi emr-ü mutlak olup ihtiyaç zuhurunda içtima için aza-yı kiramı davet rüesanın hukuku cümlesindendir.

Bu davete lâkayıt kalan azanın bilâ özürü şer'i biribirini müteakip iki defa içtimaa adem-i icabetle cemiyetimizden istifa etmiş nazarıyle bakılacağı şayan-ı kayıt ve izahtır ki bu mah ahkâmı temamiyle şuabatta da cari ve derakap merkez-i umumi'ye bildirmeye mecbur olacaklardır.

Zirde vaziyülimza 5 zat Cemiyetin müessisi olup bu cemiyet baki ve mevcut oldukça müessislik hukuk ve şerefini müşar ve mümaileyhim daima muhafaza edeceklerdir. Vematetullahültevfik.

18 Teşrin-i sâni 335

Bebek karyesi eşrafından müessis ve veznedar ve aza **Mehmet Sait**	Şurâ-yı Devlet aza-yı Sabıkasından aza ve müessis **Tahir**	Mülga Meclis-i Kebir-i Maarif azasından reis-i sani ve müessis **Rasih**
Emir-i Mekke-i Mükerreme Abdülmuttalıp merhumun hafidi İlâ-yı Vatan Cemiyeti reis-i evveli **Yahya Adnan**	Kazayı sabıkadan aza **Halil Refik**	Ticaret ve Ziraat Nezaret-i Mümeyyiz-i evvellerinden aza **Sami**
İleri Gazetesi Hey'et-i tahririyesinden Cezair-i Bahrisefit mektubi muavin aza **Vamık Fasih**	Sabık Cidde kadı-yi esbakı aza **İsmail**	Kâtib-i umumi-i mesul ve müessis ve aza şeyhülislam merhum Hasan Hüsnü efendizade **İbrahim Rüştü**
Ulemadan aza **Yusuf Ziya**	Şair Ziya Paşa Hafidi aza **Ahmet Muhtar**	

MÜHÜR
15 Teşrin-i sani 335

BELGE 2

Anadolulular Cemiyeti'ne İlişkin Meclis-i Vükelâ Kararı*

Meclis-i Vükelâ
Müzâkeratına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 293
Zabıtnâme Tarihi:
26 Zilhicce 1340
20 Ağustos 1338

Tebliğ Olunduğu Devair: Dahiliye
Tebliğ Tarihi: 22 Ağustos 38

Hulâsa-i Meâli

Sivas eşrafından Halid Efendi ve rüfekası tarafından Anadolular Cemiyeti ünvanıyla teşkil-i isti'da edilmiş olan cemiyetin ünvanıyla nizamnâmesinde münderic bazı mevadın Kanun-ı Esasi ahkâmına muhalif ve umur-ı hükûmete müdahaleyi mutazammın olmasına binaen müracaat-ı vakıanın reddi hakkında sebk eden karar ve iş'ar üzerine âhiren cemiyet-i mezkûre müessisleri tarafından verilen aynı ünvan altında ve fakat nizamnâme-i esasisinde bazı ta'dilât icrası suretiyle cemiyet-i mezkurenin teşkiline müsaade itası tekrar isti'da olunduğuna ve bazı ifadata dair Dahiliye Nezareti vekâletinden varid olan tezkere kıraat olundu.

Kararı

Esbabı evvelce izah edilmiş olduğu vechile aynı ünvan tahtında bir cemiyet teşkili muvafık görülmediğinin vekâlet-i müşarileyhaya cevaben tebliği tezekkür kılındı.

(Hey'et-i Vükelâ imzaları)

* Kaynak: **BBA-Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, No: 224, 20 Ağustos 1338

XXXII

MİLLÎ TÜRK FIRKASI

KURULUŞ YILI: *9 Kânun-ı evvel 1335 (1919).*
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Mahmutpaşa İfham gazetesi*[1] *idarehanesi.*
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Ahmet Ferit (Tek) Bey (sabık Kütahya meb'usu), Şair (Hacı) Mehmet Emin (Yurdakul) Bey (Sabık Musul meb'usu), Ahmet Hikmet Bey (Hariciyeci ve yazar), Zühdü (İnhan) Bey (İktisat müderrisi), Akçoraoğlu Yusuf Bey (Siyasî Tarih muallimi), İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey (Darülfünun müderrisi), Mehmet Emin (Erişirgil) Bey (Muallim).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Kuruluş ve İdeoloji Sorunları

FIRKA, bir bakıma Millî Meşrutiyet Fırkası'nı ve Türkçülük akımını (Bk. C. I, s. 10-11), Mütareke'nin işgalci ve kozmopolit iklimi içinde sürdürmek amacındadır[2]. 1919 seçiminden kısa

[1] **İfham**, 10 Kânun-ı evvel 1919.
[2] Osmanlı parlamentosunun 3. döneminde Musul meb'usu olan (Hacı) Mehmet Emin Bey, daha o zaman "millî şair"dir. 1918 (1334) yılında, ateşli milliyetçiliği Mebusan Meclisinde bir özellik taşımıştır. 1918 maarif (millî eğitim) bütçesinde romantiktir: "**... Şairler, kendi milletlerine, ölmez ruhunu ancak altun sazlarında çaldıkları millî şarkılarla vermişler;** Miçkiyeviç'ler, **kendi mazlûm ve esir milletlerine, yine ölmez hürriyet ve istiklâl aşkını, uzattıkları altun kadehlerle sunmuşlardır... Bugünkü medeniyet, bütün örsleri üzerinde yalnız ve yalnız kılıç ve zincir doğuyor" (MMZC 1334, III devre, 59. içt., 4, s. 1009)** — Kimi zaman da tarihsel gelişmeyi dile getirir: "**... Türk milliyetperverliğine gelince: Efendiler, bir çok senelerin karanlık ve meş'um gecelerinden beri, Rum vatandaşlarımız, eski manastırların vâizlerinden, mekteplerin muallimlerinden millî ilhamları almışlar... Ermeni vatandaşlarımız, Hırimyanlarıyle, Nersesleriyle, Kamer Gaytabalarıyla millî ateşi yakmışlar, Hayık'in ev-**
→

bir süre önce kurulmuştur. Ne var ki, bir kısım gazeteler ve çevrelerce "ölü doğmuş" ve yasal bakımdan kurulmuş olmadığı ileri sürülmüştür[3].

Bununla beraber Fırka seçim öncesi çalışmalarına ve seçimlere katılmış ve adından sözettirmiştir. Milli Kongre'deki partilerle anlaşamamıştır[4]. Bağımsız bir listeyle girdiği seçimlerde, adaylarından birisi —Dr. *Abdülhak Adnan (Adıvar)* seçilebilmiştir[5]. Bu da henüz kurulmuş —fakat milliyetçi ideolojide— bir partinin, Mütareke İskanbul'unda meb'us çıkabilmesi, kozmopolit bir çoğulculuğa sahip olan "pây-ıtahtın" eğilimini saptamak bakımından anlamlı bir olaydır.

Fırka, İstanbul merkezi dışında, hiçbir şube açamamıştır. Yayın organı *İfham* gazetesidir.

2. *Müdafaa-i Hukuk'la İlişki*

Fırka Milli Kongre'ye *Ahmet Hikmet* ve *Hamdullah Suphi* (Tanrıöver) Beyleri delege olarak göndermiştir. Anadolu hareketine karşı sert bir dil kullanılması kararına uymadığı için, öteki kuruluşlarla arası açılmıştır. Seçim sonuçlarını alkışladığı için de, Hürriyet ve İtilâf çevresince ağır şekilde eleştirilmiştir. Bu suçlamalar özellikle *Mahir Sait Bey* tarafından yapılmıştır.

lâtlarını Ararat dağlarına hülyalı nazarlarla baktırıyorlardı. Arap kardeşlerimiz, cahiliyyet devirlerinde Kâbe duvarlarına asılan şiirlerindeki milli hissiyatı kuvvetlendirmişler. ... Arnavut kardeşlerimiz, Şemsettin Samileriyle, Mahmut Hayret'leriyle, Abdülleriyle, Naim Fraşeri'leriyle, milli cemiyetlerini kurmuşlar, Tomor dağlarına İskendernâme epopelerinin şarkısını söylettiriyorlardı. Buna karşı, elbette Türk, kayıtsız kalamazdı. Ve nitekim kalmadı. ... O da mâzinin karanlıkları içersinden, harabelerinden, âlimlerinin çıkardığı definelerde tarihini aradı, hayatını öğrendi... O da iman etti ki; milliyetin sunduğu kevser âb-ı hayattır. Bundan içen milletler, asırların kasırgaları, tâun ve vebaları karşısında daima kendilerini korurlar. Şu halde, Türk de hür ve mutlu yaşamak ve ölmez olmak istedi. O da Sillogos'ların, Hınçak'ların, El Münteddiül-edebi'lerin, Başkim'lerin karşısında, kendine millî bir ocak yaptı ve ırkını yükseltmek istedi. Bununla beraber, efendiler, O san'at, bilim ve sosyal bir alandan dışarıya çıkmadı" (MMZC 1334 - 1918, D. III, Sl 5, 24. içt., s. 241) — (11 Aralık 1918 birleşimi).

[3] **Mahir Sait Bey**'e göre, bu fırka "resmen müteşekkil" değildir. Çünkü milliyet esası ve ismi ile ortaya atılmıştır. Durum Cemiyetler Kanunu'nun 4. maddesine aykırıdır (**Alemdar, 24 Teşrin-i sâni 1335**, s. 5).

[4] Fırka beyanname'sinde durumu açıklamıştır (**İfham** 1335, Sayı 130, s. 1 — **İkdam** 1335, Sayı 8155, s. 1).

[5] Dr. Adnan Bey 235 oyla seçilmiştir.

Fırka, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Müdafaa-i Hukuk akımını ve direnme merkezinin Anadolu'da kurulmasını kesinlikle benimsemiştir[6].

3. *Fırka'nın Sonu*

Mebusan'ın basılmasından ve feshedilmesinden sonra, Fırka İstanbul'da çalışamaz duruma gelmiştir. Zaten Müdafaa-i Hukuk ajanlarının etkisi altına girmiştir. Kurucu ve yöneticilerinden bir kısmı T.B.M.M.'ne katılmışlardır (örneğin Ahmet Ferit, Dr. Adnan, Hamdullah Suphi Beyler).

[6] Sayın (ve rahmetli) Profesör Zühdü İnban'la 24 Temmuz 1951 tarihli konuşmamız notlarına göre.

[illegible]	[illegible]	مجلس وكلا مذاكراته مخصوص ضبطنامه	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]		۲٦ [illegible] ۲۰ [illegible]	۲۹۲

خلاصهٔ مآل

سیواس شهرنده خالد افندی و رفقاسی طرفندن آناطولی جمعیتی عنوانیله تشکیلاتنه ایلشیلمه اولنان جمعیتك [illegible]
عنوانیله تقدیم نامه سنده مندرج [illegible] مواد قانون اساسی احکامنه مخالف و امور حکومته مداخله‌یی مشعر
اولمغله بو باده مراجعت واقعه‌نك [illegible] مقصد [illegible] اجزا جمعیت مذکوره مؤسسلری
طرفندن [illegible] تقدیم نامه [illegible] [illegible]
جمعیت مذکوره‌نك تشکیلی [illegible]
وارد اولان تذکره [illegible]

قرار

اساساً [illegible] جمعیت تشکیلی [illegible] گورلدیگندن [illegible]
جوابا تبلیغی تذکر قلندی

[illegible signatures]

XXXII
MİLLÎ TÜRK FIRKASI

KURULUŞ YILI: *9 Kânun-ı evvel 1335 (1919).*
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Mahmutpaşa İfham gazetesi*[1] *idarehanesi.*
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Ahmet Ferit (Tek) Bey (sabık Kütahya meb'usu), Şair (Hacı) Mehmet Emin (Yurdakul) Bey (Sabık Musul meb'usu), Ahmet Hikmet Bey (Hariciyeci ve yazar), Zühdü (İnhan) Bey (İktisat müderrisi), Akçoraoğlu Yusuf Bey (Siyasî Tarih muallimi), İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey (Darülfünun müderrisi), Mehmet Emin (Erişirgil) Bey (Muallim).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Kuruluş ve İdeoloji Sorunları

FIRKA, bir bakıma Millî Meşrutiyet Fırkası'nı ve Türkçülük akımını (Bk. C. I, s. 10-11), Mütareke'nin işgalci ve kozmopolit iklimi içinde sürdürmek amacındadır[2]. 1919 seçiminden kısa

[1] **İfham**, 10 Kânun-ı evvel 1919.
[2] Osmanlı parlamentosunun 3. döneminde Musul meb'usu olan (Hacı) Mehmet Emin Bey, daha o zaman "millî şair"dir. 1918 (1334) yılında, ateşli milliyetçiliği Mebusan Meclisinde bir özellik taşımıştır. 1918 maarif (millî eğitim) bütçesinde romantiktir: "**... Şairler, kendi milletlerine, ölmez ruhunu ancak altun sazlarında çaldıkları millî şarkılarla vermişler; Miçkiyeviç'ler, kendi mazlûm ve esir milletlerine, yine ölmez hürriyet ve istiklâl aşkını, uzattıkları altun kadehlerle sunmuşlardır... Bugünkü medeniyet, bütün örsleri üzerinde yalnız ve yalnız kılıç ve zincir doğuyor" (MMZC 1334, III devre, 59. içt., 4, s. 1009)** — Kimi zaman da tarihsel gelişmeyi dile getirir: "**... Türk milliyetperverliğine gelince: Efendiler, bir çok senelerin karanlık ve meş'um gecelerinden beri, Rum vatandaşlarımız, eski manastırların vâizlerinden, mekteplerin muallimlerinden millî ilhamları almışlar... Ermeni vatandaşlarımız, Hırimyanlarıyle, Nersesleriyle, Kamer Gaytabalarıyla millî ateşi yakmışlar, Hayik'in ev-**

→

bir süre önce kurulmuştur. Ne var ki, bir kısım gazeteler ve çevrelerce "ölü doğmuş" ve yasal bakımdan kurulmuş olmadığı ileri sürülmüştür[3].

Bununla beraber Fırka seçim öncesi çalışmalarına ve seçimlere katılmış ve adından sözettirmiştir. Millî Kongre'deki partilerle anlaşamamıştır[4]. Bağımsız bir listeyle girdiği seçimlerde, adaylarından birisi —Dr. *Abdülhak Adnan (Adıvar)* seçilebilmiştir[5]. Bu da henüz kurulmuş —fakat milliyetçi ideolojide— bir partinin, Mütareke İskanbul'unda meb'us çıkabilmesi, kozmopolit bir çoğulculuğa sahip olan "pây-ıtahtın" eğilimini saptamak bakımından anlamlı bir olaydır.

Fırka, İstanbul merkezi dışında, hiçbir şube açamamıştır. Yayın organı *İfham* gazetesidir.

2. *Müdafaa-i Hukuk'la İlişki*

Fırka Millî Kongre'ye *Ahmet Hikmet* ve *Hamdullah Suphi* (Tanrıöver) Beyleri delege olarak göndermiştir. Anadolu hareketine karşı sert bir dil kullanılması kararına uymadığı için, öteki kuruluşlarla arası açılmıştır. Seçim sonuçlarını alkışladığı için de, Hürriyet ve İtilâf çevresince ağır şekilde eleştirilmiştir. Bu suçlamalar özellikle *Mahir Sait Bey* tarafından yapılmıştır.

lâtlarını Ararat dağlarına hülyalı nazarlarla baktırıyorlardı. Arap kardeşlerimiz, cahiliyyet devirlerinde Kâbe duvarlarına asılan şiirlerindeki millî hissiyatı kuvvetlendirmişler. ... Arnavut kardeşlerimiz, Şemsettin Samileriyle, Mahmut Hayret'leriyle, Abdülleriyle, Naim Fraşeri'leriyle, millî cemiyetlerini kurmuşlar, Tomor dağlarına İskendernâme epopelerinin şarkısını söylettiriyorlardı. Buna karşı, elbette Türk, kayıtsız kalamazdı. Ve nitekim kalmadı. ... O da mâzinin karanlıkları içersinden, harabelerinden, âlimlerinin çıkardığı definelerde tarihini aradı, hayatını öğrendi... O da iman etti ki; milliyetin sunduğu kevser âb-ı hayattır. Bundan içen milletler, asırların kasırgaları, tâun ve vebaları karşısında daima kendilerini korurlar. Şu halde, Türk de hür ve mutlu yaşamak ve ölmez olmak istedi. O da Sillogos'ların, Hınçak'ların, El Müntediül-edebî'lerin, Başkim'lerin karşısında, kendine millî bir ocak yaptı ve ırkını yükseltmek istedi. Bununla beraber, efendiler, O san'at, bilim ve sosyal bir alandan dışarıya çıkmadı" (MMZC 1334 - 1918, D. III, Si 5, 24. içt., s. 241) — (11 Aralık 1918 birleşimi).

[3] Mahir Sait Bey'e göre, bu fırka "resmen müteşekkil" değildir. Çünkü milliyet esası ve ismi ile ortaya atılmıştır. Durum Cemiyetler Kanunu'nun 4. maddesine aykırıdır (Alemdar, 24 Teşrin-i sâni 1335, s. 5).

[4] Fırka beyanname'sinde durumu açıklamıştır (İfham 1335, Sayı 130, s. 1 — İkdam 1335, Sayı 8155, s. 1).

[5] Dr. Adnan Bey 235 oyla seçilmiştir.

Fırka, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Müdafaa-i Hukuk akımını ve direnme merkezinin Anadolu'da kurulmasını kesinlikle benimsemiştir[6].

3. *Fırka'nın Sonu*

Mebusan'ın basılmasından ve feshedilmesinden sonra, Fırka İstanbul'da çalışamaz duruma gelmiştir. Zaten Müdafaa-i Hukuk ajanlarının etkisi altına girmiştir. Kurucu ve yöneticilerinden bir kısmı T.B.M.M.'ne katılmışlardır (örneğin Ahmet Ferit, Dr. Adnan, Hamdullah Suphi Beyler).

[6] Sayın (ve rahmetli) Profesör **Zühdü İnhan**'la 24 Temmuz 1951 tarihli konuşmamız notlarına göre.

B. MİLLÎ TÜRK FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Millî Türk Fırkasının Programı*

Madde 1 — Türk Devleti'nin selâmeti emperyalist temayülleri reddederek Demokrat olmak iddiasında bulunan hükûmetlerle milliyet esası dairesinde itilâf etmektir.

Madde 2 — Wilson Prensiplerinin milliyetten kasdettiği manaya dayanarak vahdet ve tamamiyetimizi müdafaa eylemek lâzımdır.

Binaenaleyh Fırka milliyet prensibini muasır telâkkiye göre anlar ve emperyalist (istilâcı) efkârdan kat'iyen uzak olarak Osmanlı İmparatorluğunun Türk veya Türk lisan ve âdâtile melûf Müslümanların ekseriyetini haiz olan kısmında sakin ahalinin kendi iradesile kendi mukadderatına hâkim olabilmesi için çalışır.

Madde 3 — Millî Türk Fırkası Türk tâbirinden ırk tefrik etmeksizin Türk lisan ve terbiye ve hissiyatile melûf olanların heyet-i mecmuasını kasdeder.

Madde 4 — Türk milletinin anasır-ı asliyesinden biri de İslâmiyettir. Fırka Türkün birliğini ve hukukunu müdafaa ederken İslâmiyetin ve Türkiye'de sakin müslümanların hukunu da müdafaa eylediğine kanidir.

Madde 5 — Milliyet prensibine nazaran milletler parçalanamaz. Fırka (Türkiye) denilen Türk veya Türk medeniyetini kabul eylemiş Müslüman ekseriyetile meskûn kıt'anın tamamiyet-i mülkiyesinin temin edilmesini kat'iyetle talep eder.

Madde 6 — Milliyet prensibi diğer milletlerin hukukunu tanınmayı istilzam eylediği için Fırka Türk memleketinde kalacak olan gayr-ı Türk ekalliyetlerin siyasî ve medenî bilcümle hukukuna Türklerle mütesaviyen mazhar olmalarını umde-i esasiye olarak kabul eyledikten başka, gayr-ı müslimlerin Devlet vahdet ve istiklâlini ihlâl etmemek şartile milletçe inkişaflarına azamî derecede müzaheret ve muavenette bulunmayı da vazife bilir.

Madde 7 — Milliyet prensibine nazaran milletler kendi irade ettikleri hâkimiyetten gayrısına tabiyete mecbur kılınamaz. Binaenaleyh Fırka Türk Devletinin istiklâl-i siyasisinin teminini ayrıca talebeder. Bununla beraber milletin kendi kendini idare etmek hususundaki iradesini tamamen mahfuz kalmak şartiyle Türk Devletinin

* **İfham** (10 Kânun-ı evvel 1335).

asrın ihtiyacatına tevfikan deruhte edeceği vezaif-i medeniyeyi başarabilmesi için medeniyet-i garbiyenin tekâmülât-ı ilmiye ve idariyesinden istifade etmeği de faydalı addeder.

Madde 8 — Millî Türk Fırkası Türk Devletinin şekl-i hükümetini Kanun-ı Esaside musarrah olduğu veçhile meşruti bir padişahlık "monarşi" olarak muhafazaya taraftardır.

Madde 9 — Millî Türk Fırkası irade-i âmmenin lâyıkile tezahürünü temin edecek teşebbüsat ve tedabirde bulunmağı vazife addeder. Ve hukuk-ı intihabiyenin tesri-i tekâmülüne taraftardır.

Madde 10 — Fırka bir taraftan beynelmilel sosyalizm fikirlerinin inkişafını ve istikbalde dünya iktisadiyatının alacağı şekli düşünerek, diğer cihetten Türk milletinin ahval-i içtimaiye ve ruhiyesini ve hal-i hazırdaki ihtiyacını nazara alarak Devlet kuvvetini ferdî sây yanında bir âmil-i iktisadî olarak kabul eder. Binaenaleyh Türk hükümetinin ferdin hayat-ı iktisadiyesinde nâzım-ı icraat, mürebbi vazifelerini ifa eylemesini talep ve ona göre kavanin vazetmesini arzu eder. Bunun için büyük iktisadî ve umranî teşebbüslere millî veya beledi bir mahiyet verilmesi ve umumun istifadesine hâdim müessatın imkân mertebesinde Devletin elinde bulunması ve bilûmum sây erbabını memnun edecek içtimaî müesseselerin ihdas edilmesi lâzımdır.

Madde 11 — Fırka mevcut buhran-ı iktisadinin bu esas dairesinde halli çarelerini aramak lüzumuna kanidir. Binaenaleyh işsiz kalan efrad, bilhassa harb-ı zailin tesirile vasıta-i maişet bulamıyan vatandaşlara çalışacak zemin göstermeyi Devletin vazifesi cümlesinden addeder ve açıkta kalacak askerî ve mülkî memurların memleketin imarı muktazi mahallerinde yerleştirilerek ziraat ve ticaret edebilmelerinin teminile beraber yerli halkın gerek talimi ve gerek ziraat ve sanat vesaitile tenviri için bunlardan istifade edilmesine ve yetim bikeslerin bilâhare maişetlerini kazanacak vasıtaya mazhar kılınmaları için lâzım gelen tedabirin ittihazına ait kavanin ve nizamat vaz'ını hükümetten talebeder.

Madde 12 — Türkiye'nin hayat-ı müstakbelesi nokta-i nazarından istiklâl-i mali ve iktisadiye nailiyet-i elzemdir. Binaenaleyh Millî Türk Fırkası Türkiye'nin ticaret-i dahiliye, hariciye ve umur-ı iktisadiyesinde tamamen istiklâle sahip olarak bu hususta cârî olan hukuk-ı medenyeden istifade edilmesini talebeder.

Madde 13 — Millî Türk Fırkası, Türkiye'nin, hudutları dahilinde sakin ahaliye nisbeten hissesine düşecek borçlarını alacaklılarıyla bilitilâf namuskârane ödemeği taahhüt taraftarıdır.

Madde 14 — Millî Türk Fırkası Türkiye'nin Cemiyet-i Akvama en yakın bir zamanda diğer akvamla hukukça müsavi olarak girmesi için teşebbüsat-ı lâzımede bulunulmasını talep eyliyecektir.

XXXIII
TÜRK – FRANSIZ MUHİPLERİ CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *15 Kânun-ı evvel 1335 (1919).*
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Galata, Adalet Han, Kat 2, 12-13-14 numaralı daireler.*
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Mahami Ahmet Vefik Bey* (Müdür), *Süleyman Nazif Bey* (Kâtib-i Umumi), *Reşat Fuat Bey, Celâleddin Arif Bey*[1]

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Sorunun "Evveliyatı"

TÜRK - Fransız ortak dernekçiliğinin pek eski bir geçmişi yoktur. Bununla beraber, başarıya ulaşamamış bir kaç girişimden sözedilebilir.

İlk girişim Mart 1330 (1914) tarihlidir. Cemal Paşa'nın "Türk - Fransız Cemiyeti" olarak adlandırdığı bu kuruluşta kendisinin ve Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Halit Ziya (Uşaklıgil) Beyin öncülükleri olmuştur[2]. Cemiyet'in kuruluş ve çalışmalarına ilişkin bilgiler çok yetersizdir. Bununla beraber, Mütareke döneminde Cemiyet yeniden harekete geçirilmek istenmiştir ve Paris'teki Fransız azalar da seçilmiştir[3].

[1] Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Vesika 219.

[2] Tanin'e göre (22 Mart 1914) "Türkiye Fransız Cemiyeti"nin kurucusu Cemal Paşa'dır. Reis Halit Ziya (Uşaklıgil) Bey'dir. Amacı, iki ülke arasındaki dostluğu arttırmaktır. İkinci reis Düyun-u Umumiye Meclis-i İdare reisi Mösyö döla Bolinyer'dir. Fransız "muamelâtı" Kâtib-i Umumi'si Düyun-u Umumiye Mektupçusu Vahit Bey'dir. Veznedarı da "Bank-ı Osmani"de Esham ve Senedat Kalemi müdürü Mösyö Büssi'dir. Cemal Paşa, **Hatıralar'ında** durumu anlatır: "... Nihayet "Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti" adıyle İstanbul ve Paris'te karşılıklı umumi merkezleri bulunan bir cemiyetin teşkiline dahi teşebbüs ederek bu teşebbüste muvaffak oldum. Bu cemiyet İstanbul'da benim ve Paris'te eski Hariciye Nâzırı Mösyö Cruppi'nin reisliği altında bulunacaktı" (s. 114 - 115).

[3] **Alemdar'ın** (4 Temmuz 1335) verdiği habere göre Cemiyet "Türkiye - Fransa Muhadenet (dostluk) Cemiyeti" adını taşımakta ve →

Mütareke döneminde "Türk - Fransız Muhipleri Cemiyeti" daha sonra da "milli ve vefakâr dost" "Pierre Loti Cemiyeti" (1920) kurulmuşlardır.

2. *Türk - Fransız Muhipleri Cemiyeti*

Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı göre istek, savaş koşullarının etkisi altında Fransızlardan gelmiştir[4].

Cemiyetin amacı, nizamnamesine göre (bk. s. 538, belge 1) "an'anevi" (geleneksel) bir dostluğun canlandırılması ve sürdürülmesi olacaktır. Bir çeşit fikir kulübü tasarlanmış, "pây-ı taht" dışında örgütlenmesi de öngörülmüştür.

Cemiyet'in kuruluş yılında yasal işlemlerini tamamlamadığı resmi kayıtlardan anlaşılmaktadır[5].

Bir yıl sonra, Cemiyet'in kuruluş izni alındığı ve üye kaydına başlandığı ilân edilmişse de[6], kuruluş kâğıt üzerinde kalmıştır.

"Harpten evvel Türkiye'deki Alman entrikasının önünü almak maksadıyla Paris'te ve Dersaadet'te" kurulmuştur. İstanbul Kâtib-i Umumi'si Düyun-u Umumiye Mektupçusu **Vahit Bey'dir**. Paris'teki yönetim kurulu'na gelince, Reis Mösyö **Krepi** (Meb'us ve sabık Hariciye Nâzırı); 1. Reis yardımcısı **Georges Leygues** (Bahriye Nâzırı); 2. Reis yardımcısı Mösyö **Lantiac** (Senato 2. Başkanı); Üyeler: **Dr. Deleris, Pierre Loti, Claude Farrère** (Fransız Akademisi üyeleri). Paris Kâtib-i Umumi'si **Dr. Lûtfi Bey'dir**. Veznedar: Mösyö **Ferrier** (Banka direktörlerinden); Kâtipler: Mösyö **Vernado** ve **Deschamps** (isimler Osmanlıca yazıldığı için bazılarını okunduğu gibi yazabildik).

4 Mustafa Kemal Paşa'ya göre "Fransız Muhipler Cemiyeti" Fransızların **Celâlettin Arif Bey**'den böyle bir cemiyetin kurulmasını istemeleriyle kurulma yoluna gidilmiştir. Celâlettin Arif Bey'in yanıtı olumlu olmuşsa da, "mesele muallâkta kalmıştır" (**Nutuk**, Vesika 219) (1927 baskısı). Gottard Jaeschke: **İstiklâl Savaşı Kronolojisi**, s. 82 (31 Aralık).

5 EGM arşivindeki kayıtlara göre Cemiyet "tesçilsiz" olduğu için faaliyete geçememiştir.

6 Alemdar'daki (10 Şubat 1336, s. 2) ilân:

"Türk Fransız Muhipleri Cemiyeti - Merkez-i idaresi Galata'da Adalet hanında 2. katta 12, 13, 14 numaralı daire olup Türk - Fransız iki kadim dost milletlerarasında an'anevi meveddet ve muhaleseti temdit ve ihya maksadıyla ve Türk - Fransız Muhipleri namıyle teşkil kılınan Cemiyet'in ilm-i haberi istihsal ve aza kaydına mübaşeret edilmiştir."

B. TÜRK ve FRANSIZ MUHİPLERİ CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGE

BELGE I

Türk - Fransız Muhipler Cemiyeti'nin Nizamnamesi

Madde 1 — Türk ve Fransız, iki kadim dost milletler arasında an'anevi müveddet ve muhaleseti tecdit ve ihya ve sıkı bir temas muhafazasıyle her iki milleti yakından yekdigerine tanıtmak maksadıyle Türk ve Fransız Muhipleri namıyle bir cemiyet teşkil edilmiştir.

Madde 2 — Merkez-i idaresi payitaht-ı saltanat-ı seniye olup gerek dahil-i şehirde ve gerek taşralarda meskur nâm ve unvanla şubeler küşad edecek olan cemiyetin elyevm merkezi ikameti (Galata'da Adalet Hanında ikinci katta 12, 13, 14 numaralı odalardır).

Madde 3 — Türk - Fransız Muhipleri Cemiyeti'nin siyasiyat ile asla alâkası ve fırak-ı muhtelife-i siyasiye ile hiç bir tealluk ve münasebeti yoktur.

Madde 4 — Cemiyete duhul ve huruç serbesttir. Fakat kayd-ı kabul olunacak azanın bir fırka-i siyasiye ile alâkadar bulunmaması meşruttur.

Madde 5 — Cemiyete dahil olacak zevatın 20 yaşını ikmal etmiş erbab-ı tefekkürden olması meşruttur.

Madde 6 — Cemiyete duhul talebinde bulunanların evsaf-ı matlubeyi haiz oldukları 3 aza canibinden tekeffül ve tasdik edildikten sonra hey'et-i idarece ittifak veya ekseriyeti ârâ ile red ve kabulüne karar ita olunur.

Madde 7 — Dahil olan zevat hin-i duhulünde yalnız bir defaya mahsus olmak üzere 5 lira tediye ve itasıyle mükelleftir.

Madde 8 — Dahil olacak azanın her vakit Cemiyetten istifa etmek hakkı mahfuzdur. Şu kadar ki müstafi azanın tekrar kabulü caiz değildir.

Madde 9 — Cemiyete dahil olan azanın fırka-i siyasiyeden birine intisap edebilmesi evvelemirde Cemiyetten istifa etmesine mütevakıftır.

Madde 10 — Kablel istifa bir fırka-i siyasiyeye intisap ettiği hey'et-i idare nazarında sabit olan azanın Cemiyetten alâkası kat ve keyfiyet ilân olunur.

Madde 11 — Gerek İstanbul'da ve gerek taşrada şube küşadı hey' et-i merkeziyenin tensip ve mufakatına vabestedir.

Madde 12 — Hey'et-i idare müdür ve kâtib-i umumi ile beraber 7 azadan ibarettir. Müdürün mazeretinde Kâtib-i Umumi ve Kâtib-i Umuminin mazeretinde Müdür yekdiğerlerine vekalet eder.

Madde 13 — Hey'et-i idare müessislerinden Müdür mahami Ahmet Vefik Bey ile Kâtib-i Umumi mahami Lâtif Beylerden biri hazır bulunmadıkça teşekkül edemez.

Madde 14 — Onüçüncü madde muharrer Müdür ve Kâtib-i Umuminin müddetleri bir defaya mahsus olmak üzere 5 seneden ibarettir.

Madde 15 — Senede bir defa hey'et-i umumiye akd-ı içtima eder. İşbu içtima-i umumide vilâyattaki şuabat dahi birer aza intihap ve İstanbul'daki merkez-i umumi'ye göndermek suretiyle müzakerata iştirak edebilirler. Müzakerat alenidir. Aza-yı umumiyenin nısfından bir fazlası isbat-ı vücut eylediği takdirde içtima-ı umumi in'ikad edilmiş addolunarak müzakerata mübaşeret olunur ve ittihaz olunacak mukarreratın makbul ve mamulünbih olması için ittifak veya ekseriyet-i ârânın husulü kâfidir. Haftada bir defa âdiyen içtima mecburi olup 7 azadan ibarettir. İşbu azanın esamisi bervechi âtidir.

Madde 16 — İşbu hey'et-i idare 3 sene için intihap edilir. İntihabat hafiyen ve fakat tayin-i esami ile icra olunur. En ziyade reyalan aza-yı müessise sırasıyle biri cemiyetin Müdüriyetini ve diğeri Kâtib-i Umumiliğini ifa eder.

Madde 17 — Müdür ve Kâtib-i Umuminin birinin huzuru ile hey' et-i idare tarafından karar verilmedikçe bir muamele icra edilemez.

Madde 18 — Hey'et-i idare-i merkeziyenin her nevi muhaberat ve muamelatı müdürün gaybubetinde Kâtib-i Umuminin imza ve cemiyetin mühür-ü resmisi ile cereyan eder. Mühür-ü resmi müdürün nezdinde mahfuz olup mühürsüz evrak ve muharrerat katiyyen makbul ve muteber olmaz.

Madde 19 — Cemiyetin idaresince münasip görülecek zevat Cemiyetin riyaset-i evveli ve sânisi intihap edilir.

Madde 20 — Cemiyetin vuku bulacak teberruatı şahsiyet-i maneviyesi namına kabul muamele-i resmiyesini temsil-i tamme iptadır.

Madde 21 — Cemiyetin maksat ve gayesi fikr-i muhaveneti tevsik ve tevsi etmekten ibaret olmasına nazaran mesaisinin mufavvakiyetle tetevvüç edebilmesi ve efkâr-ı umumiyeyi tenvir için konferanslar müsamereler ve seyahatlar tertip ve muhtelif lisanlarda risaleler ve gazeteler neşredecektir.

15 Kânun-ı evvel 335

1920

XXXIV. *Makedonyalılar Cemiyeti*
XXXV. *Piyer Loti Cemiyeti*
XXXVI. *Hukuk-ı Osmani Nigehban Cemiyeti*
XXXVII. *Müsalemet İttifakı*
XXXVIII. *Amele Fırkası*
XXXIX. *Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti*
XL. *Türkiye Zürra Fırkası*

XXXIV
MAKEDONYALILAR CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *10 Kânun-ı sâni 1336 (1920)*[1].
KURULUŞ YILI VE MERKEZİ: *İstanbul, Katırcıoğlu Han, No: 42.*
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: ***Tahsin Bey, Süleyman Kâni Bey*[3], *Celâl Derviş Bey, Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Bey, Nâzım Bey, Kohen Efendi, Nafiz Bey.***

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

CEMİYET, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sonunda, göçe zorunlu tutulan Makedonyalıların memleketlerine geri dönmeleri, mal ve mülklerinin savunulması amacıyla kurulmuştur (Bk. s. 545, Belge 1). Makedonya doğumlu ve bu bölgede oturanlar, Cemiyet'in doğal üyeleri sayılmıştır.

Makedonyalılar Cemiyeti, 1919 seçimlerinden sonra, Meclis-i Mebusan'ın toplandığı ve İstanbul'da hürriyetçi bir havanın estiği sırada kurulmuştur. Varlık gösterememiş, örgütlenememiştir.

Bu dönemde dikkati çeken çalışmalar, Cemiyet'in, Kâtib-i Umumi Süleyman Kâni imzalı bildirisiyle Trakya'daki "mezalimi" protesto etmiş olmasıdır[4].

Cemiyet'in Gelişmeleri ve Sonu

Mütareke döneminde terkedilmiş bir durumda olan Cemiyet'in bazı kurucuları, Lozan Andlaşmasının imzalanması üzerine harekete geçmişlerdir.

[1] Nizamname-i Dahilî altındaki tarihtir.
[2] Kuruluştaki adresi saptanamamıştır. Bu sonraki adresidir (**İkdam**, 15 Kânun-ı sâni 1920).
[3] Süleyman Kâni Kepenek (1881 - 1955), Sıvas ve İstanbul eski valilerindendir. Hayatı ve çalışmaları için bk. **Meşhur Valiler** (İçişleri Bakanlığı yayını, s. 601 - 615).
[4] **AFE**, Europe 1918 - 1929, Turqiue Vol. 54, Makedonyalıların Protestosu (23 Ekim 1922).

1923 Ağustosunda, "Şarki Makedonya Mübadele Cemiyeti" kurulmuştur. Kurucular, Serez ve Drama sancaklarının İstanbul'da bulunan "muhacirlerini" temsil etmektedirler. Amaçları "mübadele meselesini" izlemektir[5].

Cemiyet basında kendisinden sık sık sözettirmektedir. Kurucuları hayli hareketlidirler[6].

Bir süre sonra Cemiyet "Mübadele Cemiyeti" adlı kuruluşla birleşme kararı almıştır ve yeni bir nizamname yapılmıştır[7]. İlk kongrede yeni yönetim kurulu oluşturulmuştur[8]. Üyeler arasında 1919 kurucularından iki kişi vardır (*Celâl Derviş ve Kavalalı Hüseyin* Beyler).

Cemiyet yeni gelişmeler içinde varlığını yitirmistir.

5 İkdam, 2 Ağustos 1923.

6 Cemiyetin ne gibi işlerle meşgul olacağı hakkında açıklama ve yöneticilerin yüksek makamlar katındaki girişimleri (İkdam, 7 ve 8 Ağustos 1923).

7 Nizamname 19 Eylül 1339 (1923) tarihinde resmi makamlara sunulmuştur (İkdam, 1 Ekim 1923).

8 Üyeler: **Selânikli Müftüzade İhsan, Hüsnü, Celâl Derviş, Kavalalı Hüseyin, Dramalı Salih, Yusuf Ziya, Serezli Esat, Servet, Hulûsi, Yanyalı Mahmut Agâh, Sezai, Yenişehirli Necip.**

B. MAKEDONYALILAR CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

Makedonyalılar Cemiyeti Nizamname-i Dahilisidir*

Madde 1 — Makedonyalıların hukuk-ı siyasiye ve içtimaiye ve iktisadiyesini muhafaza eylemek ve Balkan ve Umumî Harpleri müteakip hicrete mecbur olan Makedonyalıları müreffehen memleketlerine iade ve bunların oradaki emlâk ve emvalinin tasarrufatını temin etmek maksadile teşkil edilmiş olan Makedonyalılar Cemiyeti'nde gerek Makedonya'da mütevellit ve mukim ve gerek Makedonya'da haiz-i menafi olan ahali aza-yı tabiyeden madut olup bunlar cemiyetin hey'et-i umumiyesine dahil olurlar.

Madde 2 — Cemiyetin aza-yı faalesi birinci maddede gösterilen ahaliden umur-ı cemiyetle iştigal etmek üzere müessislerce kayıt ve intihap olunanlardır. İşbu aza-yı faale-i mukayyedenin hey'et-i mecmuası cemiyetin hey'et-i umumiyesini teşkil eder. Mukadderat-ı cemiyeti tanzim eden işbu hey'et-i umumiyedir.

Madde 3 — Umur ve muamelât-ı cemiyetin tedviri hey'et-i idareye muhavveldir. Hey'et-i idare 11 azadan mürekkeptir.

Madde 4 — Hey'et-i idareyi teşkil eden 11 azayı birinci sene için müessisler intihap eyler. Birinci senenin hitamından sonra her sene hey'et-i umumiye biliçtima yeniden bir hey'et-i idare intihap eder.

Madde 5 — Hey'et-i idare üç şubeye inkisam eder. 1 — İçtimaiyat, 2 — İktisadiyat, 3 — Neşriyat. Her şube hey'et-i idare meyanından tefrik edilen azadan terekküp eder.

Madde 6 — Cemiyetin Kâtib-i Umumilik vazifesi içtimaiyat şubesi azası meyanından tefrik edilen zat tarafından ifa olunur. Kâtib-i Umumi cemiyeti temsil eder. Kâtib-i Umumi cemiyetin diğer şubelerinin müzakeratında dahi sahib-i rey olarak hazır bulunur.

Madde 7 — Cemiyetin teşkilâtına dair kâffe-i umur ve muamelat-ı içtimaiyat şubesince; muamelat-ı maliye ve hesabiyesi iktisadiyat şubesince; makasıd-ı cemiyet hakkındaki her türlü propaganda ve hususat-ı müteferria neşriyat şubesinde ifa olunur.

Madde 8 — Şubeler kendilerine ait mesailde müstakilen ittihaz-ı

* Kaynak: **EGM Arşivi.**

karar eyler. Şubeler arasında ihtilâf zuhurunda hey'et-i idarece hall-i mesele edilir.

Madde 9 — Gerek hey'et-i idare ve gerek şubeler içtimatına içtimâı idare etmek üzere rey-i hafi ile o içtimaa mahsus olmak üzere bir reis intihap olunur.

Madde 10 — Cemiyet maksadına vusulu teminen bilcümle memalik-i mütemeddinede şubeler ve merakiz küşat eder.

(Cemiyetin varidat ve masarifatı)

Madde 11 — Cemiyetin varidatı aza tarafından verilecek mâhiyeler ile teberruat ve ianat ve konser vesaire hasılatından ibarettir.

Madde 12 — Şubelerce verilecek kararlara tevfikan sarfiyat, iktisadiyat şubesince icra kılınacaktır.

Madde 13 — Cemiyetin bütçe ve bilânçosu hey'et-i idare tarafından tanzim ve her sene hey'et-i umumiyeye arzolunur.

10 Kânun-ı sâni 336

XXXV
PİYER LOTİ CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *10 Kânun-ı sâni 1336 (1920)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Matbuat Cemiyeti*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ (MÜTEŞEBBİS HEYET)[3]: *Veliahd Abdülmecit Efendi* (Fahrî Reis)[4], *Abdülhak Hamit (Tarhan) Bey* (Reis) *Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey (Servet-i Fünun mecmuası ve matbaası sahibi)*[5], *Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey (Türk Ocağı umumi reisi, yazar), Ebüzziyazade Velid Bey (Tasvir-i Efkâr gazetesi sahibi), Kâzım Şinasi (Dersan) Bey (Akşam gazetesi sahibi), Süleyman Nazif Bey (eski valilerden yazar), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey (yazar), Yahya Kemal (Beyatlı) Bey (şair, yazar), Arif Bey, Bedri Nedim Bey ve Mösyö Kiçner*[6].

1 **Tasvir-i Efkâr**, 11 Kânun-ı sâni 1336 (1920), s. 4 — Yine bk. s. 553, Belge 1.

2 Cemiyet'in merkezi saptanamadı. Matbuat Cemiyet'inde yapılan toplantılarda kurulmuş olduğunu düşünerek bu adres verilmiştir. Bu merkez Servet-i Fünun idarehanesi de olabilir. — Bir toplantı çağrısı için bk. **Tasvir-i Efkâr**, 15 Kânun-ı sâni 1920, s. 1.

3 **Tasvir-i Efkâr**, 11 Kânun-ı sâni 1336 — Ayrıca şu eserlere de bk. Tarık Mümtaz Göztepe, **Vahideddin Mütareke Gayyasında**, s. 238 - 420. Orhan Koloğlu, **La Campagne de Pierre Loti En Faveur de la Turquie Pendant la Guerre d'Independance** (Bağımsızlık Savaşı Döneminde Pierre Loti'nin Türkiye Lehindeki Kampanyası). Bu inceleme 1981 yılında Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü dolayısıyla yayınlanan şu ortak eserdedir: **La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk**, (s. 57 - 73). Sayın Koloğlu'nun incelemesinde 81 Türk aydını tarafından Pierre Loti'ye gönderilmiş olan mektup da vardır. Bu listede, daha geç bir tarihte kurulan Cemiyet'in üyeleri de bulunmaktadır. Bugün için Cemiyet'in yönetici kadrosunu oluşturan isimleri tam olarak saptama olanağı pek azdır.

4 **İkdam**'ın bir haberine göre Vahdettin de reisliği kabul etmiştir (15 Kânun-ı sâni 1920 — **Tasvir-i Efkâr**, 15 Kânun-i sâni 1920, s. 1.

5 Reis'in bulunmadığı toplantıları yönetmektedir. İkinci reis duru-durumundadır.

6 Fas Sipahi Alayı bölük eminlerinden Mösyö Kiçner (Osmanlıca yazılışıdır) Cemiyet'e yazdığı bir mektupta, Fransız olmakla beraber "Türklerin teşkil eyledikleri bu cemiyete" katılmak istediğini

→

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

CEMİYET, ünlü yazar ve romancı *Piyer Loti* (Pierre Loti)nin[7] adını taşımakta, Türk-Fransız diyaloğu içinde yerini almıştır ve tam anlamıyla bir mütareke dönemi kuruluşudur. Bu niteliği ile, galip ve işgalci devletlerin Osmanlı devletini yoketmeyi kararlaştırdıkları günlerde Türklerin içlerini —sert suçlamalarla— dökmelerini sağlamıştır. Sonra da, sade görünüşlü bir edebiyat ve dostluk derneği olarak kalmamış, kendisini saran koşullar içinde siyasallaşmış ve bir baskı grubu durumuna gelmiştir.

Piyer Loti adı, kurtuluş ve kurtarıcı arayan değişik siyasal cephelerdeki Türk aydınlarının adeta oybirliği ile sarıldıkları —belki de tek— ortak güvence olmuştur. Çünkü ünlü Fransız yazarı, İstanbul kadar Ankara'nın da sevgi ve saygısını kazanmıştır.

Piyer Loti'ye bağlılık 93 savaşıyla yaşıttır, çünkü İstanbul'a o zaman gelmiş ve ülkeyi tanımıştır[8] Uzun bir süre sonra 1913 yılında yeniden geldiği zaman büyük törenlerle karşılanmış, padişah tarafından kabul edilmiştir[9]. "Azade Muharriri" Türk kamuoyuna övgü dolu yazılarla tanıtılmıştır[10]. 1919 yılında İstanbul Darülfunun Edebiyat Fakültesi "Müderrisler Meclisi"nce oybirliği ile Piyer Loti'ye fahri (onursal) müderrislik verilmiş ve

bildirmiş ve "hisse-i iştirak" (katılma payı) olarak elli kuruş göndermiştir (**Tasvir-i Efkâr**, 15 Kânun-ı sâni 1920, s. 1). Kuruluşun bu aşamasında bu kişinin de "müteşebbis heyet"ten sayılması mümkündür.

[7] Asıl ismi **Julien Viaud** (Jülyen Viyo) olan **Pierre Loti** (1950 - 1923) Fransızlar tarafından pek özgün sayılmayan bir romancıdır. Aynı zamanda ısrarlı ve sert bir polemikçi ve fikir savaşçısı olan Loti hayli "muhafazkâr"dır ve bir "Şark tutkunu" ya da "âşıkı"dır. Şark'ta ve özellikle İslâm dininde ve yaşam biçiminde doyurucu bir huzur bulduğu açıktır. Türk yazarları onun bu yönünü çok iyi anlamışlardır. Çok verimli olan yazarın Türkleri ve Türkiye'yi ilgilendiren eserleri şunlardır: **Aziyade** (1879), **Les Désenchantés** (1906), **La Turquie Agonisante** (1913), **La Mort de Notre Chère France en Orient** (1920). Loti'nin büyük bölümü Türklerin savunmasını konu edinen ve kendi hükümetlerini suçlayan bir çok makalesi de vardır. — Bu konuda **Hamdullah Suphi Bey'in** bir değerlendirmesi için bk. **Dağ Yolu**, 2. Kitap, s. 36.

[8] Süleyman Nazif, **Hitabe**, s. 5.

[9] Örneğin bu seyahatin resimleri için bk. **Resimli Kitap** C. 8, Sayı 48, s. 897 - 900.

[10] Bir örnek olarak bk. **Salname-i Servet-i Fünun**, 2. sene, 1326 (1910) sene-i rumiyesi, s. 186 - 188.

kendisine telgrafla bildirilmiştir[11]. Bu arada bazı hayal kırıklıkları da olmamış değildir[12].

1. *Kuruluş ve Çalışma Sorunları: "Ezmek Yenmek Değildir"*

Cemiyet'in kurulmasından önce ilginç bir olayı anımsamak gerekir. O da 81 Türk aydınının *Loti*'ye gönderdikleri içten bir mektuptur[13]. (Bk. s. 555, Belge 2).

Cemiyet 1921 yılı başında (10 Ocak günü) Matbuat Cemiyeti'nde, Ahmet İhsan (Tokgöz) Bey'in başkanlığında yapılan bir toplantı sonucu kurulmuştur. Kuruluşu Hamdullah Suphi Bey alkışlar arasında ilân etmiştir[14]. Sonraki bir toplantıda Pierre Loti'nin eserlerinin Türkçeye çevrilmesi kararlaştırılmıştır.

Cemiyet'in amacı, herşeyden evvel, bu isim altında birleşmiş Türk aydınlarının beraberliğini canlı ve sürekli tutmaktır.

Cemiyet'in en önemli "faaliyeti" kuruluşundan kısa bir süre sonra İstanbul Darülfünun'u konferans salonunda düzenlediği Piyer Loti günüdür (23 Ocak 1920). Çok hareketli ve heyecanlı bir hava içinde geçen "ihtifal" programında, yerli yabancı davetlileri[15] en çok etkileyen "Batarya ile Ateş" yazarı Süleyman

[11] **Alemdar**, 11 Nisan 1335 (1919).

[12] **Halit Ziya Uşaklıgil**, aynı zamanda Baş Mabeyincidir ve Saray'a kabul edilen **Pierre Loti** hakkında şu izlenimleri edinmiştir. "... O gün sarayda görünce bu korku tahakkuk etti. Onu boyunun kısalığını saklamak için yüksek ökçelerle, benzinin uçukluğunu örtmek için bir kadın gibi boyalarla görünce bu garip ve gülünç kıyafet bende eserlerinden alınan meftunâne hazzın üzerine bir sis perdesi olmasın diye hemen kaçtım" (**Kırk Yıl, C. III**, s. 76).

[13] Mektubun aslı (ve Türkçesi) için bk. **Tasvir-i Efkâr** (29 Haziran 1919) — Fransızca metni için Pierre Loti'nin şu kitabındadır: **La Mort de Notre Chère France en Orient**, s. 87 - 89 — **Orhan Koloğlu** imzacıların adlarını mesleklerine göre ayırarak vermektedir (**A. g.e.**, s. 70 - 73).

[14] Kuruluş toplantısı için bk. **Tasvir-i Efkâr**, 11 Kânun-ı sâni 1920. s. 4 — Daha geç bir tarihte Hamdullah Suphi Bey, bu toplantıda Refi Cevat (Ulunay) Beyle arasında çıkan bir olayı hatırlatacaktır, **A.g.e.**, s. 36 - 37 — Gottard Jäeschke, **İstiklâl Savaşı Kronolojisi**, s. 84 (10 Ocak).

[15] **Tasvir-i Efkâr** muhabirine göre "konferansta kimler vardı?" "Ortadaki maroken kanapede Veliahd hazretleri, sol taraflarındaki koltukta şehzade-i civanbaht Şerafettin Efendi, arka sırada: Damad-ı hazreti şehriyari Zülkadir Paşa, Âyan azasından Damat Halit Paşa, Çürüksulu Mahmut ve Ahmet Paşa'lar, Âyan'dan Ziya

→

Nazif Bey'in, konuşması olmuştur. Hiç kimsenin türünü "tayin edemeyeceği", dinleyicileri büyüleyen bir sesle konuşan Süleyman Nazif Bey, sanki "bütün dünyanın karşısına dikilmiştir[16]. Veliaht Abdülmecit Efendi ağlamıştır. O gün "Piyer Loti günü" ilân edilmiştir[17]. Konferansta kabarık bir yardım parası toplanmıştır.. Gazeteler Fransız romancının övgüleriyle doludur[18].

Duygusal tepkiler hızla siyasallaşmış, yabancı temsilciler oturdukları yerde olanları yadırgamışlardır. Ali Rıza Paşa kabinesinin durumu daha da nâzikleşmiştir.

Ankara İle İlişki

Ankara ile diyalog, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa aracılığı ile kurulmuştur. Paşa anma gününe telgrafla davet edilmiş ve çok olumlu bir yanıt vermiştir, Loti'ye gösterilen ilgiyi bir "kadirşinaslık" görevi saymıştır[19].. Loti de Bekir Sami

Paşa, sabık murahhas-ı askerî Pertev Paşa, Seryaver-i hazret-i padişahî Miralay Naci Bey, Stockholm sefir-i sâbıkı Cevat Bey, Hicaz vali-i esbakı Ahmet Nedim Bey, Mebusan'dan Hacı (isim atlanmış), Hamdullah Suphi ve Muvaffak Beyler, Reşat Fuat Bey, Duyun-ı Umumiye Mektupçusu Hamid Bey, Udeba-yı Osmaniye'den Ali Ekrem Bey, Fransız Sefareti Baş Tercümanı, bir kaç Fransız zabiti ve ezcümle Kolonel Mougin (Mujen), matbuat-ı Osmaniye erkân ve mütehayyizanı, Halide Edip Hanım, Amerikan muharrirlerinden Miss Cecil (Sesil) Poryan (24 Kânun-ı sâni 1920, s. 1 - 2).

16 Tarık Mümtaz Göztepe, A.g.e., s. 239 — Orhan Koloğlu, A.g.e., s. 67 (Bu incelemede Cemiyet'ten söz edilmemektedir) — Anma gününün haberlerini veren gazetelerde iki nedenle bu konuşma metni verilmemiştir. Konuşma hem uzundur hem de bazı bölümleri sansür edilmiştir. Nitekim Pierre Loti de ancak bazı bölümleri verebilmiştir. (A.g.e., 125 - 144). Daha geç bir tarihte Ahmet İhsan Bey'in girişimiyle konuşma aynen basılmıştır (Süleyman Nazif, **Hitabe.** 1338 sene-i hicriyesi Cemadû-il ulasının gurresine müsadif 1920 sene-i milâdiyesi Kânun-ı sânisinin 23. Cuma günü Dersaadet Darülfünunun konferans salonunda muhibb-i millimiz Piyer Loti'yi tebcilen iradedilmiştir) (tarihsiz).

17 24 Kânun-ı sâni tarihli gazetelerin çoğu o günü belirlemek için kırmızı başlıklı olarak çıkmışlardır.

18 Örneğin Tasvir-i Efkâr'daki yazılar: **Piyer Loti ve Fransa** (başyazı) Ruşen Eşref, **Piyer Loti'de Türk Aşkı** — Yahya Kemal, **O ve Biz** — **Udeba ve Muharririnimizin Fikir ve İhtisasları.**

19 "Ankara 16 Kânun-ı sâni 1336 — Davetnâme-i âlileri ayın onunda vürut etmiş olduğundan aynı günde akdolunan içtimalarda bulunmak imkânı hâsıl olmadığını kemal-i teessürle arzederim. Muhterem Piyer Loti'ye karşı kadirşinaslığın derece-i şümulünü gösteren bu teşebbüslerde muvaffakiyetlerinizi temenni ve takdim-i ihtiramat eylerim" (İkdam, 15 Kânun-ı sâni 1920).

Bey'e çektiği telgrafta *"Ankara kahramanlarına"* en sıcak sevgisini iletmiştir[20].

Bir kaç ay sonra, Piyer Loti'nin İstanbul'dayken kaldığı eve övücü bir levha konmuştur[21]. Teberrular yüksek sayılara ulaşmıştır[22]. Amerika'daki Türkler de bu akıma katılmışlardır[23].

Müdafaa-i Hukuk cephesinde Fransız romancının etki alanı genişlemiş, örneğin "Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" Konya şubesi Merkez Heyeti kendisine çektiği telgrafta genelleşen duyguları belirtmiştir. Bir Fransız gazetesi de İstanbul kadınlarının bildirisini sütunlarına geçirmiştir[24].

Gittikçe artan yakınlık T.B.M.M. tarafından sürdürülmüş, örneğin kendisine yerli üretimden bir armağan verilmesi önerilmiştir[25]. Hediye edilen halı bir heyet tarafından götürülmüş,

[20] **Echo de l'Islam**, 25 Mart 1921 -- Yine Fransızca olarak yayınlanmış olan şu incelememize bk. **La France et le Français Dans La Vie Politique et Universitaire Turque (Türkiye'nin Siyasal ve Üniversite Hayatı İçinde Fransa ve Fransızca)** (Not 3'deki kolektif eser içinde, s. 172).

[21] 18 Temmuz 1336'da oturmuş olduğu eve konulan plaka:
"Türklerin saadet ve felâket zamanlarında necip ve sadık dostu Fransa Encümen-i Dânişi azasından Piyer Loti 1328 tarihinde bu evde ikamet etmiştir."
(Alemdar, 19 Temmuz 1336).

[22] Konferansta toplanan teberrular gittikçe artmıştır ve 53.600 kuruşa yükselmiştir (**Alemdar, 28, 29, 30 Kânun-ı** sâni **1336**).

[23] Ahmet Emin Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C. II, s. 51.

[24] **"Servet-i Fünun matbaasında Pierre Loti Cemiyetine necip bir his ve aşk ile mağdur ve mazlum Türklüğü hakikî Fransız faziletine has bir surette bir an müdafaadan fâriğ olmayan asil Pierre Loti'ye umum Konya hanımlarının hissiyat-ı minnetdarisinin iblağ buyurulmasını istirham eyleriz.**

Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti
Konya Hey'et-i Merkeziyesi
Reisesi Reise-i sânisi
Kevser Şerife"
(Alemdar, 9 Şubat **1336**).

[25] Sıvas meb'usu Rasim Bey tarafından verilen önerge: "Riyaset-i Celileye — Ötedenberi necip ve müstesna ruh ve lisaniyle Türk mezayasını terennüm eden ve bilhassa mütarekeden sonra Avrupa'da hak ve hakikat namına dava-yı millimizin müdafaasına gazetelerdeki silsile-i makalâtıyla iktifa etmiyerek ayrıca kitaplar yazmak suretiyle de vakf-ı hayat ve mevcudiyet eyliyen Fransa câzım-ı rical ve üdebasından Mösyö Piyer Loti'ye Paris mümessilimizin azimeti vesilesiyle Türk milletinin selâm ve şükranını ve Meclis-i Âli namına mamulât-ı mahalliyeden münasip bir hediyenin isalini arz ve teklif eylerim — Sıvas Meb'usu Rasim" (Hayhay sesleri) (**TBMMZC**, C. 14, s. 12).

Loti hasta olduğu için kendisiyle görüşülememiştir[26]. Cumhuriyetin ilân edildiği yıl Piyer Loti ölmüştür.

2. *Cemiyet'in Sonu*

Çok kritik bir dönemde kurulmuş olan Cemiyet siyasal gerilimlerin etkisinde kalmıştır. İçeriği milliyetçi ve Müdafaa-i Hukukçu Meclis-i Mebusan açılmıştır ve Türklere yeni bir moral kazandırılmıştır. Bu durum iki ay kadar sürmüş, Meclis basılmış ve geniş bir sürgün olayı başlamıştır.

Piyer Loti Cemiyeti bu iki uç arasında yer alır. Süleyman Nazif Bey'in de aralarında bulunduğu Cemiyet üyeleri Malta sürgünleri arasındadır.

Cemiyet'in sonu böyle başlamıştır[27].

1922'de İstanbul'u, başka bir Fransız yazarı, adı Piyer Loti'ye eş olarak tutulan *Klod Farer* (Claude Farrère) ziyaret edecek, Ankara ile o da ilişki kuracak, Gazi tarafından kabul edilecektir. Piyer Loti kadar Türklere bağlı ve birleştirici olamayan, onun kadar yazı düellosu yapamıyan Klod Farer'i de Ankara'lılar ve İstanbullular, yaklaşan kurtuluş günlerinin heyecanlı ortamı içinde büyük gösterilerle karşılayacaklardır. Ne var ki, o, Piyer Loti'nin yerini tutamıyacaktır[28].

[26] T.B.M.M.'nin hediyeyi sunuş mektubunu Orhan Koloğlu yayınlamıştır. (A.g.e., s. 69). Heyet Piyer Loti ile görüşememiş, sekreteri Jean Berger yanıtı şöyle iletmiştir: "... Gözlerine yaş getirecek raddelerde kendisini mütehassis eden bu yeni ve en yüksek eser-i teveccüh muvacehesinde size nasıl teşekkür etmeli? Hiç olmazsa bu teşekkürler kendi elinden çıkmış olmalıydı. Eyvah ki, artık bu kadar bir sevinçten mahrumdur. Bu dakikada pek hastadır. Muazzez vatanınız lehinde girişmeye mecbur kaldığı bütün Avrupa'nın tahkirleri, istihzaları ve alçaklıkları yüzünden ölgün bir hale gelmiş olduğundan artık bitaptır ve kendisini mazur görmenizi rica ediyor. Fakat Türk milletinin gayr-ı münkati ve nâkabil-i zeval surette (sürekli ve sonsuz) göstermek lütfunda bulunduğu dostluk ıztırabatına (acılarına) bir sükunetbahş (sakinleştirici) olmuştur" (Tevhid-i Efkâr, 14 Mart 1338 - 1922).

[27] Cemiyet birinci kuruluş yıldönümünde Piyer Loti Servet-i Fünun tarafından anılacaktır. Matbuat Cemiyeti, Piyer Loti Cemiyeti, İstanbul Darülfünun Hukuk Talebe Cemiyeti, Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müslüman Tüccar Cemiyeti gibi kuruluşların izlenimleri de yayınlanmıştır (Sayı 1467, 3 Şubat 1337, 122). Fakat Cemiyet'in yalnızca ismi kalmıştır.

[28] Claude Farrère'in ziyaret haberleri ve ayrıntıları için bk. (Tevhid-i Efkâr, 5, 6, 7. 8 Haziran 1338).

B. PİYER LOTİ CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Piyer Loti Cemiyeti Bildirisi ve Nizamname Esasları*

Piyer Loti Cemiyeti, 10 Kanûn-i sâni 1336.

Memleketimizin Fedakâr müdafii Piyer Loti'nin nâmını ta'ziz ve tekrim hepimize borçdur.

Piyer Loti

Hakiki büyük adamlar haksızlığın fıtrî düşmanıdırlar. Gözlerinde adlin ve hayrın nuru, kollarında hakkın ilâhî kudreti ile onlar her zaman, her yerde zulme karşı kükrerler. Onların yüksek sesleri iftiraların, tezvîrlerin, korkunç gayz ü garazların ve soğuk yılan ısıltılarının üstünde gazablı bir gök gibi gürler.

İşte büyük müdafiimiz «Piyer Loti» insanlığın varlığıyla, iftihar edeceği necib müstesnaların biridir.

O, bizim, hakiki manâsıyla kırk yıllık âşinâmız ve en karanlık günlerimizde hazarlarının teselli döken nurunu gönüllerimizde, ellerinin cesaret veren nevazişini omuzlarımızda hissettiğimiz vefakâr dostumuzdur.

O, seyahatlerinin ve tetkiklerinin ve hepsine rehber olan büyük zekâsındaki nüfûzun sayesinde Balkanlar'ın ve Küçük Asya'nın necîb ve mazlûm milletinin ruhunu tanıdı ve onu sevdi. Avrupa'nın, melez Beyoğlu muhitinin iftiralarını dinleyerek ve kurun-i vustaî kanaatlerin kin ve taassubla lekeli gözlüğü arkasından görerek tanıdım zannettiği zavallı Türk'ün hakikî siması, yalnız bu hailierden sıyrılarak bizim âlemimize saf ve samimî bir nazarla bakan birkaç büyük adama gönderdi. Onların en büyüğü, en meşhuru ve sevgisinde en sebatlısı "Piyer Loti"dir.

Kulakları ezanla çanı aynı hiss ile işiten, gözleri fesle şapkayı aynı gören bu büyük insan, kuvveti hak sananların bize yaptığı gad-

* Kaynak: Piyer Loti Cemiyeti (Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1336). (Dr. Şükrü Hanioğlu tarafından sağlanmıştır).

dar hücûmların hepsinde kaleminin muhib silâhıyla mücehhez olarak yanımızdaydı. Birkaç kerre daha kuvvetli hasımlar önünde daima tarihe şaşkınlık veren kahramanlık mucizeleri yaratıldıktan sonra nihayet zebun olan ordularımızın büyük demdârı o idi. Ve artık top ve tüfek susup, siyasetin sivri ve hilekâr dili konuşmağa başladığı vakitler daima o, kaleminden çıkan güllelerle düşman saflarını dövdü.

Balkan muharebesinde bizden kopma dört küçük devlet, bizi gafil avlayıp boğazımıza sarıldığı zaman bütün Avrupa, Asya'ya sürülüşümüzün şenliklerini yaparken, ırzları hetk edilmiş kadınlarımızın, kızlarımızın, evleri, tarlaları, malları yıkılmış, yakılmış ve yağma edilmiş ihtiyarlarımızın, gençlerimizin öksüz bırakılmış çocuklarımızın teşkil ettiği tüyleri ürperten feci' muhaceret kafilelerinin fotoğrafları medenî milletlerin resimli gazetelerini süslerken, daima onun sesi, kin ile sağır kulaklara yıldırım gibi indi.

Edirne'yi Sultan Murad'ın sevgili payitahtını kurtardığımız zaman onun kalbi heyecanla sevindi. Nihayet ıztırar ile sürüklendiğimiz cihan harbinde düşmanlarımıza karşı bile gösterdiğimiz insanî hareketleri o gördü ve ilân etdi. Bugün beş asırlık payitahtımızı, Türk milletinin ve müslüman ümmetinin aşkının mihrakı, sanatının ma'kesi ve şân-ı hakimiyetinin timsâli olan mukaddes şehrimizi vaktiyle limanından çıkan donanmalar Akdeniz'de sükûn ve asayiş karakolluğu eden saraylardan verilen iradelerle altıntuğlu serdarlarının arkasında, askerlerinin nazarları havada, atlarının nalları yerde, şimşek çakan ordular mağlûb milletlerin imdadına koşan hükümrân İstanbul'u silâhsız ellerimizden almağa uğraşırlarken yine yalnız o haykırıyor!

"Piyer Loti"yi sevmek bizim için bir vatan borcudur. Dostlarını sevmeyi bilmeyenler düşmanlarını sevmemeyi de bilmezler ve öylelerini bekleyen ebedi bir hüsrandır.

Piyer Loti Cemiyeti'nin Nizamnâmesi'nden başlıca maddeler:

Madde 3 — Cemiyet'in maksadı Türkleri müdafaa eden Piyer Loti'ye şükran-ı millîyi izhar etmek içün eserlerini intihab olunacak muktedir muharrirler vasıtasıyla Türkçeye nakl ettirmek ve ileride teemmül ve takdir edilecek bir şekilde hatırasını te'yid eylemekdir.

Madde 5 — ...Daimi âzâ bir def'ada cemiyete elli lira teberru' edenlerdir. Âmil âzâ cemiyete elli guruş vererek kaydolunan ve Piyer Loti Cemiyeti tarafından haşrolunacak ve her cildi elli guruşa satılacak eserlerinin her birinden lâakal bir daneyi intişarında bedelini tesviye ederek almağı taahhüdedenlerdir.

Madde 32 — Def'aten yirmi lira veren zatlar Piyer Loti'nin tercüme olunacak külliyatını tamamen iştira' etmiş olur ve cemiyetin bir sene zarfında tertib edeceği her nev' konferans, müsamere ve saireye iştirak hakkını iktisâb eder.

BELGE 2

Monsieur Pierre Loti'ye Mektup*

(5 Haziran 1919)

"Bütün Türk münevverler nâmına sizin o kadar sevdiğiniz ve talihin şiddetlerine karşı müdafaa ettiğiniz felâketdide milletimizin hissiyat-ı minnetkârisini arzederiz. Avrupa münevveranının azim bir ekseriyeti Türklerin mümtaz hasletlerine vâkıf değilken siz onu anladınız ve takdir ettiniz.

Hayır, milletler hükûmetlerinin cinayetlerinden mes'ul olamazlar. Siz bu gayrı kabil-i itiraz hakikate nüfuz eden büyük zekâlardan birisiniz. Muazırı zarar vermiyecek bir hale getirmek kâfidir. Fakat orada tevakkuf etmelidir. Ezmek muzaffer olmak demek değildir. İnsaniyet şimdiye kadar çok kan kaybetti. Artık bundan sonra toprak üstünde bir devr-i sulh açılmalıdır. Fakat meclislerdeki, müzakerelerdeki sulh gibi değil. Türkiye'de olduğu gibi galip, mağlup diğer memleketlerde pek çok kimseler ağladı. Ve hâlâ ağlıyorlar. Şark ıztırap geldiği ve beklediği kadar Garp'taki dostlarından ümidini kesmemiştir."

Belge Altındaki İmzalar**

Gazeteciler ve Yazarlar:

Abdullah Cevdet (Sıhhiye Umum Müdürü, **İçtihat** Dergisi müdürü ve sahibi)

Sait Molla (**Türkçe İstanbul** gazetesi başyazarı ve sahibi)

Falih Rıfkı (**Akşam** gazetesi yazarı)

Velid Ebuzziya (**Tasvir-i Efkâr** gazetesi başyazarı)

Behçet Kâmi (**Memleket** gazetesi yazarı)

Nail Reşit (**Zaman** gazetesi yazarı)

Selâhattin (**Zaman** gazetesi yazarı)

Ahmed Hilali (**Sabah** gazetesi başyazarı)

Mehmet Nâzım (**Tercüman-ı Hakikat** gazetesi başyazarı)

Ahmet Sâki (**Âti** gazetesi başyazarı, avukat)

Mahmut Sadık (**Yeni Gazete** yazarı)

Mehmet Asım (Us) (**Vakit** gazetesi başyazarı)

Abdullah Zühtü (**Yeni Gazete** siyasi kısım müdürü)

Suphi (İsmail, Soysallıoğlu) (**Söz** gazetesi başyazarı)

H. Sadettin (**Şehbal** dergisi başyazarı)

Rauf Ahmed, (**İstiklâl** gazetesi başyazarı)

* Kaynak: **Tasvir-i Efkâr**, 20 Haziran 1919, s. 1 — Orhan Koloğlu, **La Campagne de Pierre Loti (La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk** kitabı içinde s. 68) mektubun Fransızca metni. Türkçe ve Fransızca metinler arasında fark vardır.

** Kaynak: **Tevhid-i Efkâr**, 16 Haziran 1919 — Orhan Koloğlu, Aynı Eser, s. 70 - 73.

Refik Halit (Karay) (PTT Umum Müdürü)
Ahmet Refik (Altınay), (İstanbul Darülfünun'u tarih müderrisi)
Hüseyin Rahmi (Gürpınar), (Romancı)

Yüksek Memurlar

Ahmet Ragıp, Düyun-u Umumiye İdaresinde Komserlik Müdürü
Hayrettin, Hariciye Nezareti Arşiv Müdürü
Yusuf Ziya, İstanbul Ticaret Mahkemesi Reisi
Fuat Şemsi, Orta Tedrisat Müdiri
İsmail Hakkı, Yüksek Tedrisat Müdürü
Reşat Fuat, Diplomat
S. Fuat, Maarif Nezareti Umumi Müfettişi
Ali Reşat, Maarif Nezareti Müsteşarı
Selim Sırrı, Yüksek Muallim Mektebi Müdürü
Dr. Cemil (Topuzlu), İstanbul Şehremini
Mehmet Ali, Şura-yı Devlet azası
Dr. Ekrem Hayrı, İstanbul Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi Müdürlerinden
Dr. Zeki, Sıhhiye Müdir-i Umumisi
Fahrettin Hayri, Siyasi İşler Müdürü
Hamdi Paşa (Belki de Kiraz Hamdi Paşa)
Faik Âli, Diyar-ıbekir Umumi Valisi
B. Fahrettin, Büyükelçi
Hüsamettin, Mütekait gemi süvarisi
M. Mithat, Erzurum Umumi Valisi
İ. Hakkı, Şura-yı Devlet azası
Ziya, Şura-yı Devlet azası
İzzettin, İstanbul hâkimlerinden
Muammer, Tefeyyüz mektebi müdiri
Dr. Zeki Hakkı Paşa, Ordu müfettişi
H. Şadan, Şura-yı Devlet âzası
H. Adil, Kadastro Umum Müdiri
Ş. Berki, Sâbık Vali
Ali Kâmi, PTT Nezareti Hususi Kalem Müdiri

Siyaset Adamları

Gümülcineli İsmail, Hürriyet ve İtilâf Fırkası lider kesiminden
Keçecizade İzzet Paşa, Âyan âzası
Ahmet Ferit (Tek), Sâbık Nazır
Miralay M. Sadık, Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reisi
İsmail Hakkı Paşa, Sulh ve Selâmet Fırkası Reisi
Abdülhak Hamit (Tarhan), ünlü şair
M. Reşit, Sabık Hariciye Nâzırı
Câmi (Baykurt), eski meb'us

Serbest Meslek Mensupları

Refik, Avukat
Agâh, Avukat

Sedat Nuri, Mühendis, ressam
M. Şükrü,
Dr. Haydar, Operatör
Abdurrahman Arif, Avukat
Muzaffer, Baytar
Aziz Mahmut Çorluluzade
Mustafa Şehzade Halepli
Ömer Faruk Çakırbeyzade
Yusuf Nuri
Mahir Sait, Eski meb'us
Müfide Ferit (İmzalar arasındaki tek kadın)

Üniversite Mensupları

Prof. Dr. Asaf
Ahmet Selahattin, İstanbul Hukuk Fakültesi Reisi
Dr. Neşet Ömer, İstanbul Tıp Fakültesinde Profesör
Yusuf Şerif, Darülfünun Müderrisi
Refik, Darülfünun Müderrisi
M. Zühdü, İstanbul Hukuk Fakültesinde Müderris
Prof. Dr. Rıfat Hüsamettin
Prof. Dr. Kerim Sebati
Dr. Tevfik Salim (Paşa), İstanbul Tıp Fakültesinde Profesör
Prof. Refik, Osmanlı Bakteriyoloji Enstitüsü Müdiri
Dr. Kadri Raşit, İstanbul Tıp Fakültesinde Müderris
Dr. Şükrü, Emekli Profesör

XXXVI
HUKUK-I OSMANÎ NİGEHBAN CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *25 Haziran 1920*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Nizamettin Bey*[3].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

HAKKINDA gayet az bilgiye sahip olduğumuz bu cemiyetin milliyetçiliği bölücülük olarak kabul eden programında Osmanlıcı bir görüş egemendir (Bk. s. 559, Belge 1).

Cemiyetin adı, Nigehban-ı Askeri Cemiyetine benzediği için, askerî makamların başvurusu üzerine çalışması yasaklanmıştır[4].

[1 2 3] **Bu bilgiler, EGM (Emniyet Genel Müdürlüğü) arşivinden alınmıştır. Cemiyete ait fişte, daha başka bilgi yoktur.**
[4] **EGM arşivine göre.**

B. HUKUK-I OSMANİ NİGEHBAN CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

Hukuk-ı Osmaniye Nigehban Cemiyeti Umumî Programıdır

Madde 1 — Asrî, unsurî, içtimai tegallübat-ı günagünun muhiti bulunan Asya-yı Sağira: Şark ve garp, şimal ve cenuptan fevt fevt gelen muhtelifülırk ve'lcins insan kütlelerinin mütemadi çarpışmaları ve mağlupların gitgide tenakus ve ifnası neticesinde bugünkü vaziyeti iktisap etmiştir.

Türk Hakanı Süleyman Şah bin Kaya Alp ahfadı himmet-i bergüzidesi, mevcut anasırın teşrik-i mesaisiyle bu camiayı kütle-i vahide şeklinde ve Osmanlı nâm ve mübecceli tahtında cem eyleyip anasır-ı muhtelifenin tevhid-i mesai ve âmâl-i camia-yı Osmaniyenin nitekim tealisini ve sekenenin emnüemanetini temin eylemiştir.

Son zamanlarda serzide-i zuhur olan milliyet fikirleri vakayi-i müessifenin saha ara-yı hudusuna sebeb-i bigane olup ferdî teşebbüsat hiç bir zaman içtimai tekemmülata mazdar olmayacağından mülk-ü mukaddesimizin hayat-ı haliye ve müstakbele-i siyasiyesinde anasır-ı mevcude-i osmaninin husus-u müştereke-i nazarı emân-ı basiretten dûr tutulmamalıdır. Binaenaleyh efkâr-ı mesrûdeden anlaşıldığı üzere küçük birer kütle halinde milliyet fikriyle içtima eden heyetlerin münferit bir hakk-ı siyasiyeye tesahüb ve malikiyetlerine imkân olmadığı cihetle (Hukuk-ı Osmani Nigehban Cemiyeti) işbu esası kabul ederek Osmanlı namının cedden haiz bir sınıf ve her cins halkı bir camia halinde hayat-ı müstakbele ve haliyeyi siyasiyede mazide olduğu misillu kemakân âlâkadar olarak kabul eder.

Madde 2 — Cemiyet: Bilâtefriki cins ve mezhep Osmanlıların terakkiyat-ı zuberludan kemal-i derece-i istifadesi esbabının istikmaline her an sarf-ı mesai ile mükelleftir.

Madde 3 — Cemiyetin lüzum hissedildikçe küşad edilecek olan şuabattan maada bir merkez-i umumisi olup işbu merkez-i umuminin siyaset-i memleketle müteveggil ve hayat-ı müstakbeleyi inhitatat ve tegallübattan vikâye esbabına sai bir heyet-i idaresi mevcut olup azası nizamname-i dahilisine tevfikan intihap ve tayin olunur.

Madde 4 — Cemiyet nur-u maariften yegan yegan bütün taba-i Osmaninin istifadesi imkânı ile nesl-i âtinin tenvir-i fikir ve hayatına hadim esasatı en kısa ve muciz bir surette kabul ve işbu esasat dairesinde hizmet ile mükelleftir.

Madde 5 — Hayat-ı ziraiyenin son usul-ü medeniye dairesinde tanzimi ile ahalinin mümkün mertebe az emek sarfı ile semerat-ı nafiayı kesre derketmesine çalışacaktır.

Madde 6 — Hayat-ı ticariye ve iktisadiyenin tanzim ve tensiki ile iktisadi bir devre-i inkişafın ihzarına keza sarfı mahasıl-ı gayret eylemekle cemiyetin mensubeyn ve azası mükellef ve vazifedardırlar.

Madde 7 — İntizam-ı tam, hukukta müsavat-ı hakikiye, serbesti-i sayüamel, serbesti-i inkişaf ve ticaret, hürriyet-i şahsiyeye hürmet, temin-i refah-ı umumî cemiyetin desatir-i esassiyesindendir.

Madde 8 — İdare edenlere vazifenin ulviyet ve hukuk-ı eşhasın kutsiyetini ve temamen hiss-i mesuliyeti talim ederek hukuk-ı şahsiyenin harekat-ı gayri kanuniye, ihmal ve terahi ile ziyama meydan vermemek ve mahaza vakar ve haysiyet-i hükumeti muhafaza, efradın dahi memurini devlete karşı muhabbet ve hürmetini temin eylemek cemiyetin netice-i âmâlidir.

Madde 9 — Bu esas ile sarf-ı teâli-yi meslek zımnında mesaide bulunmak ve siyaset-i umumiye ile iştigâl etmemek üzere meslek nâmına müteşekkil şuabatı da mevcut olup işbu şuabat mesleklerinin teâli ve inkişafı için ilmî ve fennî mübahesatta bulunarak tenvir-i efkar eylemekle mükelleftirler.

28 Haziran 336

XXXVII
MÜSALEMET İTTİFAKI
(Ve Lûtfi Fikri Bey)

KURULUŞ YILI: *Haziran 1336 (1920)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Bâb-ıâli Caddesi, Orhan Bey Hanı, No: 18*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ[3]: *Lûtfi Fikri Bey (Sâbık Dersim meb'usu), İsmail Hakkı Paşa (Sâbık Amasya meb'usu), Sıtkı Bey (Sâbık Adliye Nazırı), Asaf Muammer Bey (Yazar), Tevfik Paşa (Mütekait Miralay), Hasan Bey (Sâbık Trabzon meb'usu), Hurşit Paşa (Birinci Ferik), Reşit Bey (İkinci Mabeyincilerden), Sermet Bey (Mütekait Miralay), Sait Bey (Esbak Maarif Nâzırı), Rodoslu Şevket Bey, Murtaza Bey (Tüccardan).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. *Kuruluş Sorunları*

"MÜSALEMET İttifakı" *(Barışıklık Birliği anlamına)*, İstanbul'da çoğulcu bir hayatın söndüğü bir dönemde kurulmuştur. Meclis kapatılmıştır İstanbul-Ankara arası gergindir. Damat Ferit Paşa grubu Sevr hazırlıklarını hızlandırmaktadır. T.B.M.M. açılalı üç ay olmuştur ve özellikle Doğu cephesinde başarılar kazanmıştır.

Ahmet Rıza Bey'in "Vahdet-i Milliye Heyeti"ndeki rolüne koşut olarak Lûtfi Fikri Bey de (1872 - 1934) kendi adıyle özdeşleşecek "İttifak"ı kurmuştur. Fakat koşullar hayli değişiktir.

Lûtfi Fikri Bey, 1919 genel seçiminde İstanbul'dan meb'us seçilmiştir. Hayli eleştiri ve baskı altınaa kalınca[4], seçimi yetersiz

[1] İşgalci devletlerin başbakanlarına, 5 Aralık 1920'de gönderilen bir muhtırada İttifak'ın "geçen yaz" kurulmuş olduğu yazılıdır (Bk. s. 570, Belge 2). İttifak'ın nizamnamesi de Alemdar'ın 23 Haziran 1920 tarihli sayısında yayımlanmıştır (Bk. s. 568, Belge 1). Böylece İttifak'ın 1920 Haziran sonu kurulduğu sonucuna varılabilir.
[2] [3] Alemdar, 23 Haziran 1920.
[4] Örneğin Refi Cevat (Ulunay) Bey'in "Lûtfi Fikri Beyefendiye" baş- →

bularak istifa etmiştir[5]. İstanbul avukatları, onu Baro reisi seçmişlerdir[6].

Lûtfi Fikri Bey kabarık bir geçmişe ve birikime dayanarak bu işe girişmiştir. İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki karşısında çığlaşan muhalefetten gelmektedir. Ünlü bir hatip, alaycı bir eleştiri ustasıdır ve çoğulcu bir siyasal hayatın ürettiği bir parlamenterdir. Hürriyet ve İtilâf kurucularındandır. Saltanat rejimine tutuculuk derecesinde bağlıdır[7].

Bu özellikleriyle 1920 yılında, yeniden değişik bir siyaset sahnesine çıkmıştır. İstanbul'la Ankara arasında barışçıl bir diyalog kurmak isteğindedir. O da Ahmet Rıza Bey misali, (Bk. s. 437), Vahidettin'i övmekle işe başlayacak[8] ve bir süre sonra da girişimini kamuoyuna açıklayarak tepki bekleyecektir[9]. "Müsalemet İttifakı" nizamnamesinden de kolayca anlaşılacağı gibi,

lıklı yazısından: "... Hiçbir şeye değişmek istemediğim vaziyetimi bir mevkie feda edecek olursam emin olunuz ki aynı talie uğramam, hiç olmazsa vaaz için söyleyecek söz hatırıma gelmezse kürsüden inmek hatırımdan çıkmaz efendim" (**Âlemdar**, 20 Kânun-ı evvel 1335). Ayrıca Lûtfi Fikri Bey'e beş imzalı bir mektup için bk. **Alemdar**, 21 Kânun-ı evvel 1335 — Darülfünun'luların Lûtfi Fikri Bey'e teşekkürü: "... Nam-ı âlilerini, zümre-i mebuseye mensubiyetle (bilinen bir gruba bağlılık) şâibedar olan (lekelenmiş) esami listesinde görmeye tahammül edememek hususunda ibraz buyurduğunuz taassub-u vatanperverane bizleri lebriz-i min-ü sürur etmiştir" (**Alemdar**, 27 Kânun-ı evvel 1335).

[5] İstifa nedeni olarak, 1919 seçimini ciddî bulmadığını Numan Usta gibi kimselerin seçilmesiyle kanıtlayarak, Ankara İstiklâl Mahkemesindeki ifadelerinde açıklamıştır (**Cumhuriyet**, 1 Ağustos 1925, s. 3).

[6] Bu görevde 1925 yılına değin kalmıştır. Atatürk Ankara Hukuk Mektebini açarken verdiği söylevde (5.11.1925) bu durumdan yakınmıştır (**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. II, s. 242 — Tarık Zafer Tunaya, **Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, (1969 baskısı, s. 142, not 1). Bu görevinden 13 Haziran 1925'te istifa etmek zorunda kalmıştır. 20 Haziran'da da tutuklanmıştır (**Cumhuriyet**, 14 ve 21 Haziran 1925) — Yine bk. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 172, not 68.

[7] Münim Mustafa Pekselek, **Osmanlı Parlamentosunda Ünlü bir Milletvekili** (**Milliyet**, 29 Eylül 1973) — Tarık Zafer Tunaya, **Lûtfi Fikri Bey** (**İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** kitabı içinde, s. 183-191).

[8] "Vatanını seven ve aynı zamanda hem bilen hem tarihini okuyan her Osmanlı zât-ı hümayunlarını ilk Meşrutiyet padişahı... bir padişah olmak üzere selâmlamayı bir vazife edinmelidir" Vahidettin'e göndermiş olduğu "ariza"yı **Lûtfi Simavi Bey** tam metin halinde yayınlanmıştır (**Sultan Mehmet Reşat Han'ın ve Selefinin Sarayında Gördüklerim**, s. 156 - 160).

[9] **Müsalemet İttifakı** (**Alemdar**, 2 Haziran 1336).

siyasal niteliğe sahiptir. Fakat bir siyasal parti değildir (Bk. s. 568, Belge 1).

2. *Amaç ve Yapı Sorunları*

Amacı, galip devletlerce, "sulh şartlarının son ve kat'i şeklinde bize bildirileceği ana kadar", vatandaşlar arasında, bir görüş birliğini sağlamak ve türdeşlik yaratmaktır (madde 1). Lütfi Fikri Bey'e göre, amacı gerçekleştirmek için bir yandan İstanbul (merkezdeki hükümet) ile bir yandan da hem pâyıtaht (başkent İstanbul) hem de vilâyetler ahalisi ile ilişki kurulacaktır. Bu yoldan da, görüşler, birleştirilmiş olacaktır (madde 2).

Alemdar'ın haberine göre, "İttifak" sözcüğü Fransızca "Lig" (Ligue) karşılığı olarak alınmıştır[10]. Barış koşullarında uyuşma sağlamakla görevli bu birleşme, bir dernek olmadığı gibi sürekli de olmıyacaktır. Bir "İdare Meclisi ile temsil edilecek ve amacın gerçekleştiğine karar verilmesi halinde, dağılabileceği gibi başka bir derneğe de dönüştürülebilecektir (Madde 3, 4, 10).

İttifak, her Osmanlıya açıktır. Herhangi bir parti üyesi olmak, İttifak'a katılmaya engel sayılmamaktadır. Aynı zamanda, İstanbul'daki günlük gazeteler, İdare Meclisi'ne birer temsilci ile katılabileceklerdir. Taşra gazeteleri için İdare Meclisi'nin özel kararı gerekir (Madde 11). Siyasal partiler de, kitle halinde, İttifak'a üye olabilirler ve İdare Meclisinde ikişer temsilci bulundurma hakkına sahip bulunabileceklerdir (Madde 13).

İttifak'ın çalışmalarıyla ilgili bilgilerden yoksunuz. İlginç girişimlerinden biri "İtilaf devletleri başvekillerine — Georges Leygues (Leyg), Lloyd George, Giolitti (Colitti)'ye — gönderdiği "muhtıra"dır (Bk. s. 570, Belge 2).

Muhtıra'ya göre, Müsalemet İttifakı'nın olumlu çalışmaları sonucu İstanbul'da İttifak'ın programına uygun bir hükümet kurulmuştur (Tevfik Paşa kabinesi kastedilmektedir). Galip devletler örtülü olarak durumu kabul etmişlerdir. Anadolu'yla konuşmalar başlamıştır. İttifakçılar, bu arada Trakya hakkında galip devletlerden, Sevr Andlaşmasında yapılabilecek değişikliğin "Türk milletinin ruhu üzerinde en iyi tesir yapacak" bir hareket olmasını istemektedirler. Bunun gerçekleşmesi halinde, İstanbul'da kurulacak bir merkez hükümetinin "en uzak yerlere varıncaya kadar" Anadolu'yu durultacağını da düşünmektedirler. Sonraki fikirler sansürde kalmıştır.

[10] **Alemdar, 23 Haziran 1920.**

3. *Lûtfi Fikri Bey ve Ankara*

İstanbul - Ankara diyaloğunu kurmak vaadi ile siyaset sahnesine atılan İttifak'ın, bu zor işte ne denli başarılı olduğunu kestirmek kolay değildir. Asıl sorun, ilk plânda görünen Lûtfi Fikri Bey'in, Anadolu'ya karşı olumsuz bir süreklilik içinde gelişen tutumuna bağlı kalmıştır. Bu nedenle gelişmeleri Cumhuriyet rejimi içinde izlemek zorunluluğu vardır.

Lûtfi Fikri Bey, T.B.M.M. hükümetine ve reisi Mustafa Kemal Paşa'ya hiçbir suretle ısınamamıştır. Müdafaa-i Hukukçuların karşısına Saltanatın ve halifeliğin savunucusu olarak çıkacaktır ve çoğu kez Ankara'yı klâsik Anayasa Hukuku bilgisinden yoksun sayacaktır. Hatta hayatı boyunca savaştığı İttihatçıları, Müdafaa-i Hukukçulara tercih edecektir[11]. Lûtfi Fikri - Ankara diyaloğu, ufak duralamalar bir yana şiddetini arttıran bir tırmanma boyunca gelişmiştir.

Refet Paşa'ya Cevap

İlk çatışma, İstanbul'u teslim almaya gelen, (19 Ekim 1922) T.B.M.M. Hükümeti'nin temsilcisi Refet Paşa'nın, Darülfünunda verdiği bir söylevden çıkmıştır Refet Paşa, çeşitli konuşmalarında olduğu gibi, özellikle bu konuşmasında, pâdişah'la Reisicumhur arasındaki tek farkın seçim olduğunu, bunca dert arasında bir de devlet reisliği derdini memleketin başına sarmaya gerek olmadığını belirtmiştir ve kesinlikle bir meclis hükümetinden yana olduğunu söylemiştir[12]. Lûtfi Fikri Bey de, cevap olarak yayınladığı bir kitapçıkta, Paşa'yı da, Ankara'yı da Anayasa Hukuku bilmemezlikle suçlamış ve T.B.M.M.'nin de —Meşrutiyetteki gibi— bir gün "evet efendimci" olabileceğini yazmıştır[13].

Düello, Ankara'yı da öfkelendirmiş ve polemiğe karıştırmıştır. Ankara gazeteleri, İstanbul'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun

[11] Ankara İstiklâl Mahkemesinde açıklanan hatıra defterinden (**Cumhuriyet** 30 Temmuz 1925).

[12] **Renin** (**Tanin** kapatıldığı zaman yerine çıkan gazetelerin adlarından biri), 22 Teşrin-i evvel (Ekim) 1922, s. 1 — **Tevhid-i Efkâr, 6 Teşrin-i Sâni 1922** — Ayrıca şu makalemize bk. "Refet Paşa İstanbul'da" (**Cumhuriyet, 19 Ekim 1977**) — yine şu kitabımız **İslâmcılık Cereyanı**, s. 157 - 158.

[13] **Lûtfi Fikri: Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuva Mesaili**, s. 9 - 12.

uygulanmasını istemişlerdir[14]. Fakat herhangi bir yargılama olmamıştır.

İstiklâl Mahkemesinde

Lûtfi Fikri Bey, iki kez, Ankara tarafından İstiklâl Mahkemesinde yargılanmıştır.

İlk yargılanma, Ağa Han'ın mektubundan ötürü olmuştur (5 Aralık 1923). Bu mektubu yayınlayan gazetecilerle beraber[15], Lûtfi Fikri Bey de tutuklanmıştır. Tutuklanma nedeni Halife'ye, Ankara'ya karşı direnmesini öğütleyen, bir yazısı nedeniyle olmuştur[16].

Lûtfi Fikri Bey'in yargılanması, daha önce bitirilmiş ve beş yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Öteki gazeteciler beraat etmiştir[17].

Lûtfi Fikri Bey, T.B.M.M.'ne, affedilmesi için bir dilekçeyle başvurmuştur[18]. Sert tartışmalar sonucu, cezası özel bir kanunla affedilmiştir[19]

[14] Yeni Gün'ün başyazısı "**Fesat Ocağı**"ndan: "... T.B.M.M.'nin kan dosyaları içinde ittihaz ettiği yüce mukarreratı (yüce kararları), tenkit ve muhakeme salâhiyetinden mahrum yegâne bir yer varsa o da İstanbul'dur. Orada T.B.M.M. mukarreratına itiraz etmek isteyenlerin derhal Hıyanet-i Vataniye cürmüyle takip edilerek kafalarının koparılmasını isteriz" (11 Teşrin-i sâni 1922) — Ayrıca bk. **Hâkimiyeti milliye**'nin başyazısı: **Ukalâlık** (12 Teşrin-i sâni 1922) — Her iki yazı **Tevhid-i Efkâr** tarafından da yayınlanmıştır. (15, 17 Teşrin-i sâni 1922).

[15] Tutuklanan gazetecilerden bazıları: **Tanin** başyazarı **Hüseyin Cahit Yalçın**, **Tevhid-i Efkâr** başyazarı **Ebuzziyazade Velid**, **İkdam** başyazarı **Ahmet Cevdet**. (**İkdam** 11 Kânun-ı evvel — Aralık 1923) — yine bk. **Ayın Tarihi** (Ocak 1924, Sayı 5, s. 289 - 472).

[16] Tarık Zafer Tunaya: **İslâmcılık Cereyanı**, s. 154 - 158 — Mete Tunçay, **A.g.e.**, s. 81 - 82.

[17] 19 Aralık 1922 tarihinde tutuklanan **Lûtfi Fikri Bey**, 27 Aralık'ta 5 sene muvakkat kürek cezasına çarptırılmıştır. Yargılanma ayrıntıları için bk. **Millî Nevsal 1924**, s. 314 - 324 — **Ayın Tarihi** (Aralık 1923, sayı 4, s. 128).

[18] Lûtfi Bey, T.B.M.M.'den telgrafla affını istemiştir. İkinci bir telgrafla da cezanın affı ve yasaklanmış hakların (hukuk-ı memnua) geri verilmesini "istid'a" eylemiştir. (Her iki telgrafın metinleri için bk. **T.B.M.M.Z.C.**, 2. İntihap devresi. 2. intihap senesi, 5. cilt, 99. içt. 11.2.1340 (1924), 1 celse, s. 761) — Mete Tunçay, **A.g.e.**, s. 172.

[19] "İstanbul İstiklâl Mahkemesince muhtelif cezalara mahkûm edilen Lûtfi Fikri Beyle Hafız İbrahim Efendi ve Ali Osman Kâhya'nın aflarına dair kanun" (kabul tarihi: 13.2.1924, No: 412) (Bulmaç, s. 300 — **T.B.M.M.Z.C.**, s. 772, (aynı tarihli celse).

Lûtfi Fikri Bey, Halk Fırkası (CHF)nın kuruluşunu ve ideolojisini açıklıyordu. Fakat muhalif kalmayı tercih ediyordu. Saltanatın ve hilâfetin kaldırılmasına karşıydı[20]. Tüm devrimci oluşlar, bir zamanların ateşli ve yıkıcı muhalefet ustasını ürkütüyor ve sinirlendiriyordu. Bu bakımdan, Mustafa Kemal Paşa grubuna, 2. grupla ilişki kurmuş ve "Meşrutiyet Fırkası" nizamname taslağını göndermiştir[21]. Bu değişmez tutumu, onu, ikinci kez (1925 Temmuzunda), İstiklâl Mahkemesine götürmüştür. Ankara'da, Tarikat-i Salâhiyeciler'le beraber yargılanmıştır[22]. (Bk. s. 581). Hatıra defterleri kamuoyuna açıklanmıştır. Kardeşinin yazdığı mektuplar okunmuştur[23]. Soruna, Gazi Mustafa Kemal Paşa karışmıştır[24]. Yıpratıcı bir yargılama sonunda beraat etmiştir[25].

Yaşamının kalan kısmını avukatlık yaparak geçirmiştir. Bu arada, en yetenekli yargıcı ödüllendirici bir de tesis kurmuştur[26]. Tedavi için gittiği Paris'te 1934 yılında ölmüştür. Père Lachaise (Perlaşez) mezarlığına defnedilmiş, naaşı, bir süre sonra (1934'te) İstanbul'a getirilmiştir[27].

4. *İttifak'ın Sonu*

Mütarekenin karma karışık ortamı içinde kurduğu "Müsalemet İttifakı"nı geride bırakarak, kişisel yolunu sürdüren Lûtfi

[20] Not 11'deki, alaycı broşüründen bir yıl sonra, **Lûtfi Fikri Bey**, çok daha ılımlı bir ikinci broşür yayımlamıştır. (**Meşrutiyet ve Cumhuriyet**, 1340). Bu broşürde "Mustafa Kemal Paşa ve rüfekasını (arkadaşlarını)" öğmüştür. Halk Fırkası'nın da, Cumhuriyetçi bir parti olacağını belirtmiştir.

[21] **Meşrutiyet ve Cumhuriyet**, s. 39 - 40.

[22] **Lûtfi Fikri** Bey, çok partili bir rejim içinde, Meşrutiyetçi bir partinin kurulmasına etken olmak istemiştir. 2. Grup'la ilişki kurmasını da, Ankara İstiklâl Mahkemesinde, bu grubu meşrutiyete eğilimli bulmasına bağlamıştır (**Cumhuriyet**, 27 Temmuz 1925) — yine bk. Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri** (1923 - 1927), s. 260 - 270.

[23] Örneğin **Cumhuriyet** 25, 26 Temmuz 1925 — Ağbeyi **Münci Bey'in** mektupları ayrıca yayınlanmıştır (**Cumhuriyet**, 30 Temmuz 1925, s. 4).

[24] Reisicumhur'un İstiklâl Mahkemesine gönderdiği tezkere metni için bk. s. 571, Belge 3.

[25] Karar 15 Ağustos 1925 günü verilmiştir. (**Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1925, s. 1).

[26] Münim Mustafa Pekselek, **Lûtfi Fikri'nin Vasiyetnamesi** İstanbul Baro Dergisi 1934, s. 4455 - 4458).

[27] Cenazeyi İstanbul'a yakın arkadaşı Sayın **Münim Mustafa Pekselek** getirmiştir (kendisiyle yaptığımız 13 Ocak 1978 tarihli konuşmamıza göre).

Fikri Bey, her zaman bir meşrutiyetçi ve saltanatçı kalmıştır. Muhalefet, kendisine yakıştırdığı değişmez tutumu bu olmuştur[28]. Sosyal tabanlı bir rejimle, özellikle Cumhuriyet'le hiçbir şekilde uyuşamamış, allerji duyduğu Cumhuriyetçilerle savaşma yolunu tercih etmiştir. Onun uzağı görürlüğü, Meşrutiyet'in bittiği yerde, çoktan son bulmuştu.

[28] Tarık Zafer Tunaya: **Lûtfi Fikri Bey (A.g. makale).**

BELGE 1

MÜSALEMET İTTİFAKI*

Lütfi Fikri Bey'in Teşebbüsatı ve Netice

Lütfi Fikri Bey tarafından bir (İttifak-Lig) vücude getirmek üzere bazı teşebbüsat icra edilmekte olduğu malumdur. İstihbaratımıza nazaran bu mesai muvaffakiyetle neticelenmiş ve lâzım gelen muamele-i kanuniyesi de ikmal edilmiştir. Cemiyetin merkez-i idaresi Babıâli caddesinde Orhan Bey hanında 18 No.'lu dairedir. (Müsalemet İttifakı) ismini alan bu cemiyetin hey'et-i idare azaları berveçhi âtidir:

Dersim meb'usu esbakı Lütfi Fikri Bey, Amasya meb'us-u sabıkı İsmail Hakkı Paşa, Adliye Nazırı esbakı İsmail Sıtkı Bey, muharririnden Asaf Muammer Bey, Mirlivalıktan mütekait Tevfik Paşa, Trabzon meb'us-u sabıkı Hasan Bey, Birinci Ferik Hurşit Paşa, Esbak ikinci Mabeyinci Reşit Bey, Erkân-ı Harbiye Mirlivalığından mütekait Şermet Paşa, Maarif Nazır-ı esbakı Sait Bey, Rodoslu Şevket Bey, Tüccardan Murtaza Bey.

(MÜSALEMET İTTİFAKI) NİZAMNAMESİ

Maksad-ı Tesis

Madde 1 — İttifak, sulh meselesinde her ne yapılacaksa bunun bir vifak ve muhalâsat-ı tamme içinde milletçe müttefikan yapılmasını temin etmek istediğinden şerait-i sulhiyyenin son ve kat'i şeklinde bize tebliği anına kadar bilcümle efrad-ı milletin bu babtaki nokta-i nazarları arasında bir vahdet ve tecanüs-ü tâm husüle getirmeğe çalışacaktır.

Madde 2 — İttifak, madde-i sabıkada mevzu ve maksadı temin etmek için meşru ve mebzul bilcümle vesait-i iknaiyeye müracaat edecek ve mütemadiyen bir taraftan hükümet-i merkeziye ile, diğer taraftan payitaht ve vilâyat ahalisiyle temaslarda bulunarak her birinin sulh meselesindeki tarz-ı telâkkisi hakkında diğerlerini tenvire ve arada tebayün ve tehalüf-ü efkâr mevcut ise bunları izaleye gayret edecektir.

* Kaynak: **Alemdar**, 23 Haziran 1920.

Müddet-i Devam

Madde 3 — Maksad-ı teessüs, buhran-ı sulhün memlekete hadd-ı asgari zararla izalesini teminden ibaret oluşuna nazaran ittifak, sulhün takririne kadar muhafaza-i mevcudiyet edecektir. Ondan sonrası için (10) ncu madde dairesinde vuku bulacak bir ictima kararıyla başka bir cemiyet haline ifrağ edilebilir.

Teşkilât

Madde 4 — İttifakın atideki imzaları muharrer olan on iki müessisle (13 ve 11) inci maddeler ahkâmınca ne adette olursa olsun onlara iltihak edecek azadan mürekkep bir meclis-i idaresi olacaktır.

Meclis-i idare azası ilk ictimalarında ârâ-yı hafiyye ve ekseriyet-i izafiyye ile içlerinden birinci reisliğe ve bir diğerini ikinci reisliğe ve bir üçüncüyü de vekil-i idarî namiyle ittifakın muamelât-ı ruzmerresinin tedbir ve tahsini vazifesine intihap ederler.

Madde 5 — İttifakın devamı müddetince meclis-i idarenin aza-yı müessesesi arasında münhal vuku bulursa meclisce ârâ-yı hafiyye ile ve ekseriyet-i izafiyye ile aza-yı ittifaktan bir münasibi oraya intihap olunur.

Madde 6 — Aza-yı müessesenin ekseriyeti hazır bulunmadıkça meclis-i idarenin ictimaı muteber değildir. Mukarrerat, ictimaa iştirak eden azanın ekseriyet-i mutlakası reyiyle tekarrür eder. Meclis-i idare, lâakal haftada bir def'a ictima ederek ehemmiyetlerine mebni vekil-i idarî tarafından muhtac-ı müzakere görülmüş olan hususat hakkında ittihaz-ı karar eder.

Madde 7 — Yirmi yaşından yukarı her Osmanlı bizzat veya tahriren müracaatla ittifaka aza olarak kayıt ve kabul olunur. İttifaka dühul her Osmanlı için bir hakk-ı mutlak olup, ancak ana dahil olanlardan biri aleyhinde sui şöhret veyahut daha ağır bir sebepten dolayı müddeiyat vâki olursa kendisinin ittifakta muhafaza olunup olunmamasına müddei ve müddeialeyh taraflarından ittifak azası meyanından irae olunacak birer hakemle vekil-i idariden mürekkep üç kişilik bir komisyonun ekseriyet-i mutlakasıyla suret-i kat'iyye ve nihaiyyede karar verilir.

Madde 8 — Dahil olacak zevattan ittifakın masarif-i zaruriyesine hâdim olmak üzere ilm-ü haber mukabilinde elli kuruş dühuliyye alınır.

Madde 9 — İttifak'ın merkezi İstanbul'dadır. Taşra ahalisinden ittifaka dahil olmak isteyecekler tahriren vekil-i idarîye müracaat ederler. Bu gibi müracaatlar hakkında meclis-i idarece her mahallin idare-i hususiyesi nazar-ı dikkate alınmak suretiyle ittihaz-ı karar olunur. Bu bapta icap eden talimat-ı mahsusa mahalline gönderilir.

Madde 10 — İcap ettikçe payitahtın elveym maruz bulunduğu ahval-i istisnaiyenin müsaadesi nisbetinde ittifakın bütün azası meclis-i idare tarafından ictima-i umumî halinde davet olunacaktır. Mec-

lis-i idare reisinin riyaseti altında vuku bulacak olan bu gibi ictimalarda meclis-i idarenin faaliyet-i mesbukası hakkında ita-yı malumat edilecek ve ehemmiyet-i mahsusasına mebni meclis-i idarenin ictimaat-ı umumiyeye arzına lüzum gördüğü hususat hakkında ittihaz-ı karar olunacaktır.

Mevadd-ı Şetta

Madde 11 — İstanbul'da intişar eden yevmi gazetelerden ittifaka dahil olanların ittifak meclis-i idaresinde azay-ı saire gibi hakk-ı dahil malik birer mümessil bulundurmağa hakkı olacaktır. Taşra gazeteleri hakkında (9) uncu maddenin ruhu dairesinde meclis-i idarece ayrıca karar ittihaz olunacaktır.

Madde 12 — Sulh-ü ittifak, fırkalar haricinde müstacel ve muayyen bir maksad-ı vatanperveri için husül bulmuş bir toplanmadan ibaret olduğundan ittifaka dahil olmak keyfiyeti evvelden bir fırka-i siyasîyeye girmek hususları ile gayri kaabili telif değildir.

Madde 13 — Fırka-i siyasiye kitle halinde yani fırka mevcudiyet-i resmiyesiyle ittifaka iştirak etmek istedikleri halde her fırka ittifak meclis-i idaresinde hakk-ı reye malik ikişer mümessil bulundurabilecektir.

BELGE 2

İtilâf Devletleri Başvekillerine Gönderilen Muhtıra Sureti

"MÜSALEMET İTTİFAKI'NIN MUHTIRASI"

Ahiren "Müsalemet-i ittifak" hey'et-i idaresi tarafından İngiltere Başvekili Mister (Loyd Corc), Fransa Başvekili Mösyö (Jorj Leyg) ve İtalya Başvekili Mösyö (Colitti)ye suretini âtide dercettiğimiz muhtıra gönderilmiştir:

"Zirde vazüyülimza Müsalemet İttifakı'nın hey'et-i idaresini teşkil eden bizler zat-ı âlilerine âtideki hususatın arz ve beyaniyle kesb-i fahr-ü şeref eyleriz.

Müsalemet-i ittifak geçen yaz sulhün teminine ve Anadolu'nun teskiniyle payitaht ve vilâyat arasında hal-i tabiînin avdeti esbabının istikmaline çalışmak için teşekkül etmişti. O vakittenberi vuku bulan saimizden meyus ve müşteki değiliz. Çünkü ittifakımıza hâkim olan efkâr ve âmâl etrafında o kadar müsmir propaganda icrasına muvaffak olduk ki, âkibet İstanbul'da —hattâ düvel-i muazzamanın zımnî muvafakatlerinin inzimamiyle— tamamen Müsalemet İttifakı'nın proğramı dairesinde bir hükümet yani Anadolu ile müsalemeti netice-i âmâl edinen bir hükümet-i merkeziye husül buldu.

Ahval-i şerait-i hâzire dairesinde Anadolu'yla elyevm başlamış olan müzakeratın hüsn-ü suretle neticelenmesi ne derece mümkün olabi-

leceği hakkında kat'i hiç bir şey söylenemez. Fakat bu muhtıra zirinde imzası olan bizler zatıâlilerinin kemal-i hürmetle şu nokta hakkında düvel-i muazzama canibinden Sevr Muahedesi'nin tadili suretinde zâhir olan bir eser-i lütuf ve nüvaziş kadar Türk milletinin ruhu üzerinde hüsn-ü tesir hâsıl edecek hiç bir şey tasavvur olunamaz.

Böyle muvafık bir şart ve halin husulünde ihtiyaç-ı asr ve zamanın icap ettireceği bir surette yani azimkâr, istediğini bilir, düşünceleri yeni olarak İstanbul'da teşekkül edecek bir hükümet-i merkeziye için Anadolu'yu teskin etmek ve böylece vilâyatı en uzak yerlerine varıncaya kadar merkezin emr-ü nüfuzuna münkar kılmak pek kolay olur.

....

Bu kısımlar sansür edilmiştir.

Zât-ı âlilerinin şu hakir muhtıramızı lütfen nazar-ı dikkate alacakları ümidi içinde en hâs ve hürmetkâr hissiyatımızı arz ve iblâğa müsaraat ederiz."

27 Teşrin-i sani 1920
İstanbul'da. Müsalemet İttifakı Hey'et-i İdaresi
(İmzalar)

BELGE 3

Reis-icumhurun İstiklâl Mahkemesine Gönderdiği Tezkere*

İstiklâl Mahkemesine mevdu (verilmiş) olanlar meyanında Lûtfi Fikri Bey'in safahat-ı muhakemesini (yargılama aşamalarını) gazetelerde mütalâa eyledim.

Mumaileyhin efkârımız ve hatt-ı hareketimizden esas itibariyle farklı olan bir takım mülâhazat ve tenkidatına bu vesile ile muttali oldum. Kanuni yollarla milletin tezahür eden irade-i kat'iyesi (kesin iradesi) teşkilât-ı devlet ve usul-ü idare hakkında Lütfi Fikri Bey'in efkâr-ı hususiyesine tevafuk etmeyen tecelliyat-ı nihaiyesini (en son belirtilerini) göstermiştir. Şahsımın bertaraf edilmesi (ortadan kaldırılması) tahminatına ve bu tahminatın (tahminlerin) neticesi olmak üzere derpiş ettiği tasavvuratına karşı mahiyet-i hakikiyesi müsait dahi olsa, şahsen bir iddia dermeyan etmeye mütemail değilim. Binaenaleyh gerek efkâr-ı siyasiyemize gerek şahsımıza karşı olan vaziyetinden dolayı eğer âli mahkemece başka bir zeminde esbab-ı ittihamiye (suçlama nedenleri) mevcut değilse, mahkeme-i aliyyelerinin müsamahasını isticlabederim.

Reis-icumhur Gazi M. Kemal

* Kaynak: Cumhuriyet, 16 Ağustos 1923.

XXXVIII
AMELE FIRKASI

KURULUŞ YILI: *11 Ağustos 1336 (1920)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul.*
KURUCULARI VE YÖNETİCİLERİ[2]: *Amiralzâde Cemal Hüsnü, Dava vekili Râdi, emekli memurlardan Mehmet Behçet ve Haydar, kömür müteahhidi Mehmet Kâmil, Hüsnü Paşazâde Seyit Bilâl, Kömür kâtibi Ali Haydar Beyler, Vanlı Mehmet Baba, Mehmet Ali Ağa*[3].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

MECLİS-İ Mebusan'ın feshinden sonra, çok bunalımlı ve cansız bir siyasal hayat içinde kurulan fırka, çalışamamış ve örgütlenememiştir[4]. Programı, gayet basit bir işçi haklarını koruma ilkesinde toplanmıştır[5]. Kurucuları ve yöneticileri arasında çok az işçi vardır.

[1] Nizamname-i Esasi altındaki tarihtir (Bk. s. 573, Belge 1).
[2] Bu isimler kurucuların hükümete sunduğu Nizamname-i Esasi altında vardır. (Bk. s. 573. Belge 1). Sayın **Metin Önol**'un yardımıyla elde edilmiştir.
[3] Emniyet Genel Müdürlüğü arşivindeki fişte, kurucuların adları: **Dr. Fethi Bey** (Reis), **Mehmet Bey** (Murahhas-i Mesul), **İhsan Bey** (Muhasip), **Avni Bey** (Kâtib-i Umumî).
[4] EGM arşivindeki fişe göre, fırka tescil bile edilmemiştir.
[5] Nizamname-i Esasi madde 1, (Bk. s. 573, Belge 1).

B. AMELE FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

Amele Fırkası Nizamname-i Esasisi'dir*
1336 — 1920

"Fırkanın İsmi ve Maksad-ı Teşekkülü"

1 — Sây-i zatisiyle temin-i hayat eden amelenin refah ve saadetini temin, amele ile sermayedar arasındaki münasebatı tanzim, hasta düşen ameleyi tedavi, sakat ve alil olanları terfih ve kimsesiz kalan amele evlâdını tahsil ettirmek için amele sandıkları tesis etmek ve merkez-i umumisi Dersaadette olmak, memalik-i şahanenin her tarafında ve bilhassa amele hayatı teksif olan Ereğli havza-i fehliyezi ve daha sair bilâdında şubeler küşat eylemek üzere amele fırkası namile bir fırka teşkil olunmuştur.

"Fırkaya Duhul"

2 — Fırkanın gayesini şiar edinen ve Cemiyetler Kanununun tâyin eylediği evsafı haiz olan her Osmanlı fırkaya dahil olabilir, şu kadar ki: Fırkaya dahil olanların memur olmaması, serbest meslek ve mesaî erbabından bulunması şarttır. Memuriyet kabul eden fırka aza ve efradı fırkadan müstafî addolunurlar. Yalnız mebusan bu kayıttan müstesnadır.

3 — İkinci maddede musarrah şeraiti haiz olan her Osmanlı fırkaya dahil olurken fırkanın gayesini istihsâl uğrunda çalışacağını ve şehrî itası lâzımgelen âidatı muntazaman tediye edeceğini taahhüt edecek ve fırkadan istifası halinde o seneye ait olan taahhüdatı temamen itaya mecbur olacaktır.

"Merkez-i Umumî Teşkilâtı"

4 — Merkez-i umumi kongre tarafından müntehip ilâveten memuriyet olarak Müdiriyet-i umumiye uhdesinde bulunacak bir reisle sekiz azadan müteşekkildir. İlk sene için heyet-i idareyi müessislerle müessisler tarafından intihap olunacak zevat teşkil edecektir.

5 — Merkez-i umumî nezdinde Müdir-i umumi tarafından idare

* Kaynak: E.G.M. arşivi

edilecek Muhasebe, Muhabere, Muâmelât-ı umumiye namile üç kalem teşkilâtı olacaktır.

6 — Hey'et-i idare kararı ekseriyetle ittihaz ve reis tarafından icra olunur.

"Fırkanın Nev'i Azası"

7 — Fırkanın fahri, daimi, muâvin namile üç nevi azası olacaktır.

a) Fırkanın terakki ve teâlisi için nakden muâvenet ve teberruatta bulunanlar aza-yi fahriye,

b) Fırkanın müessileri ile bilfiil fırkada çalışanlar aza-yı daime.

c) Fırkada mukayyet amele azası muâvenedir.

"Şubeler Teşkilâtı"

8 — Fırkanın maksat ve gayesini istihdaf edinen ve Cemiyetler kanununda musarrah evsafı haiz bulunan dört aza bir reisden mürekkep olmak üzere beş zat Şube hey'et-i idaresini teşkil ve merkez-i umumiyeye arzederek istihsâl edecekleri mezuniyet üzerine şube tesis ve teşkil ederler. Beldenin cesametine göre şuabat adedi tahalif ve taaddüd eyler.

9 — Her şube doğrudan doğruya merkez-i umumiye merbut olup birinin diğerine hakk-ı rüçhanı yoktur. Her şube merkez-i umumile re'sen muhabere eder, alacağı emre göre hareket eyler.

"Kongre"

10 — Fırkanın şuabat kongreleri tarafından müntehibülkesir, fırkanın müessisleri ve merkezi umumî hey'et-i idaresi azaları ile reis ve müdir-i umumisi ve fırkaya mensup Esnaf cemiyetleri taraflarından müntehip birer murahhasları huzuriyle bir sene Kânun-ı sani iptidasında Dersaadette umumî kongresi içtima edecek mecmu murahhasların nısfından bir fazlası ile kongre inikad ve icra-yi müzakerat eyliyecektir.

11 — Kongrenin inikadında hey'et-i idare zaman-ı idaresine ait muamelât hakkında bir rapor kıraat ve fırkanın kudreti maliye ve ahval-i hisabiyesine müteallik bir bilânçoyu kongreye arzederek tetkik ve tasdik ettirecektir.

12 — Kongre fırkanın geçen seneye ait muâmelatını tetkik ve tasdik ve sene-i âtiyede yapılması lâzımgelen hususatı takdir ve tesbit ve hey'et-i idare-i cedideyi intihap ettikten sonra dağılacaktır.

"Şuabat Kongreleri"

13 — Her şube hey'et-i idaresi şubeye mensup efrat ve azasının ekseriyetile merkez-i umumî kongresinden iki ay mukaddem kongresini içtimaa davet ederek şube muamelât-ı idariye ve hesabiyesini muallak bir raporu kıraat ve tasdik ettirdikten sonra bera-yi tasvip merkez-i umumiye gönderir ve merkez-i umumî kongresi için iki aza intihap eyler.

"Fırkanın Varidatı"

14 — Fırkanın varidatını fırkaya dahil olacakların ita edecekleri duhuliye ile âidat-ı şehriye ve aza-yi fahriyesi taraflarından vukubulacak teberrüat-ı nakdiye, şuabat varidat-ı umumiyelerinden merkeze gönderilecek nukud teşkil eder. Duhuliye yüz, âidat-ı şehriye elli kuruştur.

15 — Fırkanın umur-ı hesabiyesini tedvir, varidatını ahzukabz etmek ve hey'et-i idare kararile mansup müdir-i umuminin ita emrine iktiran eden sarfiyatı icra eylemek üzere müdir-i umumi tarafından mansup muamelât-ı idariye ve hesabiyeden mes'ûl bir muhasip, veznedar ve lüzûmu kadar tahsildarı bulunacaktır.

"Fırkanın Muamelât-ı Umumiyesi"

16 — Fırkanın umur ve muâmelât-ı idariye ve hesabiye ve tahririyesini tedvir edecek memurin ve müstahdemin miktar-ı maaşatını hey'et-i idare takdir ve tesbit eyledikten sonra memurini müdir-i umumî tayin eder ve icabında azleyler.

17 — Fırkanın meslek-i esasisine mugayir hareket eden, rüfeka-yi mesaisi arasında tefrika ve nifak ihdasına çalışan fırka mensupları haklarında hey'et-i idare kararile birinci defasında tevbih, ikinci defasında tart muâmelesi yapılır.

18 — Hey'et-i idarenin tasvip ve tasdikine arzolunmak üzere müdir-i umumi tarafından bir nizamname-i dahilî tanzim olunacak ve kararı badelistihsal tatbik olunacaktır.

19 — İşbu nizamname-i esasi ahkâmı ancak kongre mukarretaı ile tâdil olunabilir.

"Fırkanın Müessisleri"

20 — Fırkanın müessisleri Amiralzâde Cemal Hüsnü, Dava Vekili Radi, Dava Vekili Server Hayrettin, memurin-i sabıkadan Mehmet Behçet, memurin-i sabıkadan Haydar, kömür müteahhitlerinden Mehmet Kâmil, Hüsnü paşazâde Seyit Bilâl, kömür kâtiplerinden Ali Haydar beyler ile Vanlı Mehmet Baba ve Mehmet Ali ağalardan ibarettir.

11 Ağustos 336

XXXIX
TARİKAT-I SALÂHİYE CEMİYETİ
(ve Distolcular)

KURULUŞ YILI: *19 Eylül 1920*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, İlâ-yı Vatan Cemiyeti lokali*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: İlk reis: *(Kiraz) Hamdi Paşa*. Hürriyet ve İtilâfçı İlâ-yı Vatan'cı üyeler: *Arap Âsım Bey, İsmet Bey (Kiraz Hamdi Paşa'nın eski yâveri), Kemal Bey (Yeniköy sâbık Belediye Müdürü), Ahmet Râsim Avni hoca.* Öteki üyeler: *Distolcu Osman Dâver ve Nuri Bey, Zambaoğlu Hıristaki, Ertuğrul Şâkir, Tevfik Hamdi Bey, sâbık Yüzbaşı Nihat Bey, Romanyalı Halil Bey, Hacı Ali Nâkil Bey.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. *Kuruluş Sorunları*

TARİKAT-I *Salâhiye Cemiyeti* gizli ve ihtilâlci bir örgüt olarak, *İlâ-yı Vatan Cemiyeti*'nin fiili yöneticisi, örgütleyicisi *Kiraz Hamdi Paşa* tarafından kurulmuştur. (Bk. s. 519). Hayli gürültü ve dedikodu yaratmış olan bu kuruluş olayının ortaya çıkış nedenlerini, yalnızca Mütareke döneminde aramak, bizi yeterli sonuçlara götüremez. Bir kez, cemiyetin bu dönemdeki çalışmaları yoğun değildir. Sonra da, cemiyet, Cumhuriyet rejimi içinde, 1925 yılının ortalarına değin çeşitli olaylar ortasında-

[1] TİTE'ndeki gizli bir rapora göre bu tarih, "İlk içtima" günü olan 15 Kasım olarak gösterilmiştir. Gizli bir rapora göre (Dosya 39). Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce yapılan demeçlerde bu tarih 6 Mart 1920 olarak gösterilmiştir (**Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1925).

[2] Cemiyet, gizli olduğu için, merkezinin de kurucu cemiyet'in resmî ve yasal merkezi olduğu kabul edilmelidir. Asıl kurucular kaçtıktan sonra, 1925 yılında verilen ifadelerde, eylemci grubun Beyazıt'ta Kemaliyeli İbrahim'in kahvesinde toplandıkları sık sık söylenmiştir. Mahkeme reisi Ali Bey (Çetinkaya), bir demecinde durumu belirtmiştir (**Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1925).

dır. Bu bakımdan Cemiyet'in gelişmelerini yakından izleyebilmek için, yöntemde değişiklik yapılarak, Cumhuriyetin ilk dönemine (1925 yılına) kadar gidilecektir.

Cemiyet'in özelliklerine Mütareke döneminin entrika kesimi açısından bakılınca tablo şudur: *Tarikat-ı Selâhiye (Tarik-i Salâh* da denmektedir) adlı bir gizli dernek, *Kiraz Hamdi Paşa*'nın yeni bir "oyunudur". Bu kişi eline geçirdiği deftere, Vahidettin'den parasal yardım koparmak amacıyla, istediği tanınmış isimleri doldurmuş, onlara Cemiyet nizamnamesine göre unvanlar vermiştir. Başarılı da olmuştur. Vahidettin Paşa'yı kendi yâverliğine atamıştır[3].

Fakat, Cemiyet üyeliğine seçildiklerinden haberi olmayan bir çok insan tutuklanarak yargılanmıştır. Büyük kısmı zor günler geçirdikten sonra, beraat etmişlerdir.

Cemiyet'e ilişkin bilgilerin büyük kısmını, yargılanma dosyalarından izlenebilir. Çünkü, İstiklâl Mahkemelerinin yargılama sistemine uygun olarak, sanıklara yalnızca belirli konuda değil, çok daha eskileri araştırıcı sorular sorulmuştur. Bu bakımdan, adı geçen ifadelerin kaynaklık değeri yüksektir[4].

2. *Örgütlenme ve İçyapı Sorunları*

Kiraz Hamdi Paşa, girişimini açıklarken amacını da açıklar: İslâm dünyasının kurtuluşuna çalışacak "siyasî İslâm farmasonluğu" niteliğinde bir örgütün kurulması[5]. Bu yoldan İttihat ve Terakki'nin, masonlukla bütünleştirilen gizliliği, özel töreli ve yeminli kapalılığı taklit edilmek istenmiştir. Kısaca, yeni bir yeraltı örgütünün temeli atılmıştır. İzmir, Antalya ve "Şark vilâyetlerinde" şubeler açılmıştır[6].

Tarikat-ı Salâhiye'nin en önemli yapısal özelliği gizli ve kapalı olmasındadır. Cemiyet'e giriş sınırlıdır. Sınırlılığın uygulanmasına da Hamdi Paşa kendi kendini memur etmiştir. İste-

[3] Tarık Mümtaz Göztepe: **Vahidettin Mütareke Gayyasında**, s. 369

[4] Ne yazık ki, İstiklâl Mahkemelerinin tutanakları hâlâ yayınlanmış değildir. Bu nedenle, biz Cemiyet üyelerinin yargılanmalarıyla ilgili gelişmeleri, sürekli olarak, **Cumhuriyet** gazetesinden izledik. Bu arada **İkdam, Vatan, Hilâliahmer** gazetelerine de baktık.

[5] Özellikle, tarihçi **Ahmet Refik Bey**, ifadelerinde bu durumu belirtmiştir (**Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1925, s. 3) — Muzaffer Gökman, **Tarihi Sevdiren Adam, Ahmet Refik Altınay**, s. 125 - 126.

[6] "Hüküm metninden" (**Cumhuriyet** 16 Ağustos 1925, s. 1).

diklerini alarak, istemediklerini geride bırakma yetkisini kendi kendisine vermiştir[7].

Yapısal Özellikler

Gizli ve kapalı bu cemiyetin ikinci özelliği de yapısının tarikatçı bir düzene uydurulmasıdır. Bu yapı üçlüdür.

Nizamname'ye göre, Cemiyet üyeliği üç *sınıf*'a ayrılmıştır:
1 — *Salâh-ı hal sınıfı (Hâdim, Mürşit, Sâi*'lerden oluşur); 2 — *Salâh-ı nefs sınıfı (Kaşif, Vâkıf, Arif*'lerden oluşur. 3 — *Salâh-ı Tam Sınıfı (Muallim, muhakkik, Mürşit*'lerden oluşur)[8]

Kategorilerin kapsadığı her derecenin kendine özgü ödevleri vardır. En yüksek derece, İslâm Halifesine (Vahidettin'e) aittir. Ayrıca öteki müslüman devlet başkanları da unutulmamıştır[9].

Üyelerin sınıflandırılmasına koşut olarak Cemiyet'in eylem "mekânı" (çalışma yerleri) de üç kategoriye ayrılmıştır: *Zâviye, Dergâh, Âsitane* (İstanbul'un eski adlarından biri). Cemiyet'in merkezi Âsitane'dir ve bu kentte üç kurul vardır: *Hey'et-i İrşadiye, Hey'et-i Faale, Hey'et-i Murahhasa.*

Hey'et-i İrşadiye'de (yol gösterici kurul) seçkin din adamları vardır. *Hey'et-i Faale*'de (yönetici ve eylemleri saptayıcı kurul) ünlü bilim adamları, tarihçiler, yazarlar ve doktorlar bulunacaktır. *Hey'et-i Murahhassa*'da (temsilciler kurulu) müslüman ülkeleri Dergâh'larından atanmış ve seçilmiş kişiler vardır.

Üst yönetici kahroda, *Üçler, Yediler, Kırklar* olarak adlandırılmış kademe ve derecelenmeler vardır. Hiyerarşi böyle tamamlanır[10].

[7] Ayrıca elimizde, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü arşivinde bulduğumuz, 24 Kânun-ı sâni 1337 (Ocak 1921) günlü bir üyeler listesi vardır. Belge olarak verdiğimiz bu listedeki (Bk. s. 591, Belge 2) isimleri kontrol edebilecek durumda değiliz. Liste, Ankara'ya, İstanbul'daki M.M. ajanı tarafından gönderilmiştir. Yargılananlardan bazı kişilerin adları bu listede yoktur (Örneğin İbrahim Rüşdü, Ahmet Rasim Avni, Ertuğrul Şakir, Osman Dâver, Nuri Nihat bunlar arasındadır).

[8] Cemiyetin yapısal niteliğine ilişkin bilgiler, zaman zaman basında yer almıştır. Mahkeme reisi **Ali Bey**, demecinde duruma değinmiştir (bk. not 2). Ayrıca, müddeiumumi (savcı), **Necip Ali Bey'in** "iddianamesinde", konu daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır (**Cumhuriyet**, 9 Ağustos 1925, s. 2).

[9] Vahidettin'e verilen pâye **Kutbülâzam**'dır. İslâm devlet başkanlarına ise **Rüknüldin** pâyesi uygun görülmüştür.

[10] Ali Bey'in (Çetinkaya) bir demecinde, bu sorular kamuoyuna duyurulmuştur: "1 — **İslâmiyeti sever misiniz? 2 — Hilafete sadık**

→

Asitâne'nin kongresi altı ayda bir toplanır.

Cemiyet'e üye kabulü özel törenlerle düzenlenmiştir. Gireceklere çeşitli sorular sorulur[11]. Eski üyeler başlarından geçen yemin olayını gizli duruşmalarda anlatmışlardır[12].

Bu törenlerle Cemiyet'e 40 üye alınmıştır.

Eylemler ve Sorunlar

Tarikat-ı Salâhiye'nin amacı, önce de belirtildiği gibi, aşamalıdır: Osmanlı ülkesinden taşarak İslâm dünyasını içine alan bir kalkındırma ve kurtarma politikasıdır. Bu amaçla, önce İttihat ve Terakki, sonra Müdafaa-i Hukuk, ve en sonunda da Türkiye Cumhuriyetine muhalif ve yıkıcı bir yöntem izlenecektir.[13].

Hilâfet Ordusu düzenleneceği haberi bu maksatla yayılmıştır. Bu arada, Kiraz Hamdi Paşa'nın Dağıstan Gürcülerinden oluşacak bir tümen kurulması için, *General Halilof*'a başvurduğu da, yargılama sırasında, ortaya çıkmıştır[14].

Bu aşamaların tümüne ait eylemler saptanmıştır.

Vahidettin ve Şehzade Selim Efendi ile ilişki kurulmuştur.

Çerkes Etem ve kardeşinin yönetiminde, Yunanistan'ın koruyuculuğunda suikastçı bir ihtilâl cemiyeti ile eylem birliğine geçilmiştir. "Anadolu İhtilâl Komitesi" adlı bu gizli dernek, Midilli adasında kurulmuştur ve Anadolu'ya çıkarmalar düzenle-

mısınız? 3 — **Dinsizlerle uğraşacak mısınız? 4 — Saltanat tacını ve tahtını savunacak mısınız?" (Cumhuriyet,** 11 Temmuz 1925, s. 2).

[11] **Hafız Nef'î Efendi,** memleketin yüksek çıkarlarına dokunur düşüncesiyle gizli celse istemiş, isteği kabul edilmiştir (**Cumhuriyet,** 17 Temmuz 1925) — **Ali Sait Efendi,** başından geçen içki âlemli yemin töreninin ayrıntılarını anlatmıştır (**Cumhuriyet,** 26 Temmuz 1925, s. 2). Cumhuriyet gazetesinde, bu konu ile ilgili bir karikatür ve yazı vardır (22 Temmuz 1925, s. 1 - 2).

[12] Hâfız Nef'î Efendi'nin ifadesine göre, bu kurulların bazı üyeleri bellidir. Örneğin, **Üçler'de Kiraz Hamdi, İsa Ruhi, Ahmet Refik** Beyler; **Kırklar'da Seyyit Yusuf, Seyyit Ali Haydar, Hüseyin Kemalettin, İsmail Hakkı, İsmet, Bafralı Celâl, Agabela, İtilâfçı Hâfız Ömer, Şevket Mehmet, Hüsnü, Hâfız İsmail Hakkı, Binbaşı Muhtar, Sakallı Rıfkı, Mehmet Şerif, Sami, Halil Rıfat, Âkif, Mehmet Fahrettin, Şeyh Râmiz, Şeyh Faik, Sabri, Seyyit Galip** Beyler ve **Yahya Adnan Paşa** vardır (**Cumhuriyet,** 20 Temmuz 1925, s. 3)

[13] Bu tutum, bütün ifade ve "ifşaat"ta açıkça görülmektedir. Örneğin **Ahmet Refik Bey**'in ifadesi (bk. not 25).

[14] Dağıstanlı General Halilof, ifadesinde, Kiraz Hamdi Paşa'nın, bu iş için kendisine 300.000 lira teklif ettiğini açıklamıştır (**Cumhuriyet,** 15 Temmuz 1925, s. 1).

miştir[15]. Kuşçubaşı Hacı Sami Bey de bu cemiyettedir ve bir çıkarma girişiminde ölmüştür[16]. Ankara İstiklâl Mahkemesi bu bağlantıları saptamıştır. Fakat sorun bugün de tartışmalıdır.

Cemiyet'in ayrıca, Vahdettin'in özel doktoru *Reşat Paşa*'nın öldürülmesi olayında da parmağı olduğu, aynı mahkemece ileri sürülmüştür[17].

Asıl üzerinde durulan konu, Cemiyet'in İstanbul'daki eylemlerini Anadolu'da yayması ve yabancı kurumlarla işbirliği yaparak kamuoyunu Padişahın dönüşüne alıştırmak ve "Şark isyanının" genişlemesinde oynadığı roldür. Cemiyet yabancı memurlara sunulmak üzere bir "harekât haritası" da hazırlamıştır[18].

Gerçek yöneticiler Bükreş'e kaçmışlardır. Kaldıkları otelde, bir yandan suikast ve ihtilâl plânları hazırlanırken, öte yandan da "hilâfet kabinesi" kurdukları bildirilmiştir.

İstanbul'da Beyazıt'ta *Kemaliyeli İbrahim*'in kahvesinde toplanan grup[19], Romanya'dakilerle Romanya vapurlarının personeli aracılığı ile haberleşebilmişlerdir.

Tarikat-ı Salâhiyeci'ler İslâm dünyası ile temasını iki yönden sürdürme yoluna gitmiştir. Önce, Köstence, İskeçe, Selânik, Atina, San Remo, İskenderiye, Halep, Bağdat ve Hindistan'a tem-

15 Elimizde, Paris Büyükelçiliğinde bulduğumuz yılı belli olmayan bir belgeden bu kısa bilgileri edindik.

16 Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, s. 195 - 199. (Hacı Sami Bey Kuşçubaşı Eşref Bey'in kardeşidir).

17 **Cumhuriyet**, 4 Ağustos 1925 — İstiklâl Mahkemesince verilen demeçlere göre, ceset çıkarılmış, intihar değil, cinayet olduğu anlaşılmış ve rapor mahkemeye gönderilmiştir (**Cumhuriyet**, 30 Ağustos 1925) — Ali Bey'e göre, kurşunun bir başka kişi tarafından, bir metro mesafeden atıldığı anlaşılmıştır (**Cumhuriyet**, 1 Eylül 1925, s. 3) — Bu bilgileri, Tarık Mümtaz Göztepe'nin açıklamalarıyla karşılaştırmak gerekir (**A.g.e.** s. 143, 187).

18 Bu haritaya göre, Cumhuriyet hükümetine karşı iki cephe açılacaktır. 1. **Cephe**, Kemali, İzoli, Siverek hattı ve Fırat'ın doğu yönüdür. 2. **Cephe**, Yozgat - Kayseri hattı ve Kızılırmağın doğusundaki yerlerdir. Kuvvetler burada toplandıktan sonra, hedef Ankara olmalıdır. Halep, karargâh olacaktır. 1 sayılı sevk (yollama) noktası Urfa, hedef de İzoli geçidi olacaktır. 2 sayılı sevk noktası Reselayn'dır. Burada toplanan büyük kuvvet, Siverek üzerinden Diyarbekir'e yollanacaktır. (Hüküm metninde, haritanın, dosyada 507 sayılı olduğu belirtilmiştir. Yukarıki ayrıntılar da bu metindedir) (**Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1925, s. 2).

19 Bu grubu oluşturan kişilerin isimleri ve fotoğrafları basında yer almıştır (**Cumhuriyet**, 7, 8, 9, 10, 11 Ağustos 1925, s. 1).

silciler gönderilmiştir ve şubeler açılmıştır[20]. Örneğin *Şerif Zeydî* Hindistan'a yollanmıştır[21].

İslâm dünyası için ikinci bir plânlama daha da ilginçtir ve *Şerif Hüseyin*'i tahtından uzaklaştırma projesine dayandırılmıştır. Böylece "İttihad-ı Arap" (Arap Birliği) oluşturulacak, halifelik de güçlendirilecektir. Yahya Adnan Paşa başkanlığında bu amaçla *Şürefa* (Şerifler) kongresi toplanmıştır[22].

Cumhuriyet Rejimi İçindeki Uzantı: Distol'cüler

Cemiyet'in gizli çalışmaları 1925 yılında, Şeyh Sait isyanları döneminde ortaya çıkarılmıştır. Bu sırada Anadolu'da "Distol" adında bir hayvan hastalıkları ilâcını tanıtan gezgin satıcılar görülmüştür. İlk olarak *Osman Dâver* isimli bir satıcı, şüphe üzerine, Konya çevresinde yakalanmıştır. Araştırma sonucu bu kişinin üzerinde çıkan mektuplar bir gizli komite hesabına çalıştıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu komitenin *Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti olduğu* ve Doğu'daki hareketlerle ilişkisi bulunduğu saptanmıştır[23].

Olaya Ankara İstiklâl Mahkemesi elkoymuş ve geniş çaplı tutuklamalar başlamıştır[24].

Bu arada, üç ünlü kişi de tutuklanmıştır. Tarihçi Ahmet Refik Bey (Altınay), *Kiraz Hamdi Paşa*'nın kendisine Cemiyet nizamnamesini göstererek kurucu üyelik önerdiğini, fakat reddettiğini söylemiştir. *Ahmet Refik Bey*, Cemiyet'e "*Mücadele-i Milliye* aleyhinde olduğu için girdiği" savını kesinlikle reddetmiştir ve beraat etmiştir[25].

[20] Ali Bey'in demecinden (bk. not 2) — Ayrıca Hüküm metninden (**Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1925, s. 1).

[21] **Ali Nâkil** Efendi'nin ifadesinden (**Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1925, s. 2).

[22] **Ali Nâkil Efendi**'nin ifadesine göre, bu toplantıya Erzurum meb'usu Hüseyin Avni, Kara Vasıf, Kara Kemal, eski Hicaz Polis Müdürü Refik Beylerle, Mersinli Cemal Paşa da katılmışlardır (**Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1925, s. 2) — **Emir Mesut** da ifadesinde, durumu doğrulamıştır (**Cumhuriyet**, 8 Temmuz 1925, s. 2).

[23] Özellikle, "iddianame"de bu duruma kesinlik kazandırılmıştır (**Cumhuriyet**, 9 Ağustos 1925).

[24] Bu kişilerin adları için bk. not 12.

[25] Reis **Ali Bey**, cemiyetin millî mücadele aleyhinde kurulmuş bir teşkilât olduğunu söyleyince, **Ahmet Refik Bey**'in cevabı: "**... Şüphesiz efendim, öyle gördüm ve çekildim... Darülfünunda ve mekteplerde gençlere yenilik telkin ettim. Eğer bu gibi cemiyetlere in-**

→

Ünlü İslâm hukuku uzmanı *Aksekili Ahmet Hamdi Hoca* da Cemıyet'ten habersiz olduğunu bildirmiştir. O da beraat etmiştir[26].

Lûtfi Fikri Bey'in yargılanması çok daha değişik olmuş ve Meşrutiyet parlamenteri siyasal hayatını bu mahkemede tamamlamıştır[27]. Bu onun ikinci kez İstiklâl Mahkemesi karşısına çıkması olmuştur ve bu sefer kendisinden, Meşrutiyet hayatının hesabı sorulmuştur. Kendi deyimi ile ancak "polis marifetiyle güneş gören" hatıra defterindeki ve özel belgelerdeki fikirler ve olaylar kamuoyu önüne dökülmüştür[28]. Tarikat-ı Salâhiye ile hiçbir ilgisi açıkça ortaya çıkmamasına karşın, mahkeme "hak ve memleketin istikmal ve selâmeti nazarından" saptamak istemiş[29] kendisinin mânen mahkûm olduğunu belirtmiştir. Re-

tisabım varsa, beni derhal asmalısınız" — (Cumhuriyet, 13 Temmuz 1925, s. 2) — Savcının iddianamesinden: "... Müverrih (tarihçi) Ahmet Refik Bey ise, Tarikat-ı Salâhiye'nin kurucuları arasında ismi vardır. Tarikat-ı Salâhiye'nin maksat ve gayesi malûmdur. Müverrih Ahmet Refik Bey, şimdiye kadarki yayınlarıyla hânedan-ı saltanat ve saltanatların yapmış oldukları fenalıkları bütün memlekete, bütün gençliğe telkin ve kamuoyuna yayınlayan büyük bir simadır. Binaenaleyh bunlarla hiçbir zaman işbirliğine gireceğine ihtimal vermediğimden Ahmet Refik Bey hakkında bir diyeceğim yoktur" (Cumhuriyet, 11 Ağustos 1925, s. 2). — Ayrıca bk. Muzaffer Gökman A.g.e., s. 124 - 126.

26 Savcının beraat isteği üzerine, reis, Hamdi Efendi'ye şu sözleri söylemiştir: "Mahkeme kurulu, memleketin sizden yararlanacağına inanıyor. Şu şartla ki, inkılâbın bugünkü esaslarına en ufak bir uygunsuzluk yapmamalısınız. Durumunuz ve gençliğiniz bakımından bilhassa tevhid-i tedrisat (öğretim birliği) kanununun kabulünden sonra daha vatanî hizmetlerde bulunabilirdiniz. Ve bulunabilirsiniz. Bu bakımdan beraatinize karar verildi" (Cumhuriyet, 19 Temmuz 1925, s. 2).

27 Lûtfi Fikri Bey'in ilk duruşması, 25 Temmuz 1925 celsesinde başlamıştır. Bu celsenin ayrıntıları Cumhuriyet'in 1 Ağustos 1925 tarihli sayısında verilmiştir. — Doç Dr. Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri (1923 - 1927, s. 260 - 270).

28 26 Temmuz tarihli duruşmada okunmuş olan ağabeyi Münci Bey'in mektubu ve hatıra defterindeki sayfalar tam metin olarak (Cumhuriyet'in 30 Temmuz 1925 sayısında (s. 4) yayınlanmıştır.

29 Mahkeme heyeti ile Lûtfi Fikri Bey'in diyaloğundan bir tablo:

"Reis — Bütün kanaatlerinizi tespit etmişizdir. Bugünkü durumu vücude getiren unsurları ve etkenleri fena zihniyetle öldürmek istiyorsunuz. Bunu ispat edebilmek için zihniyetinizi gösteren hatıratınıza geliyoruz. Gerçi 339 (1923) yazmışsınız. Fakat memleket kurtulduğu zaman dahi Lûtfi Fikri'nin memleket hakkındaki düşüncelerini millet bilsin. Lûtfi Fikri Bey — ...... Buyurdu-

→

is-icumhur Mustafa Kemal Paşa'nın aracılığı ile beraat ettirilmiştir[30]. Bu "dava" Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinin —özellikle Hürriyet ve İtilâf'ın— Cumhuriyet tarafından yargılanması olmuştur[31]. Bir bakıma Vahidettin de yargılanmıştır[32].

Mahkeme[33] aydınlanmak amacıyla Marsilya, Bükreş, Kıbrıs ve Haleb'e memurlar göndermiş ve "istinabe suretiyle" ifadeler alınmıştır[34].

Cemiyet'in Sonu

Zamanının pek önemsemediği Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti,

ğunuz hatıraların mânevi mesuliyetini kabule hazırım, çünkü yazmışımdır. Bunlar benim eserlerimdir. Fakat şu elinizdeki hatıralar ilk defa polis marifeti ile güneş görmüştür. Bu benim **hazim-i dimağımdır** (kafamın içidir). Bu benim kafamdır. Yâni kafamdaki fikirlerle o sayfalara geçmiş sözler arasında hiç fark yoktur.

Reis — Okuyalım da millet görsün ve hakikatı anlasın.

Lûtfi Fikri Bey — Hay hay efendim. Arzu buyurursanız millet de görsün, öğrensin.

....

Reis — Biz sizi aynı zamanda mânevi muhakeme karşısında bulunduruyoruz.

Lûtfi Fikri Bey — Hazırım efendim. (**Cumhuriyet**, 1 Ağustos 1975).

30 Karar metninde Lûtfi Fikri Bey'e ilişkin satırlar: "... Lûtfi Fikri Bey'in fesat tarikatı ve Tarikat-i Salâhiye ile alâka ve münasebeti kanıtlanmamış olup, evinin araştırılmasında elde edilen evrak ve yazılı belgeler gerçe hakkında ayrıca kovuşturmayı gerektiriyorsa da, sözü edilen belgeler ve yazılarda özellikle kişiliği sözkonusu edilen Reisicumhur hazretleri, mahkememize gönderdikleri özel tezkereyle bu alandaki kişisel haklarından tamamen vazgeçtiklerini bildirmekte olduklarından mumaileyhin (L. Fikri Bey'in) beraatine..." (**Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1915, s. 2) — Aynı sayıda, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın mahkemeye gönderdiği mektup metni vardır. (Bk. s. 571, Belge 3).

31 Savcı'nın "iddianame"sinden: "... Mütarekeyi müteakip memleket maatteessüf Hürriyet ve İtilâf Fırkasının eline geçti" (**Cumhuriyet**, 9 Ağustos 1925, s. 2).

32 İddianame'den: "... Bilâhare Vahidettin, tehlikeye düşen taç ve saltanatı kurtarmak için, milletin vicdan ve mukaddesatından istifade etmek istedi. **Tarikat-i Salâhiye**, bu istekten doğdu" (**Cumhuriyet**, 9 Ağustos 1925, s. 2) — Hüküm'den: "... Vahdettin ve erkân-ı hıyaneti (hain adamları) ... dinsel duygulardan istifade edebilmek ve dini bir kere daha meş'um siyasi emellerine âlet eylemek kasdiyle **Tarikat-ı Salâhiye** adı altında bir cemiyeti hafiye (gizli cemiyet) kurmuşlardır" (**Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1925, s. 1).

33 Mahkeme Heyeti şu mebuslardan oluşmuştur: Ali Bey (Çetinkaya) (Reis); Reşit Galip ve Kılıç Ali Beyler (aza); Necip Ali (Küçüka) Bey (müddeiumumi).

34 Ali Bey'in demecinden (bk. not 2).

Cumhuriyet rejimi ve Doğu'daki ayaklanmaların ortamı içinde gündeme getirilmiştir.

Mütareke kinleriyle yüklü bu yeraltı girişimi, kendisini ortaya çıkaran koşulların dışında, Cumhuriyet rejimine tamamen ters ve karşıt bir sistemin sorumluluğu altında ezilmiştir.

İstanbul'da toplanan eylemci grup olayların hızlı gelişmesi içinde çok küçük kalmıştır.

Bir yanda "Şark İstiklâl Mahkemesi" gazetecileri yargılarken[35], "Ankara İstiklâl Mahkemesi" de Tarikat-ı Sâhiye'cilerin onbirini idama[36], ağır hapis cezalarına mahkum etmiştir[37]. Beraat edenlerin sayısı da az olmamıştır[38]. Mahkeme Tarikat-ı Salâhiye'cileri yabancı haberalma örgütleri ile işbirliği yapmakla suçlamıştır[39].

Kurucusu İlà-yı Vatan Cemiyeti'nden daha fazla yaşamış olan Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti, bu gelişmeler içinde tarihe gömülmüştür.

[35] 1925 Ağustosunun ikinci haftasında yargılanan gazeteciler: **Velid Ebuzziya** (Tevhid-i Efkâr), **Eşref Edip** (Sebilürreşad), **Sadri Edhem** (Ertem) ve **Fevzi Lûtfi** (Karaosmanoğlu) (Son Telgraf), **Abdülkadir Kemalî** (Tok Söz), **Ahmed Emin** (Yalman) ve **Ahmed Şükrü** (Prof. Esmer) (Vatan), **Suphi Nuri** (İleri) (Son Telgraf ve İleri), **İsmail Müştak** (Mayakon) (İstiklâl), **Gündüz Müştak** (Sayha). **Abdülkadir Kemali Bey** dışında, tümü beraat etmişlerdir. **Kemalî Bey**, Ankara İstiklâl Mahkemesine sevkedilmiştir (**Ayın Tarihi**, C. 2, Sayı 5, Kânun-ı sâni 1924, s. 289 - 472) — Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri, 1923 - 1927**, s. 187 - 198.

[36] İdama mahkûm edilenler: Sâbık Yüzbaşı Nihat, Arap Âsım, Sâbık Yaver Dârendeli İsmet, Distolcu Osman Dâver, Zambaoğlu Hristaki, Ertuğrul Şâkir, Tevfik Hamdi, Romanyalı Halil, Hacı Ali Nâkil, sâbık Yeniköy Belediye Müdürü Kemal Beyler (**Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1925, s. 1). İdam hükümleri 16 Ağustos günü infaz edilmiştir (**Cumhuriyet**, 17 Ağustos 1925). Hükümlülerin bir grup fotoğrafı ve sehpaların fotoğrafı için bk. Cumhuriyet, 15, 18 Ağustos 1925, s. 1.

[37] 5, 15, 15 yıl kürek hapsine mahkûm edilenler için bk. **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1925, s. 2.

[38] Beraat edenler: Emir Mesut, Kaymakam Enver, Sabık Ticaret Nezareti Müsteşarı Mehmet Ali, Distolcu İhsan, kahveci İbrahim, Ahmet Refik, Lûtfi Fikri, Aksekili Ahmet Hamdi, Çerkes Ahmet, Tahsin, Bekir Fahri, Çerkes Hikmet, Hasan Kemalettin, Şeyhettin, Şemsettin, Hoca Ahmet Şirâni, Abdüllâtif, Ali Galip, Abdullah, Hoca Fâni, Çerkes Kâmil, Mevlût Lûtfi, Misailidis, Ali, Çerkes Nazmi Paşa, General Halilof, Mustafa Fevzi, Seyyit Hâşim, Binbaşı Ahmet bin Ali, Gürcü Aslan, Samsunlu Ahmet, Harbiye ketebesinden Salâhattin, Suyolcu Saim, İsa Ruhi Paşa, Feyzullah, Hâfız Nef'i, Feridun (**Cumhuriyet**, aynı sayı, s. 2).

[39] Hüküm metninde, durum açıkça okunmaktadır (**Cumhuriyet**, aynı sayı, s. 1).

B. TARİKAT-I SALÂHİYE CEMİYETİNE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Cemiyet Nizamnamesinden Bazı Bölümler*

Muamele-i Tes'idiye

Tarik'a dahil olacak zevat rehber (delil) vasıtası ile gözleri kapalı olduğu halde kefili ile beraber zaviyeye getirilir. Bilcümle müzeyyenattan tecrid edilerek abdest aldırılır, elbisesi üstüne bir ehram sarılır ki buna "ehrama girmek" denilir. Başı açık olarak zaviye heyetinin bulunduğu "mahfel-i mukaddes" denilen salonun önüne getirilir ve kapıya bir kere vurulur.

Meydancı "kimdir o" der. Rehber de yanındaki haricî ile "ben geldim" der. Meydancı da "haricî ne istiyor" sualini iradeder. Telkinata tebean bu kere **Tarik**'a girecek zat "selâmet isterim" cevabını verir.

Meydancı da "O halde buyurunuz" diyerek kapıyı açar. Bir tarafında rehber ve diğer tarafında kefil olduğu halde gözleri kapalı haricî ile beraber "mahfel-i mukaddes" denilen salona girerler. Haricî "Essalâm-ı aleyhkûm ya ehl-i islâm" der ve doğruca **Şeyh**'in önüne giderler ve ayakta dururlar. **Şeyh** bu hariciden **Tarik**'a duhul için bir veçhile tazyik görüp görmediğini sorar, "Hayır" cevabını aldıktan sonra tahkikat varakasındaki sualleri tekrar eder[1] ve tamamen aynı cevapları aldıktan sonra din-i islâm ve ehl-i iman hakkındaki fikir ve mütalâasını ve arzularını ve bu dine mensup olanlar için ne gibi fedakârlıklarda bulunabileceğini, iman ve İslâmın şartlarını sorar ve "selâmet isterim" cümlesinden ne demek istediğini istilâm eyler. Muvafık cevaplar aldıktan sonra önünde bulunan masa üzerindeki tabak derununda mevzu toprağa haricinin sağ elini ve onun

* Kaynak: **TITE** Arşivinden gönderilmiş olan metinden alınmıştır. Noktalı yerlerin silik olduğu için okunamadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu metinde bir hayli yanlış da vardır. Uzmanların da yardımı ile ortaya çıkan çok uzun olan bu metin asıl metinden aldığımız bölümleri içermektedir. Asıl metni **TITE** Arşivinde bulamadığımız için bir karşılaşma yapmak olanağı da gerçekleşmedi.

[1] Bk. s. 590.

mukabilinde bulunan tabaktaki suyun içine sol elini sokturur ve "topraktan hâsıl oldunuz yine şüphesiz toprak olacaksınız, çünkü Kur'an-ı azimüşşanda [ve halâk'al-insanemin salsâlin ke'l-fahhari] ve [Kema bedükün Teudun] âyeti kerimeleri vardır.. Ve [Caalna min küllușey'in hay] emr-i rabbaniyesi ile maddiyatımız itibarı ile topraktan ve sudan vücut bulduk, yine de asla rücu edeceğiz. İşte şu toprak ile su arasında ahz-ı mevki eden bu kitab-ı mübin bu Kur' an-ı kerimdir ki insanları dünya ve ahirette mes'ut ve müreffeh kılacağını ve ebediyete kavuşturacağını vaad ve temin etmiştir. Bu münci-i hakikiye bu nâsıh-ı emine dört el ile sarılmalıyız. Çünkü Cenab-ı Hak bu kitab-ı mübin için [Elif, lâm, mim zâlik el kitab Lâreybefih] ferman-ı ilâhisi ile Kitab-ı kerimin reyb ve kemattan beri hak ve sevab ile münceli olduğunu beyan buyuruyor" deyip harıcinin gözleri açılır ve âtideki ahdi ifa ve yemini icra eyler. Bu esnada bütün hüzzar ayakta dururlar.

Kefil, Harıcî, Rehber (delil)

Suret-i Tahlif'e Vasiyetname*

Hayy ve kayyum olan Cenab-ı Rabbül'âleminin ism-i celâline ve ve nâm-ı ilâhisi ile kasem ederim ki müslim, mü'min ve muvahhtdim. İslâmiyetin bilcümle evamir-i esasiyesine muti, ve münkadim ve ol veçhile katılacağım. Din-i İslâmın neşri ve ehl-i imanın teâlisi ve kuvvetlenmesi ve istiklâl ve hürriyeti ve saadet ve refahı uğrunda isâr-ı mal ve hayat eyliyeceğim. İslâmın muktesit ve çalışkan bir uzvu olacağım. Zâlimin, sefihin, hainin mürtekib ve menfaatperestin .... sahabe-i ilm-ü fazl ve kemâlin ve erbab-ı sây ve hüner .... ve bilhassa mazlumların muini ve dostu olacağım. Eğer Tarik'in mukaddesesini fâşedersem, ketm-i esrar eylemezsem, yeminimde hânis olursam kanım ehl-i İslâm'a helâl olsun, her nevi mücazat ve ukubata razıyım. Şahsımca tûl-ü emelim yoktur. Bu andan itibaren (eliyle ehramı tutarak)

Sağ oldukça libasım, budur ölsem kefenim.

Bütün emellerim İslâmın tealisi, terakkisi, salâh kesbetmesidir. Hatta bu maksada mebnidir ki Tarik-i Salâh'a intisabediyorum ... Tarik'ime sâdık kalacağıma yemin ederim

Vallahi Billâhi.

Şeyhin "Bu vasiyetnameyi imza eder misiniz" sualine, harıcî de bilâtereddüt "evet imza ederim" der. İmza eyler veya mühürler.

Badelimza .... Şeyh vasiyetnameyi hüzzara okur ve gösterir. 'Şahit misiniz" der, hüzzarın kâffesi birden "Şahidiz" dedikten sonra Şeyh "Bir mümin ve muvahhid ve müslim sözünde sebat eder. İslâmın tealisi için sây-ü amelde bulunur. Ahdında vefa gösterir. Tarik'ini muhafazada azim ve irade sahibi olur. O halde bu vasiyet-

* Cemiyet'e yeni alınan üyenin andiçme törenindeki yemin metni.

nameyi saklamağa lüzum ve bu tekeffüle ihtiyaç yoktur .... Vasiyetnameyi yakıyorum" diyerek vasiyet kâğıdını yakar ve hazır-ı bilmeclis "......... nın hâdim-i **Tarik** olarak kabulünü teklif ediyorum, kabul eder misiniz" sualini iradeyler. Bütün hüzzar "Kabul ettik" dedikten sonra Şeyh de "O halde ben de kabul ettim" der ve âyin-i **Tarikat** icra olunur.

Eğer birkaç harıcinin birden, muamele-i tesidiyesi yapılmak lâzım gelirse her biri tarif ettiğimiz veçhile ayrı ayrı mahfel-i mukaddes'e kabul olunarak vasiyetnameleri ihrak edildikten sonra cümlesi hazır olduğu halde âyin-i **Tarikat** icra olunur ve her biri için ayrı ayrı icra olunmaz. Nihayetinde okunan duaya ayrıca üç kere .... **Tarikat'a** zâta "Amin" dedirttikten sonra mumaileyhin bilmesi, lâzımgelen sırr-ı Tarik ile işaretler öğretilir. İşaretler bunlardır:

1 — Selâm işareti, 2 — Muarefe işareti, 3 — İstimdat işareti. Dem ve muarefe işaretleri zaviyeye dûhul için mubassıra da verilir, badehu alâmet teslim olunur. Bu kerre de Şeyh bülend âvazile karar-ı âtiyi tebliğ eyler:

"Emanet-i **Tarikat'e** hiyanet ... ihanet eden, vazife-i mevduasını ifa etmeyen tard ve tel'in olunur, sırrı fâşeden imha olunur. Kürre-i arz sükkânı bir buçuk milyar tahmin edilmekte olduğu ve bunun (460) milyonu Nasrani, (12) milyonu Musevi ve (670) milyonu putperest, (400) milyonu İslâm olduğu anlaşıldıktan sonra, iktisaden (400) milyonluk bir kitlenin bir milyar yüz milyon nüfusa galebe etmesi ve hiç olmazsa mahfuz ve emin kalması için ne derece faaliyet ve gayret gösterilmesi icabedeceği tarif ve tavzih edilmelidir. İslâmın kurtarılması için emel-i salih ve sây-ı vefir ile mukayyet olmak ve israfattan mücanebet etmek lâzımgeldiği güzelce tefhim edilmelidir."

Ondan sonra tebrik merasimi yapılarak ve bir tercüman okunacak "Alâmet-i El Ehid" verilir. **Tarik-i Salâh'ın** iki türlü icazetname ve bir de icazetnamesi vardır. Adedi 40 olan müessisin hazeratına verilen icazetnameler kırk adet olarak basılmış ve kendilerine verilmiştir. Onların ikinci nüshaları yoktur ve olmayacaktır. Mürşit ve Şeyh pâyesini ikraz edenlere verilen icazetnameler ise Âsitanece tanzim olunur.

Uhuvetname ise **Tarik'a** giren zâta verilir, bir de pâyesi yükselen zevata her payeye mahsus olarak tanzim edilen "Rıf'at Varakası" verilir. Bunların kâffesine icazetname de denilebilir.

Tarik-i Salâh'a Kimler Dâhil Olabilir ve Bu Tarik'a Mensup Suleha Nasıl Olmalıdır*

1 — "Lâilâhe İllallah Muhammeden Resulullah" diyen her müslim hangi ırk ve cins ve mezhepten olursa olsun **Tarik-i Salâh'a** girebilir. İçtihad-ı mezahip ve ihtilâf-ı ırk nazara dikkate alınmaz.

* Maddeler tüm olarak değil, kısmen alınmıştır.

"Helâku Ümmeti Alâ Yediy El ulemâ - elcühelâ" hadis-i şerifinde bahsolunan sıfattan ehl-i İslâmı kurtarmak lâzımdır.

2 — Tarik'a girecek zâtın su-i ahlâktan münezzeh olması ve kesret-i kelâma müptelâ olmaması yalan ve mübalâğalı söz söylememesi, maskara ve müstehzi ve müsrif olmaması, her halde hüsn-i hal erbabından olması şâyan-ı arzudur. Ancak maksad ve hayr-ı **Tarik** bu evsaf haricinde olanları ıslâh etmek olduğundan o gibiler dahi **Tarik'a** kabul edilirler. Fakat daima teftiş ve tarassut altında bulundurulur, sırr-ı Tarikat öğretilmez, işaretler öğredilmez.

3 — Din-i İslâmı seven ve hürmet eden ve neşrine çalışan, kuvvetlendirilmesine gayret eden her müslim-i sâlih **Tarikat-ı Salâhiye'** nin en muazzez evlâdıdır. Turuk-u âliye-i saireye mensup olan suleha kendi tarikat-ı kadimelerine müdavim olmak üzere **Tarik-i Salâh'a** da intisabedebilir. Tarik-i Salâh bünye-i İslâmiyeyi tarsin ve takviye etmek gibi bir maksadı takip emel-i yegânesi ile hareket etmektedir. Bünya binaberin bu suretle maddiyata itina sayesinde maneviyatta kesb-i kuvvet ve meknet etmiş olur.

4 — **Tarik-i Salâh'a** harıc-i aslilerle .... fevkalâde mahremane görüşenleri ve casusluk etmesi muhtemel olanları velevki âbid ve zâhid olsun kabul etmemelidir. Meğer ki teminat-ı kaviyye altına alına.

5 — Tarik-i Salâh'a delilsiz, kefilsiz girilemez. Girildikten sonra bir daha çıkılamaz. Tarikat-ı Salâhiye veya **Tarik-i Salâh'ın** gaye ve maksadı beynelislâm tesis-i münasebet ve muvasala ve muhabere ve refah ve adi-ü nasafet ve tevsi-i malûmat ve san'at ve tamim-i fikr-i iktısat ve ticaret ve müdafaa-i hukuk-ı ibad velhasıl çâr aktar-ı âlemde neşr-i din-i Muhammedi ve tamim-i medeniyet-i İslâmiye ile vahdet-i fikir ve içtihat ve takviye ve teksir-i nüfuz ve nüfus-ı İslâmiye olup "İnnema El Müminune İhve" âyet-i kerimesine iktida edenlerin azaldığı bu zamanda işbu emr-i celil-i rabbaninin mevki-i tatbika bütün mânası ile, bütün samimiyet-i mâneviyesi ile koymaya çalışacaktır ve temin ve idamesini taht-ı vücubda görmektedir. Bunun için amme-i müslimin'in ferdi ve içtimaî muamelât-ı ruzmerresini bir murakabe-i daime-i müşfikada bulundurmak maksadı ile bir "şebeke-i teftişiye teşkilâtına" lüzum görülmektedir. Bu şebeke-i heyetin "zabıta-i ahlâkiye" ve "irşad-ı müslimin" gibi namlardan birisini alması muvafıktır. Zâten meslek-i tasavvufun telkin ve tamim-i mânevisine **Üçler, Yediler, Kırklar** isimleri altında mânevi vazifeler deruhte eden rical-i gayıplarn vücudu mutasavvıfa bildirmektedir. "Eddünya mezraat-i ahira" olduğuna binaen, âlem-i mânanın şu kabil teşkil-i ahiretin mezraası olan dünyada dahi aynen kabul ve tatbikini âlem-i mânanın kudret-i lâyutisinden istifaza etmek nokta-i nazarından pek elzemdir. Binaberin **Tarik-i Salâh'** ta vücudu elzem olan bir **Gavsi-i Âzam'a** muavenette bulunmak ve evami ve nevahiyi tebliğe ve bütün icraatı teftişe ihtimam etmek üzere **Üçler** ve **Yediler** ve **Kırklar** namında üç muhtelif heyetin teşkiline ihtiyaç vardır. Bunlara "Rical El Gaib" yahut "Süeda" denir.

Gavs'in ufulü takdirinde Üçler'den birinin **Gavs** intihabını Üçler yapabilecektir. Üçler'den birinin noksanı halinde Yediler'den birinin Üçler'e terfii hakkı Yediler'e aittir. Yediler dahi noksanını Kırklar' dan alır.

Bu suretle teşkil edilen "Hey'et-i Teftişiye-i Mahfiye"lerin en mühim meşagilinden birini mecal-i vildanda kesret-i nüfus ve ehemmiyet-i iktisadiye ve medeniyesine göre zâviyeler küşadı ve teşkillât icrası olacaktır ki bu zâviyeler oradaki ehl-i İslâmın mahall-i telâki ve tearüfü ve tarsin-i meveddet ve muhabbeti olacağı gibi o diyara varan her hangi bir ihvan-ı dinin de melce-i ismeti ve penah-ı şefkat ve himayeti bulunacaktır. Bu zâviyeler pek nâfiz ve daimi nezaret altında bütün ihvanı bulunduracak ilmen, ebeden, ahlâken, iktisaden bunların inkişafına ve mesudiyetine itina edeceklerdir.

...... Bu itina-yı mahsus sayesinde "Kâde El fakrü yekun kufran" emrinin haber verdiği ve hadd-ı zâtında ahlâk-ı İslâmiyeyi esasından sarsıp mahvetmek ihtimaline binaen pek tehlikeli gösterilen küfrü mucip fakr-ı meskenetten İslâmiyet vikaye edilmiş bulunacaktır.

Fakat vazifelerde ciddiyet, ketumiyet, vekar, muhabbet, samimiyet gibi fezail-i insaniyenin mebzulen mevcudiyetini temin için **Gavs** Üçleri, Yedileri ve Kırkları, Kırklar da salâh-ı tam ashabını tanıyacaklar yani mafevkler maiyetlerini tamamen tanıyabilecekleri halde madunlar yalnız bir derece mafevkleri tanımış olacaklardır.

Gavs'in imzası	(Mehdi)	yahut 59
Üçler'in imzası	(Hâdi)	yahut 20
Yediler'in imzası	(Mansur)	yahut 336
Kırklar'ın imzası	(Nâsır)	yahut 341'dir.

Bunlar yukarda söylendiği veçhile süeda-yı **Tarikat** olup şebeke-i teftişiye'yi teşkil ederler.

Tarikat'ın Şayân-ı Arzu Gördüğü Hususat

"İnnemal ağmalü binniyat" -- vesile-i teabbüad veya bizzat mabud olmamak şartı ile dinî, tarihî, coğrafî resim ve fotoğraflara müsaade edilir. İslâma hizmet eden Seyyid-ül kavmlerin resimleri muhafaza olunur. Âlem-i İslâma tanıtılır. **Tarik-i Salâh** sulehanın Efendi ve Bey ve Paşa gibi unvanlarını daire-i **Tarikat** dahilinde hazf ile sadece ve samimiyetle isim zikri ile iktifayı tercih eyler. Her salih ailesi ismini taşımağa itina eyler. Meselâ Gaffari ailesinden Ali efendinin mahdumu Hüseyin Bey **Tarik'a** dühul etse beyn-el ihvan ismi bu veçhile zikrolunur (Hüseyin Ali Gaffarî). Ehl-i beyt-i Resul'den olan sadat ve şürefa bundan müstesnadırlar. Âyin-i **Tarik'te** ve sonra musikiden istifade olunabilir. Resaletpenah Efendimiz "Erihna bihe ya Bilâl" buyurmakla güzel sesin ve bilkıyas musikinin gıda-yı ruh olduğunu işrab buyurmuşlardır. Bunun için **Tarik'in**

bir de marşı vardır. İdamın ilgası, sefaletin tehvini, bîkeslere yardımı cemiyet-i hayriyeler teşkil, her memlekette ve bilhassa burada "Fırka-i İslâhiye" teşkiline himmet eder. Fırka-i Islahiye'nin asrî, medenî, dinî, insanî programı mevcuttur.

Köylerde mektepler küşadına, şehirlerde teksirine sarf-ı makderet eyler. Yazmak ve okumak bilenlerin bilmeyenlere öğretmesini teşvik eyler, bâzı tedabir icra eder, dahil-i **Tarik** olan ümmilere zâviyelerde yazmak ve okumak öğretir. "Men aferelisan kavm emine mekrehum" hadis-i şerifine tebaan öğrenmelerine himmet olunur. Suleha sây-ü amele sevkolunur. İktisadiyatta her ırka galebeye son derece gayret eder. **Tarikat** her şeye agâh olmağa taraftardır. Bu hususta her teşebbüste bulunur ve tedbir ittihaz eyler. Misyon teşkilâtına müşabih teşkilâta muhaderet eyler. Nâşir-i dinler sevkeder. Hey'et-i irşadiyeler, nâsıhalar vücude getirir, keşşaflar yetiştirir. "Salâh-ı Ümmet" namı ile her memlekette o memleketin lisanı üzerine gazeteler neşrettirir.

Tenbih-i Mühim

Her .... programı tâdil ederse **Tarik**'te ciddiyet kalmaz, ihtilâf zuhur eder. Tebdilât icrasından hazer etmelidir. Aynen tatbik edilse ne saadet. Tamamı ile tatbik ve icra edilen noksan ve gayr-ı muntazam bir program, hiç yapılmayan ve her gün değiştirilen muntazam programlara müreccahtır. Vesselâm Ala men tabü elhüda".

Varaka-i tahkikiye sureti

Sualler	Cevapları
İsminiz nedir pederinizin ve valdenizin isimleri nedir.	
Ailenizin unvanı nedir.	
Mahal ve tarih-i velâdetinizi bildiriniz.	
Nerede sakinsiniz.	
Kangı mezhepdensiniz.	
Kangı ırka mensubsunuz.	
Mükeyyefiyattan kangısına meyyalsiniz.	
Kangı mekteb veya Medresede okuyorsunuz yahut ikmal-i tahsil ettiniz.	
İslâmı sever misiniz ve ilâ-i kelimetullah için çalışabilir misiniz.	
Ne gibi bir maksadla Tarik'a girmek istiyorsunuz.	
Borcunuz var mıdır.	
Hasta mısınız ve hiç hasta oldunuz mu.	
Cessur musunuz.	
Seyahatı sever misiniz.	
Mütalâa ve tetebbudan hazzeder misiniz.	
Sözünüzde sabit misiniz.	
Sır saklayabilir misiniz.	
Kangı meslekte iyi çalışabilirsiniz.	

Makulâtı kabul eder misiniz.
Menfaat-i şahsiyenizi menfaat-i umumiyeye feda edebilir misiniz.
İnsanlara muavenetten zevk alır mısınız.
Cevaplarınızın doğru olduğunu imza eder misiniz.

BELGE 2

Suleha-ı Ümmet*

İlk Tabaka

		Numara
1	— Ahmet Hamdi	115
2	— Ahmet Fakiye	248
3	— Davud Vehbi Haydari	038
4	— Seyit Abdülvahhab	195
5	— Şerif Zeyid	611
6	— Şerif Haşim	836
7	— Tevfik Hamdi	658
8	— Feyzullâh	956
9	— Feridun	350
10	— Mehmet Şükrü	622
11	— Asım	201
12	— Mehmet Mikâil Halilof	112
13	— Lutfi Fevzi	232
14	— Mehmet Emin Ravendizi	193
15	— İsa Ruhi	374
16	— Seyit Yusuf Zafari	230
17	— Ahmet Refik	443
18	— Seyit Ali Haydar Zafari	406
19	— Hasan Kemalettin	294
20	— İsmail Hakkı	330
21	— İsmet	600
22	— Celâl Bafravi	2033
23	— Ağa Bala	3005
24	— Hafız Ömer	1299
25	— Şevket	0726
26	— Mehmet Hüsnü	0220
27	— Hafız İsmail Hakkı	1319
28	— Ahmet Muhtar Binbaşı	1294
29	— Sıtkı	0204

* T-K imzalı, İstanbul'daki Mim Mim Grubu ajanının Ankara'ya gönderdiği 20 Kânun-ı evvel 1338 tarihli listedir ve Tarik-i Salâh'a girmiş olan belli başlı isimleri bildirmektedir (TITE arşivi, No: 14290).

30 — Elif Rıfkı		0501
31 — Mehmet Şerif		0680
32 — Mehmet Sami		0203
33 — Halil Rifat Hüseyin		1420
35 — Akif		0171
36 — Mehmet Fahrettin Tevfik		1663
37 — Şeyh Ramiz		0358
38 — Hayri		820
39 — Mehmet Tevfik Baba		694
40 — Şerif Yahya Adnan		803

Sulaha-i Ümmet

1 — Şeyh Faik		500
2 — Sait Ali		275
3 — Mesina Dava Vekili		151
4 — Rıfkı İşkembeci		390
5 — Mehmet Refik	— 3	482
6 — İbrahim	— 4	259
7 — Rifat	— 5	750
8 — Saffet	— 6	576
9 — Ziya	— 7	811

Balâda ilk tabaka Kırklardan müspet olup Üçler ve Yediler de bu Kırklar içinden müntahaptır. Üçler ve Yediler geçen sene bildirilmiş ve yalnız esamileri hıfzolunmamış idi. Her nasılsa bu esamiyi aynen almağa muvaffak olduk. Nezdimde icap ettikçe vazife vermek veya birlik hareket etmek üzere almak zevat dahile doğru çizgi ve rakamlarla işaret edilen kendimle beraber yedi kişi müstesna olmak üzere cümlesi Tarik-i mezkûr ve sair muhalif guruplarda çalışanlardır ve bundan sonra alacakları efradı peyderpey elde edildikçe ita olunacaktır. Başka gizli bir şeyleri kalmamıştır.

24 Kânun-ı Sani İmza

BELGE 3

TEZKERE*

Reşadetlu Faziletlü Tevfik Baba Efendi Hazretlerine

(Mahremdir)

Hazreti Erenler!

Malumu mürşidaneleri olduğu üzere 19 Eylül 37 tarihine müsadif Pazartesi günü Dergâh-ı Mualla'ya gidilecek ve ihya-yı yevm olunacaktır. Bu gün şeyh Tevfik efendi dahi gelerek görüşüldü. Yevm-i

* Mim Mim Grubu ajanı tarafından Ankara'ya bildirilen Tezkere (TITE arşivi).

mezkurda beraberce azimet için saat on ikiye kadar sizi merkezde bekleyeceğim. Tevfik efendi de bekleyecek.

Baki baka-yı teveccühat ve devam-ı sıhhat ve safa-yı mürşidaneleri niyaz ve desti mübareklerinizi bus ile hatmi kelâm eylerim Allah Eyvallâh.

Bendei bâb bai Bismillah
I. Rıfkı

17 Eylül 337
34

XL
TÜRKİYE ZÜRRA FIRKASI

KURULUŞ YILI: *Teşrin-i sâni (Kasım) 1336 (1920)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul.*
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ[2]: Kâtib-i Umumi: *Cevat Rüştü Bey (Halkalı Ziraat Mektebi Âlisi eski ikinci müdürü)*[3], *Şükrü Bey (Kastamonu eski meb'usu), Yahya Sezai Bey (Çanakkale eski meb'usu)*[4] *Abdülaziz Mecdi Efendi (Karesi eski meb'usu)*[5].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

MÜTAREKENİN siyasal hayatı içine çok geç doğmuş olan fırka, ayrıntılı sayılabilecek bir programa sahiptir (Bk. s. 595, Belge 1). Fakat çalışmamış ve örgütlenememiştir. Yayın organı "Yeni Ziraat Gazetesi"dir.

Fırka'nın kayda değer çalışması, "Kâtib-i Umumi" *Cevat Rüştü Bey*'in, 1921 yılında, Sofya'da toplanan Ziraatçiler Kongresine katılmış olmasıdır[6].

Fırkanın Sonu

Kuruluş ortamının koşullarından ötürü, çalışma olanağı bulamayan Fırka'nın, kapatıldığı ya da kendini feshettiği konularında resmî bir belgeye rastlanmamıştır. Zürra Fırkası'nın Mütareke iklimi içinde kendini yitirdiği düşünülebilir.

[1] Bu tarih, belge olarak verdiğimiz Fırka Nizamnamesi altında yazılıdır. (Bk. s. 598, Belge 2). **Emniyet Genel Müdürlüğü arşivindeki** Fırkaya ait fişte ise 30 Teşrin-i sâni tarihi vardır. Biz, sayın Avukat **Metin Önol** aracılığı ile, **İçişleri Bakanlığı Arşivinden** aldırdığımız Nizamname suretine daha çok inanıyoruz.

[2] Nizamname altındaki isimlerdir.

[3] Cevat Rüştü Bey'in aynı zamanda "Académie des Sciences" (Bilimler Akademisi) öğretim üyesi olduğu belirtilmiştir. Kendisinin "Kâtib-i Umumî" (genel sekreter) olduğu da İstanbul'da Fransızca yayınlanan **"Economiste d'Orient"** dergisi bildirmiştir (No: 28, 5 Mart 1921, s. 79).

[4] **Zürra Fırkası Hakkında Yahya Sezai Beyle Mülâkat** (**İkdam**, 21 Teşrin-i sâni 1920).

[5] **İkdam** şu isimlere de yer vermektedir. Sâbık Kastamonu meb'usu Şükrü Bey, Sâbık Bolu Meb'usu Nuhzade Mehmet Efendi, mütahassıslardan Yaşar ve Ahmet Tevfik (15 Teşrin-i sâni 1920, s. 2).

[6] **İkdam** gazetesi, kongrede alınan kararların özetini de vermiştir. (22 Şubat 1921, s. 2) — **Economiste d'Orient**, Fırka'dan "Le Parti Agraire Turc" olarak sözetmiş ve kongre haberini vermiştir (Aynı sayı s. 79).

B. TÜRKİYE ZÜRRA FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Türkiye Zürra Fırkası'nın Her Seneki Kongresinde İcab Eden Ta'dilât İcra Kılınmak Üzere Kaleme Alınmış Olan Programdır*

Mevad-ı Umumiye

— Yeni ihtiyac ile mütenâsib bir intihab-ı mebûsan Kanunu tanzimi.

— Kavanin-i adliyenin çiftçilerin hukuk ve menafi'ini muhafaza edecek suretde ve basit bir şekilde ta'dili.

— Seyyar sulh hakimleri teşkilâtı vücûda getirilmesi esbabına tevessül edilmesi.

— Tevsi'-i mezuniyet usûlünün tatbikine sarf-ı mesai edilmesi.

— Teşkil-i nevahi kanununun bir an evvel tanzimi ve bu kanunun şühûr ve kasabât belediyelerine dahi teşmili.

Mevad-ı Hususiye

Mevad-ı hususiye, idarî, iktisadî, sıhhî, ilmî, sınaî gibi müteaddid nıkatı ihtiva eder.

Esasat-ı İdariye

— Hakk-ı tasarruf-u arazinin halelden vikayesi ve istimlâk kanununun bu emniyeyi hasıl edecek suretde yeniden tedkik ve ta'dil edilmesi.

— Mülkî, askeri, adlî, ilmî, bilumum memurinden açıkda kalanların ziraatle iştigal etmek isteyenlerine her dürlü teshilât ve muavenatın ifası.

— Âşâr vergisine âcilen bir şekl-i âdil verilmesi.

— Arazi vergisinin lâğvı.

* Kaynak, **Türkiye Zürra Fırkası Program**, (Teşebbüs Matbaası, Ahmet Hamdi Şürekâsı: 1336)

— Âğnâm vergisinin taklili.

— Arazi münazaatının tasri' ve teshil-i halli asayişin te'mini.

— Hayvan sirkatinin men'i ve hey'et-i umumiyesi bir köy zabıtası teşkil edebilmek üzere, köy, orman ve bekçi ve korucuları hey'etlerinin ihdası.

— Tütün rejisinin ilgasıyla tütünün rüsûm-u istihlâkiyeye rabtının iltizam edilmesi.

— Aralarındaki münâsebat-ı mahsusaya nazaran umur-u ziraiye ve baytariye ile orman işlerinde ziraat nezaretinin fennî ve ilmî iştişari bir hey'eti mevkiinde bulunmak ve bu üç şu'beye müteallik muamelât ve mesaîyi murakabe selâhiyetini haiz olmak üzere bir meclis-i âli-i ziraat teşkili.

— Ormanların harikten ve kat'iyat-ı gayr-ı fenniye ile tahribden muhafazası ve harab olmuş çalılıkların yeniden yetişdirilmesi vesailinin te'mini ve kereste imalinin himayesi ve tevsi'i zımnında icab eden kanunların tanzimi.

— Arazi kanunnâmesinin hîn-i ta'dilinde arazinin hakk-ı rakabesinin zürra'a terk ve tahsisi iltizam olunmakla beraber harbin bidayetinden itibaren on beş sene nihayetine kadar zer' olunmayan arazinin müstehakk-ı tapu olamıyacağına dair bir kanun vaz'ı.

— Mahsûlât-ı ziraiye üzerine örfen mevzu' vergilerin ilgası.

— Köylü hanelerinin ve hayvanat ahırlarının şerait-i sıhhiye dahilinde ıslahı ve ba'dema teşkil edilecek köylerin muayyen bir plân dahilinde te'sisi.

— Orman memurlarının tezyidi.

— Koyun, keçi, kara sığır, at cinslerinin teksir ve ıslahı, ve bu maksada göre haralar teşkil ve meşherler ihdası.

— Nehirlere, göllere, ormanlara, bataklıklara aid teşebbüsât-ı nafıanın mahallerine mezuniyet-i vasia itası suretiyle teshil ve tesri'-i icrası.

— Meyva ağaçlarıyla yabani ağaçların teksiri esasına hizmet edebilmek kasdıyla münâsib yerlerde fidanlıklar tesisi.

— Ziraatın terakkiyat-ı hazırasını alât ve edevat-ı müntevvia-i ziraiyenin tatbikat ameliyesini mahallerinde müşahede etmek üzere kurra ve kasaba ağniya-yı halkından her sene memalik-i ecnebiyeye seyahat kafileleri tertibine delâlet edilmesi.

Esasat-ı İktisadiye

— Mahsulat-ı arziye-i dahiliyenin himayesi.

— Ziraat kooperatif şirketleri vücûda getirilmesi.

— Memleketin birkaç yerinde alât-ı ziraiye fabrikaları ve birçok mahallerinde depolar, tamirhaneler te'sis olunması.

— Ziraat Bankası'nın tevsi'-i muameiâtı ve bu babdaki kanunun sür'atle çıkarılması, maliye nezaretinde matlubu olan mebaliğ-i külliyenin te'min-i isti'fası.

— Ücûrat-ı nakliyenin tehvini, şimendüfer tarifelerinin tadili,

— Hasılât-ı ziraiyenin sevkinde sür'at ve suhuleti mucib olacak tedabirin ittihazı.

— İcab eden mahallerde dar hatlı şimendüferler yapılması ve mevcut şose yollarının tamir olunması. Ve bu yolların mümkün olduğu kadar teksiriyle beraber otomobil ve kamyonların dahi işlemesine salih genişlikde vücûda getirilmesi.

— Köyler arasında yollar inşasıyla bunların tarik-i umumiyeye rabt olunması çârelerinin istihsâli.

— Her nev' hasılât-ı arziyeye mahreçler bulmak ziraate ve sanayi'-i ziraiyeye taallûk eden işlerde hükûmet ile köylüler arasında vasıta-i irtibat olmak, zirai şirketlerin ve teavün cemiyetlerinin tesisine çalışmak, ziraat-ı fen memurlarının mesailerinde müzaharet ve çiftçilerin dermeyan edecekleri mütalebatı hükûmete iblâğ ve tekâmülât-ı ziraiyeden halkı vaktiyle haberdar etmek ve bilhassa faideli usûllerin ziraat-ı mihanikiye âlâtının tamimine çalışmak gibi şeylerle iştigal etmek üzere ziraat odaları ve eskiden müesses ziraat odalarının aynı maksada hadim bir hale ifrağı.

— Başlıca yerlerde ziraat borsaları vücûda getirilmesi.

— İcab eden kaza ve nahiye merkezlerinde ziraat pazarları açılması.

— Köy sandıkları ve teavün cemiyetleri vasıtasıyla ve mümkün olduğu suretde hükûmetce de muavenet-i nakdiyede bulunmak üzere hasılat-ı arziye ve bilhassa çift hayvanatı içün sigortalar yapılması.

— Evzan ve ekyâlin tevhidine çalışılması.

Esasat-ı Sıhhiye

— İlel-i sariye ve müstevliyeye karşı ve bilhassa frengi ile humma-yı mürzegiye karşı tedabir-i müessire ittihazı.

— Nevahiye tayin olunacak seyyar tabibler ve küçük sıhhıye memurları ve eczacılarla sıhhat-i umumiyenin vikayesine çalışılması.

— Liva ve kaza merkezlerinde hastahaneler, eczahaneler küşâd olunması ve buralarda lüzûmu kadar tabibler ve köylere varıncaya kadar her yerde mektebli kabeleler bulundurulması. Kabelelik edeceklerin bulundukları mahallerden kabele mekteblerine celbiyle tahsil etdirildikten sonra geldikleri yerlere gönderilmesi.

Esasat-ı Ameliye

— Ziraat ve orman tedrisatının daha ciddi ve ihtiyaca muvafık tarzda temin ve ıslahı.

— Mekteb-i ibtidaiye ve taliye programlarına da ziraat ve ahlâk dersleri ilâvesi.

— Başlıca mevki'lerde bağcılık, bahçıvanlık, sütçülük, peynircilik, konservecilik, tavukçuluk, arıcılık gibi sanayi'-i ziraiyede mütehas-

sıs yetişdirilmek üzere amelî ihtisas mektebleri tesisi ve bunlar için ind-el-icab memalik-i ecnebiyeden mütehassıslar celbi.

— Köy mekteblerine ziraatte az çok mütehassıs muallimler yetişdirilmesi ve darülmuallimin programlarının buna göre tensik edilmesi.

— Çiftçilere, köylülere okumak, yazmak öğredilmesinin son derece de iltizam edilmesi, sade lisanla yazılmış risalelerle çiftçiler arasında malûmat-ı ziraiyenin temin-i intişarı.

Esasat-ı Sınaiye

— Her nev' sanayi-ı ziraiyenin teşvik ve himaye edilmesi.

— İpek, zeytinyağı, tereyağı, peynir, şeker, bal, pekmez, nişasta, ispirto, pamuk gibi mevad istihsalâtının teksiri.

— Halı, bez, şayak, dokuma gibi sanayi' ve el işlerinin inkişâfına hadim olacak tedabirden olmak üzere müsabakalar, mükâfatlar ihdası ve bilhassa sanayi'-i mahalliye mamûlâtına mahrecler tedariki.

— Dere ve nehir yataklarının dolması yüzünden ileri gelen ve mezru'atın mahvına badi olan feyzanların bertaraf edilmesi maksadıyla icab eden ameliyat-ı miyahiyeye teşebbüs edilmesi.

— Memleketimizin şerait-i iklimiyesine göre eska ameliyatının derkâr olan menafi'-i âzimesi temin edilebilmek üzere nehir ve göl sularında vasi' mikyasda istifade olunmak çârelerinin taharri olunması.

Mevad-ı Müzeyyele

— Harbin netayic-i meş'umesinden olan yetim ve bikes kalan köylü çocuklarının himaye edilmesi.

— İaşe-i umumiye içün çiftçilerden alınan zehair ve sairenin tesviye-i bedelâtı.

— Esna-yı harbde çiftçi ve köylülerin tahrib edilen mebanisinin tazmin-i bedelâtı içün teşebbüşât icrası.

Türkiye Zürra Fırkası

BELGE 2

Türkiye Zürra Fırkası Nizamnamesi

1 — "Türkiye Zürra Fırkası" unvanile bir fırka teşekkül etmiştir.

2 — Fırkanın senede bir defa kongresi olacak Payitahtta ve taşralarda teşkilâtı bulunacaktır.

3 — Kongre Ziraat Fırkasına mensup meb'uslar ve Payitahttaki idare heyeti ile taşralardaki şuabattan müddet-i muayyenesi zarfında gelebilecek birer azadan terekküp edebilecektir. Ve Meclis-i milli-

nin her seneki içtimaı esnasında senede bir kere olmak üzere Payitahtta tecemmu edip fırkanın programını, nizamnamesini, nazar-ı dikkattan geçirecek ve bilumum muamelât ve hesabatını tetkik ile fırkanın takviyesini ve tekemmülünü temin ve merkez hey'et-i idare azasının kısmen veya tamamen ibka veya tebdil eyleyecektir. Ancak müessesler tarafından intihap olunan ilk hey'et-i idare azasının birinci kongrede kur'a ile olmak üzere ancak nısfı değiştirilebilir.

4 — Gerek ameli ve gerek nazarî olarak umur-u ziraatla veya sanayi-i ziraiye ile veyahut sahib-i arazi olan her fert kabulune talikan fırkanın mensubu tabiisi addolunur.

5 — Fırkanın mebusları ya erbab-ı ziraattan veyahut eshab-ı araziden yahut da ziraat mütehassıslarından intihap olunur.

6 — Payitahttaki hey'et-i idare yediden on ikiye kadar azadan mürekkeptir. Bunun iki sülüsü erbab-ı ziraat veya eshab-ı araziden ve bir sülüsü dersaadette teşekkül eden ve neşriyat-ı ilmiyesile fırkanın ahaliye malûmat-ı ziraiye itası hakkındaki âmâline hizmet edecek olan "Ziraat cemiyeti"nin hey'et-i fenniyesi meyanındaki veyahut hariçteki ziraat mütehassıslarından intihap edilecektir. Bu meclis aralarında bir reis, bir kâtip, bir veznedar intihap edip ayda lâakal bir defa içtima ile fırkanın bilumum hususat-ı idareye ve hesabiyesini rüyet ve esna-yi içtimada reis mazeretine binaen isbatı vücut edemediği surette azadan biri vekâlet eder. Tesavi-i ârâda reis iki reyi haizdir. Bir reis ile azadan üçü mevcut olunca müzakerat icra ve mukarrerat ittihaz olunabilir.

7 — Vilâyet ve liva merkezlerindeki hey'et-i idareler altından dokuza kadar azadan mürekkeptir. Kendi intihaplarile içlerinden biri reislik biri kâtiplik biri veznedarlık vazifesini ifa eder.

8 — Kaza ve nahiye ve kariyelerdeki meclis-i idareler üçer azadan mürekkeptir. Biri riyaset, biri kitabet, biri de veznedarlık vazifesini ifa eder.

9 — Her hey'et-i idarenin mercii mafevkindeki heyet idarelerdir.

10 — Vilâyet ve liva merkezlerindeki hey'et-i idarelerin azası erbab-ı ziraat veya eshab-ı araziden ve mevcut olduğu surette ziraat mütehassıslarından ve kaza ve nahiye merkezlerile kariyelerdeki hey'et-i idareler sırf erbab-ı ziraat ve eshab-ı araziden veyahut ziraatla meşgul veya sahib-i arz hey'et-i ihtiyariyeden intihap olunur.

11 — Taşralardaki hey'et-i idareler azası senede bir tebeddül eder evvelki hey'et idare azasını tamamen veya kısmen intihabı caizdir.

12 — Fırka mensubini ihtiyari olarak şehri laakal yüz para aidat itasile kendisine ve memlekete hizmetten çekinmiyecektir.

13 — Her hey'et-i idarenin taht-ı emrinde münasip miktar ücretle birer veya ikişer tahsildar bulunacaktır.

14 — Hey'et-i idarelerdeki sarfiyat-ı acile-i cüz'iye ve masarıf-ı saire heyetin kararile ifa olunur ve ilk celsede hey'ete tastik ettirilmek üzere reis tarafından icra olunur.

15 — Taşralardaki hey'et-i idarelerin adı, zürra meclisidir.

16 — Hey'et-i idareler masarıf-ı şehriyelerinden artan mebaliği Bankalarda hıfz ile icabında oradan alıp sarf edecektir.

17 — İlk kongrenin inikadına kadar işbu nizamname ve programın icab-ı hale göre bazı mevadının tadili veya yeniden mevad ilâvesi müesseslerin teşkil eylediği ilk hey'et-i idare-i merkeziyenin selâhiyeti dahilindedir. Şu kadarki işbu tadilât ve ilâvattan derhal Hükümete itası malûmat olunacaktır. Şu kadarki işbu tadilât veya ilâvat hey'et-i idarenin sülüsan-ı ekseriyet-i ârâsıle yapılabilecektir.

3/Teşrin-isâni/336

1921

XLI. İnkişaf-ı İctimai Cemiyeti
XLII. Şark-ı Karip Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti
XLIII. Cemiyet-i Akvam'a Müzaharet Cemiyeti
XLIV. Müstakil Sosyalist Fırkası

XLI
İNKİŞAF-I İÇTİMAÎ CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *12 Kânun-ı sâni (Ocak) 1337 (Ocak 1921)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Babıâli Caddesi, Orhan Bey Hanı, No: 18*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Feridun Bey, Ali Kemal Bey, Baki Kâşif Bey, Nusret Bey, Muzaffer Bey, Tevfik Hayrettin Bey, Saffet Zeki Bey, Osman Nuri Bey, Celâl Bey, Cafer Bey*[3].

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

CEMİYETE ilişkin bilgilerimiz çok azdır.

Gayet kısa programına göre amaçları arasında, Prens Sabahattin Bey'in Meslekçilik akımına özgü "teşebbüs-ü şahsi" (kişisel girişim) ilkesi belirgindir. Bu arada "adem-i merkeziyet" (yerinden yönetim) ilkesinin zamanın koşullarına uymadığı için konmadığı düşünülebilir. Ayrıca, askerin politikaya karışmaması ilkesi de programda yer almıştır (Bk. s. 605, Belge 2).

Kurucu ve yöneticiler arasında Ali Kemal Bey'in de ismi bulunmasından, Cemiyetin Hürriyet ve İtilâf'a yakın, İttihatçı ve giderek Müdafaa-i Hukuka muhalif bir tutumda olduğunu anlamak mümkündür

Cemiyetin çalışmalarından olduğu kadar, sonu hakkında da bilgi yoktur[4].

[1 2 3] Program ve nizamname altındaki ek yazıya göre — Ayrıca EGM arşivindeki fişte de aynı isimler vardır. Bu isimlerin çoğu tektir. Bu bakımdan siyasal eğilimlerin saptanması zordur.
[4] EGM arşivinde böyle bir kayıt vardır.

B. İNKİŞAF-I İÇTİMAÎ CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

İnkişaf-ı İçtimai Cemiyetinin Nizamname-i Esasisi*

Madde 1 — Programında muayyen gayeleri temin etmek maksadıyla Dersaadette (İnkişaf-ı İçtimai) namıyle bir Cemiyet vucude getirilmiştir.

Madde 2 — İşbu Cemiyete 20 yaşında her Osmanlı dahil olabilir. Duhul için azadan iki zatın meclis-i idareye tavsiye ve şehadet etmesi kâfidir. Azadan kimseyi tanımıyan doğrudan doğruya merkez-i idareye müracaat eyler.

Madde 3 — Cemiyetin 10 kişilik bir meclis-i idaresi vardır. Meclis-i idarenin reisi kendi meyanından bir sene müddetle intihap olunur. Cemiyetin mesalihin-i idarede reise muavenet eden bir de kâtib-i umumisi vardır ki ayni zamanda bir sene müddetle müntehiptir. Hey'et-i idare, meclis reisi ve kâtib-i umumi ile kasadardan mürekkeptir.

Madde 4 — Teşekkülün sene-i devriyesinde Dersaadet ve taşra şubelerinden bir vali 3 murahhas olmak üzere Dersaadette bir kongre aktolunur. Ve bir senelik mesai hey'et-i idarece bildirilir. Meclis-i idare azası kongre aza-yı tabiiyesidir.

Madde 5 — Kongre bir meclis-i idare intihab ederki bu da hey'et-i idareyi tayin eyler. Hey'et-i sabıka, daima kabil-i intihaptır.

Madde 6 — Program ve nizâmnamenin tadili kongrenin sülüsan-ı ekseriyeti kararıyle mümkündür. Meclis-i idarece karar ekseriyetle verilir.

Madde 7 — Aza hin-i duhulünde 100 kuruş duhuliye verir, mahiye 50 kuruş ita eder. Cemiyetin varidatı işbu mebaliğle teberruattan ibarettir.

Madde 8 — Cemiyetin bir mecmuası olacaktır. Bunun temin-i intişarını meclis-i idare müzakere ve takrir eder.

* **Kaynak: İçişleri Bakanlığı Arşivi.**

Madde 9 — Azanın ihtiyacatı için dahili kooperatif teşkilâtı da yapılacaktır.

Madde 10 — Azanın herbiri şubesi vasıtasıyle meclis-i idareye teklifat yapar.

Madde 11 — Cemiyet azasından lâakal 10 zat sakin oldukları mıntaka itibariyle bir şube teşkil ederler.

Madde 12 — Cemiyetin programına ittibaa mugayirinde israr edenler meclis-i idare karariyle ihraç olunur.

Madde 13 — Şubeler meclis-i idarenin masarifat-ı zaruriyesine ve teşebbüsat-ı lazımesine sarfedilmek üzere varidatının üçte birini merkez-i idareye gönderecektir. Meclis-i idare, kongreye hesap vermeye mecburdur.

Madde 14 — Meclis-i ve heyet-i idare cemiyetin mesaisi için esaslar ihzar ve ledelicap şubelere sorarak teşebbüsatına başlar.

Madde 15 — (İnkişaf-ı İçtimai) Cemiyeti'nin küşadedeceği teşebbüs-ü şahsi müesseseleri (İnkişaf-ı içtimai) namını taşıyacaklardır.

BELGE 2

İnkişaf-ı İçtimai Cemiyeti'nin Programıdır

1 — Hey'et-i içtimaiyede müstahsillerini teksire ve istihsali tezyide hizmet etmek;

2 — Hükümetin bu gayeye hadim olmasını temine çalışmak;

3 — Millette efrad-ı hükümetçilik fikrinin izalesiyle askerliğin müdafaa-i memleketten ibaret kalmasına uğraşmak;

4 — Millette teşebbüs-ü şahsiye mani olan fikir ve hisleri maddi misallerle refetmek;

5 — Hukuk-ı esasiye-i milleti müdafaa ve fikir hürriyeti inkişaf ettirmek;

6 — Köylülerin hakkına sahip olmasına çalışmak;

7 — Gençliğin hey'et-i içtimaiyemizde bir unsur-u müfid olmasına müzaheret etmek.

12 İkinci Kânun 337'de teşekkül etmiş, merkez-i idaresi Babıâli Caddesinde Orhan Bey Hanı'nda 18 no.'dadır.

Kurucuları: Feridun Bey, Ali Kemal Bey, Baki Kaşif Bey, Nusret Bey, Muzaffer Bey, Tevfik Hayrettin Bey, Saffet Zeki Bey, Osman Nuri Bey, Celal Bey ve Cafer Bey'den ibarettir.

XLII
ŞARK-I KARİB ÇERKESLERİ TEMİN-İ HUKUK CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *24 Teşrin-i evvel 1337 (Ekim 1921)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İzmir*[2].

KURUCU VE YÖNETİCİ KURULU (HEY'ET-İ FAALE)[3]: *Talustan Bey (Adapazarı), Çöle İbrahim Bey, Çiyo Kâzım Bey (İzmit), Bağ Osman Bey (Hendek), Maan Ali Bey, Hamte Ahmet Bey (Düzce), Maan Şirin Bey (Kandıra ve Karasu), Maan Yakup Bey (Yalova ve Karamürsel), Bağ Rıfat Bey (Bilecik), Bağ Kâmil Bey (Eskişehir), Çöle Arslan Bey (Geyve), Harunürreşit Efendi (Bursa), Ancuk İsa Nuri Bey (Biga), Lampez Yakup Efendi, Sıha Komit Hafız Sait Efendi (Gönen), Şahabil Hasan Bey (Erdek), Neçoko Hasan Bey, Brau Sait Bey, Berzek Tahir Bey (Bandırma), Bezadog Sait Bey (Balıkesir), Pesevo Reşit Bey (Manisa), Kovaca Hüseyin Bey (Aydın), Açofit Sami Bey (Kütahya).*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

ÇERKES Cemiyetleri, Meşrutiyet genelinde, 1908'den itibaren çıkmış kuruluşlardır. Bunlar arasında, kıdem bakımından "Çerkes Teavün (yardımlaşma) Cemiyeti" başta gelir[4]. Buna

[1] Kongre bildirisi altında iki tarih vardır: 11 Teşrin-i evvel 1921 ve 24 Teşrin-i evvel 1337. Bir kısım yayınlarda 24 Teşrin-i evvel tarihi kabul edilmiştir. Nitekim Prof. **Gotthard Jaeshke** son olarak bu tarihi vermiştir (**Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, 1970 baskısı, s. 164).

[2] Adres tam olarak bulunamamıştır.

[3] Kongreye katılan delegeler arasından seçilmişlerdir. Bildiri altında kurucu olarak görülmektedirler (Bk. s. 610, Belge 1).

[4] Cemiyet Talimatnamesinin 1. maddesi: "Kanun-ı esasi ve usul-ü meşveret ve meşrutiyetin idame-i mer'iyeti ve Çerkeslerin maarif ve ticaret ve ziraatçe temin-i terakkıyatı ve âdât-ı meşrua ve müstahsene-i kavmiyelerinin muhafazası gibi makasıd-ı hayriyeye hiz- →

"Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti" de eklenebilir[5].

Çerkes derneklerinin tümü, muhtariyet (özerklik) ve bağımsızlık yanlısı olmamışlardır. Osmanlı kadrosu içinde kalarak Çerkeslerin daha refahlı bir düzeye ulaşmaları amacını gütmüşlerdir. Örneğin Çerkes Teavün (yardımlaşma) Cemiyeti, "Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti"ne tepki göstermiştir[6]. Aynı tepki bir kısım Abaza'lardan da gelmiştir[7]. Suriye (Şam) Çerkesleri de bu doğrultuda olmuşlardır[8]. İstanbul'da Fuad Paşa başkanlığında toplanan Çerkes kongresi Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılığını bildirmiştir[9].

1. *Kuruluş Ve İdeoloji Sorunları*

"Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti (Yakın Doğu Çerkeslerinin Haklarını Sağlama Derneği) bunalım kargaşası içinde, kendisinden söz ettirmekle beraber, kısa ömürlü olmuştur.

Cemiyet, İzmir ve yöresini işgal altında tutan Yunan ordusunun koruyuculuğu altında *kurdurulmuştur*. Kurucuları, İzmir'de toplanmış olan Çerkes kongresi delegeleri arasından seçilmiştir (24 Ekim 1921). Delegelerin temsil ettikleri bölgeler ilginçtir.

Kongre "beyannamesi" (Bk. s. 610, Belge 1). Çerkesler için izlenecek politikayı saptamıştır. Buna göre: 1921 yılında Anadolu'daki Çerkeslerin toplam sayısı yaklaşık iki milyondur. Oysa, altı milyonu bulması gerekirdi. Bu çoğalmayışın nedeni ve sorumlusu Osmanlıların (Türklerin) kötü idaresidir. Çerkes milletini açıkça yok olmaya sürükleyen son neden de İttihatçıların Türkçülük akımı ve zorla Türkleştirme politikasıdır. Çerkesler Harb-i Umumi'ye zorla sokulmuşlardır. "Anadolu ihtilalcilerine de" zorla katılmışlar ve "Mustafa Kemal"in sultanlık tahtına" baskı altında destek edilmişlerdir. Kemalistlerin "gayrı insani (insanca olmayan) hareketlerini ve sakim (çok kötü) siyasetlerini yakından görüp anlayınca" pişmanlık duyarak geri

met etmek ve merkezi İstanbul olmak üzere Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti namıyle bir cemiyet teşkil olunmuştur" (Lütfi Erişçi tarafından verilmiş olan nota göre).

[5] Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti Beyannamesi (tarihsiz).

[6] Nizamnamesi verilmiştir. Bk. s. 614, Belge 2

[7] Çekilen telgraf metni için bk. T.B.M.M.Z.C., C. 9, s. 375 - 376.

[8] 6 maddelik bildiri için bk. Tasvir-i Efkâr, 7 Eylül 1922.

[9] Gotthard Jaeshke'ye göre (Türk İstiklâl Savaşı Kronolojisi, s. 159. 1970 baskısı) kongre 12 Ağustos 1921'de toplanmıştır.

dönmüşlerdir. Bâb-ıâli'de Kemalistler birleşince, Çerkesler ke dilerine kurtuluş vaadeden ve bu tutumlarını kanıtlayan Yun ordusuna katılmayı "hayatî ve millî" çıkarlarına uygun bı muşlardır. Çünkü "yüce Yunan hükümeti" (Yunan Hükümе fahimesi), uluslararası "medeni ve insani" niteliklere sahipt Kongre, bu yöndeki kararlarını bildiriye eklemiştir. (Bk. s. 6 Belge 1).

Anadolu Hareketine Karşıt Gelişmeler

Bu politik tutum T.B.M.M. Hükümetine karşı iç ve dış, iki yö lü olumsuz aşamalara uygun düşmektedir.

Önce Yunanlıların Ege (İyonya) ve Karadeniz (Pontus) b gelerinde kurmak istedikleri devlet girişimlerine destekçi ve k şuttur. Sonra da Müdafaa-i Hukuk hareketine karşı çıkarıln olan iç isyanlar tablosu içinde asıl yerini almaktadır. Bu isya ların çoğunluğu Çerkeslerin yerleşik sayıldıkları Bolu - Adaı zarı - Bandırma - Balıkesir - Kütahya yörelerinde patlak v mişlerdir[10].

Bu durumun baş nedeni, İngiltere'nin Marmara'nın doğusu da "iki ufak tampon bölgeye ihtiyacı"ndan doğmaktadır[11].

Cemiyet'in, İzmir kongresinin ürünü olması da, zamanları nın dönemin koşullarına bağlandığını gösterir. Bu yoldan Ç keslerin muhtariyeti Yunan garantisi ve koruyuculuğu altı alınmış olmaktaydı. Bu bakımdan Cemiyet'in meşruluğu ve y sallığı da ilk ve tek olarak, Yunan hükümetince tanınmıştır. Y nan orduları İngiltere çıkarlarının da emrinde olduğuna gö Çerkesler bir alt emperyalizm "himayesine" sokulmuş oluy lardı.

Nitekim İngilizler bu muhtariyetin coğrafî (ya da jeopoliti sınırlarını önermişlerdir[12].

Olayların ardındaki güçler açığa çıkınca "iç" olarak nite nen isyanların, dışa bağlılık derecesi de aydınlanmıştır.

Çerkes sorunu gelişmeye devam edecektir.

[10] Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve (lişimi**, s. 67 - 68 (İç isyanların tablosu verilmektedir). Ayrıca Kâzım Özalp, **Millî Mücadele**, s. 69 - 70.

[11] Ahmet Mumcu, **Aynı Eser**, s. 66.

[12] **Sir Horace Rumbold**, bu konudaki bir raporunu İngiltere Dışişl Bakanlığı'na göndermiştir. Buna göre, Çerkeslerin Karadeniz yısında toplanması ve kendilerine bu bölgede (İngiliz himayesi tında) özerklik verilmesi öngörülmektedir. (Gotthard Jaesch **A.g.e.**, s. 169).

Bu gelişmelerin Anzavur ve Çerkes Ethem olaylarını kapsayıp kapsamadıkları üzerinde durulabilir. Gerçi isyan hareketlerinin bazılarında Cemiyet kurucularının önderlik ettikleri görülmektedir[13]. Ne var ki Anzavur ve Ethem eylemlerini Cemiyet'in ideolojisi açısından ele almak gerçeklere uygun düşmeyecektir. Anzavur'un "Kuva-yı İnzibatiye"si (ya da Teşkilât-ı Ahmediye'si) İşgalci güçlerin emrinde, Anadolu Hareketi'ne karşı Padişahın sindirme politikasını temsil etmiştir. Bir Çerkeslik davası sayılamaz.

Çerkes Ethem eylemlerine gelince, Müdafaa-i Hukuk'çular arası bir iç çatışmanın sonucu olmuşlardır. Çerkes Ethem'in ve kuvvetlerinin Yunanlılara katılması da, Cemiyetçe güdülen Çerkes sorununa bağlanamaz.

2. *Cemiyet'in Sonu*

Bir yandan Wilson Prensipleri'nin uygulanmasını, bir yandan da İngiliz - Yunan uyduluğunu istemek Cemiyet'i çelişki içine itmiştir. Zaten Cemiyet'in saptadığı politika tüm Çerkeslerce kabul edilmiş değildir. T.B.M.M. Hükümeti'ne karşıt politikası onu siyasal hayattan silmiştir.

[13] Örneğin Düzce isyanının önderi Maan Ali'dir (Rüknü Özkök, Milli Mücadele Başlarken, Düzce - Bolu İsyanları, s. 246).

BELGE 1

Çerkes Milletinin Düvel-i Muazzama ve Âlem-i İnsaniyet ve Medeniyete Umumî Beyannamesi*

Elyevm Yunan işgalî askerisi altında bulunan Garbî Anadolu yani Balıkesir, Bandırma, Erdek, Günan, Biga, Kirmasti, Mihalıç, Bursa, İnegöl, Yenişehir, Aydın, Manisa, İzmir, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar ile İzmit, Adapazar, Hendek, Düzce, Bolu ve havalisi Çerkes ahalisinin biz zirde vaziülimza salahiyettar mürahhasları ve Yunan hükümetince musaddak Şark-ı karip Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti" müessisleri; Harb-i umumi neticesinde düvel-i Muazzamaca kabul ve ilân edilen milliyet prensibiyle teayyün eden Hukuk-ı milliyesine istinaden İzmir'de kongre halinde biliçtima ekalliyet halindeki milletlerin hukukunu deruhte ve düvel-i mağlubeye kabul ettirmeği teahhüt eden Düvel-i Muazzama-i İtilâfiye ve müşarikleriyle bilhassa Yunan hükümet-i fahimesine Çerkeslerin iltica eylediğini beyanla metalibi milliyesinin isafını rica eyler.

Anadolu'da elyevm mukim bulunan Çerkesler sıhhate karip hesapla iki milyon raddesindedir. Çerkesler; lisan, adat, hissiyat ve medeniyet itibarıyle ananat-ı milliyesini muhafaza ve idame edegelmişlerdir. Çünkü Tarih-i kadimin Şark'ta ve Yunanistan'da kaydeylediği medeniyetlerin cümlesinde "Rees Kafkasın validi" olan Çerkesler bir unsur amil olduğu gibi asr-ı hazırın medeniyeti âliyesini tesis eden ırk-ı Ebyez'in ve "Ari"ların mümtaz ailesinden oldukları İngiliz, Fransız, Alman, Rus ve Yunan müverrihlerinin tarihî eserleriyle sabittir.

Çerkeslerin hükümat-ı Arabiyenin inkırazı üzerine makarri Mısırülkahire olmak üzere umum Arabistan ve Şimalî Afrika ve Suriye'ye şamil olarak tesis eyledikleri hükümetin üç asır kadaı payîdar olduğu ve millî yurdları olan Kafkasya'da cumhuriyet şeklinde haiz oldukları idarî ve siyasî istiklâli, Rus istilâsına karşı tehlikede görünce merhum Şeyh Şamil'in idare ve kumandasında her güna vasait-i har-

* Kaynak: Çerkes milletinin Düvel-i Muazzama ve Âlem-i İnsaniyet ve Medeniyete Umumî Beyannamesi (İzmir 1337) (Türkçe, Fransızca ve Rumca yayımlanmıştır).

biye ile mücehhez Rus İmparatorluğuna karşı yirmi sene mütemadiyen mücahedat-ı şecianesi maruf ve müsellem ememdir.

Merhum müşarünileyhin işbu mücahedatı Rusların tefevvuk-u azimi karşısında bizzarure maatteessüf akim kalınca Rus Çarlığının amâl-i mahsusa-i temsiliyesinden bihakkın şüphe eden üç milyondan ibaret olan Şimalî ve Garbî Kafkas çerkeslerinden iki milyon miktarındaki nufusu (O zamanki Babıâli'nin izhar eylediği siyanetkâr davete tebaiyetle) peyderpey Türkiye'ye hicret eylediği ve Şimali Kafkasya'da kalan bir milyon nufusun tekessürle bu güne kadar üç milyona baliğ olduğu Rus istatistikleriyle sabittir.

Bu hesapca Türkiye'ye hicret eden iki milyon Çerkes nufusunun şimdiye kadar üç misli tezaufla altı milyona baliğ olması lazım gelirken maattessüf bu gün iki milyona karip bulunmaktadır alel ve esbabına gelince: pek aşikâr bir hakikat olduğu vechile Osmanlı hükümetinin gayr-i kabili inkâr olan su-i idaresi neticesinden mütevellit gavail ve mesaibe kurban edilmek yüzünden Çerkesler dört milyon nufustan mahrum kalmışlardır.

Kaldı ki on üç sene evvel meşrutiyet idarenin ilân-ı üzerine rüşd-ü siyasiden mahrum ve ancak Türkçülük ve Turancılık hissiyatiyle meşbu olan ve tarihte misli görülmemiş bir surette anasır-ı saire-i Osmaniyeyi tethiş politikasiyle Türkleştirmek siyaset-i sakimesini takip eden Türk zimamdaranının siyaseti Türk olmayan bilcümle anasırın emniyet-i hayatiye ve milliyelerini selbetmekle Çerkeslerde de "sırf emel-i tahaffuz ile" muhik bir hiss-i şikâyet ve iftirak uyandırmış ve binnetice Çerkesler bu mazalim-i mütevaliyeden istihlâs maksad-ı âlisiyle bir gaye-i millî tayinine ve millicilerin alenen Çerkes milletini mahve kıyam etmesinden naşi anlarda silahla müdafaa ve mübarezeye mecbur kalmışlardır.

Bu yüzden Çerkesler binlerce değerli evladını ebediyen gaip etti. Emval ve hayvanatı nehib ve garet ve köyleri ihrak edildi. Velhasıl Çerkeslik telâfisi gayr-i kabil maddî ve manevi hasarat ve zaiyat-ı müthişeye giriftâr olmakla beraber bu mücahedesinde nakabil-i tezelzül bir azm ile sebat etmiş ve elyevm etmekte bulunmuşlardır.

Gerçi Çerkesler gerek kumandan ve gerek nefer sıfatiyle harb-i umumiye iştirak etmediler değil; fakat bu iştirak milel-i saire misillu fiili, emel-î hissi olmaktan ziyade kerhi ve kanuni idi. Mamafih mütarekeyi müteakıp Çerkeslerin bir kısm-ı kalili Anadolu ihtilâlcilerine (pür galat hiss ile) iltihak etmiş ve nevüma Mustafa Kemal'in taht-ı saltanatını tesise medar olacak harakât-ı fiiliyede bulunmuş iseler de Kemalistlerin gayr-i insanî harakâtını ve sakim siyasetlerini anlar dahi yakinen görüp anlayınca —rucuu' mucip muhzuru azim olmayacak— bir müddet-i kalile zarfında Çerkeslik amâli dairesine nadimen avdet etmişlerdir.

Bilhassa Çerkesler; Makam-ı hilâfete merbutiyet-i maneviyeleri bâki olduğu halde Babıâli'nin Kemalistlerle birleştiğini ve bunca fedakârlığına rağmen Çerkesliği temamen ihmal ettiğini saklamağa luzum görmedikten sonra Çerkeslik muhik ve tabiî bir kararla ken-

disine halâs ve necat vaid eden ve bunu manatık-ı işgaliyesinde fiilen isbat eden Yunan ordusuna iltihak etmeği menafi-i hayatiye ve milliyesi iktizasından addetmiştir. (Netekim daha evvel Arnavud ve Garp akvam-ı necibesinin de Türklerden iftirak ve infikâkle ecnebi halâskârlara aynı saik ve endişe ile iltihak ve temayül ettiklerine şüphe yoktur) Bundan sonra bir buçuk sene devam eden mücadele esnasında Çerkesler: müslim ve gayr-ı müslim binlerce nufus-u masume-yi millicilerin katliâmından kurtarması itibariyle şayan-ı tezkâr hidematı memduhada bulunmuşlardır.

Yunan hükümet-i fahimesi beynelmilel haiz olduğu evsaf-ı medeniye ve insaniyesi icabı olarak dinî farkı nazarı itibara almaksızın Ermeni ve bilhassa Rum muhacirleriyle mütesaviyen ve belki fazlasiyle Çerkes muhacir ve mültecileri hakkında alaka göstererek emr-ü iaşe ve iskânlarını müreffehen temin etmiştir.

Yunan hükümet-i fahimesi Anadolu'ya ayak bastığı tarihten itibaren daire-i işgali askerisine dahilolan manatıkta meskûn Çerkes ahalisine, Kemalistlerin mazalim ve tazyiki üzerine arz-ı dehalet edenlere, harben esir aldığı milletdaşlarımıza istisnaen ve teveccühkârane hüsn-ü kabul ve muamele ve ibraz-ı itimad ve sahabet eylemesi hassattan bir lisan-ı minnet ve şükranla yad ve tezkâra sezadır.

Binaenaleyh bu muamelat-ı cemile ve samimiye, Çerkeslerin Anadolu'da kabiliyat-ı medeniyeyi haiz ve istihlâsa layık bir millet olduğu ve Anadolu'daki Rum unsuruyla Çerkeslerin tekabül eden menafi-i hayatiye ve hukuk-ı siyasiyelerinin mütesaviyen himaye ve sıyanet edilmesi lâzım geldiği kanaatından naşi olduğu Çerkesler kaviyyen ümit ve temenni etmek ister.

Tafsilât-ı maruzadan maksat:

A — Millî çehremizi göstermek

B — Anadolu'da akvam-ı mütemeddinenin inzar-ı dikkatini celbe layık bir Çerkes milletinin yaşadığını bildirmek.

C — (Üçyüz senedenberi mütemadi bir surette hükümran olan su-i idare yüzünden vadi-i inkıraza yuvarlanan ve asrî ve medenî bir idare tesis kabiliyetinden mahrum, dahilen ve haricen Şark-ı karipte ve dolayısiyle Avrupa'da bir unsur-u şuriş ve harp bulunan Osmanlı hükümeti ve ilân-ı meşrutiyetle anın yerine kaim olarak Osmanlılığın inhilâline bâdi olan müfrit Türkçülerin siyaset-i meşumesi Anadolu sahasında Türkten gayrı bir milletin hakk-ı hayatını tanımamakta israr eylediği âlem-i medeniyetçe gayr-ı kabili inkâr bir hakikat olmakla) bundan böyle Çerkeslerin Şark-ı karipte Türk idare-i meşumesinden tahlisiyle Yunan himayesi altında bir unsur-u sulh ve mesalemet olarak yaşamaları esbabının temini arzusunu izhar ve temenniden ibarettir.

Binaenaleyh; düvel-i muazzama-i itilâfiye ve müşariklerince millî olan metalib-i âtiyemizin kabul ve tervicini kongremiz rica ve asar-ı fiiliyesine sabırsızlıkla intizar eylediğini zat-ı asilânelerine arzile kesbi şeref eyler.

1 — Beyneddüvel kabul ve ilân edilüp muamedat-ı sabıka-i sul-

hiyeye ithal edildiği gibi şark-ı karip masaliha-i âtiyesine de ithali kaviyyen memul olan akalliyet halindeki milletlerin hukuk ve menafii siyasilerini temin ve tatmin edecek olan madde ahkâmının bilumum Çerkeslere de teşmili.

2 — Çerkes milleti, Anadolu'da her veçhile kendisiyle hemhal ve menafi-i mütekabile ile haizi irtibat bulunduğu Rum unsuruyla hukuku mütesaviye dairesinde tevhidi mukadderata ragıp bulunduğuna binaen terakki ve inkişafatı milliyesini kendisinde kuvvetle ümit ettiği Yunan hükümet-i medeniyesinin himaye-i filiyesine ithali.

3 — Çerkes milletinin evvela Halife ve Bab-ıâlinin ve bilâhare menafi-i milliye ve hayatiye sevkiyle giriştiği bu mübareze yüzünden duçar olduğu bilcümle zarar ve ziyanlarının âkid-i sulh olacak Türk hükümetinden tazmini esbabının temini.

4 — Sulh konferansında balâdaki metalib-i milliyemize muarız zuhurunda delâil ve izahat-ı muknıayı dermeyan etmek ve müdafaat-ı muktaziyede bulunmak üzere konferans meclis-i âlisince salâhiyettar murahhaslarımızın davet buyrulması.

Binaenaleyh matalib-i meşrudenin terviç ve kabulü hususunda muzaharet ve muavenet-i medeniyeyi evvelen düvel-i muazzama-i itilâfiyeden; saniyen Yunan devlet-i fahimesinden, salisen alem-i insaniyet ve medeniyetten rica ve intizar eylediğini ve bundan böyle amâl-i milliyesinin husulüne hadim teşkilât-ı siyasiye ve ictimaiyeyi yapmak, Çerkeslerin ananat ve ihtiyacat-ı milliye, diniye ve medeniyeleri dairesinde temin ve terakki ve inkişafları esasatını teemmül ve ihzar eylemek ve hükümat ve meclis-i âliye ile tesis irtibat ile indelhace salâhiyettar mürahhaslar göndermek ve teşebbüsat-ı siyasiyeyi ifa ve evrak-ı lazımayı tanzim ve imzaya ve hukuk-ı milliyesinin mütevakkıf olduğu umur ve hususatın takip ve intacına kongremiz kendi azası meyanından tefrik ve intihap eylediği heyet-i daime-i faaleyi teşkil eden ve mukaddema Yunan hükümetince resmen tanınmış olan "Şark-ı karip Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyetini" tevkil ile ictimaına nihayet verdiğini arz vesilesiyle tazimat-ı mahsusasını takdim eyler ve Minellâh Eltevfik.

24 Teşrin-i evvel sene 337
11 Teşrin-i evvel sene 1921

— Adapazar mürahhası	Bag Talustan Bey
— İzmit »	Çule İbrahim Bey
— İzmit »	Çiyo Kâzım Bey
— Hendek »	Bag Osman Bey
— Düzce »	Maan Ali Bey
— Düzce »	Hamete Ahmet Bey
— Kandıra ve Karasu	Maan Şirin Bey
— Yalova - Karamürsel	Ancuk Yakup Bey
— Bilecik mürahhası	Bağ Rifat Bey
— Eskişehir »	Bağ Kâmil Bey
— Geyve »	Çule Arslan Bey

— Bursa	»	Harunelreşit Efendi
— Biga	»	Ancuk İsâ Nurı Bey
— Gönen	»	Lampez Yakup Efendi
— Gönen	»	Saha komit Hafız Sait Efendi
— Erdek	»	Şahabel Hasan Bey
— Bandırma	»	Neçoku Hasan Bey
— Bandırma	»	Brau Sait Bey
— Bandırma	»	Berzek Tahir Bey
— Balıkesir	»	Bazadoğ Sait Bey
— Manisa	»	Pasavv Reşit Bey
— Aydın	»	Kavaca Hüseyin Bey
— Kütahya	»	Açofit Sami Bey

BELGE 2

Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*

1
Maksad-ı Teşekkül

Madde 1 — Merkezi İstanbul'da olmak ve bilâhare icap eden mahallerde şu'beler küşâd edilmek üzere "Çerkes Kadınlar Teâvün Cemiyeti" nâmıyla bir cemiyet teşekkül etmişdir.

Madde 2 — Cemiyetin maksadı Çerkeslerden muhtac-ı muavenet olanlara yardım etmek kız ve erkek çocuklarını te'sis edeceği darüleytamlar, mektebler ve darülsınaalarda himaye ve aynı zamanda terbiye-i milliyeyi tamim etmekdir.

Madde 3 — Te'sis edecek darüleytamlarla mekteblerde tedrisat Türkçe ve Çerkesçe olacağı gibi ecnebi lisanları dahi talim etdirilecektir.

Madde 4 — Darülsınaalarda dokumacılık, terzilik, nakış ve gümüş işleri öğretilerek sanayi'-i milliyeyi ihya ve hem de kadın ve erkeklerden zaruret ve sefalette kalanları sây-i zâtı ile sefaletten kurtarmak ve teşebbüs-ü şahsîyi tamim etmektir.

Madde 5 — Cemiyet maksada vüsûl içün konserler, konferanslar, müsamereler tertib, gazeteler, risaleler, kitablar neşr ve kütüphane tesis edecek kütüphane umuma güşâde bulunacaktır.

Madde 6 — Cemiyet birinci maddede zikr olunduğu vechile taşralarda şu'beler küşâd eyleyeceği gibi imkân hasıl olunca ibtidai mektebler de açacaktır.

* Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi, İstanbul, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1335.

Madde 7 — Cemiyetin varidatı aza taahhüdatı, konser, müsamere, tenezzühler ve her nev' teberruat ve küşâd edeceği piyango ve sergi hasılatıdır. İcabında temin-i varidat içün akar ve emlâk alabilir.

Madde 8 — Cemiyet aza-yı faale ve tabiiyeden müteşekkildir. Asgarî yirmi guruşdan taahhüdat-ı şehriyede bulunan her zat cemiyetin azasıdır.

2

Teşkilât

Madde 9 — Cemiyetin umuru yedi icab ederse on iki hanımdan mürekkeb diyana (Çerkesce anamız demektir) hey'et-i yâni bir hey'et-i merkeziye ile keza yedi veyahud on iki hanımdan mürekkeb bir hey'et-i idare tarafından tedvir edilecektir.

Madde 10 — Her iki hey'et cemiyet azasından müteşekkil kongre tarafından rey-i hâfi ile intihab edilecektir. Hey'et-i umumiye tarafından intihab edilen bu hey'etler yine rey-i hafi ile her heyet içün birer reis, birer reis-i saniye birer kâtib intihab edecekler ve hey'et-i idareye intihab edilen kâtib, cemiyetin kâtib-i mes'ulü olacak ve hey'et-i idarede müntehib bir veznedar bulunacak ve bu hey' etler bir sene müddetle ifa-yı vazife edecektir. Bu hey'etler sene-i âtiyede intihab olunmak hakkına malikdir.

3

Vezaif

Madde 11 — Hey'et-i idare cemiyetin hey'et-i icraiyesi olub lâakal haftada bir def'a ictima' ederek cemiyetin umuruyla iştigal edecektir. Reisinin göstereceği lüzum veya kâtib-i mes'ulden vuku'bulacak davet üzerine daha sık içtima' edebilir. Üç defa bilâmazeret gelmeyen aza müstafi addedilerek derhal bir diğeri intihab edilir.

Madde 12 — Diyana hey'et-i cemiyet nizamnâmesinin nigehbânı ve cemiyetin nâzımıdır. On beş günde bir ictima' ederek hey'et-i idare misillû cemiyetin tedvir-i umuruna nezaret ve müzaheret edecekdir. Lüzûmunda daha sık ictima' eder. Üç def'e bilâma'zeret gelmeyen azayı müstafi addederek yerine bir diğerini intihab eder.

Madde 13 — Cemiyetin bilumum muharreratı cemiyetin mühr-ü resmisi ile temhir edilecek ve mühr-ü resminin başında kâtib-i mes' ulün imzası bulunacakdır.

Madde 14 — Cemiyetin hükümete karşı murahhası hey'et-i idare reisesi ile kâtib-i mes'ulüdür.

Madde 15 — Cemiyetin sarfiyatı hey'et-i idare kararı ile ve kâtib-i mes'ulün imzası ile icra edilecektir.

Madde 16 — Cemiyetin umur-u hesabiyesinden hey'et-i idare rei-

— Bursa	»	Harunelreşit Efendi
— Biga	»	Ancuk İsâ Nurı Bey
— Gönen	»	Lampez Yakup Efendi
— Gönen	»	Saha komit Hafız Sait Efendi
— Erdek	»	Şahabel Hasan Bey
— Bandırma	»	Neçoku Hasan Bey
— Bandırma	»	Brau Sait Bey
— Bandırma	»	Berzek Tahir Bey
— Balıkesir	»	Bazadoğ Sait Bey
— Manisa	»	Pasavv Reşit Bey
— Aydın	»	Kavaca Hüseyin Bey
— Kütahya	»	Açofit Sami Bey

BELGE 2

Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*

1
Maksad-ı Teşekkül

Madde 1 — Merkezi İstanbul'da olmak ve bilâhare icap eden mahallerde şu'beler küşâd edilmek üzere "Çerkes Kadınlar Teâvün Cemiyeti" namıyla bir cemiyet teşekkül etmişdir.

Madde 2 — Cemiyetin maksadı Çerkeslerden muhtac-ı muavenet olanlara yardım etmek kız ve erkek çocuklarını te'sis edeceği darüleytamlar, mektebler ve darülsınaalarda himaye ve aynı zamanda terbiye-i milliyeyi tamim etmekdir.

Madde 3 — Te'sis edecek darüleytamlarla mekteblerde tedrisat Türkçe ve Çerkesçe olacağı gibi ecnebi lisanları dahi talim etdirilecektir.

Madde 4 — Darülsınaalarda dokumacılık, terzilik, nakış ve gümüş işleri öğretilerek sanayi'-i milliyeyi ihya ve hem de kadın ve erkeklerden zaruret ve sefalette kalanları sây-i zâtı ile sefaletten kurtarmak ve teşebbüs-ü şahsîyi tamim etmektir.

Madde 5 — Cemiyet maksada vüsûl için konserler, konferanslar, müsamereler tertib, gazeteler, risaleler, kitablar neşr ve kütüphane tesis edecek kütüphane umuma güşâde bulunacaktır.

Madde 6 — Cemiyet birinci maddede zikr olunduğu vechile taşralarda şu'beler küşâd eyleyeceği gibi imkân hasıl olunca ibtidaî mektebler de açacaktır.

* **Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi, İstanbul,** Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, **1335.**

Madde 7 — Cemiyetin varidatı aza taahhüdatı, konser, müsamere, tenezzühler ve her nev' teberruat ve küşâd edeceği piyango ve sergi hasılatıdır. İcabında temin-i varidat içün akar ve emlâk alabilir.

Madde 8 — Cemiyet aza-yı faale ve tabiiyeden müteşekkildir. Asgari yirmi guruşdan taahhüdat-ı şehriyede bulunan her zat cemiyetin azasıdır.

2

Teşkilât

Madde 9 — Cemiyetin umuru yedi icab ederse on iki hanımdan mürekkeb diyana (Çerkesce anamız demektir) hey'et-i yâni bir hey' et-i merkeziye ile keza yedi veyahud on iki hanımdan mürekkeb bir hey'et-i idare tarafından tedvir edilecektir.

Madde 10 — Her iki hey'et cemiyet azasından müteşekkil kongre tarafından rey-i hâfi ile intihab edilecektir. Hey'et-i umumiye tarafından intihab edilen bu hey'etler yine rey-i hafi ile her heyet içün birer reis, birer reis-i saniye birer kâtib intihab edecekler ve hey'et-i idareye intihab edilen kâtib, cemiyetin kâtib-i mes'ulü olacak ve hey'et-i idarede müntehib bir veznedar bulunacak ve bu hey' etler bir sene müddetle ifa-yı vazife edecektir. Bu hey'etler sene-i âtiyede intihab olunmak hakkına malikdir.

3

Vezaif

Madde 11 — Hey'et-i idare cemiyetin hey'et-i icraiyesi olub lâakal haftada bir def'a ictima' ederek cemiyetin umuruyla iştigal edecektir. Reisinin göstereceği lüzum veya kâtib-i mes'ulden vuku'bulacak davet üzerine daha sık içtima' edebilir. Üç defa bilâmazeret gelmeyen aza müstafi addedilerek derhal bir diğeri intihab edilir.

Madde 12 — Diyana hey'et-i cemiyet nizamnâmesinin nigehbânı ve cemiyetin nâzımıdır. On beş günde bir ictima' ederek hey'et-i idare misillü cemiyetin tedvir-i umuruna nezaret ve müzaheret edecekdir. Lüzûmunda daha sık ictima' eder. Üç def'e bilâma'zeret gelmeyen azayı müstafi addederek yerine bir diğerini intihab eder.

Madde 13 — Cemiyetin bilumum muharreratı cemiyetin mühr-ü resmisi ile temhîr edilecek ve mühr-ü resminin başında kâtib-i mes' ulün imzası bulunacakdır.

Madde 14 — Cemiyetin hükümete karşı murahhası hey'et-i idare reisesi ile kâtib-i mes'ulüdür.

Madde 15 — Cemiyetin sarfiyatı hey'et-i idare kararı ile ve kâtib-i mes'ulün imzası ile icra edilecektir.

Madde 16 — Cemiyetin umur-u hesabiyesinden hey'et-i idare rei-

sesi ile kâtib-i mes'ul ve veznedardan mürekkeb kasa hey'eti, hey' et-i idareye karşı mes'ul olduğu gibi hey'et-i idare azası da diyana hey'etine, diyana hey'eti de kongre hey'etine karşı mes'uldür.

Madde 17 — Her sene nihayetinde hey'et-i idareden vuku'bulacak da'vet üzerine akdedilen kongre cemiyetin hesabatını tedkik ve sene-i âtiye büdcesini tertib ve tasdik edecekdir.

Madde 18 — Cemiyet ind-el-lüzûm muvazzaf memurlar istihdam edebilecektir.

Madde 19 — Cemiyet bilumum taahhüdat ve teberruata mukabil makbuzlar ita edecektir.

Zeyl: Lüzumunda kongre kararı ile nizamnâme ta'dil veya tebdil edilebilir.

Dahiliye Nazeret-i Celilesinin 18 Mayıs 335 tarih ve 102 numerolu ilm ü haberiyle teessüs etmiştir.

BELGE 3

Beyannamenin Fransızca, Rumca, Osmanlıca Başlığı

APPEL

de la Nation Circassienne

AUX GRANDES PUISSANCES

&

A L'HUMANITÉ CIVILISÉE

ΕΚΚΛΗΣΙΣ

ΤΟΥ ΚΙΡΚΑΣΙΑΝΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

ΠΡΟΣ ΤΑΣ ΜΕΓΑΛΑΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

ΚΑΙ

ΤΗΝ ΠΕΠΟΛΙΤΙΣΜΕΝΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ

ΣΜΥΡΝΗ

چرکس ملتنك دول معظمه
وعالم انسانیت و مدنیته
عمومی بیاننامه‌سی

BELGE 4

Beyannamenin Rumca Metninin Son Sayfası ve Kurucuların Adları

κῶν, τῆς ὑπογραφῆς καὶ ἐπιδόσεως παντὸς ἀναγκαιοῦντος ἐγγράφου, καὶ τῆς πράξεως καὶ διεκπεραιώσεως παντὸς ἐν γένει ὅ,τι θὰ ἀπήτων τὰ ἐθνικά μας συμφέροντα, εἰς τὸ «Σωματεῖον πρὸς προστασίαν τῶν Κιρκασίων τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς» ἀποτελούμενον ἀπὸ μέλη τῆς ἡμετέρας συνελεύσεως καὶ ἀπαρτίζον τὸ διηνεκὲς ἐκτελεστικὸν αὐτῆς ὄργανον.

Δέξασθε, Ἐξοχώτατε, τὴν διαβεβαίωσιν τῆς βαθυτάτης ὑπολήψεώς μας.

Ἐν Σμύρνῃ τῇ 11|24 Ὀκτωβρίου 1921

Ὁ Πληρεξούσιος	Ἀδᾶ Παζὰρ καὶ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως	ΜΠΑΓ ΤΑΛΟΥΣΤΑΝ	βέης
»	Ἀδᾶ Παζὰρ καὶ Γενικὸς Γραμμ. τῆς Συνελ.	ΙΣΜΑΗΛ ΧΑΚΗ	»
»	Νικομηδείας	ΤΣΟΥΛΑ ΙΜΠΡΑΧΗΜ	»
»	»	ΤΣΟΥΡ ΚΙΑΖΗΜ	»
»	Χεντὲκ	ΜΠΑΓ ΟΣΜΑΝ	»
»	Δούζτσας	ΜΑΓΑΝ ΑΛΗ	»
»	»	ΧΑΜΤΑ ΑΧΜΕΤ	»
»	Κάντρας Καρασοῦ	ΜΑΑΝ ΣΙΡΗ	»
»	Γιάλοβας Καραμουσάλ	ΕΝΤΖΟΚ ΓΙΑΚΟΥΠ	»
»	Μπιλετζὶκ	ΜΠΑΓ ΡΙΦΑΤ	»
»	Προύσσης	ΧΑΡΟΥΝ-ΕΛ-ΡΕΣΙΤ	ἐφεν.
»	Ἐσκὶ Σεχὴρ	ΜΠΑΓ ΚΙΑΜΗΛ	βέης
»	Κιουτάχειας	ΣΑΜΗ	»
»	Μπίγας	ΑΝΤΖΟΥΚ ΙΣΑ ΝΟΥΡΗ	»
»	Γκιονὲν	ΛΑΜΠΑΖ ΓΙΑΚΟΥΠ	ἐφεν.
»	»	ΓΚΕΤΣ ΑΠΤΟΥΛΛΑΧ	
»	»	ΣΧΑΚΟΥΜΙΤ ΧΑΦΙΖ ΣΑΙΔ	ἐφέν.
»	Ἀρτάκης	ΣΧΑΠΛΗ ΧΑΣΑΝ	βέης
»	Πανόρμου	ΝΕΤΖΟΥΚ ΧΑΣΑΝ	»
»	»	ΠΡΑΟ ΣΑΙΔ	»
»	»	ΜΠΕΡΖΕΚ ΤΑΧΗΡ	»
»	Μπαλουκεσὲρ	ΜΠΕΖΑΝΤΟΥΚ ΣΑΙΤ	»
»	Μαγενσίας	ΨΕΓΟΥ ΡΕΣΙΤ	»
»	Γκέϊβε	ΤΣΟΥΛΕΜΠΕΣΛΕΝ	»
	Ἀϊδινίου	ΚΟΛΤΖΕ ΧΟΥΣΕΙΝ	»

BELGE 5

Beyannamenin Osmanlıca Metninin Son Sayfası ve Kurucuların Adları

۳ — چرکس ملتنك اولا خلیفه و باب عالینك و بالاخره منافع ملیه و حیاتیه سوقیله کیریشدیکی بومبارزه یوزندن دوچار اولدیغی بالجمله ضرروزیانلرینك عائد صلح اوله‌جق تورك حکومتندن تضمینی اسبابنك تأمینی .

٤ — صلح قونفرانسنده بالاده‌کی مطالب ملیه‌مزه معارض ظهورنده دلائل و ایضاحات مقنعه‌یی درمیان ایتمك ومدافعات مقتضیه‌ده بولونمق اوزره قونفرانس مجلس عالیسنجه صلاحیتدار مرخصلرمزك دعوت بیورلمسی .

بناءً علیه مطالب معروضه‌نك ترویج وقبولی خصوصنده مظاهرت ومعاونت مدنیه‌یی اولاً دول معظمهٔ ائتلافیه‌دن ؛ ثانیاً یونان دولت فخیمه‌سندن ، ثالثاً عالم انسانیت و مدنیتدن رجا وانتظار ایلدیکی وبوندن بویله آمال ملیه‌سنك حصولنه خادم تشکیلات سیاسیه واجتماعیه‌یی یاپمق ، چرکسلرك عنعنات و احتیاجات ملیه ، دینیه و مدنیه‌لری دائره‌سنده تأمین وترق وانکشافلری اساساتی تأمل واحضار ایله‌مك و حکومات و مجالس عالیه ایله تأسیس ارتباط ایله عندالحاجه صلاحیتدار مرخصلر کوندرمك وتشبثات سیاسیه‌یی ایفا واوراق لازمه‌یی تنظیم و امضایه وحقوق ملیه‌سنك متوقف اولدیغی امور خصوصاتك تعقیب و انتاجنه قونفرمن کندی اعضاسی میانندن تفریق و انتخاب ایلدیکی هیئت دائمهٔ فعاله‌یی تشکیل ایدن ومقدما یونان حکومتنجه رسماً طانمش اولان « شرق قریب چرکسلری تأمین حقوق جمعیتی » توکیل ایله اجتماعنه نهایت وردیکنی عرض وسیله‌سیله تعظیمات مخصوصه‌سنی تقدیم ایلر ومن الله التوفیق

۲٤ تشرین اول سنه ۳۳۷

۱۱ تشرین اول سنه ۱۹۲۱

آطه بازاری مرخصی		باغ طالوستان بك
ایزمیت	«	جوله ابراهیم «
«	«	جیور کاظم «
خندك	«	باغ عثمان «
دوزجه	«	ممان علی «
«	«	حامته احمد «
قنده‌ره قره‌مرسل	«	ممان شیرین «
یالوه قره‌مرسل	«	آنجوق یعقوب «
بیله‌جك	«	باغ رفعت «
اسکیشهر	«	باغ کامل «
کیوه	«	جوله آرسلان «

بروسه مرخصی		هارون الرشید افندی
بیغا	«	آنجوق عیسی نوری بك
کونان	«	لامبه‌ظ یعقوب افندی
«	«	صحه‌تومیط حافظ سعید «
اردك	«	شحابل حسن بك
باندرمه	«	نه‌جوقو حسن «
«	«	براثو سعید «
«	«	برزك طاهر «
بالیکسر	«	بژله‌دوغ سعید «
مغنیسا	«	بصه‌رو رشید «
آیدین	«	قواجه حسین «
کوتاهیه	«	آبجوفیط سامی «

BELGE 6

Beyannamenin Fransızca Metninin Son Sayfası ve Kurucuların Adları

Le Délégué d'Ada-Bazar et président de l'Assemblée	Bag Tatoustan bey
Le Délégué d'Ada-Bazar, Secrétaire Gén. de l'Assemblée	Ismail Haki
Le Délégué d'Ismit	Tsoutia Ibrahim bey
» » d'Ismit	Tsoug Kiazim bey
» » de Hendek	Bag Osman bey
» » de Doudjés	Maan Ali bey
» » de Doudjés	Hamta Ahmed bey
» » de Cantra et Carasson	Maan Stri bey
» » de Yalova, Caramoursal	Hentchoc Yacoub
» » de Biledjik	Bag Rifat bey
» » de Brousse	Haroun-el-Rassid effendi
» » d'Eski Chéhir	Bag Kiamil bey
» » de Kioutahia	Sami bey
» » de Bigas	Atchok Isa Nouri bey
» » de Gionen	Lampas Yacoub effendi
» » de Gionen	Gestch Abdoullah
» » de Gionen	Shacoumit Hafouz Saïd effendi
» » d'Artaki	Shapli Hassan bey
» » de Panderma	Hetsonc Hassan bey
» » de Panderma	Brao Saïd bey
» » de Panderma	Bertchek Tahir bey
» » de Baloukesser	Bezantouk Saïd bey
» » de Magnésie	Pséou Ressid bey
» » de Géivé	Tsoulembeslen bey
» » d'Aïdin	Gotsa Hussein bey

BELGE 7

Şark-ı Karib Çerkesleri
Temin-i Hukuk Cemiyeti
Hüviyet Varakası (Kimlik kartı)

(Türkçe ve Rumca)

Numero
İsim ve Şöhreti ....
Sinni ....
Pederinin ismi ....
Ailesi ....
Meslek ve san'atı ....
Mahall-i ikameti ....
Cemiyet'teki mevki ve vazifesi ....

Baladaki fotoğraf ve hüviyet sahibi .... usulen Cemiyetimizce mukayyet ve maruf olduğu tasdik kılındı.

Kâtib-i Mes'ul   Reis

ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ
ΠΡΟΣ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΙΝ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ
ΤΩΝ ΚΙΡΚΑΣΙΩΝ ΤΗΣ ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ
ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΟΣ

ΑΡΙΘ.

Ὀνοματεπώνυμον

Ἡλικία

Ὄνομα πατρός

Ἐπάγγελμα

Κατοικία ....

Ἰδιότης του ἐν τῷ Σωματείῳ ....

Βεβαιοῦται ὅτι ὁ ἀνωτέρω, οὗτινος ἡ ταυτότης καὶ ἡ φωτογραφία ὡς ἄνω δείκνυται τυγχάνει ἐγγεγραμμένος ἐν τῷ ἡμετέρῳ Σωματείῳ.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ Ο Γ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

شرق قريب چركسلرى
تأمين حقوق جمعيتى
نومرو
هويت ورقه‌سى

اسم و شهرتى

سنى

پدرينك اسمى

عائله‌سى

مسلك و صنعتى

محل اقامتى

جمعيتده‌كى موقع و وظيفه‌سى

بالاده‌كى فوطوغراف و هويت صاحبى ....

اصولاً جمعيتمزجه مقيد و معروف اولديغى تصديق اولنور .

كاتب مسؤل رئيس

BELGE 8

Şark-ı Karib Çerkesleri
Temin-i Hukuk Cemiyeti
(Aidat Makbuzu)

Kasa Numerosu

Yevmiye Numerosu

Sıra Numerosu

.... için

.... Kuruş .... para alınmıştır. / 133

Sandık Emini

صره نومروسی

شرق قریب چرکسلری
تأمین حقوق جمعیتی

قاصه نومروسی

بوریه نومروسی

اجوره

غروش .... پاره آلنمشدر.

.... / ۱۳۳

صندوق امینی

صره نومروسی

قاصه نومروسی ....

بوریه نومروسی ....

اسمی ....

مبلغ

جنس واردات ....

.... / ۱۳۳

XLIII

CEMİYET-İ AKVAM'A MÜZAHARET CEMİYETİ

KURULUŞ YILI: *27 Nisan 1338 (1922)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ[3]: *Çürüksulu Mahmut Paşa* (Reis), *Dr. Besim Ömer Paşa* (1. Reis Vekili), *Hasan Tahsin (Ayni) Bey* (2. Reis Vekili), *Muslihittin Âdil Bey* (Kâtib-i Umumi), *Hayrettin Nedim Bey* (Muhasip), *Ebul'ula (Mardin) Bey (Darülfünûn Müderrisi), Cemil (Bilsel) Bey (Darülfünûn Müderrisi)*. Öteki üyeler: *Ahmet İhsan Bey, İsmail Hakkı Bey (Baltacıoğlu), Ahmet Reşit Bey, Edhem Bey, Cavit Bey, Cemal Bey, Hamdi Bey, Reşit Saffet (Atabinen) Bey, Zühtü Bey, Selma Hanım, Sadettin Bey, Suphi Ziya Bey, Dr. Âkil Muhtar Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Mehmet Ali Tevfik Bey, Nezihe Hanım, Nusret Bey, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey.*

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

1. Kuruluş Sorunları

CEMİYET-i Akvam'a Müzaheret (Milletler Cemiyetini Destekleme) Cemiyeti, Büyük Taarruzun zafere ulaşmasından sonra Tevfik Paşa hükümetinin isteği üzerine, kurulmuştur[4]. Kurucuları yüksek düzeydeki "erbab-ı fazl ve irfan"dan bürokratlar ve yazarlardır.

[1] Resmî makamlara sunulan Cemiyet Nizamnamesinin altındaki tarihtir (Bk. s. 627, Belge 1).
[2] Açık adresle ilgili bir bilgimiz yoktur.
[3] Hukuk-ı Düvel müderrisi (Devletler Umumî Hukuku Profesörü) Cemil (Bilsel) Bey tarafından yazılan Cemiyetin 5 sayılı yayını: **Cemiyet-i Akvam'a Müzaharet Cemiyeti**, arka kapağında bu isimler vardır.
[4] Meclis-i Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıtname, 7 Kânun-ı evvel 1337, sıra No. 451: "Bahsedilen cemiyetin Darülfünun müderrislerinden ve cemiyat-ı mevcude erbab-ı fazl-ü irfanından teşkiline ve murahhasların bunlar meyanından ve evsaf-ı lâzımeyi haiz zevattan intihabına tevessül edilmek üzere tezkire-i mezkure ile melfufunun Maarif Nezaretine irsali tezekkür kılındı" (Bk. s. 634, Belge 4).

Cemiyet, saltanatın henüz kaldırılmadığı bir dönemde, "memleketi" tanıtmak ve lehte propaganda yapmak için dışa dönük çalışmalar yapacağını ilân etmiştir. Fakat, İstanbul - Ankara ikiliği sürdüğüne göre, Cemiyetin hangi devleti temsil edeceği çözümlenmiş bir sorun değildi.

Cemiyet, giderlerine karşılık, hükümetten para yardımı almıştır[5]. Cenevre Konferansında izleyeceği yol, hükümette konuşulmuştur[6].

Ankara'nın, Cemiyet hakkında, olumlu bir kanıya sahip olup olmadığını belirleyici belgelerden yoksunuz. Ne var ki, kurucu ve yöneticiler arasında, T.B.M.M.'ne karşı elemanlar yer almamıştır. Zaten, 1922 yılının bu döneminde, böylesine bir durum olanaksızdı. Olsa olsa, Ankara, Cemiyet'in reisi Çürüksulu Mahmut Paşa üzerinde durabilirdi[7]. Nitekim, M. Kemal Paşa, Mahmut Paşa'nın, Ermenilere karşı sınırlarda ödün verilmesiyle ilgili demecini eleştirmişti[8]. Bununla beraber, İngiliz Muhipleri önderi Sait Molla, Mahmut Paşa'dan yakınmıştır[9].

2. *Çalışma Sorunları*

Cemiyet, kısa sürede, bazı çalışmalar yapmıştır[10].

İlk olarak, hükümetin de isteği ile, Prag'da toplanan (Haziran 1922) Milletler Cemiyeti'ni destekleyici cemiyetler birliği altıncı konferansına katılmıştır. Cemiyetin delegeleri *Mehmet Cemil (Bilsel) ve Edhem* beylerdir. Delegeler konferansta, birliğe kabul için, özellikle, Yunan propagandasına karşı koymuşlardır.

Cemiyet, yedinci konferans programını hazırlamakla görevli Budapeşte konferansına da katılmıştır. *Mahmut Paşa, Asım Turgut ve Cemil Beyler* tarafından temsil edilmiştir.

Cemiyetin Sonu

Bu konuda yeterli bilgi yoktur. T.B.M.M. Hükümetinin Saltanatı ilga etmesi ve İstanbul'a egemen olması üzerine Cemiyet'in adı duyulmaz olmuştur.

[5] [6] Meclis-i Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıtname, 14 Mayıs 1338, sayı 160 ve 10 Eylül 1338, sayı 331 belgeler (Bk. s. 630, 632, Belge 2 ve 3).

[7] Bk. s. 442 - 443.

[8] [9] Gazi M. Kemal: Nutuk, s. 211, 220 ve Vesika 196.

[10] Not 3'de gösterilen yayın.

B. CEMİYET-İ AKVAM'A MÜZAHERET CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Cemiyet-i Akvam'a Müzaheret Cemiyeti Nizamnamesi

Unvan Ve Gayesi

Madde 1 — "Cemiyet-i Akvama Müzaheret Cemiyeti" unvanı ile bir cemiyet teşekkül etmiştir.

Madde 2 — Cemiyetin maksadı:

Evvela — Beynelmilel iştirak-ı mesainin inkişafı ve milletlere sulh ve mesalemetin temini esasları üzerine müesses olan Cemiyet-i Akvamın idame-i faaliyetine müzaheret etmek,

Saniyen — İşbu umdelerin tatbikat sahasında adilane esaslar dairesinde inkişafına ve cemiyet-i akvama alemişşümul bir mahiyet verebilmek üzere bu esasların beynelhalk intişarına ve kabulüne çalışmaktır.

Salisen — Memleketimizin Cemiyet-i Akvama dühulü için garp efkar-ı umumiyesini ihzar etmek,

Rabian — Ekalliyetler hukukundan memalik-i mütecaviredeki İslam ahalinin istifadelerinin temin-i emrinde sarfı mesai eylemek,

Hamisen — Milli ve iktisadî inkişafımızda istiklâl ve serbesti-i tammeye mazhar olmamız esbabını istikmal eylemek,

Sadisen — Memleketimiz hakkında Avrupa'da intişar eden yanlış fikirleri tashih ve aleyhimizde işae edilen akval ve efal-i müdellilen red ve cerh eylemek,

Sabian — Cemiyet-i Akvam'da her devletin ayni hukuk vezaifi haiz olmasını temine çalışmak,

Safian — Cemiyet-i Akvam'a daha büyük bir nüfuz ve şümul verebilmek üzere Cemiyete dahil olmak isteyen her devletin bu yeni teşkilâta bihakkın duhulü esasını müdafaa etmek,

Madde 3 — Cemiyetin Millî sahadaki vazifesi:

Evvela — Dinen ve ırkan ve emelen müttehit ve yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakarlık hisleri ile meşbu ve hukuk-ı ırkiye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhitelerine tamamen riayetkâr Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksam-ı vatanın hey'et-i

umumiyesi hakikaten veya hükmen hiç bir sebeble tefriki kabul bir kül olduğunu müdafaa eylemek,

Saniyen — Hukuk-ı Düvel kavaid-i umumiyesine ve hakimiyet mefhumu ile kabil-i telif olmamak itibariyle Cemiyet-i Akvamın umdelerine mugayireti aşikar bulunan teahhüdattan maada bilumum teahhüdat ahkamına hürmet ve riayet eylemek,

Salisen — Bu esaslar dairesinde hukuk-ı milliyenin müdafaasında hükümete ve Cemiyet-i Akvam'daki mümessillerimize zahir olmak,

Madde 4 — Cemiyetin beynelmilel sahada vazifesi memalik-i ecnebiyedeki camiyat-ı mümasile ile teşriki mesai etmek ve Cemiyet-i Akvama müteallik mesainin tetkikine iştirak ile bunların halline muavenet eylemektir. Bu itibarla cemiyet, kendini Cemiyet-i Akvam'a müzaheret cemiyetleri ittihadı ve beynelmilel sulh cemiyetleri ittihadıyle beynelmilel sulh kalemi azasından addeyler.

Madde 5 — Mevad-ı salifede muharrer makasıdın temini ve vezaifin ifası emrinde cemiyetin vesait-i muhazarat ve neşriyat ile kongrelerdeki murahhaslardan ibarettir.

Madde 6 — Cemiyete aza olabilmek için, 20 yaşını ikmal etmiş olmak ve mevki-i içtimai sahibi bulunmak şarttır. Kadınlar da ayni şeraitle azalığı ihraz edebilirler.

Madde 7 — Aza olabilmek için hey'et-i idareye müracaat edilmek şarttır.

Madde 8 — Aza bir hisse-i nakdiye ita eder. Bu hisse 3 taksitte istifa edilmek üzere senevi 3 liradan ibarettir.

Madde 9 — Azalık sıfatı evvela istifa ile, saniyen bir senelik teahhüdatını bilâmazeret adem-i ifadan dolayı heyet-i idare kararıyle, salisen cemiyetin gayesine münafi ahvallerden dolayı hey'et-i umumiyenin kararıyle zail olur.

Madde 10 — Herhangi bir sebeble azalık sıfatını kayıp edenlerin cemiyetin emval ve tasarrufatı üzerinde hiç bir hakları yoktur.

Teşkilât

Madde 11 — Cemiyetin uzuvları 4 şekilde temsil eder. Hey'et-i umumiye, hey'et-i idare, Encümenler ve murahhaslar.

Madde 12 — Hey'et-i umumiye bilumum azadan mürekkeben teşekkül eder ve Mayıs zarfında hey'et-i idarece tayin ve ilân olunacak bir günde alelade içtima eder.

Madde 13 — Hey'et-i umumiye inikad edebilmek için İstanbul'da bulunan azanın laakal nısfı hazır bulunmak şarttır. Bu miktar aza hazır bulunmadığı takdirde bir hafta sonra Hey'et-i umumiye bir ikinci içtimaa davet olunur. Bu defa mevcudun miktarı ne olursa olsun hey'et-i umumiye teşekkül etmiş addolunur.

Madde 14 — Hey'et-i umumiyenin vazifesi, evvelâ: Hey'et-i idare raporuyla bir senelik bilânçoyu tetkik ve sene-yi âtiye bütçesini kabul eylemek; saniyen: hey'et-i idareye yeni aza intihap eylemek; salisen: azadan lâakal 15 zat tarafından teklif edilen ve cemiyetin

daire-yi tetkiki dahilinde bulunan hususatı tezekkür eylemek; rabian: fahri reis ve aza intihap eylemek;

Madde 15 — Hey'et-i idarenin kararı üzerine hey'et-i umumiye fevkalâde olarak dahi inikad eder.

Madde 16 — Fevkalade içtimalarda ruznameye ithal edilmiyen mevad müzakere olunamaz.

Madde 17 — Hey'et-i idare, aza meyanından iki sene için rey-i hafi ile intihap edilen 22 zattan terekküp eder. Müddetleri, hitam bulan azanın tekrar intihapları caizdir. Ancak ilk iki sene için hey'et-i idare azası müessisler ile müessisler tarafından bilittifak intihabedilecek 15 zattan ibarettir.

Madde 18 — Hey'et-i idarenin vazifesi: Evvelâ —hey'et-i umumiyeyi içtimaa davet ve ruzname-i müzakeratı ihzar eylemek, saniyen— muhtelif encümen azalarını intihap etmek; salisen —beynelmilel hey'et-i ittihadiyeye verilecek iştirak tahsisatını tayin eylemek; rabian— kongrelere murahhas intihap etmek; hamisen —müzaheret cemiyetleri ittihadına her 3 senede bir i'zam edilecek murahhasları tayin eylemek; sadisen— cemiyetin gayesi ve vazifesi dahilinde olan umur-u ifa eylemek; sabian — tahsilatı ve sarfiyatı icra ve muhaberatı idare etmek.

Madde 19 — Hey'et-i idare her sene bidayetinde bir senelik icraat raporunu ve bilânçosunu hey'et-i umumiyeye arzeyler.

Madde 20 — Vuku bulacak teberruatın kabulüne hey'et-i idare karar verir.

Madde 21 — Hey'et-i idare ayda laakal 2 defa inikad eder.

Madde 22 — Cemiyetin muvazzaf katibi ve müstahdemin-i sairesi hey'et-i idarece intihap olunur.

Madde 23 — Daimi encümenler cemiyetin gayelerini temine hadim ve mütehassis zevattan mürekkep heyetlerdir ki bunlar cemiyet azası meyanından hey'et-i idarece tefrik olunur. Encümenlerin adedi ve azasının miktarı ihtiyaca göre hey'et-i idarece takdir ve tesbit edilir.

Madde 24 — Murahhaslar, kongrelere memur edilen zevat olup bunlar hey'et-i idarece tefrik ve takip edecekleri hatt-ı hareketde hey'et-i mezkurece tayin olunur.

Umur-ı Maliye

Madde 25 — Cemiyetin varidatı: Evvelâ —azanın vereceği hisas-ı nakdiyeden; saniyen— teberruattan; salisen— neşrolunacak kütüb ve risail hasılatından; rabian —varidat-ı müteferrikadan ibarettir.

Madde 26 — Cemiyetin nukudu hey'et-i idare canibinden bir bankaya tevdi olunur. Hey'et-i idare kasasından 100 liradan fazla nukud bulunduramaz.

Mevadd-ı Müteferrika

Madde 27 — Cemiyetin hükümet nezdinde ve kafle-i muamelat-ı

kanuniyede murahhas hey'et-i idare reisidir. Hey'et-i idare, ilk iki sene için reis ve iki reis vekilini ve katib-i umumisini ve muhasibini müessisler meyanından tefrik ve intihap eyler.

Madde 28 — İşbu nizamnamenin tadili hey'et-i umumiyenin sülüsan-ı ekseriyetiyle vereceği karara mütevakkıftır.

Madde 29 — Cemiyetin reshi hey'et-i umumiyece verilecek karar ile olabilir. Bu takdirde cemiyetin bilumum düyunatı tesviye edildikten sonra baki kalacak emvali Hilal-i Ahmere terkedilir.

Kâtib-i Umumi

27 Nisan 338 Muslihiddin Adil

BELGE 2

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 160 **Tebliğ Olunduğu Devair: Maliye**
16 Ramazan 1340 **Tebliğ Tarihi: 15 Mayıs 338**
14 Mayıs 1338

Hülâsa-i Meâli

(Boştur)

Kararı

İstanbul'da teşkil olunan Cemiyet-i Akvam'a Müzaheret Cemiyetinin mesarif-i zaruriyesine karşılık olmak üzere hazine-i celile mesarif-i gayr-i melhuz tertibinden bin lira itası hususunun Maliye Nezaretine tebliği tezekkür kılındı.

(Hey'et-i Vükelâ İmzaları)

BELGE 3

Meclis-i Vükelâ
Müzâkerâtına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 331
17 Muharrem 1341
10 Eylül 1338

Tebliğ Edildiği Devair: Hariciye
Tebliğ Tarihi: 11 Eylül 338

Hülâsa-i Meâli

Cenevre'de ictima'-i senevisini akdedecek olan Cemiyet-i Akvam'a müzahir cemiyetler ittihadının Prag konferansında tezekkür edilen ekalliyetler meselesi hey'et-i umumiyesiyle Cemiyet-i Akvam'a tevdi' edildiği gibi Ermeni yurdu mes'elesi de devletlerce cemiyet-i mezkûreye havale edilmiş olmak itibarıyla her iki meselenin bu sene hey'et-i umumiyede mevzu'bahs ve müzâkere edileceği ve henüz faaliyete giren Cemiyet-i Akvam'a Müzaheret Cemiyeti kitabet dairesini tenvir içün onunla temasa tevessül olunduğu gibi hey'et-i azasına tevzi' içün de bir muhtıra ihzar edilmekde bulunduğu beyânıyla hey'etin müddet-i in'ikadında Cenevre'de muzakerat-ı câriyeyi takib edebilecek ve mümkün olduğu kadar aza-yı cemiyetle biltemas te'sis-i münasebata ve kendilerini bize müteda'ir mesail hakkında bizzat tenvire çalışabilecek bir iki zatın bulundurulması lüzumu Cemiyet-i Akvam'a Müzaheret Cemiyeti reisi Mahmud Paşa tarafından iş'ar olunduğunu mutazammın Hariciye Nezaretinin 26 Ağustos 1338 tarihli tezkeresi okundu.

Kararı

Suret-i iş'ar muvafık göründüğünden ona göre ifa-yı muktezasının Nezaret-i Müşarileyhaya havalesi tezekkür kılındı.

(Hey'et-i Vükelâ İmzaları)

[illegible]

[illegible]	[illegible]	**مجلس وكلا**	[illegible]	[illegible]
١١ [illegible] ٣٢٨	١٢٤٧ خارجیه	[illegible]	١٧ [illegible] ١٠ [illegible]	٢٢٩

[illegible]

[illegible]

قراری

[illegible] موافق گورلدیکندن آکا گوره ایفاسی مقتضای [illegible] تذکرهٔ [illegible]

BELGE 4

Meclis-i Vükelâ
Müzâkerâtına Mahsus Zabıtnâme

Sıra Numerosu: 451
7 Rebiy'ülâhir 1340
7 Kânun-ı evvel 1337

Tebliğ Olunduğu Devair: Maarif
Tebliğ Tarihi: 10 Kânun-ı evvel 337

Hülâsa-i Meâli

Cemiyet-i Akvam'a hadim cemiyetler ittihadının kariben Prag'da vuku'bulacak ictimaında düşmanlarımız tarafından aleyhimizde ika' edilecek tezviratın redd ü tekzibini temin etmek üzere tarafımızdan bir yahud iki murahhasın katiyyen lüzum-u iştiraki ve millî bir Türk cemiyetinin suret-i ihdasıyla ictima-i veche iştiraki hakkında Bern Sefaret-i Seniyesinden alınan tahriratın sureti gönderildiğini mutazammın Hariciye Nezaretinin 27 Teşrin-i sâni 337 tarihli tezkeresi melfufuyla okundu.

Kararı

Bahsedilen cemiyetin Darülfünun müderrislerinden ve cemiyat-ı mevcude erbab-ı fazıl ve irfanından teşkiline ve murahhasların bunlar meyanından ve evsaf-ı lâzımayı haiz zevatdan intihabına tevessül edilmek üzere tezkere-i mezkûre ile melfufunun Maarif Nezaretine irsâli tezekkür kılındı.

(Hey'et-i Vükelâ İmzaları)

مجلس وكلا

مذاكره مخصوص صحيفه

معارف

خلاصهٔ مآل

[illegible]

قراری

[illegible]

XLIV
MÜSTAKİL SOSYALİST FIRKASI

KURULUŞ YILI: *12 Haziran 1338 (1922)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Beyazıt Tramvay Caddesi, Türkiye Kıraathanesi üstünde*[2].
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: (Heyet-i İdare): *Mehmet Nurettin* (Reis), *Dr. İhsan (Özgen)*.

A. MÜTAREKE ORTAMI İÇİNDE

TÜRKİYE Sosyalist Fırkası'nın son kongresinde H. Hilmi'yi devirerek yönetime seçilmiş olanların, bu kararın hükümetçe tanınmaması üzerine, Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan ayrılarak, Tramvay işçilerinin desteğiyle kurdukları bu partiye ilişkin bilgiler yetersizdir[3].

Fırka Beşiktaş'ta ve Aksaray'da şubeler açmıştır. Üye sayısının bin kadar olduğu belirtilmiştir[4].

Fırka'nın, Mütareke döneminin son bulduğu, T.B.M.M. Hükümeti'nin de zafer kazandığı bir dönemde kurulmuş olması dikkat çekicidir.

Fırka liderinin daha sonra Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın *Aydınlık* kesimine katıldığı anlaşılmıştır. Fırka terkedilmiş durumda kalmıştır.

[1] Hükümete sunulan program altındaki tarihtir. (Bk. s. 637, Belge 1).
[2] **TITE** arşivindeki 24 Ağustos 1922 tarihli rapora göre.
[3] Nitekim **Dr. Mete Tunçay, A.g.e.,** 2. basımında da (1978), ve bu kitabın ilk baskısından yirmi altı yıl sonra da ayrıntılı bilgilerimiz pek artmış sayılamaz.
[4] 2 sayılı nottaki rapordan.
[5] **Mete Tunçay, A.g.e.,** s. 82 - 83, 91 - 92.

B. MÜSTAKİL SOSYALİST FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

Müstakil Sosyalist Fırkası'nın Nizamnamesidir*

Madde 1 — Fırkanın unvanı "Müstakil Sosyalist Fırkası" olup 12/Haziran/338 tarihinde teşkil edilmiştir.

Madde 2 — Fırkanın gaye-i teşkili fırkaya dahil olan erbab-ı mesainin sayüâmele müteallik hukukunu mevzuat-ı kanuniyeye tevfikan müdafaa etmektir.

Esasat-ı Umumiye

Madde 3 — Fırkaya dahil olacak zevatın tâbiyet-i Osmaniyeyi haiz olması ve harp müşevviklerinden bulunmadığına ve sahtekârlık, emniyeti suiistimal, cinayet gibi ef'al sahibi olmadığına dair fırka azalarından birinin kefaletini ibraz etmesi muktezidir.

Madde 4 — Merkez-i umumî azaya hüviyet varakaları tevzi eder. Ve bu varakalar hey'et-i idare reisinin veya onun tevkil edeceği bir azanın imzasını havi olacaktır.

Madde 5 — Her aza esna-yi kayıtta bir liradan aşağı olmamak üzere bir duhuliye ita eder. Ve şehrî kazancının yüzde ikisi nisbetinde bir şehriye ita eder.

Madde 6 — Fırkanın nizamname-i esasiyesi ahkâmına mugayir harekâtta bulunan aza hey'et-i umumiyenin ekseriyet-i ârâsile Fırkadan ihraç olunur.

Madde 7 — Fırkanın gayesi zaten insaniyetperverane olduğundan fırkanın sıa-i maliyesi müsaade ederse mağdur ve muhtaç arkadaşlara merkez-i umumi hey'et-i idaresinin nezareti altında içtimâ edecek şube hey'et-i idareleri ekseriyet-i ârâ muavenet edilir.

Madde 8 — Mayısın birinci günü Fırkaya dahil olan erbab-ı mesai memleketin ihtiyacatını tazyik etmeyecek ve kavanin ve nizamat-ı mevzua ahkâmına mugayir olmıyacak şekil ve surette amele bayramını tes'it ederler.

* Kaynak: İçişleri Bakanlığı Arşivi (Sayın **Metin Önol**'un aracılığı ile sağlanmıştır).

Şube Teşkilâtı

Madde 9 — On arkadaşın iştirakile bir şube teşkil ve küşat edilebilir.

Madde 10 — Şubeler idare heyetleri birer reis, birer kâtip, birer veznedar ile ikişer azadan mürekkeptir. Her şubede mevcut aza her sene Mayıs evasıtında içtima ederek şubelerine ait hey'et-i idare azalarını intihap ve tayin ve keyfiyeti merkez-i umumiyeye bildirirler. Şube hey'et-i idarelerinin müddetleri birer senedir.

Madde 11 — Şubeler Fırkanın gayesinin tahakkuku için sarf-ı mesâi ile mükelleftirler.

Madde 12 — İntihabat esnasında Belediye veya Meclis-i umumî azalıklarına Fırka namzetlerinin intihap edilmesi için hadd-ı azami gayretlerini sarf edeceklerdir.

Madde 13 — Şubeler kayıt olunan arkadaşların hüviyet varakalarının itası için merkez-i umumiyeye rapor gönderirler.

Madde 14 — Şubeler varidatlarının üçte birini merkez-i umumiyeye irsal ederler.

Madde 15 — Fırka hasta ve alil arkadaşları ve ailelerini tedavi için lüzum gördüğü her şubede birer muavenet komisyonu teşkil ve buna muvaffakiyeti halinde talimatnamesini bera-yi tastik Hükûmet-i seniyeye takdim eder.

Madde 16 — Şube hey'et-i idareleri şube umur-u idariyesinde istihdam etmek üzere maaşlı kâtip tayin edebilirler. Fakat bu tayin merkez-i umumi heyet idaresi tarafından tasdik edilmelidir.

Merkez-i Umumî

Madde 17 — Merkez-i umuminin bir reis, bir kâtip, bir veznedar ve iki azadan mürekkep bir hey'et-i idaresi vardır. Tesavi-i ârâ vukuunda reisin olduğu tarafın kararı muteberdir. Bu heyet her sene Mayısın evasıtında Kongre tarafından intihap olunur. Ve bir sene ifa-yi vazife eyler.

Madde 18 — Merkez-i Umumi hey'et-i idaresi ledelicap şube hey'et-i idarelerinin de iştirakile biliçtimâ ve ekseriyet-i ârâ ile bir şube sed edebilir. Mesdut şubenin emvali bu emlâkin ne olacağına dair bir karar-ı kat'i ittihaz etmeye selâhiyettar olan senevî kongrenin kararına talikan hıfzedilir.

Madde 19 — Merkez-i Umumi hey'et-i idaresi reisi fırkayı temsil eder.

Madde 20 — Hey'et-i idare reisi fırkaya ait umum deavi ve umuru takip için vekil tayin etmeye selâhiyettardır.

Madde 21 — Merkez-i Umumî hey'et-i idaresinden birisinin infisali vukuunda mütebâki azalar şube hey'et-i idarelerini de içtimâa davet ve munfasıl azanın yerine bir diğerini ekseriyet-i ârâ ile intihap ederler.

Madde 22 — Şubelerce nizamname hilâfında muamelât veya sui-

istimalat vukuunda Merkez-i Umumi şubelere müfettiş gönderebilir.

Madde 23 — Şubeler suistimal vukuunda meclis-i idarelerinin müttefikan ita edecekleri karar ile merkez-i umuminin hesabatını kontrol edebilirler.

Madde 24 — Kongre senede bir defa Mayıs evasıtında her şube azasının bilintihap Merkez-i Umumiye'ye gönderecekleri murahhasların içtimaile inikat eder. Fakat ahval-i fevkalâde vukuunda Merkez-i Umumi hey'et-i idaresi kongreyi içtimâa davet edebilir. Grev ahval-i fevkalâdeden maduttur. Fırkanın teşekkülünden iki ay sonra kongre biliçtima hey'et-i idare-i muvakkatayı ibka veya tebdil eder.

Madde 25 — Şubeler mevcut azalarının her (250)'si için birer murahhas intihap ederler. Ve yedlerine birer itimatname ile mufassal bir ahval-i umumiye raporu tevdi ederler.

Madde 26 — Kongre içtimâına reis ve kâtip mevcut azalar ve murahhaslar arasından rey-i hafi ile intihap edilir.

Madde 27 — Fırkanın siyaset ve muamelât-ı umumiyesinin nâzımı kongredir.

Siyasi programımıza dahil olan teminat

Madde

1 Her türlü sansürün ilgası
2 Tecavüzî harplere Mebuslar vasıtasile mani olmak
3 Hürriyet-i içtimâın temini
4 Tahsilin meccani ve tahsil-i iptidainin mecburi olması
5 Muhakematın meccani olması
6 İntihabatın reyiâm ve nisbi usul üzerine icrası.
7 Zaruri ihtiyacat-ı beşeriye mevadından alınan vergilerin lağvı
8 Verasetten rüsum ahzı
9 Darülaceze ve Sanatoryumlar küşadı
10 Haftada 24 saat istirahat
11 Çalışma müddetinin günde sekiz geceden 5 saata tenzili
12 Sinn-i rüşte baliğ olmıyan çocukların çalışmaktan men'i
13 Hapishanelerin islâhı ve hapishaneyi tesisten maksat tehzip olup imha olmadığından tehzib-i ahlâk edenlerin tahliye-i sebili.

2 Kuruşluk pul üzerinde 12/Haziran/338
tarihile parti mühürü ve imza
vardır.

(Yirmi yedi maddeden ibaret olan işbu nizamname dosyasında mahfuz olan aslına mutabıktır.)

BU CİLDİN HAZIRLANMASINDA YARDIMCI OLANLAR[1]
(Soyadı sırasına göre düzenlenmiştir.)

Dündar AKÜNAL,
Selim BABAN,
Şükrü BABAN(*),
Sermet BAYKURT(*),
Ali BAYRAMOĞLU,
Zihni BETİL(*),
Orhan BİRGİT,
Ali Fuat CEBESOY(*),
Münir Süleyman ÇAPAN(*),
Sevtap DEMİRCİ,
Cevat DURSUNOĞLU(*),
Erol Şadi ERDİNÇ,
Nihat ERİM(*),
Lütfü EROĞLU (ERİŞÇİ)(*),
Mehmet Ali FESÇİOĞLU(*),
Kemal Zeki GENÇOSMAN(*),
Turgut GÖLE,
Şükrü HANİOĞLU,
Birsen HEKİMOĞLU,
Selim İLKİN
Arı İNAN,
Hasan Esat IŞIK,
Enver Ziya KARAL(*),
Ersin KALAYCIOĞLU,
Reşat KAYNAR,
Lütfi Arif KENBER(*),
Orhan KOLOĞLU,
Cemil OKTAY,
Rauf ORBAY(*),
Adnan ÖZYALÇINER,
Münim Mustafa PEKSELEK(*),
Salman QUDAH,
Sennur SEZER,
Mukadder SEZGİN,
Erol SİMAVİ,
Tevfik Fikret SILAY(*),
Fevzi ŞAYEB,
Neşat TAHİROĞLU,
Halil TASLAK,
Satvet Lütfi TOZAN(*),
Vedat Nedim TÖR(*),
Mete TUNÇAY,
Gül TURAN,
Hakkı Tarık US(*).

[1] Bu kitabın gerek birinci basısında, gerek bu serinin birinci cildinde bize yardımcı olan dostlarımızı hiçbir zaman unutmuyoruz ve şükranla anıyoruz. Bu isimler özellikle ikinci ciltle ilgilidir.

* İşaretliler hayatta değildirler.

KAYNAKÇA

A. ESERLER, ETÜDLER, BROŞÜRLER ve YAZI DİZİLERİ

ABADAN Yavuz, Türk İnkılâbı Tarihi (İstanbul, 1942).
ABDURRAHMAN Şeref, Tarih Muhasebeleri (İstanbul, 1339).
AÇIKSÖZCÜ Hüsnü, İstiklâl Harbinde Kastamonu (Kastamonu, 1933)
ADIVAR Halide Edip, Türkün Ateşle İmtihanı (İstanbul Baskısı, 1962).
AHMAD Feroz, İttihat ve Terakki (1908 - 1914) (Çev. Nuran Ülken, İstanbul, 1971, 2. Baskı).
AHMET Rıza, Echos de Turquie (Paris, 1920).
La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient (Paris, 1922).
AHMET Emin (Yalman), Teceddüt Fırkası (Mütevakkit, 28 Ocak 1919).
AKŞİN Sina, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (İstanbul, 1980).
İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (İstanbul, 1976).
AKYÜZ Yahya, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919 - 1922 (Ankara, 1975).
ALİ Kemal, Ömrüm (İstanbul, 1985).
AŞKUN Vehbi Cem, Sivas Kongresi (İstanbul, 1963).
ATATÜRK Mustafa Kemal, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (İstanbul, 1945, 1952, 1954).
Nutuk (1927, 1934 basımları).
BACH Thai Jean, Chronologie des Relations Internationales de 1870 à Nos Jours (Paris, 1957).
BAYAR Celâl, Ben de Yazdım (İstanbul, 1965, 1972).
BAYUR Hikmet, Sadrâzam Kâmil Paşa'nın Siyasî Hayatı (Ankara, 1954).
Türk İnkılâbı Tarihi (Ankara, 1952, 1983).
BİLSEL M. C., Lozan, Cilt I (İstanbul, 1933).
Cemiyet-i Akvam'a Müzaharet Cemiyeti (İstanbul, 1339).
BLAU Joyce, Le Problème Kurde (Bruxelles, 1963).
CAVİT Beyin Hatıraları (Türk Tarih Kurumu'ndaki henüz yayınlanmamış manüskriler).
CEMAL Paşa, Hatıralar (İstanbul, 1959).

CERRAHOĞLU A., Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı (İstanbul, 1975).

COŞAR Ömer Sami, Millî Mücadele Basını (İstanbul, tarihsiz).

ÇERKES Milletinin Dûvel-i Muazzama ve Alem-i İnsaniyet ve Medeniyete Umumi Beyannamesi (İzmir, 1921).

DANİŞMEND İsmail Hâmi, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (İstanbul, 1961).

DEMETRİUS Georgiades, La Régéneration de la Turquie est - elle possible? (İstanbul, 1911).

DUROSELLE J. B., Histoire Diplomatique de 1919 à Nos Jours (Paris, 1971).

DURSUNOĞLU Cevat, Millî Mücadelede Erzurum (Ankara, 1946).

EDMOND Chazel, Zamane Türkleri (Çev. Refik Nevzat - C. Zeki (Paris, 1898).

EMRE Ahmet Cevat, İki Neslin Tarihi (İstanbul, 1960).

ERİM Nihat, Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri (Ankara, 1953).

ERTÜRK Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası (İstanbul, 1969).

GOLOĞLU Mahmut, Sivas Kongresi (Ankara, 1968).

Üçüncü Cumhuriyet (Ankara, 1970).

GÖKBİLGİN M. Tayyip, Millî Mücadele Başlarken (Ankara, 1959, 1965).

GÖKMAN Muzaffer, Tarihi Sevdiren Adam, Ahmet Refik Altınay (İstanbul, 1969).

GÖZTEPE Tarık Mümtaz, Vahideddin Mütareke Gayyasında (İstanbul, 1969).

Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde (İstanbul, 1968).

GÜRKAN Kâzım İsmail, Darülfûnun Grevi (İstanbul, 1971).

GÜVEN Zühtü, Anzavur İsyanı (İstanbul, 1948).

HANİOĞLU M. Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi (İstanbul, 1981).

HEYET-İ Temsiliye Kararları (Sayın Erol Şadi Erdinç'in özel olarak düzenlediği fotokopiler).

ŞEYH Kiydvai, Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbali (Londra, 1921).

İslâma Çekilen Kılıç Yahut Alemdaran-ı İslamı Müdafaa (Londra, 1921).

HİSTOİRE de 1871 à 1971 les faits, Cilt II.

İÇ Ayaklanmalar, (Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi). (Ankara, 1972)

İĞDEMİR Uluğ, Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Ankara, 1973).

Heyet-i Temsiliye Tutanakları (Ankara, 1976).

İLERİ Rasih Nuri, Kurtuluş.

İLKİN Selim (ve Tekeli İlhan), Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Program (Birinci Taslak) (Tarihsiz).

İNAL İbnülemin Mahmut Kemal, Osmanlı Devletinde Son Sadrâzamlar (İstanbul. 1940 - 51).

JAESCHKE Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Ankara, 1970).

Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri (Ankara, 1971).

KÂMİL Paşa (Sadr-ı Esbak), Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (İstanbul, 1911).

Kâmil Paşa'nın Ayan Reisi Sait Paşa'ya Cevapları, (Konstantiniyye, 1911, 2. Baskı, 1328).

Hatırat (Konstantiniyye, 1913).

KARABEKİR Kâzım, İstiklâl Harbimiz (İstanbul, 1960).

KARACAN Ali Naci, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa (Ankara, 1941, 1. Baskı).

KOLOĞLU Orhan, La Campagne de Pierre Loti en Faveur de la Turquie Pendont la Guerre d'Indépendance ("La Turquie Et La France à l'Epoque d'Atatürk" kitabı içinde) (Paris, 1981).

KOZANOĞLU Zeynel, Anıt Adam (İzmir, 1972).

KUNERALP Zeki, Sadece Diplomat (İstanbul, 1981).

KUTSCHERA Kris, Le Mouvement National Kurde (Paris 1979)

LANDMAN J. (ve Wender Herbert), World Since 1914 (New York, 1955, 9. Baskı).

LOTİ Pierre, La Turquie Agonisante (Paris, 1913).

La Mort de Notre Chère France en Orient (Paris, 1920).

LOZAN Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, (Çev. Prof. Seha L. Meray) (Takım I. Cilt 1. Kitap 1, Ankara, 1969).

LÜTFİ Fikri, Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuva Mesaili (İstanbul, 1338).

Meşrutiyet ve Cumhuriyet (İstanbul, 1340).

LÜTFİ Simavi, Sultan Mehmet Reşat Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim (İstanbul, 1340, eski harflerle).

MAHMUT Şevket Paşa ve Esbab-ı İstifası (Yazar ismi yok) (İstanbul, 1330).

MEHMET Memduh(Esbak Dahiliye Nazırı), Esvat-ı Sudur, (İzmir, 1328).

MEHMET Salâhaddin, Bildiklerim (Mısır El Kahire, 1918).

MEMORANDUM Sur la situation des Kurdes et leurs Revendications (1925, Hâkimiyet-i Milliye gazetesindeki metin) (Cumhuriyet, 28 Haziran 1925).

MENTEŞE Halil, Halil Menteşe'nin Hatıraları (Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan yazı dizisi) (13.10.1946 - 11.12.1946).

MERAY L. Seha (ve Olcay Osman), Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Ankara, 1977).

Sevr Andlaşmasına Doğru (Ankara, 1980).

MEŞHUR Valiler (İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1969

MUMCU Ahmet, Tarih Acısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi (Ankara, 1971).

MUZAFFER Muhittin. Vahdettin'in İhanetleri ve Firarı (İstanbul. 1922).
MÜCAHİD-İ Hürriyet Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu. (Mir'at-ı Sicill-i Memurin Heyet-i Tahririyesi Tarafından Yayımlanmıştır, İstanbul, 1911).
OLCAY Osman (Bk. Meray L. Seha).
ÖNELÇİN Hasan Adnan. Trakya Basını (İstanbul, 1972).
ÖZAL Kâzım, Millî Mücadele (Ankara, 1971, 1972).
ÖZKÖK Rüknü, Milli Mücadele Başlarken, Düzce - Bolu İsyanları (1970 Karacan Armağanı) (İstanbul. 1971).
PAKALIN M. Zeki, Son Sadr-ı âzamlar ve Başvekiller (İstanbul 1942, 1944, 1948).
PINON René, L'Europe et l'Empire Ottoman (Paris, 1908).
La Question de Macédoine et des Balkans ("Les Questions Actuelles de Politique Etrangère en Europe" kitabı içinde (Paris, 1911).
PİYER Loti'nin Mektupları (Çev. Abdullah Niyazi)(İstanbul, tarihsiz).
RAMBOUT Lucien, Les Kurdes et le Droit (Paris. 1947).
RAMSAUR Jr., Ernest Edmondson, The Young Turks (New Jarsey, 1957).
RESİMLİ Osmanlı Tarihi (İskit ve Güven Yayıncılık, İstanbul, 1957, 1963).
SAİT Paşa (Mehmet). Sadr-ı sabık Sait Paşa'nın gazetelerde neşrettiği Mektupların Suretidir (İstanbul. 1908).
Gazeteci Lisanı (İstanbul, 1911).
Sait Paşa'nın Kâmil Paşa'nın Hatıratına Cevapları (İstanbul, 1327).
Sait Paşa'nın Hatıratı (Dersaadet, 1912).
SAİT Halim ve Talât Paşa Kabinelerinin Divan-ı Âli'ye Sevkleri Hakkında Divaniye Mebusu Fuat Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera-yı Tahkikat Kur'a İsabet eden BEŞİNCİ ŞUBE Tarafından İcra olunan Tahkikat ve Zaptedilen İfadâtı Muhtevidir (İstanbul 1334, 1918) (Meclis-i Mebusan tarafından yayınlanmıştır).
SARIBEY Selim. İstiklâl Savaşında Mudurnu, Bolu, Düzce (Aydın, 1943).
SARICA Murat, Siyasal Tarih (İstanbul, 1980).
SEKBAN Şükrü Mehmet (Dr.). Kürt Meselesi (Ankara, 1979).
SELEK Sabahattin, Anadolu İhtilâli (İstanbul, 1968).
SEREN Ahmet, Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Tarihte 1 Mayıslar 1901 - 1925 (Yurt ve Dünya sayı 3. 1977).
ŞADİLLİ Vedat, Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar (Ankara, 1980).
TANRIÖVER Hamdullah Suphi, Dağ Yolu (Ankara, 1921. İstanbul, 1931).
TEKELİ İlhan (Bk. İlkin Selim).

TÖR Vedat Nedim, Yıllar Böyle Geçti (İstanbul, 1976).
TUNÇAY Mete, Türkiye'de Sol Akımlar (İstanbul, 1978, 3. Baskı).
TUNAYA Tarık Zafer, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisinden Ayrı Bası) (İstanbul, 1958).
Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku (İstanbul, 1965, 1975 2. ve 3. baskılar).
Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Rejimine Geçiş (Ord. Prof. Muammer Raşit Seviğ'e Armağandan ayrı bası) (İstanbul, 1956).
İslamcılık Cereyanı (İstanbul, 1962).
İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa (İstanbul, 1979).
TÜRKİYE Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı) (Ankara, 1972).
ULAGAY Osman, Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı (İstanbul, 1974, 1. Baskı).
UMAR Bilge, İzmir'de Yunanlıların Son Günleri (Ankara, 1974).
UNAT Faik Reşit, Amasya Protokolleri (1946)
URAN Hilmi, Hatıralarım (Ankara, 1959).
US Asım, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım (İstanbul 1964, 1966).
UŞAKLIGİL Halit Ziya, Kırk Yıl (İstanbul, 1969).
VIENNOT J. P., Le Mouvement National Kurde (Bu başlık değiştirilecektir. Bk. Kurtschera Kris).
WENDER Herbert (Bk. Landman J.).
YALÇIN Hüseyin Cahit, 10 Yılın Hikâyesi 1908 - 1918 (Yazarın ilk yazı dizisi **Yedigün** dergisinde yayınlanmıştır (3.7.1935, C. V Sayı 121 - C. X, Sayı 250).
Meşrutiyet Hatıraları (**Fikir Hareketleri** dergisinde yayımlanmıştır. (28.2.1935, Sayı 71 - 5.2.1938).
Meşrutiyet Devri ve Sonrası (**Halkçı** gazetesinde yayınlanan dizi 13.6.1954 - 31.12.1954).
YALMAN Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim C. I (İstanbul, 1970).
ZİHNİ (Paşa), Meclis-i Âyan Reisi Sait Paşa Hazretlerinin Hatıratında Münderiç Bazı Mevadda Âyan'dan Zihni Paşa'nın Cevabı (İstanbul, 1911).
ZÜRCHER Eric Jan, The Unionist Factor (Leiden 1984).

B. MAKALELER

AHALİ İktisat Fırkasının Nokta-i Nazarı (**Vakit**, 7 Ağustos 1919).
ALİ Kemal, Kanun-ı Esasi Müzakereleri (**Peyam-ı Sabah**, 17 Kânun-ı evvel 1921).
Meşrutiyet ve Milliyet (**Peyam-ı Sabah**, 18 Kânun-ı evvel 1921).
Ankara'da Fikr-i Muhalefet (**Peyam-ı Sabah**, 20 Mayıs 1921).

BAYUR Hikmet, Yeni Bulunan Bir Belge Dolayısıyla (TTK, **Belleten,** Ocak 1966, Cilt XXX, No: 17).
Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu (TTK **Belleten,** No: 137, Ocak 1971, Cilt XXXV).
BEGİ Memduh Selim, Kürt Kulübünde Bir Muhasebe (**Jin,** 1919, sayı: 21).
BİR Mübareze Münasebetiyle (**İkdam,** 4 Temmuz 1919).
CELÂL Nuri (İleri), (**İleri** sayı 298, 300).
CEMAL, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu (**Alemdar,** 30 Mart 1921).
CUMHURİYET'İN İsmi, Şekli ve Kuvveti (**Hâkimiyet-i Milliye,** 15 Kânun-ı evvel 1923).
DECAIX Robert, Questions pour la Guerre et pour la Paix (**Asie Française** Sayı 173, Mayıs - Eylül 1918).
DILLON J. P. **L'Europe Nouvelle'**deki Yorumları (Sayı 1, 12 Ocak 1918).
EVKAF Nâzırı Hamdi Efendi ile Mülâkat (**İkdam,** 4 Temmuz 1919).
FESAT Ocağı (**Yeni Gün,** 11 Teşrin-i sâni 1922).
İHSAN Nuri, Wilson Prensipleri ve Kürtler (**Jin 1919,** Sayı 15).
İSMAİL Hâmi, Temelsiz Bir Bina (**Minber** 1918, Sayı 38).
İSMAİL Suphi, İtilâf İsteyenler İtilâfın Şartını Hazırlamalıdırlar (**Söz,** 24 Kânun-ı sâni 1919).
Yeni Heyet-i Vükelâ, Hürriyet ve İtilâf Fırkası İktidara Geçti (**Söz,** 4 Mart 1919).
KARAY (Bk. Refik Halit)
M. S., Fırkalar Hakkında (**Yeni Gazete** 1919, Sayı 218).
MAHİR Sait, Millî Kongre'de Neler Oldu? (**Alemdar,** 29 Teşrin-i sâni 1335).
Meşrutiyet ve Muhalefet (**Alemdar,** 29 Mart 1921).
Saltanat-ı Meşruta (**Alemdar,** 7 Haziran 1921).
Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Neden Vazedildi? (**Alemdar,** 9 Nisan 1921).
MAHUT Eşil Lâyıhası (**Tasvir-i Efkâr,** 10 Temmuz 1919).
MİLLÎ Ahrar Fırkası (**İkdam,** 11 Temmuz 1919).
MİLLÎ Ahrar Fırkası (**Yeni Gazete,** 1335, Sayı 131).
MİRALAY Sadık Bey'le Mülâkat (**İkdam,** 10 Mayıs 1919).
MUHAFAZAKÂRAN Fırkası'nın Teşkili Münasebetiyle (**Sebilürreşat,** sayı 441, 18 Eylül 1919).
MUSTAFA Kemal Nasıl Yaşıyor? (**Alemdar,** 13 Ağustos 1920).
MUSTAFA Sabri, Makam-ı Hilâfet ve Ankara Meclisi (**Alemdar,** 12 Şubat 1921).
MÜSALEMET İttifakı (**Alemdar,** 2 Haziran 1921).
LE Parti Agraire Turc (**Economiste d'Orient,** 5 Mart 1921).
PEKSELEK Münim Mustafa, Osmanlı Parlamentosunda Ünlü Bir Milletvekili (**Milliyet,** 29 Eylül 1973).
Lütfi Fikri'nin Vasiyetnamesi (**İstanbul Baro Dergisi,** 1934).
REFİ Cevat, Oooh! (**Alemdar,** 22 Kânun-ı evvel 1918).

İngilizleri İstiyoruz (**Alemdar**, 1919 Sayı 149 - 1459).
Hürriyet ve İtilâf Köprüsü (**Alemdar**, 25 Haziran 1919).
İki Büyük Söz (**Alemdar**, 5 Temmuz 1919).
Milli Kongre'ye İthaf (**Alemdar**, 7 Teşrin-i sâni 1335).
Evvelki Geceki İçtima (**Alemdar**, 2 Haziran 1920).
Talât ve Enver Paşa Hazeratı (**Alemdar**, 30 Teşrin-i sâni 1920).
Ferdiyet - Ferdiyet (**Alemdar**, 16 Teşrin-i sâni 1920).
Zâde Fit Tanbur-i Nağme-tün Uhra (**Alemdar**, 5 Temmuz 1919).
Tevfik Paşa'nın Beyanatı (**Alemdar**, 19 Ağustos 1919).
Amerika mı İngiltere mi? (**Alemdar**, 1 Ağustos 1919).
İngiltere Seni Unutmadık (**Alemdar**, 7 Temmuz 1919).
Ermeniler (**Alemdar**, 3 Teşrin-i evvel 1920).
Hakkaniyetle Düşünürsek (**Alemdar** 1919, Sayı 95 - 1405).
Milliyet Cereyanı Münasebetiyle (**Alemdar** 1335. Sayı 91 - 1401).
Reha-yı Vatan (**Alemdar**, 9 Şubat 1920).
Dâvamızı İstinaf Ediyoruz (**Alemdar**, 23 Mayıs 1920).
Venizelos ve Ayrı Yunan Devleti (**Alemdar**, 17 Mayıs 1920).
Yunanistan'a Yeni Bir Selâhiyet (**Alemdar**, 13 Ağustos 1920).
REFİK Halit (Karay), Gittiler (**Zaman**, 4 Teşrin-i sâni 1918).
Hürriyet ve İtilâf'ın Galebesi (**Alemdar**, 1919, Sayı 369 - 2669).
Hürriyet ve İtilâf'ın Fazileti (**Alemdar**, 1919, Sayı 437 - 2727).
Hürriyet ve İtilâf (**Alemdar**, 20 Kânun-ı evvel 1918).
Kaçanların Macerası (**Alemdar**, 1920, Sayı 426 - 2726).
RIZA Tevfik, Son Anadolu Vukuatı ve Hakiki Türkler (**Alemdar**, 11 Temmuz 1920).
RUMBEYOĞLU Fahrettin, Bir Safha-i Siyaset (**Sabah**, 30 Kânun-ı evvel 1921).
RUŞEN Eşref (Ünaydın), Piyer Loti'de Türk Aşkı (**Tasvir-i Efkâr**, 23 Kânun-ı sâni 1920).
ŞİMŞİR Bilâl, İngiliz Belgelerinde Atatürk, 1919 - 1938 (T.T.K., Ankara, 1973, 1979).
Malta Sürgünleri (İstanbul, 1976).
TUNAYA Tarık Zafer, Refet Paşa İstanbul'da (**Cumhuriyet**, 19 Ekim 1977).
UKALALIK (**Hâkimiyet-i Milliye**, 12 Teşrin-i sâni 1922).
VELİT Ebüzziya, Piyer Loti ve Fransa (**Tasvir-i Efkâr**, 23 Kânun-ı sani 1920).
YAHYA Kemal (Beyatlı), O ve Biz (**Tasvir-i Efkâr**, 23 Kânun-ı sâni 1920).
ZEYNELÂBİDİN (Konyalı), Bir İzah (**Alemdar**, 28 Haziran 1920).
ZÜRRA Fırkası Hakkında Yahya Sezai Bey'le Mülâkat (**İkdam**, 10 Eylül 1920).

C. DÖNEMLİ YAYINLAR

Ansiklopedik Yayınlar ve Yıllıklar

AYIN Tarihi.
AYLIK Ansiklopedi.
ENCYCLOPAEDİA of Social Sciences
İNÖNÜ Ansiklopedisi
İSLÂM Ansiklopedisi (Türkçe ve İngilizce basımları)
MUSAVVER Muhit-ül Maarif
İZAHLI Osmanlı Tarihi Kronolojisi (İ.H. Dânişmend, 1. baskı)
MİLLÎ Nevsal (1338, 1340)
MUSAVVER Salname-i Servet-i Fünun (1327, 1328, 1329)
NEVSAL-İ Osmanî (1325)
SOSYALİST Kültür Ansiklopedisi (May Yayınları, İstanbul 1980)
TAHŞİYELİ Kavanin (Serkis Karakoç)
TANZİMAT'TAN Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (İletişim Yayıncılık, İstanbul 1985)
TÜRK Meşhurları (İbrahim, Alâeddin Gövsa) (İstanbul 1946)
TÜRK ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi (Anadolu Yayıncılık, 1983, 1984)

Tutanaklar ve Resmî Yayınlar

DÜSTUR (Tertib-i Sâni)
HEYET-İ Temsiliye Tutanakları (Uluğ İğdemir)
MECLİS-İ Âyan Zabıt Ceridesi (MAZC)
MECLİS-İ Mebusan Zâbıt Ceridesi (MMZC)
MECLİS-İ Mebusan (Başkitabet tarafından tanzim edilen yıllıklar)
MECLİS-İ Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıtnameler
8 MART Sene 335 tarihli İdare-i Seniyye-i Hazret-i Pâdişahî ile teşekkül eden **Divan-ı harb-i Örfi** muhakematı Zabıt Ceridesi (Takvim-i Vekayı'e ilâve olarak yayımlanmıştır. Bu zabıtların bir kısmı şu kitapta da vardır: **Tarihî Muhakeme** (İstanbul, 1919).
SIVAS Kongresi Tutanaklar (Ankara, TTK 1969)
TAKVİM-İ Vekayi (1908, 1922)
TEMSİLCİLER Meclisi Tutanak Dergisi (1961)
TÜRKİYE Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TÜRKİYE Büyük Millet Meclisi 1. Devre Albümü

Dergiler

Asie Française
Belgelerle Türk Tarihi
Belleten (TTK)
Birikim
Büyük Mecmua
Çiftçiler Derneği Mecmuası
Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası
Fikir Hareketleri
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
Hukuk Fakültesi Mecmuası (İ.Ü.)
İçtihat

(L')Illustration
İslâm Mecmuası
İstanbul Barosu Mecmuası
İştirak
Jin
Küçük Mecmua
Kürdistan Mecmuası
Manana
Méchoroutiette
Millet
Mimar Sinan
Resimli Kitap
Resimli Tarih Mecmuası
Sebilürreşad
Sırat-ı Müstakim
Siyasi İlimler Mecmuası
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (A.Ü.)
Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası
Tarih Dünyası
Tarih ve Toplum
Türk Yılı
Türk Yurdu
Yedigün
Yurt ve Dünya

Gazeteler

Akşam
Alemdar
Âti
Azâd
Beşeriyet
Cumhuriyet (Özel Ziya Gökalp eki)
Echo de l'Islam
Economiste d'Orient
Etnos
Halk
Halkçı
Hâdisat
Hâkimiyet-i Milliye
Hilâl-i Ahmer
İdrak
İfham
İkdam
İstanbul
İstiklâl Harbi Gazetesi
Mefkûre
Meslek
Memleket
Mesuliyet
Milliyet
Minber
Official U.S. Bulletin
Peyam-ı Sabah
Renin
Sabah
Senin
Söz
Tanin
Tanzimat
Tassih-i Efkâr
Tasvir-i Efkâr
Tercüman-ı Hakikat
Tevhid-i Efkâr
Vakit
Vatan
Yeni Gazete
Yeni Gün
Yeni Tanin
Zaman

D. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Arşivi (BBA) (Özellikle Bâb-ıâli Evrak Odası (BEO, Siyasi Kısım)
Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi (EGM)
Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (AFE) (Archives du Ministère des Affaires Etrangère)

Hoover Institution (Palo Alto, California)
İçişleri Bakanlığı Arşivi
İngiltere Devlet Arşivi (PRO) (Public Record Office)
T.C. Londra Büyükelçiliği Arşivi (LBA)
T.C. Paris Büyükelçiliği Arşivi (PBA)
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TITE)
Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK)

I
KİTAPTA YER ALAN SİYASAL PARTİLER VE KURULUŞLARIN ZAMANSAL TABLOSU*

1.	Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti	1908	Selânik
2.	Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası	1918	İstanbul
3.	Radikal Avam Fırkası	1918	İstanbul
4.	Selâmet-i Amme Heyeti	1918	İstanbul
5.	Teceddüt Fırkası	1918	İstanbul
6.	Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti	1918	İstanbul
7.	Millî Türk Cemiyeti	1918	İstanbul
8.	Millî Kongre	1918	İstanbul
9.	Ahali İktisat Fırkası	1918	İstanbul
10.	Selâmet-i Osmaniye Fırkası	1918	İstanbul
11.	Kürdistan Taâlî Cemiyeti	1918	İstanbul
12.	Sosyal Demokrat Fırkası	1918	İstanbul
13.	Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası	1919	İstanbul
14.	Wilson Prensipleri Cemiyeti	1919	İstanbul
15.	Hürriyet ve İtilâf Fırkası 1919 İstanbul	(1911	İstanbul)
16.	Osmanlı Mesai Fırkası	1919	İstanbul
17.	Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi	1919	İstanbul
18.	Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti	1919	İstanbul
19.	Osmanlı Çiftçiler Derneği	1919	İstanbul
20.	Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti	1919	İstanbul
21.	Teâli-i İslâm Cemiyeti	1919	İstanbul
22.	Türkiye Sosyalist Fırkası	1919	İstanbul
23.	Vahdet-i Milliye Heyeti	1919	İstanbul
24.	Türkiye'de Arnavut Teavün Cemiyeti	1919	İstanbul
25.	Lâz Tekâmül-i Millî Cemiyeti	1919	İstanbul
26.	Millî Ahrar Fırkası	1919	İstanbul
27.	İngiliz Muhipler Cemiyeti	1919	İstanbul

* Bu tabloya yalnızca incelenmiş olan parti ve kuruluşlar konmuştur. Bu parti ve kuruluşlar ve kısaca değinilmiş olanlar yine Genel Dizin'de alfabetik düzenle verilmiştir.

28. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası	1919	İstanbul
29. Türk Teâli Cemiyeti	1919	İstanbul
30. Osmanlı Musevileri İntihap Cemiyeti	1919	İstanbul
31. Osmanlı İlâ-yı Vatan Cemiyeti	1919	İstanbul
32. Millî Türk Fırkası	1919	İstanbul
33. Türk - Fransız Muhipleri Cemiyeti	1919	İstanbul
34. Makedonyalılar Cemiyeti	1920	İstanbul
35. Piyer Loti Cemiyeti	1920	İstanbul
36. Hukuk-ı Osmanî Nigehban Cemiyeti	1920	İstanbul
37. Müsalemet İttifakı	1920-1919	İstanbul
38. Amele Fırkası	1920-1919	İstanbul
39. Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti	1920-1919	İstanbul
40. Türkiye Zürra Fırkası	1920-1919	İstanbul
41. İnkişaf-ı İçtimai Cemiyeti	1921	İstanbul
42. Şark-ı Karib Çerkesleri Teavün Cemiyeti	1921	İstanbul
43. Cemiyet-i Akvam'a Müzaharet Cemiyeti	1922	İstanbul
44. Müstakil Sosyalist Fırkası	1922	İstanbul

II

KİTAPTA YER ALAN BELGELERİN LİSTESİ

Mütareke Dönemine İlişkin Belgeler

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti

Osmanlı Hürriyetperveran Avam Fırkası

Radikal Avam Fırkası

Selâmet-i Amme Heyeti

Teceddüt Fırkası

Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti

Milli Türk Cemiyeti

Millî Kongre

Ahali İktisat Fırkası

Selâmet-i Osmaniye Fırkası

Kürdistan Teâlî Cemiyeti

Sosyal Demokrat Fırkası

Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası

Wilson Prensipleri Cemiyeti

Hürriyet ve İtilâf Fırkası

Osmanlı Mesai Fırkası

Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi

Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti

Osmanlı Çiftçiler Derneği

Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti

Teâli-i İslâm Cemiyeti

Türkiye Sosyalist Fırkası

Vahdet-i Milliye Heyeti

Türkiye'de Arnavut Teavün Cemiyeti

Lâz Tekâmül-i Milli Cemiyeti

Milli Ahrar Fırkası

İngiliz Muhipler Cemiyeti

Amele Fırkası

Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti

Türkiye Zürra Fırkası

1921

İnkişaf-ı İçtimai Cemiyeti

Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti

Cemiyet-i Akvam'a Müzaheret Cemiyeti

Müstakil Sosyalist Fırkası

DİZİNLER

GENEL DİZİN*

A

* Dizin hayli geniş tutulmakla beraber, hemen her sayfada geçen sözcükler (İstanbul gibi) alınmamıştır.

B

C

Ç

J

K

N

O

P

R

Z

II

KİŞİ ADLARI DİZİNİ*

A

* Dizin ilk adlara göre düzenlenmiştir. Bu dönemde soyadı zorunluluğu bulunmaması bunun asıl nedenidir. Bu bakımdan soyadı olanları da bu düzenleme içine aldık. Soyadları ayrıca belirtilmiştir. Bazı isimler aynı olduğu için birbirinden ayrılmasına yardımcı olmak amacıyla parantez arasında kısaca ayırıcı işaretler koyduk. (O, İl. V = Osmanlı İlâ-yı Vatan) gibi... Okuyucu bu kolaylıktan yararlanarak ilgili sayfaya başvurabilecektir. Önsöz'de de belirttiğimiz ve 1. ciltte de uyguladığımız gibi, kişi adları dizini aynı zamanda Osmanlı aydınları dizinidir. Ve çok azı bugün hayatta olan ilginç yaşam tabloları bu dizinlerde izlenebilir.

B

C

İ

I

J

K

L

M

S

Ş

T